

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Центр українознавства

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 14

Київ
2013

Українознавчий альманах. Випуск 14. – К., 2013. – 284 с.

Випуск присвячено дослідженню української еліти як чинника цивілізаційного поступу українства. Зокрема, розглядаються функції української еліти в історичній ретроспективі (за часів середньовіччя, ранньомодерної доби і в процесах націє- та державотворення ХІХ–ХХ ст.); проблеми формування національної еліти в сучасній Україні; здобутки освітнянської, культурно-мистецької, науково-технічної, політико-правової та церковної еліти України, а також місце української еліти зарубіжжя в світовому цивілізаційному процесі. Для науковців, викладачів, студентів, аспірантів ВНЗ та широкого кола осіб, що цікавляться українознавчою проблематикою.

The issue is devoted to study of the Ukrainian Elite as an actor of civilization progress of Ukrainians. In particular, the functions of the Ukrainian Elite in historical retrospective (in the Middle Ages, at the Early Modern time and during the processes on nation's and state's building in the 19th – 20th centuries); the problems of formation of the national Elite in the modern Ukraine; achievements of educational, art and cultural, scientific-technical, politically-legal and church's Elite of Ukraine as well as the place of the Ukrainian Elite abroad in Civilization process are analyzed.

For scientists, lecturers, students and post-graduate students as well as for all readers interesting in Ukrainian Studies.

Відповідальний редактор
д-р політ. наук, проф. *Микола Обушний*

Відповідальні за випуск
Михайло Довбищенко, Світлана Кагамлик

Редакційна колегія:

М. І. Обушний, д-р політ. наук, проф. (відп. ред.); С. Р. Кагамлик, канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (заст. відп. ред.); К. А. Кобченко, канд. істор. наук (відп. секретар); І. В. Верба, д-р істор. наук, проф.; Л. П. Гнатюк, д-р філол. наук, доц.; Т. Г. Горбаченко, д-р філос. наук, проф.; Л. В. Грицик, д-р філол. наук, проф.; М. В. Довбищенко, д-р істор. наук, доц.; О. П. Івановська, д-р філол. наук, проф.; В. П. Капелюшний, д-р істор. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р істор. наук, проф.; А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; В. І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.; В. І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.; В. І. Сергійчук, д-р істор. наук, проф.; О. І. Салтовський, д-р політ. наук, проф.; Ю. М. Сорока, д-р істор. наук, проф.; О. І. Ткач, д-р політ. наук, проф.; В. Ф. Цвях, д-р політ. наук, проф.; Л. О. Шашкова, д-р філос. наук, проф.; М. А. Шульга, д-р політ. наук, проф.; В. І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.; Ч. С. Кірвель, д-р філос. наук, проф., зав. каф. філософії Гродненського держ. ун-ту ім. Лики Купали (Білорусь); А. М. Кумиков, д-р філос. наук, проф. каф. філософії Кабардино-Балкарського держ. ун-ту (Російська Федерація); Л. Здибел, д-р філософії (габілітов.), проф. Ін-ту філософії Ун-ту імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Респ. Польща); Я. Мокляк, д-р історії (габілітов.), проф. Ін-ту історії Ягеллонського ун-ту (м. Краків, Респ. Польща).

Затверджено Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
(Протокол № 4 від 23 грудня 2013 року)

Зареєстровано Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16411–4883Р від 04.02.2010 р.
Згідно постанови ВАК України № 1-05/2 від 23 лютого 2011 р.

«Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням
у галузі політичних, філософських, історичних та філологічних наук.

ЗМІСТ

I. Українська еліта в процесах консолідації нації та цивілізаційного вибору України

Воропаєва Тетяна. Роль еліт у цивілізаційному поступі українства	9	Петруньок Борис. Роль еліти в процесі етнічної мобілізації.	35
Косяк Ярослав. Шляхи формування і трансформації української еліти	18	Розумний Максим. Цивілізаційний вибір України в контексті боротьби еліт за панування	38
Литвиненко Олена. Роль національної еліти в інформаційному суспільстві	21	Сабадуха Олексій. Відповідальність української еліти в процесі національного державотворення	42
Мостяєв Олександр. Українська еліта в європейському цивілізаційному поступі	25	Сєрова Юлія. Соціальна міфотворчість як атрибут функціонування еліти	44
Обушний Микола. Особливості формування політичних еліт у сучасних українських реаліях	30	Юрченко Едуард. Реставрація української природної еліти (історичний досвід та перспективи)	48
Окара Андрій. Українська еліта на тлі Майдану гідності	32		

II. Українська еліта часів середньовіччя та ранньомодерної доби

Кобченко Катерина. Українство в інтелектуальній історії Європи за часів Середньовіччя: погляд з цивілізаційної перспективи	52	Ластовський Валерій. Остафій Дашкович у міфотворчості істориків	62
Конча Сергій. Біля витоків давньоруської еліти: цар Аль-Дір з повідомлення аль-Масуді	57	Попружна Алла. Надгробний портрет як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.	64

III. Українська інтелігенція в процесах націє- та державотворення XIX–XX ст.

Бойко Світлана. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX – початку XX століття	67	Сабадуха Володимир. Ідеї персоналізму в українському націоналізмі	82
Ганусин Олена. Українська інтелігенція XIX століття в історіографічних інтерпретаціях	71	Черчович Іванна. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини XIX – початку XX століть.	86
Грабовська Ірина. Інтелектуальне шістдесятництво та його рецепція у працях вітчизняних та зарубіжних авторів	73	Чик Анна. Внесок Петра Зінченка у розвиток психологічної науки	90
Дарморіз Оксана, Мокрик Радомир. Феномен шістдесятників у контексті проблеми формування культурної еліти в Україні	76	Яблонська Ольга. Інтелігент із «смутного часу»: повість О. Кониського «Юрій Горовенко»	93
Смець Тетяна. Особистісний чинник в українському русі XIX століття	79	Янковська Жанна. Пантелеймон Куліш як представник та ідеолог національно-інтелектуальної еліти середини XIX ст.	96

IV. Проблеми формування національної еліти в сучасній Україні

- Абизова Лариса.** Українська інтелігенція та парадигма національної ідеї у сучасному інтелектуальному контексті. 100
- Дроботенко Микола.** Проблема зміни еліт, або чи працюють «соціальні ліфти» для молоді? . . . 103
- Дунець Василь.** Проблема державної підтримки обдарованих дітей України 106
- Миколаєнко Ірина.** Європейська інтеграція і українська еліта в умовах глобалізаційних процесів 109
- Рудакевич Олег.** Політична культура української еліти: проблема ефективності 112
- Стемковська Оксана.** Регіональна еліта як фактор ефективного розвитку місцевого самоврядування. 115
- Фесенко Галина.** Формування ґендерної компетентності української еліти 118

V. Освітянська та культурно-мистецька еліта України

- Авер'янова Ніна.** Василь Кричевський як представник української мистецької еліти. 122
- Антонюк Тетяна.** Університетська еліта у забезпеченні міжнародної інтеграції національної системи вищої освіти України. 125
- Даниліна Олена.** Оксана Забужко і Юрій Шевельов: діалог інтелектуалів різних поколінь . 129
- Сорочук Людмила.** Інтелектуально-мистецькі здобутки родини Косачів у становленні української еліти 131
- Цівун Наталія.** Максим Рильський як поборник української мови та культури 134
- Чужа Тетяна.** Українська література як предмет наукових досліджень Юзефа Третяка 137
- Швець Олеся.** Творчі еліти про українську радянську культуру в українській пресі націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої 140

VI. Церковна еліта України

- Вежбєнєц Вацлав, Потачек Йоанна Ельжбєта.** Значення церковної еліти для українців в Польщі після Другої світової війни на прикладі о. Василя Гриника. 144
- Довбищенко Михайло.** Роль українського духовенства у поширенні мистецької традиції українського бароко в церковній архітектурі Сибіру XVIII ст. 154
- Кагамлик Світлана.** Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження 157
- Ластовська Оксана.** Еліта українського православного чернецтва в сучасній українській історіографії 161
- Подобєд Павло.** Державно-церковні відносини України за президентства Леоніда Кравчука . . . 165
- Співак Володимир.** Антоній Радивилівський як представник «нового духівництва» XVII ст. 167
- Трегубенко Тетяна.** Роль української церковної еліти у розвитку музичного мистецтва XVII–XVIII ст. 169
- Фощан Ярослав.** Українські архієреї Могильовської єпархії: сутність і перспективи дослідження . . . 172

VII. Науково-технічна еліта України

- Виноградова Олена.** Особливості формування науково-технічної еліти у Харківському технологічному інституті на початку XX століття. 176
- Гелеш Анна.** Професор Т.П. Губенко – видатний учений у галузі теорії електричних машин. 179
- Голова Валентина.** Внесок професора О.П. Лідова у підготовку кадрів хімічної науки у Харківському технологічному інституті 182
- Гутник Марина.** Місце української технічної еліти у поступі світової науки (на прикладі наукового доробку В. Рвачова) 184

Кривоконь Олександр. Представники вітчизняного тракторобудування: повернення із забуття	187
Куделко Сергій, Вовк Ольга. Василь Каразін біля витоків формування української науково-технічної інтелігенції	190
Кузьменко Наталія. Представники харківської школи радіофізики другої половини ХХ ст.	193
Овчаренко Юлія. Роль Б. Є. Веркіна та його учнів у розвитку фізики низьких температур	196
Радогуз Сергій. Роль В. Л. Кірпичова у формуванні інженерної еліти України	198

Тверитникова Олена. Інженерно-технічна еліта Харківського політехнічного інституту у становленні електротехнічної галузі України (1950–1970 рр.) .	201
Ушенко Поліна. Українська технічна еліта у розвитку галузі кондиціонеробудування у другій половині 60-х рр. – на початку 90-х рр.	205
Шульга Інна. Проблеми формування технічної інтелігенції в Україні у 30-х роках ХХ ст. (на матеріалах Харківського хіміко-технологічного інституту)	207

VIII. Політико-правова еліта України

Білан Сергій. Партийні кадри України в процесі соціалістичних перетворень сільського господарства у 30-х рр. ХХ ст.	210
Валюшко Іван. Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції	214
Василик Ірина. Адвокатська еліта Східної Галичини у становленні української державності	217
Гордієнко Михайло. «Маргінальний синдром» політичної еліти як атрибут перехідного суспільства	222
Жадько Павло. Політична комунікація в процесах становлення української політичної еліти	225

Кушинська Лариса. Політико-правові погляди Богдана Кістяківського у контексті сучасних українських реалій	228
Lewandowska-Malec Izabela. Udział lwowskich prawników w dorobku polskiej Komisji Kodyfikacyjnej (1919-1939)	231
Moklak Jarosław. Ukraińska elita polityczna Galicji i kwestia szkolnictwa narodowego na początku XX wieku	234
Шелеп Юлія. Партийний працівник у радянській Україні 1970-1980-х років: між офіційним і приватним простором	237

IX. Українська еліта зарубіжжя

Балера Олена. Діяльність провідних українських громадських організацій Російської Федерації у 1991–2013 рр.	243
Бойко Тетяна. Психологічний напрямок націології у працях представників української еміграції	247
Денисюк Сергій. Ю. Шевельов про роль духовного проводу в процесах національно-культурного відродження України	249
Зуляк Мар'яна. Антін Крушельницький в діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР у Відні	252
Конопка Наталія. До витоків українських геополітичних студій на еміграції: Тиміш Олесіюк та його праця «Північні межі Української Матірної Держави»	256

Лисенко Наталка. Громадська діяльність О. Олеся на еміграції	261
Пархоменко Наталія. Проблема міграції інтелектуальної еліти України	265
Тимошик Микола. Книжкові видання Українського католицького університету в Римі як чинник формування української еліти в діаспорі	267
Цимбал Тетяна. «Ті ж самі ми: нам цілий світ чужина»: українська еліта в еміграції	272
Юлія Шахно. Міграційний потенціал української інтелектуальної еліти	275
Шептицька Тетяна. Українські інтелектуали за кордоном: способи самореалізації українства у світовому культурному просторі	278

Відомості про авторів.	282
---	-----

CONTENT

I. Ukrainian Elites in the Processes of Nation's Consolidation and Civilization Choice of Ukraine

- Voropayeva Tetiana.** The Role of Elites in the Civilization Progress of Ukrainians 9
- Kosiak Yaroslav.** The Ways of Formation and Transformation of Ukrainian Elites 18
- Lytvynenko Olena.** The Role of National Elites in the Information Society 21
- Mostiaev Oleksandr.** Ukrainian Elites in the European Civilization Progress 25
- Obushny Mykola.** Peculiarities of Formation of Political Elites in Modern Ukrainian Realities 30
- Okara Andriy.** Ukrainian Elites on the Background of the Maidan of Dignity. 32
- Petruniok Borys.** The Role of Elites in the Process of Ethnic Mobilization. 35
- Rozumny Maksym.** Civilization Choice of Ukraine in the Context of Elites' Struggle for Domination 38
- Sabadukha Olexiy.** Responsibility of Ukrainian Elites in the Process of National State's Building 42
- Serova Yuliya.** Creation of Social Mythology as an Attribute of Elite's Functioning 44
- Yurchenko Eduard.** Restoration of the Ukrainian Natural Elite (Historical Experience and Perspectives) 48

II. Ukrainian Elites in the Period of Middle Ages and in the Early Modern Time

- Kobchenko Kateryna.** Ukrainians in the Intellectual History of Europe of the Medieval Period: View from the Civilization's Perspective. 52
- Koncha Sergiy.** To the Beginning of Old Rus' Elite: King al-Dir from al-Mas'udi's Report 57
- Lastovsky Valeriy.** Ostafiy Dashkovych in the Myths Created by Historians 62
- Popruzhna Alla.** Tombstone Portraits as an Attribute of Funeral Culture of Cossack Authorities of the late 17th –18th Centuries 64

III. Ukrainian Intellectuals in the Processes of Nation and State Creation in the 19th–20th Centuries

- Boiko Svitlana.** Borys Grinchenko as a Representative of the Ukrainian National Elite of the End of the 19th – the Beginning of the 20th Centuries 67
- Hanusyn Olena.** Ukrainian Intellectuals of the 19th Century in Historiography's Interpretations 71
- Hrabovska Iryna.** Intellectual's Movement of the 1960s and its Reception in the Heritage of Native and Foreign Authors 73
- Darmoriz Oksana, Mokryk Radomyr.** Phenomenon of the 1960s-Movement in the Context of Formation of Cultural and Art Elite in Ukraine: Activity approach in Memory Studies. 76
- Yemets Tetiana.** Personality's Factor in Ukrainian National Movement of the 19th Century 79
- Sabadukha Volodymyr.** The Ideas of Personality's Role in Ukrainian Nationalism 82
- Cherchovych Ivanna.** Women's Emancipation in the Interpretations of Ukrainian National Elite in Galicia on the Second Part of the 19th – on the Beginning of the 20th Centuries 86
- Chyk Anna.** Contribution of Petro Zinchenko to the Development of Psychology 90
- Yablonska Olha.** An Intellectual from the "Troubled Time": O. Konys'ky's Story "Yuri Horovenko" 93
- Jankovska Zhanna.** Panteleymon Kulish as a Representative and Ideologist of the National Intellectual Elite in the Middle of the 19th Century . . 96

IV. Problems of Formation of the National Elite in Modern Ukraine

- Abyzova Larysa.** Ukrainian Intellectuals and the Paradigm of National Idea in the Modern Intellectual Context 100
- Drobotenko Mykola.** The problem of Elites' Change, or does the «Social Elevators» for Young People Work? 103
- Dunets Vasyl.** The Problem of State's Support for Gifted Children of Ukraine 106
- Mykolayenko Iryna.** European Integration and the Ukrainian Elites in Globalization Processes 109
- Rudakevych Oleh.** Political Culture of Ukrainian Elite: the Problem of Effectiveness 112
- Stemkovska Oksana.** Regional Elites as a Factor of Effective Development of Local Self-Government. . . 115
- Fesenko Halyna.** Formation of Gender Competence of the Ukrainian Elites 118

V. Educational, Cultural and Artistic Elites of Ukraine

- Averyanova Nina.** Vasyl Krychevskyj as the Representative of Ukraine Artistic Elite 122
- Antonyuk Tetiana.** University's Elite in Providing of International Integration of the National System of Higher Education. 125
- Danylina Olena.** Oksana Zabuzhko and Yuri Sheveliov: Dialogue of the Intellectuals of Different Generations. 129
- Sorochuk Ludmyla.** Intellectual and Artistic Achievements of the Kosach Family in the Formation of Ukrainian Elite 131
- Tsivun Natalia.** Maxim Rylsky as a Protector of Ukrainian Language and Culture. 134
- Chuzha Tetiana.** Ukrainian Literature as a Subject of Jozef Tretiak's Research Works 137
- Shvets Olesia.** Soviet Ukrainian Culture in Opinion of Creative Elites in the Ukrainian Nationalistic Press in the Second Polish Republic. 140

VI. Church Elites of Ukraine

- Wiezhbieniec Wacław, Potachek Joanna Elzbieta.** The significance of the Church Elite for Ukrainians in Poland after the World War II on the Example of Father Vasyl Grynyk 144
- Dovbyshchenko Mykhailo.** The Role of Ukrainian Clergy in Spreading of the Ukrainian Baroque Art Tradition in the Church Architecture of Siberia in the 18th century. 154
- Kagamlyk Svitlana.** Ukrainian Clergy Elite of the Early Modern Time – New Aspects of Study 157
- Lastovska Oksana.** The Elite of the Ukrainian Orthodox Monkhood in the Modern Ukrainian Historiography 161
- Podobed Pavlo.** Relations between State and Church in Ukraine during the Presidency of Leonid Kravchuk 165
- Spivak Volodymyr.** Antony Radvylovsky as a Representative of the «New Clergy» of the 17th Century 167
- Trehubenko Tetyana.** The Role of Ukrainian Church Elite in the Development of Musical Art in the 17th–18th centuries. 169
- Foshchan Yaroslav.** Ukrainian Bishops – the Leaders of Mohylyov Eparchy: Experience and Prospects for Research 172

VII. Scientific-technical Elite of Ukraine

- Vinogradova Olena.** Peculiarities of Formation of Scientific-technical Elites in the Kharkiv Technological Institute on the Beginning of the 20th century. 176
- Helesh Anna.** Professor Tykhon P. Hubenko as the Distinguished Scholar in the Branch of the Electrical Machines' Theory 179
- Holova Valentina.** Contribution of the Professor O. P. Lidov to the Training of Scientists in Chemistry in the Kharkiv Institute of Technology 182
- Hutnyk Maryna.** The place of the Ukrainian Technical Elite in the Advancement of World Science (on the Example of V. Rvachev Scientific Work) 184
- Kryvokon' Olexandr.** Personalities of Domestic Tractor Construction: Return from Oblivion. 187

- Kudelko Sergiy, Vovk Olga.** Vasyli' Karazin on the Outset of Appearance of Ukrainian Scientific-technical Intellectuals 190
- Kuz'menko Natalia.** The Representatives of the Kharkiv Radio-Physic School on the Second Half of the 20th Century 193
- Ovcharenko Yulia.** The Role of B.I. Verkin and his Students in the Development of Low-temperature Physics 196
- Radohuz Sergiy.** The Role of V.L. Kirpichov in the Establishment of Engineer Elite of Ukraine 198
- Tverytnykova Olena.** The Role of the Engineer-technical Elite of the Kharkiv Polytechnic Institute in the Development of Electro-technical Branch in Ukraine (1950–1970s) 210
- Ushenko Polina.** Ukrainian Technical Elite in the Development of Air-conditioner Constructing on the second Half of 1960s – on the Beginning of the 1990s 205
- Shulga Inna.** Contradictions in the Formation of Technical Intelligence in the 1930s (on the Materials of the Kharkiv Chemistry-Technological Institute) . . 207

VIII. Politically-legal Elite of Ukraine

- Bilan Sergij.** Political Elite of Ukraine in the Process of Socialist Transformations of the Rural Economy in the 1930s 210
- Valiushko Ivan.** Political Elite and the Development of Civil Society in the Context of Contraction to Corruption 214
- Vasylyk Iryna.** Advocatory Elite of Eastern Chalychyna in the Development of Ukrainian Statehood 217
- Hordyenko Mykhailo.** «Marginal Syndrome» of Political Elite as an Attribute of Transitional Society . 222
- Zhadko Pavlo.** Political Communication in the Process of Formation of the Ukrainian Political Elite 225
- Kushynska Larysa.** Politically-legal Views of Bogdan O. Kistiakivsky in the Context of Modern Ukrainian Realities. 228
- Lewandowska-Malec Izabela.** Participation of Lviv Lawyers on the Work of Polish Codification Commission (1919–1939) 231
- Moklak Jaroslaw.** Ukrainian Political Elite of Galicia and the Question of National Education in the Early 20th Century 234
- Shelep Yulia.** Communist Party Officials in the Soviet Ukraine in the 1970–1980s: Between Public and Private Space 237

IX. Ukrainian Elites Abroad

- Balera Olena.** Activity of the Leading Ukrainian Public Organizations in the Russian Federation from 1991 till 2013 243
- Boiko Tetiana.** Physiological Direction in the Studies on Nations in the Works of Representatives of Ukrainian Emigration 247
- Denysiuk Serhiy.** Yuriy Shevelov about the of Spiritual Leaders in the Process of Ukraine's National and Cultural Revival 249
- Zuliak Maryana.** Antin Krushelnytsky in the Activity of Pedagogical Mission of the Ministry of Education of the Ukrainian People's Republic in Vienna (1919–1921) 252
- Konopka Natalia.** The Origins of Ukrainian Studies in Geopolitics among the Emigrates: Tymish Olesiyuk and His Work “Northern Boundaries of Ukraine as the Maternal Country” 256
- Lysenko Natalia.** Public Activity of O. Oles in Emigration 261
- Parkhomenko Natalia.** The Problem of Migration of the National Elite of Ukraine 265
- Tymoshyk Mykola.** Books Publications of the Ukrainian Catholic University in Rome as the Factor of Formation of Ukrainian Diaspora Elite. 267
- Tsymbal Tetiana.** “We are the Same and the Whole World is Foreign Land for us...”: Ukrainian Elite in Exile. 272
- Shakhno Julia.** Migration Potential of the Ukrainian Intellectual Elite 275
- Sheptytska Tetiana.** Ukrainian Intellectuals abroad: Ways of Self-realization of Ukrainians in the World Cultural Space 278

About the authors 282

I. Українська еліта в процесах консолідації нації та цивілізаційного вибору України

Тетяна Воропаєва

Роль еліт у цивілізаційному поступі українства

У статті на основі інтегративного підходу розглядається роль еліт у цивілізаційному поступі українства.

The article based on the integrative approach examines the role of elites in the civilization progress of Ukrainians

В останні роки помітно зріс інтерес до елітологічної проблематики. Науковці й журналісти доволі часто обговорюють питання про роль еліт у сучасному світі, про критерії оцінки діяльності представників різних еліт, про міру відповідальності та рівень їхнього професіоналізму. Назви найбільш популярних статей («Українська еліта: звідки ноги ростуть», «Еліта, якої не існує», «Формула еліт», «Українська національна еліта – це люди, які працюють над націєтворенням» тощо) свідчать про те, що дана проблематика сприймається неоднозначно. Сьогодні навіть сам термін «еліта» досить часто набуває негативного звучання і прирівнюється до таких понять, як «істеблшмент», «номенклатура», «бюрократія» тощо. Ціла група дослідників вважає, що в сучасній Україні не існує еліти як такої, а замість неї функціонує «квазі-еліта», «псевдоеліта», «антиеліта». Таку думку можна зрозуміти й пояснити значним дистанціюванням так званих «елітних прошарків» від суспільства, низькою якістю та ефективністю їхньої суспільної діяльності, низьким рівнем їхньої політичної та правової культури, кланово-егоїстичною мотивацією, високим рівнем агресивності, корумпованості тощо. Проте цивілізаційний поступ українського народу багато в чому залежить саме від якісного стану сучасних українських еліт, від їхньої соціально-політичної зрілості, від їхньої готовності та уміння консолідувати українське суспільство, від рівня їхньої відповідальності за долю України. Саме тому актуальність запропонованої теми не викликає сумнівів.

Відомо, що в сучасному світі науками стратегічного рівня вважаються ті, які входять у комплекс НБІКС (це ті наукові дисципліни, які розробляють новітні нано-, біо-, інформаційні, когнітивні та соціальні технології). Оскільки і *українознавство*, і *цивіліологія*, і *елітологія* належать до сфери соціогуманітаристики, то вони можуть бути націлені на розвиток і використання цивілізаційного потенціалу українства та когнітивних, соціальних і креативних ресурсів української людини й української спільноти. Це передбачає створення цілої системи «*концептуальних мостів*» між українознавством, цивіліологією та елітологією. Інтегративні можливості сучасного українознавства дозволяють поєднати концептуальний інструментарій і дослідницькі принципи не тільки цивіліології та елітології, але й філософії, історії, політології, культурології, антропології, аксіології, акмеології, соціології, етнології, психології у процесі вивчення ролі еліт у цивілізаційному поступі українства.

Сучасне українознавство утверджується не тільки як комплексна наукова галузь української соціогуманітаристики, але й як цілісна інтегративна наука (необхідно правильно розуміти поняття «інтеграція», «інтегративність» та розрізняти

різні рівні інтегративного підходу (комплексоутворення, синтезування, інтегрування)). Отже, сутність інтегративного підходу полягає у можливості створення такої цілісності, яка передбачає наявність найвищого якісного рівня взаємодії між елементами певної системи. Відомо, що інтегративність була визнана суттєвою перевагою сучасного українознавства багатьма відомими українськими філософами – С. Кримським, М. Поповичем, В. Горським, М. Розумним, Л. Шклярком та ін. Науково-дослідницька діяльність багатьох установ, які належать до так званого «Себе-знавства», репрезентує загальносвітову тенденцію – підвищення значення інтегративних наукових дисциплін. Отже, досить великі інтегративні можливості сучасного українознавства дозволяють застосувати всі варіанти наукової інтеграції (горизонтальну, вертикальну, діагональну) в процесі вивчення ролі еліт у цивілізаційному поступі українства та виявлення їх цивілізаційного потенціалу. Базовими категоріями для розкриття заявленої теми і створення «*концептуальних мостів*» між українознавством, цивіліологією й елітологією є такі: «*цивілізація*», «*українство*», «*цивілізаційний розвиток українства*», «*еліти*», «*історична особистість*» («*видатна особистість*», «*непересічна особистість*»).

Ми визначаємо *цивілізацію* як макрокультурну соціально-історичну спільність, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі особливі риси господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному способі життєдіяльності. Будь-яка цивілізація здатна до саморозвитку, схильна до поширення власних здобутків та способу життя. Отже, *цивілізація* – це своєрідна й самодостатня просторово-часова (тобто чітко локалізована в просторі Культури й часі Історії) цілісність, яка репрезентує вищий ступінь самоорганізації та розвитку людського соціуму і в якій сталі (стабільні) елементи переважають над нестабільними [7, с. 306–320]. Існують *локальні, первинні (ранні), вторинні (сучасні), континентальні, міжконтинентальні, субконтинентальні, глобальні цивілізації** та *цивілізаційні ойкумени* (при цьому сучасна цивілізація завжди є *надетнічним, наднаціональним і наддержавним* утворенням, а локальні цивілізації (які переважно існували у давні часи, а їхньою відмінною характеристикою була закритість суспільства) в добу глобалізації виявити надзвичайно важко, в сучасній Європі їх точно немає (Див. останні праці Ф. Фукуями)).

* Сучасні вчені виділяють також циркумполярну, кочову, океанічну та інші (наприклад, річкові) цивілізації.

Оскільки дослідження специфіки різних цивілізацій передбачає аналіз усіх *форм життєдіяльності* цих макрокультурних* спільностей (матеріальних, господарських, моральних, ідейних, культурних, релігійних, аксіологічних та інших у процесі їх розвитку і спадкоємності), то *критеріями виокремлення цивілізацій* є: екогеографічні, геокультурні, антропо-демографічні, господарсько-економічні, релігійні, морально-етичні, політико-правові, геополітичні, соціокультурні, техніко-технологічні, науково-інноваційні, освітньо-виховні, інформаційні, аксіологічні та духовно-світоглядні чинники, а також спільні тенденції розвитку міст, писемності й державності. При цьому в одну історичну епоху можуть домінувати одні критерії, а в іншу історичну епоху – інші [8, с. 17–22]. Зокрема, в неолітичну добу головними чинниками цивілізаційного розвитку людності українських земель були господарсько-економічні й технологічні, пізніше почали домінувати геокультурні, антропо-демографічні, політичні та релігійні, а в добу глобалізації на одне з перших місць виходять техніко-технологічні, науково-інноваційні та інформаційні чинники (що пов'язується з розвитком нанотехнологій, генної інженерії, з формуванням глобальних інформаційних технологічних мереж виробництва і збуту продукції, з інтеграцією науки, освіти й виробництва, тобто з усіма провідними галузями шостого технологічного укладу), у наш час ці чинники стають все більш взаємозумовленими і взаємозалежними.

Оскільки цивілізаційна парадигма зобов'язує розглядати цивілізаційний розвиток українства у порівнянні з іншими європейськими народами, то при розгляді етапів цивілізаційного розвитку українства (як і багатьох інших європейських народів) потрібно враховувати *етапи розвитку європейської цивілізації*: неолітичний, ранньокласовий, античний, середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, а також теорію «цивілізаційних хвиль» Е. Тоффлера (про цивілізаційне значення аграрної, індустріальної та інформаційної хвилі [24]). У зв'язку з цим цивілізаційний розвиток різних соціально-історичних організмів, які мешкали на теренах сучасної України (людності українських земель, праукраїнців та українського народу, на основі якого, власне, й постало сучасне українство) триває від неолітичної доби до сьогодення, і у цьому процесі необхідно виділити наступні етапи (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій; етап виокремлення праслов'янської спільноти; антично-римський етап цивілізаційного поступу; етап утвердження ранньокласового суспільства; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи цивілізаційного розвитку українства. При цьому дуже важливим є аналіз життєдіяльності та цивілізаційного поступу різних соціально-історичних організмів, які мешкали на теренах сучасної України в умовах аграрної цивілізаційної хвилі (тобто неолітичної революції), в умовах індустріальної цивілізаційної хвилі (тобто промислової революції), в умовах інформаційної цивілізаційної хвилі (тобто науково-технічної революції), а також в умовах 3-х технологічних революцій (Д. Белл), 4-х

наукових революцій (Т. Кун) та 5-ти інформаційних революцій (А. Ракітов) [9, с. 9–13; 10, с. 189–190].

Перераховані вище етапи є складовими *двох епох*: 1) *передісторична епоха цивілізаційного розвитку українства* (де мова повинна йти про специфіку цивілізаційного поступу а) людності українських земель, б) протоукраїнських спільнот, в) праукраїнських племен, які пов'язані між собою процесами культуругенезу, культурутворення і культурної спадкоємності**); 2) історична епоха цивілізаційного розвитку українства (де потрібно розкрити специфіку цивілізаційного поступу русинів-українців, українського етносу, української етнічної нації, української політичної нації та світового українства). Таким чином, представники українських еліт мають бути не тільки носіями вищого рівня культури й цивілізованості, але й творцями національних цінностей, реалізуючи себе у сферах культурутворення, державотворення і націєтворення.

Цивілізаційний розвиток українства – це складний багатопланий процес, сутність якого проявляється через поступальний перехід від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих. Цивілізаційний аналіз передбачає виявлення найсуттєвіших змін в процесі різнопланових трансформацій конкретної спільноти, враховуючи при цьому особливості її політичної, економічної та етнічної історії. Поступальність тут не є прямолінійною, вона не може розглядатися як просте кількісне зростання, а більш пізні соціокультурні явища і форми не обов'язково є досконалішими за попередні. Цивілізаційний розвиток є дуже складним, нерівномірним і асинхронним (відмова від концепції синхронізму (Н. Мерперт) передбачає детальне вивчення всіх цивілізаційних змін у певній спільноті з урахуванням місцевих особливостей). Такий розвиток передбачає поступове визрівання якісних інновацій, наявність суперечностей, коли періоди розквіту змінюються періодами зворотного руху, застою, занепаду. Трапляються також і непоправні соціокультурні втрати. Критерії цивілізаційного поступу українства треба розглядати комплексно, адже не можна обмежуватися якимось одним показником, відкидаючи інші, тут потрібно враховувати найсуттєвіші параметри цивілізаційного розвитку та поступове визрівання цивілізованості спільноти. Магістральними лініями цивілізаційного поступу людства є: 1) господарсько-економічний і техніко-технологічний розвиток, 2) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток певної спільноти. При цьому рівень цивілізаційних досягнень спільноти на різних етапах її цивілізаційного розвитку не є однаковим і зумовлюється, зокрема, й наявністю *суб'єктного, аксіологічного й діяльнісного потенціалу* вітчизняних еліт.

Українство – це збірне поняття, яке охоплює і етнічних, і політичних українців (які можуть мати й іншоетнічне походження), а також вихідців з України, мігрантів та представників української діаспори. Системотворчим фактором буття українства як великої соціальної групи є українськість у її етнічній, культурно-мистецькій, громадянсько-політичній та інших формах. Отже, під

* Поняття «макрокультурний» використовується для того, щоб підкреслити макрорівень соціокультурних, політико-правових, релігійних, економічних, аксіологічних явищ і процесів. Саме тому цивілізаційний аналіз передбачає врахування релігійного, а не конфесійного чинника.

** Ці процеси репрезентують не етногенез та етнічну історію українського народу, а складний і суперечливий перебіг (хід) ЦИВІЛІЗУВАННЯ перерахованих соціально-історичних організмів на українських теренах, тобто просування цих великих соціальних груп по шляху від дикості до все більшої й більшої цивілізованості, саме тому не варто плутати етнічну історію та історію цивілізацій, а також поняття «етнічність» і «цивілізованість».

поняттям «українство» розуміються українці не лише як автохтонний етнос, що обіймає певні терени від найдавніших часів до сьогодні, а і як світовий феномен (включаючи українців, що проживають у понад 60 країнах світу і не втратили своєї національно-культурної ідентичності). Таким чином, українство (як загальноцивілізаційний феномен) у своєму розвитку пройшло кілька етапів етнонаціонального розвитку: 1) становлення протоукраїнського етнокультурного ядра на основі взаємодії племен склавинів та антів; 2) постання праукраїнських племен; 3) становлення українського етносу; 4) становлення української етнічної нації; 5) утворення діаспоральних спільнот поза межами України; 6) формування української політичної нації; 7) кристалізація українства як світової макроспільноти (куди входять як етнічні, так і політичні українці (що репрезентують сучасну повномасштабну українську націю), а також вихідці з України, мігранти й представники української діаспори). Основними критеріями, які дозволяють виокремити українців серед інших макроспільнот, є збереження його представниками власної українськості та національно-культурної ідентичності, наявність помітного (або хоча б мінімального) внеску в розбудову України й модерної української нації, різнопланові позитивні взаємозв'язки з Україною (як територією, країною і державою), українським народом і українською культурою та поєднання власної долі з долею України (специфіка таких зв'язків, власне, й обумовлює характер ставлення конкретної особи до України, її співпричетність або відчуженість тощо). Ці критерії дозволяють вважати представниками українства людей іншого (неукраїнського) етнічного походження. Отже, українство необхідно розглядати як певну «цивілізаційну спільноту», представники якої зробили помітний внесок у розвиток європейської та світової цивілізації [7; 9].

Відомо, що термін «еліта» походить від лат. «*eligo*» – вибираю, а також франц. «*élite*» – найкраще, добірне, тобто до еліти належать найкращі (добірні) представники конкретного суспільства, особистості, які займають провідне (а інколи й керівне) місце у певній сфері людської діяльності (політичній, ідеологічній, адміністративно-управлінській, військовій, господарсько-економічній, науково-технічній, медичній, освітній, культурно-мистецькій, релігійній, інформаційній, спортивній тощо). Оскільки ми дотримуємося концепції множинності еліт (яка базується на ідеї про виокремлення окремих елітних груп за сферами їх провідної діяльності), то повністю погоджуємось із вченими, які виділяють політичну, ідеологічну, адміністративно-управлінську, військову, господарсько-економічну, науково-технічну, медичну, освітню (педагогічну), культурно-мистецьку, релігійну, інформаційну, спортивну та інші еліти. Окремі дослідники виокремлюють також духовну, інтелектуальну, культурницьку, професійну, виробничу, підприємницьку, фінансову, церковну і світську еліти та субеліти. В наш час, в умовах незалежної України всі ці групи еліт мають стати складовими компонентами української національної еліти.

Виділення еліти як вищої соціальної групи в структурі соціальної ієрархії за тими чи іншими ознаками і критеріями стало можливим у результаті протиставлення «мас» та конкретних соціальних груп, які домінують у певній сфері суспільного життя, а також завдяки популяризації ідеї про вертикальну ієрархічність суспільства. Особливе становище в суспільстві та специфічні якості представників еліти дають їм можливість або управляти суспільством, або впливати на процес прийняття рішень, розвивати економіку, освіту, науку і культуру, утверджувати нові ціннісні

й світоглядні орієнтації, ментальні й поведінкові стереотипи; захищати національні інтереси; формувати цивілізаційний потенціал власної країни та визначати її місце у світовому співтоваристві. Унікальні якості представників різних еліт детермінуються як *суб'єктивними* (особливості задатків, здібностей, рис характеру, самоосвіти, саморозвитку тощо), так і *об'єктивними* (умови життя, соціалізації, навчання й виховання тощо) *чинниками*, зумовлюючи *рівень суб'єктності та цивілізаційний потенціал* певного суспільства.

Елітологія – це наука про еліту як специфічну групу осіб, про її особливості, сутність, цілі, мотиви та участь у житті суспільства й держави. Еліта завжди була невід'ємною частиною будь-якого суспільства (хоча сам термін «еліта» з'явився на межі XIX–XX ст., передусім, у працях В. Парето, Г. Моски, Р. Міхелса), саме тому вона з найдавніших часів привертала до себе увагу багатьох мислителів і вчених.

Оскільки категорії «*історична особистість*», «*видатна особистість*», «*непересічна особистість*» є базовими для розкриття заявленої теми, то ми будемо розглядати елітологічні концепції паралельно з аналізом такого важливого феномена, як *особистість*.

Відомо, що особистість як феномен з'являється лише на вищій сходинці соціо- і онтогенезу, що перші спроби повного вияву людської особистості простежуються ще з часів язичництва та раннього християнства, що етнічна культура, на відміну від національної, є позаособистісною і анонімною, що лише з доби Відродження особистісний розвиток людини стає незворотним. Саме поняття «особистість» не є незмінним: воно історичне.

Витоки сучасної наукової категорії «особистість» сягають давньогрецької доби, коли у поетичній творчості Гомера (VIII ст. до н. е.) вживалося слово «*πρόσωπον*», яке означало ритуальну маску, маску театрального актора та виконуваним ним роль [27, с. 278].

У етрусків подібне слово також означало «маску, яку надягав актор, потім цього останнього та його роль» [21, с. 310; 26, с. 338], адже етруска культура увібрала в себе досить багато грецьких елементів, етруски засвоїли образи давньогрецької міфології й мотиви гомерівського епосу [14, с. 41–45]. (Цікаво, що і в сучасній науці функціонує подібний термін – «просопопея» (грец. *προσωποπεία*), тобто усоблення, втілення [22, с. 553]).

У римлян трохи трансформований «на латинський лад» термін «*persona*» (маска, личина, або лице у масці, звернене до глядацької аудиторії) спочатку стосувався акторських масок, які в античному театрі були закріплені за певними типами діючих осіб («ревнивець», «заздрісник», «герой» і т. п.), потім почав означати самого актора та його роль, ще пізніше – людську особу і особистість.

Давньокитайський філософ Конфуцій (551 р. до н. е. – 479 р. до н. е.), розробляючи своє етико-соціальне вчення, висунув концепцію правління «благородних мужів», тобто найбільш благородних і освічених членів суспільства. Конфуцій вважав, що правителі мають бути зразком добропорядності й спроможності здійснювати необхідні реформи, що базовою підставою для обрання правителів має бути не сила армії, не біологічна спадковість, а чесноти самого керівника.

Починаючи з софістів та Сократа (469 р. до н. е. – 399 р. до н. е.) з'являється інтерес до людини, яка пізнає світ [19, с. 124]. Мислитель вважав, що основною справою кожної людини є виховання доброчесності. Сократом вперше в

історії ставиться питання про філософську особистість з її цінностями та рішеннями, що диктуються совістю.

Давньогрецький філософ Платон (427 р. до н. е. – 347 р. до н. е.) аналізував типи державного устрою і вважав, що підґрунтям досконалої держави є зв'язок між індивідуальною добродетеллю і суспільною справедливістю. Мислитель наголошував, що структуру досконалої держави утворюють представники трьох класів: виробники (головною чеснотою яких є стриманість), воїни-стражі (головною чеснотою яких є мужність) та політики-філософи (головною чеснотою яких є мудрість). Платон вважав, що правити мають найкращі люди, що політична еліта має формуватися з освічених і мудрих філософів. Платон позначав виховний ідеал давніх греків словом калокагатія (дослівно: «прекрасний» і «морально досконалий»), це поняття поступово перетворилося з морально-естетичного на соціально-етичне, оскільки «калокагатос» – це людина, яка вихована в душі калокагатії, і має присвятити своє життя служінню своєму суспільству.

Давньогрецький філософ Аристотель (384 р. до н. е. – 322 р. до н. е.) зараховував політику й етику до практичної філософії (предметом якої є практична діяльність і поведінка людей). Політичне мистецтво, на думку мислителя, мусить охоплювати як етику, так і сферу економічних, соціальних і правових відносин. Аристотель зазначав, що провідну верству треба формувати із забезпечених людей, які мають видатні якості, що держава мусить впливати на виховання достойних громадян, внутрішній світ та спосіб життя яких має визначати добродетель. Аристотель розглядав людину як «зоополітисон» («суспільну, або політичну тварину»), у сферу життя якої входить сім'я, суспільство, держава, політика, вважаючи, що невід'ємною характеристикою зрілої особистості є її громадянські якості, а калокагатія відображає цілісність людської особистості та велич її душі.

З розвитком уявлення про особистість пов'язується вживання займенника «Я» та *поява авторства*. Термін «Я»* (лат. «Его») одними з перших вживали [17, с. 240]: філософ і математик Піфагор (VI ст. до н. е.), філософи Платон (у трактаті «Про закони») та Аристотель (у трактаті «Велика етика»), римський поет Авзоній (IV ст. н. е.), філософ-стоїк Зенон (IV–III ст. до н. е.), давньоримський державний діяч і оратор Цицерон (106–43) у творі «Про дружбу», письменник Діоген Лаертський (II – початок III ст. н. е.) та ін. Поява *авторства*, яке виражало специфічне ставлення до творів мистецтва, науки і винаходів як *особисто створених* автором, було своєрідним особистісним «проривом» на тлі суцільної анонімності архаїчної людської творчості. Авторство постає як результат історичного розвитку людства: шановане ім'я автора «прикріплюється» до шанованого тексту або винаходу («Гомерові поеми та гімни», «Соломонові притчі», «Піфагорова теорема», «Повчання Мономаха» тощо). Уявлення про особистий авторитет було пов'язане з давніми традиціями навчання через контакт вчителя і учня та з практикою спадкових корпорацій майстрів і ведунів.

Наприкінці античної доби персоною називають індивіда, оскільки він *не є лише природним організмом*, а проявляється у своїй *людській* якості (у Полібія та Епіктета це поняття означало соціальний аспект людини та саму людину як індивідуальне ціле). У Цицерона поняття «персона» означає і юридичну роль (а також особу), і соціальну функцію, і особистість (як конкретного індивіда),

* Значна частина сучасних вчених вважає підструктуру «Я» ядром особистості.

і розуміння індивідуальної природи людини. Римські юристи наголошували, що юридичною особою може бути лише *вільна* людина, а раб, який не має свободи, не може бути персоною ні в юридичному, ні в жодному іншому розумінні [16, с. 138; 26, с. 338].

У Середньовіччі слово «персона» стало більш багатозначним, позначаючи і театральну маску, і роль актора, і індивідуальні властивості людини, і її душу, і її статус. Слова «dispersonage» і «depersonage» означали втрату честі (у соціальному розумінні), тобто реальну втрату свого місця, рангу, статусу в межах феодальної ієрархії. Поняття «особистість» і «особа» (особа – це філософське й теологічне поняття одиничного розумного буття, віднесене до людини, Бога, ангела чи визначене через виказання її зв'язків, дій і проявів; поняття «особа» вживається також як категорія дієслова, яка виражає відношення дії та її виконавця) часто вживаються як синоніми, але поступово все, що стосується особистості, починають називати персональним.

Терміни «персона» (лат. «persona»), тобто особа, «персональний» (лат. «personalis»), тобто особистий, особовий, починають в цей час вживатися більш активно, але з обов'язковим зазначенням певної *соціальної функції, ролі* (персона батька, персона царя, персона судді тощо).

У добу Середньовіччя елітологічну проблематику досліджував християнський теолог і філософ Августин Аврелій (354 р. – 430 р.), який проаналізував значення унікальної й неповторної людської особистості, котра співвідноситься з Абсолютною Особистістю Творця [23, с. 30]. Мислитель вважав, що політична влада походить від Бога, а метою правлячих осіб є забезпечення миру, злагоди й справедливості у відносинах між людьми.

Середньовічний теолог і філософ Тома Аквінський (1225/26 р. – 1274 р.) використовував поняття «personalitas» для позначення способу існування особи. Пізніше особистість розглядають як «приватну особу» та особу, приховану за маскою виконуваної соціальної ролі. У XIII ст. на базі латинського слова «персона» в англійській та французькій мовах утворилося поняття «персонаж» (франц. «personnage»), яке означало спочатку церковну посаду, а потім дійову особу в спектаклі або художньому творі.

Отже, вже в античну добу категорія «особистість» співвідноситься з уявленнями про: 1) представленість людини іншим, 2) зовнішній прояв певних типологічних характеристик людини, 3) свободу, автономність і дієвість людини, 4) виконувани людиною ролі й функції в процесі соціальної взаємодії, 5) «надприродні», суто людські якості.

Застосування інтегративного підходу до вивчення ролі еліт у цивілізаційному поступі українства показує, що *особистість* – це динамічний і конкретно-історичний феномен. У *первісному суспільстві* індивіди перебувають значною мірою в безпосередній природній єдності як один з одним, так і з природними умовами свого існування, через що й самі себе багато в чому ще не відділяють від природи і не відокремлюються один від одного як суспільні істоти; в умовах первісного суспільства через нерозділеність суспільних функцій окрема людина не могла стати особистістю. У прадавньої людини виникають і формуються початки свідомої психіки, цей прадавній період розвитку людської цивілізації триває багато тисячоліть. За кілька тисячоліть до н. е. (у відповідності з даними історичної психології) у стародавньої людини була сформована свідомість як вища на той час форма психічної регуляції поведінки й діяльності; свідомість забезпечувала продуктивну трудову діяльність

людини, яка стала важливим фактором забезпечення її виживання.

Завдяки різноманітним видам діяльності (до репродуктивних видів діяльності долучається якісно новий її тип – *творчість*) створюється предметний і духовний світ людської цивілізації (це відбивається у пам'ятках культури стародавнього світу – в Єгипті, Китаї, Індії, Греції, Римі); у межах свідомості виникає якісно нове психічне утворення – самосвідомість (внутрішній рефлексивний механізм саморозвитку й саморегуляції людини). Сучасна наука розглядає виникнення самосвідомості як певну стадію в розвитку особистості [12, с. 23]. Здійснюються винаходи та їх накопичення окремими представниками людства в *індивідуальному порядку* (а не в колективному, розподіленому упродовж тисячоліть серед багатьох поколінь); накопичуються знання, уміння й навички, нові матеріали, інструменти, твори, напрями філософських, медичних, образотворчих шкіл тощо; цей процес набуває дедалі *більшої індивідуальної виразності*, в ньому виявляється *особистісний потенціал* таких історичних постатей, як Конфуцій, Піфагор, Гіппократ, Демокріт, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Гален, Плотін, Августин, Ібн-Сіна, Ібн-Рушд, Омар Хайям та ін.; початок нашої ери знаменує постать Ісуса Христа, що мав величезний вплив на духовне життя всього людства. В цю добу на рівень *особистісного розвитку психіки* виходять *лише окремі люди* (які мають соціально сформовану систему вищих психічних функцій, розвинуту самосвідомість, здатність до самовдосконалення та складних видів творчої діяльності й соціальної поведінки, які не просто виділялись із загальної маси власним розумом, моральністю і вчинками, але й здатні зламати регресивні стереотипи й застарілі форми діяльності та сприяти прогресивному розвитку суспільства), а регулятором творчої діяльності та внутрішнього самотворення вперше стає *особистість* (з її величезним творчим потенціалом і реальним впливом на природу, інших людей та самого себе). Звичайно, це була форма *одиночно-спорадичного існування особистості*.

Подальший розвиток суспільства приводить до того, що людина все більше виокремлюється з безпосередньої «злитості» з родом, здійснює різноманітні соціальні функції і розвиває в собі первинні особистісні якості. «Після родової епохи прийшов час особистості» (О. Мандельштам). Включення особистості з колективної маси та збільшення кількості таких осіб приводить до кардинальних якісних змін у суспільстві (наприклад, до постановня прообразу громадянського суспільства у Давній Греції). В *античному суспільстві* людина усвідомлювала себе в рамках цілісного суспільного організму (міста-держави, поліса), гармонія людини і суспільства досягалась за рахунок визнання визначальної ролі суспільства. В класовому суспільстві виникає й поглиблюється розрив між природними умовами існування людей, умовами виробництва та самим їхнім існуванням, між людьми і природою, між представниками різних класів тощо; посилюється уособлення окремої людини і від природи, і від інших людей, людина все більше усвідомлює себе в якості окремої особистості.

В добу *Середньовіччя* людина сприймається передусім як представник того чи іншого стану (людина усвідомлювала себе через спільні для даного стану моральні, культурні, естетичні та інші канони), в цю епоху виникає уявлення про людину як індивіда, який має безсмертну душу (спасеться ця душа чи загине, залежить від індивідуальних особливостей

та власних зусиль кожної людини). Поняття самодостатньої, відповідальної й детермінуючої себе особистості поступово постає з антично-християнської традиції. Канонізована католицькою церквою система поглядів Томи Аквінського поширювала переконання про особисту відповідальність людини перед Богом. «Відчуття себе особистістю, індивідуально морально відповідальною за свою поведінку, за здійснювані нею вчинки, притаманне середньовічній людині. Не треба її спрощувати й примітивізувати. Вона була особистістю, але на свій особливий, власний середньовічний лад... Ієрархія не виключала особистості. Вона відводила соціально визначеним особистостям відповідні місця» [13, с. 83–85].

Уявлення про особистість як *індивідуальність* активізуються в *епоху Відродження* (у зв'язку з руйнуванням станових обмежень та виникненням ринкових відносин, в умовах яких люди виступали в якості окремих товаровиробників, в цю добу люди звільняються від станових обмежень та релігійних догм, людина починає усвідомлювати себе як самостійну, суверенну і вільну особистість з індивідуально-специфічними рисами); в добу Відродження «обожнення окремої людської особистості... на першому плані, ...тут же знаходимо і зневіру в людську особистість. І це зворотний бік Високого Ренесансу, що відчувається майже усіма його головними представниками» [20, с. 412]. Індивідуалізм (як філософсько-етична концепція, що виходить з уявлень про атомарність людського індивіда й стверджує пріоритет особистості перед будь-якою формою соціальної спільноти) історично виникає у класовому суспільстві (яке долає норми родової спільноти і поступово починає уявляти людину самоціллю розвитку) і розвивається в епоху Відродження. На рівень *особистісного розвитку психіки* виходять (більш масово, ніж це було у попередні періоди) численні представники епох *Відродження, Просвітництва, першої промислової революції*. Останні три століття в умовах бурхливого розвитку промисловості, науки, освіти, мистецтва, суспільно-політичних рухів цей процес набув великої інтенсивності та масовості. Кожен індивід знаходить в якості об'єктивних умов розвитку себе як особистості вже існуючу, історично-визначену форму суспільства; історичні форми і типи суспільства є також історичними формами і типами особистості, саме тому кожне суспільство формує відповідний йому тип особистості – вільна особа античного світу, особистість християнського середньовіччя, особистість доби Відродження та ін.

У XVIII ст. (особливо під впливом праць І. Канта і Й. Гердера) особистість починають відрізняти від індивідуальності*, після романтиків і особистість, і індивідуальність визнаються одним із суспільних ідеалів. В кінці XIX – на початку XX ст. поняття «самосвідомість» та «особистість» виходять на перший план у філософсько-психологічних дослідженнях. У XX ст. постає проблема самоактуалізації та самореалізації особистості (оскільки виникнення тоталітарних держав та жорстко ієрархізованих бюрократичних організацій мало негативний вплив на розвиток особистості). На початку XXI ст. в умовах відкритого, інформаційного суспільства, наступу глобалізації та екологічної кризи на перший план виходить активізація творчого потенціалу особистості, збереження її ідентичності, розвиток її духовності, суб'єктності й екологічної культури.

* Поняття «індивідуальність» виникло в античній філософії (Левкіп та Демокріт) у зв'язку з розробкою поняття атома, як якісно своєрідного елемента буття.

Таким чином, *особистість є вершиною філогенезу психіки*. Соціогенез зумовив перетворення біологічної істоти у творця і суб'єкта історичного процесу. Саме через це біологічне, увиходячи в особистість, стає соціальним, оскільки природні, органічні особливості виступають в структурі особистості як соціально зумовлені елементи (тому, щоб вивчити особистість, потрібно з'ясувати *ЩО, ЗАРАДИ ЧОГО і ЯК* використовує людина з фонду природжених і набутих нею якостей). Особистість з'являється «в результаті набуття індивідом свідомої здатності до самоформування, до обґрунтування із себе, собою духовного вибору, соціальної поведінки, життєвого шляху. Тоді індивід стає трагічно відповідальним не тільки за наближення чи віддалення від вищого, але й за вибір того, що ж він, індивід, вважає вищим. Відповідає за свої особисті цінності, відповідає не тільки за себе, але й перед собою» [1, с. 65].

Існують три рівні активності людини – *органічна, індивідна та особистісна* [3, с. 5–9], саме остання пов'язана із самореалізацією еліт, оскільки вищі форми активності особистості корелюють з альтруізмом, патріотизмом і громадянськістю [5, с. 53–59; 6, с. 20]. Завдяки розвиненій суб'єктності особистості «виходить за межі заданих умов, обставин і адаптивних функцій, проявляючи ініціативу і творчість, мобілізуючи внутрішні резерви для перспективного й прогресивного перетворення суспільства» [4, с. 117–118; 6, с. 3, 20]. Розгляд особистості як *суб'єкта* власної життєдіяльності, який організує і структурує своє життя, дозволяє застосувати *інтегративний підхід* як в процесі вивчення ролі особистості в історії [11, с. 14–15], так і в процесі дослідження ролі еліт у цивілізаційному поступі українства.

Отже, витоки філософського обґрунтування теорій еліт ми знаходимо ще в добу античності. Зокрема, в історико-філософських джерелах відображені думки про природне походження соціальної ієрархії в суспільстві (Конфуцій, Піфагор, Платон, Сенека та ін.), про особливості духовного розвитку людини (Августин, Фома Аквінський), про наявність доволі значних відмінностей між людьми (Н. Кузанський, Н. Мак'явеллі, Е. Роттердамський та ін.), особливо в інтелектуальній та емоційно-вольовій сферах (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін.), про значення свободи та загальнолюдських цінностей (Г. Гегель, І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг), про важливість духовних засад життя й саморозвитку особистості (В. Соловйов, С. Франк та ін.), про особливості життєвого самовизначення особи (М. Бахтін, М. Бубер, М. Шелер) [18].

Якщо філософське підґрунтя для майбутніх елітарних концепцій заклали ще Конфуцій і Платон, то фундаторами сучасних теорій еліт стали В. Парето (1848–1923 рр.), Г. Моска (1858–1941 рр.), Р. Міхельс (1876–1936 рр.). Досліджуючи різноманітні елітні групи, вони заклали основи елітологічного аналізу, розробили положення про диференціацію еліт і механізми її впливу на маси, сформулювали класичну теорію еліт як цілісну систему поглядів. Доволі популярними є ідеї «правлячого класу» (Г. Моска), «циркуляції еліт» (В. Парето), «залізного закону олігархії» (Р. Міхельс). Їхні послідовники Р. Арон, Е. Гольцманн, С. Келлер, Г. Лассуел, С. Нейдел, Д. Рісмен, Л. Уорнер, О. Штаммер розробляли концепції плюралізму еліт; Дж. Бернхем, А. Гелен, Р. Дарендорф, Р. Міхельс, В. Ропке, Г. Шредер розвивали ідеї елітизму на основі мак'явеллістського та аксіологічного підходів; П. Бахрах, П. Дрейцель, Л. Зіглер, М. Йодл, С. Ліпсет, Д. Хіглі

та інші науковці розробляли теорію демократичного елітизму та елітарної демократії [18].

В історії елітології відомі різні *теорії еліт: біологізаторські* (Р. Уїльямс, Е. Богардус та ін.), які робили акцент на біогенетичних ознаках, котрі лежать в основі поділу людей на активних і пасивних, видатних і рядових; *психологічні* (Г. Джильберт, Б. Скіннер та ін.), які описували психологічні якості, що обумовлюють виключність одних та пересічність інших; *психоаналітичні* (З. Фрейд, Е. Еріксон та ін.), які звертали увагу на здатність людей сублімувати сексуальну енергію, на прагненні їх до влади або покірності тощо; *соціально-психологічні* (Е. Фромм, Г. Лассуел та ін.), які визнавали наявність різних типів характеру, зумовлених як психологічними, так і соціальними чинниками; *технократичні* (Дж. Бернхем, Дж. Гелбрейт та ін.), які акцентували на організаторських функціях людей, що керують виробництвом і займають особливе місце в «техноструктурі» завдяки своїм технічним навичкам; *наукокротичні* (Д. Белл та ін.), які розглядають наукові знання і роль учених в якості провідної сили сучасного світу, що визначає науково-технічний та соціальний прогрес постіндустріального суспільства.

Спільними постулатами практично для всіх теорій еліт є наступні: 1) природна нерівність людей (за здібностями, талантами, рівнем інтелекту, багатства тощо) зумовлює поділ суспільства на еліту і маси (владну меншість і пасивну більшість), отже, панування одних людей і підкорення інших є неминучим; 2) еліта є рушійною силою науково-технічного й соціального прогресу; 3) представники різних еліт мають особливі психологічні й соціальні якості, що полягають у поєднанні природних задатків з належним вихованням і самовихованням; 4) певні елітні якості можуть бути притаманні окремим людям, які не входять в жодну з елітних груп; 5) еліта, як правило, добровільно своїми посадами не поступається, тому зміна (оновлення, ротація) еліт відбувається у процесі боротьби за владу.

Сучасні науковці поділяють відомі концепції еліти «на нормативні (ціннісні) та функціональні. Перші ґрунтуються на тому, що еліта має бути носієм вищого рівня культури та цивілізованості, творцем та охоронцем таких цінностей, як свобода, справедливість, правовий порядок (стабільність), культурна самобутність (нації) добробут тощо. ...Перша тенденція виразно репрезентована в Ортегі-і-Гассета («Повстання мас»)» [18, с. 194]. «Другі успадковують політичний реалізм Мак'явеллі і визначають еліту як будь-яку керівну машину (без включення у це поняття ціннісних ознак)» [18, с. 194]. Але, справедливо підкреслював відомий філософ В. Лісовий, «нехтування ціннісними критеріями руйнує концепт еліти, бо відкриває можливість вважати елітою будь-яку групу, яка будь-якими засобами здобуває та утримує керівне становище. Якщо певна керівна група виходить у своїх діях із суто групових (класових), кланових інтересів (приховуючи цей факт за допомогою риторички), то є підстави вважати цю групу псевдо- чи квазі-елітою. Причини виникнення псевдоеліти можуть бути політичні (наприклад, бюрократичний корпоративізм «номенклатури» у комуністичних режимах та його збереження і модифікація у сучасних незалежних посткомуністичних державах), економічні, психологічні тощо. Психологічні пов'язані з інерцією стереотипів у мисленні й поведінці («старіння еліт») та відсутністю ефективно діючих механізмів її оновлення (наприклад, люди, що свого часу зробили важливий внесок у певну галузь діяльності, можуть використовувати колишні

заслуги для збереження свого керівного становища)» [18, с. 194].

Велике значення для застосування *інтегративного підходу* до вивчення ролі еліт у цивілізаційному поступі українства мали ідеї, які містяться в політологічній, історичній, культурологічній, соціологічній та психологічній літературі, зокрема, теза про наявність у розвинутої особистості потреби у творчій активності (М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет); аналіз ефективності типів домінування і панування (М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Маннгейм); ідея про наявність креативного начала у представників еліти (Г. Тард, Г. Лебон, С. Московичі, С. Сігеле та ін.); дослідження співучасті та соціальної інтеграції еліт в сучасному суспільстві (І. Гофман, Е. Гідденс, М. Хайдеггер).

Різні аспекти функціонування еліт досліджували українські вчені І. Франко, В. Липинський, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, В. Горський, В. Кремень, Б. Кухта, П. Ямчук та інші. Доволі цікавими є дослідження еліт у пострадянському суспільстві, які здійснюють В. Андрущенко, Г. Ашин, С. Барзилов, Л. Герасіна, Е. Зелетдінова, В. Ігнатів, С. Кислицин, О. Криштановська, О. Куценко, Н. Лисиця, К. Михайлова, В. Мохов, Є. Охотський, В. Пилипенко, А. Романовський, Л. Сокурянська, В. Танчер та багато інших дослідників.

В рамках теорій еліт базовими для нашого дослідження стали: принцип плюралізму еліт, ідеї представників аксіологічної школи та функціонального напрямку дослідження еліт (див. праці Р. Арона, Р. Даля, Р. Дарендорфа, С. Келлер, Г. Лассуела, Д. Рісмена, О. Штаммера та ін.). Дуже важливими є також *критерії приналежності* тієї чи іншої особи до елітних груп: високий рівень професійної, моральної і загальної культури, розвинута соціальна відповідальність, наявність креативних, комунікативних та організаторських здібностей, соціальна й емоційна зрілість, сила волі, патріотизм, громадянська позиція тощо.

Оскільки в наш час доволі часто можна чути вислови на кшталт «злодійська еліта», «злочинна еліта» та інші, то варто підкреслити, що представники подібних «еліт» не тільки не спроможні здійснювати ніякого позитивного впливу на розвиток суспільства, але й здатні актуалізувати руйнівні, деструктивні сили, які можуть нівелювати й знищувати досягнення і набутки загальнолюдської цивілізації. Саме тому для вивчення ролі вітчизняних еліт у цивілізаційному поступі українства необхідно використовувати не тільки категорію «еліта», але й категорії «*історична особистість*», «*видатна особистість*», «*непересічна особистість*».

Відомо, що кожному типу культури і кожній епосі було притаманне власне уявлення про видатну (непересічну) особистість як представника тодішньої еліти: для давніх греків досконалою, соціально значущою людиною був «мудрець», «герой», «добрий муж»; для римлянина – «громадянин»; для середньовічного європейця – «лицар» і «праведник»; в індійській філософії та релігії важливим був «атман» (всепроникне духовне начало, як «Я», як незмінна душа особи в потоці перетворень сансари (мандрівки душ, реінкарнації), інколи ототожнювана з брахманом [25, с. 85]); мірилом досконалої особистості доби Київської Русі були лицарські чесноти, освіченість, мудрість, милосердя, справедливість; в Україні XVII–XVIII ст. пріоритетом була постать козака – волелюбного воїна, правдивого християнина, відважного захисника Батьківщини.

В добу раннього середньовіччя в Київській Русі на тлі не зжитого остаточно міфологічного світогляду окреслюється

образ ідеального історичного діяча (керманича держави), утверджується *суб'єктна активність* князів («Іду на Ви!» тощо) та героїзм окремих представників інших верств населення, адже «давнє ім'я особистості – герой» (В'яч. Іванов). В цю добу визначення сутності особи починається зі з'ясування «начала», походження людини (див.: «Слово про закон і благодать» Іларіона), формулюються важливі соціальні критерії («син вільної» і «син рабині») та християнське відчуття особистості («Я єсть»). Деякі твори («Слово про закон і благодать» Іларіона, «Моління» Данила Заточника, «Повчання» Володимира Мономаха) хоча й тяжіють ще до традиційного для середньовіччя знеособленого способу виразу, але саме ці твори проривають «традиційний горизонт середньовічної писемності» (В. Горський), демонструючи особистісний рівень розвитку самосвідомості цих авторів. На тлі традиційного для того часу акцентування на «соборному» началі людини, що зумовлювало відсутність значного інтересу до індивідуально-особистісних характеристик, названі твори були яскравим свідченням «високого ступеня усвідомлення особистістю своєї індивідуальності та неповторності життєвого шляху» [15, с. 25]. Про кристалізацію самосвідомості особистісного типу свідчив також билинний епос: А. Бичко та І. Бичко підкреслюють, що саме билинний світогляд займає проміжне положення між первісним родовим світоглядом та феодальним, адже герої билини вже не детерміновані повністю долею, а кидають виклик долі й перемагають її [2, с. 20–29], що чітко показано у «Слові про Ігорів похід». Розвиток міст на теренах Київської Русі (зі значною кількістю міської, особисто вільного населення), поширення християнської духовності, ідеалів лицарської етики, утвердження авторитету письмового слова та «книжної мудрості» створювало передумови для становлення людини як особистості; для цього вже існувало необхідне *соціально-економічне підґрунтя*, необхідні *культурно-цивілізаційні чинники та духовно-світоглядні пріоритети* (звичайно, тут йдеться лише про перші прояви, а не про домінування самосвідомості особистісного типу в XI–XII ст.).

Відомо, що *історичною особистістю* називають видатного державного, національного, політичного, громадського, культурно-мистецького, наукового, релігійного діяча, що справив великий вплив на перебіг суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-історичних подій, які визначили на багато років уперед шляхи розвитку держави, нації, країни, суспільства (або й усього людства). Своєю масштабною перетворюючою соціокультурною діяльністю історична особистість здійснює суттєві перспективні зміни в житті соціуму, залишаючи надзвичайний духовний вплив на нащадків та незгладимий слід в матеріальній і духовній культурі, а також в пам'яті майбутніх поколінь. Але досягти рангу історичної особистості індивід зможе лише в тому випадку, коли описані зміни будуть стосуватися достатньо широкого кола людей, отримуючи оцінку не лише сучасників, але й нащадків. Іноді історичною особистістю стає шанований спільнотою юродивий, блаженний, до пророцтва якого прислухались люди (як представники певного соціокультурного середовища та відповідної історичної доби).

Історія показує, що найбільші відкриття, найвеличніші духовні творіння часто виникають у перехідні епохи; що винаходи, інновації і відкриття історичних особистостей визнавались суспільством переважно після їхньої смерті; що видатні люди найчастіше гинули в досить молодому

віці; що хитрість, підлість, підступність і брутальність використовувались проти видатних осіб у всі історичні епохи. Проте, незважаючи ні на що, особистісні якості видатних діячів, їхні розум і воля, духовність і світогляд, симпатії та антипатії справляли неабиякий вплив на перебіг подій, історичний процес і концентровано відтворювали специфічний колорит своєї історичної епохи.

Одними з перших історичних особистостей в українській історії, яких можна вважати видатними представниками вітчизняних еліт, були антські ватажки: Бож; Хільбудій (Кий); Всегорд; Анангаст; Келагаст; Сварун; Доброезда; його син Леонтій (який здійснив важливий особистісний вибір і став християнином, про що згадує Агафій); Мезамир (який бл. 560 р. очолив посольство до аварів і був убитий після порушення ними принципу посольської недоторканності [28, с. 212] та інші. В давніх українських казках, старинах, думках і в богатирському епосі зображені такі персонажі, як Вернигора, Вернидуб, Котигорошко, Кирило Кожум'яка, Дука Степанович, Чурило Пленкович, Михайло Козарин, Феська Ганжа, Коновченко (хоча тільки історичні джерела можуть підтвердити дійсне існування таких осіб), а також постаті київських богатирів Іллі Муромця, Добрині Никитича, Микули Селяниновича та ін. Історичні джерела зафіксували імена багатьох видатних осіб ранньосередньовічної доби: відомих церковних діячів Антонія та Феодосія, Никона, Івана, Варлаама, Стефана; коваля Людоту, книжника Іакова Мніха, художників Алімпія і Григорія, лікаря Агапіта, ювеліра Лазара Богшу, архітектора Петра Мілоніга, ігумена Даниїла, співця Митусу та ін.

Південно-руські князі й полководці, видатні церковні діячі й митрополити, відомі книжники й мислителі, козаки і братчики, гетьмани і ватажки народних виступів, представники шляхти і меценати, письменники й поети, вчені й митці, громадські й державні діячі любили свою Батьківщину і свій народ, прагнули бачити його незалежним і щасливим. Вони здійснювали суттєвий вплив на перебіг української історії (хоча далеко не всім їм вдалося втілити свої задуми у життя), саме від характеру їхньої особистісної активності залежали спрямованість спільних дій народних мас, сила й дієвість колективної самосвідомості народу на різних історичних етапах, а також цивілізаційний розвиток українського народу. Особистісні якості видатних українських діячів (які представляли різні групи вітчизняних еліт), починаючи з 1654 р., різними способами пригнічувались і нівелювались, національних лідерів українського народу висилали за кордон, арештовували, труїли і вбивали (подібне відбувалось і у інших пригноблених народів, які тривалий час не мали власної державності). «Політична історія України свідчить, що в умовах бездержавності вкрай утрудненим є формування не тільки політичної, а й культурної еліти» [18, с. 194].

Наукове вивчення ролі особистості в українській історії та ролі вітчизняних еліт у цивілізаційному поступі українського народу передбачає окреслення *основних критеріїв* для виокремлення сутності, значення і специфіки діяльності цих видатних осіб. Масштабна перетворююча діяльність видатного представника вітчизняної еліти, що здійснює великий вплив на перебіг подій та суттєві перспективні зміни в житті держави, нації і суспільства, які приводять до *кардинальної реорганізації буття* (як реального, так і ідеального), може оцінюватися за такими основними критеріями: 1) *особистий вибір* у важливій (суспільно значущій, колізійній, конфліктній тощо) ситуації як здійснення вільного й відповідального волевиявлення; 2) *вклад*

(поняття, близьке до відомого виразу «вкласти душу») в *інших людях*, тобто ідеальна представленість («інобуття») особистості в інших людях (продовження себе в дітях, онуках, учнях, наступниках, спадкоємцях, вихованцях, прихильниках, продовжувачах справи, шанувальниках творчості тощо), особистісний вплив на представників інших поколінь, наповнення новим змістом і новими цінностями знань і почуттів інших людей, залучення їх до діяльності, необхідної для поступу держави, нації й суспільства; 3) *вихід «за межі»* ситуативних вимог, рольових приписів, наявних стандартних завдань і норм (подолання буденності, стереотипності, уніфікованості, гедонізму, власних пристрастей, пристосовництва тощо); авторство як прорив із безіменності та анонімності середньовічного світу «мовчазної більшості»; докорінний злам застарілих форм діяльності, які заважають прогресивному розвитку суспільства; творчість; інноваційна, наднормативна, надситуативна, неадаптивна активність; прокладання нових шляхів у політиці, науці, мистецтві, освіті тощо; 4) особисті *вчинки* та *діяння* (як спосіб особистісного існування, самоактуалізації та подолання обставин, як кардинальні зміни наявного буття, як прояв свідомої соціальної творчості, суб'єктної життєвої позиції, моральності, духовності, альтруїзму, патріотизму, громадянськості тощо), які дають адекватну відповідь на «виклики часу»; 5) *суспільні* (ідейні, духовно-світоглядні, моральні, культурно-цивілізаційні, релігійні, мистецькі тощо) *несення*; особистий внесок в громадську справу, в розвиток науки, культури, техніки; 6) *подвижництво і героїзм*; 7) особиста *самопожертва*, зумовлена вищими національними, суспільними та духовними цінностями.

Всі сім перерахованих критеріїв репрезентовані в діяльності таких історичних постатей як Аскольд, Дмитро («Байда») Вишневецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, П. Полуботок, Г. Сковорода, П. Калнишевський, Т. Шевченко, Леся Українка, С. Петлюра, М. Грушевський, Є. Коновалець, С. Єфремов, О. Ольжич, О. Теліга, Р. Шухевич, А. Волошин, С. Бандера, В. Стус, В. Чорновіл та ін.

Перші шість критеріїв визначали діяльність таких представників вітчизняної еліти, як княгиня Ольга, князь Володимир, князь Ярослав Мудрий, Іларіон, Антоній та Феодосій, Нестор, Володимир Мономах, Клим Смолятич, Кирило Турівський, Данило Галицький, Юрій I Львович, Олелько Володимирович, Семен Олелькович, Костянтин Острозький, Костянтин-Василь Острозький, Северин Наливайко, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Сильвестр Косів, Пилип Орлик. Перші шість критеріїв були реалізовані також в діяльності таких «знакових» постатей українського культурного, політичного і духовного життя, як І. Франко, М. Міхновський, Д. Донцов, С. Єфремов, В. Винниченко, Г. Хоткевич, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, В. Липинський, І. Липа, Ю. Липа, М. Зеров, Л. Курбас, Є. Плужник, С. Крушельницька, С. Рудницький, А. Шептицький, Я. Стецько, А. Мельник, Й. Сліпий, І. Огієнко, Є. Маланюк, У. Самчук, М. Руденко, О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Маринюк, О. Тихий, І. Світличний, В. Симоненко, Л. Костенко, Є. Сверстюк, М. Плав'юк та ін.

Перші п'ять критеріїв визначали діяльність таких видатних представників різних груп еліт, як І. Котляревський, М. Березовський, Д. Бортнянський, М. Максимович, Д. Антонович, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Гоголь, О. Кониський, М. Сумцов, Ф. Вовк, В. Каразін, Д. Яворницький,

М. Шашкевич, О. Потебня, П. Чубинський, Б. Грінченко, М. Старицький, М. Кропивницький, І. Нечуй-Левицький, С. Васильківський, Г. Нарбут, О. Мурашко, М. Лисенко, М. Леонтович, М. Заньковецька, О. Кобилянська, С. Русова, Х. Алчевська, І. Пулюй, Л. Симиренко, В. Вернадський, Д. Чижевський, А. Кримський, О. Бочковський, М. Шаповал, М. Порш, В. Хвойка, Ю. Кондратюк, В. Щербаківський, Ю. Вассиян, В. Кубійович, О. Довженко, Г. Верьовка, П. Вірський, Л. Ревуцький, В. Івасюк, Ю. Шевельов, О. Гончар, П. Загребельний, П. Попович, М. Сядристий, І. Дзюба, В. Овсієнко, Н. Матвієнко та інші.

Запропонований підхід допоможе краще зрозуміти не лише вчинки й діяння найкращих синів і дочок нашого народу, але й роль українських еліт в цивілізаційному поступі українства загалом. Адже, за словами П. Ямчука, добірна людина є «*одиницею цивілізації*».

Не тільки названі вище видатні українські діячі, але й багато інших представників вітчизняної еліти успішно виконували *цивілізаторську місію* (у цьому плані *цивілізатор* – це той, хто цивілізує власний народ (впливаючи також і на цивілізаційний розвиток інших народів світу), хто протидіє деградації суспільства, сприяє розвитку загальнолюдської цивілізації і культури з урахуванням культурно-історичного досвіду різних країн і народів; той, хто займається просвітницькою діяльністю, піклується про пом'якшення деструктивних тенденцій в суспільстві; той, хто поширює найкращі надбання, здобутки і цінності європейської цивілізації; це культуртрегер, який перебуває на «передньому краї» одвічної боротьби Розуму і дикості, Просвітництва і невігластва, Цивілізації і варварства). *Цивілізаторська місія* – це система реальних дій, вчинків і різних видів діяльності, яка базується на цілісному світогляді, сформованому певною групою еліт з метою цивілізування різних народів. Цивілізаторська місія може бути *зовнішньою* і *внутрішньою*. При цьому цивілізаторська місія української еліти ніколи не була месіанством [7].

Цивілізаторська місія вітчизняних еліт (які спочатку репрезентували праукраїнські племена, потім – український народ, а пізніше – все світове українство) пов'язана з розвитком давньоземлеробських традицій; з поширенням передових землеробських практик; з адаптацією і розвитком культурних запозичень від киммерійців, скіфів, сарматів, від мешканців давньогрецьких колоній (які були розташовані на теренах Північного Причорномор'я); з адаптацією і розвитком господарсько-культурних, виробничих і військових запозичень від готів; з військовою співпрацею антів з Візантією; з розвитком власних державотворчих традицій (анти, поляни, волиняни, держава Руська земля); з християнізацією князя Аскольда і його дружини; з християнізацією княгині Ольги та її оточення; з прийняттям християнства як державної релігії; з побудовою церков, соборів, монастирів, книжкових майстерень; з розвитком освіти й літописання, культури й мистецтва; з поширенням християнства і державницького впливу на різноетнічну людність Східної Європи уздовж «шляху з варяг у греки»; зі створенням захисних і фортифікаційних споруд уздовж кордонів держави; з реформами місцевого самоуправління; зі створенням збірок законів («Руська правда», «Правда Ярославичів» тощо); із запровадженням дипломатичних стосунків з різними країнами; з розширенням кола експортованих товарів; з розвитком ремесел, художньо-ювелірного виробництва, військової справи, з побудовою першого моста через Дніпро тощо. Поворотним моментом у

стрімкому цивілізаційному розвитку русинів-українців стала Батієва навала. Напередодні цієї трагічної події чисельність мешканців Києва становила близько 35–40 тисяч осіб (зокрема, Лондон зміг досягнути таких же показників лише через 100 років) [7].

Пізніше цивілізаторська місія вітчизняних еліт була пов'язана з періодом Галицько-Волинської держави, Литовсько-Руською добою, з націє- та державотворчою місією українського козацтва, з періодом національного Відродження, добою УНР, з дисидентським рухом, з діяльністю шістдесятників, з відновленням незалежної держави Україна, з Помаранчевою революцією і Євромайданом, а також з багатьма науковими, технічними й технологічними відкриттями, які зробили етнічні українці та вихідці з України.

Упродовж всієї історії України цивілізаторська діяльність вітчизняних еліт була переважно *внутрішньою*, а *зовнішня* цивілізаторська діяльність вітчизняних еліт розгорталась переважно на теренах Росії, Білорусії та Молдови.

Українська еліта стане справжнім *суб'єктом цивілізаційного поступу українства* лише тоді, коли всі її представники почнуть відповідально виконувати свої основні функції: культуротворчу, державотворчу, націєтворчу, а також консолідаційну, креативно-перетворюючу, прогностичну, мотиваційну, мобілізаційну, управлінську, духовно-світоглядну, ідентифікаційну, патріотичну, гуманістичну, аксіологічну, демократичну, стабілізуючу, стратегічну, безпекову тощо. Українська еліта повинна також вчасно давати відповіді на виклики, поставлені часом (це глобалізаційний, екологічний, технологічний, інформаційний та інші виклики). Для сучасної України найбільш важливим є не тільки формування ефективної і відповідальної політичної еліти, яка б змогла консолідувати інші елітні групи, спрямовуючи їхню діяльність у конструктивне русло, але й забезпечення її своєчасної ротації, якісного оновлення, деолігархізації, а також подолання її відчуження від суспільства. Вітчизняна еліта мусить здійснювати якісні політико-правові, соціально-економічні, соціокультурні, техніко-технологічні, екологічні та інші перетворення; підтримувати цілісність і духовну єдність суспільства, розвиток демократії і самоорганізаційних процесів в Україні, формування і утвердження європейської цивілізаційної ідентичності громадян України.

1. Баткин Л. М. К спорам о логико-историческом определении индивидуальности / Л. М. Баткин // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С. 65. 2. Бычко А. К., Бычко И. В. Человек в мировоззренческой картине былинного эпоса / А. К. Бычко, И. В. Бычко // Человек и история средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. – К., 1987. – С. 20–29. 3. Воропаева Т. С. Некоторые теоретические вопросы исследования гражданской позиции личности / Т. С. Воропаева. – К.: КГУ, 1985. – С. 5–9. 4. Воропаева Т. С. Психологические условия формирования гражданской позиции личности в раннем юношеском возрасте / Т. С. Воропаева // Проблемы возрастной психологии. Тез. докл. к VII съезду Общества психологов СССР. – М., 1989. – С. 117–118. 5. Воропаева Т. С. Социально-психологические аспекты формирования гражданской позиции личности / Т. С. Воропаева // Общее и особенное преобразование общественных отношений. Сб. научн. тр. – К.: КГУ, 1987. – С. 53–59. 6. Воропаева Т. С. Структурные и типологические особенности гражданской позиции как системообразующего фактора активности личности. Автореф. ... канд. психол. наук / Т. С. Воропаева. – К.: КГУ, 1990. – С. 3, 20. 7. Воропаева Т. С. Национальна та європейська ідентичність громадян України в цивілізаційному контексті / Т. С. Воропаева // Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності

українського народу. – Ужгород: Інформаційно-видавничий Центр УУБА-КаУ, 2011. – С. 306–320. **8.** Воропаєва Т. Трансформація цивілізаційної ідентичності громадян України / Т. Воропаєва // Новый университет. – Йошкар-Ола: Коллоквиум. – 2011. – № 10. – С. 17–22. **9.** Воропаєва Т. Українство в цивілізаційному ракурсі / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 9–13. **10.** Воропаєва Т. С. Цивілізаційна ідентичність як предмет міждисциплінарних досліджень / Т. С. Воропаєва // STUDIUM – 2012. Сборник научных статей философского факультета МГУ имени М. Ломоносова. – М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2012. – 212 с. – С. 189–190. **11.** Воропаєва Т. С., Полубояринова О. І. Теоретико-методологічні основи становлення історичної психології / Т. С. Воропаєва, О. І. Полубояринова // Особистість і народ: погляд історичної психології. – К., 1994. – С. 14–15. **12.** Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. / Л. С. Выготский. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984 – С. 23. **13.** Гуревич А. Я. Еще несколько замечаний к дискуссии о личности и индивидуальности в истории культуры / А. Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С. 83–85. **14.** История Древнего Рима. – М., 1982. – С. 41–45. **15.** Київ в історії філософії

України. – К., 2000. – С. 25. **16.** Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М., 1978. – С. 138. **17.** Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Из скарбниці античної мудрості / Н. Г. Корж, Ф. Й. Луцька. – К., 1988. – С. 240. **18.** Лісовий В. Еліта / В. Лісовий // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 193–195. **19.** Лосев А. Ф. История античной эстетики. (Софисты. Сократ. Платон) / А. Ф. Лосев. – М., 1969. **20.** Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М., 1982. – С. 412. **21.** Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М., 1957. – С. 310. **22.** Словник іншомовних слів. – К., 1974. – С. 553. **23.** Столяров А. А. Аврелий Августин. Жизнь, учение и его судьбы / А. А. Столяров // Аврелий Августин. Исповедь. – М., 1991. – С. 30. **24.** Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 784 с. **25.** Універсальний словник-енциклопедія. – 3-тє вид., перероб., доп. – К., 2003. – С. 85. **26.** Философский энциклопедический словарь. – М., 2003. – С. 338. **27.** Nedoncelle M. Proponon et persona dans l'Antiquite classique / M. Nedoncelle // Revue des Sciences religieuses. – 1948. – Vol. 22. – P. 277–299. **28.** Plezia M. Greckie i lacinskie Zrodla do najstarszych dziejow slowian / M. Plezia. – Wyd. 2. – Poznań, Krakow, 1952.

Ярослав Косяк

Шляхи формування і трансформації української еліти

У статті автор аналізує таке суспільно-політичне явище, як політичний міф і його роль як технології формування іміджу політичної еліти в Україні. Автор наголошує на тому, що міф не просто посередник або ланка між людиною і реальністю. Він заволодіває внутрішнім світом людини, «програмує» його. Міф впливає на людину, «переміщуючи» її в особливу, міфологічну реальність.

The author analyses such socio-political phenomenon as political myth and its role as a technology of forming of the image of political elite in Ukraine. The author emphasizes that the myth is not a broker or a link between u human and reality. It occupies the inner world of man by programming it. Myth manages a human replacing it into special mythological reality.

Політичне міфотворення стало невід'ємною складовою сучасної політики. Міф є потужним засобом впливу на масову свідомість, маніпулювання нею. Міф разом із медіа-культурою є посередником у сприйнятті людиною світу, у такий спосіб утворюючи комунікативну систему. Маніпулювання масовою свідомістю в усі часи було ефективним знаряддям політиків у боротьбі за владу. В умовах інформаційного суспільства сучасні PR-технології дають змогу вправно грати на почуттях та емоціях громадян. Усе це можна пояснити низьким рівнем політичної культури населення, яке мало обізнане із законами функціонування «політичної кухні» і тому легше піддається навіюванню. Сказане приводить до висновку: інформаційне суспільство виявляється найбільш сприйнятним для міфологізації політичного життя.

Серед найбільш відомих дослідників міфу як технології формування іміджу представників політичної еліти можна назвати Дж. Кемпбелла, А. Ранка, К. Юнга, Е. Мелетинського, Н. Щербиніну. Так, Дж. Кемпбелл пропонує розглядати входження людини в політику як подорож героя в міфічному світі, де на його шляху виникають перешкоди, проблемні ситуації, друзі й вороги, які заважають реалізувати його місію. У політичній міфології в ролі героїв виступають політики. Власне, міф для того й потрібен, щоб створити героя та включити його в героїчний контекст.

З метою поширення політичних міфів технологія маніпулювання передбачає використання багатого арсеналу методів впливу на свідомість людей. Останнім часом політичні актори для створення та закріплення потрібних образів використовують розробки з психолінгвістики, сугестивної лінгвістики, нейролінгвістичного програмування тощо. Сама ж технологія політичного маніпулювання базується на систематичному і свідомому впровадженні у свідомість людей політичних міфів. Маніпулятори

створюють ілюзорну картину світу, в якій можуть зникати гострі кути, суперечності, варіанти їхнього розв'язання. Політичні міфологеми через «присвоєння» подіям, явищам, суб'єктам ознак «хороший – поганий» вибудовуються на протиставленні добра і зла. Міфологізовані уявлення в переважній більшості є непохитними завдяки ототожненню із моральним ідеалом. Це призводить до того, що будь-яка критика та об'єктивний аналіз втрачають сенс, оскільки міф, поєднуючись із моральним ідеалом, сам стає вищою інстанцією будь-яких оцінок.

Український дослідник Ю. Шайгородський у праці «Політика: взаємодія реальності і міфу» виокремлює три форми політичної маніпуляції:

1. доідеологічну – до цього типу політичної маніпуляції належать усі види технологій, чий вплив на масову свідомість не опосередковується ідеологічною мовою, а має безпосередній характер політики прямої дії. Головну роль тут відіграє образ (імідж) політика, який існує у свідомості громадян. В епоху масових комунікацій можливості такого типу політичних маніпуляцій, можливості викликати потрібну соціальну емоцію (любов, радість, страх, ненависть) значно посилюються при тому, що структура маніпулятивних технологій спростилася до звичайного «емоційного накачування»;

2. ідеологічну – головну роль тут відіграють ідея, політична риторика та мовні кліше, які становлять «об'єктивну» машину зі сплотивлення дійсності та продукування нових смислів. Такий ідеологічний дискурс сприяє реалізації політичної ідентичності суб'єкта. Іншими словами, ідеологічний дискурс тематизує політику, надає свою версію розташування політичних сил та персонажів;

3. постідеологічну – для того, щоб наблизитись до нарисів теорії маніпулювання в нових умовах, нагадаємо,

що в суспільстві надспоживання докорінно змінюється мета маніпуляції. Вона полягає у штучному утриманні індивіда на інфантильній стадії універсалізації процесу споживання. Залежно від конкретної соціально-політичної ситуації, цілей, очікувань масової свідомості, політики створюють міфи, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними дороговказами. Останні, у свою чергу, можуть стати підґрунтям для формування потрібної нової ціннісної парадигми. Таким чином, політична міфотворчість стає елементом моральної орієнтації людини в політичному просторі [10].

Міф – це не просто посередник, якась ланка між людиною і реальністю. Він оволодіває внутрішнім світом людини, програмує його, управляє людиною, поміщаючи її в особливу, міфологічну реальність [12, с. 3]. Сьогодні важко говорити про існування якоїсь «об'єктивної дійсності». Нескінченні потоки різноманітної інформації, символів, образів, «картинок» створюють у людей відчуття, що навколишній світ безперервно і стрімко змінюється прямо на очах. Усе мінливе, постійні лише самі зміни. Одна «картинка» змінює іншу, і розгледіти в цьому калейдоскопі образів якусь «об'єктивну реальність» уявляється неможливим. Стрімкий коловорот образів сприяє міфологізації свідомості сучасної людини, оскільки міф є стійкою структурою і дозволяє внести певну впорядкованість у хаотичну «картину світу». Міф виявляється тією самою «реальністю», в яку людина щиро вірить. Політичний міф є складовою частиною століттями відпрацьованої й відшліфованої технології управління свідомістю.

Г. Почепцов вважає, що міф – це універсальна конструкція, яку завжди можна наповнити конкретним змістом. «Міф постає перед нами як сценарій розгортання іміджу, в якому відразу заповнюються до цього порожні ролі друзів і ворогів головного героя. Міф є цілою конструкцією, в цьому його принципова вигідність, оскільки велике число потрібних характеристик тепер будуть спливати автоматично. У разі підключення міфу вже немає необхідності породжувати цілі тексти, можна тільки натякати, підказуючи істотні характеристики, що підводять масову свідомість до того чи іншого міфу» [6, с. 105–106].

Логіка політичного міфу полягає в тому, щоб певний причинний зв'язок, котрий з'явився у результаті соціальної кризи, перенести у сферу міфічних образів, де може бути відшуканий новий причинний зв'язок, потім перенесений у політичну реальність. Політичний міф, таким чином, несе в собі своєрідну пошукову логіку, яка діє за відсутності повноти вихідних даних. Технологічна значимість політичного міфу для еліти полягає в можливості викликати на поверхню політичних процесів ту політичну цінність, яка дозволить задати певний мотив діяльності – через політичну рекламу, ритуал, містерію.

Осмислення людиною навколишньої дійсності за допомогою міфів базується не на наукових знаннях, а на традиційній вірі й переконаннях представників конкретної культури, етносу, соціальної групи. Виховання на прикладах дій міфічних персонажів формує у свідомості людей систему морально-етичних цінностей, притаманних даній спільноті (етносу, клану, стану, професійній групі і т. п.), почуття причетності до її історії. Основний принцип побудови сюжету традиційного міфу – поєднання знайомих реалій життя з фантастичними вчинками героїв. Подібна практика сприяла появі спеціального способу впливу на суспільну свідомість, прийнятого на озброєння фахівцями психологічної

війни. Зазвичай вони використовують соціальні міфи, які є спотвореними уявленнями про дійсність, з певною метою впроваджуються у свідомість людей з ціллю формування потрібних соціальних реакцій. Наприклад, кінематограф, як спосіб пропаганди, здатен на надзвичайно високий емоційний вплив [1, с. 115]. Він активно генерує в уяві глядача ілюзорну картину світу в дуже ідеалізованому вигляді. Відповідно з авторським задумом кіно може довільно створювати у глядача відчуття «справедливості» й моральної правоти того чи іншого персонажа, незалежно від його дійсної ролі в історії. При цьому пропагандистський вплив на людину відбувається приховано, на емоційному рівні, поза її свідомим контролем. Ніякі раціональні контраргументи у цьому випадку не спрацьовують.

Для точної спрямованості масового впливу маніпулятор повинен розуміти соціодинаміку культури – специфічні якості групи людей, які його цікавлять. Знання культурного контексту аудиторії забезпечується пізнанням соціальних стереотипів, характерних для даної аудиторії [3, с. 115]. «Упакуванням» стереотипу є різні емоційні стани, які штучно пробуджуються у людей. Щоб викликати потрібні емоції, існує маса способів. В основному використовуються базові людські потреби й страхи: любові й схвалення, почуття безпеки, страх перед невизначеністю, сексуальні інстинкти, престижні цінності, почуття обов'язку і справедливості, почуття провини і т. ін. [9, с. 51]. Саме завдяки емоціям стереотип проходить через захисні механізми психіки та «інфікує» свідомість міфами.

Фахівці вважають, що міфи здатні:

- впливати одночасно на інтелектуальну та емоційну сфери людської свідомості. Це змушує людей вірити в реальність змісту міфу;
- робити гіперболічний опис окремого випадку ідеальною моделлю бажаної поведінки. Завдяки цій особливості зміст міфів впливає на поведінку людей;
- спиратися на конкретну традицію, що існує в суспільстві [9, с. 57].

Знаковість комунікації дозволяє конструювати «символічну поведінку», безпосередньо пов'язану з будівництвом уявних світів, у яких символічне набагато значніше від реального. Символічна поведінка заміщає реальність, діючи лише у певному знаковому контексті. Вона ніби адаптує світ відповідно до бажань людини. Для цього міф має бути принципово неможливим для перевірки, йому необхідна наявність чудесного (відхилення від норм буденності); він існує в рамках дологічного, алогічного ставлення до світу; міф підкреслює орієнтацію, згідно з якою «все значиме і все пов'язане» [9, с. 42–43].

У сучасному суспільстві створення міфів у комунікаційному процесі відбувається за допомогою декількох прийомів:

- змішання умов і можливостей уявних світів і контексту їхнього матеріального втілення;
- цілеспрямована активізація масової свідомості, пов'язана з її архаїзацією;
- створення інституту «інформаційних місіонерів», тлумачів тих чи інших подій, фактів, явищ;
- емоційна дестабілізація [11, с. 114].

Віртуальний світ створюється в суспільстві за допомогою маніпулювання інформацією та суспільною свідомістю [3, с. 97]. Приховування інформації, дозована інформація, дезінформація, вибіркова інформація, чутки, натяки – усе це прийоми й технології створення міфів і віртуальної реальності. За допомогою міфів можна мобілізувати суспільство, вивільнити енергію мас і спрямувати її в

потрібному напрямку [8, с. 64]. Помічено, що чим більше штучних завдань ставлять політики перед суспільством, тим більшу кількість міфів вони змушені конструювати та нав'язувати суспільству.

Ключова особливість міфу полягає в тому, що він – структура ментальна, потребує вербалізації, але ніколи не буває озвученим або описаним повністю. Оскільки сучасні ЗМІ претендують винятково на раціональний виклад подій і активно маскують спроби маніпулювати суспільною свідомістю, міф «ховається» в текстах, «виглядає» в порівняннях, ярликах, прецедентних іменах і сценаріях. Його можна виявити, лише склавши, як пазл із різних елементів. Такими «елементами» часто виступає політична метафора [4].

Метафора є найбільш підходящим засобом вербалізації міфу, оскільки вона розглядається не просто як художній прийом, а як основа розуміння, мислення і пізнання. Метафора збирає розрізнені елементи міфу, встановлює на основі подібності «зв'язок часів», формує емоцію й оцінку. Цей процес можна назвати «прирощенням потенційних смислів», у метафорі відбувається їхня компресія, архівування [9, с. 45].

При сприйнятті метафори у свідомості адресата відбувається «розархівування», розкодування закладених у неї смислів. Метафора дає міфу, який по суті є структурою ментальною, чітко оформлене, вербальне вираження [1]. Важливо пам'ятати, що політична метафора – троп, ментально і культурно обумовлений. Творець метафори (свідомо чи ні) враховує національну та історико-культурну специфіку адресної аудиторії. Національно обумовленим і культурно-специфічним стає і міф.

Також уважається, що енергетичним підживленням міфів є архетипи. Архетипи – це спадок, який дістався нам від попередніх поколінь. Архетипові особливості народу утворюються протягом усієї історії нації. Відомим виразом архетипів є міфи та казки. По суті архетип являє той несвідомий зміст, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятним. К. Г. Юнг писав: «Архетипи створюють міфи, релігії й філософії» [13, с. 13]. Це говорить про те, що у наших далеких предків міф був настільки ж реальний, як і все навколо, і в цьому головна особливість символічної дійсності, оскільки вона претендує на статус реальної. Це означає, що міф нікуди не зникає з життя людини, він живе не тільки в минулому, міф існує завжди. Архетипічна природа політичних міфів виявляється, насамперед, у їх апелюванні до первісних форм людського буття, які, продовжуючи жити в колективному несвідомому, викликають сильну емоційну реакцію. Політичні міфи найчастіше оперують архетипами Роду, Героя, Пророка, Месії тощо, які не лише маніпулюють свідомістю, але й програмують її, налаштовуючи на архаїчне сприйняття світу.

Актуалізація архетипових моделей свідомості забезпечує ефект «зараження» і породжує певний тип поведінки людей [7, с. 22]. Так, використовується, зокрема, в політичній культурі міф кордону, який є специфічною імперативною моделлю свідомості й поведінки, котра протиставляє раціональній ідеї одностороннього і універсального політичного світу дихотомічну систему міжособистісних орієнтацій: «рідна земля – чужа земля», «наші – не наші», «царство благочестя – царство зла», «справедливий політичний порядок – несправедливий політичний порядок», може проявлятися не тільки у вербалізованих і раціоналізованих формах політичних гасел, мовних кліше, але і в реакціях,

діях, симпатіях і антипатіях людей [12, с. 12]. Тип політичної свідомості, що формується в таких умовах, відрізняється нерозвиненістю індивідуальної самоідентифікації, крайньою стереотипізацією історичного досвіду, орієнтацією на безкомпромісність і конфліктне вирішення проблем, що виникають. Архаїчність у даному випадку представляється антитезою самостійності.

Простір політики став найактивнішим простором міфів та міфології. За допомогою моделювання реальності в мереживі різних міфів став можливим вплив на свідомість мас [7, с. 61]. Політичні технології в сучасних умовах займають особливе місце. Без них сьогодні не може бути успішно проведена жодна виборча кампанія. Політтехнологи, використовуючи стандартні технологічні прийоми проведення виборів, приходять до висновку, що це не приносить значної переваги перед конкурентами. Фахівці з політичних технологій все частіше звертаються до знань глибокої психології [2, с. 25]. Саме знання тонкощів роботи з міфами допомагає успішному проведенню виборчих кампаній.

Наприклад, враховуючи знання міфів та їхніх властивостей, можна підготувати таку форму і зміст повідомлень, які дозволять обійти всі «фільтри сприйняття» виборців і безпосередньо вплинути на їхню поведінку. Одна з головних властивостей міфу полягає в тому, що в ньому взагалі відсутня причинно-наслідкова ієрархія. Це розмиває і знімає всілякі межі між причиною і наслідком, бажаним і дійсним, реальністю та ілюзією, фактом і вимислом.

Укорінення міфологічних конструктів у політичній свідомості суб'єктів актуалізує проблему дослідження можливостей політичного міфу як технології політичної маніпуляції. У політичному міфі центральною фігурою є надлюдина, носій верховної влади. Герой міфу – носій абстрактних, відчужених від живої особистості, гіперболізованих якостей. Героєм є не складна особистість з притаманними їй протиріччями, а абстрактна схема, яка уособлює ідеологічні цінності; спрощена людина-символ, в якій об'єднані естетика сили, боротьби, самопожертви і т. п. Навіть у розвинених суспільствах в кризові моменти історії виникає потреба в міфі про героя. «Потяг до сильного лідера виникає тоді, коли колективне бажання досягає небувалої сили і коли, з іншого боку, всі надії на задоволення цього бажання є звичними, нормальними засобами, але не дають результату. У такі моменти надії не тільки гостро переживаються, а й персоналіфікуються. Вони постають перед очима людини в конкретному, індивідуальному вираженні. Напруга колективної надії втілюється в лідері» [5, с. 154].

Стереотипи – це будівельний матеріал для іміджу. У формуванні образу політика вони беруть безпосередню участь. Для прикладу розглянемо імідж В. Путіна, щоб зрозуміти, які стереотипи були задіяні для впливу на російський електорат.

Перший – це стереотип, якому ми зобов'язані радянському кінематографу – стереотип «радянського розвідника», образ Штірліца з «Сімнадцяти миттєвостей весни»: підтягнутий, холоднокровний, розумний, вже не зовсім молодий розвідник, самостійно протистоїть ворогові. Факти біографії В. В. Путіна (вік, служба в КДБ), його зовнішній вигляд повністю відповідали образу Штірліца. Завдяки «кінематографічному» походженню іміджу Путіна громадська думка прощала йому його промахи і невдачі. Але країна вибирала нового президента, а не нового резидента. І тут позначилися два додаткових чинника. По-перше, позиціонування – протилежність Б. Єльцину. В образі Путіна всі «мінуси»

Ельцина стали «плюсами». По-друге, позначався стереотип «цар хороший, а бояри погані». Хотілося вірити, що «цар» все робить правильно, що він піклується про своїх «дітей», але Ельцин вже не годився на роль такого доброго царя, а Путін підходив.

Ще однією важливою властивістю міфу є те, що його не можна перевірити. Також слід зазначити, що в міфі події відбуваються поза рамками логічного і раціонального судження, і при цьому всі події у міфі значимі та взаємопов'язані. На думку ряду дослідників, міф передбачає наявність особливих умов комунікації, оскільки в ньому є слухач, але немає автора повідомлення. Із цієї причини міф стає незаперечним, бо немає з ким сперечатися. Міф можна розглядати як певний оператор універсальності, оскільки він підтверджується фразами типу «так всі говорять, вважають», «всі так думають», «всі знають це».

Отже, приходимо до висновку: політичне міфотворення стало невід'ємною складовою сучасної дійсності. Міф є потужним засобом впливу на масову свідомість. Специфіка міфу полягає в тому, що він не відтворює і не пояснює реальну дійсність, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції – своєрідної системи координат для свідомості, специфічного відтворення нею суспільних явищ. Політичний міф не потребує перевірки на істинність. Символізуючи та абстрагуючи факти й явища суспільного життя, він сприймається свідомістю як реальність, над якою не слід замислюватись. І міф, і імідж виконують функцію інтерпретатора. Міфи впорядковують реальність у всьому її різноманітті: оскільки фактично перевірити і проаналізувати всі явища неможливо, конструюється «псевдо-реальність». У наш час ми маємо справу з неоміфологією, яка пояснює дійсність за допомогою іміджів. Імідж – стійкий образ, що виникає у людській психіці, та є відображенням реальності. Політична міфологія є особливою формою політичної

свідомості, яка значною мірою спирається на систему іміджів, які функціонують у політиці. Міфологізація суспільної свідомості – одна з найуспішніших технологій просування політичних продуктів на політичному ринку та створення іміджу сучасних еліт.

1. *Войтасик Л.* Психология политической пропаганды / Л. Войтасик М., 1981. – 321 с. 2. *Грачев Г. В., Мельник И. К.* Манипулирование личностью. Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник. – М.: Алгоритм, 2002. – 288 с. 3. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Эксмо, 2001. – 832 с. 4. *Карпунин О., Макаревич З.* Формирование масс: Природа общественных связей и технологии «публик рилейшинз»: Опыт историко-социолог. исследования / О. Карпунин, З. Макаревич. – Калининград: ФГУИПП Янтарь, 2001. – 547 с. 5. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского ун-та. – Сер. 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 153–164. 6. *Почепцов Г. Г.* Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1999. – 352 с. 7. *Пугачев В. П.* Технологии скрытого управления в современной российской политике / В. Пугачев // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 66–101. 8. *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству / Ф. А. Хайек; пер. с англ. Н. Ставиской; под ред. и с примеч. А. Бабича. – London: Karsov, 1983. – 286 с. 9. *Цуладзе А.* Политическая мифология / А. Цуладзе. – М.: Эксмо, 2003. – 384 с. 10. *Шайгородський Ю.* Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Шайгородський. – К.: Знання України, 2009. – 400 с. 11. *Шестов Н. И.* Политический миф теперь и прежде / Н. И. Шестов / Под ред. проф. А. И. Демидова. – М.: ОЛМАПРЕСС, 2005. – 414 с. 12. *Шульга Н. В.* Мифологема в структуре массового политического сознания: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Н. В. Шульга. – Омск, 2006. – 16 с. 13. *Юнг К.* Проблемы души нашего времени / К. Юнг – М.: Прогресс; Универс, 1994. – 336 с.

Олена Литвиненко

Роль національної еліти в інформаційному суспільстві

У статті розкривається роль національної еліти в сучасному інформаційному суспільстві. Національна еліта, до якої належать і представники української інформаційної еліти, здатна прискорити процеси утвердження України як повноправного члена світової спільноти, захистити вітчизняний інформаційний простір держави відповідно до національних інтересів українського народу.

The article deals with the role of national elites in the modern information society. The national elite, which includes representatives of the Ukrainian information's elite is capable to accelerate the establishment of Ukraine as a full-fledged member of the international community, to protect the national information space state according to the national interests of the Ukrainian people.

Кінець ХХ – початок ХХІ століть став переломним для основної маси світової спільноти, адже в цей час формується і набуває активного розвитку так зване «інформаційне суспільство», базовою характеристикою якого є проникнення в усі сфери життєдіяльності людини інформації у її розумінні як стратегічного ресурсу й продукту. За таких умов відбувається переосмислення основоположних політичних, економічних, соціально-гуманітарних принципів і традицій. Набуває особливої ваги питання захисту національного інформаційного простору, оскільки територія держави визначається не стільки географічними, скільки інформаційними кордонами. Залежно від рівня розвитку інформаційної сфери країни, ступеня її інтегрованості у міжнародний простір та захищеності від іноземної інформаційної окупації, визначається авторитет

держави серед світової спільноти та її здатність до розвитку й самоствердження.

Основоположною рушійною силою в будь-якому суспільстві є національна еліта. Слово еліта має подвійне походження – від лат. *eliqere* і франц. *elite* – найліпше, відібране, вибране, меншість суспільства, що становить достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, національними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні й здійсненні рішень, пов'язаних з функціями управління, розвитку науки і культури (тобто творчі функції) [4]. Представники еліти займають найбільш впливові позиції в суспільній ієрархії, впливають як на політичний, так і на економічний та культурний курс держави.

Роль, суспільні функції і ступінь відповідальності національної еліти особливого значення набувають

у перехідні періоди розвитку суспільства, оскільки потрібно сформулювати відповіді на виклики, поставлені змінами, показати суспільству шлях вирішення проблем, консолідувати його і повести за собою [2]. Для підвищення конкурентоздатності будь-якій країні потрібна високопатріотична, національно віддана, освічена й активна діюча еліта. Адже саме від вчинків і поглядів видатних представників багато в чому залежить не тільки подальший розвиток, але й наявність державності у тієї чи іншої нації.

Дослідженням різних аспектів функціонування еліт займалися низка закордонних – П. Бірнбаум, М. Вебер, Р. Міллс, Р. Міхельс, В. Парето, А. Тойнбі, а також українських вчених – Д. Донцов, В. Горський, В. Кремінь, Б. Кухта, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький та інші.

Актуальність наукового осмислення ролі, завдань та складу національної еліти України, аналізу діяльності окремих її представників зумовлена збільшенням ризиків і загроз національній інформаційній безпеці, нівелюванням представниками владних структур національних інтересів та відсутністю єдиної державної інформаційної політики, спрямованої на захист української нації.

Еліту зазвичай поділяють на три різновиди – ділову, духовно-інтелектуальну і політичну. До ділової еліти належать визначні підприємці, менеджери, економісти, промисловці, бізнесмени; до духовно-інтелектуальної – провідні наукові й педагогічні працівники, письменники, культурологи, діячі мистецтва, представники церкви та інших релігійних організацій; до політичної – видатні особистості законодавчої, виконавчої і судової гілок влади [8]. Крім того, виокремлюють військову й технічну еліту.

Стан сучасного суспільства доцільно визначити як інфократія (з гр. *cratos* – влада), що дослівно означає «влада інформації». Утвердження інформаційного суспільства, зростання ролі інформаційної складової під час прийняття різноманітних рішень – управлінських, політичних, економічних, соціально-культурних тощо зумовило постання інформаційної еліти. Досить часто науковці зводять в єдине ціле інформаційну та духовно-інтелектуальну еліту, але цей підхід не є об'єктивно обґрунтованим, оскільки перед представниками цих груп стоять різні завдання.

Дослідник інформаційної безпеки України О. Литвиненко зазначає, що вирішального значення набуває позиція інформаційної еліти в суспільствах, які перебувають у ситуації переходу, транзиту від одного політичного режиму до іншого. Їхній перехідний (у сенсі визначення правил політичної гри, суспільної ідеології та міфології) характер, значна маса маргіналізованого населення, яке не має чітких, усталених світоглядних орієнтацій, значно знижують бар'єр навіюваності, полегшують маніпуляції масовою та індивідуальною свідомістю. Крім того, у цих суспільствах нерозв'язаною залишається проблема розробки інтересів спільнот. Таким чином, інформаційна еліта на певний час виходить на центральні, звичайно не властиві їй позиції не тільки в публічних, а й у «тіньових» ланках процесу ухвалення політико-економічних рішень [3].

Виходячи з такого трактування, національній інформаційній еліті України, до якої належать провідні працівники засобів масової комунікації (ЗМК), аналітики, експерти, сьогодні відводиться основоположна роль у державотворчих процесах. У цьому контексті важливими є персоналістичні дослідження. Аналіз життєвих і творчих позицій та переконань окремих представників інформаційної еліти

дозволить сформулювати узагальнені напрями розвитку інформаційної сфери України.

Одним із видатних представників інформаційної еліти України є Віктор Федорович Чамара – Заслужений журналіст України, член та секретар Національної спілки журналістів України, генеральний директор Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ» упродовж майже 12 років (1999–2011 рр.). Внесок В. Чамари в розбудову національного інформаційного поля є вагомим і значущим, про що свідчить низка відзнак: нагороджений грамотою Президії Верховної Ради УРСР, орденом «За заслуги» III ступеня та орденом «За заслуги» II ступеня, медаллю «На пам'ять 1500-ліття м. Києва», відзначений Подякою Президента України, Почесною Грамотою Верховної Ради України, Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України, лауреат премії «Золоте перо». За його ініціативою започатковані й реалізуються інформаційні проекти (спрямовані на приведення журналістських стандартів і методів роботи до вимог часу з метою задоволення потреб споживачів у різнобічній інформації), підтримуються реформи в галузі економіки, політики, державного управління. Надзвичайно важливою є роль Віктора Федоровича в розвитку міжнародного співробітництва України у сфері інформації, у підвищенні міжнародного іміджу держави та прискоренні її інтеграції у світовий інформаційний простір.

Погляди й переконання кожної людини формуються упродовж її життя під впливом низки факторів – місце народження, навчання, професійна діяльність, сімейні цінності тощо. Історично склалося так, що більша частина української національної еліти є вихідцями із сільської місцевості. Українське село завжди було осередком збереження національної ідеї та захисту національних інтересів. В. Чамара народився 8 жовтня 1952 р. в селі Ковалівка Полтавського району Полтавської області. Оскільки світоглядні принципи людини закладаються ще в ранньому дитинстві, тому можна припустити, що на вибір подальшої долі Заслуженого журналіста України суттєво вплинула мала Батьківщина – Полтавщина, вихідцями з якої є багато патріотично налаштованих, відданих українському народові видатних діячів.

Навчання на факультеті журналістики (1970–1975 рр.) Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка), а також в Академії суспільних наук (1984–1986 рр.; м. Москва, Російська Федерація) теж вплинуло на визначення життєвих пріоритетів В. Чамари. Професія журналіста передбачає не тільки і не стільки банальне донесення інформації до споживача (її інтерпретацію, аналіз, забезпечення взаємодії джерел інформаційних повідомлень із реципієнтами цих матеріалів), адже мас-медійник не повинен бути заангажованим чи однобічним. Свідченням дотримання В. Чамарою цих положень є його життєве кредо: «Тримати голову холодною у найгарячіших ситуаціях».

Займатися журналістикою він розпочав ще під час навчання у школі: із 1967 р. на засадах сільського кореспондента постійно друкувався у районній газеті; з 1972 р. – на постійних позаштатних засадах працював у «Спортивній газеті», газетах «Комсомолец Полтавщини», «Молодь України» [5].

Увесь трудовий шлях Віктора Федоровича пов'язаний з Українським національним інформаційним агентством «Укрінформ» (колишні УТА, УкТА, БУП, РАТАУ, ДІНАУ).

Розпочавши його з рядового репортера, він пройшов усі сходи кадрової вертикалі агентства – до головного редактора (1986 р.), заступника директора (1990 р.), першого заступника (1994 р.), генерального директора (1999 р.) [5]. За багатолітню історію існування агентства (яке було засноване 1918 р.) Віктор Федорович став першим і до цього часу єдиним його керівником, який пройшов усі кар'єрні сходи. Це сприяло виробленню у В. Чамари чіткого усвідомлення важливості ролі Укрінформу як у вітчизняному інформаційному просторі, так і у створенні міжнародного іміджу держави.

Віктор Федорович вважає діяльність національних інформаційних агентств стратегічною для будь-якої держави, адже інформативність в уяві багатьох людей асоціюється з «фабриками» з виробництва, перероблення та постачання новин. У біографії цих інформаційних «фабрик» багато поколінь і в багатьох країнах світу вносили істотні зміни, впроваджували залежно від розвитку цивілізаційних процесів, технічні й технологічні новації [5]. Власне, на новинні агентства покладається завдання з постачання інформаційних матеріалів для ЗМК.

В. Чамара займав керівні посади Укрінформу в дуже складний, політично й економічно нестабільний період (перехід від тоталітарного до демократичного стилю управління, становлення молодого незалежного Української держави, економічна криза 1990-х років, Помаранчева революція 2004 р., світова фінансова криза 2007 р. тощо), проте аналіз інформаційних матеріалів, технічних і технологічних здобутків агентства свідчить про цілеспрямовану й наполегливу його діяльність на шляху до розбудови й утвердження дійсно національного інформаційного поля України. Нейтральний тон, достовірність, об'єктивність інформаційних повідомлень агентства, висвітлення різних точок зору є показником послідовного й неухильного дотримання стандартів агенційної журналістики. Саме у вмінні за будь-яких обставин чітко, лаконічно і доступно подавати різнопланову інформацію виявляється професіоналізм і невідступність від власних принципів В. Чамари.

У зв'язку з незрозумінням чи небажанням української влади зрозуміти важливість виробництва й розповсюдження інформаційного продукту, який би повністю відповідав і захищав національні інтереси, сьогодні в Україні ситуація складається таким чином, що переважну більшість вітчизняних ЗМК утримують окремі політичні партії та фінансово-промислові кола, які законірно використовують потенціал мас-медіа, передусім у власних, а не державних інтересах. Крім того, більшість приватного капіталу ЗМК є закордонним, а іноземні споживачі отримують інформацію про події в Україні здебільшого із російських мас-медійних джерел. Така ситуація шкодить не лише іміджу України, але й інформаційній безпеці держави.

Вихід молодого держави на міжнародну арену, тим більше утвердження її там як повноправного суб'єкта, без потужної інформаційної підтримки за сучасних умов неможливий. Укрінформ (відповідно до статуту) реалізує в межах своєї компетенції державну політику у сфері інформації шляхом збирання, обробки, творення, зберігання й підготовки інформації, випуску та поширення новин, надання фото- та іншої інформаційної продукції засобам масової інформації, органам державної влади, підприємствам, установам, організаціям, об'єднанням громадян, а також приватним особам в Україні та за її межами [6]. Колективу агентства на чолі з В. Чамарою (за умови відсутності належного

фінансування виконання вказаних завдань) вдалося реалізувати низку заходів, спрямованих на посилення української складової у вітчизняному й закордонному інформаційному просторі.

Революційною подією в інформаційній сфері України став перехід у 1998 р. Укрінформу (першим серед українських ЗМК) на Інтернет-мовлення. Крім того, уже до цього часу було запроваджено відправлення інформаційної продукції електронною поштою в режимі «off-line». Створення 1999 р. власного комунікаційного вузла Укрінформу сприяло підвищенню популярності агентства, оскільки працівники отримали власні Інтернет-адреси. 2003 р. проведено модернізацію новинного сайту. Із цього часу Укрінформ розпочинає постачання власної інформаційної продукції (як текстової, так і фото) в режимі «on-line». Подальше удосконалення технічних і технологічних характеристик роботи агентства дозволило збільшити присутність національного інформаційного агентства у світовому інформаційному просторі.

В. Чамара – далекоглядний журналіст і керівник, підтвердженням чого є його діяльність, спрямована на посилення міжнародної складової у діяльності агентства. Із 1995 р. Укрінформ – єдиний представник України в Європейському Альянсі Інформаційних Агентств (англ. EANA). Участь у такій структурі необхідна державі з низки причин, серед яких чільне місце посідає можливість отримувати й передавати інформацію без посередників, а також обмінюватися досвідом.

За ініціативи В. Чамари 2006 р. було створено ще одну міжнародну організацію – Асоціацію національних інформаційних агентств країн Причорномор'я (ПАНІА) (англ. BSANNA). На сьогодні до складу ПАНІА входить 14 країн, кожна з яких представлена одним інформаційним агентством. Це такі агентства: АзерТАдж (Азербайджан), АНА (Греція), ANADOLU AGENCY (Туреччина), АТА (Албанія), АРМЕНПРЕСС (Вірменія), БТА (Болгарія), ІТАР-ТАСС (Росія), GNH (Грузія), МОЛДПРЕС (Молдова), АДЖЕРПРЕС РОМПРЕС (Румунія), ТАНЮГ (Сербія і Чорногорія), Укрінформ (Україна), МІА (Македонія), НІНА (Хорватія) [5]. Вхідження інформаційних агентств до складу Асоціації на рівноправних засадах забезпечує незаангажований обмін інформацією та реалізацію принципів дружби і добросусідства. Зважаючи на особистий внесок, 2013 р. В. Чамару обрано Генеральним секретарем ПАНІА.

Для В. Чамари ефективним критерієм роботи національного інформативності є рівень донесення об'єктивної інформації про позицію української сторони з усіх важливих аспектів у двосторонніх та багатосторонніх відносинах. Крім участі в міжнародних організаціях, необхідним елементом у роботі Укрінформу з покращення іміджу України стала співпраця з багатьма зарубіжними інформаційними службами й агентствами (ІТАР-ТАСС та Рейтер, а також МТІ (Угорщина), БелТА (Білорусь), ТАСР (Словаччина), ТАНЮГ (Сербія), БТА (Болгарія), Сінхуа (Китай), Ромпрес (Румунія), ХІНА (Хорватія) тощо); дипломатичними місіями іноземних держав в Україні (США, Франції, Бельгії, Нідерландів, Польщі, Румунії, Казахстану, Білорусі, Молдови, Росії, Китаю та багатьох інших); представництвами міжнародних організацій та фондів [5].

Під час керівництва В. Чамарою національним інформаційним агентством України розпочинається активна робота зі створення і розширення закордонної кореспондентської мережі. Так, було відкрито корпункти Укрінформу у стратегічно

важливих для України зарубіжних столицях – Москві, Брюсселі, Вашингтоні, Пекіні, Берліні, сусідніх державах – Польщі, Угорщині, Болгарії, а також в ОАЕ, Італії, Молдові, Швеції [1]. Важливою складовою роботи кореспондентської мережі Укрінформу В. Чамара визначає оперативну роботу зі збору, обробки та передачі достовірних журналістських матеріалів про події в інших країнах світу, які проходять за участю офіційних представників України або мають вагомe значення для забезпечення її національних інтересів. Крім того, власкори агентства регулярно готували інтерв'ю із відомими зарубіжними політичними та громадськими діячами, представниками влади, дипломатами, спортсменами, митцями, а також аналітичні коментарі, огляди зарубіжних ЗМІ щодо представлення в них української тематики.

Інтегрування українського національного інформаційного простору в міжнародний є визначальним напрямом діяльності В. Чамари, проте не єдиним. Відчутний його внесок і в розбудову внутрішнього інформполя України. Із набуттям незалежності виникла низка реальних загроз для інформаційного суверенітету держави. Упродовж багатьох років ця проблема поглиблювалась і на сьогодні є однією з найбільш актуальних.

Наявність в Україні великої кількості ЗМК, приналежних до різних фінансово-політичних кіл, зумовила виникнення інформаційного вакууму національно орієнтованої інформації, для заповнення якого державні мас-медіа не мають дієвих інструментів. У наш час в різних країнах світу відбувається переосмислення ролі й завдань національних інформаційних агентств, які виступають основними гарантами інформаційної безпеки. У цьому контексті важливим є надання Укрінформу завдяки зусиллям В. Чамари статусу національного (2000 р.) [7].

Внесок В. Чамари як представника української інформаційної еліти у розбудову вітчизняної інформаційної сфери яскраво демонструє його діяльність зі збирання, підготовки і написання матеріалів з метою висвітлення процесів ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.). Він виїздив у постраждалі райони з високими посадовими особами, готував офіційні матеріали про їхнє перебування там, про зустрічі та наради з членами урядової комісії штабу з ліквідації аварії, із учасниками ліквідації – військовими, вченими, шахтарями, енергетиками, а також з мешканцями навколишніх сіл, у тому числі евакуйованих, які або відмовилися залишати рідні місця, або потім повернулися і самозаселились. Ураховуючи політику тодішньої влади із замовчування достовірної інформації, журналістські матеріали В. Чамари (хоча більшість із тих повідомлень підписано ПАТАУ, що є характерним для агенційної журналістики) на цю тематику мають історичне значення для встановлення реального стану справ в умовах масштабної ядерної катастрофи.

Крім безпосередньої мас-медійної роботи, В. Чамара багато уваги приділяє професійній журналістиці, вихованню молодих репортерів. На його переконання, за умов тотальної інформатизації суспільства особливої ваги набуває

молодіжна політика. Він є автором і редактором кількох збірників нарисів та видань інших жанрів. Така діяльність є свідченням того, що передавання власного досвіду й знань – необхідна умова функціонування національної еліти.

Отже, проникнення інформації в усі сфери життєдіяльності людства є характерною рисою сучасного етапу розвитку суспільства. Інформаційна діяльність переходить з категорії допоміжної до категорії стратегічної. Від рівня розвитку інформаційної сфери залежить рівень розвитку всієї держави. Базовою складовою частиною сучасного інформаційного простору є ЗМК. Завдяки можливості швидко охоплювати численні аудиторії, вони мають величезний вплив на громадську думку населення. У зв'язку з цим пріоритетними напрямками внутрішньої і зовнішньої політики будь-якої держави мають бути захист національних інтересів та активне просування національної ідеї в інформаційному середовищі.

За таких умов національна еліта є потужною рушійною силою, здатною прискорити процеси утвердження країни як повноправного члена світової спільноти. Одним із яскравих представників інформаційної еліти України є Віктор Федорович Чамара, життєвий і творчий шлях якого є підтвердженням послідовних, систематичних і цілеспрямованих дій, спрямованих на посилення авторитету, зміцнення міжнародних позицій та іміджу, захисту вітчизняного інформаційного простору держави відповідно до національних інтересів українського народу.

1. *Базиліак Д.* Ставка на достовірність [Електронний ресурс] / Д. Базиліак // День. – 2002. – № 157. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/stavka-na-dostovirnist>. 2. *Карлова В. В.* Національна еліта в незалежній Україні: проблеми становлення та функціонування [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: офіційний сайт. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum_%20/Nvamu_uprav/2010_4/14.pdf. 3. *Литвиненко О. В.* Спеціальні інформаційні операції [Електронний ресурс]: монографія / О. В. Литвиненко. – К.: НІСД, 1999. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/Litv/008_2.htm. 4. *Пірен М.* Українська еліта і проблеми модернізації суспільства [Електронний ресурс] / М. Пірен // І: незалежний культурологічний часопис. – 2006. – № 45. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/piren.htm>. 5. Про агентство [Електронний ресурс] // Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ»: офіційний сайт – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/page/about_agency. 6. Про затвердження Статуту та інші питання Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ»: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 № 749 (зі змінами та доповненнями). [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/749-97-%D0%BF>. 7. Про надання Державному інформаційному агентству України (ДІНАУ) статусу національного: Указ Президента України від 14.11.2000 № 1230/2000 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1230/2000>. 8. *Тиравський В.* Українська еліта: нелегкий шлях самоідентифікації [Електронний ресурс] / В. Тиравський // День. – 2003. – № 133. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/poshta-dnya/ukrayinska-elita-nelegkiy-shlyah-samoidentifikaciyi>.

Олександр Мостяєв

Українська еліта в європейському цивілізаційному поступі

У статті розкривається роль української еліти в європейському цивілізаційному процесі. Показано роль української еліти у творенні Європейської середньовічної цивілізації. Розкрито індивідуальний вплив української еліти на розвиток нової Європейської цивілізації.

The role of Ukrainian elites in European civilization process is revealed. The role of the Ukrainian elite in the making of European medieval civilization is defined. The influence of the Ukrainian elite on the development modern European civilization is exposed.

Концепцію ролі еліти у цивілізаційному процесі уперше запропонував А. Дж. Тойнбі. На його думку, рушійною силою розвитку цивілізацій є творча меншість, носій містичного «життєвого пориву», яка, вдало відповідаючи на різні історичні виклики, веде за собою інертну більшість. На індивідуальному рівні творча особистість здійснює двоетапний рух: відходу від суспільної діяльності з метою власного самовдосконалення та повернення з метою включитися знову до соціальної діяльності та просвітити нетворчу (інертну) більшість. Таким чином, творча еліта відіграє подвійну роль – здійснює інноваційні відкриття та має переконати суспільство стати на новий шлях розвитку.

Згідно А. Тойнбі, якщо «навернення» мас творчою елітою стає вдалим, нетворча більшість шляхом *mimesisu* може йти за нею. Однак можливий і більш складний шлях – коли *маса переживає той самий досвід*, який перетворив творчих індивідів, і тому рухається у тому ж напрямку, що і творча еліта. Надалі провідним завданням для еліти є збереження створеної системи та її подальший розвиток [19, с. 212–241].

За В. Парето, який розвивав теорію еліт у соціологічному контексті, основою впливу еліти є певний *«ресурс згоди»*, котрий ґрунтується на вмінні еліти переконати маси у власній правоті. Ймовірність згоди залежить від здатності еліти маніпулювати почуттями та емоціями мас. Але не завжди вміння переконувати допомагає утримуватися при владі, тому еліта повинна бути готова до *застосування сили*. Загалом же виживання і розвиток соціальних утворень, на його думку, забезпечуються еволюційним процесом породження і загибелі еліт [16].

Виходячи з таких точок зору, історію цивілізації слід розглядати як сукупність соціальних циклів, що характеризуються пануванням певних типів еліт.

На рівні соціальному творча меншість формує відповідь на виклик усвідомлених нею соціальних або культурних обставин, чим оновлює цивілізацію та визначає її творчу специфіку, ієрархію її соціальних цінностей і філософську концепцію смислу життя. Тобто вона здійснює інновації, цивілізаційний синтез* та цим суттєво впливає на розвиток цивілізації. На етнонаціональному рівні вона здійснює синтез національного і загальноцивілізаційного.

Занепад цивілізації А. Тойнбі пояснює втратою елітою творчої снаги, яка з метою утримати власну владу перетворюється на «панівну меншість»; зворотню відмовою більшості їй підкорятися та наслідувати її поведінку через *мімесис*; втратою у підсумку соціальної єдності суспільством загалом [19, с. 272–277].

Цивілізаційну роль еліти у деяких аспектах охарактеризовано у колективній праці «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй» (2006), однак це – по суті збірка праць окремих дослідників, об'єднана спільною темою, а

не концепцією. Окремі положення тойнбіанського підходу застосовують для аналізу цивілізаційної приналежності України І. Бойченко, Б. Глотов, В. Гончаревський, Л. Залізняка, В. Косміна, О. Коппель, Ю. Павленко, О. Пархомчук, Ю. Пахомов, О. Рафальський, В. Скоблик, С. Харченко та ін. Загальний, більше історичний, ніж філософський аналіз ролі еліти в історії України здійснювали В. Головій, І. Белебеха, В. Карлова, О. Колісник, А. Колодій, О. Нелюбов, М. Пірен, М. Попович, Д. Яневський та ін. Чимало праць присвячено окремим історичним етапам розвитку української еліти, зокрема – середньовіччя (Л. Войтович, О. Однороженко), доби козацтва (В. Горобець, В. Кононенко, В. Кривошея, І. Куташев, О. Моця, В. Панашенко, Н. Яковенко та ін.), першої половини ХХ ст. (О. Коваль – періоду визвольних змагань, М. Фролов, О. Штейнле – радянської номенклатурної еліти) та сучасності (Н. Авер'янова, В. Андрусів, Н. Бойко, О. Дашаківська, П. Зоткін, М. Михальченко, О. Нелюбов, О. Парохонська, О. Потехін, В. Рихлік, О. Скориніна-Погребна, В. Тиравський, Т. Шульга, М. Шульга, С. Щербина та ін.).

Надалі пропонується визначити роль української еліти в європейському цивілізаційному процесі з урахуванням концепції А. Тойнбі та ідей В. Парето.

Праукраїнська еліта виокремилася у тривалий період – від V до пер. пол. IX ст. як верхівка варварських племінних демократій на чолі з князями, що спиралися на народні збори (віча) та військові дружини на чолі з князями. Це був процес, *паралельний* західноєвропейському державотворенню, і відповідав їй закономірностям. На цьому етапі цивілізаційного процесу у ньому домінували чинники *mimesisu*, коли еліта слугувала за зразок для широких кіл праукраїнських громад.

Під проводом ранньосередньовічної еліти праукраїнці (анти і склавини) з VI ст. заходилися воювати з Візантією, а після війни 550–551 рр. почали оселятися на її землях. Відтік населення з теренів України призвів до того, що північні Балкани на 80-ті роки VI ст. зазнали повної слов'янзації. Невідомо, чи існували в анти і склавинів ранньодержавні утворення, але саме в антську епоху слов'яни взяли безпосередню участь у великому переселенні народів і тим прилучилися до загальноєвропейського цивілізаційного процесу.

У VIII ст. під проводом еліти сформувалися *три слов'янських ранньодержавні утворення*, відомі з арабських джерел – Куявія (земля полян з головним містом Києвом), Артанія (деякі дослідники ототожнювали її з територією анти, з Тмутараканню, інші – з Черніговом, Рязанню) та Славія (Новгородська земля). Це узгоджується із загальноєвропейськими процесами – саме у VII–X ст. сформувалися перші держави західних та південних слов'ян, а також скандинавів, та відбулася їхня християнізація [5].

Київська держава, як і інші європейські ранньосередньовічні держави, постала на основі *структур варварської демократії* (перша головна складова ранньосередньовічного європейського цивілізаційного поступу). При цьому слов'янський елемент у них домінував до IX ст., а потім

* Під цивілізаційним синтезом тут розуміється процес створення та творчого об'єднання різних (у тому числі запозичених) соціально-економічних, політико-правових, соціокультурних елементів.

до праукраїнської еліти долучився незначний варязький елемент. Русь стала третім значним вогнищем європейського цивілізаційного синтезу нарівні із Візантійською та Франкською імперіями. За своїм соціально-політичним значенням вона була аналогічною останній, причому у них були подібними стадії та тенденції розвитку – переростання ранньодержавного об'єднання у територіальну державу, системна кодифікація права, закладення основ феодальної політичної системи, періодичні об'єднання та розпади тощо [14].

Другою суттєвою складовою європейського ранньосередньовічного цивілізаційного поступу був *синтез германського права і римської правової спадщини*. Русь не зазнала впливу римського права. Натомість, тут джерелом права стає кодифіковане представниками праукраїнської еліти місцеве право.

Як відомо, вже у договорах з греками 907, 911, 945 та 971 рр. згадується про «руський закон». А найбільш важливий збірник «Руської правди» пов'язується з іменем Ярослава Мудрого і датується між 1016 та 1054 роками. На неї мало деякий вплив візантійське та, ще меншою мірою, скандинавське право, у цілому ж вона репрезентує право місцеве – руське. Представлена в «Руській правді» правова система відрізняється помірністю покарань, не знає смертної кари, кари через скалічення, жорстоких кар на тілі, характеризується більшим рівноправ'ям чоловіка та жінки, ніж будь-де, але з іншого боку – зосереджує увагу на державній владі, зокрема – на питаннях власності. Пізніше «Правда» зазнала декількох нових редакцій (1068 та 1113 рр.) і з часом набула загальноєвропейського значення. У пізніші часи ця система відбилася у Віслицькому статуті місцевого права (Галичина), Литовському статуті (Правобережна Україна) та не просто тривалий час зберігалася як форма місцевого права руського населення, але і вплинула на формування права Великого князівства Литовського [15].

Третя складова первинного європейського цивілізаційного синтезу – *християнізація*. Поширення серед європейських народів християнства сприяло вирівнюванню їхнього політичного і культурного розвитку. І саме його прийняття праукраїнською елітою сприяло тому, що її суспільство, залишаючись традиційним, набуло нового цивілізаційного поштовху – руське суспільство прилучилося до загальноєвропейської *греко-римської спадщини*. Сам процес прийняття християнства розтягнувся на декілька десятиліть – від хрещення Аскольда після 860 р. [11; 20] до остаточного прийняття у 988 р. християнства Володимиром як офіційної релігії. По тому історично швидко було закладено основи руської писемної культури, образотворчого мистецтва, архітектури, створено перші наукові та релігійні тексти, літописи та художні твори, кодифіковано місцеве право, розроблено основи політичної системи тощо. Сформувалося стратифіковане суспільство. Культура Київської Русі, попри її своєрідність, у цілому залишалася загальнохристиянською і загальноєвропейською, базуючись на греко-візантійських, болгарських та меншою мірою – моравських впливах. Вона набула практично такого піднесення, як і у західноєвропейських країнах. Зокрема, було здійснено внесок у розвиток європейської середньовічної філософії у рамках православного неоплатонізму.

Не в останню чергу завдяки тому Русь дала Європі декількох високоосвічених князів. Ярослав Мудрий (нар. бл. 983, на престолі 1016–18, 1019–54) перетворив Київську державу на могутню європейську країну. Також він дбав про освіту і культуру, заснував при Софійському соборі

школу і бібліотеку. З його ініціативи була розпочата праця над перекладами на церковнослов'янську мову грецьких та інших книг, був укладений літописний звід та «Руська Правда». Володимир Мономах (нар. 1053, на київському престолі 1113–25) знав кілька іноземних мов, створив відоме «Повчання дітям», здійснив доповнення до кодексу «Руської Правди» під назвою «Статут Володимира Мономаха», зміг відновити єдність Київської держави та її європейське політичне значення [18, с. 80–129].

Русь мала вплив на формування європейських міжнародних відносин. Цьому сприяли спочатку військові походи та участь у європейських війнах. На першому етапі вектор геополітичної активності Русі був орієнтований переважно на Чорне море. Так, руси у IX–X ст. неодноразово воювали з Візантією – ще одним провідним центром тогочасної Європейської цивілізації, зокрема уклали з нею мирні договори (907, 911, 944, 971, 1046 рр.) та військові союзи (944, 961, 971, 987, 1046 рр.), які заклали основи східноєвропейського міжнародного права. В IX–XI ст. великі загоны русів служили у візантійському війську і брали участь у війнах, які вела Візантія, зокрема в Італії, на Сицилії і в Північній Африці. Це сприяло утвердженню військово-політичної репутації Київської держави серед європейських країн.

На західному напрямку, із приєднанням західноукраїнських земель та розширенням держави до кордонів із Польщею та Угорщиною, розпочалися інтенсивні дипломатичні контакти із цими державами. Польща, зокрема, вступала у військові конфлікти з Руссю (981, 990, 1013), брала участь у династичних усобицях на Русі (1018, 1076). Водночас Польща виступала союзницею Русі у боротьбі із пруськими та литовськими племенами. В XI–XII ст. Русь стала частиною складної європейської системи політичних союзів. Зокрема, тривав обмін посольствами між руськими князями та європейськими країнами, зокрема із Польщею, Чехією, Угорщиною, Швецією, німецькими імператорами та папою [9]. Найбільше європейське політичне значення Русь відігравала у часи правління Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, впливаючи на події у Польщі, Чехії та скандинавських країнах. Спадкоємці Ярослава Мудрого були включені у протистояння між германським імператором Генріхом IV і папою Григорієм VII з приводу інвестиції. Руські воїни брали участь у першому хрестовому поході (1096–99), а в Єрусалимі після його завоювання хрестоносцями було засновано руський монастир [18, с. 148–149]. Після остаточного розпаду Русі у 1132 р. вагому роль у європейській політиці відігравали Галицько-Волинське князівство, що було втягнено у систему політичних відносин Польщі, Литви, Угорщини, Німеччини і Чехії, а також Псков і Новгород, які були частиною Ганзейського союзу.

Про європейське політичне значення Русі також свідчать численні династичні зв'язки Ярослава та його нащадків із європейськими домами. Так, М. Баумгартен на підставі джерел проаналізував 200 шлюбів Рюриковичів протягом X–XIII ст. і з'ясував, що 83 шлюби відбувалися із представниками західноєвропейських фамілій (з них 78 – з членами королівських, князівських та інших династій). У той же час із представниками східноєвропейських та кавказьких – лише 39 (а також 73 – з представниками своєї династії та 5 – місцевих князівських родів) [18, с. 112]. Деякі руські королеви брали активну участь в управлінні європейськими державами: Анна Ярославна – Франції, Єфросинія Мстиславівна – Угорщини тощо. З іменем Анни Ярославни пов'язане поширення у

Франції культурних цінностей Русі, зокрема на привезеному нею «Реймському Євангелії» присягали під час коронації французької королю. Єлизавета (королева Норвегії), Євпраксія (німецька імператриця), Анастасія (королева Угорщини) також відіграли помітну роль в історії держав, де вони мали політичну вагу. У свою чергу, при руському дворі певний час перебували майбутні королі Норвегії Олаф Святий, Магнус та Гаральд. Дружина Ярослава Інгігерда (Ірина) сприяла активному втручання Київської держави у скандинавську політику. Такі родинні зв'язки сприяли збереженню політичних, економічних та духовно-культурних зв'язків Русі із західноєвропейськими країнами та підтримці її високого міжнародного авторитету, були свідченням інтегрованості Київської держави у загальноєвропейський цивілізаційний процес. З іншого боку, Русь досить незначною мірою була втягнена у конфесійне протистояння Візантії та папства після розколу 1054 р. Київ ще довго відчував релігійну спільність із Західною Європою всупереч офіційному акту про поділ церков. Отже, не випадково, що найбільш значні руські князі – Ярослав та Володимир Мономах – були одружені із представницями європейських династій. Тобто, у часи середньовіччя – XI – перша третина XII ст. – відбувалася інтенсивна культурна та політична взаємодія еліти Русі із елітами країн Центральної та Північної Європи.

Політичний спадкоємець Київської держави – Галицько-Волинське князівство (нетривалий час – королівство) остаточно стало тяжіти до Європи, зокрема політично – до Польщі, Угорщини та Германії, а також у культурі (впливи романського стилю в архітектурі тощо).

Руська спадщина відіграла свою роль у розвитку європейської цивілізації і в пізніші часи. Так, українські та білоруські землі, включені до складу Литовського князівства, сприяли поширенню тут руської мови як державної. Певною мірою Велике князівство Литовське слід вважати Литовсько-Руською державою.

Саме тому українська еліта дала Європі ряд видатних діячів, зокрема магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї, який також працював і у Краківському університеті і, цілком ймовірно, його лекції слухав Микола Копернік [10]; гуманіста Павла Процелера, більш відомого як Павло Русин (який викладав римську літературу в Краківському університеті, очолював там поетичний гурток молоді). П. Русин вплинув на формування ряду відомих латиномовних поетів Польщі і став основоположником гуманістичної латинської поезії в Польщі. Гуманіст Станіслав Оріховський був одним із перших, хто заперечував божественне походження влади та держави, категорично висловлювався проти підпорядкування світської влади духовній, відстоював невтручання церкви у державні справи і став одним із засновників полемічної літератури [8].

Не слід також забувати про роль спадщини Русі у творенні Московської держави. Володимиро-Суздальське князівство сформувалося унаслідок розпаду Київської держави, та хоча згодом зазнало татарських впливів і модифікувалося на східний лад, зберегло династичний та культурний зв'язок із давньою Руссю. Тобто, російська культура мала початок у культурі Київської держави, зберігала й по-своєму розвивала її традиції. І, попри суттєві відмінності двох культур, деякі староруські риси краще збереглися в Московії, ніж в Україні, хоча і нашарувалися на орієнталізовану політичну систему [12]. Але загалом московська державність сформувалася під впливом київської, праукраїнство заклало її основи, уперше прилучивши майбутніх росіян до європейської

цивілізації. У XV ст. колишні руські землі стали об'єктом домагань Московії, яка претендувала на спадщину Київської держави. І тому, в свою чергу, у XVII–XVIII ст. українці сприяли подальшій європеїзації Московії-Росії.

Входження України до складу Литви та Польщі відкрило нові можливості впливу українства на європейський цивілізаційний процес і спричинило новий етап у розвитку української еліти, частина якої (перш за все стара аристократія) була асимілована, натомість з'явилися нова шляхетська та козацька еліти, які переживали той самий досвід, який перетворив і український народ на тимчасово бездержавний і нерівновправний. Асиміляція старої еліти та необхідність формування нової сприяла постанню переважно з низів нової козацької контреліти, що спромоглася витворити ранньомодерні українські держави. У XVII ст. розпочався новий етап взаємодії української еліти та широких мас – вона набула повністю неформального характеру, знаходячись поза межами формальних структур влади.

Українська еліта брала активну участь у вирішенні ряду церковних питань. Так, київські церковні ієрархи підтримували візантійські починання у справі повного об'єднання Східної і Західної церков, зокрема у часи Ліонської унії 1274 р., під час Константського собору 1414–1418 рр. (де православний митрополит Григорій Цамблак підтримав ідею церковної унії) та Флорентійського церковного собору 1439 р. (де цю ідею підтримав Київський митрополит Ісидор, перший кардинал української церкви) [1].

Підсумком стала підтримка частиною української церковної еліти Берестейської унії (1569 р.), завдяки якій було продемонстровано одну з перших форм міжконфесійного компромісу в Європі та відбувся своєрідний синтез ортодоксального православ'я та католицизму, утворилася греко-католицька церква, загальноєвропейська за суттю та національна за формою.

У період між кінцем XVI та початком XVIII ст. представниками української еліти було зроблено вагомий внесок у розвиток європейського полемічного письменства (у контексті релігійної публіцистики у зв'язку з Унією), драматичної писемності, вертепу, віршотворчості (панегіричної та духовної), малярства, зокрема портретного, літописання. Прикметним був розвиток архітектури – створено оригінальний український стиль козацького бароко.

Також слід окрема вказати на важливий геополітичний чинник, який вплинув на подальшу роль української еліти у Європі та на її власний розвиток. На південь від теренів, на яких сформувався осередок Київської держави, здавна були розташовані відносно незаселені землі – Степ, зона міграції кочових народів та осередок їх нападів на українські землі. Будучи «заборолом для турецьких і татарських нападів», Русь-Україна була функціональною частиною європейського порубіжжя, її фронтіром [13]. Від самого часу свого становлення українська еліта була змушена боротися із кочовими племенами, що приходили зі сходу, – гунами, хозарами, торками, печенігами, половцями. Саме руські князівства серед усіх європейських країн прийняли на себе найбільший удар Степу – монголо-татарську навалу, чим послабили тиск з їхнього боку на Західну Європу. А з XV по XVIII ст. тиск Степу набув характеру протистояння з Кримським ханством та Османською імперією.

З іншого боку, українська еліта, перебуваючи на порубіжжі християнського світу, знаходилася на передньому фронті експансії європейської цивілізації, виконуючи функцію посередництва між осілими та кочовими народами, між

слов'янсько-християнським і тюрко-татарським ісламським світами. У зв'язку з цим вони мали багато рис цивілізаційного фронтиру Європи, «точки зустрічі дикості та цивілізації» [21].

Типово фронтірною була козацька колонізація, природним об'єктом якої були Дике поле, Великий Луг та Причорноморський степ, і яка хвилями здійснювалася від часів античності аж до початку XIX ст. Це суттєво вплинуло на характер ментальності козацької еліти, яка мала високий ступінь свободи від устоїв та традицій, від класових та станових умовностей, від державних та правоохоронних органів; індивідуалізм; схильність до авантюрного здобування капіталу (впритул до обману або грабунку) [7]; збереження архаїчних рис соціальної поведінки та організації, властивих до- або ранньокласовому суспільству; сегментованість, різноспрямованість зовнішньополітичних орієнтацій, схильність до політики полівасалітету – одночасного підпорядкування декільком більш сильним державам [4].

Перебуваючи у складі Російської імперії, представники української еліти виступили активними європеїзаторами російської еліти, а Імперія, завдяки приєднанню Гетьманщини, геополітично перетворилася на європейську державу. Цьому сприяла тогочасна фактична належність України-Гетьманщини до кола європейських країн. По її приєднанні Росія активно включилася в європейську політику, виступаючи то опонентом, то союзником ряду європейських країн (Швеції, Пруссії, Речі Посполитої).

Козацтво, з якого формується нова еліта українського народу, – не абсолютно нове утворення на теренах України. У XII–XIII ст. на півдні України відомі бродники та берладники – вільні ватаги воїнів, які крім опору степовикам, займалися ухондництвом та торгівлею. Більшість учених вважає їх безпосередніми пращурами козаків. З іншого боку – козацтво багато в чому наслідує традиції елітарних дружин київських князів X–XIII ст. (лицарський кодекс поведінки, родинний принцип організації ватаг, культ меч-шаблі, коня, святих-покровителів Пресвятої Богородиці, Св. Юрія, а також зброя, зовнішність, включаючи зачіску та вуса, тощо). А це – цілком європейські її риси.

В. Горобець слідом за С. Леп'явком, В. Щербаком і Н. Яковенко вважає, що козацтво – своєрідна контреліта на території Польсько-Литовської держави, яка намагалася легітимізуватись та набути влади – статусу «народу політичного». У пошуках такої легітимації козацька старшина як частина еліти сприяла занепаду Речі Посполитої – у ході козацьких воєн, а особливо Хмельниччини, й у той же час завдяки її зусиллям було створено автономні державні утворення – Запорозьку Січ та Гетьманщину.

Система урядування Запорозької Січі була близька до такої в європейських античних полісів. Гетьманщина, що була автономією у складі Речі Посполитої та Російської імперії, була типовим для тогочасної Європи становим політичним утворенням зі своєю Радою та виборністю голови уряду – гетьмана, якого можна розглядати цілком як європейський тип правителя (подібно, наприклад, голландці обирали штатгальтера) [17].

Починаючи з XVIII ст., а особливо після ліквідації Гетьманщини та Запорожжя, приєднання більшості українських земель до Росії та Австрії українська еліта здійснила новий вклад в європейський цивілізаційний процес, перш за все у сфері культури. Також був і певний теоретичний політичний внесок: П. Орлик розробив одну з перших конституцій нового часу – договір гетьмана зі старшиною та козацтвом Війська Запорозького (1710), хоча

імплементувати цю систему так і не вдалося [6, с. 344]. Одним із ідеологів російського абсолютизму і європеїзаторів Російської імперії був Ф. Прокопович, який у 1716 р. переїхав до Росії, де став псковським єпископом, новгородським архієпископом та віце-президентом Петербурзького Синоду, втілював у життя церковні реформи Петра I. Серед інших видатних діячів та європеїзаторів Російської імперії XVIII ст. слід відзначити Олексія Розумовського та Олександра Безбородька. Діяльність українців по європеїзації Росії великою мірою підготувала її культурний поступ у XIX ст., коли тут з'являється значна кількість визначних поетів, письменників, художників, композиторів, вчених. У той же час в самій Україні інтелектуальне і культурне життя з кінця XVIII ст. поволі занепадає і українці з найосвіченішої частини населення імперії до кінця XIX ст. за рівнем писемності виявляють нижчі показники ніж в середньому в Імперії, відповідно 16,3 % і 23,3 %. Україна втрачає свої позиції культурного, наукового і освітнього лідера у Східній Європі [3].

І все ж у XIX ст. українська еліта зробила вагомий внесок у європейський цивілізаційний поступ, перш за все у сфері культури. Зокрема слід вказати на таких видатних представників мистецької еліти загальноєвропейського значення, як Т. Шевченко (який ще в середині XIX ст. здобуває європейське визнання), М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Леся Українка, Іван Франко, М. Гоголь, В. Короленко, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, П. Грабовський, В. Винниченко, В. Стефаник; філософ П. Юркевич; математики М. Остроградський та М. Гулак; антрополог Ф. Вовк, археолог В. Хвойка; один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології І. Мечников; публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист М. Драгоманов; історики М. Грушевський, В. Антонович, І. Крип'якевич; соціологи М. Зібер, М. Ковалевський; правник О. Кістяківський; лінгвіст О. Потебня; композитори Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, С. Гулак-Артемівський, К. Стеценко, П. Ніщинський, М. Лисенко, М. Леонтович; співаки С. Крушельницька, О. Мишуга; архітектори та скульптори І. Барський, С. Ковнір, Б. Меретин, Я. Погребняк, С. Шалманов, П. Забіла, Л. Позен; малярі І. Рєпін, Р. Судковський, Д. Левицький, І. Руткович, В. Боровиковський, І. Крамської, І. Рєпін, М. Ярошенко, М. Пимоненко, С. Васильківський, М. Самокиш тощо.

У XX ст. київські філософи М. Бердяєв та Л. Шестов здійснили вклад у філософію європейського екзистенціалізму. Серед вчених європейського значення – філософ, природознавець, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, філософії космізму В. Вернадський; О. Засядько, М. Кибальчич, К. Цюлковський заклали основи становлення світової космонавтики, а С. Корольов, Ю. Кондратюк, В. Глушко, В. Челомей, М. Яримович втілили її у життя. Серед інших вчених, європейських за значенням та відомістю, слід назвати конструкторів повітроплавальних апаратів й авіації Ф. Терещенка, Д. Григоровича, О. Кованька, І. Сікорського; математика М. Кравчука; одного із співтворців телебачення Б. Мостовського; вченого у галузі зварювальних процесів і мостобудування Є. Патона; географа та геополітика С. Рудницького; геолога та географа П. Тутковського; хіміка, біохіміка, гігієніста та епідеміолога І. Горбачевського; фізика М. Пильчикова; кібернетика В. Глушкова; фізика І. Пулюя. Вагомий вклад у розвиток модерної малярської культури Європи зробили М. Бойчук, О. Архипенко, К. Малевич, Г. Нарбут, В. Кричевський, А. Петрицький, В. Семенко, П. Ковжун, І. Марчук, Ф. Гуменюк. Вихідці з України В. Татлін,

М. Ларіонов, брати В. і Д. Бурлюки, В. Кандинський, О. Екстер, С. Терк (С. Делоне) стали основоположниками ряду модернових стилів у Росії. Європейське визнання у ХХ ст. дістали українські композитори В. Сильвестров, Є. Станкович, М. Скорик, В. Івасюк, режисери О. Довженко, С. Параджанов, І. Миколайчук, Ю. Ілленко, а також режисери театру Л. Курбас та Р. Віктюк. Отже, попри перебування теренів України у межах євразійських політичних утворень – Російської імперії та СРСР – посилюється індивідуальний внесок окремих діячів українських науки та мистецтва в європейську науку та культуру.

Новий етап у розвитку української національної еліти розпочинається у 1990–91 рр., коли формується сучасна українська держава. В Радянському Союзі основним джерелом формування еліти була партійно-радянська номенклатура. В її межах в УРСР у 30–60-ті рр. відбувалося становлення національної еліти, яка по суті не була повноцінно ані правлячою, ані творчою (оскільки її творчість обмежувалася з боку Москви). Тільки з формуванням шестидесятницького, правозахисного та новітнього націоналістичного рухів визрівала українська національна контреліта, яка у 90-ті рр. злилася із правлячою елітою колишньої УРСР (номенклатури) у сучасну політичну (та адміністративну) еліту. Проте, у 90-ті рр. інтенсивно формувалася та розвивалася нова національна українська економічна, соціальна, політична та інтелектуальна еліти. Її головними чинниками стали бізнес та державна служба, меншою мірою – наукова і культурно-мистецька діяльність. Тому пострадянська номенклатура, а також частина пострадянської інтелектуальної еліти вплили до формальної частини української еліти, та сформувалася потужна неформальна еліта, яка почала витісняти колишню радянську.

Отже, цивілізаційний процес на теренах України розпочався приблизно водночас із загальноєвропейським. Праукраїнська еліта з самого початку була включена до загальноєвропейських подій, пов'язаних з існуванням одного із двох центрів нового цивілізаційного синтезу – Візантійської імперії. Але у IX–X ст. вона спромоглася створити третій провідний осередок цивілізаційного процесу – Київську державу, як і її спадкоємець – Галицько-Волинська держава протягом усього середньовіччя була включена до європейського цивілізаційного процесу. Саме вихідці із Середньої Наддніпряни сформували першу політичну еліту Північного Сходу Київської держави, що з часом стала осередком Московського царства, і спричинило те, що у XVII–XVIII ст. українці сприяли подальшій європеїзації Московії-Росії.

Якщо до XVII ст. у взаємодії української еліти та маси переважали механізми мімесису та консенсус, то починаючи з XVII ст., оскільки нова козацька еліта та шляхта набули повністю неформального характеру, знаходячись поза межами формальних структур влади, став домінувати механізм об'єднання спільної долі еліти з народом. Саме це призвело до постановня переважно з низів нової козацької контреліти, що спромоглася витворити ранньомодерні українські держави.

У XIX–XX ст. ряд представників української еліти здійснили вагомий внесок у європейську науку та культуру. Маючи спільну з українськими масами історичну долю – як частини неповноправної етнічної та релігійної меншості – еліта включилася саме до європейського цивілізаційного процесу, перебуваючи на передньому фронті наукових та мистецьких процесів.

Роль сучасної української еліти у європейському цивілізаційному процесі не можна оцінити однозначно. З одного боку, серед її представників поширюються сучасні європейські цінності та ідеї, зокрема, принципи новітньої європейської інтеграції: спогади про світові війни і спадщина «холодної війни», крах європейських імперій, формування спільної європейської політичної культури, поява нових соціальних рухів і дедалі більша культурна гомогенізація Європи під впливом США [2]. З іншого боку, перебільшені традиціоналізм, релігійність та панування серед її частини кримінальної моралі не сприяють повному набуттю деяких сучасних європейських цінностей. Але, з огляду на історію і вклад української еліти в європейський цивілізаційний процес, українці є європейською нацією і повернення їх до Європи на сучасному рівні соціокультурного та економічного розвитку – необхідна і найбільш вірогідна перспектива.

1. Гель І. Духовність України і спільний європейський дім / І. Гель // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 132–137.
2. Гібернау М. Ідентичність націй / Монтсеррат Гібернау. – К., 2012.
3. Грушко В. Україна і Росія в контексті європейської цивілізації / Віктор Грушко // Наукові записки / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – Вип. 3. – С. 238–244.
4. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28–44.
5. Дейвіс Н. Європа. Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Таращук]. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
6. Довідник з історії України. – 2-е видання. – К., 2001. – 903 с.
7. Замятина Н. Ю. Зона освоєння (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75–88.
8. Захожай З. Українська культура в контексті європейських цінностей / Зореслава Захожай // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 94–98.
9. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до нового часу / Арсен Зінченко. – Вид. 3-тє. – К., 2005.
10. Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич / Я. Ісаєвич. – К., 1972. – 122 с.
11. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви / А. В. Карташев. – М.: Терра, 1993. – Т. 1. – С. 79–92.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – Київ, 1994.
13. Мостяєв О. Визначення місця українства у світовому цивілізаційному процесі / Олександр Мостяєв // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 20–25.
14. Мостяєв О. І. Київська Русь і Франкська імперія: порівняння історії / О. І. Мостяєв // Українознавство. Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Випуск ІІ. – К., 1997. – С. 194–209.
15. Музиченко П. П. Історія держави і права України / Петро Музиченко. – 3-тє вид., стер. – К.: Знання, 2001. – 429 с.
16. Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. – Львів, 1996. – 312 с.
17. Пазиніч Ю. Особливості державотворення в Україні в другій половині XVII–XVIII ст. / Ю. Пазиніч // Бористен. – 2007. – № 1. – С. 19–21.
18. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
19. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: Пер. з англ. У 2-х т. / Арнольд Дж. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
20. Фоміна Т. Аскольдове хрещення: по той бік тенденційності / Тетяна Фоміна // Релігія в Україні. – 2010. – 15 липня.
21. America's Frontier Story. A Documentary History of Westward Expansion. – Huntigton, 1980. – 657 p.

Микола Обушний

Особливості формування політичних еліт у сучасних українських реаліях

Стаття присвячена розкриттю особливостей формування політичних еліт в умовах утвердження державності та становлення громадянського суспільства в Україні.

The article is devoted to the analyses of forming of political elite in the conditions of state's strengthening and development of civil society in Ukraine

Сьогодні неможливо уявити прогресивний розвиток будь-якого, у тому числі й українського суспільства, без участі у ньому еліт*, тобто таких людей, яких відносять до найкращих, найобдарованіших, найрозумніших у певній галузі їхньої діяльності. Одним із перших, хто звернув увагу на «благородних мужів», найблагородніших і найосвіченіших членів суспільства, тобто на таку соціальну групу людей, яких ми нині відносимо до еліти, був давньокитайський мислитель Конфуцій (551–479 рр. до н. е.) [8, с. 226–262]. Давньогрецький мислитель Платон Афінянин (428–347 рр. до н. е.) виділив соціальну групу філософів, яка споглядає вічні ідеї [9, с. 225–237], а, відтак, об'єктивно покликана виконувати елітотворчі функції у суспільстві. Децю інший підхід до формування еліт запропонував давньогрецький мислитель Аристотель, який вважав, що формування еліти у державі можливе із людей, котрі володіють багатством і особливими якостями [1, с. 113].

Італійський мислитель епохи Відродження Ніколо Макіавеллі (1469–1527) під елітою розумів групу людей, яка хоча і є меншістю у державі, проте панує над масами. Таке панування може здійснюватися або силою, або за допомогою хитрощів. У цьому контексті він говорив про «левів» та «лисиць» як про дві групи еліт, які панують у суспільстві [4, с. 420].

Неоднозначну оцінку ролі еліт у суспільстві давав італійсько-американський політолог Дж. Сарторі. На його думку, головна причина існуючих негараздів у суспільстві полягає у тому, що еліта не являє собою ціннісний зріз суспільства і не є прикладом для загалу. У переважаючій більшості еліт, застерігав Дж. Сарторі, відсутнє високе почуття відповідальності та обов'язку.

Приклади того, у яких значеннях чи контекстах використовувався термін «еліта» до 30–40-х років ХХ ст., можна продовжити. Наразі, для висвітлення визначеної теми даної статті важливими є з'ясування сутності поняття «еліта» та одного із його різновидів – «політична еліта» – і на цій основі розкриття особливостей формування політичних еліт у сучасних українських реаліях.

Отже, у соціальних науках утвердження терміну «еліта», а також розробка теорій еліт припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст. і пов'язується з іменами відомих зарубіжних дослідників В. Парето, Е. Москі, Р. Міхельса, М. Вебера та інших.

До перших спроб обґрунтування сутності поняття «еліта» слід віднести визначення, яке міститься в Оксфордському словнику 1823 року, виданому у Великій Британії. В ньому рекомендується застосовувати термін «еліта» до таких соціальних груп суспільства, які займають найвище місце в системі соціальної ієрархії [5, с. 26].

Теоретичні ж засади дослідження та початок активного вивчення еліт були закладені у 30–40-х роках ХХ ст. і пов'язані з іменами Й. Шумпетера та Г. Лассуела. Так, австроамериканський економіст і політолог Йозеф Шумпетер (1883–1850 рр.) вважав, що життєдіяльність демократичної

моделі суспільства може забезпечити лише конкуренція еліт та їх невідкритість для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу [12, с. 120].

Американський дослідник Гарольд Дуайт Лассуел (1902–1978 рр.) до еліти включає і осіб: а) які обіймають важливі посади у владних структурах; б) які раніше були на посадах і залишилися після відставки лояльними до існуючого режиму; в) які хоч і не належать до формальних інститутів влади, але мають великий вплив на прийняття рішень у цих інститутах; г) членів опозиції, з думкою яких влада змушена рахуватися; д) членів сімей вищих владних структур [11, с. 16].

У радянській соціогуманітаристиці термін «еліта» практично не вживався, а якщо і розглядався, то переважно у критичному плані й лише стосовно буржуазних суспільств. Тому у науковій літературі радянського періоду глибокий аналіз поняття «еліта» не проводився.

Початок дослідження феномена «еліта», у тому числі й в українській соціогуманітаристиці пов'язується з проголошенням радянської політики «гласності» та «перебудови». З проголошенням незалежності України елітологічний напрямок дослідження одержав «нове дихання». Заслугує на увагу, зокрема, визначення національної еліти відомим українським дослідником С. Вовканичем, який вважає, що до еліти може долучитися кожен, хто здатний своїм інтелектом, духом, хистом, творчістю та іншими достоїнствами, особистими якостями збагатити національну скарбницю знань, досвіду, цінностей, здобутків, надавши нового імпульсу розвитку суспільства [2, с. 120].

Нині поняття «еліта» широко використовується в українській соціогуманітаристиці щонайменше у трьох значеннях:

- 1) Еліта суспільства за сферами життєдіяльності: політична, економічна, духовна.
- 2) Еліта соціальних структур суспільства: класово-групова, етнічна, партійна, владна, профспілкова, професійна (військова, медична, управлінська, освітня тощо).
- 3) Еліта, яка класифікується відповідно до соціального простору і часу: українська еліта, українська еліта радянського і пострадянського часу, еліта центру і регіонів, транзитна еліта (перехідного періоду). Можливі інші форми застосування поняття «еліта» і деякий відхід від запропонованої класифікації (за іншими критеріями), оскільки кожна класифікація має відносний характер, а деякі ознаки еліти підпадають під різні критерії [10, с. 239].

Серед широкого спектру наявних у кожному суспільстві еліт у цій статті зосереджено увагу на особливостях формування політичних еліт у сучасних українських реаліях.

Нині дослідженню політичних еліт приділяється багато уваги як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Однак, загальноприйнятне поняття «політична еліта» допоки відсутнє. Так, німецький соціолог і політолог М. Вебер до політичної еліти відносив групу професійних політиків, яку іноді називав верствою, характерною рисою діяльності якої є стійке виконання ролі політика. Тобто, до політичної еліти М. Вебер відносив всіх, хто бере участь у прийнятті громадянських, інституціональних та державних рішень.

* Термін «еліта» походить від латинського *eligere* і французького *élite* – кращий, добірний, обраний.

Відомий український вчений та громадсько-політичний діяч В. Липинський стосовно політичної еліти вживав термін «національна аристократія». Він, зокрема, підкреслював «...без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації всередині, і тим самим захистити її від ворожих загроз іззовні – немає і не може бути нації» [6, с. 91]. В. Липинський вважав, що головним призначенням національної еліти є: творення духовних цінностей; визначення і відстоювання національної ідеї; згуртування свого народу на виконання національних завдань. До характерних рис «провідної верстви» (еліти) він відносив – інтелігентність, шляхетність, мудрість, мужність, відвагу, гуманність, відповідальність і чесність.

Формування таких рис – довготривалий процес, який розпочинається з раннього дитинства. У ньому беруть участь сім'я, школа, держава, суспільство, загалом весь процес життєдіяльності людини. Саме у ранньому дитинстві закладаються підвалини формування національної свідомості, патріотизму, ментальності, етнокультурної самобутності.

У своїй переважаючій більшості нинішня українська національна, у тому числі й політична еліта, своїм корінням (дитинством) пов'язана з радянською системою, головним завданням якої було сформувати нову людину – будівника комунізму. Це завдання в СРСР було покладено на компартійні номенклатурні кадри, які покликані були «вирішувати все». У цьому контексті слід визнати, що радянська система досягла значних успіхів у формуванні номенклатурних кадрів, окремі представники яких досьгодні, навіть після більш ніж 20-літнього незалежного розвитку України, демонструють неабиякі здібності в управлінні державним будівництвом, безпроблемно адаптувавшись до нових умов. На підтвердження цього є немало прикладів. Так, радянські номенклатурні кадри, які призначалися на найбільш впливові посади в системах української влади з 1991 по 2003 рр. становили 73 %, серед осіб, які займали посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80 %. Що стосується її бюрократичної складової, то, за даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 та 46 % керівного складу місцевих та центральних органів влади України, відповідно перебували на державній службі ще з радянських часів [14, с. 7]. Інші ж продовжили неприховано та віддано відстоювати комуністичні та соціалістичні ідеали, на яких були сформовані їх номенклатурні елітовизначальні риси ще з радянської доби.

На загал слід констатувати, що представництво колишньої радянської номенклатури у системі сучасної української політичної еліти достатньо вагоме.

Саме цим і зумовлюється одна з визначальних особливостей формування нинішньої політичної еліти в Україні, інші особливості багато в чому є похідними від неї.

Однією з них є тотальне втручання старої номенклатури у підбір і розстановку кадрів, зокрема, «допуску» чи «недопуску» до влади того чи іншого представника національно-демократичного спрямування.

Звісно ж, що подібне втручання суттєво послаблювало позиції української націонал-демократії, невеликий прошарок якої складали лідери шістдесятники, діячі дисидентського підпілля. «Перетворившись із окупаційної адміністрації, – пише відомий український громадсько-політичний діяч Левко Лук'яненко, – на провідну силу самостійної держави, вони правлять Україною не як рідною країною, а як місцем особистої наживи та задоволення владних амбіцій...»

...Не демократи, а комуністи керують Україною....» [7, с. 495–496].

Коли ж ще врахувати відсутність у представників національно-демократичного спрямування досвіду державного управління, то ця особливість формування політичної еліти в умовах незалежності України ймовірно стає однією із найсуттєвіших, що негативно відбилася як на українському політичному елітотворенні, так і загалом у державотворенні.

Якщо до цього додати створення компартійними чиновниками адміністративно-економічних кланів, на основі яких в умовах незалежності зміцнилися олігархічні фінансово-промислові групи, ще очевиднішими стають проблеми, з якими зіткнулося політичне елітотворення.

На його формування негативний вплив продовжує справляти і те, що окремі проросійсько-налаштовані (переважно олігархічні та прокомуністичні) представники українських еліт схильються до безальтернативного сприйняття політичних позицій російських великодержавників.

І як тут не згадати генія українського народу Тараса Шевченка, який у поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» писав:

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я»,
...Все розберіть... Та й спитайте
...Чиї сини? Яких батьків?...
Ким? за що закуті?...
Раби, подножки, грязь Москви,
...Чого ж ви чванитеся, ви!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили [13, с. 351, 352].

Серед важливих особливостей, що продовжують негативно впливати на українське елітотворення, слід назвати: 1) Відсутність внутрішньополітичного консенсусу еліт щодо базових питань як власне державотворення, так і зовнішньої політики. Саме це спричиняє хронічну кризу влади, постійні коливання у визначенні зовнішньополітичного вектору тощо. 2) Географічне розмежування еліт Заходу та Сходу України, які іноді дотримуються кардинально протилежних поглядів щодо мети і засобів політичного та економічного розвитку держави, що, звісно ж, заважає консолідації політичної еліти.

Об'єктивно ці та деякі інші особливості негативно позначаються на формуванні української політичної еліти. Поряд з цими особливостями свій вплив справляють ті умови, що були створені після проголошення незалежності України, які й зумовили появу інших, за своєю сутністю, позитивних передумов, котрі покликані «вирощувати» власне українську політичну еліту. Йдеться, зокрема, про створення умов для проведення реформи політичної системи, яка б відповідала вимогам тих соціальних змін, що відбулися у суспільстві після здобуття незалежності. Досвід трансформації політичних систем ряду постсоціалістичних держав наочно засвідчує, що проведення такого ряду реформ можливе за безпосередньої участі інтелектуальної еліти, яка є ключовим фактором соціально-економічного та політичного розвитку трансформаційних суспільств. Окрім того, при визначенні ефективності діяльності політичних еліт найчастіше застосовують інтелектуальний критерій, який покладений в основу визначення інтелектуальних еліт.

Важливою особливістю формування нової української еліти є широке залучення різного роду неформальних об'єднань, зокрема, молодіжних організацій.

Нині більшість українців свої надії на краще пов'язують саме з активним включенням у політичні процеси української молоді, яка не зашорена радянськістю. Переваги української

молодої еліти, що нині формується, очевидні. Головна із них та, що вона зростає і формується, хоч і у суперечливих, але в українських реаліях, пов'язує своє майбутнє з Україною та її народом. Сучасна молодь віддає перевагу громадській самоорганізації, яка є висхідним пунктом державотворення та формування громадянського суспільства. Вона не сприймає різного роду бюрократично-мобілізаційних технологій, що тотально використовувалися компартійною номенклатурою у радянську добу. Нова українська політична еліта, яка нині формується, має своє переважно українсько-європейське бачення перспектив розвитку держави та суспільства.

Українські реалії уже сьогодні вимагають формувати політичну еліту за конкурсом, з фахівців-професіоналів, які постійно бажують і здатні самоудосконалюватися. Вони знають закони суспільно-політичного розвитку, вміють застосовувати ці знання на практиці, дотримуються політичної коректності, не прагнуть перемоги над опонентом за всяку ціну, здатні до компромісів тощо. Іншими словами, вони наділені всіма ознаками, що характерні для еліт з високим рівнем політичної культури, додержуються таких цінностей як непідкупність, моральність, справедливість, вихованість та професійна підготовленість.

Одним з найскравіших завдань нової української політичної еліти постає проблема викорінення проявів корупції, яка пронизала всі сфери суспільного, у тому числі й політичного життя. При цьому слід підкреслити, що для боротьби з корупцією недостатньо, хоча й важливо, щоб вищі посадові особи були зайняті порядними людьми. Небезпека криється в їхньому оточенні. У цьому контексті важливою є не тільки наявність нормативно-правової бази боротьби з корупцією, але і створення таких умов, які виключали б саму можливість її появи. «Протистояти корупції і тиранії треба до того, – застерігав один із батьків-засновників, третій президент США (1801–1807) Томас Джефферсон, – як вони оволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися, що зумієш вирвати йому зуби і кігті після того, як він туди зайде» [3, с. 535].

В українських реаліях боротьба з корупцією ускладнюється тим, що вона охопила всі елітотворчі шаблі – знизу до верху. За гроші сьогодні можна купити по-суті все – депутатський мандат, міністерське крісло, різного роду звання, посади тощо. Корумпованість політичної еліти не тільки руйнує зсередини допоки ще слабку українську державність, але і гальмує формування громадянського суспільства, його основних інститутів, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів та устремлінь.

Архіважливим завданням нової політичної еліти постає розробка консолідаційної ідеології, ключовими цінностями якої стали б патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна

справедливість, котра спроможна ідеологічно об'єднати український Захід і Схід.

Таке об'єднання важливе ще і тому, що наявний ідеологічний плюралізм багато в чому штучний, а нерідко удаваний і не віддзеркалює реальну картину життя. Значна частина сучасної української політичної квазіеліти продовжує використовувати уже випробувані у недалекому радянському минулому засоби введення в оману українських громадян. Найпоширенішими серед них є обіцянки робити для людей добро і благо, а насправді робити протилежне, тобто збагачуватися самим і думати про те, як би залишитися володарювати і у майбутньому.

Прикро констатувати, але ця формула володарювання допоки є найпоширенішою у діях і думках сучасної української політичної еліти. Це, у свою чергу, ще більше поглиблює проблему бідності. Вихід із замкненого кола, у якому багаті України стають все багатшими, а бідні стають ще біднішими, покликана вказати нова українська політична еліта, яка уже сьогодні відверто й послідовно відстоює європейський цивілізаційний вибір.

1. *Аристотель*. Політика. Афинская полиция / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – 458 с. 2. *Вовканич С.* Еліта – найбільш конвертована валюта / С. Вовканич // Віче. – 1997. – № 5. – С. 121–131. 3. *Джефферсон Т.* Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон // Антология мировой политической мысли: в 5 тт. – М.: Мысль, 1997. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – 830 с. 4. *Желтов В. В.* Теория власти / В. В. Желтов. – М.: Флинта: МПСИ, 2008. – 584 с. 5. *Кочубей Л.* «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи до визначення понять / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвип. – С. 24–32. 6. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Філософія політики: [хрестоматія]: в 4 тт. / [авт.-упор. В. П. Андрущенко (кер.) та ін.]. – К.: Знання України, 2003. – Т. 3. – С. 91–106. 7. *Лук'яненко Л. Г.* Не дам згинуть Україні! Документально-біографічне видання / Л. Г. Лук'яненко. – К.: Вид. Культуролог. центр «Софія», 1994. – С. 495–496. 8. *Переломов Л. С.* Конфуций: жизнь, Учение, судьба / Л. С. Переломов. – М.: Наука, 1993. – 478 с. 9. *Платон*. Государство. Закон. Политика / Платон. – М.: Мысль, 1997. – 700 с. 10. Політична енциклопедія / [редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 801 с. 11. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку: [монографія] / [за заг. ред. Рудича Ф. М.]. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с. 12. *Согрин В. В.* Управляемая демократия: американский вариант / В. В. Согрин // Общественные науки и современность. – 2004. – № 6. – С. 112–121. 13. *Шевченко Тарас*. Зібрання творів: у 6 т. / Тарас Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1857–1847. – 784 с. 14. *Якименко Ю., Жданов І.* Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / Ю. Якименко, І. Жданов // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 9(45). – С. 2–11.

Андрій Окара

Українська еліта на тлі Майдану гідності*

У статті висвітлюється суспільно-політична ситуація, яка склалась у зв'язку з організацією Майдану у листопаді – грудні 2013 року. Аналізуються дії представників української влади і опозиції, а також самоорганізація громадян України.

The article is devoted to the analysis of the socio-political situation emerged in connection with the organization of the Maidan in November–December 2013. The actions of the Ukrainian government and opposition as well as the self-organization of the citizens of Ukraine are analyzed.

Найцікавішим, що народила українська груднева революція 2013 року, став Майдан. Не той студентський, що за ЄС та євроінтеграцію. Не той, що за опозиційні політичні партії та опозиційного триголового лідера. А той, що виник

після кривавого злочину режиму – після майже біблійного (з Євангелія від Матфія) «избиения младенцев» – розгону студентського Євромайдану в ніч на 30 листопада.

* Автор дякує Т. Воропаєвій у підготовці статті до друку.

Попередні майдани були проти маленької геополітичної зради діючої влади – відмови підписати договір про асоціацію з ЄС (наслідки якого, слід зазначити, не такі вже й однозначні для України). Головний Майдан має не стільки економічне чи геополітичне, а, насамперед, екзистенційне вмотивування – не стільки за ЄС чи проти Митного Союзу, Кремля й Путіна. А проти несправедливої влади, проти нелегітимних та незаконних дій державних бандюків, проти нелегітимності усієї тої неофеодальної системи, що гарних, розумних, роботящих, креативних людей, які мають у душі Образ Божий, перемелює на фарш або перетворює на бидло, люмпенів, кріпосних, звіро-людин, що живуть виключно інстинктами.

Цей «Майдан гідності» виник тоді, коли люди побачили та відчували, що влада своїми діями розірвала суспільний договір із суспільством і втратила легітимність, тобто моральне право керувати країною. Майдан – як давньоруське віче, як козацька Січ, як демонстрація власної гідності, як засіб народу сказати владі «ні», як апофеоз громадянського суспільства. І для історії цей Майдан має набагато більше значення, ніж те, в якому форматі буде зафіксований компроміс між владою та опозицією і чи відправлять у відставку уряд Азарова [1].

Отже, 30 листопада 2013 р. влада втратила власну легітимність. Опозиція мала певний час для того, аби виказати власну зрілість – адекватність та ефективність політичних кроків, наявність стратегічного мислення, рішучість, відповідальність, системним підходом. Слід підкреслити, що чимало опозиціонерів, членів опозиційних фракцій у Верховній Раді, – люди з інноваційним мисленням, пасіонарії, розумні та моральні політики, щиро зорієнтовані на створення майбутнього, просто приємні люди. Але опозиція в цілому – з того самого тіста, що й влада. Вона – в Матриці, вона – частина Системи. Вона бореться, насамперед, за владні повноваження, а не за зміну соціальної системи. Вона прогавила свій шанс – взяти на себе відповідальність за управління країною та створити Тимчасовий Уряд Народної Довіри. Вікно можливостей було навстіж відкритим лише 1 грудня – за день після побиття студентів. На вулиці Києва і обласних міст вийшло понад 1 млн. людей, армія та силовіки хитались, влада почувалась розгублено, Партія регіонів та її фракція у Раді почали сипатись – Інна Богословська тиражувала свій праведний гнів на весь світ, підстав жахатись розколу країни чи регіонального сепаратизму майже не було, европолітики вжахнулись жорстокості української влади (тож гіпотетично готові були визнати Тимчасовий Уряд), будинок КМДА було захоплено відважними радикалами – на чолі з журналісткою, що свідомо шукає собі долі Жанни д'Арк. (До речі, будинок КМДА на Хрещатику – єдиний з усіх захоплених, з якого можна керувати країною, – там є канали урядового зв'язку).

Але опозиція на той час не розуміла, чим легальність (правова характеристика) відрізняється од легітимності (категорії моральної та трансцендентної), тому продовжувала вимагати відставки уряду та політичного характеру Януковича. Але останній чомусь не поспішав робити собі характері.

Наступний раз віконце можливостей привідкрилось для опозиції за тиждень, в неділю 8 грудня, на наступному Народному Віче. Але тоді все було набагато гірше та безнадійніше: влада оговталась, провалила голосування у Верховній Раді за недовіру уряду, поборолася розкол та вільнодумство у своїх лавах, почала готувати радикальні сценарії (поряд з якими «Северодонецьк-2004» просто відпочиває). Правда, вже стояв Майдан та знову в центр Києва

вийшло понад 1 млн. людей. Але опозиція продовжувала вражати народ своєю сміливістю, конструктивністю, відчайдушністю, вмінням брати на себе відповідальність, неординарністю політичних кроків.

Наступної неділі, 15 грудня, вікно можливостей вже було забито великими цвяхами – наче труна на похороні, а провал на довиборах у Верховну Раду в одномандатних округах опозиційних кандидатів теж не додав їм оптимізму. Тому особливо ніхто вже не вимахувався і не загрожував владі власним радикалізмом. Навіть кудись поділись кричалки «Банду геть!» та «Зека геть!». Слід зазначити, що за весь цей час значно зросла акторська майстерність лідерів опозиції, одного з яких тепер точно можна брати в театр – в ампула трагіка. Також не спрацювала карго-гімно-технологія. Якщо проспівати гімн навіть 5 тисяч разів, воріженьки чомусь не гинуть і нікуди не діваються – перевірено на практиці. (Зазначу, що український гімн справді дуже сильно єднає людей між собою. Нічого подібного не було, нема і не може бути з російським гімном: чи то «Боже, Царя храни», чи то ельцинський – без слів на музику Глінки, чи то радянський «Союз нерушимый», чи то оновлений міхалковський «Россия – священная наша держава, Россия – любимая наша страна» – вони про відносини між людиною та царем, людиною та державою-абсолютом. Український – він про людей, в яких немає власної держави, але через це їхня солідарність лише міцнішає).

Проте, дуже добре, що опозиція не спробувала ліквідувати режим. (Навіть Лех Валенса зазначив, що немає в Україні лідера, здатного повалити нинішню владу). Бо якщо не відчуваєш власної легітимності, власної сили, власного права, наданого народом та Провидінням, то краще не берись. Тим більше, головна війна, яку програла опозиція, – смислова. *Вона, фактично, дезертувала зі смислового, інтелектуального, концептуального, когнітивного поля бою, відсторонилась од формування порядку денного.* От, приміром, взяли б вони владу. І що з нею робити далі? Чи варто цим людям докоряти за те, що вони не «сверхчеловеки» і не юлі тимошенки?

Та в ситуації, коли одна частина політичного істеблішменту – звірі, а інша – імпотенти, сфокусувалось питання про суб'єктність Майдану. Виявилось, що Майдан – то не масовка, звезена опозицією. То не активісти опозиційних партій (такі, звісно, є, але вони – лише частина, причому, не більша). То не бомжі чи бездільники, яким по приколу тиняться під музику в центрі Києва. То дуже вмотивовані, цілеспрямовані, розумні, усвідомлені люди. За підрахунком Валерія Пекаря, на Майдані представлено не менш, як 2 сотні громадських організацій: половина – з Києва, половина – з інших регіонів [2].

На Майдані нема головного, нема вертикальної субординації, нема жорсткого примусу. Але є умови для формування «мережевого суб'єкта», є зачатки нового суспільства, прояви нової соціальності, нової етики, які вкрай важливі для творення Майбутнього. Серед іншого, слід зазначити такі важливі фактори:

1. Самоорганізація – на основі індивідуальної суб'єктності та вмотивованості.
2. Солідарність – на основі спільних цінностей, спільного бачення майбутнього.
3. Взаємодопомога, синергетична взаємодія, домінування горизонтальних зв'язків.
4. Довіра та братське ставлення – це розповсюджується на усіх «своїх», включаючи незнайомих.

5. Ненасильницький характер соціальних відносин.

6. Готовність страждати за братів та побратимів, за ідеї, ідеали та цінності.

Українська влада ненавидить Майдан і намагається його розігнати. Кремль – з шаленим екзистенційним жахом уявляє, що то буде, якщо мільйон вмотивованих людей із залізними діжками, в яких так швидко згорають навіть мокрі дрова, вийде на Красну площу і розставить намети на Мавзолеї. Опозиція ж його ревнує, бо саме там можуть народитись нові обличчя – нова контреліта, яка посує їх на опозиційному полі. Опозиція на Майдані Незалежності контролює насамперед сцену (тобто зміст розмов) і частину захоплених будівель. Але без її участі Майдан не може виявляти власну суб'єктність, бо хто такі громадські активісти та розумні інтелектуали – поруч з народними депутатами та майбутніми кандидатами в президенти?

Головна зрада Майдану – це його приватизація найслабкішими людьми з опозиції. Це якщо з цього вибуху людської енергетики нічого не народиться. Якщо всі роз'їдуться – без конкретних наслідків та домовленостей. Якщо все стане пустоцвітом.

Той факт, що серед лідерів опозиції немає єдиного та беззаперечного харизмата, може зіграти в позитив – бо була б спокуса знову закохатись в «доброго царя» – як то сталося у 2004 році. А так – спрацьовує така собі політична гіпоксіотерапія: людина з хворобами легенів спеціально дихає повітрям зі зниженою долею кисню, аби починали працювати навіть судинки, які давно не працюють (піонером цього лікувального методу в Україні є, до речі, батько Ольги Богомолець; метод відомий також під назвою «Горный воздух»).

Так і на Майдані: на тлі недоугої, поміркованої та ревнивої опозиції починають працювати технології самоорганізації, пасіонарії створюють нові проекти, активно і предметно думають про перезаснування країни, про «перезавантаження» системи, про Установчі Збори, про нову Конституцію та модель влади, про нову країну та нову реальність. На Майдані повинні народитись кілька нових політичних партій нового (суб'єктного) типу, громадських рухів та експертних угруповань, зацікавлених у створенні нової країни.

Україні ніколи не щастило з владою. Але з опозицією теж не дуже й то щастило. Нинішня опозиція, себто народні депутати з фракцій «Батьківщини», «Удару», «Свободи», близькі за поглядами позафракційні, а також навколполітична частина політичного класу (політтехнологи, політичні журналісти, політичні лобісти), в умовах революції 2013 р. виконують насамперед посередницькі, сервісні та організаційні функції: стають грудьми перед «беркутом», розставляють на Майдані намети-приймальні свого імені, намагаються очолити Майдан, але той живе за своїми законами і люди звідти дуже роздратовані нерішучістю вождів.

На жаль, опозиціонерами не осмислена та функція, яку б вони могли ефективно виконувати: бути «політичним інтерфейсом» протесту – представниками Майдану і всього громадянського суспільства перед владою. Як єдине ціле, опозиція відстає од Майдану і ревнує його до майбутнього – підозрює, що в недалекому майбутньому саме ці люди – хай поки що маловідомі, не зорганізовані, але енергійні, відчайдушні та креативні, посувають її на електоральному полі.

Революційних функцій (повалення режиму, створення паралельних органів влади) та смислотворчих за опозицією

на цій революції не помічено (окрім контролю сцени Майдану та того, що з неї говориться та співається). Також опозиції не вдалося впоратись з функцією мобілізації людей на Майдан зі Сходу України (в 2004 році «східняків» на Майдані було помітно більше).

Але зараз не про це. Опозиція – це дуже різні люди. Когось особисто я люблю та поважаю, з кимсь – дружу, когось – вважаю людиною з майбутнього, когось – хитрим заробітчанином. Хтось здається мені надзвичайно розумним та компетентним, хтось – одномірним. Хтось – кинув мене на гроші.

Але зараз усім вам, усій опозиції, треба створити міцний щит захисту для усіх протестантів. Влада використовує цинічну технологію: по одному висмикує активістів протестів (особливо в регіонах) і втихаря «гасить» та репресує їх – поки ніхто не бачить, поки усі гальмують, мовчать, не помічають або не звертають уваги. Проти когось заводять кримінальні справи, чийсь бізнес тупо «потрошать», когось звільняють з роботи, виганяють з інституту, залякують, психологічно чи адміністративно тиснуть.

На шоу «Шустер», на усіх інших популярних телевізійних та радіошоу, куди запрошують представників опозиції, треба використовувати стратегію солідарного захисту. Згадаймо легендарне «Один за всіх і всі за одного». Римський полководець та державний діяч Катон Старший усі свої промови у сенаті завершував фразою: «Carthaginem esse delendam», себто «Карфаген мусить бути зруйнованим».

Приблизно з такою ж настирпливістю опозиційні депутати-публічні спікери повинні починати свої виступи на ток-шоу з оприлюднення хоча б одного конкретного факту – як влада розправляється з активістами протесту. Приміром, так: «Шановний ведучий, перед тим, як відповісти на ваше питання, хочу звернути увагу всіх глядачів (слухачів) на факти зловживання владою та політичні переслідування проти громадських активістів. В такій-то області такі-то громадяни притягнені до кримінальної відповідальності за те, що на мирній демонстрації несли перевернуті портрети президента та прем'єра (власники такого-то ресторану отримали «наїзд» податкової за те, що привезли машину з гарячими обідами на Майдан; директор такої-то агрофірми отримав «наїзд» з районної санслужби за те, що подарував на Майдан кілька мішків гречки та діжку меду). Ось моє депутатське звернення – щодо перевірки законності діяльності прокуратури (податкової, санслужби) стосовно цього випадку. Ганьба політичним розправам з мирними громадянами! Рано чи пізно усі чиновники, що перевищують свої повноваження та виконують злочинні накази нелегітимної влади, предстануть перед законом! А тепер я відповім на ваше питання». Інший опозиціонер – розповідає про інший факт зловживання. І так – щоб жоден факт свавілля та репресій не залишився б невисвітленим. І не слід боятись, що опозиціонерів перестануть звати на рейтингові ток-шоу, бо усі ЗМІ борються за рейтинг. А шоу, в якому без опозиціонерів між собою дискутують Олена Бондаренко, Вадим Колесніченко та нова зірка ток-шоу Олег Царьов, навіть на сухарі для ведучих не заробить.

Можливо, опозиції варто було б створити централізовану базу даних усіх скривджених владою за допомогою Майдану в Києві та майданам в регіонах. В межах Штабу національного спротиву створити групу (центр), яка б займалась збором, перевіркою та систематизацією інформації про факти морально-психологічного, фізичного, юридичного, адміністративного насильства над активістами

та жертвувателями Майдану, над учасниками протестів (можна зробити на основі Координаційного центру правової допомоги). Залучити кілька менеджерів та юристів (можливо, з помічників депутатів), створити сайт (бажано), кул-центр (якщо кількість звернень виявиться надто великою) або просто контактні телефони – для звернень скривджених. (Бажано, щоб в акції на паритетних засадах взяли б участь представники усіх трьох опозиційних партій та фракцій). Максимально широко розповсюдити інформацію про проект. Розподіляти ті чи інші перевірені випадки переслідувань серед опозиційних народних депутатів, орієнтуючись на фактор регіональної прив'язки. Кожний факт тиску на людей, який мав місце, підкріпляти однотипним депутатським зверненням у відповідні органи влади. З приводу кожного факту тиску готувати резюме – для оголошення депутатом-публічним спікером на популярних ток-шоу. Кожен факт тримати на контролі і, за необхідності, повертатись до його розголосу або публічно відзвітуватись – як те чи інше порушення прав людини виправлено (звісно, за згоди самого скривдженого чи ображеного).

Тільки в такий спосіб, коли головною технологією стане солідарність та координація зусиль усіх живих душ, можна відбити атаку бісівського війська, а потім – народити нову

країну. Саме таке братське ставлення до незнайомих, але близьких за духом людей може стати підмурком тої України, про яку всі мріють: Україна – як солідарність усіх живих душ – проти «тітушок», тобто тих, в кого душа вмерла, завмерла, заснула чи навіть ніколи не народжувалась. Бо нову країну здатні заснувати лише люди з живими та прекрасними душами [3].

Не виключено, що Майдан – це прообраз отого новітнього суспільства, актуального у XXI столітті, яке зараз всі шукають та моделюють. І події грудня 2013 року в центрі Києва, які в усьому світі спостерігають у прямому ефірі, стануть переламними не лише для історії України, але й для людства в цілому, оскільки тут-і-зараз народжуються нові відносини, нові соціальні формати, нові моделі Царства Божого на Землі.

1. *Окара А.* Майдан як українське чудо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/52b1cb1b5785f/>. 2. *Окара А.* Технологія спротиву репресіям влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/52b4a82bdf825/>. 3. *Окара А.* Кого родит революція-2013? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/52bc008f2d0c4/>.

Борис Петруньок

Роль еліти в процесі етнічної мобілізації

У статті досліджується місце еліти в процесах етнічної та етнополітичної мобілізації, а також процес формування національної спільноти.

This paper investigates the local elites in the process of ethnic and ethno-political mobilization, and the process of formation of a national community.

Поняття етнічної мобілізації зазвичай використовується для характеристики цілого ряду явищ у процесі розвитку етнічних і національних спільнот. Відповідно, можна побачити досить багато різночитань як у трактуванні самого терміна, так і окремих його визначальних складових. Загалом, етнічна мобілізація – це термін із галузі етносоціології та етнопсихології. «Етнічна мобілізація – термін, прийнятий для визначення цілеспрямованої діяльності, пов'язаної з активізацією етнічної ідентифікації, формуванням і розповсюдженням ідей об'єднання всіх представників того чи іншого етносу. Кінцева мета етнічної мобілізації – організація дій, спрямованих на етнічне самоутвердження і самовизначення» [4].

З даного визначення випливає висновок, що етнічна мобілізація фактично переслідує цілі національної спільноти, характеризує процес політизації етнічності. Якщо опиратися на класичну роботу Дж. Родшильда «Етнополітика: концептуальні рамки», на яку, зокрема, посилається О. Картунов, то процес політизації етнічності означає, що спільнота починає політизувати власні цінності, відстоювати їх засобами політики («політика є корисною для здоров'я їхніх культурних цінностей»). У цьому ж контексті слід говорити про те, що реально вираження політизації етнічності знаходить у реальній зовнішній політиці. Етнічні й національні спільноти стають активними її суб'єктами. Вони легітимізують чи делегітимізують політичні системи, уряди, рішення і т. д. Політизація етнічності виступає логічним продовженням етнічного ренесансу (культурно-духовного відродження спільноти). Загалом політизація етнічності розглядається

в якості трьохскладового процесу: 1) набуття політичної свідомості (перш за все, елітою), 2) етнічна мобілізація, 3) вихід на політичну арену (здійснення реального впливу; політична суб'єктність).

У даному випадку саме мобілізаційна складова виступає ключовою – набуття елітою політичної свідомості є її початковим етапом (можна говорити про мобілізацію в середовищі еліти), а активні політичні дії є результатом мобілізації, і саме вони, в першу чергу, характеризують її ефективність. Політизація цінностей, насправді, не є суто формальною процедурою. Тут ми говоримо про модифікацію певних ціннісних культурних символів, артефактів, практик і т. д., коли їх відстоювання можливе лише у формі політичних вимог суверенітету. Відповідно успішність такої модифікації гарантує (чи не гарантує) успішність спільноти як політичного суб'єкта.

У більшості дослідників основною рушійною силою процесу політизації етнічності, головним його мотиватором визначається якраз політична еліта. При цьому основні відмінності у розумінні даного феномена виявляються у механізмах впливу на спільноту і природі мотивів самої еліти.

Перше, про що треба сказати у цьому випадку, – це те, що в загальнотеоретичному плані більшість сучасних науковців роблять свої висновки на основі відносно недавніх (поточних) історичних прикладів. Так, справедливо говорять про етнічний ренесанс в епоху падіння імперій в середині-кінці ХХ століття. Останньою такою значною подією фактично є розвал СРСР. Ми спостерігаємо мобілізацію і політизацію етнічності в ряді спільнот, які отримують суверенітет і

незалежність. Базою для аналізу в цьому випадку стають історії національно-визвольних рухів. Як говорять дослідники, зокрема, М. Губогло, в даній ситуації парадоксально поєднуються процеси глобалізації та індивідуалізації. Національно-визвольні рухи борються за поширення (на їхню спільноту) глобальних стандартів, прийнятих у якості нормативів у міжнародно-правовій практиці. Фактично, це вимоги територіального та адміністративного суверенітету для спільноти, визнання рівноправності й недискримінації. З іншого боку, загальні глобалізовані механізми і норми використовуються для утвердження специфічного, індивідуального способу життя і суспільної організації, які проявляються у конкретних практиках.

«Парадоксальність етнічній мобілізації надає синхронне протікання двох сучасних процесів, що мають різноспрямований характер: глобалізація та індивідуалізація. Як вже неодноразово зазначалося, з одного боку, відбувається утвердження глобального менталітету за рахунок повсюдного, мало не універсального поширення подібних рис, стандартів і норм способу життя, прилучення до загальнолюдських цінностей мислення та поведінки. З іншого боку, набирає оберті тенденція, в ході якої народи реалізують своє прагнення до утвердження своєї ідентичності, за рахунок збереження та культивування своєї самобутності, що часом призводить до відокремлення або навіть ізоляції» [2]. Звичайно, у даному випадку ми говоримо про сучасну західну модель суспільних відносин, яка будується на подібних глобальних стандартах. Як показує практика, вимоги утвердження індивідуального (специфічних практик способу життя) з використанням глобальних стандартів можливе навіть у спільнотах, які є мігрантськими, сформувалися за досить короткий період, однак зберігають культурну й ціннісну окремішність. Наприклад, це мусульманські (арабські, турецькі) спільноти в країнах Європи. Щоправда, на даний момент у них відсутні вимоги політичного суверенітету, однак дуже серйозно представлені культурні й ціннісні вимоги подібного плану. Час від часу через це трапляються конфлікти. Подібна ситуація також характерна для емігрантських країн (США, Канада, Австралія). У Сполучених Штатах Америки зафіксовано 215 етнічних груп (станом на 1990 рік), при цьому лише 5 % населення ідентифікують себе як «американці». При цьому великі групи виразно формують політичні вимоги (спеціальні статуси для певних етнічних територій). Фактично спостерігається подальший процес розщеплення федеративного утворення. Присутнє явище зворотної дискримінації, коли певні економічні й соціальні преференції отримують представники групи, яка від початку вважається недомінантною і такою, що зазнає утисків.

Описана вище ситуація, коли дослідження етнічного ренесансу і політизації етнічності базуються на сучасних історичних фактах, дає уявлення про вихідні позиції еліти етнонаціональних спільнот у цих процесах. Коли ми говоримо про те, що еліта набуває певної політичної свідомості – то це зазвичай означає що неполітична етнічна еліта (культурна, традиційна чи інша) поступово починає оформлювати політичні вимоги, при цьому представляючи їх, як захист інтересів спільноти. Можна виділити певні особливості такої ситуації.

Еліта і спільнота виступають у положенні підпорядкованості еліті, яка є чужою для даної спільноти (у ситуації, коли ми говоримо про національно-визвольний рух). При цьому подібна ситуація може бути певною мірою характерною і

для демократичних розвинених держав. Так відбувається тому, що навіть за відсутності офіційного нав'язування певної форми суспільних відносин, норм і цінностей держава не може бути ціннісно нейтральною і забезпечувати рівні права для представників усіх спільнот, що підкоряються її суверенітету.

В ситуації, коли пануюча етнічна група починає нав'язувати свою волю іншим спільнотам, вони починають боротися проти такого домінування. При цьому їх опонентами виступають офіційні державні інституції (якщо таке домінування формалізовано) або, власне, етнічні спільноти.

У даному контексті однією з важливих причин етнічної мобілізації є часто неусвідомлене прагнення представників певної спільноти підкорятися етнічно спорідненим управлінським структурам. Навіть у тому випадку, коли вони є менш ефективними. Тим не менше, в дослідницькому середовищі домінує думка про те, що основним мотивом еліти, що стоїть на чолі політизації етнічності, є її власні соціальні інтереси. Представники інтелігенції (культурної еліти) набувають ознак політичної еліти, коли формулюють певні політичні вимоги, які також певною мірою відображають інтереси спільноти і завжди репрезентуються як такі. Хоча при цьому, звичайно, не можна применшувати об'єктивні чинники, що зумовлюють процеси політизації етнічності. Вони вже можуть бути зафіксовані через об'єктивну можливість і готовність членів спільноти активно засвідчувати свою належність до неї. Фактично, у даному випадку ми говоримо про питання національної ідентичності (яка, на відміну від етнічної ідентичності, безпосередньо пов'язана з політичною дією).

Однак, у деяких дослідженнях поняття етнічної мобілізації розглядається значно ширше. Перш за все, тоді, коли ми говоримо про проблему формування націй як таких. Як зазначає Е. Сміт, в теорії нація розглядається як «європейська нація», що є модерним феноменом. В той же час, у дечому подібні соціальні механізми згуртування на основі спільних цінностей можна побачити значно раніше і поза межами Європи. Так, наприклад, Е. Сміт говорить про подібні механізми культурної соціальної мобілізації у Давньому Єгипті, Месопотамії тощо. Однак, у такому випадку досить складно їх прослідкувати через недостатню кількість писемних першоджерел, інших артефактів, які могли б виступати в якості підтвердження зв'язків, які ми характеризуємо як передумову згуртування. Більшою мірою ми говоримо про певні припущення. Крім того, механізми згуртування тут будувалися на інших формах групової солідарності (яку не можна назвати «етнічною» в сучасному розумінні). Тут простежується більша опора на певні статусні системи, що побудовані на релігійному віровченні або традиції. Навіть якщо не брати до уваги дискусії з приводу часу і місця виникнення феномена нації, то ми можемо сказати, що процес політичної мобілізації етнічності навіть у Європі проходив по-різному.

Загалом можна окреслити 2 види націй через процедуру їх формування (частіше в контексті національно-визвольних рухів XIX – кінця XX століття говорять про кілька хвиль національного самовизначення; однак більша частина таких спільнот може бути віднесеною до категорії так званих «нових націй»). Першим видом у даному поділі будуть «старі нації» – національні спільноти, які виразно проявляються з кінця XVIII – початку XIX століття (вони формулюють політичні вимоги, вимоги суверенітету). При цьому дослідники говорять про тривалий процес їх формування, який дозволив проявитися у формі повноцінних національних спільнот в

зазначений період. Прикладом старих націй, у першу чергу, є англійська, французька та іспанська. Для характеристики процесів націєтворення в старих європейських монархіях Е. Сміт застосовує поняття латеральної (домінантної) групи. Латеральною суспільною групою у нього виступає родова аристократія, яка в переважній більшості випадків є моноетнічною (фактично є носієм етнічних цінностей), крім того, внаслідок сильного внутрішнього зв'язку й родової спорідненості вона є дуже стійкою і стабільною.

Ця група фактично є носієм державного суверенітету, носієм верховної влади, етнічним ядром, яке поступово інкорпоровало інші суспільні верстви. «В Англії, Франції, Іспанії, Швеції, а до певного ступеня в Польщі і Росії панівна латеральна етнічна група, що становила етнічне ядро держави, мало-помалу ставала спроможна інкорпоровувати середні верстви й навколишні регіони до панівної етнічної культури. Основним проводирем такої інкорпорації була нова бюрократична держава. Через свій військовий, адміністративний, фінансовий і юридичний апарат вона могла визначати й поширювати комплекс цінностей, символів, міфів, традицій і спогадів, що становили культурну спадщину панівного аристократичного етнічного ядра. Таким способом аристократична етнічна держава дістала змогу визначити нову і ширшу культурну ідентичність для населення, навіть коли на практиці це часто супроводжувалось певним ступенем пристосування між панівною і периферійними етнічними культурами в межах параметрів, визначених владою панівного ядра» [6, с. 64].

Ми не можемо сказати, що подібна інкорпорація відбувається виключно адміністративними методами і повністю усвідомлюється домінуючою групою саме як необхідність згуртування. Ентоні Сміт говорить про поступове поширення, вибудовування національного міфу, що досить часто відбувається стихійно і фактично стає культурною основою майбутньої спільноти. В той же час цей дослідник у процесах інкорпорації виокремлює три складові: адміністративну, культурну та економічну. Еліта усвідомлено контролює лише першу з них. Культурна й економічна складові інкорпорації по суті є природними процесами і сприяють згуртуванню спільноти в межах адміністративно окреслених кордонів. (Поява національної держави серед іншого характеризується поступовим увиразненням адміністративних кордонів). Загалом дану ситуацію можна розглядати як частину глобалізаційних, модернізаційних процесів.

«Саме внаслідок цих трьох революцій – адміністративної, економічної та культурної – до складу домінуючої латеральної етнічної культури завдяки діяльності бюрократичної держави були інкорпоровані окремі віддалені регіони з їхніми етнічними групами, а також середні і нижчі класи. Утворення світських масових націй стало кінець кінцем наслідком енергійної програми політичного згуртування, здійснюваної через загальнодержавну систему народної освіти. Але їй довгі роки передувало поступове поширення аристократичної етнічної культури та її перетворення на справді національну культуру – таку, що була водночас і громадянська, й етнічна, єдина для всіх суспільних верств, узгоджуючись таким чином із поширенням громадянських та юридичних прав на різноманітні групи населення» [6, с. 69].

При цьому слід мати на увазі, що держава все ж таки часто втручається у процеси культурного й інформаційного розвитку та обміну з конкретною метою згуртування спільноти навіть тоді, коли це фактично є дискримінацією менш чисельних

груп (субетносів). Так ми можемо прослідкувати, наприклад, насадження єдиних мовних стандартів у Франції.

Тим не менше для ряду спільнот вихідні умови побудови національної держави (як основної мети етнополітичної модернізації) були іншими. В першу чергу, тут мова йде про етнічні спільноти, які були змушені боротися проти іноетнічної еліти, владних інституцій, які вона репрезентувала. Про це вже коротко говорилось вище. Тут формується національна контр-еліта, яка за визначенням не може бути від початку політичною, як і не може бути носієм суверенітету. Така еліта твориться з культурної, наукової, мистецької інтелігенції на основі певних об'єктивних процесів. При цьому від початку спостерігається політизація самої елітної групи і вже потім трансляція політичних вимог суверенітету на всіх представників спільноти. Ентоні Сміт називає такий процес народно-культурною мобілізацією (на початковому етапі – витворення певної культурної системи, спільної пам'яті для спільноти; потім її використання для відстоювання політичних вимог). Його розгортання можна репрезентувати у декілька етапів (автор характеризує такий процес як революцію):

«1. Рух від пасивної покірності спільноти до її активного політичного утвердження.

2. Рух за повернення спільноти на її батьківщину, безпечну й визнану компактну територію.

3. Рух за надання територіальній спільноті економічної єдності.

4. Рух за те, щоб поставити народ у центрі всіх інтересів і вихвалити маси, даючи їм освіту в дусі національних цінностей, спогадів і міфів.

5. Рух за перетворення членів етносу на юридичних «громадян», надавши їм громадянських, соціальних і політичних прав» [6, с. 78].

Для даної проблемної ситуації важливим зауваженням (з інструменталістської точки зору) є те, що, як правило, основним мобілізуючим стимулом для еліти є небезпека власної маргіналізації через невідповідність певним домінуючим етнокультурним чи іншим критеріям. Коли пристосування до них з якихось причин є неприйнятним, власне, і виникає факт спротиву, ініціюється мобілізація групи.

У даному контексті, наприклад, Пол Р. Брас говорить про 4 можливі варіанти протистояння для еліт у доіндустріальних суспільствах, які з певними зауваженнями можна переносити і на пізніші ситуації конфлікту:

– між місцевою елітою, що прагне утвердити свої привілеї у боротьбі проти іноземного завойовника;

– між конкуруючими релігійними елітами різних груп;

– між релігійними елітами і традиційною аристократією в межах однієї групи;

– між традиційними релігійними групами і чужою аристократією [1, с. 229].

Загалом, з усього вище викладеного можна зробити висновок, що процеси етнічної/етнополітичної мобілізації спільноти відбуваються за безпосередньої участі еліт, і, власне, завдяки їм. Однак, по суті завдання еліти можуть серйозно відрізнятись. Від необхідності згуртування групи з використанням уже наявного адміністративного управлінського апарату на основі спільних регламентованих норм і цінностей – до необхідності боротьби з контр-елітою, яка, як правило, розглядається як ворог через повну відмінність і протиставлення. (Існування однієї спільноти посягає на повноцінне існування іншої). Зважаючи на це, сучасні процеси етнічної мобілізації, політизації

етнічності, як правило, розглядають у системі досліджень етнічних конфліктів. При цьому вимальовується чітка схема розгортання конфліктної ситуації, яка загалом об'ємно включає в себе процес мобілізації (наявність певних конфліктних детермінант; їх актуалізація для групи; можливості реального протистояння між групами). Ключова роль у даних процесах також належить еліті. Зазвичай всі подібні сучасні феномени оцінюються негативно, адже вони несуть загрозу встановленому адміністративному і правовому порядку, є зовнішньополітичним дестабілізуючим чинником.

Як варіант визначення природи конфліктності між етнічними групами в сучасних державах українські дослідники [5] застосовують принцип соціальної стратифікації. При цьому держава розглядається як сукупність етнічних груп-страт, які з природних причин перебувають у нерівному становищі, щодо задоволення своїх потреб і прав. Така нерівноправність виступає основною причиною міжетнічних конфліктів і процесу політизації етнічності. Нерівноправність може бути спричинена цілеспрямованою, орієнтованою на дискримінацію певної групи політикою держави (фактично – етнізацією системи державного управління) або об'єктивно зумовленою нерівноправністю груп за різними «освями» соціальної стратифікації, природною соціально-культурною взаємодією між групами, яка склалася.

Однак на проблему етнічної/етнополітичної мобілізації і ролі у ній еліти як передумови формування національної ідентичності, є й інші погляди. Різничитання, в першу чергу, пов'язані з проблемою визначення часово-просторових рамок появи феномена нації. Так, наприклад, Волкер Коннор у своїй статті «Коли сформувалася нація?» фактично ставить під сумнів роль еліти в процесі творення нації.

«Як ми вже зазначали, національна самосвідомість – явище, притаманне не масі, а еліті, а усвідомлення масами своєї групової приналежності здебільшого не виявляється на рівні, достатньому для вивчення. Через це дослідники надміру покладаються на міркування інтелектуалів, чий узагальнення

стосовно існування національної самосвідомості виглядають надто сумнівними. І справді, можна сумніватися в тому, що позірно націоналістичні еліти у минулому були спроможні розглядати маси як частину своєї нації.... Розрив у часі між появою національної самосвідомості серед елітарних верств та її поширенням на маси, що розтягся подекуди на століття, нагадує нам про очевидний, втім, часто-густо ігнорований факт, що формування нації – це не подія, а процес» [3, с. 306].

Однак подібну аргументацію слід приймати з деякими застереженнями через те, що ми не можемо повністю відкинути значимість самоусвідомлення еліти навіть у тому випадку, коли вона явно не підтверджується самовизначенням широких верств. Тут ми можемо швидше говорити про недостатній зв'язок еліти з народною масою, а відповідно – про незавершеність процесу політизації етнічності і формування національної спільноти. При цьому питання має більш процедурний характер (про те, що вважати «початком» нації – самоусвідомлення еліти чи самоусвідомлення широких верств?). Ключова роль культурної і політичної еліти в процесах етнічної мобілізації в будь-якому випадку залишається визначальною.

1. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Пол Р. Брас // Націоналізм. Антологія [Текст]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 225–235. 2. Губогло М. Язык и этническая мобилизация / М. Губогло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoculture/langsnpeoples/Yazikovaya%20politika/mobilization/>. 16.12.13. 3. Коннор В. Коли сформувалася нація / В. Коннор // Націоналізм. Антологія [Текст]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 301–307. 4. Крысько В. Этнопсихологический словарь / В. Крысько. – М.: МПСИ, 1999. – 342 с. 5. Маковська Д. Об'єктивний етнічний статус, як чинник етнополітичної мобілізації: Визначення параметрів вивчення / Д. Маковська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. [текст]. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 86–97. 6. Смит Е. Д. Национальная идентичность [Текст] / Е. Д. Смит; пер. П. Тарашук. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

Максим Розумний

Цивілізаційний вибір України в контексті боротьби еліт за панування

У статті аналізуються світоглядні та соціально-структурні пріоритети різних типів еліти, що перебувають у стані перманентної боротьби за домінування в сучасному світі.

World-view and socio-structural priorities of different types of elite which are in permanent struggle for dominance in modern world are analyzed.

Межове цивілізаційне становище України визначає основні дилеми її суспільно-політичного, економічного і духовно-культурного розвитку. Специфікою цього розвитку є те, що він завжди був детермінований тим вибором, який у переломні моменти своєї історії робив український народ в особі своїх політичних, релігійних, культурних лідерів.

Запрошення варягів, хрещення за грецьким обрядом, козацько-шляхетський союз і козацько-шляхетська війна, унія і відновлення православної митрополії, союз гетьмана з царем та ідея слов'янської єдності кирило-мефодіївців, геополітичне роздоріжжя лідерів УНР і ЗУНР, українська драма періоду Другої Світової війни – цими явищами і подіями визначалася доля країни упродовж усього відомого нам періоду національної історії.

Стабільність і саме існування новітньої української держави багатьма спостерігачами й сьогодні ставляться

у залежність від того, який цивілізаційний вибір зробить державний провід і народ в умовах, коли протиставлення Заходу і Сходу на європейському континенті набуває нових конкретизованих інституційних, ідеологічних та соціально-економічних форм. Тому питання торгових і митних режимів, технічних регламентів і виробничих стандартів набуває такого ж доленосного значення, як колись питання військових союзів і конфесійної приналежності. За ними стоїть не лише питання економічної вигоди і технологічної доцільності, але й цивілізаційного вибору.

Правильність і усвідомленість цього вибору залежить, не в останню чергу, від того, наскільки правильно ми розуміємо та ідентифікуємо наявні альтернативи. Якщо ми назвемо це вибором між європейською та азіатською культурою, то вибір буде один, а якщо дана колізія буде інтерпретована як протистояння православного слов'янства і католицько-

протестантського світу, то Україна, за логікою, опиняється з іншого боку розмежувальної лінії.

Довільність і спекулятивність пропонованих критеріїв очевидним чином ускладнює вибір, про що свідчить, зокрема, як суперечливість геополітичних і цивілізаційних пріоритетів населення, зафіксована соціологами, так і непослідовна й пасивна у своїй основі політика державного керівництва, відображена у понятті так званої української багатовекторності.

Здійснена свого часу С. Гантінгтоном [1] спроба тлумачити протистояння в сучасному світі як війну цивілізацій (себто таким, що детерміноване світоглядно-культурними відмінностями), має той самий концептуальний недолік, що і традиційні доктрини геополітики. Вони передбачають, що на світовій арені змагаються культури, релігії чи державні стратегії домінування. Але такі пояснення раз по раз стикаються з численними винятками і суперечностями.

Ці підходи не можуть задовільним чином пояснити спільність інтересів нацистської Німеччини і комуністичного СРСР у 30-ті роки ХХ ст., фактичне ототожнення ліберальної експансії Заходу з нацистською доктриною у післявоєнний період в радянській, а потім і в російській пропаганді, союз adeptів атеїстичного комунізму і православного російського націоналізму з ісламськими режимами Близького Сходу. З геополітичної точки зору протиприродним виглядає спорідненість позицій Росії і Китаю, з економічної – дивною виглядає симпатія нафтового монополіста Америки (Венесуели) до нафтового монополіста Європи (Росії) і т. ін.

У сучасному суспільствознавстві дедалі менше авторів апелюють не лише до ідеологічних доктрин класичного спектру, але й до більш нових маркерів «демократії», «громадянського суспільства», «авторитаризму» і т. п. У межах західної політичної думки актуалізується потреба пошуку більш надійних засновків своєї ідентичності та її світоглядно-ціннісних детермінант. Так з'явилися концепти «відкритого суспільства» та його «ворогів» К. Поппера [5], протиставлення «капіталізму» та «етатизму» в розумінні М. Кастельса [2], а одним з останніх теоретичних винаходів на цьому шляху стала концептуалізація понять «природна держава» та «суспільство з режимом відкритого доступу» Д. Норта, Д. Уолліса та Б. Уейнгаста [4].

На нашу думку, існуючі теорії ідеологічних, світоглядно-культурних, економічних і політичних розмежувань в сучасному світі мають бути доповнені врахуванням ще одного чинника, що є базисом названих вище відмінностей. У якості такого чинника пропонуємо розглянути панування певного типу еліти, яким визначається економічний уклад, політичний устрій, суспільні цінності, ідеологічні й культурні особливості окремої держави або цілої цивілізації.

Типи еліт і їхня боротьба за панування. Поняття еліти сьогодні може тлумачитися у двох значеннях, залежно від того, в якому вимірі окреслюється даний феномен. У діяльнісному вимірі елітою постає неформалізована категорія членів суспільства, що в силу тих чи інших обставин є носіями і реалізаторами певних суспільних ідей, або проектів суспільної (спільнотної) самореалізації. У соціально-структурному вимірі йдеться про соціальні групи, до функцій яких належить управління економічними, політичними і духовно-культурними процесами життя спільноти.

Таким чином, основні сфери суспільного життя розподіляються як сфери впливовості тієї чи іншої групи еліти. Приватні інтереси – переважно сфера компетенції економічно-господарської еліти. Військово-адміністративна

еліта виступає в ролі силового регулятора соціальних відносин: вона встановлює закони для реалізації інтересів на основі утверджених цінностей. Самі ж колективні цінності переважно перебувають у віданні духовно-інтелектуальної еліти.

У традиційному суспільстві ці виміри значною мірою збігаються, що забезпечується відповідними нормами, ритуалами, підходами до соціалізації, системами соціального відбору і т. ін. Але у сучасному суспільстві ці механізми або ліквідовані, або існують у рудиментарному вигляді. Тому відновлення відповідності соціальної структури діяльнісному розподілу функцій здійснюється комунікативними засобами.

Кожен тип еліти має свої цінності і принципи, які він проектує на суспільну організацію. Сенс діяльності економічної верстви – задоволення фізичних потреб людей. Сенс діяльності військової верстви – підтримання права і захоплення/захист життєвого простору. Сенс діяльності духовної верстви – підтверджувати присутність блага і його проявів у житті спільноти і людини. Домінування одного з типів пов'язане з домінуванням його принципів і цінностей. При цьому цінності і принципи інших типів або перебувають в репресованому вигляді, або підпорядковуються (легітимізуються через встановлення відповідності або зв'язку) з цінностями та принципами домінуючого типу.

Одним з визначальних чинників суспільного життя, який формує тип політичної організації, панівні цінності та характер суспільної комунікації є боротьба еліт за панування. Вона є такою ж традиційною боротьбою, як і боротьба спільнот за панування. За певних умов ці два конфлікти поєднуються в один, і тоді спільнота, очолювана однією верствою, веде боротьбу з іншою, очолюваною елітою-антагоністом. Такого роду боротьба найчастіше має характер ідеологічно вмотивованої та нерідко набуває масштабу «протистояння цивілізацій».

Залежно від того, яка верства при владі, формується запит на певний різновид духовно-культурної діяльності.

У класичній схемі брахмани пов'язані з кшатріями. Військові забезпечують збір ресурсів, у тому числі захист своєї території і здобуття військової здобичі. Брахмани легітимізують владу перед масою і контролюють моральний стан кшатрійської верстви, зокрема, стримують від надмірної корисливості й здирництва, спонукають її до самопожертви, подвигів, мотивують її славою і уявленням про суспільне благо. Брахмани для кшатрів формують і підтримують поняття справедливості та сакральної місії спільноти чи людства в цілому. Кшатрії під впливом брахманів зберігають поняття честі й порядку, а також прищеплюють їх всьому суспільству.

Стосовно вайш'їв такі мотивації значною мірою втрачають свою чинність. Натомість у суспільстві під впливом цієї верстви виникає запит на безпеку, майстерність, діловий розрахунок, ділову порядність. Інтелектуальна чи духовна творчість вимірюється комерційним успіхом, адміністративне становище використовується для накопичення стартового капіталу та ін. Відповідним чином змінюється функція духовно-культурного проводу та його обличчя. Вайш'ям не потрібна інтелігенція, їм потрібен інтелектуал, або такий самий вайш'я, котрий надає «культурні послуги». Одним з найпоширеніших видів інтелектуальної діяльності за цих умов стає журналістика. Інші жанри – шоу, комедії, «корисна інформація» утилітарного призначення.

Розподіл надлишку суспільного продукту може контролюватися або військовими адміністраторами, або

суб'єктами бізнесу і виробництва. Залежно від цього слід розрізняти етатизм і капіталізм як основні моделі суспільного устрою.

Нинішня тенденція – домінування капіталістичної моделі та відповідно – криза військово-адміністративної, а також пов'язаної з нею духовної верстви. Це домінування забезпечується зосередженням основних ресурсів у руках представників бізнесу, їх переважним впливом на функціонування державних інституцій, їхнім пануванням у масовій комунікації, а також ідеологічними концептами демократії, свободи, рівності.

Основною передумовою панування «третього стану» є деградація двох «перших», нездатність їхніх представників у конкретних історичних умовах виконувати функцію збереження і відтворення суспільного блага та занепад відповідних інституцій – церкви, монархії, шляхти. Цю функцію перейняла в них торгівельно-ремісничка верства, яка почала концентрувати у своїх руках дедалі більший обсяг сукупного продукту. У Європі цей перехід суспільного проводу ознаменований подіями Реформації (Вебер).

На етапі свого зародження буржуазія взяла на себе турботу про моральний і ціннісний стан суспільства й стала ревним поборником релігійних чеснот і пуританської поведінки нарівні з утвердженням політичних свобод (міського самоврядування, а згодом і республіканізму), приватної власності і ринкової конкуренції.

До нинішнього занепаду кшатрійську верству привели світові війни ХХ ст. Криза функціональності стала наслідком порушення принципу розподілу суспільних ролей самою військовою верствою. Запровадження загальної військової повинності, перетворення цивільного населення на основну жертву військового конфлікту – ці два злочини військової верстви проти соціуму стали передумовою її занепаду. Після 1945 року військова еліта була частково знищена, але ще більшою мірою деморалізована.

Очевидно, що тягар відповідальності з військовими мусили розділити й секуляризовані брахмани – конструктори й натхненники тоталітарних режимів, які принесли в жертву ідеям мільйони життів і доль співгромадян. Минулі світові війни були використані підприємницькою елітою одночасно для концентрації капіталів і дискредитації військової еліти та пов'язаних з нею ідеологічних цінностей.

Нині відповідна доктрина ідентифікується з такими поняттями, як права людини, відкрите суспільство, демократичний транзит, «Вашингтонський консенсус». За останнім поняттям стоїть прагнення глобалізованої торгово-економічної еліти усунути національні держави, що як інститути продовжують перебувати під впливом військових-адміністраторів та культурників-ідеологів, від контролю за економічно-фінансовими потоками в глобальному масштабі.

Сьогодні безперечним є домінування у світі держав, підпорядкованих підприємницькій верстві. Серед них провідну роль відіграє США, де показником панування верстви вайш'ів є і культ національної грошової одиниці, й основні мотивації суспільної активності (американська мрія), і такі особливості організації влади, як залежність військових бюджетів і зовнішньої політики від бізнесових інтересів корпорацій.

Після розпаду СРСР як найбільшої мілітарно-ідеологічної потуги, світу ліберальних цінностей та інститутам економічного панування протистоїть, головним чином, мусульманський світ як останній бастион військової варни та її цінностей. Частково мілітарно-ідеократичну соціальну

модель намагається відродити нинішнє керівництво Росії, але при цьому потрапляє у залежність від економічних інтересів своїх західних партнерів.

Китай поки що стоїть осторонь цієї боротьби, намагаючись знайти збалансовану модель суспільної організації, в якій кожна варна виконувала б властиві їй функції. Однак, державне управління тут цілком зосереджено в руках військово-адміністративної верстви. Зберегти такий стан в умовах глобальної експансії цінностей і принципів підприємницької верстви поки що вдається лише ціною масових смертних вироків корупціонерам.

Ідеологічні форми самосвідомості еліти. Ідеологічний зміст боротьби еліт полягає у протиставленні цінностей однієї варни цінностям іншої. У контексті такої боротьби формуються і занепадають основні ідеї суспільного розвитку.

У внутрішній політиці сучасних держав традиційним є поділ на егалітарну й аристократичну політичну традицію, що набуває впродовж історії численних метаморфоз і різнотлумачень. В цілому, питання зводиться до вибору між принципом соціальної стратифікації і закріплення системи привілеїв духовно-адміністративного проводу та принципом змішування варн в інтересах торгово-економічної верстви.

Базова егалітарна настанова має своє втілення в ліберальній та соціалістичній аксіологіях, у той час як аристократична інтенція соціальної організації реалізовується в консервативній та комуністичній доктринах. Всередині цих ціннісних об'єднань виділяють переважання лівих і правих течій – соціалізм та комунізм, з одного боку, й лібералізм та консерватизм, з іншого.

На аксіологічному рівні відмінність між лівою і правою доктриною полягає в тому, що визнається первинним – благо індивіда чи благо колектива (спільноти).

Ліві й праві аксіології зводяться до систем аргументації на користь однієї з двох моделей розподілу суспільних благ, або ж колективного ресурсу спільноти. Права настанова передбачає його концентрацію за рахунок реалізації переваг одних індивідів над іншими, а ліва – більш рівномірний розподіл між усіма членами суспільства. Соціал-демократія в цьому розумінні є специфічною настановою, яка передбачає на основі елітаристських механізмів концентрації ресурсів запровадження додаткових механізмів часткового перерозподілу сукупного продукту з метою підтримання ресурсу колективного блага. Така настанова будеється на уявленні, що спільне благо витворюється і розподіляється виключно всередині спільноти як у замкнутій системі, а не виборюється однією спільнотою в конкуренції з іншими спільнотами.

Аксіологічні відмінності є найбільш сталими формами соціальних преференцій, що дозволяє розрізняти за цією ознакою не лише підходи до суспільної організації в межах однієї спільноти, але й виробити доволі адекватні моделі міжспільнотної комунікації (відображені у так званій теорії міжнародних відносин Г. Моргентау [3]). У цих принципах цілком очевидно знаходять своє відображення особливості панівних еліт, що обіймають лідируючі позиції в тих чи інших спільнотах. Виразні риси станових преференцій і властивих тим чи іншим варнам цінностей знаходимо в загальноприйнятій класифікації підходів, що відображають мотивацію суб'єктів міжнародної політики.

Реалізм як підхід до міжнародних справ спирається на принципи і цінності касти воїнів, в основі яких лежить право сильного та імператив панування в його фізичному вираженні (у тому числі в сенсі контролю над територіями). Такий підхід

сьогодні реалізовано, зокрема, в концепті «геополітики», що відображає потребу спільноти контролювати територію в якості універсального політичного імперативу.

Лібералізм як політична тенденція є концептуальним виправданням експансії торгово-господарської верстви та її намагання підпорядкувати економічним законам вигоди і прибутку від обороту капіталу всю сферу людських взаємин. Лібералізм представлений в семантичному полі світової політики ідеєю глобалізації та стратегією «експорту демократії».

Конструктивізм, що визначає ключову роль історично сформованих елементів суспільної свідомості в реальному позиціонуванні та поведінці спільнот, є типовою рефлексивною позицією представника інтелектуальної верстви, який не має власного інтересу в «земних справах», але натомість схильний ставити під сумнів цінності, якими хтось інший прикриває свої групові або приватні інтереси. При цьому слід зауважити, що все ж більшість соціально адаптованих представників духовно-інтелектуальної верстви обслуговують сьогодні ідеологічні концепти реалістів-адміністраторів і лібералів-торговців.

Вибір України. Сучасне розмежування в Європі, означене консолідацією пострадянських режимів навколо інтеграційних проектів Москви та завершенням інституційного оформлення об'єднаної Європи, набуває своїх остаточних форм. Зоною невизначеності лишаються дві закавказькі республіки Грузія і Вірменія, розділена на дві частини Молдова і, звичайно, Україна. Усі інші пострадянські режими після коротших чи триваліших ліберальних експериментів повернулися до етатистської моделі, що відтворює інституційну матрицю СРСР, а також мілітарно-патерналістичні цінності варни кшатріїв у тому чи іншому ідеологічному оформленні (від специфічного культу колишнього президента Туркменістану та ісламської ідентичності узбеків і азербайджанців до комуністичного реваншу в Білорусі і великодержавного експансіонізму сучасної Росії). Натомість на захід від колишнього радянського кордону, а також у країнах Балтії, здається, остаточно утвердилася ліберальна ринкова модель, що зумовлена інтеграцією колишніх країн «соціалістичного табору» до відповідних політико-економічних структур, а також визнання ними ліберальних норм, принципів і цінностей Заходу.

Невизначеність України пояснюється певним балансом, що утворився між бізнесовою й адміністративною елітами, а також їх активним змішуванням і кооперацією. Українська адміністративна еліта не має державницького ідеологічного стрижня, не бажає взяти на себе консолідовану відповідальність за стан справ у країні й використовує своє становище для створення конкурентних переваг для власного бізнесу. Водночас український бізнес у своїй більшості не здатний до відкритої конкурентної боротьби, а звик отримувати надприбутки через доступ до державного майна або бюджетних коштів. Ситуація ускладнюється також практичною відсутністю власної патріотичної військової еліти та безпорадністю і дезорієнтованістю інтелігенції.

Цими обставинами пояснюється неготовність української еліти зробити остаточний цивілізаційний вибір та складність набуття нею елементарної суб'єктності в міжнародних відносинах. Ситуація вибору тлумачиться тим чи іншим представником української держави виключно з погляду його поточних політичних інтересів чи, навіть, з погляду інтересів наближеного до конкретного лідера бізнесу.

Загалом така «гнучкість» в питаннях національної стратегії створює певні аксіологічні та структурні передумови для того, щоб капіталістична модель отримала, в разі виникнення сприятливої кон'юнктури, вирішальну перевагу. Однак імовірність її безболісного запровадження в Україні є досить проблематичною. Основними перешкодами є корупція і деморалізація суспільних відносин загалом, патерналістичні очікування населення та висока імовірність того, що на момент «розміщення» вітчизняних активів на глобальному ринку, серед їх власників не виявиться такої кількості громадян України, яка буде достатньою опорою для соціальної стабільності і національної злагоди.

В утвердженні ліберально-ринкових відносин об'єктивно зацікавлена українська олігархія, яка монополізувала вітчизняні ресурси, але вона, по-перше, не готова до справжньої конкуренції (у тому числі, з іноземним капіталом і сучасним менеджментом), а по-друге, не готова запропонувати ніяких реальних стимулів решті населення, оскільки не має для цього ні патріотичних почуттів, ні соціальної відповідальності.

З іншого боку, встановлення пострадянського авторитарного етатизму в Україні також утруднене кількома чинниками: 1) відсутністю суб'єкта влади, який мав би достатній моральний (ідеологічний) та організаційний (силовий) ресурс для подолання опору олігархічних груп, зацікавлених у збереженні своєї безконтрольності; 2) відсутністю матеріального ресурсу, перерозподіл якого дозволив би «купувати» прихильність державного апарату і більшості населення (таким ресурсом зазвичай буває дешева сировина, реалізація якої монополізована на державному рівні); 3) неможливість запровадження єдиної ідеологічної доктрини, яка б виправдовувала обмеження свобод і була б переконливою для абсолютної більшості громадян.

Таким чином, невизначеність України в ситуації глобальної боротьби різних типів еліти за панування може бути розв'язана тільки внаслідок рішучої зовнішньої експансії, яка, ймовірно, поставить під сумнів цілісність країни. Однак, можливий і більш оптимістичний сценарій. Він полягає в тому, що зовнішнє втручання може стати стимулом для мобілізації конструктивних сил всередині українського суспільства, які (залежно від того, хто і в який спосіб мобілізується) реалізують життєздатну ліберально-ринкову або державницько-ідеологічну модель суспільної організації.

1. *Гантінгтон С. Ф.* Зіткнення цивілізацій та межа світу / С. Ф. Гантінгтон // *І.* – № 14. – 1998. – С. 98–119. 2. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануель Кастельс; [Пер. с англ.]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 438 с. 3. *Моргентау Г.* Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир / Г. Моргентау // *Теория международных отношений: Хрестоматия* [Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова]. – М.: Гардарики, 2002. – С. 72–88. 4. *Норт Д.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгат; [Пер. с англ. Д. Узланер, М. Марков, Д. Расков, А. Раскова]. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с. 5. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги. – Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы [Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского] / К. Р. Поппер. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.

Олексій Сабадуха

Відповідальність української еліти в процесі національного державотворення

У статті досліджено погляди класиків української соціально-політичної думки і сучасних дослідників щодо ролі еліти в процесі національного державотворення. Проаналізовано проблему відповідальності еліти за розбудову громадянського суспільства в Україні. Доведено, що національна еліта має відігравати провідну роль у розвитку суспільства.

The article examines the views of classical Ukrainian social and political thought and modern researchers on the role of elites in the process of creating of the national state. The responsibility of elite for the development of civil society in Ukraine is analyzed. It is proved that the national elite should play a leading role in the development of society.

За умов необхідності розбудови громадянського суспільства в Україні актуальним постає питання щодо суб'єкта, який має взяти на себе відповідальність за оновлення соціуму. Безумовно, усі суб'єкти соціального простору мають відповідати за розбудову громадянського суспільства. Проте, вважаємо, що саме національна еліта має виступити тією активною меншістю, яка спонукатиме громадян до соціальної творчості, до захисту своїх прав та свобод. Перш за все, еліта мусить взяти на себе відповідальність за пробудження національної, громадянської свідомості членів суспільства, організацію громадського волевиявлення, створити умови для діалогу громади з державою. Роль національної еліти в життєдіяльності суспільства досліджували такі українські науковці: І. Белебега, Д. Донцов, Н. Жукова, О. Забужко, П. Куліш, В. Липинський, В. Мазепа, Я. Стецько, І. Франко та інші.

Отже, метою статті є дослідити проблему відповідальності національної еліти за процес розбудови громадянського суспільства в Україні, що передбачає розв'язати такі завдання: 1) визначити зміст поняття «національна еліта»; 2) обґрунтувати, що основою відчуття відповідальності національної еліти є суспільний інтерес; 3) довести, що відповідальність національної еліти є одним із чинників розбудови громадянського суспільства.

Один із засновників українського націоналізму Д. Донцов розглядає суспільство як ієрархічну структуру [2, с. 250]. Сутність такого підходу полягає в тому, що всі люди в суспільстві об'єктивно різняться своїми здібностями й спонуканнями до діяльності, а тому відповідно утворюють певні ієрархічні верстви. Однак, цей поділ людей на верстви носить не соціально-класовий, а соціально-психологічний характер. Так, мислитель пише: «Цей поділ на «лицарів» і «свинопасів» серед народів, на аристократів, панів і плебеїв не є поділом класовим, соціальним, лише психологічним, типологічним» [2, с. 89].

Провідну верству в суспільстві Д. Донцов називає елітою і знову підкреслює, що «коли суспільство починає ділитися на маси й еліти, <...> це не поділ за соціальними, лише за людськими категоріями [2, с. 255]. Філософ зазначає, що кожна людина за своїми природними, соціально-психологічними здібностями належить до тієї чи іншої верстви, а якщо індивід за своїми здібностями не може належати до провідної верстви – еліти, він не має права претендувати на місце серед неї. Філософ спирається на ідею сродної праці Г. Сковороди й акцентує увагу, що кожна людина в суспільстві має займатися своєю справою, до якої у неї є здібності та поклики. Людина, що не здатна спонукатися суспільним інтересом і вирішувати загальнонаціональні справи, не має права керувати державою. Д. Донцов підкреслює, що призначення маси «в суспільності – одне, правлячої касті – інше. Кожна на своєму місці» [2, с. 251].

Науковець критикує демократію і вважає, що вибори правителя держави не можуть відбуватися із загальної маси індивідів, інтереси яких не виходять за межі безпосередніх бажань і власної вигоди. Так, він пише: «Помилка демократичної інтелігенції була в тім, що вона думала, що механічно можна набудувати <...> парламентарні будівлі, міністерські канцелярії, посадити в них <...> представників голоти <...> і думати, що під булавою цих людей, яких кругозір не виходив за межі вузького оводу їхніх буденних інтересів, держава почне жити, дихати...» [2, с. 307–308]. Спираючись на погляди Г. Сковороди, Д. Донцов робить висновок, що суспільство розвивається лише тоді, коли кожен займається сродною працею, до якої має здібності й інтерес [1, с. 251]. Варто зазначити, що погляди Г. Сковороди і Д. Донцова певною мірою повторюють аналогічні висновки Платона щодо ролі духовної аристократії в життєдіяльності держави [6, с. 120–125].

Наголошуючи на тому, що пріоритет у суспільстві має належати еліті, Д. Донцов виокремлює й аналізує основні її чесноти. Так, на його думку, вона мусить мати шляхетність, мудрість та мужність. Мислитель знову критикує демократів, які розуміли державу «досить механічно» [2, с. 305], лише як систему державних органів. Однак, на думку філософа, держава – це суспільний організм, якого «надихає життям окрема нематеріальна сила, яка кермує цілим життям держави і без якої організм суспільний <...> стає трупом» [2, с. 305]. Носієм цієї нематеріальної сили є національна еліта, сила якої полягає в здібностях до вирішення суспільних проблем, у шляхетності, мудрості та мужності.

Досліджуючи призначення національної еліти в суспільному житті, Д. Донцов доходить до двох фундаментальних висновків. Перший полягає в тому, що вона мусить бути відповідальною за рівень розвитку народних мас: має формувати сильну націю з високим рівнем національної свідомості, виховувати в них здатність спонукатися, суспільним інтересом, а не егоїстичним мотивом вигоди. Так філософ підкреслює: «Населення мало представляти не суму мільйонів, не отару атомів, зі своїми дрібноегоїстичними партикулярними цілями і стремліннями. Воно мало творити окремий організм, націю, сильну назовні і всередині, зі своїми окремими ідеалами і волею, які стояли над партикулярними інтересами, забаганками і волею частин» [2, с. 454–455]. Другим фундаментальним твердженням є те, що національна еліта мусить бути відповідальною за те, щоб влада була ефективною, сильною та могутньою як у внутрішній політиці, так і в зовнішній [2, с. 484].

Отже, із роздумів Д. Донцова стає зрозуміло, що національна еліта має відповідати за рівень як свого інтелектуально-психологічного розвитку, так і за рівень розвитку народних мас, за здатність вирішувати нагальні суспільні проблеми й бути взірцем моральних якостей. Уважаємо, що погляди Д. Донцова на проблему відповідальності національної еліти та її призначення в житті

громади, є вкрай актуальними для сучасного українського суспільства.

Український історик та державний діяч В. Липинський досліджує сутнісні ознаки національної еліти, яку називає «національною аристократією» [4, с. 131], але підкреслює, що цей термін означає не родову належність до аристократів, а певний рівень здібностей людини, яка взагалі за своїм соціальним походженням може бути далеко від аристократії. За визначенням науковця, національна аристократія – це найкращі індивіди в конкретний історичний період певної нації, які за своїми здібностями здатні керувати і керують країною, є правителями та керманічами нації, вирішують її нагальні проблеми [4, с. 131]. Їхнє покликання полягає в тому, щоб бути на чолі нації, керувати нею, вести за собою громаду й продукувати моральні, культурні та політичні цінності.

Однак, з іншого боку, мислитель зауважує, що сам факт керування державою не робить з людини національного аристократа. Він наводить декілька яскравих історичних прикладів, коли певний діяч чи політична партія були при владі, керували державою, однак їх не можна назвати національною аристократією. За В. Липинським, щоб стати дійсно національним аристократом – елітою суспільства – треба побороти у собі егоцентричний мотив вигоди і почати спонукатися національною справою. Мислитель вважає, що в суспільстві завжди існує боротьба, протистояння егоїстичної вигоди й загальної справи. Таку боротьбу В. Липинський називає деструктивним процесом [4, с. 132]. У разі, коли перемагає ідея загальної справи, зміцнюється національна аристократія і розвивається суспільство. «І коли <...> ця сутичка індивідуальних і спільних інтересів вирішається в користь спільних інтересів нації, ми бачимо перемогу тієї чи іншої аристократії і слідом за тим дальше життя та розвиток нації» [4, с. 132].

Дійсно, спільний інтерес, відчуття єдності з громадою, нацією зумовлює і відчуття відповідальності перед суспільством. Навпаки, коли в представників влади переважають егоїстичні мотиви вигоди, орієнтація на власне збагачення й нехтування інтересами громади, суспільство деградує, а керівників і державних посадовців не можна назвати національною аристократією. «Коли ж беруть верх індивідуальні, егоїстичні інтереси одиниць чи певних ґруп одиниць і коли ні одна з тих ґруп не в силі в той чи інший спосіб об'єднати націю, тобто стати національною аристократією, ми бачимо занепад нації, іноді її повну руїну і смерть» [4, с. 132]. В. Липинський доходить філософського висновку, що боротьба між егоцентричними мотивами і спільним інтересом завжди існує в історії усіх націй.

Національна аристократія, за В. Липинським, має відповідати за збереження в суспільстві загального інтересу, за те, щоб передати майбутнім керманічам дух спонукання інтересом громади, зберегти засади відтворення майбутньої національної аристократії. Так само, на думку В. Липинського, національна аристократія має бути відповідальною за економічне зростання, за «матеріальний розвиток нації» [4, с. 135]. До того ж, на його думку, матеріальний розвиток має випереджати політичний, і коли чинна національна аристократія вже стає не здатною сприяти такому розвитку й опанувати матеріально-технічні досягнення, мусить прийти нова національна аристократія. Достатній матеріальний розвиток нації потрібен для того, щоб вижити в сучасному світі. «Національна аристократія мусить так об'єднувати і так організувати свою націю, щоб під її проводом нація

мала якнайкращі матеріальні і моральні умови для перемоги в тяжкій боротьбі за існування» [4, с. 136].

Збереження моральних цінностей – це те, за що так само має відповідати національна аристократія. На думку В. Липинського, будь-які дії аристократії мають відповідати нормам моралі, за якими живе громада [4, с. 137]. Коли національна еліта буде нести відповідальність за збереження моралі у суспільстві, сама буде діяти відповідно до законів і моралі, водночас буде зростати і її «моральний авторитет» [4, с. 137]. Наведені роздуми В. Липинського актуальні й сьогодні. Він проводить органічний зв'язок між мораллю і політикою, проте як сучасний політикун його ігнорує. У цілому В. Липинський висновує, що без матеріальної сили і без морального авторитету не може бути національної аристократії, а без провідників нації не може бути й самої нації. Утім, мислитель не зумів установити пріоритет між матеріальними і духовними складниками буття нації.

Підсумовуючи філософські погляди Д. Донцова й В. Липинського на проблему відповідальності національної еліти та її призначення в житті суспільства, варто підкреслити, що, по-перше, витоки їхніх поглядів знаходяться в праці Платона «Держава». По-друге, на їхню думку, основними сутнісними ознаками аристократії є спільний інтерес як спонукання до діяльності та здібності до розв'язання суспільних проблем. Фундаментальним досягненням Д. Донцова є обґрунтування того, що належність людини до еліти зумовлена не соціальним статусом чи родовою ознакою, а рівнем духовного розвитку. Суттєвий внесок В. Липинського полягає в тому, що національна еліта має спонукатися спільним інтересом, інтересом цілого, нації. Лише за такої умови соціум розвивається. Саме спільний інтерес як спонукання до життєдіяльності зумовлює відчуття відповідальності. Уважаємо, що зазначені роздуми українських мислителів заклали підвалини для подальшого аналізу сучасними філософами і науковцями проблеми відповідальності української еліти та її ролі в державотворчій діяльності.

Український філософ В. Мазепа, досліджуючи проблему взаємовідносин еліти і народних мас у творчості І. Франка, доводить, що видатний поет і філософ порушує проблему «персональної відповідальності» народного провідника перед народом за запропоновану програму державної діяльності і за ті засоби, які він застосує для того, щоб привести народ до бажаної мети [5, с. 109]. Варто погодитись із наведеною думкою, адже українська еліта мусить бути відповідальною за обраний шлях національного державотворення та процес його реалізації. Зрозуміло, чим були викликані ці роздуми В. Мазепа, адже сучасна українська еліта не відповідає своєму призначенню, а міркування філософа залишаються актуальними й сьогодні.

Сучасна українська дослідниця Н. Жукова доходить висновку, що національна еліта – це перш за все духовна, творча, наукова верства, яка відрізняється гуманізмом, освіченістю та професійністю [3, с. 38, 46]. Дослідниця відстоює позицію ціннісного підходу в розумінні еліти (найкращі люди, що відрізняються здібностями і спонукуються суспільним інтересом) і критично ставить його до структурно-функційного розуміння еліти як сукупності керівників держави.

Сучасний український дослідник І. Белебега успадковує філософські погляди Д. Донцова і В. Липинського і зазначає, що соціальний статус не означає причетності людини до еліти. Так, він пише, що часто елітою називають політиків, бізнесменів, чиновників, хоча ці групи людей не мають жодного стосунку до еліти як такої [1, с. 500]. Натомість, він

так визначає поняття «еліта»: «Еліта в людському середовищі характеризується як клас чи група людей, які проявили себе в патріотичному служінні своїй нації не за гроші, не за нагороди, не за кар'єру, а винятково за жертвним покликом сумління, щоб урятувати чи допомогти своїм одноплемінникам» [6, с. 500]. Погоджуючись із таким визначенням, підкреслимо, що воно є вкрай актуальним для розуміння змісту поняття «еліта» для сучасної політичної реальності.

Продовжуючи власні роздуми, І. Белебеха характеризує еліту як складну структуру, що утворена з певних груп особистостей, які є у всіх прошарках суспільства [1, с. 501]. Уважаємо, що зазначений підхід є конструктивним для філософського розуміння поняття «еліта». Розвиваючи власний підхід, дослідник конкретизує, що в цій структурі можна виділити певні рівні розвитку еліти відповідно до складності проблем, які вона вирішує. Так, перша група – це супереліта, яка має і всеукраїнський, і світовий авторитет. Уважаємо, що представники такої еліти вирішують проблеми й завдання, що стосуються планетарного масштабу. Другу групу складають представники еліти вищого класу, які мають всеукраїнський авторитет. Розв'язання професійних, суспільних проблем відбувається в межах країни. Третя група, на думку науковця, це еліта середнього класу. Вони мають регіональний авторитет і, відповідно, розв'язують суспільно-значущі завдання в межах певного регіону. Остання група – це народна (регіональна) еліта, яка має міський чи сільський авторитет [1, с. 501].

Досліджуючи роль та значення еліти в життєдіяльності суспільства, І. Белебеха зазначає, що в сучасній Україні, за роки її незалежності, не сформувалося справжньої української еліти. «За 21 рік українська еліта не сформувалася. <...> Українська еліта сучасного формату (1991–2012), втратила дециду своїх чеснот порівняно з класичними взірцями» [1, с. 499]. Отже, основна вада чинної української еліти полягає у відсутності чіткої національної позиції.

Проте, І. Белебеха наголошує, що хоча й на сьогодні відсутня справжня, національна свідомість українська еліта, то це не означає, що в нас її немає зовсім. Цікавою є думка науковця про те, що «еліта не буває колишньою», вона є завжди сучасною і служить Україні, адже ніхто не може сказати, що Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, Д. Донцов, В. Липинський та В. Стус перестали бути чинною українською елітою [1, с. 501]. Результати їхньої праці є великим культурним надбанням нації, яким ми можемо зараз пишатися і використовувати для відродження українського духу, виховання молодих поколінь.

Українська еліта, на думку І. Белебехи, «покликана керувати державою, суспільством, і лише за цих умов національними стануть як держава, так і суспільство» [1, с. 503]. Отже, еліта не має цуратися владних органів,

навпаки, вона мусить намагатися посісти там гідне місце і бути відповідальною за те, щоб мати змогу впливати на життя країни, державотворчі процеси. Сучасна українська еліта має бути відповідальною за відродження української нації. «Націю треба повернути у свій природний стан – збагаченою добротою, чесністю, відданістю своїм споконвічним традиціям і законам, духовно сильною, морально чистою. Це наш святий обов'язок як перед Богом, так і перед нинішніми та майбутніми українцями» [1, с. 504].

Українська еліта має бути відповідальна за розбудову громадянського суспільства в Україні. Її діяльність мусить спонукати громадян до активних дій, захисту своїх прав та свобод перед державою. З цього приводу І. Белебеха зазначає: «Українська еліта зобов'язана вести націю до високої самоорганізації. Саме еліта покликана «запліднити» <...> національну людність таким світобаченням, щоб кожна людина відчула себе державотворцем, <...> наповнилася почуттям відповідальності за долю нації...» [1, с. 504]. Так само сучасна українська еліта мусить бути відповідальною за виховання молодого покоління, з якого має бути сформована майбутня українська еліта. Так, І. Белебеха пише: «Вихованням української еліти має займатися сама українська еліта. Більше нікому цією важливою справою займатися» [1, с. 506]. Виховати високоморальну людину, яка спонукається інтересом нації і здатна розв'язувати суспільні проблеми, може лише людина, яка сама є взірцем такої поведінки.

Проаналізувавши філософські погляди українських мислителів щодо призначення української еліти висноуємо, що вона має нести відповідальність за те, щоб у суспільстві зберігався дух інтересу цілого, нації, а не переважали егоцентричні мотиви вигоди; за плекання в собі таких рис, як шляхетність, мудрість, мужність; за виховання національної свідомості в інших суб'єктів соціального простору; за ефективність функціонування влади як у внутрішній політиці, так і в зовнішній; за економічний рівень розвитку суспільства; за розбудову громадянського суспільства в Україні; за виховання майбутніх поколінь української еліти, передавання свого досвіду та національного духу.

1. Белебеха І. Національне прозріння українців / І. Белебеха. – Х.: ФОРМ Здоровий Я. А., 2012. – 580 с. 2. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини / Д. Донцов. – К.: МАУП, 2005. – 568 с. 3. Жукова Н. А. Елітарність як компонент культуротворення: досвід некласичної естетики / Н. А. Жукова. – К.: ПАРАПАН, 2010. – 244 с. 4. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / В'ячеслав Липинський; Ярослав Пеленський (ред.) НАН України; Ін-т східноєвропейських досліджень. – К.: Філадельфія, 1995. – Т. 6. кн. 1: Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: твори. – 471 с. 5. Мазепа В. Еліта та народні маси у соціальній філософії Івана Франка / В. Мазепа // Філософська думка, 2001. – № 6. – С. 97–122. 6. Платон. Держава. Пер. з давньогрецького. Д. Коваль / Платон. – К.: Основи, 2005. – 355 с.

Юлія Серова

Соціальна міфотворчість як атрибут функціонування еліти

У статті розглядається соціальна міфотворчість як атрибут функціонування еліти. З'ясовуються умови, що сприяють активізації соціальної міфотворчості. При цьому констатується, що особливого статусу соціальна міфологія набуває у зв'язку з прискоренням науково-технічного прогресу, зростанням ролі інформаційних процесів, кардинальними змінами способу життя.

Creation of social myths as an attribute of elite's functioning is examined. The conditions promoting it are defined. It is also considered, that social mythology became a special status with the acceleration of scientific and technical progress and with the increasing of the role of information's processes as well as the cardinal changes in the way of life.

Сучасна соціокультурна ситуація характеризується зростанням ролі міфотворчості, котра проявляється в активному виробництві, трансляції та тиражуванні особливого типу міфів, властивих свідомості інформаційного суспільства. Цьому сприяють глобальна масовізація, пануючий стан засобів масової інформації в формуванні образу навколишньої соціальної дійсності та розширення візуального компоненту сприйняття світу. Актуальність дослідження проблеми соціальної міфотворчості полягає в тому, що на сучасному етапі суспільного розвитку, як ніколи раніше, міфотворчість торкнулася всіх сфер суспільної діяльності, але особливо явно заявила про себе в науці, політиці та економіці.

Настільки значне поширення соціальних міфів підсилює потребу філософського осмислення феномену соціальної міфотворчості, зокрема як атрибуту функціонування еліти, що і є метою даної статті.

Особливо значущими для досліджуваної теми є роботи, у яких порушується проблема сучасної міфотворчості, а саме: Т. Адорно, Д. Бела, А. Вінера, А. Гулиги, П. Гуревича, Е. Кассіра, С. Московичі, Г. Осіпова, Ж. Сореля, М. Хевеши та інших. Серед вітчизняних дослідників праці: В. Андрущенко, О. Балли, І. Бойченка, Л. Губерського, Г. Носової, А. Приятельчука, Т. Розової, А. Ставицького, Д. Усова та інших. Роль засобів масової інформації, як каналу виробництва, трансляції та фільтрації соціальних міфів, вивчалась такими дослідниками, як Р. Мертон, М. Маклюэн, М. Назаров, Е. Орлова, Г. Почепцов, Ю. Хабермас та інші.

Як свідомо, природно-соціальна істота, людина реалізує себе, проявляє свою сутність у специфічній сфері свого самовираження – у сфері творчої діяльності, яка визначає засади подальшого розвитку людини.

Прагнення до творення стає життєвим кредо людини. Тоді виникає здатність усіляко удосконалювати свою сутність (фізичну, духовну) і виявити її в конкретному виді діяльності. Творчість перетворюється в найважливішу необхідність, життєву потребу самореалізації особистості. Як зазначає С. Подмазін, творчість є інтенцією особистості, головне в ній не здобуття нових матеріальних та духовних продуктів, а постійне перетворення світу особистості, утворення у ньому нового змісту [5, с. 26].

Незалежно від розуміння характеру й змісту творчості, у будь-якій культурі вона виступає як цінність, утворюючи ядро тонкого й всеосяжного механізму культури, спрямованого на організацію й регуляцію буття соціуму.

Таким чином, творчість розглядають як найвищу форму креативності, що іманентно властива усім рівням ієрархії буття та яка сприяє самозбереженню й відтворенню сущого за допомогою якісних трансформацій.

Одним із виявів творчої фантазії людського духу виступає міф. Саме фантазія як вираз специфічної активності людської психіки є тією основою, що викликала до життя міф. Творча фантазія є фундаментом міфотворчості, релігії, мистецтва, науки тощо.

Отже, міфотворчість можемо розглядати як специфічний різновид культурно-творчого процесу, у ході якого формуються ті або інші (міфологічні) уявлення про дійсність, які спричиняють досить істотний вплив на процес функціонування знання в духовному житті суспільства. Міфотворчість виступає невід'ємним компонентом людської діяльності та є досягненням духовного, культурного розвитку людства. Більш того, в історії культури міфотворчість – це найбільш ранній зі способів узагальнення, осмислення та

збереження для наступних поколінь всебічного досвіду колективно здійснюваного життя.

Упродовж усієї своєї історії людство завжди створювало міфи. Незалежно від змін, що відбувалися з плином часу, міф завжди затверджував ідеали сучасного йому суспільства, становлячи, при цьому, фундамент колективної свідомості. Але якщо від початку міфотворчість була породжена гострою життєвою потребою людини в пізнанні навколишнього світу, який сповнений небезпек, загадок та невизначеностей, то соціальна міфотворчість з'являється як спрощення реальності та головне правдоподібне її пояснення. За таких умов завданням міфотворчості є організувати світ таким чином, щоб все, що відбувається, мало свій сенс та було зрозумілим. Ще однією міфопороджуючою причиною є різного роду катаклізми та кризові ситуації, які знаходять свій прояв у всіляких революціях, переворотів, війнах тощо, що породжують афекти страху та надії, бажання та пристрасті, любові та ненависті, тим самим роблячи людину вразливою. За таких обставин міфотворчість відбувається на рівні колективної психіки й зачіпає не стільки свідомість індивіда, скільки його емоційну сторону.

Таким чином, поняттям соціальної міфотворчості позначається два процеси: цілеспрямоване продукування міфів та стихійне їх виникнення в міфологічній свідомості. Стихійне виникнення соціальних міфів, тобто дійсна соціальна міфотворчість, – це є об'єктивне формування міфу, дистанційоване від волі та безпосереднього впливу соціальних суб'єктів. Самостійно міф виникає як потреба сьогодення, як спроба і засіб пояснити ті обставини чи ситуації, які науково, раціонально пояснити неможливо, або як спрощена інтерпретація цих, не для всіх зрозумілих, пояснень. Якщо дійсна соціальна міфотворчість як процес починається з ірраціонального імпульсу і розгортається в міфологічній свідомості, то удавана соціальна міфотворчість є цілеспрямованою раціональною дією, продуктом якої є міф з обміркованим задумом, ірраціональність якого пов'язана з несвідомим сприйняттям і поширенням міфу. Процес удаваної соціальної міфотворчості передбачає існування активного творчого суб'єкту, результатом діяльності якого є соціальний міф. А оскільки суб'єкт творить міф, справедливим є висновок, що він і твориться з певною метою (здійснення впливу) і має функціонувати з цієї ж причини.

Важливо підкреслити, що соціальна міфотворчість все більше зазнає впливу цілеспрямованої раціональної дії, результатом якої є міф з обміркованим задумом.

Свідоме продукування соціальних міфів перетворює міфотворчість на виробництво, зберігання, поширення та переробку спеціальних «зразків», шаблонів, відповідно до інтересів окремих груп людей, на налагоджену міфоіндустрію, яка за основу власного клонування бере історичні змісти. Міф із свідомісної форми перетворюється на виробничу форму продукування ідей, уявлень, на суспільний засіб виробництва – а це вже не той міф, це лише його залишки [4, с. 49–50].

Міфотворчість як процес творення соціальної міфу та ключові моменти його конструювання розглядає дослідник соціальної міфології Е. Кассіра. На його думку, сам процес міфотворчості складається з трьох основних прийомів, де першим з них є зміна функцій мови, в результаті чого домінуюча роль належить емоційній функції, а не описовій. Другим є обряд, що змушує його учасників втрачати відчуття індивідуальності й переходити в стан екстатичного злиття з колективом. Так, здавна щодо людини застосовувались

методи придушення й примусу, але в більшості випадків ці методи орієнтувалися на «матеріальні» результати. Навіть найсуворіші деспотичні режими задовольнялися лише нав'язуванням людині певних правил дії, а почуття та думки людей їх при цьому не цікавили. Сучасні міфи діють зовсім по-іншому. Вони не починають із того, що санкціонують або ж забороняють щось. Вони спочатку змінюють людей, для того, щоб потім мати можливість регулювати й контролювати їхні діяння. В результаті чого люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Адже вони переможені й скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулося. Третім, але не менш значимим прийомом є пророцтво. Так, сучасні представники політичної еліти добре знають, що великими масами людей набагато легше управляти силою уяви, ніж фізичною силою. Й вони майстерно використовують ці знання. Політик став чимось на зразок публічного провісника майбутнього. В свою чергу пророцтво стало невід'ємним елементом у новій техніці соціального управління.

У розглянутій схемі міфотворчості залучаються такі властивості міфу, як зв'язок з ритуалом, магія слова, емоційно-чуттєве сприйняття реальності. Таким чином, схема, запропонована Е. Кассіером, основу побудови соціального міфу вбачає в піднесенні того, що необхідно впровадити в суспільну свідомість у формі міфу.

Російський дослідник соціальної міфотворчості С. Корсаков запропонував проект побудови соціальної міфології, який орієнтований на глибші пласти суспільної свідомості, ніж схема, запропонована Е. Кассіером. Так, С. Корсаков успіх маніпулювання свідомістю за допомогою соціальних міфів вбачає не у формальному, а в сутнісному їх аспекті. Не оформлення в міф, а розпізнання діючого міфу й саме його модифікація в потрібному напрямку – запорука успіху соціальної міфотворчості.

До речі, С. Корсаков саме поняття маніпулювання стосовно власного проекту створення соціальної міфології відкидає. Причина ж невизнання автором маніпулятивного характеру соціальної міфології, на нашу думку, криється саме в негативному ставленні суспільства до цього процесу, адже проекти, спрямовані на його (суспільства) благо, є скоріше винятком, аніж правилом у маніпулятивному процесі.

Звертаючись безпосередньо до процесу творення міфу, потрібно зазначити, що неможливо його створити на порожньому місці. Для цього обов'язково необхідним є певний об'єкт (концепт), який має бути знайомим для групи людей, для яких створюється міф (якщо ж у міфі відсутній концепт, тоді його важко відрізнити від звичайних вигадок або зловмисної неправди, тому за таких умов він є лише казкою). Іншими словами, він уже наділений деяким числом асоціацій та знань, якими володіють люди про цей об'єкт. Як правило, це дуже характерно для повсякденної мови та мови ЗМІ. Такі асоціації й знання є досить нестійкими, розпливчастими та такими, що позбавлені жорсткої вивіреності визначень й логічної аргументації, тому міфу їх зручно використовувати в тих кількостях й у тому контексті, що йому потрібний для конструювання нової реальності.

Так, в основі міфу лежить поняття або ситуація (концепт), що від початку має деякий набір значень та смислів. Міф же «віднімає» у концепта його першопочатковий смисл та намагається замінити його іншим, котрий й буде змістом міфу. Таким чином, концепт використовується міфом як форма, яку можна наповнити різним змістом. Але потрібно відзначити, що зміст концепту не зникає повністю, він лише

деформується міфом та спрощується. Так, наприклад, коли з ланцюга подій висмикуються тільки ті факти, які потрібні для створення образу або уявлення про ту або іншу подію. Цей прийом дуже часто використовується засобами масової інформації, коли певні факти замовчуються, а інші, навпроти, активно виставляються напоказ, акцентуючи увагу глядача.

Мистецтво міфу полягає в тому, щоб сконструйовані ним елементи, або інтерпретація тих або інших подій чи явищ, виглядали природно, вписувалися у здоровий глузд людей та сприймалися ними як система об'єктивних фактів. Отже, міф за допомогою концептів, у яких він забирає зміст, конструює реальність, що виглядає як сукупність очевидних фактів.

У результаті, під дією соціальних міфів реальність настільки спотворюється та міфологізується, що її об'єктивний аналіз теоретично можливий тільки при критичному зіставленні різних джерел. Однак, у більшості випадків це є практично неможливим через упередженість, суб'єктивність або заангажованість джерел інформації.

Таким чином, для актуалізації міфу повинні виконуватися конкретні умови. По-перше, соціальний міф повинен бути породжений міфологічно, що зумовлює потребу в проведенні паралелей із класичними міфами. Поряд з цим міф має примикати до містики та використовувати ритуали, інакше строк його існування буде дуже обмежений. По-друге, міф має бути тісно пов'язаний із традиціями й архетипами колективного безсвідомого. І по-третє, міф повинен мати якість тотальності. Тобто потрібно, щоб міф вирішував глобальні завдання.

Окрім цього, однією з найважливіших умов існування соціального міфу є наявність бінарних архетипових опозицій (К. Леві-Стросс), на кшталт «ми-вони». Ця опозиція має універсальний характер, тому що будь-яка група людей, будь-яке суспільство осмислює себе у протиставленні до інших груп чи інших суспільств. Тут проглядається позитивна складова – об'єднувати людей у боротьбі проти зовнішнього агресора, надавати людині почуття причетності до долі свого народу, допомагаючи їй долати труднощі. Але міфологічний погляд на речі має свою специфіку. Він проявляється в тому, що група, яка об'єднана займенником «ми», осмислюється не просто як одна з багатьох, але як єдина в своєму роді, а ті, хто їй протиставляються, тобто «вони», наділяються негативними рисами, їм приписуються нелюдські вади та жорстокість. В сучасних умовах опозиція «ми-вони» стає важливим елементом створення та підтримки соціального міфу.

Варто зазначити, що міфологічні технології не є й не можуть бути загальнодоступними, адже міф значною мірою є творінням автора, що включає його самого, як елемент. Крім того, міфологічні технології частіше стають умінням вузької групи, яка інтуїтивно відчуває ефективність тих або інших дій у боротьбі за владу. У цьому зв'язку Е. Кассієр зазначає: «Раніше міф завжди вважався продуктом якоїсь несвідомої соціальної діяльності. Але тепер міфи створюються людьми, що діють найвищою мірою свідомо й відповідно із планом. Вони прекрасно знають, що їм треба й продумують кожний свій крок. З появою цих людей міфам уже не дозволяється розвиватися вільно й стихійно. Нові міфи жодним чином не дикі плоди багатой уяви. Це вироби, виготовлені досить умілими й спритними майстрами» [3, с. 154]. Такими майстрами або творцями міфів, на думку Р. Барта, є «багаті», яких він розуміє як еліту. Їх діяльність через міф спрямована на знерухомилення світу, що сприяє збереженню встановленого порядку й працює на його підтримку. Особливість міфу, що робить його привабливим

інструментом для правлячих еліт, була відзначена ще Платоном. Античний філософ, розуміючи особливість міфу впливати на уяву, підкреслює його здатність спонукати людину або пізнавати невідоме, або ж дати себе зачарувати. І саме ця друга властивість міфу забезпечує йому неминучу актуальність.

Таким чином, пояснюючи силу міфу, представники правлячих еліт з давніх часів займалися міфотворчістю, переслідуючи свої цілі. Наприклад, заради зміцнення власної влади вони організовували й організують поширення такої інформації про свою діяльність, у якій їм приписуються різноманітні достоїнства, аж до надприродних. Начебто, тільки завдяки розуму, енергії, відвазі «царя-батюшки», «батька націй», «всенародно обраного президента» (або за рахунок їхніх «довірих відносин» із Всевишнім) вдалося перемогти ворогів та забезпечити процвітання батьківщини й благополуччя громадян. Подібна практика широко використовується впродовж багатьох століть включно до сьогоденного дня.

Водночас слід зазначити, що й для самої людини поклонятися є природним. Її невпевненість, залежність закінчується бажанням сховатися під крилом міфотворців, делегувати їм право на істину. Так, схильністю до моделей, зразків поведінки, до патронажу досягається психічна стабільність, разом з нею – передбачуваність, впевненість та захищеність. А відтак, у кожному суспільстві є досить значна кількість людей, які потребують заспокоєння, надії, відчуття безпеки; людей, які схильні підпорядковувати свою свідомість приписам міфів і, більше того, нездатних існувати поза будь-якою міфологічною системою. Зокрема, Ф. Ніцше приходив до висновку, що звільнити мислення людей від ілюзій – означає позбавити їх впевненості в собі та відкрити доступ руйнівній енергії. Недаремно володіння ілюзіями для людини є «стратегією виживання».

Тому і не випадково міфотворчість відіграє таку важливу роль у житті сучасного соціуму. Прикладом цього може бути людина зовсім недалекого минулого – людина радянських часів, яка, перебуваючи під впливом наскрізь міфологізованої тоталітарної ідеології, все своє життя, починаючи з дитинства й до останніх днів, існувала в міфах, лише з віком переходячи з однієї міфологічної системи в іншу.

Таким чином, на думку П. Бурд'є, у світі відбувається символічна боротьба за право створювати та нав'язувати легітимне бачення світу. Тобто той соціальний світ, що кожний індивід вважає природним, насправді ж є таким, яким його хочуть бачити окремі прошарки – еліти. Саме вони нав'язують людям схеми сприйняття, логіку аргументації, ставлення до подій тощо, тобто формують уявлення, здоровий глузд. Для цього вони використовують свій символічний капітал у вигляді довіри й визнання, популярності, звань тощо [1, с. 203–205]. Серед умов, які забезпечують формування потрібних уявлень, виділяють наступні: по-перше, наявність символічного капіталу; по-друге, погляди, які пропонуються, мають базуватися на реальності, або ж, за словами Р. Барта, основою міфу є існуючі в мові поняття, зміст яких «викарадає» міф, бо від цього залежить ефективність процедури нав'язування. І вже міф видає себе за реальність, відокремлюючи щільною завісою людей від світу. І тим небезпечніше він, чим більше ця завіса схожа на реальність. Але насправді, це вже інша реальність – знекровлена, позбавлена історії, спрощена та викривлена.

Таким чином, звернення до соціальної міфології в сучасному суспільстві пояснюється невдоволеною потребою

індивіда в цілісному погляді на світ та окремі явища в житті суспільства.

Особливо підвищується тенденція актуалізації соціальної міфотворчості з появою інформаційного суспільства, систем мас-медіа, інтернету та інших джерел інформації. Причиною цього часто є надлишок інформації, що в свою чергу, з одного боку, породжує заблудження, адже людський мозок здатен запам'ятати, перш за все, найбільш яскраві та прості, а не істинні образи та трактування; а з іншого, людина постає перед проблемою вибору між джерелами інформації, й тут вже справа кожного, в яке знання вірити та використовувати. Понад це, інформація, перш ніж досягти свідомості людини, проходить ряд бар'єрів, пропускну здатність яких обумовлена індивідуальними особливостями людини та її соціальними характеристиками.

Тому сьогодні саме засоби масової інформації є головним транслятором та розповсюджувачем соціальних міфів. А їх роль, на думку фахівців, у поширенні соціального міфу, а також зловживання ним, з часом не зменшується, а лише збільшується. Тому фактично кожен, хто має доступ до легітимних засобів трансляції міфів, починаючи від окремої людини й закінчуючи державою, може займатися виробництвом й нав'язуванням уявлень. А той, хто має можливість нав'язувати свої зрежисовані уявлення, має владу та є спроможним впливати на процеси управління. Це призводить до висновку, що міфи в сучасну, зокрема українську, дійсність привносять суб'єкти, що мають власні інтереси. Ці інтереси пов'язані зі збереженням або підвищенням статусних позицій у політико-управлінському, економічному або соціокультурному контекстах. Носіями відповідних інтересів, як правило, є еліти – політичні, економічні й інтелектуальні. Вони «рекрутують» своїх прихильників, піднімають маси на боротьбу проти тих норм, порядків, які вважають неприйнятними [2, с. 82]. Саме вони, насамперед, зацікавлені в збільшенні символічного капіталу, що і є головною метою формування соціальної міфології.

Так, міфотворчість, на думку тих, хто конструює соціальні міфи, є інструментом використання символічної й значеннєвої реальності, що обслуговує виживання соціальної спільноти й створеної для неї соціальної утопії. Насправді ж соціальні міфи створюються для того, щоб втягнути масу в діяльність, спрямовану її в потрібному напрямку, який, як правило, відстоює інтереси лише окремих осіб.

Попри це, сучасна людина, на відміну від первісної, не захоплена міфом тотально. Оскільки вона може розглядати міф не лише як реальність, а й як казку, вигадку або обман. Звідси й походить різноманіття соціальних міфів, їх зіткнення між собою, що породжує конкуренцію та ідеологічну боротьбу.

Залежно від якості створеного міфу, він впливає на об'єкт за простою шкалою: від сильного ступеня впливу до слабкого. При невмілій його конструкції вплив взагалі відсутній. У зв'язку з цим варто враховувати й сили, що перешкоджають поширенню й впровадженню соціальних міфів у суспільну свідомість. Адже їхня діяльність іноді значно знижує ступінь впливу навіть геніально створеного соціального міфу.

Важливою якістю соціального міфу є те, що він завжди розрахований на конкретний результат. Так, результатом впливу міфу може бути: дія; зміна характеру дії; формування або зміна поглядів на подію або явище; бездіяльність як активна позиція; відсутність результату, коли це є ціллю. Таким чином, загальною кінцевою метою соціального міфу є спонукання до певної соціальної реакції шляхом

формування потрібного уявлення. Отже, міфотворчість як об'єктивне явище соціальної дійсності має позачасовий характер та продукується свідомістю суспільства протягом усього історичного розвитку людства. Це пояснюється тим, що потреба в міфології існувала завжди, і сьогоднішня не є виключенням. Адже міфологія проявляється там, де раціональні засоби пізнання не можуть надати задовільного пояснення того або іншого явища чи процесу; при цьому відіграє важливу роль у регулюванні поведінки сучасної людини, впливаючи на її свідомість. Понад це, за допомогою соціальної міфології, на сьогоднішній день реалізується цілеспрямоване маніпулювання масовою свідомістю шляхом систематичного впровадження в свідомість ланцюга різних

соціальних міфів, які складають фундамент ілюзорної картини світу. В свою чергу, ілюзорна реальність формує підсвідомі установки, що переходять в реальну мотивацію людської активності.

1. Бурдьє П. Начала. Choses dites: Пер. с фр. / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с. 2. Гуревич П. С. Социальная мифология / П. С. Гуревич – М.: Мысль, 1983. – 175 с. 3. Кассирер Э. Техника политических мифов / Э. Кассирер // Октябрь. – 1993. – № 7. – С. 153–164. 4. Носова Г. Миф у культурі: спроби інтерпретації / Г. Носова // Філософська думка. – 2003. – № 5. – С. 27–51. 5. Подмазін С. І. Діалектичний зв'язок традицій і новаторства як детермінанта оптимізації розвитку особистісно орієнтованої освіти / С. І. Подмазін // Мультиверсум. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – С. 22–30.

Едуард Юрченко

Реставрація української природної еліти (історичний досвід та перспективи)

Аналізується проблема реставрації природної еліти українства. Окреслюються різні підходи до загального визначення природної еліти. Розглядаються, в історичній оптиці, етапи формування та трансформації української природної еліти. Особлива увага приділяється реставраційним процесам упродовж українського елітотворення.

The problem of restoration of the natural elite of Ukrainians is analyzed. Different approaches to the common definition of the natural elite are considered. The stages of formation and transformation of natural Ukrainian elite in historical optics is also considered. Particular attention is paid to the restoration process of Ukrainian elite making.

Існує достатньо велика кількість концепцій еліти. Вони суттєво відрізняються між собою як трактовкою самого поняття еліти, так і розумінням джерел її статусу. Надзвичайно важливою в цьому контексті уявляється концепція природної еліти, яку сформулював у межах сучасного соціально-гуманітарного знання політичний та соціальний філософ Ханс-Херман Хоппе: «У будь-якому суспільстві є люди, які в силу того, що в них є якісь особливі якості, придбані або дані їм від народження, мають статус еліти. Внаслідок свого таланту, багатства, мудрості чи хоробрості вони користуються якимсь природним авторитетом, а їхні думки й оцінки – загальною довірою і повагою.

Більше того, в ході відбору при утворенні сімей, а також у силу дії генетичних законів спадковості й цивільних законів про спадкування, цей авторитет виявляється розподіленим серед невеликого числа родів. Саме до глав знатних родів, відомих чеснотами й визнаними досягненнями, звертаються люди у випадку конфліктів і скарг» [5].

Одразу треба відзначити, що ця ідея виникла набагато раніше. Природна еліта, як певний концепт, фігурує в працях філософів античної та середньовічної доби, класиків консервативної думки (таких як Едмунд Берк) та навіть ідеологів Американської Революції. Обмежений формат роботи не дає нам змоги охопити все це розмаїття спроб осмислити цей феномен. Але думка Ханса-Хермана Хоппе заслуговує на увагу як найбільш сучасний і актуальний варіант формулювання старої ідеї, висловленої сучасним та, водночас, гідним звання живого класика мислителем соціо-гуманітарного спрямування.

Іншим незаслужено забути мислителем, що приділяв надзвичайно велику увагу природній еліті, був Ганс Гюнтер. Його погляд на її сутність було обумовлено трасологією – основною сферою його наукових інтересів. Цікаво відзначити, що Гюнтер був одним із провідних авторитетів для Дмитра Донцова.

«У середньому, спадкова цінність станів тим вища, чим вищий стан, але на рівні родин, а не окремих осіб. Тож під

час вибору подружніх пар питання про стан теж небайдує. З погляду теорії спадковості відмінності між станами не настільки важливі, як раніше думала шляхта, але вони важливіші, ніж вважають ліберали й соціалісти.

Якщо людина середнього або вищого стану укладає шлюбу на тому самому рівні, причому вибирає дружину або чоловіка не з родини якогось нувориша, а з сім'ї, що належить до цього стану протягом кількох поколінь, то високий рівень буде збережено. Діти ж нуворішів відрізняються тим, що вони обирають, керуючись часто сліпою пристрастю, людей з меншою спадковою цінністю, тому їх нащадки зазвичай опускаються на ту саму ступінь, з якої починав сходження й досяг успіху дід. Найкраще свідчення спадкової доброякісності сім'ї – її поступове піднесення. Зробити висновок про особливу спадкову обдарованість сім'ї можна в тому разі, якщо її численні діти вміють затвердити себе, ставлячи такі цілі, для досягнення яких потрібно не тільки багатство, а й талант» [1, с. 450].

Як легко можна зрозуміти з цієї цитати, для Гюнтера головною одиницею виміру спадкової цінності (яка для нього була невід'ємною ознакою природної еліти) була родина, а не окрема особа.

Може скластися думка, що він приділяв надмірну увагу спадковому фактору, не враховуючи факторів соціальних, зокрема виховного. Але це не так: співвідношення між спадковістю й вихованням було однією з найважливіших для нього проблем. «Питання стоїть так: якщо спадковість має вирішальне значення, то як зробити виховання осмисленим і в перспективі успішним? Чого можна досягти, незважаючи на наявність у вихованця незмінних рис?

Спочатку потрібно встановити, які риси відносяться до незмінної спадкової суті, а які виникли під впливом середовища і можуть бути змінені за допомогою інших впливів. Шиллер вірно говорив про конфлікт «незмінної суті» людини з мінливими зовнішніми умовами.

Питання вирішується порівняно просто, якщо йдеться про здібності до певного предмета. Такі спадкові здібності

зазвичай проявляються швидко, і від учителя не потрібно особливих зусиль.

Важче йде справа з учнями-середнячками, у яких нелегко зрозуміти, які їхні здатності вроджені, а які виникли під впливом середовища. Тут має виявитися мистецтво вихователя. Він повинен зрозуміти, в яких межах можна вплинути на учня.

Чи може виховання поліпшити людство чи народ? Ні. Народ може покращитися тільки завдяки багатодітності своїх високообдарованих представників та малій кількості дітей у неповноцінних елементах.

Чи може виховання поліпшити окрему людину? В її незмінній суті воно нічого не може змінити. «Ти це ти і від себе не втечеш». Але майстерне виховання в певних межах може сприяти прояву окремих цінних властивостей з незмінної суті людини, а інші властивості придушити. Хоча спадкову суть людини змінити не можна, здатність або бажання змінити себе також закладено в цій суті, але це радше крайній випадок, який можна уявити. Зазвичай же доводиться мати справу з рисами, які не змінюються протягом усього життя. Але якоюсь мірою вплинути на їх прояв можна...

Неправильне виховання може зіпсувати людину, але теж у певних межах, аж ніяк не настільки, як думають багато батьків і вчителі, часто відчуваючи через це непотрібні докори сумління.

Виховання не може змінити суті людини, але воно може змінити на краще або на гірше вплив цієї суті на навколишніх» [1, с. 511].

Загальний пафос Гюнтерівської думки полягав у відмові від ідеї загальної рівності та поверненні до ідей елітарно-аристократичних. «Той, хто заговорить сьогодні в Європі про керівний прошарок, прошарок керівних і здатних керувати родів, тобто не тільки про групу керівників як про обмежене в часі явище, зустрине нерозуміння і навіть наклеп серед всіх станів. Це пояснюється тим, що наше західне мислення після 1789 року відмовилося від благородних поглядів колишніх часів. Я навмисне не кажу «аристократичних», щоб цьому слову не надавали становий сенс і не пов'язували його тільки з історичною знаттю. Я розумію під «благородними» всі погляди, які наголошують на спадковій, «Вродженій» суті людини, а не на тому, що вона може придбати, тобто не на багатстві, знаннях, рангах і титулах. При цьому вказується ідеал для відбору: талановитий, благородний і красивий чоловік. Шляхетний образ думок несумісний з «індивідуалізмом», який розглядає окрему особистість як самоціль. Перед чоловіком ставиться завдання, щоб він втілював у власному житті всі цінності й за допомогою правильного вибору подружньої пари по можливості передав їх нащадкам.

Від такого благородного способу мислення майже весь Захід відмовився після 1789 року. Йому на зміну прийшло масове мислення, яке ненавидить і переслідує всі цінності, які підносяться над середнім рівнем. Спадкове, «вроджене» не має більше бути цінним, щоб ніхто не виділявся перед іншими і не викликав заздрості. Всі відмінності між людьми приписувалися середовищу і благо для людства шукали в поліпшенні середовища, а не в поліпшенні самої людини. До небес звеличували виховання, навчання і охорону здоров'я й тішилися ілюзією, що якщо всіх людей однаково навчати, годувати й одягати, почнеться нечуваний прогрес і все ще наявні відмінності між людьми зникнуть» [1, с. 530–531].

Цікаво буде порівняти думку Гюнтера з позицією сучасних академічних науковців, що працюють над впливом спадковості на соціальне життя, зокрема, на його співвідношення з культурними факторами. Високопрофесійним представником академічної науки, що бере провідну участь у дослідженнях з означеної проблематики, є доктор біологічних наук, генетик та психолог Вікторія Михайлівна Шевцова.

«В кожній людині можна виділити психічні параметри та інформаційні параметри особистості. Психотип (психічні параметри особистості) – це сукупність спадково детермінованих психічних якостей... характеру екстраінторовертливості, пам'яті, здібностей, рівня енергії інстинктів, мислення, енергетичного забезпечення свідомості, інтуїтивної сфери. Ці параметри формуються під контролем генотипу та можуть змінюватись тільки в межах норми реакції генотипу.

Інформаційні параметри однієї й тієї самої особистості можуть бути різними: вони формуються соціальним середовищем, вихованням, навчанням. Але вони також обмежені психічними параметрами, та, відповідно, й генами. Соціотип (тип соціальної поведінки) формується при взаємодії психічних та інформаційних параметрів особистості.

На підставі одного й того самого «психотипу» в різних типах інформаційно-соціального середовища теоретично можливе формування різних «соціотипів», з різними поглядами, з різними установками поведінки, різною мораллю, з різним рівнем освіченості, з прихильністю до різних релігій, тобто з різним інформаційними параметрами» [6, с. 129–130]. Навіть при поверховому погляді можна побачити пряму аналогію між поглядами Гюнтера та представниці сучасної академічної науки.

Для певного резюмування варто звернутися до спадщини метра вітчизняної думки доктора Дмитра Донцова. Не будучи представником природничих наук, він спирався на універсальну ерудицію та інтуїцію геніального гуманітарія. Природній нахил, сродність, великий майстер, вдача, природженість. «Так само і в суспільності та ніяка жаба не потрапить співати як соловей, ніяка черепаха літати як орел, ні людина з кругозором «наївного мужика» – бути державним будівничим. Одиначні переходи здібніших з касти нижчої до вищої річ допустима, знана й часом дуже потрібна але знов таки, коли це наступає по сродності. Звичайно ж, перескоки у невласливу собі породу мстяться фатально не лише на винних, але й на невинних, на цілім тілі нації» [2, с. 260].

З властивим йому масштабом доктор Донцов підводить комплексний підсумок свого бачення природної еліти: «Отже, провідна верства повинна бути окремим своїм положенням, з окремою гліни зліплена, з окремими прикметами характеру. Які мають бути ці прикмети?

Суспільство існує як спільнота поділена на щяблі від вищого до нищого, з стило означеними функціями кожної зі своїх частин. Всяке інше, не ієрархізована, громада людей не є спільнота, тільки отара над якою мусить стояти чабан. Виміряне демократами суспільство, яке складалось лише з селянства, або взагалі з так званого трудящого народу, без окремої провідної верстви, – це плебейська фантазія в житті неіснуюча, за яку природа жорстоко мстить і над самими фантастами і над нацією, яка зродила, собі на згубу своїх апостолів черні» [2, с. 304].

Підсумовуючи загальний погляд цих видатних мислителів щодо проблеми природи еліти та, певним чином, резюмувавши це об'єктивним поглядом сучасної науки,

ми можемо спробувати дати власне трактування поняття природної еліти.

Природна еліта – це складне утворення в межах органічної спільноти, такої як плем'я чи нація, утворене внаслідок тривалого та складного розвитку, побудованого на засадах взаємовпливу генетичного, культурного, історичного та соціально-політичного факторів.

Навіть поверхове ознайомлення з історією України свідчить про те, що, починаючи від найдавніших періодів її історії і закінчуючи модерною добою українського державотворення, вирішальну роль у її долі відіграла українська (проукраїнська) природна еліта. Більш ніж важливо, що занепад природної еліти українства неминуче обертався не тільки кризою його спроб державотворення, але й культурною та навіть біологічною кризою українства як етнічного явища.

З іншого боку, періоди нашої історії, коли природна еліта переживала якісний та кількісний розквіт, однозначно відзначені державотворчими успіхами українства та його максимальною експансією в культурному, біологічному та загальноетнічному розуміннях.

Надзвичайно цікаво, що українство під час свого природно-історичного розвитку продемонструвало безпрецедентні випадки реставрації природної еліти, фактично знищеної через трагічні моменти нашої історії. Найяскравішим прикладом є створення старшинсько-шляхетської еліти доби гетьманщини.

Козацтво, в принципі, є унікальним історичним феноменом, що демонструє здатність народу відновлювати провідну верству в умовах її культурного та біологічного послаблення. За доби зародження та поступового розвитку українського козацтва українська провідна верства переживала надзвичайно важкі часи. З одного боку – безперервна боротьба з агресивним наступом азійського степу виснажувала сили природної еліти українства на біологічному рівні, шляхом масової загибелі найкращих представників провідної верстви в безперервній боротьбі за культурне та етнічне виживання нашого народу. З іншого боку, грамотно зорганізована експансія західноєвропейського, передусім польсько-католицького, елемента виснажувала нашу провідну верству в силу культурних та релігійних чинників.

За цих умов українське козацтво є унікальним, майже лабораторним за чистотою прикладу, варіантом регенерації природної еліти. В значно концентрованіші строки (порівняно з аналогічними прикладами) в жорсткій боротьбі, що завжди супроводжує народження нової еліти, зародилась та оформилась нова провідна верства, яка поєднала родовий принцип та надзвичайно високий динамізм. Треба зазначити, що світова історія надає нам низку прикладів утворення та успішного існування соціальних прошарків, що в багатьох аспектах нагадували українське козацтво. Мабуть, найвідомішим прикладом можна вважати соціальний прошарок йоменів у середньовічній Англії. Схожі соціальні явища виникали й у Східній Європі, наприклад, гайдуки. Але саме в Україні козацтво не тільки виконало роль провідної верстви, що забезпечила повноцінне виживання та відродження українства, але й поклато початок двом, формально різновекторним, але сутнісно схожим процесам. З одного боку, йдеться про зародження та успішний розвиток у надрах козацтва нової національної аристократії, що відіграла роль своєрідної еліти всередині еліти, по суті, ставши оригінальними українськими жнивими важкої, але

плідної козацької доби. Важливо зазначити, що, всупереч ідеологічно заангажованим міфологемам так званих «народників», українська аристократія козацького коріння ніколи не втрачала природного зв'язку з українством, як культурного так і етнічного. «В XVII ст. за Великого Гетьмана Богдана такою новою авторитетною українською верствою стало козацтво, що об'єднало під цією новою назвою здорові статки старої української шляхти і найкращу частину сміливого, войовничого, готового на жертви за цілу націю селянства. Створення такої нової хліборобської, провідної, авторитетної верстви – це на тепер найважливіша, кардинальна проблема нашого класу» [3, с. 375].

Іншим вектором, зумовленим унікальним значенням козацтва в історії України, є формотворчий вплив, який воно справило на українство в цілому, зокрема на широкі прошарки, об'єктивно далекі від елітарної самосвідомості. Саме козацтву українство зобов'язане рольовою моделлю українця як козака, тобто, по суті, представника елітарної верстви вільних людей, котрі володіють зброєю, що було фундаментальною ознакою за доби середньовіччя та раннього модерну.

Цікавим і важливим аспектом формування та розвитку українського козацтва є його зв'язок з українською (руською) шляхтою попередньої доби. Існують різні погляди на це питання, але всі вони визнають об'єктивний зв'язок між двома привілейованими прошарками, що об'єднували в своїх межах ліву частину української природної еліти. Так, В'ячеслав Липинський вважав, що саме шляхта стала основою української еліти козацько-гетьманської доби. Визнаючи високу цінність та обґрунтованість за цим твердженням, ми все ж більш схилиємось до думки сучасного дослідника історії української еліти, доктора історичних наук Олега Однороженка: «Аналіз походження та геральдичної спадщини старшинських родів Війська Запорозького вказує на те, що порівняно незначна частина козацької старшини вела свій родовід від старих шляхетських родів. Так, серед виявлених нами понад 300 родових гербів козацької старшини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. близько 90 % були новотворами козацької доби і лише 10 % належали тим представникам старої руської(в окремих випадках польської) шляхти, які свого часу долучились до повстання Хмельницького» [4, с. 315].

У будь-якому разі неможливо відкидати факт прямої правонаступності, культурної, політичної, та навіть родової спадкоємності між старою руською шляхтою та новою шляхтою гетьмансько-козацької доби. Навіть якщо відсоток родів старого походження був відносно невеликим, це не заперечує того, що вони мали можливість та, безумовно, передали на практиці давню державотворчу традицію української природної еліти.

XX ст. стало для українства та, зокрема, його природної провідної верстви, найстрашнішим випробуванням, порівняно з яким татаро-монгольська навала, або випробування, що передували зародженню та підйому українського козацтва, здаються далеко не найстрашнішими. Це був один із небагатьох прикладів в історії, коли природну еліту нації намагалися знищити культурно та генетично. Зазвичай зовнішні ворожі сили намагались асимілювати або, принаймні, поставити собі на службу провідну верству підкореного народу. Але в даному разі йшлося про масштабний соціоцид (з ознаками геноциду), що мав як суто біологічний, так і культурний вимір.

Які ж шляхи можна сьогодні запропонувати для реставрації природної української еліти? Для початку треба відкинути хибну думку, що повноцінна нація здатна відмовитися від ідеї існування провідної верстви. Також треба відмовитися від глибоко хибної ідеї того, що відтворення природної еліти, яка відповідатиме вимогам сьогодення, не має копіювати старий досвід. Приклади з історії інших країн свідчать про діаметрально протилежне. Наприклад, сербська нація наприкінці XVIII – на початку XIX ст. опинилась у ситуації безпрецедентного культурного, соціального, релігійного та етнічного тиску Османської імперії. Важливим аспектом ситуації був майже повний брак соціально оформленої природної еліти Сербії, яку було не просто асимільовано, але й фізично знищено в попередні сторіччя.

Наслідком сербських повстань початку XIX ст. стало цілеспрямоване відновлення сербської аристократії, яке стало ледь не головною вимогою в перемовинах з Османською імперією. На базі прошарку обдарованих лідерів національно-визвольних змагань серби домоглися утворення та визнання на міжнародному рівні нової аристократії. Саме це стало головним здобутком сербських повстань та зумовило успішність подальшої боротьби за відновлення Сербської держави. Цікаво, що це відбувалося в добу масового поширення в Європі демократичних ідей так званої «французької революції», агресивно ворожих до ідеї існування будь-якої еліти і, в першу чергу, еліти аристократичного типу. Тим не менше, серби як нація, що опинилась в екстремальних умовах етнічного та соціального поневолення, обрали шлях відновлення традиційного соціального порядку, що спирається на існування природної національної еліти. Перспективність цього шляху вимушена визнавати більшість сучасних спеціалістів з питання.

Які ж шляхи можна запропонувати для відродження природної еліти українства сьогодні? На нашу думку, існують три джерела, які можуть послугувати базовими. По-перше: йдеться про найкращих представників більшості соціальних прошарків сучасного українського суспільства. Об'єктивні критерії професіоналізму не залежать від матеріальних або, тим більше, формальних державних і корпоративних винагород. Будь-яка державна, або навіть приватна структура, що має більш-менш помітний масштаб, неминуче ґрунтується на певній кількості обдарованих людей, серцевина якої не змінюється залежно від політичної або економічної ситуації. З суто формального погляду ці люди можуть не мати символічних винагород або помітного матеріального успіху, але найкращим підтвердженням їхніх високих професійних якостей, що віддзеркалюють їхні природні здібності та рівень освіти й виховання, є їхнє стабільне перебування в ключових місцях відповідних структур. При ретельному аналізі подібну ситуацію ми можемо помітити майже всюди: від ЖКГ до урядових

структур, від дрібних підприємств до системотворчих корпорацій. Окремим критерієм професійності, що є ознакою належності до природної еліти, можна вважати науковий ступінь чи звання або належність до тих чи інших силових структур, перебування в складі яких передбачає високі психофізичні та моральні здібності.

По-друге, наступним джерелом формування природної еліти мають стати обдаровані діти з найрізноманітніших соціальних прошарків. Сучасні педагогічні та інші гуманітарні методики дають змогу відсіювати здібних дітей у найбільш ранньому віці. Якщо поєднати це з досягненнями сучасних природничих наук, насамперед генетики, та грамотно спланованою загальнодержавною програмою, ми зможемо швидко утворити потужне джерело поповнення провідної верстви українства. Треба зазначити важливу соціальну роль цих вихідців з найширших верств нації, що самим фактом існування будуть унеможливлувати відчуженість або, тим більше, ворожість природної еліти та національного загалу.

Третім важливим джерелом формування природної еліти є залишки історичної української аристократії. На превеликий жаль, сьогодні йдеться про лічених представників відповідної верстви. Навіть серед провідного прошарку вони становитимуть найменший відсоток, але зможуть відіграти надзвичайно важливу роль, що полягатиме у відтворенні історично-традиційного зв'язку відтвореної природної еліти та історичних еліт, що очолювали українство протягом його історії. Окремим цікавим аспектом є потенціал, який несе в собі емігрантська частина історичної української аристократії в налагодженні відповідних зв'язків з історичними аристократіями інших націй.

Відродження природної еліти українства є життєво важливою для розбудови української держави та, більше того, для повноцінного українства в цілому. Наша історія пропонує нам великий досвід не тільки успішного функціонування природної еліти як національної провідної верстви, але й у її відродженні після катастрофічних для українства подій. Все це, в поєднанні з гармонійним засвоєнням іноземного досвіду, має стати джерелом для повноцінного відновлення природної еліти українства.

1. *Гюнтер Г.* Избранные работы по расологии / Гюнтер Г. – М.: Белье альвы, 2005. – 576 с.
2. *Донцов Д.* Де шукати наших історичних традицій; *Дух нашої давнини* / Донцов Д. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.
3. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. – К.: Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 471 с.
4. *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього модерну: структура та влада / Однороженко О. – К.: Темпора, 2011. – 422 с.
5. *Хоппе Г.-Х.* Естественные элиты, интеллектуалы и государство [Электронный ресурс] / Хоппе Г.-Х. – Режим доступу: <http://www.sapov.ru/novoe/n07.html>.
6. *Шевцова В.* Гены и социальная Эволюция. – Изд. 3-е / Шевцова В. – М.: ЛИБРОКОМ, 2013. – 280 с.

II. Українська еліта часів середньовіччя та ранньомодерної доби

Катерина Кобченко

Українство в інтелектуальній історії Європи за часів Середньовіччя: погляд з цивілізаційної перспективи

Аналізуються основні тенденції розвитку інтелектуальних практик в Україні у часи Середньовіччя – за Давньоруської держави та Великого князівства Литовського у контексті взаємодії та співставлення з відповідними процесами у межах європейського цивілізаційного простору.

The main tendencies of development of the intellectual practices in Ukraine in the medieval period – the time of the Ancient Rus State and the Grate Lithuanian principality in the context of cooperation and comparison with the appropriate processes in the frame of European Civilization space are analyzed.

Освіта та наука належать до найважливіших засобів міжкультурної комунікації та цивілізаційного діалогу, тим паче діалогу всередині цивілізаційного простору. Українці, починаючи з періоду Середньовіччя та входження до Християнського духовно-культурного простору, перебували у постійній взаємодії у сфері продукування та поширення знань з іншими країнами Європи, що було важливою формою інтеграції українства з європейським світом, «вписаності» у нього, а через нього – у загальнолюдський процес інтелектуального поступу. Форми участі українства у цьому процесі були різними – від засвоєння знань, їхньої трансформації, адаптації та подальшої ретрансляції до здійснення власного внеску в інтелектуальний прогрес. У взаємозв'язку з прогресом науки розвивалися форми освіти, відображаючи певний інтелектуально-культурний ідеал людини відповідної доби, як це сформулював К. Ясперс: «людину називають освіченою, якщо вона сформована за певним історичним ідеалом» [16, с. 126].

З початком періоду зрілого середньовіччя (XI ст.) та християнізацією більшості країн континенту можна говорити про формування його єдиного інтелектуального простору на підставі духовної єдності, зумовленої спільним метанаративом – Книгах Святого Писання у поєднанні із засвоєнням античного філософського спадку, тобто про спільність засадничих світоглядних принципів. Це підтверджується й певною типологічною подібністю культурних форм різних регіонів Європи вже у період зрілого середньовіччя із одночасним виділенням у ньому окремих культурних ареалів [14, с. 591, 593], одним із яких був Східноєвропейський, або у ширшому розумінні, православний компонент європейської цивілізації, визначальну роль у якому займає Давньоруська держава.

З прийняттям Християнства наприкінці X ст. Русь вступає до спільноти європейських народів символічного «Римського світу» (рах романа) [10, с. 57] й водночас переживає значне духовно-інтелектуальне піднесення завдяки перенесенню на свої терени високих візантійських культурних зразків та корпусу писемних джерел, століттям раніше перекладених слов'янською мовою у Болгарії та допасованих до потреб її християнізації. Запозичення розвинених форм культури східно-християнського світу шляхом прямих контактів з Константинополем, засвоєння яких відбувалося зрозумілою для Русі мовою, забезпеченою розвинутою кириличною писемністю, не лише спричинило потужний імпульс її розвитку, але і прискорило інтеграцію Русі до духовно-культурного поля християнської Європи та провідні позиції у ньому. Адже за рівнем культурного розвитку Візантія до

початку XII ст. випереджала Західноєвропейські країни [10, с. 59] та здійснювала вплив на їхній культурний поступ.

Говорячи про інтелектуальну сферу середньовічної Європи слід враховувати її специфіку, яка полягала у наявності єдиного комплексу культурних та інтелектуальних явищ, освячених єдиною духовно-релігійною доктриною як їх іманентною основою. Виділення з цієї синтетичної єдності науки як окремої сфери знань ще остаточно не відбулося, а спостереження світових явищ мало споглядальний характер, адже головною метою пізнання світу було осягнення Божественного одкровення та закладеної у ньому істини, яка визначала світобудову та місця у ній людини. При цьому церква підтримувала цей тип пізнавальних та освітніх практик, адже світ як результат Божественного творення був вартий пізнання, а опис довершеної впорядкованості навколишнього світу мав слугувати демонстрацією величчя Творця та досконалості Його задуму: «таким образом, познание природного мира оказывается также внутренне соотношенным с духовным планом человеческого бытия, но не сопряжено прямо, а связано опосредованно; оно получает автономию в рамках этой связи» [4, с. 73]. Знання про світ слугували не для його «розчленування», а його світоглядного об'єднання.

У відповідності до такого шляху пізнання світу філософська думка, органічно пов'язана з теологічною, отримувала виразне педагогічне спрямування. Проповідь, повчання, агіографія як форми морально-етичної думки стають центральними для середньовічних філософських текстів, а приклади описів навколишнього світу, первинної натурфілософії використовувалися, передовсім, як ілюстрації та смислові паралелі у таких дидактичних творах, будучи вираженими у алегорично-символічних формах. «Природа интересовала писателей и читателей не сама по себе, а постольку, поскольку в ней происходили события, аналогичные событиям человеческой жизни и потому дававшие повод для нравственно-религиозных размышлений» [4, с. 73]. При цьому комплекс знань про світ був переважно запозичений з античної філософії у тому обсязі та формах, які не суперечили християнському віровченню, тому охоплював у середньовіччі лише незначну частину античного натурфілософського спадку. Основною формою наукових трактатів про світ навколишніх речей стають компілятивні компендіуми знань [4, с. 59–60], які відзначалися як значним поширенням, так і тривалим побутуванням. У західноєвропейському світі це, передовсім, «Етимології» Ісидора, єпископа Севильського VII ст., які «составили фундамент средневекового образования,

включив в себе сводку по всем основным отраслям знания, представленным в поздней античности» [13], а у XII–XIII ст. – також різноманітні «Суми», вершиною яких стали праці Томи Аквінського (XIII ст.). На Русі особливою популярністю набув «Шестоднев» Іоанна, екзарха Болгарського (IX ст.) – твір про шестиденне творення різних царств природи, який «містив низку даних про світ та місце у ньому людини з позицій християнського віровчення, залишившись популярним вступом до філософської проблематики аж до XVII ст.» [3, с. 79]. Поширеним на Русі був також «Фізіолог» – компілятивний збірник пізньоантичних творів про царство тварин, інколи рослин та мінералів, що підібрані як ілюстрації до біблійних сюжетів; його західноєвропейськими відповідниками стали різноманітні bestiarii XII–XIII ст. [4, с. 68], у яких середньовічні знання із зоології обертались у повчальні приклади поведінки у світі людей.

Універсальність за змістом і тематична всеохопність середньовічного знання, що знайшли вираз у цих компілятивних збірниках, не завжди критично осмислених, мали виразне морально-виховне значення, що мало слугувати кінцевій меті – досягненню людиною спасіння. Тому повчальний компонент був невід’ємною складовою інтелектуального знання того часу. Саме таке морально-етичне спрямування мали різноманітні твори, що становили корпус літературних джерел Давньої Русі: від перекладної збірки афоризмів «Пчела», що поширилася на Русі у XII–XIII ст., до оригінальних творів давньоруських авторів – «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Послання» Кліма Смолятича, а також проповідях та повчаннях Кирила Туровського, які загалом робили внесок у становлення давньоруської філософії, відомої як «любомудріє».

Важливим спільним компонентом європейського культурного простору було засвоєння античного спадку – передовсім картини світу Аристотеля та філософських ідей неоплатонізму, перейнятих ранньохристиянською патристикою. Але якщо Західна Європа у XII–XIII ст. знайомиться з творами Аристотеля, спершу за посередництва його арабських послідовників, а надалі – й безпосередньо, поклавши їх у основу схоластичної системи науки та освіти, то на Русь антична спадщина проникає у контексті східнохристиянської релігійної доктрини, ідейно вплетеної до неї. Приміром, збірник афоризмів морально-етичного змісту «Пчела» містив поряд із спадком християнської традиції понад 500 висловів, які належали більше ніж 140 античним авторам [2, с. 58, 68].

Одним із найяскравіших виявів античних світоглядних уявлень та їхнього художньо-символічного вираження у духовно-філософському світогляді християнської Русі є ідея «софійності» світу, яка «створила внутрішній стрижень київського християнства і мала безпосередній стосунок до світової системи усїєї античної цивілізації», знайшовши відображення у «ідейно-художній програмі Софійського собору» [1 с. 28]. І якщо країни Західної Європи зазнавали візантійського впливу в сенсі нового відкриття греко-римської спадщини, тобто інтелектуального та мистецького посередництва, то у православні країни Східної та Південної Європи з Візантії, крім того, разом із східнохристиянським віровизнанням проникала релігійно-містична течія ісіхазму як практики монашеського подвижництва, місцем поширення якого став Києво-Печерський монастир [8]. Цей шлях духовного самопізнання та вдосконалення, пошуку трансцендентної істини був дієвою формою світоглядної позиції, особливо у часи політичного неспокою та

бездержавності, являючи собою водночас форму збереження та передачі духовної традиції.

Таким чином, «філософська культура Русі, зберігаючи повною мірою загальноєвропейський характер, включаючи в себе елементи західноєвропейської думки... все ж тяжіла до східної культури, східного типу ментальності» з властивими останній «свідомо культивованою спірітуальністю, напруженими пошуками сенсу існування, націленістю на святість як на позамежну цінність» [2, с. 70], проте без крайніх форм релігійної екстатичності чи дихотомії плоті та духа, властивим деяким монашеським практикам західного християнства.

Важливою складовою середньовічної єдності культурно-інтелектуальних явищ було мистецтво як образно-символічне вираження світоглядних уявлень і водночас поле прикладного застосування наукового знання. У видах мистецтва зрілого середньовіччя (XI–XIII ст.) типологічні паралелі Сходу та Заходу Європи виражені особливо яскраво, адже середньовічні собори «були своєобразними каменними “енциклопедіями універсального знання”»... [12 с. 641, 658]. Так, символізм як система образності того часу був характерним як для Русі, так і для решти Європи: «Мистецтво XI–XIII ст. відкидало «суєтність світу» – декоративність, ілюзорне відтворення дійсності і розважальність. Воно прагнуло простими засобами виразити величність божественного, мудрість світобудови і всезагальний символічний зв’язок явищ» [5, с. 108–109]. Спільними для духовної культури різних регіонів Європи були «такі черти, як устремленность к абсолюту, тяготение к универсализму, символизм и аллегоризм, порождаемые религиозной структурой сознания, своеобразное сочетание обобщенности и конкретизации, давление традиционности, отсутствие чувства индивидуального автора, тяготение к авторитету и устойчивости формы» [14, с. 593].

Давньоруські храми XI–XII ст., зведені за константинопольськими зразками візантійськими майстрами та їхніми руськими послідовниками, передовсім Софія Київська як їх мистецький та ідейний апогей, демонструють розвинені для свого часу техніки будівництва та, найголовніше, оздоблення храмів, які вимагали не лише високих художніх навичок та естетичного смаку, але й прикладних знань з фізики (знання пропорцій, оптичних особливостей художніх зображень на сферичних та купольних поверхнях храмів) та хімії (для виконання фрескового живопису та мозаїк). Водночас ця сукупність мистецьких форм та науково-прикладних знань, яких потребували архітектурні та художні прийоми, були засобами втілення, оприявлення ідей духовної філософії та створеної нею моделі світобудови.

Тій же меті уособлення християнської світоглядної системи слугували й образно-художні засоби романського стилю, що склався в Західній Європі у XI–XII ст. Він розвивався під впливом культури Візантії, яка слугувала для християнської Європи періоду романіки джерелом культурних запозичень. Романські та візантійські, як і давньоруські, храми цього часу поєднують лаконічність зовнішніх форм, позбавлених декору, які контрастували з витонченою декоративністю внутрішнього оздоблення храму (фресковий живопис) з його стрункою ідейною композицією, покликаною відтворити модель всесвіту, яким він поставав в уявленні середньовічної людини. Отже, і в західному, і в східному християнстві храм ставав певним ілюстративним супроводом релігійної доктрини, що було особливо актуальним у країнах західнохристиянської традиції, у якій латинська мова релігійних текстів робила їх малодоступними для широких верств суспільства.

Дослідники відзначають також чимало інших паралелей у східно- та західноєвропейських культурах XII–XIII ст., таких як історико-героїчний епос, що був засобом «ритуально-символічного осмислення дійсності» [12, с. 650]. Схожість принципів літописання в значній мірі спиралася на спільну інтелектуальну основу – візантійську історичну літературу, таку як «Хронографія» Іоана Малали VI ст., «Хроніка» Георгія Амартоли XI ст., які слугували універсальними джерелами знань про минуле, до якого літописці та хроністи долучали відомі їм колишні та сучасні події історії, вписуючи таким чином досвід своєї країни у загальноєвропейський, а також світовий, як вони його розуміли, історичний процес. Зокрема, мала місце спроба пов'язати та підрядити старозавітні тексти духовній доктрині та картині світу, що ґрунтувалася на ідеях Нового Заповіту, і це водночас відповідало тенденціям західної схоластики та «цілком вписувалося у західноєвропейський контекст еволюції християнського світосприймання» [11, с. 239–241]. Хроніки та літописи були продовженням Єдиної світової історії, вписуючи до неї сучасні літописцям події. Традиція літописання, що мала давньоруську основу, була продовжена й у Литовську добу, продовжуючи, зокрема, виводити походження слов'янських народів від сина Ноя Яфета, й зберегла свої основні риси до XVII ст.

Отже, середньовічне знання було комплексним, присвяченим єдиній меті, увінчане ідеєю світової гармонії. Наївна з сучасної точки зору наука середньовіччя слугувала створенню єдиної моделі узагальненої картини світу; до спроб побудови подібних універсальних моделей людство звертатиметься неодноразово на нових рівнях пізнання. Певними відповідниками такої систематизації знання є енциклопедичність науки за доби Просвітництва і навіть сучасні спроби побудови універсальної «теорії усього», яка б об'єднувала складні світові явища. Проте, напевно, ніколи сума знань людства не становила такої культурно-інтелектуальної єдності, органічної сукупності, проникнутої єдиною духовною ідеєю, як за доби середньовіччя.

Попри типологічну єдність та змістовну подібність культур Східної та Західної Європи, зумовлену спільністю християнського віровчення, візантійськими культурними впливами та засвоєнням античного філософського та інтелектуального спадку, між культурами Русі та країнами католицької Європи існували відмінності. Вони були зумовлені як впливом регіональних дохристиянських культур, так і міжконфесійними розбіжностями у межах християнської релігії, що надавали цим культурам неповторності та оригінальності.

Однією з головних специфічних рис Русі була власна письмова мова на основі оригінальної писемності, хоча остання й мала генетичний зв'язок із грецьким алфавітом. Ця мова, перейнята Руссю з Болгарії, становила спільний спадок слов'янських країн православного простору Європи й була таким чином, поряд із віровизнанням, визначальним чинником їхнього об'єднання у специфічний субцивілізаційний ареал у межах Європи. Отже, самобутність давньоруської культури, з якої виростає українська, була передовсім у старослов'янській (пізніше – церковнослов'янській) мові. Ця давньослов'янська мова, яка, на відміну від грецької (у тому числі давньогрецької) та латинської мов, як мова писемна була молодшою та не мала попередньої культурної історії та написаного нею корпусу філософських праць. Попри це, вона впевнено посіла ту ж роль, яку виконували ці дві сакральні мови Європи, стаючи мовою богослужбовою та книжною – мовою релігії та освіти. Народи Руської держави, на відміну від західних європейців, отримали Святе Писання й корпус

писемних пам'яток – як перекладних, так і оригінальних – зрозумілою для них мовою. І хоча уже з XII ст. дослідники фіксують у писемних пам'ятках регіональні мовні відмінності, у т. ч. й ті, що вели до витворення української мови, книжна мова все ж залишалася зрозумілою ширшим верствам населення, що сприяло продовженню її побутування як офіційної письмової мови в Україні практично до кінця XVIII ст. Тоді ця письмова мова (що стала водночас основою розвитку російської мови), «подібна до створеної тисячоліттям раніше Кириллом і Мефодієм церковнослов'янської мови, що також не відповідала жодному з наявних на той час живих діалектів, але увібравши лексику багатьох із них, була зрозумілою у цілому слов'янському світі» [9, с. 363].

Доступність для читання давньослов'янської мови не лише спричинила її тривале побутування як мови освіти й писемності, але й забезпечила відсутність розриву між народними та сакральними мовами, який мав місце в Західній Європі та досяг свого апогею у реформаційному русі. Вона також стала запорукою доступності початкової та середньої освіти ширшим соціальним верствам, ніж це могла зробити латиномовна освіта у католицькому просторі континенту. Отже, наслідком цього було поширення грамотності серед ширших верств населення і, як наслідок, піднесення пізнавальних здібностей усього суспільства, а не лише кола інтелектуалів, спершу переважно духовного стану, як це було в Західній Європі [2, с. 60]. Поширення грамотності серед купецько-ремісничих кіл давніх русичів засвідчують різноманітні археологічні знахідки. Ця стійка традиція початкової народної освіти в Україні-Русі побутуватиме й у подальші століття, що неодноразово відзначатимуть іноземці.

Іншою особливістю середньовічної Русі був високий рівень освіченості не лише духовної, але й світської еліти, що, окрім зазначених вище чинників, було наслідком впливу прикладів інтелектуальної активності візантійських можновладців. Так, відомою є відзначена літописцем любов Ярослава Мудрого до читання, наслідком якої стало створення бібліотеки; те, що київський князь Всеволод Ярославич, за свідченням його сина Володимира Мономаха, опанував п'ять мов, а сам Володимир Мономах, завдяки своєму «Посланню дітям», заслужив звання одного із зачинателів давньоруської філософської думки. Сестра Володимира Мономаха Анна (Янка), ставши настоятелькою Андріївського монастиря, згідно літопису, навчала монахинь грамоти та співу, а також рукоділля, а історія її тітки – дочки Ярослава Мудрого Анни, французької королеви, яка оволоділа руською та латинською мовами, на відміну від її неписьменного чоловіка короля Генриха I, стала вже хрестоматійною ілюстрацією рівня освіченості давньоруської еліти. Завдяки цьому руська князівська династія, порівняно з володарями Європи XI ст., була «незвично освіченою» [17, с. 485].

Відгуком пам'яті про освіту давньоруської еліти є також легенда, що пов'язує знамените Реймське Євангеліє в його давній кириличній частині з Анною Ярославною, яка, вірогідно, могла б привезти його до Франції з Києва. І хоча, на думку багатьох учених, це пам'ятка пізнішого походження, традиція, що приписує його Анні, є прикладом того, як ментально та культурно Русь пов'язувалася із Західною Європою завдяки постаті Анни Київської, яка свого часу залишила помітний слід у політиці та культурній пам'яті європейців.

У певному взаємозв'язку з Анною Київською стоїть легендарна історія блаженної Едігни, що, за переказом, була її дочкою, а згодом стала шанованою святою у німецькій Баварії, де вона провела більшу частину життя [7, с. 63]. Її духовний шлях, релігійні практики, навчальна та лікувальна

допомога місцевому населенню знаходять перегуки як із традицією давньоруського монашества XI–XII ст., так і з західно-європейськими формами духовного подвижництва.

Той факт, що Київська династія Рюриковичів була пов'язана розгалуженими династичними зв'язками з європейськими монархами (не лише чимало руських князів стали дружинами іноземних правителів, але й семеро київських правителів XI ст. мали за дружин іноземок [17, с. 489]), сприяв поширенню образу Русі у Європі як висококультурної держави. Прикметно, що обидві історичні легенди – як щодо Едігни, так і Реймського Євангелія – зазнали нового побутування у XVI ст. та у XVII (саме з кінця XVI ст. на Реймському Євангелії присягали під час коронації французькі монархи), зберігаючи таким чином історичну пам'ять про зв'язок із тогочасною Руссю та її духовний вплив.

Україна-Русь завжди відігравала важливу роль у культурно-інтелектуальному діалозі з католицьким світом Європи. Інтенсивність цього діалогу та форми участі у ньому України надалі змінювалися, проте сам він практично ніколи не переривався.

XII ст. у Західній Європі стає періодом культурно-інтелектуального піднесення, яке іноді позначають як період «середньовічного ренесансу (гуманізму)», який поступово висуває країни регіону на роль лідерів інтелектуального поступу континенту. Накопичення нових знань відбувалося, в значній мірі, через посередництво арабської культури, яка, своєю чергою, інтегрувала здобутки розвинених культур Сходу (Індії та Китаю). Контакти з арабським світом відбувалися як завдяки культурному впливу мусульманської Іспанії (Кордобського халіфату), так і в результаті Хрестових походів.

Нові міжкультурні обміни принесли європейцям, зокрема, десятичну систему чисел, механічний годинник та магнітну стрілку, папір, знання з медицини та хімії (дистиляцію та возгонку). Не менш важливим для розширення наукового світогляду європейців став новий етап знайомства зі спадком Аристотеля, спершу завдяки перекладам творів його арабських коментаторів та послідовників, пізніше – шляхом активних перекладів його оригінальних праць, так що на початок XIII ст. був перекладений латиною майже весь комплекс Аристотелевих творів [4, с. 77].

Завдяки цьому з XI ст. в Західній Європі починає формуватися схоластика («шкільна філософія») як система філософських поглядів та шкільної освіти на теологічному ґрунті з її стрункою семеричною системою предметів двох циклів – трівіума та квадрівіума, зміст та послідовність вивчення яких відповідали сумі знань про людину та світ, а також ієрархічній послідовності тогочасного знання, яке вінчала теологія як найвища форма земного пізнання. У XII–XIII ст. схоластична філософія набуває довшеного вигляду, всередині напрямку з'являються перші раціоналістичні течії (П'єр Абеляр), у рамках схоластичної традиції вирішуються засадничі для неї питання співвідношення розуму та віри (Тома Аквінський, Дунс Скот), у дискусіях неоплатоніків та перипатетиків народжувалися засади раціоналістичного мислення, накопичуються природничо-наукові спостереження та здійснюються перші спеціально-наукові студії (Роджер Бекон), які значно поповнювали суму знань та готували ґрунт майбутнього ренесансного бачення людини та природи. Розвиток міст, торгівлі призводив до прогресу інженерно-технічної справи та значних винаходів та впроваджень (вітряний та водяний млини). Зміцнення бюргерства як впливової соціальної верстви створювало соціальну основу подальшого інтелектуального розвитку. Синтетичним художнім виразом культурних та інтелектуальних змін і прагнень доби епохи стала готика – стиль архітектури, який у

XIII ст. широко розповсюджується у Західній та Центральній Європі, водночас набувши особливих національних та регіональних рис.

Найвищими інтелектуальними досягненнями розвитку європейського Середньовіччя стає створення університетів, яких на поч. XV ст. в Європі було вже близько 60, а наприкінці цього століття – 79 [15, с. 656, 670], а також винайдення Йоганном Гутенбергом бл. 1440 р. методу книгодрукування з набірного шрифту. Обидва феномени мали вирішальне значення для культурно-інтелектуального поступу усіх наступних епох: принцип університету як закладу вищої освіти, переживши неодноразові реформи змісту та організації освіти, продовжує зберігати свою ідейну основу, а винахід Гутенберга, який нерідко називають «революційним», був підставою принципів друку до останньої чверті XX ст., доки йому на зміну не прийшли сучасні комп'ютерні технології.

Цей період співпав зі значними геополітичними змінами у Східній Європі, які істотно вплинули на участь України-Русі в процесах інтелектуального розвитку. Навала монголів на Русь у 1230–40 рр. призвела до значного удару по її розвиненій культурі, а руйнування, демографічні та культурні втрати, як і наступна понад столітня політико-економічна залежність від Орди, істотно вплинули на процеси культурно-інтелектуального життя Русі-України, змінивши форму її участі у інтелектуальному діалозі європейської цивілізації.

Центр культурного життя України зміщується на Захід – до Червоної Русі – Галичини, спершу як Галицько-Волинське князівство, а з середини XIV ст. – як частини Польської корони. Віддаленість регіону від постійних контактів з монгольським степом та його включення до торговельних шляхів Центральної та Західної Європи зробили Галичину продовжувачем традицій української державності та давньоруської культури, а надалі – першим українським регіоном, який стає анклавом українства у католицькому просторі Європи, поклавши початок традиції тіснішої культурної взаємодії православної України з католицькою Європою.

Геополітичне становище вкупі з необхідністю боротьби з монголо-татарами зміцнили європейські орієнтації правителів Галицько-Волинського князівства, виразом чого став акт коронації Данила Галицького у 1253 р. папою Інокентієм IV, за яким західноукраїнські землі офіційно визнавалися європейським форпостом у боротьбі з татарами, та символічно підтверджено їхній статус як частини європейського геополітичного та культурного простору.

Європейський характер ментальності та геополітичних орієнтацій Галицької Русі відбився також на сторінках Галицько-Волинського літопису, який, описуючи події XIII ст., вміщував численні відомості про сусідні з Князівством західні країни – Литву, Польщу, Пруссію та Угорщину, що свідчить як про знання українськими літописцями тамтешніх історичних джерел та реалій, так і про важливість політичних стосунків з країнами Центральної Європи та тісний зв'язок із ними [11, с. 245].

У той же час невірно було б вважати Україну-Русь XIV–XV ст. виключеною з інтелектуального життя Європи загалом. Звичайно, ту роль, яку мала давньоруська держава, впливаючи на культурний розвиток європейської цивілізації, було втрачено, як і значну частину давньоруського культурного спадку взагалі. Русь перестала бути паритетним учасником міжкультурного діалогу всередині європейської цивілізації, проте не перериває своєї участі у ньому.

З одного боку, мала місце певна інтегрованість та безпосередня участь галичан у інтелектуальних процесах Центральної та Західної Європи, а з іншого, – в

українських та білоруських землях Великого князівства Литовського відбувалося поступове подолання наслідків монголо-татарської навали, шляхом збереження та трансформації давньоруського спадку у межах нової держави з чисельно і культурно домінуючим східнослов'янським православним компонентом. Формою національно-культурного самозбереження та основою подальшого культурного Ренесансу (сучасні вчені розглядають Відродження як загальноєвропейське культурне явище, притаманне усім народам, що, правда, у різних часових межах, специфічних формах та виразними регіональними особливостями [6, с. 5–6]) стало поширення руської мови як державної у Литовському князівстві, а також певний трансфер культурної традиції Русі у нову державу, особливо значний до Кревської унії 1385 р. та зміни політичних орієнтацій литовських правителів.

Період XV – першої половини XVI ст. був для значної частини України у складі Литви часом збереження традиції («русчизни», якою, як відомо, «квітла Литва») та певного накопичення сил для потужних культурних зрушень, які мали місце в Україні наприкінці XVI – у середині XVIII ст. Прискоренню цих процесів та інтенсифікації часті більшості земель Центральної України у процесах культурної взаємодії заважали об'єктивні суспільно-політичні причини – демографічні втрати, особливо у південно-східних регіонах, викликане монгольськими, а з кінця XV ст. – татарськими нападами з Криму, і, як наслідок, послаблення процесів урбанізації, що було основою розвитку середньовічної культури та цивілізації. Процеси культурного розвитку значної частини України-Русі та її культурних контактів з рештою Європи уповільнилися, проте не припинилися.

Яскравим виявом культурного симбіозу литовського періоду в Україні – поєднання давньоруських надбань із західними суспільними новаціями став розвиток правової культури Литовської держави. У ньому поєдналося, з одного боку, становлення власної правової системи Литовсько-Руської держави, що набула кодифікованого вигляду у Литовських статутах, які являли собою оригінальні пам'ятки правової думки високого рівня та були синтезом давньоруської правової традиції, із сучасними для XVI ст. суспільно-політичними реаліями та юридичними практиками, й водночас – впровадження на теренах України системи міського самоуправління на основі німецького Магдебурзького права.

Долаючи наслідки монгольської навали та золотоординського панування, Русь вже не мала змоги опертися на «духовну метрополію» Візантії, яка зазнавала ісламізації після турецького завоювання, й водночас Україна-Русь усе більше опинялась «в силовому полі Західнохристиянського, незабаром Новоевропейського світу, що динамічно розвивався і починав стверджувати своє панування на планеті саме у цей час» [9, с. 361]*.

Наступні політичні події, передовсім входження України, за Люблінською унією 1569 р. до Речі Посполитої, зробили її єдиною частиною православного світу, включеною до геополітичних структур католицької Центральної Європи. Це поставило Україну перед необхідністю вироблення власних культурних форм, які б забезпечували їй участь в інтелектуальному житті ментально спорідненої з нею Європи, й водночас на засадах збереження власної релігійної та культурно-національної ідентичності. Саме у

цей час починається новий етап культурно-інтелектуального діалогу *Slavia Orthodoxa* в особі православної України зі *Slavia Romana*, а разом з тим – з латинсько-католицьким релігійним простором у цілому. Ці процеси зумовили як необхідність вироблення Україною форм культурного синтезу, так і нову роль, яку їй судилося відіграти у європейському інтелектуально-культурному діалозі Ранньомодерної доби.

1. Більченко Є. Образ філософії як любомудрія в контексті діалогу культур Київської Русі з античністю / Євгенія Більченко // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 25–33.
2. Бондар С. До питання про особливості і специфіку філософствування в Україні XI–XIV ст. / Станіслав Бондар // «Філософські ідеї в культурі Київської Русі»: давньоруські історико-філософські читання пам'яті видатного українського філософа Вілена Сергійовича Горського. – Полтава. 2008. – С. 51–74.
3. Вдовина О. Роздуми про методологію або метафізичні пастки для сциєнтистського розуму / Олена Вдовина // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 76–85.
4. Гайденок В. П., Смирнов Г. А. Западноевропейская наука в Средние века: общие принципы и учение о движении / В. П. Гайденок, Г. А. Смирнов. – М.: Наука, 1989. – 351 с.
5. Гудзенко-Александрчук О. Символічний аспект духовної культури Київської Русі / Олена Гудзенко-Александрчук // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 96–115.
6. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / Володимир Литвинов. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
7. Луняк Є. Анна Руська – королева Франції в світлі історичних джерел / Євген Луняк. – К., Ніжин: Міланік, 2010. – 96 с.
8. Мешков В. Києво-Печерський монастир – серце древнеруського духа / Вячеслав Мешков // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 292–304.
9. Павленко Ю. Цивілізаційна природа України та глобальні протиріччя сучасного світу / Юрій Павленко // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 363.
10. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – 2. вид., випр. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.: іл.
11. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
12. Уколова В. І. Культура Западной Европы. Зрелое Средневековье (XI–XIII вв.) / В. И. Уколова // История Европы. С Древнейших времен до наших дней: в 8 т. – Т. 2. Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – 808 с.
13. Уколова В. І. Рождение средневекового Энциклопедизма. Исидор Севильский / В. И. Уколова // Уколова В. И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – начало VII века). – М.: Наука, 1989. – С. 207–283. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://antology.rchgi.spb.ru/lisidorus_Hisp/medenc.htm.
14. Уколова В. І. Феномен Средневековой культуры / В. И. Уколова // История Европы. С Древнейших времен до наших дней: в 8 т. – Т. 2. Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – 808 с.
15. Уколова В. І., Романова В. Л. Культура Западной Европы. Культура Западной Европы в XIV–XV вв. / В. И. Уколова, В. Л. Романова // История Европы. С Древнейших времен до наших дней: в 8 т. – Т. 2. Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – 808 с.
16. Ясперс К. Идея Университету / Карл Ясперс // Идея университета: антология / упоряд. М. Зубрицька [та ін.]; відп. ред. М. Зубрицька. – Л.: Літопис, 2002. – 304 с.
17. Rüß H. Eupraxia-Adelheid. Eine biographische Annäherung / Hartmut Rüß // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 54/2006. s. 481–518.

* Водночас ми, на відміну від Ю. Павленка, який, услід за А. Дж. Тойнбі, виділяє окрему Східнослов'янсько-православну цивілізацію, стоїмо на позиціях визначення східнохристиянської (православної) субцивілізації як частини європейського цивілізаційного простору.

Сергій Конча

Біля витоків давньоруської еліти: цар Аль-Дір з повідомлення аль-Масуді

Аналізується розповідь арабського автора X ст. аль-Мас'уді про слов'янського правителя («царя»), якого нерідко ототожнюють з літописним князем Аскольда. Визначаючи проблемність такого ототожнення, слід відхилити побудову, які заперечують належність згаданого правителя до слов'янського світу. Сукупність даних дозволяє встановити, що йдеться про ранньодержавне об'єднання у Подніпров'ї, яке передувало Київській Русі.

In the paper the story of the Arabic writer Al-Mas'udi about Slavic ruler who is often identified with the Prince Dir from the Rus' chronicles is considered. Recognizing the complexity of this identification, we should reject the hypothesis that denies affiliation of the ruler to the Slavic world. The dataset allows to establish that story concerning an early state association on the Dnieper area, which preceded the Kievan Rus.

У вітчизняній історіографії давно і міцно утвердилося переконання, що відома з літописання постать напівлегендарного брата Аскольда – Діра відобразилась у творі арабського історика першої половини X ст. Абу-ль-Гасана аль-Мас'уді (далі подаємо спрощену форму – Масуді). Згаданого Масуді правителя («царя слов'ян»), арабська форма написання імені якого може бути транскрибована як «'л.дір», уперше (1852 р.) ототожнив з київським князем Діром польський дослідник Йоахим Лелевель [30, с. 50]. З того часу про тотожність означеного правителя з літописним персонажем писали М. Грушевський, В. Мавродін, М. Брайчевський, М. Котляр, О. Прицак, А. Новосельцев, Г. Лебедев та інші [2, с. 332–334; 5, с. 408–409; 16, с. 54; 19, с. 587–589; 27, с. 472; 28, с. 229; пор. також: 21, с. 143–144; 6, с. 254].

Практично всі згадані автори доходили висновку, що згадка арабським джерелом Діра, як могутнього володаря – царя («малік»), навіть «першого серед слов'янських царів», унаочнює неодноразовість правління Діра і Аскольда. Вважається, що літописна традиція XI–XII ст. штучно об'єднала цих відомих, очевидно лише з народних переказів, правителів у нероздільний тандем. М. Грушевський, а пізніше В. Мавродін вважали, що Дір мав правити після Аскольда, М. Брайчевський і Г. Лебедев, що перед. Але всі згадані дослідники згодні в тому, що повідомлення Масуді свідчить про значний рівень розвитку київського (поляньського?) князівства у середині – другій половині IX ст., ще до вокняжіння в Києві Олега. Адже Масуді говорить, що «'л.дір (= аль-Дір?) є «першим» (наймогутнішим, найвпливовішим?) серед слов'янських «царів», йому підкоряються «великі міста і країни», а до столиці прибувають купці з віддалених країн [4, с. 137].

Однак на перешкоді ототожненню згаданого правителя слов'ян з літописним Діром стоять доволі вагомі обставини.

1. Масуді не дає певних чітких географічних прив'язок означеній вказівці, не згадує назви країни, де править «'л.дір», не називає його столиці.

2. Відповідний текст дійшов у кількох списках, які дають різночитання імені (титула?) «алдін» або «ддін» [4, с. 137, 167; 11, с. 75, прим 49]. Особливості арабської граматики дають можливість читати це ім'я як Алдір, Аладір, Аладін, Аддін, ад-Дайан і т. п. [4, с. 167; 25, с. 69].

3. Як вважає частина сходознавців, арабські автори не застосовували в іноземних іменах визначеного артикля аль-, отже ім'я має читатися як Алдір або ж Аладір, Лудір і т. п., але ніяк не «Дір» [25, с. 69, але пор.: 11; 27, с. 472].

4. Не виключено, що перед нами не власне ім'я, а назва народу або країни.

Отже, по суті, характер повідомлення Масуді не тільки не дає ключа для впевненого ототожнення згаданого ним правителя з Діром, але й дозволяє шукати «першого серед слов'янських царів» по всьому просторі Слов'янщини.

У зв'язку з цим, чеські і польські дослідники нерідко прив'язують згадку про «царя 'л.дір» до своїх теренів, вбачаючи тут правителя Великої Моравії, Чехії, польського князівства або ж назву одного з західнослов'янських племен.

Інші автори, визнаючи неймовірність ототожнення імен «'л.дір» і «Дір» все ж вважали, що у Масуді йдеться про Русь на Дніпрі з центром у Києві. Для такого ототожнення спонукає, зокрема, ремарка, про мусульманських купців, адже вельми подібне повідомлення міститься у близьких до Масуді за часом авторів: аль-Балхі (писав у 20-х роках X ст.) та аль-Істахрі (930–940-ві рр.) [26, с. 313], де сказано, що торговельники (судячи по контексту, з мусульманських країн) регулярно прибувають з товарами до *Куяби* (= Києва), головного міста країни *русів* [26, с. 316–318, і пор.: 27, с. 472].

Оскільки Масуді писав у 930–940-х роках, логічно вбачати у згаданому ним правителі не маловідомого і напівзабутого вже діяча минулих часів, а сучасника, або близьку в часі постать, добре помітну на політичному видноколі. Ці міркування підвели, зокрема, ще Ф. Вестберга до висновку, що в імені «'л.дір» слід бачити спотворене «Ігор» і ототожнювати «слов'янського царя» з київським князем Ігорем Рюриковичем, що правив між 912 і 944 рр. [3, с. 396]. Проте думка ця не отримала визнання.

Але незалежно від того, чи будемо ми вважати ідентифікацію імені (або назви) «'л.дір» з легендарним Діром можливою, повідомлення Масуді є, безперечно, дуже важливим. У поєднанні з іншими синхронними даними про слов'янські держави та їхніх правителів воно може пролити світло на геополітичні відносини в Східно-Центральній Європі часів становлення Київської Русі. Попри численні альтернативи (див. нижче) імовірність прив'язки повідомлення до Середнього Подніпров'я або інших теренів України лишається в силі, що обумовлює необхідність його поглибленого аналізу в контексті дослідження минулого українських земель.

Хоча, як вже сказано, прямих географічних прив'язок своїй згадці Масуді не дає, усе ж контекст повідомлення дає певні орієнтири для локалізації володінь «першого з слов'янських царів». Повідомлення про «царя 'л.дір» виступає продовженням переліку слов'янських народів та їхніх правителів. Цей перелік міститься тільки у праці Масуді і є найбільш детальним серед згадок східних джерел про слов'ян [4, с. 135–136; 1, с. 57; 11, с. 70; 23, с. 209; 25, с. 62–65]. Слід погодитись з тими авторами, які відносять даний перелік, насамперед, до західнослов'янських теренів. Дійсно, у списку фігурують морави, хорвати, сорби, хижани (одне з племен лютичів), з меншою імовірністю упізнаються мазов'яни (в оригіналі «манабан»), ободрити або варнаби («баранджабин»). Ряд дослідників схиляється до думки, що в назві племені «намджин», названого найхоробрішим зі слов'ян, слід бачити слов'янську назву німців, а їхнього правителя на ім'я «Азана» ідентифікувати

зі східнофранкським (німецьким) королем (з 936 р.) Оттоном I; згадана поряд назва «слов'янського» племені «сасин» нагадує слов'янську форму назви саксів [4, с. 165–166; пор. 11, прим. 25, 26, 38; 25, с. 64].

Отже, Масуді, маючи у розпорядженні реляцію якогось мандрівника (купця?) про західнослов'янські народи, помилково включив до їхнього числа також згадки про сусідніх з ними германців (німців), вочевидь отримані з вуст слов'янських інформаторів.

Відмітивши наявність у слов'ян (а саме у сорбів) звичаю спалювати померлих, Масуді зазначає, що цей обряд відомий також у тих слов'ян і у русів, що мешкають у хазарській країні. При цьому наведена загадкова фраза: «Це плем'я слов'ян (руси?) та інші примикає до сходу і тягнеться у напрямку заходу» (вар. перекладу: «...є віддаленим від заходу»). Відразу після цієї ремарки міститься цікавий для нас фрагмент:

«Першим серед слов'янських царів є цар 'л.дір, він має великі міста і численні населені країни (вар.: добре влаштовані поселення), мусульманські купці прибувають до його володінь з різного роду товарами. Далі, поряд з цим царем, з числа слов'янських царів, живе (вар.: межує) цар алвандж (вар.: алфрандж, іфранджі), що має (підвладні йому) міста і великі області, багато війська та військових припасів; він веде війни з Румом, Іфранджем, Нукабардом та іншими народами, але ці війни не рішучі (вар.: йдуть з перемінним успіхом). Далі з цим слов'янським царем межує цар (племені) турк. Це плем'я найкрасивіше серед слов'ян лицем, найбільше серед них числом, найсильніше мужністю» [4, с. 137; 11, с. 71].

Згадані у цьому тексті географічні орієнтири створюють підстави для спроб локалізації володінь «'л.дір» у просторі. Не викликає заперечень, що «турк» в даному разі позначає племена угрів (мадярів), що наприкінці IX ст. перемістилися з Північного Надчорномор'я до Дунайсько-Тиської низовини, де їхні нащадки мешкають нині [12, с. 159–163; 30, с. 51–55, 105 і далі]. В іншому місці Масуді згадує про це переселення, так само вживаючи щодо угрів етнонім «турки» [4, с. 134]. Під цією ж назвою мадяри-угри виступають і в сучасника Масуді Константина Багрянородного [12, с. 39, 53, 159], і у низки інших авторів [25, с. 70; 30, с. 119–133]. Румом мусульманські автори, зазвичай, називали Візантійську імперію, Іфранджі – це держава франків, як правило, під цією назвою у авторів IX–XI ст. сукупно виступають французькі і німецькі землі, Нукабард – це Італія (від спотвореного «(держава) *Лангобард(ів)*») [4, с. 126, 167–168; 11, прим. 52, 53; 7, с. 30, 32].

Й. Лелевель, який уперше інтерпретував «'л.дір» як київського князя Діра, був схильний вважати, що під «царем алвандж» належить розуміти якогось князя балканських слов'ян, адже тільки в цьому разі можна уявити собі можливість ведення ним воєн як з Візантією, так і з західними володарями [31, с. 50]. Проте це пояснення суперечить тексту, де сказано, що володіння царів 'л.дір і ал-вандж безпосередньо межують. До того ж історія не лишила згадок про балканського князя настільки могутнього, що вів би війни не лише з Візантією, але також з франками і лангобардами водночас. Якщо йдеться про першу половину X ст. – а на таку хронологію вказує згадка про сусідство ал-вандж і турк – можна з впевненістю сказати, що такого могутнього володаря тоді на Балканах не було, адже події цього періоду детально висвітлює Константин Багрянородний [12, с. 110–153]. Якщо ми будемо бачити в «ал-авандж» сучасника київського Діра (IX ст.), то не витриманим опиняється критерій сусідства з турками (уграми), адже ті мешкали у той час ще далеко

від (західно)балканських теренів – між Дністром і Доном [8, с. 48–57; 12, с. 159, 161].

Більшого впливу набуло пояснення провідного польського сходовознавця Тадеуша Левицького, який інтерпретував слово «'л.дір» як «алдар» – аланський титул, що означає «правитель», «князь». На думку дослідника, титул цей мав належати правителю прикарпатських хорватів [32, с. 26].

Справа в тому, що за даними Константина Багрянородного (писав у 940–950-х роках) і англійського короля Альфреда (писав у 880–890-х роках), найпотужнішим політичним об'єднанням північніше Карпат в кінці IX і у першій половині X ст. був союз племен на чолі з хорватами [13]. За даними Константина (940-ві роки, підконтрольна хорватам територія («Велика Хорватія») тягнулась від порубіжжя з Франкською імперією до верхів'їв Дністра (де хорвати стикались з печенігами) [12, с. 131, 135, 141].

Певне світло на природу виникнення хорватського союзу дозволяють пролити дані лінгвістики. Більшість мовознавців, які торкалися походження етноніма «хорват», згодні в тому, що назва має іранське (найімовірніше, аланське походження) [22, с. 84–100].

Сукупність даних дозволила Т. Левицькому припустити, що на чолі хорватського союзу племен, склад якого був переважно слов'янським, стояла еліта степового аланського (сарматського) походження (пор. аналогічну ситуацію з Болгарією). На час згадок Масуді і Багрянородного вона була вже, імовірно, слов'янізованою, але аланська титулатура ще зберігалась. Центр хорватського об'єднання, на думку Т. Левицького, знаходився на верхній Віслі, отже, тут мала бути і, згадана Масуді, столиця правителя-алдара, наймогутнішого на той час серед (західних) слов'янських володарів.

Під сусіднім «царем ал-авандж», обираючи варіант прочитання «ал-франдж» / «ал-франг», польський дослідник розуміє чеського князя – «цар (ал-) Франдж» це «князь *Пражський*» [33, с. 356]. Що стосується згадки про війни цього правителя з Румом, Іфранджем і Нукабардом (ромеями, франками, лангобардами), то Т. Левицький схильний вважати її помилково перенесеною з розповіді про «царя Турк», адже угри дійсно у цей час переможно воювали по всій Європі, здійснюючи регулярні грабіжницькі рейди на землі Франції, Німеччини, Італії, Балканського півострову.

Отже, тлумачення Т. Левицького, начебто, задовільно пояснює усі назви, витримуючи критерій тісного сусідства володінь двох слов'янських правителів і угрів. Проте, безумовно, слабким місцем його інтерпретації є відсутність у джерелах достеменних випадків вживання слов'янами терміну *алдар*, при тому, що на тлумаченні «'л.дір» як «алдар» ґрунтується весь означений концепт. Може викликати застереження також те, що хорватів (тут безперечно західно-, а не південнослов'янських) Масуді вже згадував у загальному переліку племен (див. вище), нічим їх не відзначивши, а тепер вони мали б виступати, фактично, як наймогутніші з слов'янських племен, але чомусь без приведення назви.

Перенесення згадки про війни «царя франдж» на «царя турк» є явною натяжкою, очевидність якої підкреслюється вказівкою на «нерішучість» цих воєн. Адже до 955 року, коли угри були розбиті майбутнім імператором Оттоном I при Аугзбурзі, вони доволі активно і успішно здійснювали свою експансивну діяльність, грабуючи і збираючи данину по всій Центральній і Західній Європі. Отже, інформатори Масуді ніяк не могли повідомити, що війни свої угри («турки») ведуть «нерішуче» або з перемінним успіхом.

Усі ці обставини не дозволяють прийняти пояснення Т. Левицького.

У радянській науці пізнього періоду певного впливу набуло пояснення відомого українського арабіста Андрія Ковалевського (1895–1969). На думку цього дослідника, «'л.дір» слід читати як «Лудйар», а наступну назву як «ал-Франдж», а бачити за ними відповідно назви герцогств Лотарингії і Франконії [11, с. 71]. Таке пояснення дозволяє, зокрема, пояснити, чому правитель ал-Франдж (або Іфрандж) виявляється одночасно ворогом Іфрандж – у першому випадку розуміємо німецьке герцогство Франконію, а у другому – Францію (Західнофранкське королівство) [11, с. 76, прим. 52]. Правителі Лотарингії та Франконії названі «слов'янськими» через погане розрізнення тогочасними арабами германських і слов'янських народів, як це видно з віднесення до слов'ян «намджин» і «сасин» – німців і саксів [11, с. 73].

Правителя Лотарингії названо «першим», оскільки тогочасний герцог Гізельберт (912–939 рр.) посприяв значному піднесенню цієї землі, до того ж Лотарингія була першою германомовною країною на шляху арабських купців з Іспанії до центральної Європи.

Герцог Франконії Ебергард (915–939 рр.) дійсно відзначався войовничістю, беручи активну участь у сутичках із західнофранкськими правителями. На згадку про війни «царя аль-Франдж» (герцога Франконії) з Нукабардом (Італією) та Румом (Візантією) мали вплинути спогади про участь франконських герцогів у походах до Італії у IX ст. [11, с. 75, прим. 50]. Ці походи зачіпали як області лангобардських (ломбардських) королів, так і візантійські володіння на півдні.

Оскільки угри на зламі 930–940-х років фактично оволоділи Баварією, то інформатори Масуді цілком могли стверджувати, що володіння герцогів Франконії та Лотарингії межують з володіннями «царя турків».

Отже, інформаторами Масуді у даному разі мали бути арабські купці з Іспанії, про що власне і говорить згадка про мусульманських купців, прибуваючих до володінь царя 'л.дір. Знаменитий історик помилково асоціював розповіді про маловідомі арабам народи зі слов'янами.

Пояснення А. Ковлевського переконало навіть такого послідовного захисника усього слов'янського як Б. Рибаків, тим самим надовго усунувши означене повідомлення Масуді з дискурсу про київських правителів і слов'янських князів.

Проте уважніше звернувшись до аргументації харківського сходознавця, неважко побачити її очевидну слабкість. По-перше, назви «намджин» і «сасин» очевидно є слов'янськими – треба думати, інформатори Масуді почули від слов'ян розповіді про їхніх західних сусідів і, не вдаючись у подробиці, помилково віднесли німців і саксів («сасів») до слов'янських народів. Ця специфічна ситуація не дає нам права вважати, що араби – як східні, так і західні – відносили німців до слов'ян регулярно. Очевидно, зовсім іншим мало бути сприйняття у тих мусульманських мандрівників, які прибували до німецьких земель безпосередньо, та ще й з заходу.

По-друге, незрозуміло чому саме герцогу (або герцогам) Франконії була приписана винятково важлива роль у війнах з італійськими правителями – зазвичай у походах до Італії брали участь правителі різних німецьких і, ширше, франкських земель. Так само неясним лишається, чому тільки до герцога Франконії атрибутовано фразу: «у нього є міста і населені області, багато війська та військових

припасів», хоча приблизно те саме можна було б сказати і про того ж герцога Лотарингії та про інших герцогів і графів.

Нарешті, ані герцог Лотарингії, ані герцог Франконії не вважалися самостійними правителями, будучи васалами східнофранкських (німецьких) королів, про що не могло бути невідомо іспанським арабам, до того ж купцям, які регулярно відвідували ці землі. Вжити до залежних правителів – герцогів – назву «малік» («верховний правитель», «цар»), оминувши увагою їхнього сюзерена, люди з середньовічним мисленням просто не могли.

Останнє в часі розгорнуте пояснення повідомленню Масуді запропонував сучасний московський сходознавець Дмитрій Мішин [25, с. 68–72]. Він звертає увагу, що написання таємничого імені або титулу «'л.дір» схоже на «'л.м.ір» – титулу або імені правителя Волзької Болгарії, приведеного арабським автором XII ст. аль-Бакрі і згаданого у зв'язку з тим, що за правління «'л.м.ір» в цій країні було прийнято (922 р.) мусульманство. У той же час, знаменитий арабський мандрівник Ібн-Фадлан, який відвідав у 921–922 роках з місією Волзьку Болгарію, називає її правителя (илтивера) Алмоша «цар слов'ян» [10, с. 121 і далі]. Отже, на думку Д. Мішина, можна припустити, що «найпершим з слов'янських царів» Масуді, слідом за Ібн-Фадланом, назвав саме правителя Волзької Болгарії. З цим узгоджується і згадка про регулярне прибуття до столиці країни мусульманських купців, про що в деталях зазначає той же Ібн-Фадлан.

Що стосується сусіднього правителя, ім'я чи титул якого слід транскрибувати «ал-ф.р.ндж», то під цією формою, на думку дослідника, може критися назва київських *варягів* (вони ж *руси*)* [25, с. 71]. Відповідна арабська форма може бути прочитана як «варанг», що близько до грецької передачі того ж слова. Розмах воєн «царя ал-ф.р.ндж» може бути зіставлений з театром норманських набігів першої половини X ст., адже арабські автори нерідко ототожнювали східноєвропейських русів і західних норманів. Зокрема, Масуді, згадавши про напад на Андалусію (мусульманську Іспанію) близько 913 року якихось язичників, що прийшли з моря, припустив, що це були руси, володіння яких з'єднуються, як він пише, північними протоками з західним Океаном [4, с. 129]. Деякі інші арабські автори прямо називали русами норманів-вікінгів, які здійснювали напади на західні узбережжя Європи [9; 24, с. 24–25]. Отже, немає нічого неможливого, що інформатори Масуді перенесли назву східноєвропейських варягів на західних норманів, хибно вважаючи, що правитель перших спрямовував походи також і других. Цим пояснюється згадка про війни «царя ал-ф.р.ндж» з Іфранджі (володіннями франкських королів). Що ж стосується воєн того самого «царя» з Румом, то цілком очевидно, що йдеться про напади Русі на Візантію часів Олега та Ігоря, які дійсно відбувались з «перемінним успіхом».

Отже, Масуді говорить, начебто, про великі політичні об'єднання і найвизначніших правителів Східної Європи, ведучі перелік зі сходу на захід (ймовірно, уздовж володінь згаданої перед тим Хазарії). Цілком логічно завершується цей невеликий перелік згадкою «царя турк», наймогутнішого на той час правителя з числа сусідів Русі від заходу [25, с. 70, 72].

З поясненням Д. Мішина можна погодитись лише частково. Перш за все, викликає сумніви ототожнення «царя 'л.дір» з булгарським илтивером Алмошем. Форми відповідних назв

* Пор. літописне: «И приидоста два *варяга* и нарекостася князема, одному бо имя Аскольд, а другому Дир; и беста княжаша в Киеве и владеюща Полями» (Новгородський перший літопис), «Аскольд же и Дир... многи *варяги* съвокуписта и начаста владеть Польскою землею» (Лаврентієвський л.) «И беша у него (Олега) словене и *варязи*, и прочии, прозвашася русью» (Патітвський л.).

не цілком відповідають одна одній, до того ж вважається, що форма, наведена аль-Бакрі, є неточною передачею імені «Алмош» (тоді як у Ібн-Фадлана наводиться інша форма). «Царем слов'ян» правителя Волзької Болгарії (Булгарії) ніхто, крім Ібн-Фадлана, більш не називає і чому саме Ібн-Фадлан застосував це позначення досі лишається нерозв'язаною загадкою. У тому числі ніколи не називає так правителя Булгарії (ар-Бургар) Масуді, який часто згадує про цю країну у самих різних контекстах, зближуючи її населення в етнічному відношенні з хазарами і тюрками [23, с. 204]. Очевидної залежності цікавого для нас фрагменту тексту Масуді від розповідей Ібн-Фадлана не простежується.

Якщо дійсно йдеться про правителів близьких у часі до Масуді (а Д. Мішин наполягає на цій обставині), дуже сумнівно, що його інформатори випустили з уваги належність «царя 'л.дір» до кола мусульманських правителів (яким був булгарський илтивер). Натомість акцент на тому, що до столиці царя прибувають купці з *мусульманських країн* вказує якраз на те, що «цар 'л.дір» не був мусульманином.

Натомість інтерпретація «царя ал-ф.р.ндж» як правителя варягів-русів видається прийнятною. Русів (хоча і помилково) вважали слов'янським племенем Ібн-Хордадбег і аль-Факіх [26, с. 291–292], та й сам Масуді, вочевидь, не дуже чітко розрізняє русів і слов'ян. Так само інформатори Масуді цілком могли віднести до числа слов'янських правителів когось з варязьких ватажків, зокрема, Олега, Ігоря або ж Аскольда. На огласовку форми «фарандж» («фаранг»?) могла вплинути подібність скандинавського слова «ворінг» (звідки давньоруське «варяг») до ширше відомого етноніма «франк». У слушності ототожнення переконує також географія військових дій ал-ф.р.ндж – вести війну з Візантією, Італією та Німеччиною або Францією одночасно, як ми вже бачили, навряд чи міг хтось із західнослов'янських правителів. Не може бути ототожнена з країною ал-ф.р.ндж і одна з найбільших слов'янських держав тих часів Дунайська Болгарія, адже Масуді добре знає цю країну, описуючи її під назвою Бурджан [4, с. 126].

Отже, наш огляд дозволяє дійти наступних висновків:

1) під правителем («слов'янським царем») ал-вандж або ал-франдж слід розуміти правителя одного з варязького об'єднань у Східній Європі, імовірноше за все, зосередженого на Дніпрі, тобто це об'єднання тотожне з «русами Куяба» інших авторів [пор. 26, с. 320–323]; не виключено, що йдеться про одного з перших київських князів зображених у літописанні;

2) немає підстав вважати, що під назвою «'л.дір», яка позначає ще одного, очевидно, доволі значного слов'янського правителя, криється якийсь неслов'янський – німецький або тюркський – володар;

3) якщо немає помилок у перекладі (а його адекватність підтверджена багатьма поколіннями арабів), обидва згадані правителі мають бути близькими сусідами, адже Масуді говорить буквально: «неподалік цього царя живе (вар.: сусидить, межує з ним) інший слов'янський цар»;

4) «слов'янського царя Алдіра», слід, отже, шукати у Східній Європі неподалік раннього київського князівства, очолюваного варяго-русами.

Принадно ототожнити «першого з слов'янських царів» з царем слов'ян Свят-маліком («св.ій.т.м.л.к»), про якого йдеться в «Описі північних народів невідомого автора» (відомому також як «Анонімна реляція») [8, с. 109–121]. Дійсно в обох випадках йдеться саме про *правителів слов'ян*, акцентується на титулі «цар» («малік»), підкреслюється просторість володінь «царя», згадується про відвідування мусульманськими купцями його столиці [26, с. 294–297;

15, с. 116]. «Країна слов'ян» Свят-маліка – перша населена країна, яку зустрічали купці, що подорожували з надволзьких степових земель (країни печенігів) на захід [26, с. 294, 297; 15, с. 116–118]. Можливо з цим і слід пов'язувати визначення «перший зі слов'янських царів», вкладаючи не політичний, а географічний зміст (тобто, перший *від сходу*) [пор. 21, с. 143]. Анонім наголошує, що в країні Свят-маліка тільки два міста, тоді як Масуді говорить про наявність значних міст в країні, але не називає їхньої кількості – отже, і в цьому разі не маємо принципової розбіжності.

Розбіжність імен «царів» може бути пояснена тим, що в одному випадку ми маємо справу з власним іменем, а в іншому – з титулом. Врешті, може йтися і про двох різних правителів, що змінили один одного на престолі однієї й тієї держави.

У попередніх роботах [14; 15] було показано, що «країна слов'ян», якою правив «цар Свят-малік», знаходилась у Середньому Подніпров'ї та, імовірно, може бути ототожнена з археологічною роменською культурою Лівобережжя (що зазвичай атрибується як сіверянська). Дані Масуді, в разі інтерпретації «царя ал-ф.р.ндж», як київського правителя, не суперечать можливості ототожненню держави Свят-маліка і держави «царя 'л.дір». Імовірно, текст Масуді відображає ситуацію, коли на Дніпрі вже виник і зміцнився варязький (варяго-руський) осередок, який став центром набігів на узбережжя Чорного моря, торгівельних поїздок і походів до Каспійської акваторії, але лівобережні слов'яни не були ще інтегровані до цього зародку майбутньої Русі, зберігаючи статус-кво незалежного політичного об'єднання.

Співвідносячи дану ситуацію з літописними даними, можемо припустити, що вона відповідає періоду перед приєднанням до Києва сіверянської землі Олегом у 884 році (хронологія приблизна). Щоправда, літопис нічого не говорить про потужне слов'янське об'єднання на схід від Дніпра, зазначаючи лишень, що князь Олег звільнив сіверян від хазарської данини. Але належить зважати, що літопис трактує події з позицій Києва і правлячої династії, послідовно проводячи тезу про її виключну легітимність та ексклюзивність прав на володіння територіями, які були підконтрольні Рюриковичам на зламі XI–XII ст. (на час створення «Повісті минулих літ»). Згадка про існування у Подніпров'ї політичної сили, рівної могутності і впливом раннім варязьким правителям Києва, могла би породити зайві і небезпечні, з точки зору укладачів літописних статей, питання. Врешті-решт, подробиці подій другої половини IX ст. мали вже зітертися з пам'яті сучасників Нестора-літописця.

Отже, маємо підстави вважати, що в цитованому вище фрагменті з тексту Масуді йдеться не про широкий геополітичний простір, який обіймає мало не всю Східно-Центральну Європу від Волги до Угорщини, а про значно вужчий осередок в районі Дніпра. Відтак, згадка про «царя турк», як про найближчого сусіда «царя ал-ф.р.ндж», повертає нас до ситуації періоду другої половини IX ст., коли «турки» (угри) ще мешкали у Надчорномор'ї. Про близьке сусідство угрів (вживаючи щодо них етнонім «мадjar») з наддніпрянськими слов'янами (а також якимись групами русів [пор. 8, с. 55, 109]) з багатьма подробицями говорить «Опис північних народів», створення якого більшість дослідників відносить до періоду 860–880-х років [15, с. 115].

Деякі дослідники схильні наполягати на тому, що в тексті Масуді приводяться лише свіжі, близькі йому в часі дані [25, с. 69]. Та це далеко не так, що можна бачити, зокрема, з вказівки цього автора про відсутність в країні Бурджан (Дунайській Болгарії) «святого письма», практикування тілоспалень та інших язичницьких звичаїв [4, с. 126]. Як

відомо, християнство у Болгарії було прийняте у 865–869 роках, а в часи Масуди Болгарія була вже вкрита мережею церков. Отже, в праці Масуди відбилася не лише сучасна і актуальна для його доби інформація.

Цікаво, що фраза Масуди про переважання турків (мадярів) над слов'янами красою, чисельністю і силою (військовою мужністю) знаходить близькі аналогії в повідомленнях «Опису північних народів»: «Ці мадяри люди красиві зовні, їхній одяг зроблений з парчі, їхня зброя – з срібла», «У маляр лице і вид прекрасні...», «Мадяри ворогують зі слов'янами, вони нападають на них і завжди перемагають...» [8, с. 55–57]. Може скластися враження, що Масуди у стислій формі передає зміст тих самих повідомлень, що випливає також з подібностей описів країн Свят-маліка і Алдіра. Отже, не виключено, що Масуди користувався реляціями того кола, які склали основу відомих нам редакцій «Опису північних народів» з доданням відсутньої там інформації про «царя ал-ф.р.ндж» і його війни.

Повертаючись до останніх, маємо констатувати, що в разі трактування «ал-ф.р.ндж» як варягів-норманів, непояснено лишасться вказівка про війну цього народу з Нукабардом (Лангобардією-Італією), адже в IX–X століттях ця країна майже не піддавалася норманським розбоям. Єдиним виключенням є рейд до Середземного моря ватажків Гастінга і Бйорна Залізнокорого, під час якого було захоплене і пограбоване місто Луна в Італії, неподалік Риму [17, с. 154; 18, с. 48–52; 29, с. 50–54]. Цей самий похід супроводжувався нападами і на мусульманські володіння в Іспанії, Північній Африці та на Балеарських островах, через що не міг бути непоміченим арабськими хроністами та істориками. Означений похід Гастінга і Бйорна стався у 859–860 роках, практично збігшись в часі з походом русів («росів») на Константинополь, що його грецькі і західні джерела датують червнем 860 року, а київський літопис пов'язує з іменами Аскольда і Діра [17].

Цей дивовижний збіг неодноразово намагалися пояснювати домовленостями між норманськими ватажками про узгодження дій [28, с. 228]. Припускалося навіть, що напад на столицю Візантії здійснили не київські руси з Аскольдом і Діром на чолі, а ті самі Гастінг і Бйорн [17, с. 154; 28, с. 234] (базою яких були острови Біскайської затоки). Втім, для таких побудов немає надійних підстав. Але не підлягає сумніву, що, викликавши доволі широкий резонанс в європейських країнах, обидва ці походи мали бути відомі і мусульманському світу. Їхня синхронність та етнічна спорідненість нападників могли складати враження у арабських спостерігачів про належність і перших і других до підданих одного правителя. Імовірно, хтось з арабських вчених другої половини IX ст., знаючи, що похід на Константинополь вийшов з «країни варягів» у слов'янських землях, вирішив, що звідти ж з'явилися нападники на «Нукабард» і на «Іфрандж» (Гастінг і Бйорн активно грабували південне узбережжя Франції і зимували там)*. Згодом, стисла версія скомпільованої історії двох найзнаменитіших норманських походів IX ст. дійшла до Масуди.

Таким чином, різні групи даних дозволяють прийти до одного і того висновку щодо хронології повідомлення про «царя 'л.дір». Маємо: 1) близькість опису його країни до країни Свят-маліка, не тотожної і не підвладної Русі, але рівною їй могутністю, 2) вказівку на сусідство з «турками» – мадярами-уграми, що до 880-х рр. мешкали у степовому Подніпров'ї, а скоро після 890 р. остаточно перемістились

до нинішньої Угорщини, 3) згадку про війну сусіда «'л.дір» – правителя варягів-русів – з Італією, під якою треба розуміти норманський набіг 860 року. Усе це свідчить, що повідомлення про царів «'л.дір» і «ал-ф.р.ндж» має співвідноситись з періодом між 860 і 885 роками.

Хронологія повертає нас, таким чином, до літописних дат правління в Києві Аскольда і Діра. Залишаючи фахівцям-арабістам питання про те, наскільки можливим є зіставлення форм «'л.дір» і «Дір», маємо визнати, що, в разі слідування букві літописання, Діра, якого літопис проголошує варягом за походженням, слід було би ототожнювати з «царем ал-ф.р.ндж», себто з правителем-варягом. Проте, літописні свідчення про братів Аскольда і Діра настільки суперечливі й дивні, що слідувати за літописом буквально в даному разі було би вкрай необачним.

Маємо узяти до уваги, що, як неодноразово вже відмічалось, скандинавський іменослов не знає імені «Дір» (на відміну, зокрема, від «Аскольд»), натомість, ім'я це прозоре з точки зору лексичного значення, відповідаючи давньоісландському *dýr* «звір» [28, с. 229]. Не виключеном здається також зіставлення зі шведським *dug*, давньоісландським *dúgg* «дорогий» (пор. англ. Dear) [20, с. 133]. Отже, «Дір» (або «Дир») – не ім'я як таке, а прізвисько, і це дає підставу для припущення, що під цим скандинавським прізвиськом міг запам'ятатися якийсь місцевий князьок, справжнє ім'я якого з певних причин не потрапило до літописання. Близьке сусідство ватажка варягів і правителя слов'янського об'єднання на Дніпрі («царя ал-ф.р.ндж» і «царя 'л.дір») при наявності політичної рівноваги між ними могло відбитися у спогадах мешканців Русі, як період правління двох рівноправних князів-союзників, яких традиція, за законами усного переказу, перетворила на братів.

1. *Бейлис В. М.* К вопросу о конъектурах и попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов о Восточной Европе / В. М. Бейлис // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Вып. 1. – М.: Восточн. лит-ра, 1989. – С. 52–66. 2. *Брайчевський М. Ю.* Вибране. Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. [Упорядник Ю. Кухарчук] / Михайло Брайчевський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – 816 с. 3. *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе / Фр. Вестберг // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Февраль. – С. 364–412. 4. *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских / А. Я. Гаркави. – СПб.: Типогр. Императорской Академии Наук, 1870. – 365 с. 5. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. I: До початку XI в. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1990. – 736 с. 6. *Давня історія України.* – Т. 3: Слов'яно-руська доба. [Під ред. П. П. Толочко та ін.] – К.: Ін-т археології НАН України, 2000. – 696 с. 7. *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Хрестоматия. – Т. III: Восточные источники. [Сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин] – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 251 с. 8. *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер – Т. 2. – М.: Наука, 1967. – 212 с. 9. *Калинина Т. М.* Арабские учёные о нашествии норманнов на Севилью в 844 г. / Т. М. Калинина // Древнейшие государства Восточной Европы, 1999 г. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – С. 190–210. 10. *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / А. П. Ковалевский. – Харьков: Изд-во Гос. университета им. А. М. Горького, 1956. – 345 с. 11. *Ковалевский А. П.* Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди / А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М.: Наука, 1973. – С. 62–79. 12. *Константин Багрянородный* Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии. [Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева] / Константин Багрянородный. – Изд. 2-е. – М.: Наука, 1991. – 494 с. 13. *Конча С.* Білі хорвати і населення українського Прикарпаття у IX–XI ст. / С. Конча // Вісник Київського університету. Серія: українознавство. – Вип.

* Цікаво, що італійський історик XV ст. Блонд Флавій також об'єднав ці дві експедиції в одну, вважаючи, однак, що напад на Константинополь виходив з узбережжя Британії [17, с. 152].

15. – 2011. – С. 6–11. 14. Конча С. До питання про державність у Середньому Подніпров'ї напередодні Києво-руської доби / С. Конча // Українознавчий альманах. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 98–101. 15. Конча С. Ідентифікація «Країни слов'ян» за «Описом північних народів» невідомого автора / С. Конча // Східний світ. – 2013. – № 1. – С. 115–123. 16. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – К.: Наукова Думка, 1986. – 160 с. 17. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П. В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы, 2000 г. – М.: Восточная литература РАН, 2003. – С. 3–172. 18. Ласкавий Г. Викинги: походы, открытия, культура / Георгий Ласкавий. – Минск: Минская фабрика цветной печати, 2004. – 318 с. 19. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – СПб., 2005. – 640 с. 20. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Черновцы: Рута, 2000. – Т. 1. – 262 с. 21. Ловмянский Х. Русь и норманны [Перевод с польского] / Х. Ловмянский. – М.: Прогресс, 1985. – 304 с. 22. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. – 208 с. 23. Микульский Д. В. Арабский Геродот / Д. В. Микульский. – М.: Алетей, 1998. – 229 с. 24. Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? / В. Ф. Минорский // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – 1964. – Вып. 1. – С. 19–27. 25. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье / Д. Е. Мишин. – М.: ИВ РАН – «Крафт+», 2002. – 365 с. 26. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 г. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 264–323. 27. Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первый его правитель / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 г. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 454–477. 28. Прицак О. Походження Русі. Т. I. Скандинавські джерела (крім ісландських sag) / Омелян Прицак. – К.: Обереги, 1997. – 1070 с. 29. Стрингольм А. Походы викингов / Андерс Стрингольм. – М.: Изд-во АСТ, 2002. – 736 с. 30. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров / В. П. Шушарин. – М.: Роспэн, 1997. – 512 с. 31. Lelewel J. La Geographie de Moyen Age. / Joachym Lelewel. – Т. 3. – Bruxelles: Ve et J. Pilliet, 1852. 32. Lewicki T. Państwo Wislan-Chorwatow w opisie al Masudiego / T. Lewicki // Sprawozdania z posiedzen Polskiej Akademii Umiejetosci. – Krakow, 1948. – Т. 49. – С. 22–34. 33. Lewicki T. Swiat slowianski w ochach pisarzy arabskich / T. Lewicki // Slavia Antiqua. – 1949. – Т. 2. – С. 321–388.

Валерій Ластовський

Остафій Дашкович у міфотворчості істориків

Досліджується процес творення у XVIII–XX ст. історичних міфів навколо однієї із відомих постатей в історії України початку XVI ст. – старости черкаського і канівського Остафія Дашковича.

The process of creation during the period from the 18th till the 20th centuries of historical myths about one of the prominent figures in the history of Ukraine of the early sixteenth century – the Captain of Kanev and Cherkassy Ostafiy Dashkovich is studied.

У будь-якому суспільстві є еліта. Вона визначає напрями його розвитку і є одночасно його ж характеристикою. Еліта суспільства – це своєрідна вершина, яка є дзеркальним відображенням суспільних процесів.

Остафій Дашкович – особа, що давно вже стала хрестоматійною в українській історії, а водночас також у польській та російській. Разом з тим, не можна сказати, що вона невідома іншим національним історіям, зокрема, білоруській чи литовській. По суті, Остафій Дашкович – та особа в історії, на яку всі вони можуть претендувати як на «свою». Починаючи від XVI ст. представники цих, як і деяких інших національних історій, зверталися до образу Остафія Дашковича як зразкового і героїчного. Історіографія цього питання є достатньо об'ємною, хоч, в більшості випадків, одноманітною.

Історіографічну ситуацію навколо О. Дашковича ми у цій статті висвітлювати не будемо, лише відішлемо до окремих публікацій [3, с. 288–293; 8, с. 161–165].

Так само не варто подавати тут біографічний матеріал, навіть коротко. Зауважимо лише (для тих, хто, можливо, не має чіткого уявлення про цього історичного діяча): Остафій Дашкович – староста черкаський і канівський, котрий прославився на початку XVI ст. своїми військовими походами проти татарських і московських військ. Із сучасних досліджень варто відмітити ряд праць про нього [2, с. 57–61; 5, с. 31–45; 7, с. 53–67].

На сьогодні особа Остафія Дашковича, з огляду на достатньо велику кількість публікацій про нього, може претендувати на найбільш досліджену історичну персону. Цьому сприяє та обставина, що всі джерела про нього відомі, вони опубліковані. Можливо, деякі дані ще можуть з'явитися (але для цього потрібен детальний пошук в архівах

Польщі та Росії; до речі, є підстави вважати, що іще не все введено в науковий обіг).

Тим не менше, інформація стосовно Остафія Дашковича є чи не найбільш міфологізованою істориками різних поколінь і різних історичних напрямів. Кожен з міфів про Остафія Дашковича створювався у певний період і мав своє значення. При цьому чи не всі ці міфи дожили до сьогодення дня і постійно продукуються й надалі. Цікаво те, навіть серйозним ученим властиво користуватися міфологією про О. Дашковича. Причинами цього є, перш за все, відсутність реальної повної і водночас критичної його біографії та, по-друге, просто легковажність у виборі джерел своєї інформації.

Тому маємо на сьогодні цілий ряд міфологем стосовно Остафія Дашковича, які й спробуємо розглянути. До речі, слід зауважити, що ще у 1865 р. деякі міфи розвіяв перший ректор Університету св. Володимира Михайло Максимович. Але вони й досі живуть.

1. Міф про гетьманство. Цей міф чи не найбільш поширений, що з'явився у XVIII ст. у козацьких літописах і творах деяких зарубіжних авторів, які не особливо переймалися тонкощами української історії. Переважна більшість істориків та популяризаторів безапеляційно стверджує, що О. Дашкович був першим гетьманом (або просто гетьманом) українського козацтва. Не звертається увага лише на те, що інституту гетьманства українського козацтва на період життя Остафія Дашковича ще не існувало! Відповідно, його ніхто ніколи не обирав на цю посаду і не призначав на неї.

Загальновідомо, що посада гетьмана і у Великому князівстві Литовському, і в Польському королівстві була державною і з'явилася тільки у 1539 р., тобто через 4 роки

після смерті О. Дашковича. До козацтва ж вона прийшла лише після відомої реформи 1572 р. та й то неофіційно.

Сам О. Дашкович з 1514 р. офіційно займав посаду старости черкаського і канівського (до того – інші аналогічні посади). Сучасники називали його «воєначальником», «начальником фортеці». Навіть «славним козаком» цього старосту почали називати лише з кінця XVI ст., коли козацтво вже стало значною військовою організацією.

Вже у XVIII ст. О. Дашковича називає гетьманом ряд літописів – «Хронологія високославних ясновельможних гетьманів», «Іменний перепис малоросійських гетьманів» та ін. У загальновідомих творах Григорія Грабянки, в «Історії Русів» та у «Літописі Малоросії» Ж.-Б. Шерера (1788 р.) він також фігурує, але як збірний образ під іменем Євстафія Ружинського.

2. Міф про Овруч. Чи не найчастіше у зв'язку із походженням О. Дашковича історики пишуть, що він є міщанином-втікачем із Овруча або ж, принаймні просто родом з Овруча. Як правило, цю інформацію вони беруть у В. Антоновича. Але не враховують того, що сам В. Антонович відмовився від цієї думки (мабуть, під впливом М. Максимовича). А ще раніше від нього про овруцьке походження О. Дашковича писали відомий політичний діяч М. Чаковський (Michał Czajkowski; 1804–1886; він же Садик-паша) у 1857 р., а до нього ще О. Рігельман (1787 р.) та Й.-К. Енгель (1796). Звідки ця новина бере початок – встановити важко. Але очевидно, що вона тягнеться з XVIII ст. Насправді, О. Дашкович сам ніколи ніякого відношення не мав до Овруча. Практично всі його маєтки, в т. ч. і родинні, пов'язані із Києвом та Київщиною. Єдине, що вказує на його зв'язок з Овручем – його сестра Милохна, котра була одружена з Іваном Немировичем – «овруцьким зем'янином».

Плутанина з Овручем могла статися лише внаслідок одного факту. Навколо цього міста знаходилися землі, які належали князям Глинським, зокрема, Івану Львовичу. В актових же документах кінця XV – початку XVI ст. їх іноді називають Дашковичами. Але сам Остафій Дашкович до цих князів не мав ніякого родинного стосунку, що було доведено істориками ще у XIX ст.

3. Міф про герб. На сьогодні прийнято зображати поруч із образом Остафія Дашковича (створеного польським художником Я. Матейком наприкінці XIX ст.) як ілюстративний матеріал його герб (особливо – в інтернет-ресурсах). Із цим гербом був випущений навіть жетон горілчаної марки «Гетьман». Поширеним є й опис цього герба, запозичений у польських геральдистів XVIII–XIX ст.

Насправді герба у Остафія Дашковича ніколи не було! Про цей герб з'явилася інформація ще у відомій геральдичній праці К. Несецького (Kasper Niesiecki; 1682–1744 рр.). Він навіть писав про його нащадків. Але він не знав, що у О. Дашковича дітей насправді не було; все майно О. Дашковича по його смерті перейшло до його сестри Милохни. Та у виданні праці К. Несецького 1838 р. додатково з'явилася ще й інформація про якогось Леона Антоні Дашковича 1763 р., зафіксованого в Віленських актах.

Найімовірніше сталася звичайна плутанина. На території Білорусії дуже поширеними були прізвища як Дашкович, так і Дашкевич. Їх представники проживали у Новогрудському, Браславському і Гродненському повітах та якраз і належали до родів гербів «Корибут» і «Лялів» [1, с. 213]. Але не можна виключити й іншого варіанту: можливо, К. Несецькі скористався інформацією якогось шахрая, котрий просто бажав приєднатися до слави О. Дашковича.

Варто відмітити ще, що в жодних документах, жодних свідченнях початку XVI ст. (та й більш пізніх) не зафіксовано наявності герба у О. Дашковича і його родині.

4. Міф про «класового ворога». Це суто радянський міф. Він фіксується від 1950-х рр. З цим міфом О. Дашкович зображається як ворог українського козацтва, який його пригнічував. Формальною підставою для виникнення цього міфу послужила справа навколо бунту черкаських і канівських міщан 1536 р., прекрасно описана у 1907 р. відомим істориком і юристом А. Яковлєвим.

Насправді, справа 1536 р. вказує скоріше на авторитарний характер Остафія Дашковича, аніж на нього як на класового ворога козацтва.

5. Міф про татарина. В основній масі історики відносили постання Остафія Дашковича до еліти українського суспільства. Найбільш далекі з них від розуміння і знання української історії могли назвати його «поляком» або «руським». Версія про татарське походження старости з'явилася у XX ст.

Роздуми з цього приводу, наведені Н. Яковенко у 1996 р., настільки ж переконливі, наскільки й бездоказові. По суті, вони можуть бути застосовані ледь не на кожного жителя українського пограниччя кінця XV – початку XVI ст. Головні аргументи, які були наведені на користь тюркського походження Остафія Дашковича наступні: 1) занадто короткий перелік імен християнського родинного синодика, зафіксований у поминальнику Михайлівського Золотоверхого монастиря, 2) належність земель родині О. Дашковича з «діда-прадіда», а не за вистугу, 3) прекрасне володіння татарською мовою, 4) значення імені Дашко може походити як від слов'янського Данило, так і від тюркського Дашик («хвалько, чванько»).

Варто пояснити ці моменти: 1) у поминальнику Михайлівського Золотоверхого монастиря дійсно згадуються лише 3 імені; але якщо звернутися до більш давнішого поминальника Києво-Печерського монастиря, де був записаний рід Івана Дашковича (батька Остафія), то там зафіксовано вже 12 імен; 2) факт не отримання земель за вистугу від князя ще ні про що не свідчить; 3) знання татарської мови свідчить лише про знання татарської мови (якщо сучасний українець прекрасно знає російську мову, це не означає, що він росіянин); 4) значення імені також не свідчить про етнічне походження.

У цьому міфі доказової бази немає. Якщо Остафій Дашкович і мав якесь тюркське коріння, то з ще більшою вірогідністю він був українцем. Достеменно можна говорити лише про те, що він був православним християнином і уродженцем Київщини (якщо не Києва), відданим захисником українських земель як від татарських, так і від московських військ.

6. Міф про ворога Москви. Цей міф народився в російському середовищі завдяки відомій «Історії» видатного Миколи Карамзіна. З цього моменту цей міф почав ширитися як в російській, так і інших історіографіях (в т. ч. в українській). Перш за все, для російської історіографії О. Дашкович став «зрадником» через те, що він відмовився від служби великому князю московському Василю III та повернувся у 1508 р. на службу до великого князя литовського Олександра. Потім у зв'язку із поняттям «ворог» деякі історики пов'язували його військові операції проти московських військ.

Не вважаємо за доцільне називати О. Дашковича ворогом Москви. Підстава для цього дуже проста: тоді слід було б називати ворогом цієї держави всіх її жителів, які брали участь у литовсько-московському протистоянні початку

XVI ст. Але ж кожен із них просто виконував свій службовий обов'язок, як і О. Дашкович.

Застосування слова «ворог» (або «зрадник») по відношенню до О. Дашковича скоріше має той самий характер, що і відома російська дефініція «мазепинство».

7. Міф про європейську освіту. Він з'явився в «Історії Русів» й іноді використовується сучасними популяризаторами історії козацтва. Його походження поки що важко зрозуміти. Інформативний матеріал не дає ніяких підстав вважати, що Остафій Дашкович виїжджав кудись до Європи для отримання освіти.

8. Міф про Дашкевича. Ще одним загальнокорінним міфом стало трактування прізвища Остафія Дашковича як Дашкевич. Якщо відштовхуватися виключно від джерельної інформації, то скрізь фігурує лише прізвище «Дашкович»: від актових документів до могильної плити. Прізвище «Дашкевич» з'явилося у XVIII ст. і продовжило існування в XIX ст. завдяки німецьким та польським авторам (зокрема, Й.-К. Енгелю, Е. Руліковськi, К. Пуласкi та ін.), які почали писати його як «Daszkiewitsch» чи «Daszkiewicz». Але ще у творах істориків XVI ст. воно писалося як «Daszkowic» (М. Бельські, О. Гваніні).

Відповідно, українська та російська історіографія, що спиралася на більш новітні твори зарубіжних істориків, сприйняла саме цю форму написання прізвища Остафія Дашковича.

9. Міф про фальшивомонетника. Це останній міф за часом виникнення. Його автором став відомий серед сучасних нумізматів колекціонер В. Нечитайло, котрий у 2011 р. прямо написав: «У першій чверті XVI ст. в Україні з'являються срібні імітації литовських півгрошів Сигізмунда I. Їх можна віднести до діяльності Євстафія Дашковича, ватажка козаків, який володів містами Черкаси, Канів, Чигирин, був другом Костянтина Острозького» [6, с. 3]. Безпідставність цього

твердження була розглянута на цьогорічній II-й Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав-Хмельницький, 6–8 червня) [4, с. 104–107].

Таким чином, постать Остафія Дашковича, старости черкаського і канівського у 1514–1535 рр., зазнала достатньо значної трансформації в історичній науці, починаючи від XVIII ст. і до сьогодні. Навколо неї можна бачити різноманітні міфи, які створювалися як з ідеологічної точки зору, так і в результаті помилок та плутанини з інформацією. Варто відзначити, що при ближчому ознайомленні з біографією будь-якого представника еліти (не лише української) ми можемо спостерігати подібну історичну міфотворчість. Подібні факти свідчать лише про підвищений інтерес до тієї чи іншої історичної особи, намагання ще більше прикрасити її життя, діяльність або використати у певних політичних цілях.

1. *Вяроўкін-Шэлюта У.* Дашкевічы / У. Вяроўкін-Шэлюта // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 3. – Мінск, 1996. – С. 213.
2. *Ластовський В. В.* Остафій Дашкович – військовий і політичний діяч / В. В. Ластовський // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 57–61.
3. *Ластовський В. В.* Остафій Дашкович в російській історіографії / В. В. Ластовський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 288–293.
4. *Ластовський В. В.* З приводу фальшування литовських півгрошей Остафієм Дашковичем / В. В. Ластовський // Наукові записки з української історії. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 104–107.
5. *Михайлюк Ю. М.* Остафій Дашкевич / Ю. М. Михайлюк // Краєзнавство Черкащини. – 2002. – № 6. – С. 31–45.
6. *Нечитайло В. В.* Каталог монет українських князівств XIV – поч. XV ст. / В. В. Нечитайло. – К., 2011. – 64 с.
7. *Черкас Б.* Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
8. *Ярмошик І.* Постать Остафія Дашковича в польській історіографії XIX–XX ст. / І. Ярмошик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 18. – К., 2009. – С. 161–165.

Алла Попружна

Надгробний портрет як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

У статті розглядаються надгробні портрети представників козацької старшини, які були атрибутом поховальної культури цієї соціальної спільноти.

The article analyses the tombstone portraits of the representatives of Cossack authorities which were the part of funeral ceremony of this social group.

У другій половині XVII–XVIII ст. необхідним атрибутом поховальної культури заможного козацтва були портрети, які розміщувались у храмах і монастирях над похованнями представників козацької старшини.

Надгробні портрети згадуються у студіях К. Широцького [22], О. Лазаревського [10, 11], В. Горленка [1], А. Стороженка [15], М. Стороженка [16], В. Модзалевського [3], Д. Щербаківського [21], Ф. Ернста [21]. Серед сучасних мистецтвознавців певну увагу їм приділили Р. Косів [8], О. Суховарова-Жорнова [17], О. Походяща [3; 13], М. Дмитрієнко [3], А. Зверховська [4], Г. Белікова [19], Д. Семенюк [14], О. Гава [2], Ю. Осадча [12].

Традиція залишати на пам'ять про себе надгробний портрет або «контерфekt», «штуку», «парсуну» була досить давньою. Надгробні портрети, на переконання більшості дослідників, з'явилися в Україні в результаті «паралельних зусиль західноєвропейської і православної традицій» [21, с. 8].

Виникнення портретних поховальних зображень було пов'язано з цеховими церемоніями, які до певної міри сприйняли інші соціальні верстви, зокрема козацтво. Відомі дві «кінні» хоругви – посмертна хоругва Петра Конашевича-Сагайдачного 1622 р. і хоругва Тимоша Хмельницького 1653 р. [19, с. 25] До цього типу належала також хоругва ніжинського полковника Івана Гуляницького (1677 р.) з епітафієм написом [8, с. 74]. Отже, ймовірно, що появі надгробних портретів передували хоругви. Надгробний портрет з епітафією або без неї «був своєрідним живописним пам'ятником, який встановлювали в церкві для наголошення на тому, що зображена людина похована саме тут» [21, с. 10].

Саме з поховальним ритуалом і «фактом смерті» пов'язував зародження і становлення мистецтва портрету в Україні у XIV–XVI ст. К. Широцький, який вперше привернув до нього увагу на початку XX ст. [22, с. 198–202].

У козацькій Україні портрет, пов'язаний з поховальними традиціями, мислився переважно як частина храмового, а

не садибного інтер'єра. Нерідко портрети малювались «в нескольких списках» – для дому і для церкви чи монастиря. Зазвичай право на розміщення портретів в обителях належало фундаторам і ктиторами.

К. Широцький припустив, що більшість «старих» портретів були посмертними і «входили тут в склад похоронного обряду як у шляхти, так і у козацтва». Деталі портрету (одяг, зброю) частково зображалися ще за життя замовника, а домальовувалися після смерті. Тому обличчя і форми тіла «пишуться чомусь недбало» [22, с. 200]. Його могли писати з мертвого обличчя, по пам'яті чи з прижиттєвого оригіналу. Можливо, портрети не завжди робилися одним майстром.

«Найчастіше все ж малювали портрети покійників на дереві або на полотні і вшали у церкві на стіні, а під час процесій носили їх іноді навколо церкви вкупі з образами і коровами. Дуже рідко виображали покійника з заплющеними очима, звичайно малювали його на повен зріст з складеними побожно руками перед розп'яттям. Внизу містила відповідні написи, вірші або епітафії... Такими посмертними портретами є взагалі і більшість старих портретів, що дійсно входили тут, в склад похоронного обряду як у шляхти, так і у козацтва», – доповнили уявлення про надгробні портрети Д. Щербаківський і Ф. Ернст [21, с. 12].

Під час жалобної церемонії заготовлений портрет несли за домовиною. Далі портрет розміщувався в інтер'єрі храму неподалік від місця поховання. «Старинные наши церкви и монастыри, заключающие в себе так много важного для знакомства с малорусским искусством, хранят в себе иногда и образчики старой портретной живописи», – відзначав В. Горленко [1, с. 602].

Його думку підтвердив А. Стороженко у нарисі «Михайловская и Покровская церкви в г. Переяславе Полтавской губернии», опублікованому на сторінках часопису «Киевская старина»: «Изображение не только святых, но и современных лиц в церковной живописи было очень распространено в старой Малороссии» [15, с. 577].

Аналіз збережених портретів, копій та згадок про них надає можливість розглядати їх як атрибут поховальної культури заможного козацтва, адже ці твори створювалися зазвичай не тільки для родових галерей, а в контексті важливих «кінцевих» моментів у житті людини – смерті й посмертної пам'яті [19, с. 24].

На жаль, багато портретів, що знаходились в церквах, «по распоряжению св. Синода» були звідти винесені і, якщо не потрапляли до рук поціновувачів, «сваливались обыкновенно на колокольне и там сгнивали», як відзначив О. Лазаревський ще наприкінці XIX ст. [10, с. 337].

У часопису «Киевская старина» згадується портрет козака Михайла Бреславця, який помер у 1644 р. в містечку Богачка на Полтавщині, розміщений у церкві Різдва Богородиці: «В женском пределе висит портрет на холосте в рамах, вышиною в аршин, а шириною $\frac{3}{4}$ аршина, изображающий масляными красками старика в позе молящегося перед распятием, коленапреклоненного и с сжатыми руками. Вверху портрета надпись: «Тут преставился Михаил Бреславец, козак его королевской милости, умер року 1644, декабря 15 дня» [5, с. 358].

Окремий комплекс складають портрети, які наприкінці XIX ст. опинилися в колекції В. В. Тарновського. Серед них два портрети Стороженків: полковника прилуцького Івана [15, с. 577; 16, с. 167] та бунчукового товариша Григорія. Про призначення першого портрету до поховального ритуалу свідчить зображення Розп'яття і Євангелія, а також напис: «Року Божого 1693 февруарія 15 преставился раб Божий Іоан Стороженко, полковник в. и. ц. п. в. з. прилуцький».

На портреті Григорія Стороженка під зображенням герба розміщено віршовану епітафію:

Луна в ноци светит, волк туне блудит зряц,
Креста Христова верным свет есть в ноци и во дни
светящ;

Григорій Стороженко, муж сей знаменитый,
Имел те в гербе своем знаки родовиты:
Безвредно убо ему за сими светилы
Шествовать в небеснаго отчества пределы» [15, с. 578].

Заслуговує на увагу портрет генерального судді Івана Домонтовича, який помер у 1673 р. На ньому суддя «изображен стоячим у стола, на котором находится распятие, в левой руке – четки, а в правой – «липка» (знак судейского чина); под портретом – миниатюрное изображение монастыря (должно быть, Крупецкого), по обеим сторонам которого сделана надпись:

Хто на той образ поглянет
А щом за ч (человек) бывал ведати желает, –
Ведай, иж верный сын отчизны былем,
Оной з молодых лет верне служилем.
Иоанн имя мне от Бога данно,
Домонтовичем проименовано.
Суд енеральный на мне залежал,
Который уряд до смерти додержал.
В мени своим коштом церковь змуровалем
А потом Богу в руци духа далем» [10, с. 337].

К. Широцький стверджував, що цей портрет «списано у 1705 р. з надгробкового образу Домонтовича, котрий можливо, теж був зроблений не з натури, а по пам'яті після смерті» [22, с. 201].

Про призначення до поховального ритуалу портрету стародубського полковника Михайла Миклашевського свідчить надпис на ньому: «Міхал Миклашевскій его царскаго присветлага величества войск Запорожских полковник стародубовскій блаженный и присно памятный создатель в сей Видибицкой Стой оби/тели двох каменних храмов одного в память бывшаго в колоссах чидесев / архистратига Міхаила, а дригого с трапезою стаго Великомчнка Гевргія бывши / на / брани 1706 года ибит Шведами в Полском местечки Несвежу. В сѣм Рикотворенном храме телом, душею же В вышнем нерикотворенном почивает вечная Еми Бо... Память» [19, с. 146].

На портреті генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, розміщеному «над гробом» в Успенському соборі Єлецького монастиря, він зображений у повний зріст, з перначем і шаблею. Позаду полковника зображена ікона Богородиці й фамільний герб. У 1717 р. поряд з портретом було розміщено мідну посріблену дошку з епітафієм написом Чернігівського архієпископа Іоана Максимовича, який містив перелік храмів «на украшение которых Борковский сделал, конечно, немалые жертвы» [9, с. 580].

Невідомий автор опублікованої в журналі «Киевская старина» розвідки «К портрету Саввы Григорьевича Туптало» повідомив: «Над могилою благочестивого сотника немедленно после его кончины был повешен на стене точный поясной портрет его на холсте» з написом «Савва Туптало, сотник киевский, жил в нижнем Киеви городе. От рождения ста трех лет, в день Богоявления Господня, в третьем часу дня преставился, в 1703 году, и погребен в киевском кирилловском монастыре, в котором ктитором был он» [7, с. 195].

У Національному музеї історії України зберігся парний портрет В. Кочубея та І. Іскри з епітафією. Вони зображені у молитовній позі, біля них – кат з сокирою, а навколо – натовп людей, які споглядають за стратою. Наприкінці епітафії вказані дата і місце страти (15 липня 1708 р. біля

Білої Церкви) та поховання (17 липня 1708 р. на території Успенського собору Києво-Печерської лаври) [13, с. 79].

Увагу дослідників привернув також портрет Євдокії Жоравко: «Нагробок к Богу зешлой Євдокії Лукинової Сотниці Новгородской в новосозданной сей церкви Троицы Святой первоположенной року 1697» [22, с. 201]. Д. Щербаківський і Ф. Ернст навели опис цього портрету: «Суорова постать... сотниці Новгород-Сіверської стоїть перед розп'яттям, поклавши праву руку на груди, а ліву на Євангелію. Лице повернене до глядача. Біля ніг покійної стоїть троє дітей: старший хлопчик з обличчям повним жаху повернувся до другого; другий у прозорій сорочці покірливо оберся рукою на плече старшого. Дівчинка, що стоїть найдалі простягнувши руку вперед, ніби тягнеться до матері; друга рука її на грудях. Група повна драматизму» [21, с. 12–13]. К. Широцький відзначив з цього приводу: «Видно, що це є правдивий портрет, котрий несли за її гробом» [22, с. 201].

На початку ХХ ст. Д. І. Яворницький виявив надгробний портрет миргородського полкового обозного Василя Родзянка з написом: «1732. ДЕКАБРЯ М ПРЕДВЕЧЕРНЮЮ // ПРЕСТАВИСЯ // ВАСІЛЬІ РОДЗЯНКА // ОБОЗНІЙ ПОЛКУ МИРГОРОДСКОГО // ПОЖИВЕ О?РОЖДЕСТВА ЛІТЬ 80». Д. Яворницький також виявив подібний портрет Стефана Родзянка, з гербом і написом: «РОК? А?ЛС. АВГ?СТА ЛА. ПРЕСТА ВИСЯ // СТЕФНЪ РОДЗЯНКА ОБОЗНІИ ПОЛКА МИРГОРО // ДСКОГО О?РОЖДЕНІЯ ПОЖИЯЄ ЛІТЬ ЧЕТИРИ ДЕСЯТЬ И ДЕВЯТЬ» [12].

До цього типу належить і портрет гетьмана Івана Скоропадського, на якому «лице писано з вмерлого іншою рукою, ніж усе доличне» [22, с. 201]. Гетьмана поховали у склепі Харлампіївської церкви Гамаліївського монастиря. Збереглася білокам'яна різьблена могильна плита з написом: «Здесь опочивает телом раб Божий Иоан Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, представился в Глухове року 1722 месяца июля третьего дня» [6, с. 112]. Відомо, що портрети Анастасії та Івана Скоропадських нині зберігаються в Сумському художньому музеї [20, с. 50].

О. Лазаревський припускав, що «плата за роботу портрета сравнительно была не велика», але часом на цьому ґрунті виникали непорозуміння. Зберігся фрагмент скарги, поданої П. Полуботку у 1722 р. глухівським маляром Григорієм на старшого сина померлого у 1716 р. генерального судді О. Туранського, який не розплатився за зроблений портрет: «Жалостную мою суплику вашей велможности подаю и святой справедливости прошу з пана Алексея Туранского в таком интересе: что старого судию енерального, отца его, контерфект малевалем, по умертвии; аже за оный контерфект тилко п. Алексей за отца своего заплатил коп. трех, а пять коп остался виновен; ибо и служил я пану Алексею с прошением многократ, аби отдал; но он, не ведаю, коея ради вины не отдает. Прошу вашу велможность оного пана Туранского пред велможность вашу сискать и допросить, а по допросу свой указ панскій учинить, за что должен Бога молити навсегда» [10, с. 338]. О. Лазаревський зазначив, що портрет генерального судді О. Туранського був зроблений після смерті – «с мертвого».

«Людина – це контерфект цілого світу», – писав польський поет З. Морштин [18, с. 84]. Відтак поховальні портрети, на яких зображені представники козацької старшини, – це «перепустка» до духовного і матеріального світу провідної соціальної верстви XVII–XVIII ст., до світу людини, яка стоїть на порозі вічності.

Отже, надгробні портрети можна вважати частиною поховальної культури козацької еліти. Уклавши заповіт,

обравши місце «останнього притулку» для тіла, розподіливши нажите майно між рідними, храмами і монастирями, потурбувавшись про поминальний обряд, представники козацької еліти замовляли «надгробні» портрети, які розміщувались в храмах над місцем поховання.

1. Горленко В. Старинные малороссийские портреты / В. Горленко // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 602–606.
2. Гава О. І. Козацькі портрети у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею / О. І. Гава // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип. 2. – С. 184–185.
3. Дмитрієнко М., Походяца О. Портретний живопис як джерело генеалогічних досліджень О. М. Лазаревського / М. Дмитрієнко, О. Походяца // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упорядник В. В. Томазов. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – Число 17. – 216 с. – С. 95–110.
4. Зверховська А. Український портрет у Національному художньому музеї / А. Зверховська // Купола. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 70–73.
5. Исторические мелочи // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 358.
6. Картины церковной жизни Черниговской епархии из десятивековой ее истории. – К., 1911. – С. 112–113.
7. К портрету Саввы Григорьевича Туптало // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 194–198.
8. Косів Р. Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. / Р. Р. Косів. – Київ: Оранта, 2009. – 372 с.
9. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Борковский / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 580.
10. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.
11. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 173–174.
12. Осадча Ю. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Ю. Осадча // Ресурс доступу: <http://museum.dp.ua/ru/science/results/collect/140-collect/270-article012.html>.
13. Походяца О. Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть / О. Походяца // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 78–82.
14. Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів Львівського історичного музею / Д. Семенюк // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – С. 48–61.
15. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577–579.
16. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.
17. Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. / О. Суховарова-Жорнова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., 2004. – Ч. 2. – 328 с.
18. Тананаева Л. І. Надгробный портрет в Речи Посполитой (XVI–XVII века) / Л. І. Тананаева // Категории жизни и смерти в славянской культуре. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 368 с.
19. Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / Уклад. Г. Белікова, Членова Л. – Київ: Артанія Нова, Хмельницький: Галерея, 2006. – 351 с.
20. Черняков С. Гамаліївський монастир – некрополь роду Скоропадських / С. Черняков // Некрополі Чернігівщини (тези доповідей міжнародної наукової конференції). – Чернігів, 2000. – С. 50–52.
21. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – С. 8–15.
22. Широцький К. Дещо про давні портрети / К. Широцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.

III. Українська інтелігенція в процесах націє- та державотворення XIX–XX ст.

Світлана Бойко

Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX – початку XX століття

У статті висвітлюється постать Бориса Грінченка як культурно-просвітницького, громадського діяча, популяризатора національного виховання та національної освіти й яскравого представника української національної еліти кінця XIX – початку XX століття.

The person of Boris Grintchenko as the worker on cultural, educational and social field and the popularizer of the national upbringing and national education and the bright representative of the Ukrainian national elite of the end of 19-th – the beginning of 20-th centuries is studied in the article.

Українська національна еліта – духовна й інтелектуальна аристократія, інтелектуали-книжники, церковні діячі, козацька верхівка завжди була силою, що виражала потребу в культурній та етнічній цілісності народу, намагалася її реалізувати в різних історичних обставинах. Саме еліта формулювала загальнонаціональні цілі розвитку, до реалізації яких згодом підключались козаки, міщани, селянство. Як відомо, вона завжди відіграла значну роль у різного роду трансформаціях українського соціуму, визначала характер і спрямованість його розвитку.

Еліта – невід’ємна частина суспільства, умова його політичної та економічної незалежності. Це люди, близькі за походженням, що інтенсивно взаємодіють і мають спільні цінності, прихильності та цілі, групову свідомість та спільні устремління. Крім того, елітою стають освічені, культурні особистості, що виділяються з маси, протиставляють себе їй, досягають успіху у різних видах діяльності і, таким чином, сприяють ефективній самоорганізації соціуму [18, с. 140].

Еліту в різні часи української історії складали люди з неординарними особистісними, моральними й інтелектуальними якостями. У своїй різнобічній діяльності вони демонстрували духовні основи національного життя, виражали стиль мислення українства, глибинні архетипи його свідомості, національну ментальність.

Яскравими представниками української національної еліти кінця XIX – початку XX століття є Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Міхновський, М. Грушевський, А. Кримський та багато інших. Почесне місце в цьому ряду займає й Б. Грінченко, який, як відзначав В. Чорновіл, виділявся «серед другого пошевченківського покоління [...] світоглядною послідовністю, болісно загостреним чуттям національної і соціальної кривди, якимсь аж фанатичним творчим горінням, невичерпною працьовитістю» [22].

Великий Просвітитель українського народу, освітній і громадський діяч кінця XIX – початку XX ст., педагог, історик, письменник, перекладач, літературознавець, вчений, мовознавець, етнограф, лексикограф, фольклорист, укладач славнозвісного 4-томного «Словаря української мови», бібліограф, редактор газети «Громадська думка» і журналу «Нова громада», голова київської «Просвіти»... – всюди його слід був вагомим. Багатогранна подвижницька діяльність Б. Грінченка була покладена на вівтар відродження України і просвіти її народу. Як зазначає Л. Козар, «співвітчизники по праву вважали його «справжнім апостолом українського націоналізму» й «голосом совісти українства» [12, с. 3].

Різновекторній спадщині Б. Грінченка приділяли і приділяють увагу чимало дослідників українського національного відродження, проте цілісний аналіз життя і творчості вченого, як представника української національної еліти кінця XIX – початку XX століття, до цих пір відсутній.

Наша стаття зовсім не претендує на широке висвітлення життєвого шляху і творчого здобутку Б. Грінченка. Це питання ще чекає свого дослідника. Спинимось лише на окремих фактах, які найяскравіше розкривають постать Б. Грінченка як представника української національної еліти, та висвітлимо ставлення до творчості громадсько-політичного діяча за життя та після його смерті.

Магістральними лініями, які розкривають становлення Б. Грінченка як представника української національної еліти є: 1) вплив родинного середовища, в якому виховувався вчений; 2) історичні умови, в яких жив Б. Грінченко; 3) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток науковця протягом життя; 4) збереження власної українськості та національної ідентичності; 5) наявність помітного внеску в розбудову України; 6) поєднання власної долі з долею України.

Почнемо з того, що для Б. Грінченка, який виріс у родині дворянина, була простелена стежка до панського способу життя. Батько, Дмитро Якович, мав декілька десятин землі і водяний млин, хоча, як засвідчувала М. Загірна, сім’я Б. Грінченка дуже бідувала, і грудочка цукру чи бублик були дітям великими розкошами. Так само і цілі чоботи. Мати, Поліксенія Миколаївна, була донькою російського полковника Літарьова – також дворянина. Батьки дбали про освіту сина ще з дошкільного віку.

З автобіографії дізнаємось: «Писати я почав дуже рано – ще шестилітнім хлопцем, але по-моск[овському], бо укр[аїнську] мову з нашої сім’ї було вигнано як мужицьку. Років 13-ти я прочитав Ш[евченка] і почув од знайомої пані прихильний суд про його й укр[аїнську] мову. А мене вона зацікавлювала вже і я став писати по-вкр[аїнському] [2, с. 570].

З того моменту перед учнем середньої школи відкрилися в книгах широкі простори пізнання невідомого. Народницькі ідеї захопили Б. Грінченка. Він починає читати заборонену революційну літературу, за що в 1879 році шістнадцятилітнім юнаком потрапляє за ґрати.

Тут Б. Грінченко зустрів перше важке життєве випробування, справжнє випробування характеру великої людини. У в’язниці з нього знущалися жандарми та й навіть рідний батько, який не тільки не виручив його відразу, а приходив до в’язниці і бив сина, вимагаючи зізнання й

доносу на людей, від яких він діставав заборонені брошури та листівки. «Та дарма, Борис не сказав. Тягся час, а його не пускали з тюрми аж доки на прохання родичів, устряв у цю справу віце-губернатор та визволив його» [11, с. 40]. Тортури і приниження не зламали молодого Бориса Грінченка.

Тож, на думку А. Животенко-Піанків, з якою не можна не погодитись, у січні 1880 року царська влада випустила з Харківської в'язниці вже не звичайного юнака, а загартованого українського діяча, хоч «з тих пір недремне око поліції день і ніч стежило за кожним кроком Бориса Грінченка» [11, с. 41].

Після того, як юний Грінченко став на шлях свідомого національно-ідейного життя, він добував усе, що було можливо добути, з української літератури того часу, уважно й пильно її студіював. «Читав твори Куліша, Вовчка, Квітки, Костомарова, Нечуя-Левицького й інших українських авторів. Вже в ті часи навіть складав український словничок, а для своїх приятелів видавав журнали по-великоруському й по-вкраїнському. Зазнавав за все те чимало глузування, а часом і кари» [11, с. 40].

Прикметна деталь: «Б. Грінченко народився 9-го грудня 1863 р. – за чотири з половиною місяці після появи Валуєвського циркуляру, а на шлях відкритої боротьби за українську мову він став у рік трагічної події для української мови – у рік лихозвісного Емського указу Олександра II. Усе своє життя письменник присвятив боротьбі проти обох безпрецедентних законів, які постійно загрожували розвиткові української думки, вірування, освіти й творчості – словесної та музичної. Нагадаймо, що народна маса була поспіль неосвіченою в його часи, а інтелектуальна верства, що мала б вести народ до культурного поступу, зрікалася своєї національності і збагачувала своєю діяльністю російську культуру. Мета, намічена московськими гнобителями щодо перспектив української нації, досягалася і кожним твором українського літератора, що писав російською мовою, кожною російською школою, з якої нещадно виганялася українська мова» [11, с. 40].

Як показують архівні матеріали, життєвий і творчий шлях Б. Грінченка дуже складний. Це життєвий шлях трудового інтелігента, який багато часу присвятив питанню національного відродження, зазнав ув'язнення, переслідувань від царського уряду. До творів Б. Грінченка царська цензура завжди ставила драконівські вимоги при друкуванні. (Через жорстокі утиски царизму і тяжкі цензурні умови Б. Грінченко був змушений виступати під багатьма літературними псевдонімами: Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський, М. Тримач, Немірич, Ів. Перекотиполе, Л. Яворенко та інші). Але ніякі труднощі не зупиняли невтомного працівника, який з усією свідомістю і рішучістю говорив:

Віддав себе я праці без вагання;
Я йшов туди, де розум посилав...
(«Писання», I, 378) [2, с. IX].

У контексті розгляду даного питання важливо також з'ясувати особливості сприйняття творчості Б. Грінченка його однодумцями та представниками ідейно протилежних таборів.

Ось що про це говорить І. Пільгук: «мало в українській літературі можна назвати письменників, творчість яких викликала б стільки різноманітних суджень. Ще за життя Б. Грінченка про його поетичну, прозову, драматургічну та публіцистичну творчість, про його наукову і культурно-громадську діяльність висловлювалися дуже суперечливі,

а то й зовсім протилежні думки. Причому такі думки висловлювали не тільки представники ідейно протилежних таборів: суперечки точилися і в колах одного й того ж суспільного середовища чи літературного напрямку або течії. Твори письменника то надто захвалювали, перевидавали великими тиражами, то зовсім знецінювали і навіть намагалися викреслити з класичної спадщини [2, с. V].

Загальновідомо, що в ряді принципових ідейно-політичних і літературно-естетичних питань з Б. Грінченком полемізували М. Драгоманов і І. Франко, П. Грабовський і Леся Українка, М. Коцюбинський і ряд інших передових діячів української культури кінця XIX – початку XX ст. Водночас вони поважали Б. Грінченка, були в приятелів, а то й у дружніх взаєминах з ним, не раз гідно відзначали його заслуги в українській літературі. І. Франко давав високу оцінку Б. Грінченкові, поставивши його в один ряд з найвидатнішими сучасниками: «Грінченко, Самійленко, Леся Українка, Кримський» проламували «псевдошевченківські шаблони» і виводили українську поезію «на широкий шлях творчості» [2, с. V].

У контексті дослідження постаті Б. Грінченка цінним є також привертання уваги сучасного українства до глибоко національної педагогічної спадщини Б. Грінченка, яка не лише не втратила своєї актуальності, а й спроможна реально прислужитися сучасній науково-педагогічній думці.

Розгляд діяльності цієї особистості саме в такому руслі примушує подивитися на постать Б. Грінченка під іншим кутом зору. Борис Грінченко-педагог, досягнувши все найкраще з української педагогіки від часів Київської Русі до сучасності, органічно розвинув українську педагогічну думку в тому національному річищі, у яке спрямовували її найближчі його попередники – Т. Шевченко, К. Ушинський, П. Куліш та інші видатні діячі нашої культури [14, с. 3].

Борис Грінченко головною метою свого життя вважав пробудження національної самосвідомості, і, треба сказати, що цього досягав і у власній педагогічній діяльності, і в особистому житті. В автобіографії Б. Грінченко зазначає: «Ще в початку р. 1884 я оженився, і жінка моя з того часу стала мені вірним товаришем у всіх моїх заходах і в багатьох важних і важких працях. У Ол[ексіївській] школі і вчителювали разом. Тут ми прожили 6 років». [2, с. 568].

Творче життя Б. Грінченка в Олексіївці було надзвичайно напруженим. Варто назвати хоча б полеміку з М. Драгомановим, яка тривала на сторінках газети «Буковина» в 1892–1893 рр. [9], де статті Бориса Грінченка друкувалися в «Листах з України Наддніпрянської» [14, с. 4].

У них Борис Грінченко яскраво виразив погляди свідомих, національно-активних українців, продовжуючи патріотичні справи Тараса Шевченка, які влітку 1891 року створили таємне товариство «Братство Тарасівців». Серед його засновників були Б. Грінченко, В. Боровий, І. Липа, М. Міхновський, а пізніше – М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, М. Вороний, О. Черняхівський, В. Шемет. Головним їхнім кредо стало: «Відрізнити свою націю від інших і підносити національне питання й право вкраїнської нації скрізь, де тільки можливо» [14, с. 4].

Завжди відстоював Б. Грінченко законне право українського народу на розвиток своєї мови, літератури і культури як головних атрибутів державної і національної незалежності, особливо обурюючись висловлюваннями про якусь нібито «нездатність до державності» рідного народу [14, с. 5].

Помітним внеском Б. Грінченка-педагога стало створення ним низки українських підручників, а також заснування

видавництва, метою якого було видання чітко продуманої, систематизованої серії народно-просвітницьких книжок, за якими українські діти вчилися ще багато років після його смерті. Важливо й те, що свої педагогічні ідеї він поширював та популяризував не тільки у спеціальних статтях та розвідках, але й у власних художніх творах, що сприяло якомога повнішому засвоєнню їх українським читацьким загалом. Освіченість і вихованість, не дивлячись на складні умови життя, залишаються неперехідними людськими цінностями. Однак, набувають нового звучання громадянські, національно-патріотичні якості особистості, у їх формуванні велике значення має багатий досвід наших попередників, у ряду яких достойне місце займає Б. Грінченко, адже він розробив основи української національної школи, вніс величезний особистий внесок у справу народної освіти.

Національна школа, в розумінні Б. Грінченка, є основою духовного відродження українського народу, його культурної самобутності. Проблеми національної освіти й виховання можуть бути вирішені тільки в умовах української державності, розвитку України як суверенної, незалежної країни.

Відповідно до поставленої мети статті звернемо увагу і на громадсько-політичну діяльність видатного представника української національно-визвольної боротьби. Становлення Б. Грінченка як громадсько-політичного діяча відбувалось під впливом комплексу явищ суспільного життя українського народу наприкінці XIX ст., передусім посилення національного і соціального гніту з боку царизму, діяльності національно свідомої інтелігенції, помітної політизації українського соціуму.

Роль перехідної ланки від культурно-просвітницької діяльності громад до політичної роботи в підросійській Україні відіграло «Братство Тарасівців», діяльність якого сприяла консолідації та організованості національно свідомих сил українського суспільства. Активна участь Б. Грінченка у цій організації та ділові контакти з М. Міхновським, М. Грушевським, С. Єрастовим, О. Маковеєм, М. Коцюбинським, І. Франком і багатьма іншими сприяли становленню його як громадсько-політичного діяча.

Потужним каталізатором політичної активності національно-патріотичних кіл підросійської України, до яких належав Б. Грінченко, був також вплив національного руху Галичини та Буковини.

Важливою віхою на шляху політичного визрівання Б. Грінченка, як стверджує А. Хомутенко, «став Установчий з'їзд Всеукраїнської Загальної Організації (ВУЗО), на якому він представляв київську патріотичну молодь». Б. Грінченко не цурався чорнової організаційно-практичної роботи, зокрема, виконував роль кур'єра з доставки нелегальної літератури з-за кордону та переховував її у себе на квартирі. Водночас у цей період Б. Грінченко осмислює фундаментальні проблеми національного відродження України, які згодом були розгорнуті ним в ідеологію самостійництва. У 1898 р. він разом з М. Міхновським написав «Відозву до Українців в справі заснування українського університету», у якій було чітко сформульовано фундаментальні на той час завдання українського національного розвитку: за допомогою «національно-демократичної» просвіти піднести духовну культуру нації, розвинути національну самосвідомість народу, виховати патріотично налаштовану інтелігенцію, здатну очолити суспільно-політичну активність мас і спрямувати її у русло націотворення» [20, с. 8].

З метою створення основ ідеології національного самовизначення Б. Грінченко наприкінці 1898 р. намагався реалізувати видавничий проект «Русини з початком XX ст.»,

в якому передбачалося задіяти найкращі інтелектуальні сили української еліти на обґрунтування історичної та соціальної необхідності й неминучості побудови українським народом соборної незалежної держави як гаранта повноцінного розвитку нації. Громадсько-політична позиція, яку зайняв Б. Грінченко під час подій, пов'язаних з відзначенням 100-річного ювілею виходу в світ «Енеїди» І. Котляревського, свідчила про завершення цього періоду, досягнення ним ідейної та політичної зрілості.

Громадсько-політична діяльність Б. Грінченка в період з 1900 по 1905 рр. була плідною як з точки зору розвитку ідеології самостійництва, так і в практичній організації політичної боротьби. Діяльність Б. Грінченка мала послідовний і системний характер: розробивши в «Самостійній Україні» ідеологічні засади самостійництва, він, з одного боку, намагається їх поглибити у низці публікацій, а з іншого, докладає зусиль для створення умов їх практичної реалізації. З цією метою створюється Українська народна партія, яка мала виступити організаційним ядром самостійницького руху, розробляється суспільно-політична модель майбутнього устрою України, – проект Конституції – де чітко викладено правові засади організації та функціонування суверенної української держави.

Основна мета, яку переслідував Б. Грінченко, починаючи з кінця 1905 р. і до смерті (1910 р.), – це максимально можливе залучення української інтелігенції та широких верств населення до свідомої активної політичної діяльності на засадах націотворчості, консолідація усіх конструктивних сил українського суспільства. Особливість його громадсько-політичної діяльності у цей період зумовлювалася послабленням політичних репресій з боку царизму, що уможливило розгортання легальних форм просвітницької та агітаційно-пропагандистської роботи: видання часописів, організація різних товариств, проведення культурно-просвітницьких заходів, участь у виборах до Державної Думи тощо.

Нині багато ідей Б. Грінченка втілилися в реаліях незалежної України, зафіксовані в її Конституції. Декотрі його розробки застаріли і втратили актуальність, інші потребують критичного переосмислення з метою використання зафіксованого в них історичного досвіду при вирішенні актуальних проблем сучасного суспільного розвитку.

Щодо ставлення до творчого доробку Б. Грінченка за життя та після його смерті, зазначимо, що спадщина Б. Грінченка не завжди була належно поцінована.

Так, перші три десятиліття XX ст. популярність і слава вченого не переставали зростати, про що свідчать різноманітні публікації, присвячені його пам'яті, – два збірники «Над могилою Бориса Грінченка» (К., 1910) і «На могилу Бориса Грінченка» (Чернівці, 1910), книгоспогади І. Брика, С. Єфремова, М. Плевако, Д. Рудика, П. Стебницького, М. Чернявського, численні некрологи і статті на сторінках періодичної преси – В. Данилова, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, І. Липи, Олени Пчілки. У них акцентувалася увага на вагомому значенні народної творчості в житті Б. Грінченка, з якою він «не розставався до кінця свого життя» [7].

З кінця 20–30 р. XX ст. починається зворотний процес у ставленні до імені Б. Грінченка – замовчування та викорінення його з історії української культури, який тривав понад тридцять років. Проте, об'єктивна характеристика багатогранної діяльності Б. Грінченка містилась у дослідженнях В. Верниволі, Ф. Колесси,

З. Кузелі, П. Одарченка, Є. Онацького, В. Радзиковича, опублікованих на сторінках різних історіографічних оглядів та енциклопедій, які виходили за межами України. Поодинокі статті з'являлись також у вітчизняній періодиці – І. Єрофєєва, Є. Кирилюка, О. Кисельова, І. Сенченка. У них вчені навели чимало історичних фактів, які засвідчували, що Б. Грінченко уславився серед сучасників як «людина невтомної праці – вчитель, публіцист, етнограф, фольклорист, видавець, популяризатор» [10], науковці наголосили на необхідності перегляду оцінок щодо його творчої спадщини.

Повернення належного значення Б. Грінченка в історії національної культури починається лише в кінці 50-х – поч. 60-х рр. ХХ ст. заходами О. Білецького, М. Гуменюка, І. Пільгука, А. Погрібного, М. Рильського, В. Чорновола, Є. Шабліовського, В. Шаяна, В. Яременка. «Невтомним орачем на ниві української культури» назвав Б. Грінченка В. Чорновіл [21] і наголосив на тому, що в пам'яті народу «назавжди збережеться благородний образ фольклориста, педагога, письменника». У кінці 60-х р. ХХ ст. побачили світ дисертаційні дослідження В. Яременка («Борис Грінченко. Проза», К., 1969) та А. Погрібного («Ідейно-естетичні позиції Бориса Грінченка в літературно-критичній боротьбі кін. ХІХ – поч. ХХ ст.», К., 1970).

Але період піднесення тривав недовго і, як пише А. Погрібний, «те плідне, що було досягнуте у 60-ті роки, не набуло свого очікуваного розвитку: доба застою змусила дослідників «забути» про Б. Грінченка [17].

В 1988 р. громадськість знову повернулася обличчям до вченого, широко відзначивши 125-річчя з дня його народження. На сторінках періодичних видань з'явилася численна кількість публікацій І. Білогуба, М. Братана, М. Веркальця, В. Каспрука, С. Козака, Ю. Коцюбинського, П. Лисюка, П. Охріменка, А. Погрібного, В. Погребенника, С. Процюка, С. Реп'яха, О. Юрченка, В. Шевчука, В. Яременка, вийшли монографії А. Погрібного (Борис Грінченко: нарис життя і творчості, К., 1988; Б. Грінченко в літературному русі кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції, К., 1990) [17; 16] та М. Веркальця (Педагогічні ідеї Б. Грінченка, К., 1990) [8], Каталог фондів: Бібліотечні колекції. – Вип. 1: Б. Д. Грінченко (К., 1988), підготовлений І. Г. Шовкопляс, М. А. Воробей, Г. Г. Дідівською.

З того часу цікавість до постаті подвижника-енциклопедиста не згасає. В 90-х роках ХХ ст. підготовлено кілька дисертаційних досліджень – Н. Зубкової, М. Малиш, С. Процюка, перевидано значну частину його творчої спадщини, проведено кілька наукових конференцій [4] та експедицій, опубліковано чимало книг, статей, повідомлень, нарисів – М. Гомон, Ю. Єненка, Є. Кардаша, В. Качкана, М. Кучинського, Н. Левчик, М. Малиш, О. Неживого, Т. Никитюк, А. Погрібного, Б. Пастуха, А. Животенко-Піанків [13; 14; 17; 15; 11].

Після 2000 р. побачили світ нові наукові праці «Мрії, вистраждані життям», «Борис Грінченко – відомий і невідомий», «Борис Грінченко на ниві народної освіти», «Борис Грінченко очима студентів ХХ століття», «Уроки Грінченка: методичний посібник» [1; 3; 5; 6; 19], з'явилися нові дисертації К. Тимошенко, А. Хомутенка та ін.

У 2010 р. в Київському університеті імені Бориса Грінченка відкрито Музей Б. Грінченка, де зібрано унікальні експонати, що допомагають розкрити багатогранну діяльність видатного Просвітителя України. А у 2011 р. в історії університету сталася важлива подія: на кошти науково-педагогічного та студентського колективів цього навчального закладу й освітян м. Києва та

за сприяння Київської міської державної адміністрації біля адміністративного корпусу по вул. Воровського, 18/2 було споруджено пам'ятник Борису Грінченку (скульптор М. Обезюк, архітектор М. Босенко) [3, с. 3].

У 2013 р. 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка заплановано відзначити вже на державному рівні (Постанова Верховної Ради України від 4 липня 2012 р. № 5050-VI «Про відзначення 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка»).

Наведені факти свідчать про те, що наукові дослідження багатогранної творчості Б. Грінченка в різні роки мали досить нерівнозначний характер, але на сучасному етапі їхнє значення і роль в українському державотворенні постійно зростає.

Результати дослідження свідчать про те, що саме життя і творчий доробок Б. Грінченка заслуговують не тільки на пам'ять і шану нащадків, а й потребують подальшого ґрунтовного дослідження та популяризації. Досвід ідеологічної, педагогічної, просвітницько-пропагандистської, громадсько-політичної діяльності Б. Грінченка як представника української національної еліти кінця ХІХ – початку ХХ ст. потребує переосмислення і має бути врахований у практиці суспільних трансформацій сучасної України.

1. «Мрії, вистраждані життям ...»: до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка: колективна монографія: у 2 ч. / Гулан Н. М. [та ін.]: вступ Огнев'юк В. О. / Київський міський педагогічний університет імені Бориса Грінченка. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. – Ч. 1. – 260 с. 2. Борис Грінченко. Твори в двох томах. – Т. 1. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. – 603 с. 3. Борис Грінченко – відомий і невідомий: матеріали щорічних грінченківських читань, 8 грудня 2011 р., м. Київ / Київський університет ім. Бориса Грінченка, Благодійний фонд сприяння розвитку освіти імені Бориса Грінченка; [за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун]. – К.: Київський університет ім. Бориса Грінченка, 2012. – 131 с. 4. Борис Грінченко і педагогічна культура України: Матеріали конференції / Київський міхрегіональний інститут удосконалення вчителів: Ред. кол.: В. Слюсаренко (відп. ред.) та ін. – Суми: ВВП «Мрія» – ЛТД, 1993. – 160 с. 5. Борис Грінченко на ниві народної освіти // Вячеслав Чорновіл. Твори в десяти томах. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика. – К.: «Смолоосип», 2002. – С. 64–74. 6. Борис Грінченко очима студентів ХХ століття: програма Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції 14 березня 2013 р., м. Київ / Київський університет ім. Бориса Грінченка, 2013. – 15 с. 7. *Брик І.* На народній роботі. Борис Грінченко. Праця і заслуги. – Львів, 1910. – С. 32. 8. *Веркалець М. М.* Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. – 1990. – 48 с. 9. *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу А. Жуковський (сост.): НАН України, Інститут української археографії. – К., 1994. – 286 с. 10. *Єрофєєв І.* Із спогадів про Б. Грінченка // Україна. – 1945. – № 7. – С. 34. 11. *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1999. – 176 с. 12. *Козар Л.* Борис Грінченко як фольклорист / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України, Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. – К.: Видавничий центр ІПК ДСЗУ, 2005. – 148 с. 13. *Неживий О.* Для рідного слова: Творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання / Луганськ, Інститут внутрішніх справ, Інститут Грінченкознавства, ЛДПІ імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 1994. – 91 с. 14. *Неживий О. І.* Борис Грінченко: вартювий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти: [монографія]. – Вид 2-ге, доп. – Луганськ: Знання, 2007. – 188 с. 15. *Пастух Б. В.* Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї: Публіцистичні есе. – Луганськ: Книжковий світ, 1998. – 160 с. 16. *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ століття: Питання ідейно-естетичної еволюції. – К.: Либідь, 1990. – 230 с. 17. *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко: нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1988. – 268 с.

18. Український соціум / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 140. 19. Уроки Грінченка: методичний посібник / О. П. Омельченко та ін. (уклад.): Луганський інститут післядипломної педагогічної освіти. – Луганськ, 2003. – 398 с. 20. Хомутенко А. С. Громадсько-політична діяльність Б. Грінченка (1875–1910): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Хомутенко Андрій Сергійович;

Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 15 с. 21. Чорновіл В. Невтомний орач // Київська зоря. – 1963. – 3 грудня. 22. Чорновіл В. Слово про Кобзаря (Тарас Шевченко в оцінці Б. Грінченка) // Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж – Балтимор, 1972. – С. 104.

Олена Ганусин

Українська інтелігенція XIX століття в історіографічних інтерпретаціях

У статті аналізується історіографічні концепції, які тією чи іншою мірою розкривають сутнісні категорії поняття «українська інтелігенція XIX ст.», з'ясовуються основні проблемні питання при інтерпретації даного терміну. Розглядаються соціологічні та морально-психологічні характеристики інтелігентної верстви, її основні риси та функції.

The historiography's concepts of the essence of appellation «Ukrainian intellectuals of the 19th century» are analyzed in the article. The major issues in the interpretation are found out. Its main sociological, moral and psychological characteristics, features and functions are considered.

Інтелігенція завжди відігравала важливу роль у політичному, суспільному, культурно-освітньому житті української громадськості, особливо в умовах бездержавності та національно-культурного занепаду. Поняття «інтелігенція» зазнавало наукової критики ще з XIX ст., що породило плюралізм інтерпретацій (на сьогодні існує понад 300 трактувань), які певною мірою відбивають основні характеристики цього феномену [1, с. 307]. Це переконує дослідників в аморфності терміну «інтелігенція» [11, с. 23]. Це дослідження є спробою виокремити основні проблемні питання при тлумаченні «української інтелігенції XIX ст.».

Термін «інтелігенція» вперше було вжито ще в античні часи для характеристики особливостей пізнавальних процесів. Російський філософ Р. Мамедов стверджує, що соціологічного змісту цей термін набув у XIX ст. [6, с. 21]. Але чому саме XIX ст. стало визначальним у формуванні інтелігенції як соціальної верстви?

Саме в період розвитку позитивістських знань, науково-технічної, політичних, світоглядно-психологічних, ідеологічних революцій, розширення доступу до освіти, лібералізації суспільного життя, значно зріс попит на людей інтелектуальних професій. Це спричинило, на думку деяких дослідників, перетворення інтелігенції на окремий соціальний прошарок [3].

Найбільше потребували національно-культурних «наставників» бездержавні народи Центрально-Східної Європи, де й термін «інтелігенція» набув найбільшого поширення. Так, М. Шлемкевич вивчаючи типи менталітету українців упродовж різних періодів історії, зазначає, що саме четвертий тип активного українця, національно свідомого, якому небайдужа доля «власного народу» виник у XIX ст. [12, с. 87]. І цей «новий тип» – це була українська інтелігенція.

Дослідниця О. Шановська визначає інтелігенцію як соціальний прошарок суспільства і як конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві, і як суспільна верства [15, с. 262]. Проте соціологічний підхід до трактування інтелігенції є вузьким та перейнятим ще з радянської доби [9]. Прихильники соціологічного підходу сходяться на тому, що інтелігентність повинна підтверджуватись освітою (найкраще – вищою). Протилежним є культурологічний підхід (пояснення інтелігентності на основі світогляду, моральності, ціннісних орієнтацій) [7, с. 34]. Прикладом такого визначення інтелігенції є: «Інтелігент – це людина,

яка критично ставилася до режиму, була стурбована станом суспільства і відірваністю еліти (включаючи себе) від народних мас. Не багатство, не соціальне становище, а служіння народу ставало основною характеристикою інтелігента. Інтелігенція виступала антиімперською, антидержавною силою, але для досягнення своїх ідеалів часто апелювала до держави» [10, с. 254].

Основною помилкою істориків є нівелювання «часу» при дослідженні інтелігенції минулого. Адже інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. у своєму функціональному та статусному значенні різнилась від інтелігенції кінця XX – початку XXI ст. Г. Касьянов у роботі «Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет» розглядає інтелігенцію «як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси». Тобто до інтелігенції дослідник відносить усіх осіб того періоду, професійно зайнятих фаховою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва [4, с. 4]. І. Лисяк-Рудницький теж зараховує до інтелігенції науковців, учителів, митців, юристів, лікарів, журналістів, а не людей зайнятих господарсько-економічними та військовими справами, навіть з університетською освітою [5, с. 345]. Проте виникає питання: чи доцільно дотримуватись чіткої професійної ґрадації при дослідженні української інтелігенції XIX ст?

З огляду на специфіку XIX ст., вищу та середню професійну освіту не потрібно вважати основним показником приналежності до інтелігентного прошарку, щоб не виключати людей, які з тих чи інших причин не змогли отримати документального підтвердження своїх знань. Дослідниця О. Баран наводить приклад письменника В. Стефаніка, який після кількох років навчання залишив медичний факультет Краківського університету й повернувся в рідне с. Русів, що на Станіславщині [1, с. 308].

Н. Шип до інтелігентів теж відносить осіб, які професійно займаються інтелектуальною діяльністю, і навіть ділить їх на три види: 1) розумова праця, продукт якої стає товаром і має духовну цінність (наприклад, твори письменників, художників); 2) діяльність, яка поєднує результат праці з трудовим творчим процесом (праця вчителів, лікарів); 3) розумова праця, в результаті якої створюються матеріальні цінності (праця інженерів). Проте дослідниця відзначає важливість соціально-психологічного сенсу поняття «інтелігенція» – морально-етичних якостей (культура думок, поведінки, висока мораль) [16, с. 9].

У досліджуваний період «важливе значення мали не стільки професійні навички інтелегента, скільки його участь у передачі цих знань і соціального досвіду оточенню» [1, с. 308]. Інтелегент – це був не той, на думку І. Лисяка-Рудницького, «що його суспільною функцією є творення і зберігання духовних цінностей» [5, с. 346], а той, хто впроваджував духовні цінності у суспільство, за допомогою різних інститутів та інституцій, бачив свою громадську діяльність не як фаховий обов'язок, а як обов'язок «служити народу». Тому, на думку російського дослідника Н. Юркіна потрібно говорити не про конкретну освіту, а про певну суму знань, необхідну для професійного виконання тієї чи іншої роботи, пов'язаної з розумовою працею [17, с. 30].

Таким чином, до інтелегенції XIX ст. варто відносити осіб, без спеціальної освіти та відповідних свідоцтв, але які займалися розумовою працею. Однак не рівень знань повинен бути основним критерієм для інтелегенції XIX ст., «а прагнення працювати над культурним, соціально-економічним піднесенням «народу», готовність виконувати свою ідеологічну «місію», [...] головне не стільки розумова, скільки поведінкова активність» [2, с. 264]. Інтелегенція, за твердженням Н. Шип, «це не просто група освічених людей, а певна спільність, котра бачить суть свого існування в тому, щоб нести плоди освіти, культури і просвіти в народ» [16, с. 12].

За цими характеристиками до інтелегенції можна відносити і студентство, яке в XIX ст., зважаючи на малочисельність категорії людей розумової праці, великої загальної пошани до освіченості, активно долучалось до суспільно-культурного життя краю [1, с. 310].

Питання приналежності духовенства до інтелегентної верстви є доволі дискусійним. Одні дослідники «відмовляють» душпастирам у праві називатися інтелегентами, виділяючи їх в окрему суспільну групу, інші, навпаки, відстоюють думку, що духовенство було однією із частин інтелегенції, мотивуючи це тим, що останні мали певний рівень освіти та грамотності, транслювали у суспільство гуманістичні ідеї миру, взаємоповаги та єдності [13, с. 256].

Дане питання, зважаючи на історично зумовлені суспільно-політичні та релігійні відмінності між західною та східною частинами українських земель, потребує територіального розмежування. Коли в Галичині священники зберегли свою національну ідентичність, завдяки близьким контактам і взаємовпливам із селянством, носієм та зберігачем української традиції та менталітету, то на Наддніпрянщині духовенство було денаціоналізоване, і, як наслідок, більшу частину інтелегенції становили або вихідці «з народу», або нащадки інших суспільних верств, зокрема, дворянства [5, с. 347]. Дослідник І. Паславський не тільки відводить греко-католицькому духовенству визначальну роль у формуванні інтелегенції як такої, але й називає священників інтелегентами, які започаткували в Галичині XIX ст. українське інтелектуальне середовище зі своїм власним духовним мікрокліматом [8, с. 24].

Важливим є питання співвідношення інтелегенції та влади. Чи повинна інтелегенція бути обов'язково в опозиції до влади, стимулюючи останню до кращої діяльності? Г. Касьянов наголошує на тому, що найголовнішим критерієм, за яким відбувалася ідентифікація інтелегенції як верстви в другій половині XIX – на початку XX ст., – виявлення у різних формах своєї незгоди з політикою абсолютизму та конфронтація з існуючим владним режимом [4, с. 12]. Проте, знову ж таки, цю проблематику потрібно розглядати

за територіальним принципом. Українсько-галицька інтелегенція в своїй переважній більшості була священницького походження, відзначалася консерватизмом, на відміну від «східноукраїнського» інтелегента, з його «генетично закладеною» революційністю та бунтарством. В основі галицького консерватизму лежала, найперше, греко-католицька церковна традиція [8, с. 25].

Отже, на основі проаналізованих інтерпретацій терміну «українська інтелегенція XIX ст.» можна визначити функціонально-станові характеристики цієї соціальної групи, верстви чи прошарку:

1. Неоднорідна за професійно-соціальною ґрадацією, якістю освіти, матеріальним становищем, різнилася своїм ставленням до влади;

2. Відігравала визначну роль у відродженні та консолідації нації;

3. як носій і захисник культурно-духовних цінностей, транслювала їх у суспільство;

4. виступала творцем національної ідеології, моральних та інтелектуальних ідей практичної ваги;

5. для неї важливим був не акт творчості, а його результати;

6. поширювала політичну культуру серед громадськості.

Інтелегенція визначається не тільки за своїм суспільними ролями та призначеннями, але й за морально-етичними та психологічними рисами. Це гуманізм, прагнення до розширення своїх знань та самоосвіти, почуття обов'язку та покликання, усвідомлення покладених на неї завдань, індивідуальність та індивідуалізм, поведінкова активність, «чутливість» до модернізаційних та прогресивних віянь [14, с. 16]. Проте не потрібно переоцінювати можливості тодішньої інтелегенції, надавати їй прикмет «героїв», а зважати і на «людський» бік їхнього життя та діяльності. Бо «національне героїство» часто поєднувалось з сумнівами, страхами, неправильними рішеннями, обставинами приватного життя.

1. Баран О. Українська сільська інтелегенція Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації / О. Баран // Галичина. – 2005. – № 11. – С. 307–313.
2. Баран О. Галицька сільська інтелегенція як культурний феномен (перша половина XX ст.) / О. Баран // Україна соборна – Київ, 2005. – Вип. 2. Ч. II. – С. 263–271.
3. Горбань А. Интеллигенция как творческое меньшинство общества. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Gileya/2012_61/.../F40_doc.
4. Касьянов Г. Українська інтелегенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1993. – 176 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелегенції // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – С. 345–380.
6. Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, ее жизнедеятельность и роль в современном мире: Автореф. дис. ... докт. философ. наук / Р. Мамедов. – Москва, 1993. – 44 с.
7. Никитина Т. О понятии «гуманитарная интеллигенция»: социологический поход / Т. Никитина // Социологические исследования – 1993. – № 2. – С. 34.
8. Паславський І. Українська інтелегенція і церковна традиція / І. Паславський. – Львів, 1993. – 36 с.
9. Поняття «інтелегенція» як дискурс у соціальній історії України (роздуми у контексті дефінітивного різнобою). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost27566>.
10. Сколуб М. Різничина інтелегенція в політизації українського національного відродження (середина XIX ст.) / М. Сколуб // Інтелегенція і влада. Серія: Історія. – Одеса, 2006. – Вип. 6. – С. 250–261.
11. Стадніченко О. Роль інтелегенції в історії України ХХ–ХХІ століть / О. Стадніченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія історія. – Вінниця, 2004. – С. 22–30.
12. Чигринов В., Поліщук І. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн. – Харків: ХІБМ, 2001. – 367 с.
13. Шамара С. Сільська інтелегенція

Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: проблеми методології дослідження / С. Шамара // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Вип. 10. – С. 253–259. 14. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – на початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Спеціальність 09.00.12 / С. Шамара. – Київ, 2008. – 21 с. 15. Шановська О. Словникові дефініції терміну «інтелігенція»: ретроспективний аналіз / О. Шановська // Інтелігенція і

влада. Серія: Історія. – Одеса, 2009. – Вип. 16. – С. 256–264. 16. Шип Н. Інтелігенція на Україні (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. Шип. – Киев: Наукова думка, 1991. – 172 с. 17. Юркін Н. Дискусии об образованности как критерии отнесения лиц к интеллигенции / Н. Юркін // Интеллигентоведение: проблемы становления нового вузовского курса: Материалы межгосударственной заочной научно-методической конференции (июнь 1999). – Иваново, 2000. – С. 29–40.

Ірина Грабовська

Інтелектуальне шістдесятництво та його рецепція у працях вітчизняних та зарубіжних авторів

Розглядається значення діяльності та творчого доробку українського інтелектуального шістдесятництва для подолання тоталітарної реальності, в якій існувала Україна у XX столітті, та сприйняття феномену шістдесятників у аналітичному доробку вітчизняних та зарубіжних авторів. Акцентується увага на оцінці вказаного явища в контексті європейського цивілізаційного вибору України.

The meaning of the activity and creative heritage of the actors of Ukrainian intellectual movement of the 1960s for overcoming of totalitarian reality existing in Ukraine in the 20th century as well as the perception of the phenomenon of the 1960s movement in the analytical heritage of native and foreign authors is looked through. The attention is accented on the appraisal of the mentioned phenomenon in the context of European civilization choice of Ukraine.

Серед тих феноменів української історії, які «працюють» на витворення цивілізованої європейської української нації, вписування її в контекст спільної європейської цивілізації, є і таке прикметне явище XX століття, як шістдесятництво. На сьогодні існує чималий науковий (і не лише) доробок як в самій Україні, так і за її межами, який аналізує цей складний і достатньо героїчний, хоча й певною мірою трагічний, період в житті українського соціуму.

Значення феномену шістдесятництва для України є непересічним. Не можна не погодитись із думкою О. Пахльовської, підтриманою абсолютною більшістю дослідників цього явища, про те, що «...шістдесятники заклали генетичний код сучасної України... Вони були першими, хто спромігся на спротив. І тому без них не було б нас, сьогоднішніх. Недарма на барикадах 90-х першими знову були вони – лицарі бунту 60-х. Їх життя було постійним протистоянням. І бунтом була їх творчість» [7].

Українське шістдесятництво має багато вимірів: від мистецького до політичного. Зрештою, в українській культурі XX ст. саме воно продемонструвало певну єдність загальносвітового процесу, коли в умовах фактичної автаркії країни виникають рухи, співзвучні найпередовішим тенденціям часу.

«Феноменальність цього явища... криється в його соціальному характері, тривалості існування й парадоксальності, завдяки якій воно одночасно є частково вже історією і сучасністю, перебуває в минулому і сьогодні, – пише Г. Касьянов. – Парадоксальною була також сама поява руху опору: породжений радянською системою, він виріс із неї і боровся проти неї, нерідко спираючись на її ідейні засади, юридичні норми і прецеденти. Самі учасники руху опору в більшості своїй були породженням цієї системи, виховані нею, й досі несуть на собі її відбиток» [9, с. 5].

Сучасним українцям цікаве сприйняття попередниками та сучасниками певних історичних явищ, в даному разі – шістдесятництва, не лише через прагнення правильно розставити історичні акценти та віднайти витоки реальних проблем нашого часу у попередніх епохах, але й через вкрай актуальну сьогодні для України проблему – вступ до ЄС, якщо розглядати цей крок не як історичну випадковість,

а як свідомий акт цілої нації у напрямку утвердження європейського цивілізаційного вибору. В цьому плані шістдесятництво є одним із безумовно вагомих аргументів «ЗА» спільну Європу, адже саме 60-ки однозначно асоціюються із проєвропейською опозицією системі в умовах радянського тоталітаризму.

Про трагічну долю шістдесятництва писало чимало відомих людей світу: письменників, вчених, громадських діячів, журналістів тощо. Так М. Фішбейн, аналізуючи події тих років, зазначав: «1972 рік. Рік тотального українського погрому. Денаціоналізовані істоти знищували культуру України. Били по живому. До синців. До крові. Арешти, арешти... Здавалось, їм не буде кінця. ...Під...стилізований естрадний акомпанемент знищували культуру народу. Фарисеї в хромових чоботях і в штатському» [12, с. 2].

Звичайно, в більшості публікацій шістдесятництво оцінюється з точки зору його ваги для української культури та справи визволення українського народу. Проте, важливим визнається і той факт, що 60-ки не лише були українськими патріотами, але і людьми європейської культури та європейського стибу з їхнім прагненням до свободи, гуманності, справедливості, демократичності, розкнутості та креативності. Власне шістдесятництво і асоціюється з усім тим набором ціннісних характеристик, які символізують цивілізовану Європу. Тому 60-ки, а потім і правозахисний рух 70-х з його безкомпромісною боротьбою за права людини стали цікавими не лише українській діаспорі, але й усьому світові.

Свого часу, як зазначав Г. Касьянов у дослідженні «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років», «однією з головних турбот української діаспори було поширення інформації про події в русі опору, величезну роль у цьому відігравали, зокрема, такі часописи, як «Сучасність», «Визвольний шлях», пресова служба Української Головної Визвольної Ради (УГВР), видавництва «Сучасність», «Смолоскип», Центральна Українська Інформаційна Служба та інш.» [9, с. 6]. «Голос Америки» та «Радіо «Свобода»» постійно давали матеріали про рух опору в СРСР в епоху 60-х. Заборонені до друку в УРСР автори та книги

виходили «тамвидавом» і набували чималого розголосу та популярності.

У сучасній історичній літературі достатньо добре висвітлено тему рецепції шістдесятництва в закордонних виданнях [9, с. 6–10]. Надзвичайно цінними документами є спогади, написані самими учасниками руху опору, чи близькими до них людьми про той час і когорту інакомислячих [5].

Абсолютна більшість аналітичних розвідок явище українського шістдесятництва оцінюють дуже високо та позитивно. Головним лейтмотивом таких досліджень є думка про те, що завдяки цьому поколінню непокірних інакомислячих світ дізнався, що Україна існує і бореться, має непересічних інтелектуалів і унікальну національну культуру. Характеризуючи той період українського суспільного життя та реакцію на нього Заходу, О. Зарецький пише: «У серпні-вересні 1965 року пройшли арешти. Цій темі присвячено багато досліджень. Принаймні можна вважати, що рішення про арешти було прийнято вищим політичним керівництвом СРСР в обстановці коливань і сумнівів, але гору взяла група прихильників сталінських методів. Втім В. Чорновіл, людина з величезною політичною інтуїцією, приділив найсерйозніше значення цим подіям, уклавши і видавши у самвидаві збірники «Правосуддя чи рецидиви терору» (1966) та «Лихо з розуму» (1967). Збірники перевидали і на Заході. *Вихід цих робіт був подібний вибуху бомби – світ побачив, що Україна на глобусі є – і що вона бореться* (виділ. – І. Г.)» [8].

Професор із діаспори, відомий історик Т. Гунчак так визначає вагу шістдесятників для світу: «Це генерація нового, як естетичного, так і політичного підходу, нового мислення, нових польотів. Це також люди, які етично почали ставитися до деяких сучасних проблем і на повний голос заговорили про проблеми народу, про болючі замовчувані справи, про надуживання владою партії. *Це генерація, яка могла б бути прикладом для інших народів на всі часи, тобто це була генерація, яка відстоювала людську гідність* (виділ. – І. Г.)» [3, с. 255].

Шістдесятники виникли на хвилі хрущовської відлиги. Проте їх зацікавленості аж ніяк не обмежувались внутрішніми справами, пов'язаними лише з УРСР чи СРСР. Не були вони відірвані і від світового процесу. «На виникнення шістдесятництва в СРСР, і українського зокрема, ліберально-західні віяння в умовах радянської системи мали певний вплив. Можливо, саме в цьому і полягає зв'язок українського шістдесятництва зі світовим феноменом «шістдесятних». СРСР і певну частину його населення було підхоплено пасіонарним сплеском західноєвропейсько-американського світу» [8].

Покоління українських 60-х активно цікавилось і реагувало на міжнародні події бурхливих проявів свободолобних настроїв в Чехословаччині та Угорщині, Польщі та Югославії. Вказані події не випадково були в центрі уваги українських інтелектуалів тієї доби, адже одним із головних питань, яке їх зумовлювало, було і питання національне. Так американський дослідник Р. Шпорлюк зазначає, що «...можливо, одним із найнебезпечніших елементів чехословацьких реформ 1968 р. радянське керівництво вважало спробу створення інституційного механізму забезпечення національної рівності чехів і словаків – це було очевидною загрозою радянській доктрині та практиці, згідно з якими лише одна нація мала статус панівної та привілейованої» [14, с. 140].

Унікальність та важливість феномену шістдесятництва для поглиблення кризи тоталітарної системи в СРСР розуміли вже й самі представники того покоління. Ю. Бадзьо

стверджував: «Застій – це сталінізм 60–80-х років. На жаль, нове керівництво державне, проголосивши і розпочавши політику демократичних реформ, не знайшло в собі моральної сили без умов і з самого початку звільнити в'язнів сумління, відразу, ще до перегляду судових справ, реабілітувати їх морально. *А саме ці люди, разом із тими громадянами із різних кіл людности, які не мирилися з неосталінською політикою, але мали щастя не потрапити в тюрми, табори і психлікарні,— насправді вони були ініціаторами перебудови. І коли сьогодні ми чуємо і читаємо щодня, щохвилини, що партія – ініціатор перебудови, то я вважаю, що це новий, дуже небезпечний ідеологічний міф* (виділ. – І. Г.)» [1, с. 20].

У цьому ж плані показовою є відома стаття знаменитого українського дисидента В. Мороза «Замість останнього слова» у самвидаві. Звертаючись до КГБ, він писав: «*Починаючи від 1965 року, ви посадили за ґрати декілька десятків чоловік. Що це вам дало?.. виявилось, що ви не залякали, а зацікавили. Ви хотіли загасити і замість того – підлили масла в вогонь. Ніщо так не сприяло похваленню громадського життя на Україні, як ваші репресії. Ніщо так не привернуло увагу людей до процесів українського відродження, як ваші суди. Правду кажучи, самі ці суди й показали, що на Україні знову ожило громадське життя. Ви хотіли сховати людей у мордовські ліси, а замість того виставили на величезну арену – їх побачив цілий світ... Це значить, що суспільний організм, в якому ми живемо, вступив у таку форму розвитку, коли репресії вже дають зворотний ефект. І кожна нова репресія буде тепер новим буреманом*» [13, с. 257].

На сторінках самвидаву та «тамвидаву» цілком свідомо намічались стратегічні лінії спротиву репресивній системі, що почала знищувати паростки постсталінського українського відродження. Шукались реальні шляхи збереження інтелектуального молодого потенціалу нації. «В таких умовах є тільки один вихід – керуючись персональною відповідальністю кожного за долю свого народу, протиставити насильству влади позицію громадянської непокори. Хай це будуть акції поодинокі, акції невеликих груп. Проте влада мусить знати: такого ми більше терпіти не хочемо. Не можна думати про те, що наша суто особиста громадянська позиція даремна. Кожен новий учасник руху за соціальну і національну справедливість, кожен новий в'язень сумління, кожен новий переслідуваний вливаєтья в величезну сім'ю тих, хто не може миритися з теперішньою сваволею. І нехай радянські табори й тюрми наповняться новими людьми, які шукають правди. Опір режимові можна вести і в табірних умовах. Позицію громадянської непокори треба витримувати в будь-яких обставинах і за всяких умов» [2, с. 9].

Широкого розповсюдження та визнання набула на Заході праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Т. Гунчак зазначає: «Ця праця не тільки ходила по руках, у формі рукопису в Україні, але копія дісталась на Захід, де вона стала одним з найбільш популярних творів. Появилась вона в *Сучасності* 1968 року і того ж року в англійському перекладі в Лондоні. Про ці буремні роки за кордоном з'явилися, у формі самвидавчої літератури, *Лихо з розуму* В'ячеслава Чорновола (Париж, 1967), також есе Валентина Мороза *Репортаж із заповідника ім. Берії*. Ті праці та багато інших свідчать, що в Україні вже появилась громадська думка, яка мала гідних і відданих подвижників» [3, с. 259].

Аналізуючи специфіку рецепції феномену українського шістдесятництва в доробку вітчизняних та зарубіжних

авторів неможливо обійти увагою його персоналіїні виміри. Так, О. Зарецький зазначає: «...шістдесятництво – культурно-ідеологічна опозиція системі, причому опозиція індивідуальна, а відтак впливає, що за своєю суттю неоднорідна. Її неоднорідність мала кілька рівнів: політичний, ідеологічний, національний чи індивідуальний спротив, психологічне неприйняття системи» [8].

Життя, творчість, переконання непересічних креативних особистостей, багато з яких самі перетворилися на символи епохи, як то: Василь Симоненко, Іван Світличний, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Ліна Костенко, Євген Сверстюк, Алла Горська, брати Горині та інш., спочатку в діаспорній літературі, а потім і вітчизняній стали предметом роздумів та вивчення. Особливо цінним є той факт, що до проблеми українського шістдесятництва звертаються молоді дослідники [6, с. 192].

Для українців одним із символів незламності у боротьбі за національні права та свободу був і залишається В. Чорновіл. «Протягом останніх 15 років В'ячеслав Чорновіл був невтомним мотором українського демократичного руху. Всі випробування, що випали на його долю, він витримав з честю. Більше того: в табірних умовах він наочно довів, що в його кволому тілі ховається душа справжнього гладіатора. В історії мордовських таборів важко знайти інше ім'я, що могло б зрівнятися з іменем Чорновола: так багато зробив він для організації внутрітабірного опору, для ознайомлення світової громадськості із злочинною практикою мордовських карателів. Незважаючи на нестерпні умови, Чорновіл виявився найбільш результативним українським дисидентським автором. Можливо, ще рано називати те, що вийшло з-під його пера. Тому скажемо інакше: все, що він зробив, увійде до золотого фонду української літературно-громадської публіцистики 60–70 рр., вже сьогодні автор забезпечив собі надійне місце в лавах найвірніших синів свого народу, найбільш стійких його захисників» [11, с. 13].

З подібними характеристиками не можна не погодитись. Осмислення власного призначення, в тому числі і як творців, відбувалось і у розвідках самих шістдесятників. Так у статті В. Стуса з приводу творчості В. Свідзинського, яка була вилучена при арешті автора 12 січня 1972 р. і вважалася втраченою, є роздуми про призначення поета. «Що таке поет – у чистому вигляді? Людина, що виривається з обмежень звичності: поневажає приявним і прагне утраченого й неосягненого, – пише В. Стус. – Козаки ставали кобзарями, вже не маючи змоги тримати в руках грізної зброї. Гомер компенсував утрачений зір. Сучасний поет шукає себе – в тому обширі, яким він, завжди всупереч реальності, визначає простір своєї індивідуальності» [10, с. 50].

Час певним чином змінює акценти та символи. Безумовним символом шістдесятих для теперішніх поколінь є Дмитро Стус. Для самих же шістдесятників символічною була постать талановитого поета і непересічної особистості – Василя Симоненка. І не випадково. Як зазначає І. Дзюба у своїй книзі «Не окремо взяте життя», «Василь Симоненко повернув нашому суспільству ті проблеми, які ми накидали іншим. Ми були перші борці за свободу всіх народів... Крім свого. Василь заговорив про визволення власного народу. Це свого роду історичний поворот у нашій літературі» [4, с. 122].

Про українських шістдесятників та шістдесятництво загалом сказано й написано багато гарних слів. Підсумовуючи все вище викладене, можна зупинитись на наступній

характеристиці-роздумі з приводу сутності даного феномену: «Кожна доба історична, се дерево, – розмірковував мудрий Франко. – Коренем воно стоїть глибоко в минувших часах, а його крайні парості врастають також далеко в будуще». Покоління шістдесятників – це також неначе дерево, що зросло на українському ґрунті в часи «хрущовської відлиги» та соціокультурних зрушень в усьому світі, а кроною своєю сягає в нашу сучасність, далеко поза межі суто національного контексту – у простір світової культури. Як на дереві немає двох однакових гілочок, так серед шістдесятників немає двох однакових митців – усі вони різні, неповторні. Та спільний стовбур, що їх усіх єднає, – то волелюбний дух Другого українського відродження ХХ століття.

Вони ніколи не були однаковими. Власне, свідомість унікальності кожної особистості сформувала їх як цілісний духовний феномен. Неоднакові (часом аж надто різні) вони й сьогодні.

Вони такі ж різні, як і тоді, на початку 60-х. Кожен зі своїм поетичним темпераментом, суто людським характером, неповторною стильовою манерою і світоглядними переконаннями. Вони залишилися тими ж непоправними романтиками, ідеалістами і бунтарями. Хіба що трохи постаріли... Певно, щось із їх писань перетне межу часу – й перейде до вічності. І залишиться назавжди.

Так, як назавжди залишиться в історії українства пам'ять про покоління проти течії, без котрого не було б повноводної ріки національного духу» [7].

1. Бадзьо Ю. Виступ на мітингові, присвяченому утворенню «Меморіалу» / Юрій Бадзьо // Народження українського «Меморіалу» // УВ-ЕКСПРЕС № 12 (Видання «Українського Вісника». – К. Передрук закордонного представництва Української Гельсінської Спілки. Нью-Йорк, 1989. – С. 19–22.
2. Голос з України // Документи українського патріотичного руху 1980 р. Додаток до Вісника репресій в Україні. – Закордонне представництво української групи. – Випуск 7, 1980. – New York, № 4. – С. 7–11.
3. Гунчак Т. Україна: ХХ століття / Тарас Гунчак. – К.: Вид-во «Дніпро», 2005. – 384 с.
4. Дзюба І. Не окремо взяте життя / Іван Дзюба. – К.: Либідь, 2013. – 760 с.
5. Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко / Роман Корогодський. – К.: Вид-во Українського католицького університету, 2009. – 655 с.
6. Дроздовський Д. І. Код майбутнього. Філософія українського шістдесятництва: монографія. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2006. – 192 с.
7. Дроздовський Д. Українське шістдесятництво: розставляючи крапки... / Дмитро Дроздовський // [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://ruthenia.info/txt/drozdzovsky/60_krapka.html.
8. Зарецький О. Шістдесятництво / Олексій Зарецький // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/2013/03/oleksij-zaretskyj-shistdesyatnytstvo/?print=1>.
9. Касьянов Г. «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
10. Стус В. Зникне розцвітання особистості / Василь Стус // Український вісник. Громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал. Передрук самвидавного журналу з України. Вип. 7, 8, 9–10. – 1987 – К – Львів, 1988. – Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. – Балтимор – Торонто, 1988. – С. 50–56.
11. Український патріотичний рух. До арешту В'ячеслава Чорновола // Документи українського патріотичного руху 1980 р. Додаток до Вісника репресій в Україні. – Закордонне представництво української групи. – Випуск 7, 1980. – New York, № 4. – С. 13–14.
12. Фишбейн М. На смерть Василя Стуса / Моисей Фишбейн // Радио Свобода: Материали Исследовательского отдела. – 16 сентября 1985 года. – РС 166/85. – 5 с.
13. Гунчак Т. Україна: ХХ століття / Тарас Гунчак. – К.: Вид-во «Дніпро», 2005. – 384 с.
14. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Роман Шпорлюк. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2013. – 552 с.

Оксана Дарморіз,
Радомир Мокрик

Феномен шістдесятників у контексті проблеми формування культурної еліти в Україні

Досліджено культурну еліту як соціокультурне явище, її характерні риси та функції. З'ясовано роль культурної еліти у формуванні суспільства та становленні культури. Проаналізовано феномен шістдесятництва у царині державницьких та культуротворчих процесів в Україні. Прослідковано взаємозв'язок дисидентських рухів в Україні та Чехословаччині. Виявлено особливості впливу покоління шістдесятників на сучасний соціокультурний розвиток та становлення сучасної української культурної еліти.

This article examines cultural elite as socio-cultural phenomenon and its characteristic features. The role of cultural elite in the formation of society and culture is defined. The phenomenon of «The Generation of the Sixties» in the field of state's and cultural processes is analyzed. The mutual influences between dissident movements in Ukraine and in Czechoslovakia are traced. The influences of «The Generation of the Sixties» on the modern socio-cultural development and formation of modern Ukrainian cultural elite is defined.

Якісне функціонування суспільства забезпечується взаємодією та співпрацею різних його елементів та прошарків. Аналізуючи суспільні процеси, можна достатньо чітко виокремити економічну, політичну, наукову складову. Еліта як певна категорія людей, що має можливість приймати важливі рішення, котрі впливають на розвиток тих сфер, які знаходяться в межах її компетенції, є особливо важливим чинником соціокультурного розвитку будь-якого суспільного утворення. При цьому культурна еліта відповідальна не лише за культуру, але й має функцію творення ідеологічних та світоглядних конструкцій. Попри те, що тема еліт є надзвичайно актуальною і навіть розроблена теорія еліт, ця тема ще мало досліджена в філософсько-культурологічній літературі. Здебільшого предметом дослідження є політична еліта, зокрема їй присвячені праці В. Парето, Г. Москі, Р. Міхельса, Ч. Р. Мілса, Р. Мілібанда, Дж. Скотта, Дж. Перрі, Д. Белла та інших. Натомість звернення до культурних еліт у наукових дослідженнях лише розпочинається. Осмислення ролі культурної еліти як страти, яка об'єднана не економічними, політичними чи владними інтересами, а насамперед ідейними принципами, духовними цінностями, соціокультурними нормами є надзвичайно важливим, як для філософської думки загалом, так і для України зокрема. При особливостях розвитку української держави в сьогоденні можемо говорити про появу псевдоеліт або видозмінення традиційних функцій, притаманних елітам. Це, своєю чергою, впливає на специфіку суспільного життя, вимагаючи наукового осмислення.

У сучасному філософсько-культурологічному дискурсі можна виокремити кілька підходів до розуміння соціокультурної природи феномену еліти. По-перше, еліту розглядають як певний прошарок суспільства, який наділений якостями, що дають можливість її представникам виділятися серед загальної маси людей, впливати на прийняття політичних рішень та здійснювати керівництво суспільними справами (Г. Моска, Р. Міхелс). По-друге, до еліт зараховують найбільш здібних людей у своїх професійних сферах, які наділені відповідними особистісними характеристиками, якостями, котрі вважаються пошановуваними у даному суспільстві та впливають на ціннісні орієнтири загальної маси населення (В. Парето). Також варто відзначити підхід до розуміння еліти, виходячи виключно із індивідуальних, моральних, етичних, естетичних якостей окремих її представників (Х. Ортега-і-Гасет, М. Бердяєв). Видається, що кожен із підходів є дещо неповним, оскільки торкається лише певних характеристик еліти, не вичерпуючи повністю це поняття. Тому при дослідженні феномену культурної

еліти доцільно дотримуватися комплексного підходу, котрий враховує усі наявні підходи.

Для культурної еліти визначальними є і високий професійний, фаховий рівень, і певне новаторство – творення культурного продукту, а також вплив на суспільні процеси. З іншого боку, політична складова в контексті культурної еліти відходить на другий план, проте, зважаючи на високий рівень відповідальності лише в певних випадках (коли мова стосується глобальних планетарних проблем та творення відповідних цінностей), вона все ж залишається визначальною. Розуміння своєї ролі в суспільстві та можливих наслідків для інтелектуала як того, хто не лише творить та розвиває ідеї, але й визначає норми та культурні цінності для інших, є дуже важливим. «Шукаючи поліпшень, люди мусять робити це з максимальною обережністю і делікатністю, крок за кроком, завше найбільше уваги приділяючи тим наслідкам, які тягне за собою кожна зміна», – писав В. Гавел [1].

Тому під поняттям «культурна еліта» варто насамперед розуміти невелику частину соціуму, яка характеризується вищим інтелектуальним, духовним, естетичним рівнем розвитку, володіє високим професійним, фаховим рівнем підготовки, є творцем та носієм духовних цінностей та ідейних принципів, що задають систему високих вимог та еталонів в культурі та суспільстві.

Досліджуючи проблему культурної еліти варто звернути увагу на особливості формування та становлення еліт в конкретних історичних соціокультурних умовах. П. Бурдьє у своїй концепції «культурного капіталу» наголошує на тому, що успішність людини в навчанні залежить від попереднього інвестованого родиною культурного капіталу. Культурний капітал, в свою чергу, – це ті культурні якості та характеристики, що успадковуються людиною від попередніх поколінь [10]. Таким чином, передача культурного капіталу – це безперервний історичний процес, який в ширшому розумінні цілком можна застосувати і до глобальніших соціокультурних процесів, і до суспільства в цілому. В цьому розумінні сучасна культурна еліта – це продукт культурних напрацювань наших предків, а безперервність у формуванні культурної еліти є дуже важливим чинником для її ефективного функціонування в спільноті.

Екстраполювавши дані положення на українську специфіку, враховуючи особливості розгортання української історії, можемо побачити, що спадкоємність у творенні культурного капіталу в певні часи було перервано, а відповідно це утруднювало формування культурної еліти в Україні. Особливо це стосується ХХ ст. та відповідно відбивається в сьогоденні. Голодомор 1932–1933 рр., Розстріляне Відродження, Друга світова війна – все це

привело до того, що процес передачі культурного капіталу при формуванні еліт не був послідовним, прямий зв'язок із сучасністю та безпосередній вплив на формування сучасної української культурної еліти мають лише так звані «шістдесятники». О. Пахльовська зауважує, що генетичний код нової України був створений шістдесятниками, які сублімували автентичні риси елітарної та європоцентричної природи модерної української культури [6, с. 65].

Шістдесятники сформували нову аксіологічну систему координат, в якій рухається сучасна українська культура. Безумовно, їхня аксіологія не була чимось новим для українського соціокультурного простору, проте саме покоління шістдесятників як культурний авангард формувалося практично на пустому місці, без плавного послідовного переходу від однієї культурної еліти до іншої. Це не лише утруднило процес становлення дисидентського руху в тогочасній Україні, але й негативно вплинуло на розповсюдження ідей серед населення.

Особливості розгортання дисидентського руху в Україні в 60-х роках ХХ ст., який ототожнюємо із поняттям шістдесятництва, безпосередньо залежать також і від історичного контексту, зокрема, вони пов'язані із політикою десталінізації. Це розширило, в першу чергу, можливості митців, адже виник запит на нові твори мистецтва, які б не були пов'язані з культом особи Сталіна. Таким чином, у мистецькому середовищі виникла ілюзія певної свободи творчості, якої не було в попередній період. Отримавши деяку можливість для маневру у площині культуротворчості, багато митців намагалися її реалізувати. Г. Касьянов, відзначає, що специфіка виникнення такого явища як шістдесятники відобразилося в тому, що вони розпочинали свою діяльність у суто культурницько-мистецькій площині. Згодом пошук нових мистецьких форм спричинився до пошуків нового змісту, що цілком логічно привело до виходу на соціальні та національні проблеми. [3, с. 18].

Культурницький характер дисидентського руху, як і те, що більшість шістдесятників були поетами або літераторами зумовили також і специфіку розгортання цього руху в політичній площині. З одного боку, це виявилось у недостатньо чіткому формулюванні політичних позицій; з іншого, – у слабкій активності в політичній діяльності, адже багатьох з них цікавила насамперед культурна, а не політична складова суспільного життя; а також у відсутності політичної та державотворчої кваліфікації в процесі здобуття незалежності України та формування нової держави.

Загалом така характеристика споріднює шістдесятників із дисидентськими рухами в інших країнах соціалістичного табору – в першу чергу, із рухом опору в Чехословаччині. Тут ядро дисидентів становила невелика група діячів культури на чолі з драматургом Вацлавом Гавелом. Проте дисидентський рух Чехословаччини значною мірою міг опиратися на ширші кола інтелігенції. М. Отагалом, досліджуючи його, відзначає, що перед створенням «Кола незалежної інтелігенції» (незалежної організації чехословацької інтелігенції, яка об'єднувала науковців, літераторів, музикантів, які не вважалися «ворогами режиму») в Празі відбувалися численні дискусії, в тому числі, на факультетах Карлового Університету в Празі. Атмосферу цих зібрань «характеризують і запитання учасників, які вимагали інформації про ув'язненого В. Гавела. Наукові працівники також підтримали кампанію щодо присудження йому нобелівської премії миру» [12, с. 86].

Водночас українські шістдесятники не мали такої платформи для діяльності, не могли поклатися на широку

підтримку населення. Крім того, сам рух в Україні був менш розповсюдженим, він охоплював невелику кількість інтелектуалів, у той час як в Чехословаччині існувало два повноцінних напрями дисидентського руху – радикальний та поміркований, між якими постійно відбувалася взаємодія та вівся діалог. Навіть у перший, культурницький період, який міг би бути найбільш активним (політика відлиги дозволяла діяти достатньо активно і не бути одразу ж репресованим) кількість активних діячів обмежувалася десятками, в кращому разі кількома сотнями людей. У пізніший, правозахисний період, кількість дисидентів зростає ще більше – для прикладу, в Українській Гельсінській Групі одночасно діяло не більше 7–12 осіб одночасно. Натомість чехословацьку «Хартію 77» лише у 1977 р. підписали 242 людини. Проте варто зауважити, що нечисленність українського шістдесятництва аж ніяк не можна назвати їхньою слабкою рисою, а роль їх у соціумі була визначальною. «В періоди швидких змін, – пише К. Мангейм, – саме невеликі групи виявляють нові культурні можливості, експериментуючи замість інших. Таким чином вони створюють нові типи досвіду, які згодом можуть стати загальним еталоном» [4, с. 190].

Будучи верствою, котра творила нові цінності та поведінкові стандарти, частина представників культурної еліти намагалися притримуватися марксистсько-ленінської ідеології. В першу чергу, це пов'язано з жорсткістю репресивної державницької позиції, згідно з якою пануючий режим суворо стежив за інакодумцями та поширенням їхніх ідей. Саме в межах державної ідеологічної доктрини українські дисиденти мали змогу порушувати ті чи інші суспільні питання. Показовим у цьому плані є один з ключових творів українського дисидентства – «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби. Твір, що набув значного розголосу, підіймаючи питання національного становища українців, рясніє посиланнями на класиків марксизму-ленінізму. Крім того, за твердженням автора «світоглядом українця неподільно став соціалістичний світогляд, спільний із світоглядом десятків народів великої соціалістичної співдружності» [2, с. 50].

Звичайно, серед шістдесятників поширювалися й твори загально гуманістичного та екзистенційного характеру. Насамперед, це поетичні твори В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса, публіцистика Є. Сверстюка та В. Мороза. В книзі «Собор в риштуванні», виданій в Парижі в 1970 р., Є. Сверстюк піднімає не цілком характерні для пануючого соцреалізму питання: «Чи людина ще щось значить в цьому потоці життя? Чи вона тільки пасажир сліпого корабля, що несеться назустріч ночі?» [7, с. 19]. Така «ідейна нечіткість» разом з завуальованою критикою системи та становища в ній людині коштували Є. Сверстюку дванадцяти років тюрми та заслання. Та й практично всі письменники, які писали в такому екзистенційно-гуманістичному ключі, були репресовані – передчасна смерть 28-річного Василя Симоненка і смерть Василя Стуса під час відбування покарання в таборах – яскраве тому свідчення.

Політичний режим у країнах соціалістичного табору, для яких характерні дисидентські рухи, був значно лояльнішим до інакомислячих та й колективна пам'ять не була наповнена такою величезною кількістю негативних моментів, як в Україні. Це зумовило і специфіку мислення та творів тамтешніх дисидентів, які відрізнялися значною відвертістю та відкритим нонконформізмом. Ключовий твір західного самвидаву – «Сила безсилю» В. Гавела аналізує саме становище людини в тоталітарній системі,

тобто критика системи ведеться кризь призму дослідження окремого індивіда. Для цього автор крок за кроком аналізує поведінку пересічного індивіда (продавця в продуктовому магазині). Його передусім цікавить «розчинення людини в ритуалі», створення все більш анонімізованої системи, в якій «індивідуальності все більше витісняються людьми без обличчя, маріонетками, слугами ритуалу в уніформах» [11, с. 115].

Симптоматично, що ця тенденція збереглася і після переформатування дисидентства в правозахисні рухи. І хоча Українська Гельсінська Група прямо заявляла про численні кричущі порушення прав людини в Радянській Україні, в документах УГГ кидається в очі твердження про те, що «кращі ідеї українських революціонерів, а також ідеї Леніна з національного питання не були втілені в життя» [9, с. 22]. В цей же час риторика чехословацької «Хартії 77» носить дещо інший характер: «Хартія 77 виростає з ґрунту солідарності та дружби людей, які поділяють занепокоєння долею ідеалів, з якими вони поєднали та поєднують своє життя та працю» [13]. Таким чином, намагання хоча б частково залишатися в площині марксизму-ленінізму в деяких вітчизняних дисидентських колах залишається навіть в період прямого протиставлення себе правлячій системі.

Однією з найважливіших подій, яка відобразилася на дисидентському русі шістдесятників і чий наслідок відчуваються до сьогодні – це так званий «Великий погром» 1972–1973 рр. Фактично, протягом року були заарештовані всі найважливіші діячі руху опору – В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба, В. Стус, Л. Плющ, І. Гель та багато інших. Радянській системі вдалося штучно відділити українське суспільство та його інтелектуальну і культурну верхівку, розмежувавши їх тюремними стінами. Окрім самих лише фактів арештів та заслання державний апарат активно працював над «очорненням» імен шістдесятників. Часто засудження відбувалися за статтями, які викликали суспільний осуд – спроба зґвалтування (В. Чорновіл, М. Горбаль), зберігання зброї чи збуту наркотичних речовин (Ю. Литвин, П. Розумний), що мало на меті дискредитувати дисидентів серед широких мас населення. Окрім цього, після арештів було правилом організувати демонстрацію «праведного гніву трудящих» на сторінках преси.

Ці події мали безпосередній вплив не лише на створення негативного образу дисидента та посилення відчуття небезпеки за інакудомство, але й на розгортання самого дисидентського руху та формування стану культурної еліти. Якщо на початку 1972 р., ми можемо говорити про наявність передумов для зародження елементів громадянського суспільства (наскільки про це взагалі можна говорити в контексті Радянського Союзу), ситуація після повернення ряду шістдесятників з таборів в середині 1980-х рр. була кардинально інакшою. За виразом Є. Сверстюка «Київ кінця 1983 року був глухонімий і прибитий» [8, с. 153]. Фактично, репресивні заходи досягли своєї мети – в суспільстві сформувалося неприйняття власної культурної еліти, атмосфера страху і недовіри на певний час унеможливила ефективну діяльність дисидентів. Проблема комунікації, ведення діалогу між українською інтелігенцією та суспільством досі базується на тому ґрунті, який був закладений ще репресіями 1972–1973 рр. Фактично, ця недовіра починає дещо зменшуватися лише у сьогоденні, хоча проблема такого діалогу залишається, як і проблема визнання визначної ролі дисидентів у національно-визвольному русі.

Ключовим моментом щодо розуміння ролі шістдесятників та становища сучасної української культурної еліти є період становлення нової української держави на зламі 1980–1990-х рр. Саме становище дисидентів у цей період найбільш яскраво ілюструє відношення між суспільством та культурною елітою в Україні. В той час, коли внаслідок оксамитової революції в Чехословаччині до влади приходять команда дисидента Вацлава Гавела, в Україні при владі залишається радянська комуністична команда. Незважаючи на те, що Україна досягає незалежності, в нашій державі не відбувається зміна еліт, що мало дуже серйозні наслідки для країни. А. Міхнік, аналізуючи становище в Польщі, також говорить про те, що «в Польщі не була здійснена ґрунтова декомунізація» [5, с. 407], проблема недостатньо жорсткої люстрації підіймалася також і в постсоціалістичній Чехії. Проте в Україні такого явища як декомунізація чи люстрація не відбулося взагалі, по-суті, після здобуття незалежності всі залишилися на своїх старих місцях. Причин такого явища декілька: по-перше, відсутність кадрів (як вже було сказано вище, дисидентський рух в Україні був надто нечисленным), тому зміни були спрямовані не стільки на те, щоб замінити людей, скільки замінити їхній світогляд (відкритим залишається питання, наскільки це можливо у сформованій особистості); по-друге, відсутність належних фахових знань та політичного досвіду; по-третє, відсутність узгодженості та єдиної позиції на президентських виборах – висунення одночасно кандидатур В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Юхновського промовисто свідчить про нездатність дисидентів діяти як одна команда в інтересах держави. Усі ці фактори відіграли ключову роль у сучасному становищі культурних еліт та їхнього формуванні в наявних умовах.

Взаємовідносини сучасної культурної еліти, яку значною частиною складають колишні дисиденти, та українського суспільства є вкрай складними. Шістдесятники опинилися в становищі, яке описував А. Міхнік щодо їхніх польських колег: «Спершу ми викликали повагу й пошану, відтак ентузіазм і ревності, а врешті – нехті і недовіру» [5, с. 404]. Штучно сформоване радянською владою відчуження, яке панує між українським суспільством та його культурною елітою посилюється «духом епохи». Ідеї та цінності, які намагається поширити культурна еліта не знаходять відгуку в суспільстві, де панує консюмеризм та меркантильність. Не можна сказати, що в цьому плані українське суспільство становить виняток з загального європейського правила, проте історія попередньої взаємодії між радянськими дисидентами та їхнім соціумом значно ускладнює діалог між сучасним українським суспільством та його культурною елітою. Крім того, сама сучасна українська культурна еліта є доволі різномірною, характеризується відсутністю єдності в позиціях, цілях, цінностях, баченні майбутнього, а шістдесятники є лише однією її частиною. Таким чином, коло поширення ідей шістдесятників залишається надто вузьким, а сприйняття їх самих у суспільстві доволі неоднозначним.

Незважаючи на всі особливості становлення дисидентського руху в Україні в період радянського тоталітаризму, шістдесятники залишалися чи не єдиним осередком альтернативної культури та альтернативного мислення, що мало неоціненне значення для подальших культурних процесів, аж до створення незалежної держави. Загалом, можна стверджувати, що в Україні досі не відбулося достатнього осмислення та адекватної оцінки ролі шістдесятників, як у становленні незалежної держави, так і в формуванні новітньої української культури. В результаті

усіх цих явищ, колишні дисиденти, в певному розумінні цього слова, залишаються дисидентами і в сучасній Україні. Така ситуація, в свою чергу, значно ускладнює якісний, «здоровий» розвиток суспільства та унеможлиблює виконання багатьох його функцій.

1. *Гавел В.* Відповідальність інтелектуала / В. Гавел. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/havel.htm>. 2. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 336 с. 3. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с. 4. *Мангейм К.* Проблема інтелігенції: Исследование ее роли в прошлом и настоящем / К. Мангейм // Мангейм К. Избранное: Социология культуры. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 94–233. 5. *Міхнік А.* Сповідь наверненого дисидента / А. Міхнік // У пошуках свободи. К.: Дух і літера, 2009. – С. 403–416. 6. *Пахльовська О.* Українські

шістдесятники: філософія бунту / О. Пахльовська // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65–84. 7. *Сверстюк Є.* Собор у ристуванні / Є. Сверстюк – Париж – Балтимор: Українське видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка, 1970. – 173 с. 8. *Ткачук О.* Розмова про Український культурологічний клуб // Українська Гельсінська Група у спогадах і документах / Упоряд. О. Шевченко. – Київ: Ярославів Вал, 2012. – С. 153–164. 9. Україна літа 1977-го // Український правозахисний рух. Документи і матеріали / Упоряд. О. Зінкевич. – Торонто, Балтимор: Українське видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка, 1978. – С. 19–28. 10. *Bourdier P.* The forms of capital / P. Bourdier. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>. 11. *Havel V.* Moc bezmocných / V. Havel // Moc bezmocných a jiné eseje. – Praha: Knižovna Václava Havla, 2012. – S. 96–223. 12. *Otáhal M.* Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu / M. Otáhal. – Brno–Dolněk, 1999. – 162 s. 13. *Prohlášení Charty 77.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libpro.cts.cuni.cz/charta/docs/prohlaseni_charty_77.pdf.

Тетяна Ємець

Особистісний чинник в українському русі XIX століття

Український рух XIX ст. набув визначальної спрямовуючої сили націєтворення завдяки непересічним особистостям, які його започатковували та розвивали.

Ukrainian national movement of the 19th century became the determinant and guiding force of the Nation's Building thanks to the outstanding personalities who founded and developed it.

Епоха романтичного піднесення національної самосвідомості, доба українського національного ренесансу – так називають дев'ятнадцяте століття в українській історії. Це був один із переломних періодів українського націєстановлення не лише у часовому, а й у просторовому вимірі. Адже українство на той момент перебувало на територіях двох імперій, які уособлювали протилежні цивілізаційні спрямування – до демократії (у вигляді конституційної монархії в Австро-Угорській імперії) чи до авторитаризму (навіть скинувши царську владу, новітня «советська» імперія йшла по шляху авторитаризму, абсолютизації влади в одних руках).

Цивілізаційний вибір українства у XIX ст. здійснювався від малоросійства до національного відродження, від асиміляції до державотворення. Визначальну роль у процесі творення модерної національної ідентичності українців відіграв суспільний феномен українського руху. У період, коли завершувалася доба зацікавленості славним козацьким минулим та започатковувалося формування прагнення до суверенної української державності, саме український рух став середовищем трансформації суспільної свідомості. Загалом не чисельний та організаційно не сформований український рух тієї доби набув сили визначальної спрямовуючої сили націєтворення завдяки непересічним особистостям, які його розвивали.

Вивченню українського руху XIX ст. присвячені роботи численних дослідників. Ще на початку XX ст. попередню епоху аналізували такі визначні українознавці як М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко та багато інших. Пізніше добі українського національного ренесансу були присвячені, зокрема, роботи О. Гриніва, Я. Грицака, Я. Ісаєвича, Я. Калакури, І. Огієнка, В. Онопрієнка, М. Поповича, М. Русина.

Започатковувалось національне відродження у непростих умовах наростаючої асиміляторської потуги Російської імперії. Самодержавні владарі, утвердивши свою владу на

території Гетьманщини та повністю скасувавши її інституції, вже не відчували необхідності улещувати малоросів, натомість все чіткіше проголошували імперські зазіхання, викладені згодом щодо української мови у формулі «не было, нет, и быть не может» із сумнозвісного Валуєвського циркуляру. І. Огієнко з гіркотою зауважує: «Українська мова позосталася, як той паралітик при широкій дорозі, – вона була окремою мовою, мовою самостійною, мовою великого народу, але народу, що програв свою державність, тому ніби нездатна для поважнішої літератури [7, с. 190].

Однак, як пише сучасний український мислитель І. Дзюба, XIX століття таки заговорило про Україну. І не лише в минулому, а й у теперішньому та майбутньому часі, коли, з появою у 1798 р. «Енеїди» (першого літературного твору, надрукованого розмовною українською мовою), «козацький сміх Котляревського сповістив про народження нової української літератури, спадкоємиці славних століть» [3, с. 4]. Іван Котляревський (1769–1838), патріарх сучасної української літератури, на думку І. Огієнка, спирався на «щонайменше тисячолітню пісенну творчість українського народу... Ось тому творчість Котляревського не була новиною, – він тільки більше використав власне цю мову народної творчості, поклавши її в основу мови літературної» [7, с. 188].

Із появою «Енеїди» був відновлений розвиток національної української літератури, перерваний у 1720 р. указом Петра I про заборону книгодрукування українською мовою. «Енеїду» всі читали, завчали напам'ять. Малоросійське дворянство, на той час уже в переважній своїй більшості сполонізоване на Правобережжі та зрусифіковане на Лівобережжі, захоплювалось цим твором. Відбувалось це, на слушну думку І. Огієнка, тому, що «в першій чверті XIX ст. українська мова, як спадщина попереднього, була ще широко розповсюджена серед освічених верств в Україні... Українську мову шанували й любили... Через

це «Енеїда» Котляревського легко сильно поширилась, і багато з освічених українців знали її напам'ять» [7, с. 195].

Крім І. Котляревського, який реанімував живу пам'ять про козаччину, справі українського націєтворення посприяла, хоча й мимоволі, царська адміністрація. П.-Р. Маґочій пише, що «між 1785 і 1835 роками імперська влада спочатку визнала шляхетський статус усього козацтва, потім відмовила у ньому, тоді знову надала, але вибірково. Щоб обґрунтувати претензії окремих козаків на статус знаті... прохачі мусили переглянути цілий масив історичних договорів між українськими гетьманами та царями Московії, грамоти польських королів і литовських князів та інші документи, зокрема, літописи, історичні та родинні мемуари, генеалогії та записи місцевих традицій» [6, с. 309]. Тобто, фактично, цим було започатковано широкомасштабне вивчення козацького минулого українців.

Роль досліджень козацької минувшини у пробудженні української національної свідомості малоросійського дрібнопомісного дворянства стала визначальною.

Не менш вагомим була роль етнографічних розвідок. Як вказує І. Огієнко: «народна мова, збережена нам особливо в піснях, – мова чиста, взірцева, далеко краща від мови літературної. Рукописні збірники пісень усе ходили по руках в XVII–XVIII віках, і власне вони робили нашу живу мову невмирущою, і це з неї виріс Котляревський, а трохи пізніш Шевченко» [7, с. 187].

Широко розповсюджене зацікавлення народною мовою та традиціями реалізовувалось у етнографічних дослідженнях та виданні збірок народних пісень. І. Огієнко наголошує на здобутках «Полтавсько-харківської школи» у справі націєстановлення. Він зазначає, що представники цієї українофільської спільноти, записуючи народні пісні, самі учили українську мову. Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843), Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), Олекса Стороженко (1805–1874), Лев Боровиковський (1811–1889), байкар Євген Гребінка (1812–1884), Амвросій Метлинський (1814–1870), Олександр Афанасьїв-Чужбинський (1817–1875) чудово знали народну мову й робили багато для її зростання до рівня літературної мови. Потужну українознавчу діяльність у тодішньому Харківському університеті І. Огієнко пояснює таким чином: «Року 1804-го в Харкові був відкритий перший університет в Україні, і з того часу це місто стало осередком української культури, літератури й мови. Літературний рух був тут дуже жвавий, – зародилася преса, видавалися українські збірники, випускалися книжки, розвивалася літературна мова. Тут розвинувся такий сильний культурний рух, що за перше десятиріччя XIX ст. в Харкові видано половину всього (210 видань), що вийшло за цей час у цілій Росії («Україна», 1927 р., кн. 6, с. 31). Тут же на самому початку XIX ст. остаточно закріпилися назви Україна, український, як наші національні назви. А все це тому, що за законом 1803 р. цензура належала самому університетові, цебто була в українських руках» [7, с. 198].

Не менш вагомим для українського руху стало і відкриття в 1834 р. університету Св. Володимира в Києві. Особливо з огляду на постать його першого ректора Михайла Максимовича (1804–1873), який ще у 1827 р. видав збірку українських народних пісень «Малоросійськія пѣсни». Передмову до цього збірника І. Огієнко пристрасно назвав «маніфестом українського народництва»: «Максимовичів збірник став вихідною базою українства; багатьом він відкрив очі на нашу мову й зробив свідомим українцем. Він власне

перший познайомив світ з незрівняною красою української пісенної поезії» [7, с. 201].

М. Максимович першим почав працювати над українським правописом. Продовжив цю справу Пантелеймон Куліш (1819–1897), який все життя прагнув до вдосконалення української літературної мови. П. Куліш розумів необхідність змінити давній правопис, що базувався на граматиці 1619 р., введеної Мелетієм Смотрицьким. Він почав запроваджувати фонетичний правопис, який згодом дістав назву «кулішівка». Розумів П. Куліш також і важливість для поширення літературної української мови перекладу Біблії, тому «постановив перекласти повну Біблію на українську мову, щоб читачі навчалися мови з цієї найбільш читаної книжки» [7, с. 223].

Наукові розвідки діячів українського ренесансу були породжені високою метою пізнання душі українського народу та його просвітництва. Розвиваючись, український рух набував все більшої суспільної ваги та реорганізовувався, що завершилось на кінець XIX ст. формуванням з його середовища політичних партій. Почалось структурування політичної діяльності у грудні 1845 р., коли П. Куліш, разом із Миколою Костомаров (1817–1885), Василем Білозерським (1825–1899), Миколою Гулаком (1821–1899), Опанасом Маркевичем (1822–1867) заснували Кирило-Мефодіївське товариство. У квітні 1846 р. до них приєднався Тарас Шевченко (1814–1861). Загалом Товариство налічувало близько 112 осіб. Недовге існування Кирило-Мефодіївського товариства (XII.1845 р. – III.1847 р.) стало значною віхою у національному відродженні. Гаслом Товариства було проголошено боротьбу за соціальне й національне визволення слов'янських народів, серед них і українців. Автором програмного документа кирило-мефодіївців «Книг буття українського народу» був М. Костомаров. Але, якщо оцінювати внесок в українське націєстановлення кирило-мефодіївців з погляду сьогодення, роль Т. Шевченка у переході українського руху у XIX ст. від українофільства до націоналізму стала визначальною. В. Жаботинський назвав Шевченка «сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу» [4, с. 78–79].

Становлення українського руху у першій половині XIX ст. проходило як ненасильницьке, культурно-просвітне зусилля під знаком поступового реформування, лояльності до існуючих владних інституцій. Та навіть у такій формі український рух викликав численні репресії з боку самодержавства. Націєтворча активність Кирило-Мефодіївського товариства була брутально припинена царською владою. У березні 1847 р. розпочалися арешти, самодержавство жорстоко покарало учасників поміркованого культурницького руху. Особливо – Т. Шевченка та П. Куліша.

Згодом, в період тимчасової лібералізації суспільного життя (після приходу до влади царя Олександра II) у 1855 р. було проголошено амністію. Кирило-мефодіївці М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, з'їхавшись до Петербурга, згуртували довкола себе молодих українців, що жили тут. Було засновано (1859 р.) першу українську Петербурзьку Громаду, з поміркованою програмою. Передбачалось на легальних засадах провадити культурно-просвітницьку діяльність серед, передовсім, селянства. Планувалось проведення різноманітних мистецьких заходів, видання книжок, журналів. У 1861 р. П. Куліш, за участю Т. Шевченка і М. Костомарова та за підтримки поміщиків-українофілів Василя Тарновського

(1810–1866) і Григорія Галагана (1819–1888) почали видавати перший в Російській імперії український часопис «Основа», який протягом свого недовгого існування (до вересня 1862 р.) слугував розвиткові самосвідомості української інтелігенції.

Прихильники української культури серед письменників, публіцистів, культурно-освітніх діячів, творчої і наукової інтелігенції відстоювали право українців на свою історію, мову, культуру. Вони створювали громадські організації (товариства, клуби, гуртки), завданням яких стало вивчення історії рідного краю, розвиток культури народу. Сучасний український історик Я. Грицак, аналізуючи ту епоху, досліджуючи одне із визначальних суспільних утворень тієї доби – українську Громаду, підкреслює, що український національний рух породив «культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї» [2, с. 65].

Ініціативи Петербурзької Громади знайшли відгук у середовищі тогочасної інтелігенції на південно-західних територіях Російської імперії, де український рух підтримувався широко розповсюдженими ще з першої половини XIX ст. ідеями хлопоманства та українофільства. У 1861 р. виникла Київська Громада, куди увійшли близько 200 осіб (студенти і викладачі Київського університету Св. Володимира та місцева інтелігенція). Були серед них етнографи, історики, археологи, юристи, музиканти, письменники.

Очоловав Київську Громаду Володимир Антонович (1834–1908), відомий історик, засновник Київської школи істориків. Також серед інших до Київської Громади увійшли Михайло Драгоманов (1841–1895), визначний український історик, публіцист, громадський діяч; Павло Житецький (1836–1911), відомий український філолог, педагог і громадський діяч; Олександр Кістяківський (1833–1885), український вчений-криміналіст та історик права; Микола Лисенко (1842–1912), видатний український композитор, засновник української класичної музики, педагог, збирач фольклору, громадський діяч; Іван Нечуй-Левицький (1838–1918), громадський діяч, публіцист, письменник, драматург, перекладач; Тадей Рильський (1841–1902), громадський і культурний діяч, фольклорист; Михайло Старицький (1840–1904), український письменник, театральний і культурний діяч; Павло Чубинський (1839–1884), юрист, етнограф, відомий як автор слів до гімну «Ще не вмерла Україна».

Слідом за Києвом засновуються Громади в Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді та Одесі.

Підкреслюючи надзвичайне значення Громад для національного відродження, філософ В. Горський зазначав: «Продовжуючи справу Кирило-Методіївського товариства, громадівці здійснюють на рівні філософської рефлексії виокремлення України як суб'єкта історичного процесу із суверенними культурними запитами» [1, с. 250].

Самодержавна влада почала відчувати реальну загрозу з боку ще слабо організованого та малочисельного українського руху. Міністром внутрішніх справ П. Валуєвим 20 червня 1863 р. було видано циркуляр про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу. Це стало черговим свідченням цілеспрямованої асиміляційної політики російської влади щодо українців. Насамперед тому, як наголошує Я. Грицак, що «Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище» [2, с. 67].

Щоб далі розвиватись, український культурно-просвітницький рух з Наддніпрянщини змушений був

переміститися до Галичини з більш ліберальними умовами суспільного життя.

В. Антонович був одним з перших, хто зрозумів значення для української справи Галичини. Він разом із Олександром Кониським (1836–1900) виступили з ініціативою заснування у Львові постійно діючої української інституції, яка, займаючись науково-літературною діяльністю, вивчала б народне життя і доводила результати своїх досліджень до широкого загалу українців. Для цього було зібрано близько 8000 крб., значну частину коштів пожертвувала поміщиця Єлизавета Милорадович (1832–1890). У серпні 1873 р. було затверджено Статут Літературного товариства імені Шевченка у Львові.

Наддніпрянщина, не дивлячись на репресії, також вносила свій вагомий внесок у націюстановлення. Хоча офіційно Громади було розпущено, український рух продовжувався. На початку 70-х років у Києві В. Антонович, М. Драгоманов, Олександр Русов (1847–1915), Микола Зібер (1844–1888) та Сергій Подолинський (1850–1891) таємно утворили «Стару Громаду», куди увійшли близько сімдесяти досвідчених учасників громадівського руху. Легальним осередком діяльності київської «Старої Громади» стало засноване у Києві Південно-Західне відділення Імператорського географічного товариства, урочисте відкриття якого відбулось 13 лютого 1873 р. Головою було обрано Г. Галагана, а керівником справ – П. Чубинського. Зусиллями громадівців та під егідою Імператорського географічного товариства розпочалося видання архівних матеріалів з української історії, відкрився музей, бібліотека.

Активізація діяльності Київської Громади була сприйнята царським урядом як новий прояв українського сепаратизму. У серпні 1875 р. за наказом Олександра II було створено спеціальну комісію, на яку покладалося завдання вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю. Одним із перших постраждав від дій комісії М. Драгоманов – за українофільство його було звільнено з посади в Університеті Св. Володимира «за третім пунктом», тобто без права займатися викладацькою діяльністю.

Репресивні утиски українського руху призвели до зменшення до 55 осіб кількості членів Київської Громади. З їх числа був утворений «комітет 12-ти», який займався організацією української вільної преси за кордоном. Реалізацію цього завдання було покладено на М. Драгоманова, Федора Вовка (1847–1918), М. Зібера, С. Подолинського (1850–1891). Один із старогромадівців – Яків Шульгін (1851–1911) – виділив 12 тисяч рублів зі своєї спадщини на видавничу діяльність.

За дорученням і на гроші київських товаришів М. Драгоманов у 1878–1882 рр. видавав у Женеві журнал «Громада» – перший політичний український часопис.

М. Драгоманов став одним із фундаторів та провідників поступальних змін тогочасного українського руху, коли культурницький етап українського національного відродження першої половини XIX ст. поступово змінювався у кінці цього століття політичним етапом, провіщуючи зародження українських націоналістичних партій.

М. Драгоманов, який був активним учасником українського руху ще зі студентських років, зумів достатньо швидко подолати культурництво та почати розробку політичної концепції українського соціалізму, який у його версії отримав загальнонародський, етичний характер. Моральним імперативом українського руху М. Драгоманов проголосив гасло: «Чиста справа потребує чистих рук». Позиція

М. Драгоманова поєднувала демократичні та соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. В його політичному мисленні центральною точкою і визначальним фактором стала ліберальна ідея [5, с. 301]. М. Драгоманов вважав, що основною одиницею суспільства є особа, а добробут і щастя кожного громадянина є вищим критерієм суспільного розвитку.

Хоча український рух у XIX ст. зазнавав численних репресій, він не припиняв свого існування. Незважаючи на утиски і переслідування, українське відродження продовжувалось, насамперед, у формі напівлегального громадського руху. Саме Громади допомогли сформуватись та організаційно об'єднатись новому поколінню української інтелігенції, яке органічно приєдналось до загальноєвропейського культурного простору.

У жовтні 1890 р. було засновано першу українську політичну партію у Галичині – Русько-українську радикальну партію. До неї входили Іван Франко (1856–1916), Михайло Павлик (1853–1915), В'ячеслав Будзиновський (1868–1935), Микола Ганкевич (1869–1931), Володимир Охрімович (1870–1931) та ін. Серед її гасел вперше в історії українського руху було висунуто гасло політичної самостійності України. На наддніпрянській Україні влітку 1891 р. на могилі Шевченка у Каневі було таємно засновано «Братство тарасівців», серед провідників яких були Іван Липа (1865–1923), Борис Грінченко (1863–1910), Михайло Коцюбинський (1864–1913). У політичній програмі товариства містились вимоги широкої політичної автономії України. У 1900 р. у Харкові було створено Револьюційну українську партію. Серед її діячів були Дмитро Антонович (1877–1945), Михайло Русов (1876–1909), діти старогромадівців В. Антоновича та О. Русова.

Молоде покоління, намагаючись побороти українофілів, прийшло до національного радикалізму, основи якого було проголошено у брошурі під назвою «Самостійна Україна» (Львів, 1900 р.) одного із колишніх «тарасівців», адвоката із Харкова, Миколи Міхновського (1873–1924). Було висунуто гасло політичної незалежності України.

Отже, цивілізаційний вибір Україною у XIX ст. був здійснений. Не дивлячись на зростаючий асиміляторський тиск російського самодержавництва, Україна не лише не втратила своєї самобутності, але й продовжувала процес націостановлення у загальноєвропейському контексті. Згодом, уже в кінці XX ст., здобутки українського руху доби національного ренесансу дозволили Україні вибудувати власну державність. Визначальну роль в українському націєстановленні доби романтичного відродження відіграли визначні особистості, які своїм жертвним служінням українській справі спрямували український рух до державотворення.

1. Горський В. С., Кислюк К. В. Історія української філософії: Підручник / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
3. Дзюба І. У світі думки Лесі Українки / І. М. Дзюба. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 44 с.
4. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / Володимир Жаботинський. – Київ, «Сучасність», 1983. – 136 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – 554 с.
6. Магочій П.-Р. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
7. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

Володимир Сабадуха

Ідеї персоналізму в українському націоналізмі

У статті досліджено ідеї персоналізму в українському націоналізмі. Доведено, що в його основі лежить пріоритет духовного над матеріальним, принцип духовної ієрархії та орієнтація людини на ідеал. Обґрунтовано, що ідеї персоналізму органічно притаманні українському націоналізму.

The idea of the role of personality in Ukrainian nationalism is examined in the article. It is proved that it based on the priority of spiritual values over material, on the principle of spiritual hierarchy and focus on the human ideal. It is proved that the ideas of personality's role are organically inherent into Ukrainian nationalism.

Сьогодні духовна та ідеологічна ситуація в Україні надзвичайно суперечлива. Маємо посттоталітарну ситуацію нерозуміння ролі духовного у життєдіяльності суспільства. Політична еліта не усвідомлює необхідності відродження духовних засад життєдіяльності людини й держави. Відсутність спільних ідеологічних засад в суспільстві гальмує проведення економічних та соціальних реформ. Утім, у суспільстві формується думка, що «без духовної єдності, хоча б більшості населення і хоча б із головних питань реформування, неможливо очікувати значних суспільних перетворень» [4, с. 425]. У цих умовах еліта суспільства має усвідомити, що потрібна філософська концепція, яка б орієнтувала людину на конструктивну й творчу діяльність. Двадцять років незалежності вочевидь демонструють нездатність посередньої людини до цілісного осмислення економічних, політичних, культурних, духовних проблем державотворення. Відродження духовних основ буття української людини відбувається дуже повільно.

Освіченій частині українського суспільства стає зрозумілою нагальна потреба у філософському осмисленні надбань українського націоналізму. З одного боку, націоналізм потерпає від вульгарної критики, а, з іншого, – навіть у свідомості освічених людей він постає як реакційна соціально-політична доктрина. У цих умовах варто повернутись до української філософської традиції, в якій чітко простежено місію особистості в житті суспільства.

Проблеми українського націоналізму сьогодні досліджують Г. Дичковська, В. Іванишин, Г. Касьянов, В. Косик, Р. Шпорлюк, О. Сич та ін., але зв'язок націоналізму з персоналізмом лишився поза увагою дослідників.

Отже, метою статті є аналіз українського націоналізму з позиції ідей філософського персоналізму, що передбачає розв'язання таких завдань: по-перше, з'ясувати теоретичні засади українського націоналізму; по-друге, довести органічний взаємозв'язок персоналізму й українського націоналізму.

Теоретичним підґрунтям філософії українського націоналізму є три засади: пріоритет духовного над матеріальним, принцип ієрархії та орієнтація на ідеал. Так, наприклад, пріоритет духовного над матеріальним червоною стрічкою проходить через усю творчість Д. Донцова. Критикуючи концепцію людиноцентризму, основи ліберальної філософії, він доводить, що в їхній основі лежить «релігія» т. зв. «прогресу», бажання знищити в людській душі ідею Бога [6, с. 32], установку на пріоритет духовного над матеріальним та потребу вдосконалення людини. Філософ усвідомив, що там, де «людською душею опанував ідеал матеріального «прогресу», – «щасливого, кращого життя» (... «життя стало краще, веселіє») або ідеал «соціалістичного раю...» [6, с. 33] в людині вмирає шляхетний, особистісний первень.

Другою підставою персоналізму є принцип ієрархії.

(Для довідки зазначимо, що пріоритет духовного над матеріальним був основою буття в Середні віки, що знайшло узагальнення в концепті: «особистість – принцип буття» (А. Августин), носіями якого були священники та шляхта. Зрозуміло, що його реальні носії були недосконалі. Третю верству, що прийшла до влади під час Великої французької революції цей принцип не влаштував і поступово під тиском соціального несвідомого (Е. Фромм) формується новий концепт «кожна людина – особистість». Переважна частина філософів до цього часу не усвідомила, що відбулася світоглядна контрреволюція).

У праці «За яку революцію» (1957) Д. Донцов на основі переосмислення попередніх філософських концепцій проникає в потаємні спонукання, що рухають людиною й виступає проти спрощеного світоглядного уявлення: «кожна людина особистість» з позиції принципу ієрархії. Він усвідомив, що більшовики виступили проти «суспільної і всякої іншої ієрархії» [6, с. 57] для того, щоб під цим гаслом розбудувати свою потаємну ієрархію – партдержноменклатуру. Філософ доводить, що дійсним змістом матеріалістичної філософії та ідеології було знищити в «людині індивідуальність, <...> понизити всі ідеали, всяку духовність, безкорисність, боротьбу за щось велике, честь, героїзм, висміяти це все, а звеличити людину-хама, людину-гангстера, повію» [6, с. 43]. Носієм духу в Д. Донцова виступають «луччі люди», «ізбрані», герої, романтики.

О. Кульчицький, узагальнюючи погляди на людину у філософії М. Шелера та Н. Гартмана, доходить висновку: «Взагалі різні філософи зійшлися на тому, що в бутті людини треба вирізнити шар органічності, психічності та духовності» [7, с. 145], тобто ієрархічний підхід став методологічною засадою для філософів. Осмислюючи надбання філософської антропології з висоти початку ХХІ століття, зазначимо, що О. Кульчицький поспішив із цим узагальненням. Філософи, на жаль, до цього часу не прийняли ієрархічний підхід за методологічний принцип розуміння людини. Але для самого О. Кульчицького він був інтелектуальним інструментом. Філософ висновок, що психіка у людини різного рівня розвитку працює по-різному і розвиває тришарову схему її роботи [8, с. 92–96].

Є. Маланюк проблему ієрархії підносить до світоглядного принципу й підсумовує, що серед безлічі проблем є одна, яка для одних людей є очевидною, а інші не бажають її бачити – це проблема ієрархії, а тому «її треба щораз наново і щораз новою метою доводити» [10, с. 72]. Дійсно, специфікою світоглядних принципів є те, що навколо них відбувається постійна боротьба за їхній зміст із позиції пріоритету духовного чи матеріального. Заперечення принципу духовної

ієрархії означало утвердження прихованого принципу соціальної ієрархії.

Третьою теоретичною засадою українського персоналізму є орієнтація людини на ідеал. Досліджуючи проблему людського буття в історії філософії, О. Кульчицький доводить, що філософська антропологія має орієнтувати людину на ідеал [7, с. 146] – «ідеал української особистості» [8, с. 33], під яким розуміє людину, що максимально розвинула свої позитивні риси й водночас зменшила до мінімуму свої негативи [8, с. 33]. Аналіз проблеми особистості філософ здійснює в контексті творчості Г. Сковороди й уважає, що особистість – це духовний підмет суспільного буття [8, с. 38]. Внутрішня людина (особистість) за Г. Сковородою та О. Кульчицьким має пізнавати світ не за допомогою понять, але на основі символів, алегорій, метафор, почерпнутих із Біблії та міфології [8, с. 40–41]. У цих роздумах О. Кульчицького є глибинний смисл. Пізнання на рівні понять однобічне й оманливе, що яскраво «довела» постмодерна філософія, утім як пізнання на рівні символів – це процес пізнавальної діяльності на рівні генія.

С. Ленкавський здійснює пошук справжньої людини. Уважаємо, питання про справжню людину є результатом заперечення концепту «кожна людина – особистість» і є визнанням принципу ієрархії. Ідеолог українського націоналізму пише, що марксизм спрощує сутність людини, виходячи із зовнішньо видимих властивостей [9, с. 529].

В. Янів на основі вивчення першоджерел української літератури «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха, літописів Нестора доводить, що ідеалом людини в староруській літературі є «шляхетна людина», яка діє на підставах благодаті [18, с. 219].

Зазначені теоретичні засади сприяли формуванню самобутнього соціально-політичного вчення, що протиставило матеріалістичній і екзистенційній філософії концепцію особистості як досконалої шляхетної людини, здатної до самопожертви заради нації.

З'ясувавши теоретичне підґрунтя українського націоналізму хронологічно простежимо відображення ідей персоналізму в українському націоналізмі.

У 1933 р. у праці «Націоналізм і індивідуалізм» професор Є. Онацький (1894–1979), посилаючись на християнську філософію щодо безкінечної вартості кожної людської душі, стверджує, що без розвитку індивідуальності (особистості, В. С.) не може постати української нації [12, с. 30].

У 1940 р. у праці «Ідея і чин України» український політичний діяч і публіцист Д. Мирон (1911–1942), досліджуючи взаємозв'язки між людиною й суспільством, а точніше між особистістю й суспільством, висновок, що особистість (особовість) є системоутворювальним елементом національно-суспільного середовища. «Особовість (особистість, В. С.) – це внутрішня форма і підметність» [11, с. 191].

У 1946 р. у праці «До засад нашої визвольної політики» С. Бандера, осмислюючи суть і зміст соціально-політичних процесів, формулює нормативні ідеї, що мають бути покладені в основу українського життя: творча ініціатива людини, віра в її шляхетні якості й суспільний інстинкт, гармонія духовного й матеріального в життєдіяльності людини й суспільства [1, с. 263–265]. Процес державотворення, за висновками С. Бандери, мусить спиратися на віру в творчі можливості людини, її шляхетність і це все має здійснюватися в умовах гармонії духовного й матеріального.

У 1957 р. у праці «Ідея і людина в ідеологічному русі» С. Бандера, узагальнюючи свої роздуми, зауважує: «В кожному ідеологічному чи політичному русі найважливішу роль відіграють два основні його складники: ідея і людина» [2, с. 62]. Отже, провідник української нації прекрасно розуміє роль особистості в історії й політичній боротьбі. Видатні ідеї породжують особистості, а ідеї, у свою чергу, сприяють народженню особистостей. Провідні ідеї творять внутрішній, психологічний зміст руху, утім вони можуть залишитися порожніми гаслами, якщо не знайдуть своїх носіїв.

У 1957 р. була опублікована праця «Одиниця й суспільність» українського філософа Ю. Вассіяна (1894–1953), у якій піддано критиці основи лібералізму. Останній вважається продуктом механістично-атомістичного світогляду. У праці вкотре обґрунтовано органічний взаємозв'язок між особистістю й суспільністю. «Одиниця врощена в суспільність як у свій природний ґрунт і, навпаки, суспільність зростає з себе одиницю як вислів своїх життєвих сил. Взаємини між ними мають характер внутрішнього споріднення...» [3, с. 12]. Уточнюючи свою думку, Ю. Вассіян зазначає, що особистість є підметом суспільності [3, с. 13]. Дійсно, суспільство можливо лише за умов, коли пріоритет належатиме особистостям. Філософ розуміє негативний вплив посередньої людини на соціально-політичну атмосферу: спільнота не зможе існувати там, де пріоритет належить посередностям. Узагальнюючи свої роздуми щодо ролі особистості в суспільстві, філософ зазначає, що особистість є сутністю духовного світу і його абсолютною вартістю [3, с. 40]. Отже, маємо можливість переконатися, що роздуми Ю. Вассіяна щодо місії особистості в життєдіяльності суспільства суголосні філософським роздумам М. Шелера та М. Бердяєва.

Найцілісніше ідеї персоналізму використані для розбудови державного й громадського життя у творчості Ярослава Стецька (1912–1986). Сучасні дослідники українського націоналізму не звертають належної уваги на соціально-філософський та гуманістичний зміст його творчого доробку. Уважаємо за потрібне проаналізувати філософський зміст його поглядів у контексті філософії персоналізму. Він чітко стояв на позиції, згідно з якою український націоналізм «передусім рух ідейно-моральний, духовий, а потім також соціально-політичний, є спертий на найшляхетніші первні духовності даної нації...» [16, с. 25]. Сучасні дослідники українського націоналізму, на жаль, таке його розуміння обходять стороною, а політики взагалі замовчують. Сьогодні переважає спрощене розуміння українського націоналізму як руху соціально-політичного. Для такого підходу є певні причини, які потребують спеціального дослідження.

Розвиваючи свої думки щодо світоглядних основ українського націоналізму, Я. Стецько не залишає сумнівів щодо його духовних засад і зазначає, що християнство є «світоглядом-філософською і моральною основою українського націоналізму» [16, с. 31]. Свій висновок він обґрунтовує тим, що християнство лежало в основі українського духовного еста [16, с. 31]. Після цих роздумів Я. Стецька стає зрозумілою зневажливість більшовиків і Радянської влади до української нації та її провідників. Християнство було найпершим ідейним ворогом матеріалістичної філософії й більшовизму зокрема. Українство, яке було носієм християнських ідей, не могло не викликати агресії як на Заході, так і на Сході.

Розмірковуючи над роллю шляхетної людини в контексті християнських основ буття Я. Стецько робить висновок:

«Наша нація виплекала не культ філістера, а культ героя... вищого сенсу життя, культ ствердження вищих вартостей життя...» [16, с. 34], тобто мислитель зрозумів роль і значення особистості в життєдіяльності нації й держави. На перший погляд цей висновок, здається, не відповідає дійсності, бо нація втратила свою державність. В умовах втрати державності нація могла зберегти свою ідентичність лише за умов моральних і духовних первнів. Відсутність державних ієрархічних структур вимагала від української громади компенсувати цей недолік моральною й духовною ієрархією.

Персоналізм українського націоналізму цілісно проявився в концепції героїчної людини. На сучасній філософській мові – це усвідомлення ролі й значення особистості в суспільному й державному житті. Я. Стецько активно розробляє в 50–60 рр. XX ст. концепцію героїчної людини, яка постає узагальненням «вищого сенсу життя». Орієнтація на героїчне, особистісне буття протистоїть зvierоднінню певної частини людства, його моральній деградації. Я. Стецько з позиції християнських цінностей ще в 1950-х роках говорить про моральну деградацію людства, екзистенційний вакуум, про що В. Франкл почав писати лише у 60-х рр., а М. Мамардашвілі – у 80-х рр. XX ст. Моральній деградації посередньої людини Я. Стецько протиставляє ідеал героя-особистості, що здатна діяти з позиції цілого – нації.

Український національний світогляд органічно виростає із християнської духовності, в основі якої лежить ідея особистості, що відповідає філософії життя [16, с. 120]. Призначення героя-особистості власним прикладом довести, що подолання прірви між тим, що є і людським призначенням можливе [16, с. 245]. Шлях українських націоналістів – це шлях героїв-особистостей. Культ героя-особистості у Я. Стецька протистоїть не лише московському тоталітаризму, але й демоліберальному Заходу. Втрата героїчних, шляхетних, особистісних ідеалів є, з позиції Я. Стецька, причиною духовної кризи західної людини.

Я. Стецько прекрасно усвідомлював роль ідеалу в житті людини й держави. Заперечення способу життя героя-особистості веде до культу золотого тельця [16, с. 265]. Саме знехтування концепцією героя-особистості є, на думку Я. Стецька, причиною моральної й духовної кризи Заходу.

Усю глибину філософського мислення Я. Стецька й українського націоналізму можна простежити в процесі порівняльного аналізу московського й українського способу життя. Цей аналіз здійснено на різних соціально-економічних рівнях. Економічні засади націоналізму протилежні як соціалізму, так і демоліберальному капіталізму. Український мислитель зрозумів обмеженість обох форм знеособленої парадигми буття людини й піддав їх соціально-філософській критиці, а тому писав: «Лихом обох систем – соціалізму і ліберал-капіталізму – є те, що для широких народніх мас, для поодинокі людини <...> закритий шлях до здобуття власності, яка при одній ситуації зосереджена в руках вузького кола, а при іншій – в анонімній, контрольованій монопартією, тобто безконтрольній державній бюрократії» [15, с. 224]. Я. Стецько заперечує лібералізм у господарстві як «культ безвідповідальності» т. зв. «вільної гри сил», бо «господарство не є гра, а підстава для життя кожної людини...» [15, с. 230]. На відміну від марксистських критиків капіталізму, ідеолог українського націоналізму висновує, що недоліки капіталізму – не лише в приватній власності, а й у тому, що людину усунуто від сфери управління. «Саме це відсунення, а не приватна власність, є основою

первопричиною експлуатації, отже, причиною зла, тим то участь у власності широких кіл на індивідуальній засаді усуває структурні хиби ліберал-капіталізму...» [15, с. 231].

Я. Стецько проголошує ідею розбудови «безкласового суспільства», але наповнює його зовсім іншим змістом ніж це робили у марксизмі. Останній під цим терміном розумів знищення класів й економічну «урівніловку». Я. Стецько не заперечує приватну власність. Поняття «безкласове суспільство» у його розумінні означає відсутність експлуатації [16, с. 30]. Варто відмітити, що соціально-економічні засади націоналізму залишилися далі не розробленими.

На політичному рівні московський спосіб життя проявляється як «імперіяльно-насильницький принцип побудови світу», людиноненавистницьку класову боротьбу і взаємовинищування, тоді як український – це «національний принцип організації вільного життя народів і людини» в умовах солідарності і взаємодопомоги в лоні нації усіх її верств [16, с. 47].

З'ясовуючи релігійні засади буття московського й українського способу життя, Я. Стецько пише: «З московського боку – воююче безбожництво, з українського – воюючий християнізм; матеріалізм – проти християнського ідеалізму, Антихрист – проти Христа» [16, с. 46]. Проаналізуємо ці роздуми з позиції концепції чотирьох рівнів розвитку [14]. Уособленням українського способу життя була особистість (героїчна людина), утім як уособленням московського й зокрема більшовицького – була посередня людина. Конфлікт між шляхетною людиною й людиною маси з позиції Х. Ортеги-і-Гассета є закономірним, бо шляхетна людина для посередньої завжди виступає ворогом. У християнстві цей конфлікт розуміється як конфлікт між добром і злом, як конфлікт між Христом і дияволом.

Спираючись на дослідження М. Бердяєва, М. Булгакова, Я. Стецько дошукується підвалин московського духу: в його основі лежить безбожництво, відсутність ідеалу [16, с. 48]. Відсутність духовного ідеалу закономірно веде до матеріальних «ідеалів».

Підсумовуючи аналіз двох концепцій життєдіяльності, Я. Стецько пише: «Дві концепції життя – українська і московська зустрічаються на всіх відтинках. Боротьба між ними – це протиставлення двох національних організмів в усіх життєвих площинах: культурі, релігії, соціальних інститутів, моралі, господарства, політичних концепцій, національних традицій» [16, с. 46]. Концепція ієрархії сутнісних сил людини дозволяє зробити висновок, що боротьба українського й московського способів життя – це боротьба знеособленого способу життя з особистісним.

Я. Стецько передбачив сучасні етичні проблеми в контексті науково-технічного прогресу, а тому писав: «Етичні вартості не міняються. Вічне лишається вічним. Чим більше вникає людина у всесвіт, тим більше стає перед нею проблема Абсолюту, Бога, Духа, а не праматерії» [16, с. 449]. Сучасні соціально-психологічні доктрини обходять стороною взаємозв'язок політики й моралі, утім як націоналізм наголошує на необхідності врахування в політиці етичних цінностей. Націоналізм для його фундаторів був не соціально-політичною доктриною, а способом життя. З цього приводу Я. Стецько пише: «Світоглядний націоналізм без етичного ідеалізму в житті це облуда. Націоналіст за своїми переконаннями мусить бути в житті ідеалістом, мусить плекати культ героїки життя...» [16, с. 448].

Узагальнюючи свої соціально-філософські роздуми щодо націоналізму, Я. Стецько висновує, що це нова соціально-

політична система, яка ще чекає на свою реалізацію. «Націоналізм – як нова державно-й соціально-політична система життя ще не був здійснений ніде у світі» [16, с. 262]. Відображення ідей націоналізму знаходимо в теорії розбудови нового типу органічного суспільства, а саме: «діяльного» суспільства [13, с. 373–374], універсальної гомогенної держави [17] – особистісного суспільства, що здатне узгоджувати суперечності між різними суб'єктами діяльності: окремими індивідами, класами, державою.

Отже, героїчна, особистісна (персоналістична) концепція людини Я. Стецька протистоїть, з одного боку, московському тоталітаризму, а, з іншого, – демоліберальному Заходу. Мислитель дійшов до сутності людського буття, що давало йому підстави звернутися до філософів по обидві сторони політичних барикад й сказати: ви шукаєте істину не там де треба. Дійсно, тоталітаризм й лібералізм проігнорував об'єктивну й конструктивну роль нації в людській історії. «Знехтовано *націю*, героїку життя для неї, героїчний гуманізм і героїчне християнство» [16, с. 265]. Дійсно, героїчна людина є ворогом як для ліберальної людини, так і для тоталітарної, що було доведено Х. Ортегою-і-Гассетом ще в 1929 р. Європейська філософія та психологія в обличчі Ж.-П. Сартра, М. Гайдеггера, К. Ясперса, В. Франкла, А. Маслоу не здатна була запропонувати ідеал, утім, як український націоналізм не просто сформулював ідеал, а виховав ціле покоління людей, які присвятили своє життя українській нації. Для Я. Стецька героїчна концепція життя й націоналізм – це синоніми [16, с. 449].

Підсумовуючи, зазначимо, що філософською основою соціально-політичних поглядів Я. Стецька є персоналізм, а, точніше – герой-особистість. Особистість як уособлення досконалості й принципу ієрархії лежить в основі українського націоналізму, змістом якого є виховання в людині потреби бути суб'єктом діяльності; орієнтація на духовні та моральні цінності, укоріненість людини в життєдіяльності нації. Історико-філософський аналіз ідей українського націоналізму надає можливість зробити висновок: націоналізм був орієнтований на створення матеріальних та духовних засад для реалізації соціогенної потреби людини бути особистістю, організувати найкращих представників усіх класів та верств на розбудову умов для розвитку людини до рівня особистості. Український націоналізм – це шлях до практичної реалізації соціогенної потреби людини бути у житті особистістю, що відповідає глибинним прагненням людської психіки в духовному вдосконаленні. Дотепер філософські системи були інструментом розбудови зовнішніх умов життєдіяльності людини та механізмом маніпуляцій свідомістю народних мас. Націоналізм – це розвиток внутрішніх якостей людини, який, з одного боку, увібрав в себе християнські цінності, а саме, пріоритет духовного над матеріальним, що знайшло відображення у концепті: «особистість – принцип буття» (А. Августин), а, з іншого, – створює людині можливості для того, щоб вона могла бути суб'єктом діяльності.

Узагальнюючи ідеї українського націоналізму з позиції філософії персоналізму, зазначимо: український націоналізм органічно побудований на ідеях персоналізму; у центрі українського націоналізму був ідеал людини – герої-особистість, яка була підметом (розумій, субстанцією, рушійною силою) суспільно-політичного життя, що було відображено в гаслі: «Слава Україні – Героям слава!»; націоналізм надавав людині моральне й юридичне право бути суб'єктом діяльності в усіх сферах життєдіяльності суспільства; націоналізм передбачав моральний контроль

нації за діяльністю влади, орієнтував суспільство на створення економічних, політичних, правових умов для реалізації потреби в самоактуалізації як для окремих індивідів, так і для класів, верств, етносів, що існують на теренах України.

Персоналістична орієнтація українського націоналізму не просто не влаштувала марксистську філософію й ідеологію, а закреслювала й доводила її антигуманну сутність. Тому український націоналізм-персоналізм був для московських ідеологів небезпечним, але був неприйнятним і для європейської філософії, яка розробила концепцію людиноцентризму. Українські філософи, зокрема Д. Донцов її критикують з позиції принципу ієрархії. Європейська філософія зазначеного періоду стояла на позиціях принципу «кожна людина – особистість», а українська сповідувала християнський концепт «особистість – це принцип буття». Філософія українського націоналізму-персоналізму опинилася під перехресною критикою марксистської філософії й ідеології, а також західної соціально-політичної думки.

Спеціально підкреслимо, що філософія українського націоналізму-персоналізму повною мірою задовольняє потреби народних мас. Сьогодні посередня людина маніпулює свідомістю людини, залишаючи її пасивним економічним та соціальним об'єктом, не утворює умов для її розвитку, а також для свідомої політичної й громадської діяльності. Філософія персоналізму органічно сприятиме відродженню моральності українського суспільства та формуванню особистісних цінностей: пріоритету духовного над матеріальним, суспільного інтересу над індивідуалістичною та корпоративною вигодою, моралі над політиканством, пріоритету освіченості над невіглаством і хамством.

Філософія українського націоналізму-персоналізму – це пріоритет Духу над вульгарним матеріалізмом.

1. Бандера С. До засад нашої визвольної політики / С. Бандера // Український націоналізм: Антологія. – Т. 1. 2-е вид. Упоряд. В. Рог. –

К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 262–276. 2. Бандера С. Ідея і людина в ідеологічному русі / С. Бандера // Український націоналізм: Антологія. – Т. 2. – 2-е вид. Упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 62–67. 3. Вассиян Ю. Одиниця й суспільність (суспільно-філософські нариси) / Ю. Вассиян. – Торонто: Золоті ворота, 1957. – 90 с. 4. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – [2-е вид.] К., Знання України, 2005. – 580 с. 5. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов // Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – С. 137–559. 6. Донцов Д. За яку революцію / Д. Донцов. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 79 с. 7. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук / О. Кульчицький / Упоряд., наук. ред. А. Карась. – Мюнхен-Львів, 1995. – 164 с. 8. Кульчицький О. Український персоналізм: філософська й етнопсихологічна синтеза / О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж: 1985. – 194 с. 9. Ленкавський С. У пошуках справжньої людини / С. Ленкавський // Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1. / За ред. О. Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 521–530. 10. Маланюк Є. Ієрархія / Є. Маланюк // Український націоналізм: Антологія. Т. 2. – 2-е вид. / упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 69–81. 11. Мирон Д. Ідея і Чин України / Д. Мирон // Український націоналізм: Антологія. Т. 1. – 2-е вид. / Упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. – С. 171–198. 12. Онацький Є. Націоналізм і індивідуалізм / Є. Онацький // Український націоналізм. Антологія. – Т. 2. Упор. В. Рог. – К.: Українська Видавнича Спілка ім. Юрія Липи, 2011. – С. 23–31. 13. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: пер. с англ. / В. Парсонс. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 549 с. 14. Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: [монографія] / В. О. Сабадуха. 2-е вид., випр. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. – 176 с. 15. Стецько Я. Українська визвольна концепція: Твори / Я. Стецько. – Львів: Видання організації українських націоналістів, 1987. – Ч. 1. – 528 с. 16. Стецько Я. Українська визвольна концепція: Твори / Я. Стецько. – Львів: Видання організації українських націоналістів, 1987. – Ч. 2. – 467 с. 17. Штраус Л. Введение в политическую философию: пер. с англ. / Л. Штраус – М.: Логос; Праксис, 2000. – 364 с. 18. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – 3 вид., стереотип. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

Іванна Черчович

Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини XIX – початку XX століть

У статті узагальнено підходи до емансипації жінок в аргументаціях національної інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Контексти міжнародних порівнянь, якими була насичена тогочасна галицька преса, робили «жіноче питання» частиною ширших ідеологічних дискурсів. У результаті, емансипаційний поступ українок виразно набуває національно-спрямованого характеру.

An attempt to summarize interpretations concerning the emancipation of women in argumentation of national elite of Galicia at the second part of the 19th – early 20th centuries was made in the article. The context of interethnic comparisons, the Galician press was saturated with, made «women's issue» the part of wider ideological discourses. As a result, emancipation progress of Ukrainian women became distinct nationally connected character.

Питання жіночої емансипації в Галичині набуло актуальності з останньої третини XIX ст. Процес кристалізації її основних ідей припав на період активних конституційно-парламентських практик, дедалі більшої політизації сфери громадського життя, пошуків національних ідеалів і шляхів їх втілень у межах національно, релігійно та соціально різноманітного населення провінції. Темпи емансипації в Галичині відставали від аналогічних процесів західноєвропейського зразка. Радикальні феміністичні гасла про кардинальне знищення традиційних патріархальних порядків ніколи, повною мірою, не були тут апробовані. Однак із розширенням можливостей для жіночої освіти,

збільшенням кількості працюючих жінок, що самі дбали про своє забезпечення, і загалом демократизацією суспільства ситуація галичанок зазнавала змін. Характер цих змін в інтерпретаціях української інтелігенції Галичини і буде об'єктом цього дослідження. Джерельною базою для нього стала тогочасна періодика, матеріали мемуарів, спогадів та родинної кореспонденції представників української, а саме – політичної і культурної еліти.

Перевага національного питання, що для українців Галичини у другій половині XIX ст. стає визначальним над усіма іншими, вибудувала логічну залежність: ідея і практика національно-визвольного руху потребувала дедалі більше

заангажованих прихильників, у тому числі і жінок [12, с. 425]. Очевидно не випадково безпосереднім стимулом для таких пошуків найчастіше ставала саме міжнаціональна, насамперед польсько-українська, конфронтація. Шукаючи аналогій з прикладами суспільної активності польських жінок, український провід цілком очікувано був змушений констатувати практичну «відсутність» русинок у громадському просторі. На тлі глибших порівняльних студій ставали очевидними й інші проблеми з суспільною репрезентацією українок, зокрема невеликі можливості у здобутті освіти рідною мовою. Перевага польських жіночих освітніх закладів, в яких здебільшого й навчалися українські жінки, на думку національних лідерів, ставала джерелом їх мовної і культурної колонізації. Коли після придушення Січневого повстання 1863 року патріотично налаштовані польки на знак національної жалоби почали обстригати волосся, носити чорний одяг, уникати веселощів, їхні українські послідовниці отримали загальну назву «ванди», тобто «ті, що бавилися в емансиповані польки» [16, с. 42]. Серед української громадськості нічого окрім іронічних реакцій приклади такого наслідування не викликали. Кризь призму негативного досвіду денационалізації українське суспільство поступово усвідомлювало ретроградність погляду на винятково домашню сферу жіночої реалізації.

Особливості галицького товариського життя нерідко потрапляли в поле зору українців із Наддніпрянщини, стаючи об'єктом окремих мемуарних рефлексій, що на контрастах нерідко виражали тутешню консервативність, традиційність чи навіть старосвітськість. Статус і суспільне становище жінок серед таких згадок теж займали своє місце. Леся Українка після відвідин Галичини в листі до Ольги Кобилянської писала, що в галичан «чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори вниз, або з низу вгору, а щоб так просто, нарівні – зроду» [9, с. 118–119]. Чи не найбільш кардинальними спогади стосовно становища жінок у Галичині залишилися у Дмитра Дорошенка. Відвідавши Львів на початку 1900 р., він відзначав особливо непривабливий статус тутешніх жінок, що радше відігравали ролі «ляльок» і «окрас», аніж «рівнорядних і рівноправних членів суспільства». На його думку, найбільше ця різниця була відчутною у співставленні з українськими землями у складі Російської імперії, де, за словами автора, «жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з чоловіком» [5, с. 83]. Очевидно, такі акценти могли бути перебільшеними, однак їх повторюваність дає підстави для висновку, що назвати їх безпідставними не можна*.

* У листах до громадської діячки, вчительки і емансипантки Константини Малицької її російська подруга Олександра Глаголева у 1905 р. на хвилі революційного піднесення на своїй батьківщині писала, що вся жіноча інтелігенція Петербурга «удивляється жителями Австрії» за їх суспільну пасивність і те, що вони «так мало осознають свої права». Аргументуючи критику доволі доброю зорієнтованістю в обставинах суспільно-політичного життя тогочасної Галичини та широким спектром безпосередніх знайомств із тутешньою інтелігенцією, вона констатувала: «То что еще волнует умы большинства Ваших европейских женщин – у нас давно отошло в область преданий». Такі судження, звісно, не були позбавлені максималізму і ситуативних оцінок, оскільки знання про галицьке суспільство і його особливості, здалося тоді російській перспективі, могло бути великою мірою поверховим і відображати загальні стереотипи, аніж реальний стан справ, та все ж додає до розуміння загальної ретроспективи (Детальніше див.: Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 308 (НТШ), оп. 2, спр. 112, арк. 1 (Лист Глаголевої Олександри Матвіївни до К. Малицької, Петербург 30 березня 1905 р.).

«Запізненість» властива українському емансипаційному проекту у Галичині, часто аргументувалася несвітським походженням тутешньої інтелігенції. Не секрет, що інтелігентну верству тут формувало і довгий час поповнювало греко-католицьке духовенство, що, головне, й претендувало на ролі національного проводу. Священицькі сім'ї, фактично, були фундаторами української світської еліти й до початку ХХ століття залишалися важливим джерелом її поповнення [21, с. 6]. Зрештою, першими емансипантками, – в значенні жінок, які засновували товариства, здобували більшу, аніж початкову освіту чи брали участь у ширшому суспільному житті, – на початках були саме священицькі доньки. Найяскравішим є приклад Наталі Кобринської, ім'я якої традиційно пов'язують із початком організованого жіночого руху українок у Галичині. Відтак відповіді на «випробування» ідеями емансипації довелося шукати саме цій категорії українського населення. Аби показати площину цих пошуків слушно окремо наголосити на полеміці двох провідних у той час громадсько-політичних течій – русофілів і народовців.

Загальний напрям публіцистики галицьких русофілів визначала орієнтація на Росію. Все ж насичуючи створюваний навколо себе суспільний простір панслов'янськими чи панросійськими конотаціями, русофіли опиралися на його галицьке прочитання. Священицька верства, у лоні якої формувалася русофільська еліта, була не готова всерйоз обговорювати емансипацію, довго вважаючи її радше надуманою проблемою, аніж дієвою практикою. Навіть на найбільш ліберальне гасло фемінізму, таке як розширення громадських прав жінок, а насамперед здобуття ними освіти, реакція була далеко не однозначна. Ситуація почала змінюватися з віднайденням русофілами теми жіночої емансипації як вигідного для себе предмету суспільних обговорень. Підтексти інформаційних повідомлень про успіхи жінок в Росії, тамтешні можливості для захисту ними своїх прав ставали частиною ширшого ідеологічного дискурсу. При кожній слушній нагоді русофільська преса підкреслювала, що та «варварская Россия», про яку так негативно говорять їх політичні опоненти, не тільки давно надала право жінкам вступати в університети, а й «уже опередила западные державы в дѣлѣ дарования полныхъ имущественныхъ правъ якъ совершеннолѣтнимъ дѣвцамъ, такъ и замужнымъ женщинамъ» [6]. Ця «прогресивність» трактувалася ними як частина цивілізаційного поступу, до якого вони прагнули.

У виданнях народовців тема жіночої емансипації привертала все більшу увагу в контексті побудови стратегії «органічної праці» на користь русинів Галичини, в якій знаходила своє застосування й активна жіноча позиція. За концепційним задумом «органічна праця» передбачала багатосторонню, постійну і наполегливу суспільну роботу, насамперед у галузі економіки і просвіти, на користь кожного русина зокрема і галицького українства загалом [1, с. 9–13]. До розробки теорії української «органічної праці» жінок у контексті національних змагань великою мірою причинився народовець Володимир Барвінський. У листах до Ольги Гузар, надрукованих після його смерті у «Правді», були окреслені контури бачення В. Барвінським проблеми освіти жінок. Відкидаючи повністю ідею «западного емансипаторства», В. Барвінський зосереджував основну увагу на необхідності примножувати і зберігати інтелектуальні сили русинів у межах власного народу, не витрачаючи їх на користь «чужого товариського життя». У цій справі, вважав він, значну роль відіграють саме жінки, оскільки коли в сім'ї

не «зігріваються і розпалюються патріотичні серця», то «щира праця народна остається тільки молодечими мріями, що безповоротно счезають с першим шлюбним словом». В. Барвінський не без долі скептицизму стверджував, що щоденна картина сімейного життя української інтелігенції в Галичині виразно суперечила декларованим постулатам патріотизму в громадському житті, бо «жонаті патріоти тільки патріоти поза своєю родиною». Основну причину такого стану речей він вбачав у неосвіченості жінок і їх необізнаності з тим, що відбувалося поза стінами власного дому [13].

Помітивши загальносуспільну ретроградність у суспільному погляді на жінок і безрезультативність такої позиції, український провід намагався зорганізувати на сторінках своїх пресових видань обговорення можливих змін: «Без рівноправності мужчин і жіноцтва неможливий суцільний, дійсний поступ ні моральної, ні духової, ні матеріальної культури, – писала «Правда», – цивілізація ітиме воловою ходою і все, що будуватиме одна половина людей – друга руйнуватиме несвідомо, а через свою темноту та неволю» [8]. Газета подавала матеріал про важливість участі жінок у громадському житті, заохочувала активно вписуватися до товариств «Просвіта», «Руська бесіда», Руського педагогічного товариства і брати «живу участь» в їх роботі [19]. Часописи також анонсували діяльність жіночих організацій, проведену ними просвітницьку, благодійну чи харитативну роботу. «Клуб русинок» та «Кружок українських дівчат» (а з 1909 р. єдина «Жіноча громада») чи не найбільше реклами, до приладу, знаходили на сторінках народовецького «Діла» [3]. Русофіли, натомість, популяризували жіночі організації, які відповідали їхнім суспільно-політичним спрямуванням. До таких належало «Общество русских Дамъ», засноване у Львові в 1878 році. Після гострих дискусій між прихильниками української та русофільської течії щодо написання слова «руський»: з однією чи з двома літерами «с», і перемоги останніх, організація виразно декларувала русофільську політичну орієнтацію [18, с. 301–302]. У списку активних членів цього товариства фігурували імена дружин і доньок лідерів тогочасного русофільського руху: Юстини Нечай, Фалини Огоновської, Анни Шараневич, Софії Марков, Євгенії Павенцької та інших. Преса подавала системні дописи про організовані товариством танці, вечори пам'яті, благодійні концерти з обов'язковим зазначенням «благоприятного» впливу таких заходів на жінок [4].

Тогочасні громадські діячі у спогадах охоче згадували про суспільні ініціативи дружин, їх національну чи політичну позицію. До прикладу, Євген Олесницький описував епізод із розміщенням сільських виборців на «баденівських» виборах 1897 р. у власному домі, ідею якого подала йому дружина*. Олександр Барвінський з неприхованою гордістю згадував діяльність дружини Євгенії в українських культурно-просвітніх товариствах, де знаходила застосування її музична освіта [2, с. 311]. Роман Заклинський відзначав активну

* Оскільки староста і маршалок повіту заборонили всім власникам заїздів Стрия, де відбувалося голосування, поселяти українських виборців, Олесницький довелося призначити на цю ціль власне помешкання. Справа закінчилася б нічим, проте, як пише автор спогадів: «запропонувала мені моя жінка, що нема іншого способу, як викинути все з нашого помешкання і там помістити всіх виборців. З села привезли дві фіри соломи, випорожнили дві великі кімнати зовсім і застелили їх, поставили ще великі столи і прикликавши до помічі кількох жінок, моя жінка здобула рекорд кулінарного мистецтва, виготовивши цілу тисячу пірсігів» (Детальніше див.: *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя / Упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик. – Львів, 2011. – С. 313-314).

громадську позицію своєї племінниці – Ольги, що була за його словами «фанатичною москвофілкою», але «в останніх часах знаю Українка бо давнішими роками запрошувала мене на отворення читальні Просвіти в Делієві, куди я їздив з викладом» [11, арк. 20].

Підсумками пропонованих публіцистикою дискурсів стало формування образу «національно свідомої русинки» (у видання народо-спрямування) чи «искренно русской патріотки» (у виданнях русофілів) – як своєрідного жіночого ідеалу. Такий збірний образ жінки схематично поєднував високоморальну матір-дружину-господиню і емансиповану, хоч і винятково через національний вибір, громадську діячку. За такого прочитання процес емансипації жінок, що головне, включав розширення їх можливостей у здобутті освіти і професії, та вимоги ширшого громадського заангажування, був представлений частиною, перш за все, загальнонаціонального проекту**. Еклектизм цього поєднання найвиразніше проявився в обговореннях на тему освіти для жінок. З одного боку у пресі наголошувалося на її необхідності, а навіть нагальності для українок, а з іншого ставилася під сумнів можливість реальної користі «вченої» жінки для сімейного життя (пріоритет якого залишався непохитним), оскільки «утомлений домашньою опозицією и боротьбою съ умною и ученою женою, онъ (чоловік – І. Ч.) не сохранитъ въ душѣ своей нужного равновѣсія» [20].

Пишучи про успіхи жіночого руху в країнах Заходу Європи, Америки чи Росії, – перших випускницях університетів, здобувачок вчених ступенів та посад, – українська преса інформувала галицьку громадськість, зокрема жінок, і таким чином підживлювала інтерес до емансипації [7]. До прикладу, Марія Вонс – дружина греко-католицького священника, своє бажання зайнятися самоосвітою мотивувала тим, що: «в газеті пишуть і за університет і про різні політичні справи, я знов не хочу стати дуже низкою від свого «мужа» [...] По перше з того вигляду, а по друге як читачам додаток «Жіноче діло»***, виджу що жінки дуже тепер интересують ся і політикою і науковими справами, тож і я не є від мачухи йно від рідної Мами» [10, арк. 46–47]. Водночас, у свідомості більшості суспільства існував негативний стереотип емансипанток «західного зразка», ідеали яких традиційно проголошувалися неприйнятними в українських реаліях. Депутат Галицького сейму Теофіл Окуневський у 1893 р., обстоюючи необхідність заснування гімназій для жінок, наголошував, що «мені не в тямці емансипантки з коротким стриженим волоссям і папіроскою в устах, таких ексцентричок я при помочі науки творити не хочу» [14, арк. 512].

Межі між дозволеним поступом і його надміром вимірювалася, перш за все, категоріями національної користі і загальносуспільною доцільністю, а вже після того реальними вигодами освіти для самих жінок чи їхнього добробуту. Аргументуючи право жінок на вищу освіту, дописувач до газети «Діло» зазначав: «Не йде о тоє, щобы зъ женщин поробити адвокати, лъкарки, але оставшись жънками повинни они для власного добра и для щастя

** У польському суспільстві чималу роль у творенні національного ідеалу жінки, на думку Анни Баранської, відіграли народні повстання. В епоху повстань її традиційний ідеал набув трьох обов'язкових елементів: добра дружина і мати – добра полька – добра християнка (Детальніше див.: *Barańska A.* Wpływ powstań na ewolucję ról społecznych kobiet // *Polskie powstania na tle przemian europejskich w XIX wieku* / red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziótek. – Lublin, 2001. – S. 276).

*** «Жіноче діло» видавалося безкоштовним додатком до газети «Діло» у 1912 р.

своих мужьвъ въ товариствъ людскѣмъ а навѣтъ въ политицѣ отыгривати певну роль», оскільки, за словами автора: «така спольность и єдність въ родинѣ повинна бути образомъ згоды и єдности въ народѣ» [17]. Відтак перші студентки в університетах Кракова і Львова з'явилися доволі пізно, як правило, наздоганяючи досвід решти західноєвропейських країн*. Львівський університет став відчиненим для жінок у 1897 р., даючи їм можливість навчатися на філософському, а у 1900 р. на медичному факультетах. Правничий вважався недоступним для жінок до 1920 року [26, с. 68].

У необхідності оборони «свого» (українського) від «чужого» (польського) громадські ролі жінок окреслювалися у категоріях захисниць не лише національних цінностей (патріотизму, самопожертви в ім'я свого народу, відчуття громадського обов'язку), а й традиції загалом. З позиції «захисту», конотації жіночого поступу мали чіткі рамки. Для польського й українського простору Галичини ці межі багато в чому були схожими. На думку О. Маланчук-Рибак, у сприйнятті і трактуванні суспільного становища жінки, міркувань про її природу спостерігалася очевидна тотожність поглядів як в українському, так і польському середовищах. Національна відмінність ставала помітною лише в питаннях патріотизму (польський чи руський)**. Та й констатоване «животіння» в емансипаційних починаннях жінок не було суто українським феноменом Галичини. «Kwestia kobiet» для польського галицького суспільства стала актуальною із суттєвим відставанням від досвіду решти територій поділеної Польщі. Невипадково польські громадські активістки й феміністки другої половини XIX ст. з-поза Австро-Угорської імперії, окреслювали тутешні емансипаційні проекти у категоріях «плісень і затхлість» [24, с. 81].

Процес кристалізації ідей емансипації жінок у Галичині перебував у тісному причинно-наслідковому зв'язку з подіями громадсько-політичного життя другої половини XIX – початку XX століття. Для українок специфіка цього процесу полягала в національних умовах українства краю, соціальної структурі його населення і культурних зразках. У пошуках позитивних для національної справи розв'язків польсько-українського питання, український провід, з одного боку, приймав як очевидну потребу емансипації жінок, а з іншого – ніяк не міг визначитися з обсягом їхніх громадських прав і обов'язків. Тим часом розширення освітніх можливостей жінок, їхня дедалі активніша фахова професійна діяльність у поєднанні з демографічними, соціально-економічними та культурними процесами зламу XIX–XX ст. робили емансипаційний поступ щоденною практикою – не так можливою, яку обирають, як очевидністю, що не могла залишатися непоміченою.

* Ягелонський університет відчинив свої двері для першої студентки у 1894 році (Детальніше див.: *Perkowska U.* Studentki uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894-1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek. – Kraków, 1994. – S. 11).

** На думку дослідниці, беззаперечним є той факт, що польське суспільство в Галичині мало незрівнянно кращі, ніж українське, матеріально-фінансові засоби, а це позитивно впливало насамперед на рівень освіченості жінок, на можливості їхньої організаційної діяльності, хоча б і добродійно-харитативної. До того ж польське суспільство, на відміну від українського, мало досить численну та структуровану верству суспільної еліти і так звану середню верству, які творили чи не найкраще середовище для сприйняття та поширення ідей емансипації жінки (Детальніше див.: *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці, 2006. – С. 165).

1. *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). – Львів, 1997. – 34 с. 2. *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – Нью-Йорк – Київ, 2004. – 528 с. 3. В користь будови Народного Театру // Дѣло. (Львів). – 1895. – Ч. 64. – 20 марта (1 цвѣтня); 3 Товариства «Клюбу Русинок» // Дѣло. – 1901. – Ч. 221. – 2 (15) жовтня; Відозва // Дѣло. – 1901. – Ч. 221. – 2 (15) жовтня.
4. Вечеринки Общества русскихъ Дамъ // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 247. – 21 ноября (3 декабря); Вечеръ съ танцами въ память устрaненія панщины // Червоная Русь. – 1890. – Ч. 88. – 21 апрѣля (3 мая); Вечеръ съ танцами Общества русскихъ Дамъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 21. – 28 сѣчня (9 лютого); Собрание руськихъ женщинъ // Галицкая Русь. – 1891. – Ч. 112. – 22 августа (3 сентебря).
5. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Київ, 2007. – 272 с.
6. Емансипація женщинъ // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 78. – 11 (23) цвѣтня; Женщины в России // Червоная Русь. – 1889. – Ч. 42. – 24 февраля (8 марта).
7. Женщинъ на университетахъ въ Швейцаріи // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 268. – 30 листопада (12 грудня); Женщины на университетскихъ кафедрахъ. – Галичанинъ. – 1907. – Ч. 186. – 21 (3 сентебря); Женщины въ хорватскѣмъ унъверситетѣ // Дѣло. – 1885. – Ч. 242. – 28 жовтня (9 падолиста); Пані Кайцль студенткою // Діло. – 1902. – Ч. 245. – 31 жовтня (13 падолиста).
8. *Ів-ка.* Про реформи в освіті жіноцтва // Правда. – 1888. – Ч. 1.
9. *Лєся Українка.* Зібрання творів у 12 томах. – Київ, 1978. – Т. 11. – 480 с.
10. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 159 (Глинські), спр. 456 / п. 24, арк. 46–47 (Лист Стефана та Марії Вонсів до Ісидора Глинського, 18 травня 1912 р.).
11. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 48 (Заклинські), спр. 15 / п. 4, арк. 20 (Запис у спогадах Р. Заклинського).
12. *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці, 2006. – 499 с.
13. Матеріали до історії українсько-руського життя і письменства (Листи Володимира Барвінського до панни Ольги Гузарівни (тепер пані Левицької) // Правда: місячник політики, науки і письменства. – 1892. – Ч. 43.
14. *Окуневський Т.* Внесок у справі відкриття в Галичині жіночих гімназій / Stenograficzne sprawozdania z IV. sesji 6. peryodu Sejmu krajowego Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1893. – Lwów, 1893.
15. *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя / Упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик. – Львів, 2011. – 431 с.
16. *Савчук Б.* Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1998. – 280 с.
17. Слѣвце о нашихъ женщинахъ. Допись зъ надѣ Буга // Дѣло. – 1880. – Ч. 51. – 2 (14) липня.
18. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003. – 498 с.
19. Сучасні хронічки // Правда. – 1892. – Вип. 40.
20. Ученый женщины // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 90. – 25 цвѣтня (7 мая).
21. *Химка І.* Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 // Ковчег: збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 73–109.
22. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 308 (НТШ), оп. 2, спр. 112, арк. 1 (Лист Глаголевої Олександри Матвіївни до К. Малицької, Петербург 30 березня 1905 р.).
23. *Barańska A.* Wpływ powstań na ewolucję ról społecznych kobiet // Polskie powstania na tle przemian europejskich w XIX wieku / red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek. – Lublin, 2001. – S. 275–289.
24. *Kozak Szcz.* Kobieta na prowincji galicyjskiej w świetle akt notarialnych. – Rzeszów, 2013. – 255 s.
25. *Perkowska U.* Studentki uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek. – Kraków, 1994. – 266 s.
26. *Suchmiel J.* Działalność naukowa kobiet w uniwersytecie we Lwowie do roku 1939. – Częstochowa, 2000. – 370 s.

Анна Чик

Внесок Петра Зінченка у розвиток психологічної науки

Зінченко Петро Іванович (1903–1969) – український радянський психолог. У 30-ті рр. був представником Харківської школи психології, де теоретично і експериментально розробляв насамперед проблеми пам'яті. Найбільш відомі дослідження П. Зінченка з проблеми мимовільного запам'ятовування. Ним була експериментально доведено залежність мимовільного запам'ятовування від характеру й структури діяльності людини. На основі теорії діяльності Зінченко відкрив і ретельно досліджував цілий ряд мнемічних ефектів: ефект інтерференції мнемічної і «пізнавальної» задач; структурно-діяльнісний ефект; негативний ефект віку. Досліджував також проблему механізмів забування і відтворення знань, отриманих школярами в процесі навчання.

Zinchenko Petro Ivanovych (1903–1969) is the Ukrainian soviet psychologist. In the 30's he was a representative of the Kharkov school of psychology, where he foremost investigated the theoretical and experimental problems of memory. The most famous Zinchenko's researches are that of involuntary memory. He experimentally proved the dependence of involuntary memory on the nature and structure of human activity. Zinchenko discovered and thoroughly investigated a number of mnemonic effects: the effect of interference of mnemonic and «cognitive» tasks, structure-activity effect, and negative effect of age. He also researched the mechanisms of forgetting and recalling of knowledge acquired by pupils during the learning process.

Петро Іванович Зінченко – український радянський психолог, автор багатьох праць з психології пам'яті, представник харківської школи психології, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології і керівник психологічної лабораторії Харківського університету. Петро Іванович народився 12 липня 1903 у Миколаївську (Поволжя).

Наприкінці 30-х рр. проводив експериментальні дослідження в галузях генетичної та когнітивної психології (вивчення функції пам'яті). Учасник війни 1941–1945 рр. На відміну від колег (О. Запорожця та П. Гальперіна), які виїхали в Москву, після війни продовжив роботу в Харкові. Створив і очолив кафедру психології Харківського державного університету. А його учень – Г. Середа у 1972 році керував відділенням психології, одним з трьох в СРСР, де готували фахівців-психологів. Наукові інтереси Петра Івановича стосувались діяльнісної зумовленості вищих психічних функцій, особливо, пам'яті, мимовільного запам'ятовування. Петро Іванович нагороджений радянськими відзнаками та медалями, у Харківському університеті відкрита аудиторія його імені.

Зі спогадів його учнів: «Я нічого не буду домислювати заради красного слівця, просто зараз з особливою гостротою розумію всю глибину його відданості праматері основних фундаментальних досліджень тієї школи, до якої він належав з молодості, – теорії діяльності. І найдивніше: він залишився вірним цим позиціям до кінця своїх днів, навіть тоді, коли автор концепції, О. М. Леонт'єв, з головою пішов у новий напрямок досліджень в області інженерної психології. Петро Іванович теж був змушений включитися в такі дослідження, але і тут, з притаманним йому запалом, чекав від нас підтвердження фундаментальних принципів теорії діяльності. І, треба сказати, був просто щасливий, наприклад, від того, що оперативна пам'ять, така близька до біологічних властивостей закарбування інформації, виявила залежність від змісту і внутрішніх особливостей мотивів, цілей і способів діяльності. До числа якостей особистості Петра Івановича, що визначають характер його наукової роботи, відноситься глибока наукова чесність. Все має бути багаторазово перевірено, уточнено, обґрунтовано. Нерідко у разі своїх сумнівів у достовірності наших висновків, незважаючи на нашу переконаність, говорив: «Начебто все так, і я готовий погодитися, але шлунком відчуваю, не сходяться кінці з кінцями. Давайте ще подумаємо, перевіримо».

Оцінюючи сьогодні початкові етапи розвитку Харківської психологічної школи, можна з упевненістю сказати, що тоді пощастило і Росії, і Україні. Блискуча група молодих

психологів, які називали себе «виготчанами», в прямому сенсі слова бігла з Москви до Харкова і тим самим врятувалася, збереглася і допомогла зберегтися психології. Це були О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, О. В. Запорожець, Л. І. Божович (яка потрапила на роботу в Полтаву і часто була у Харкові). Вони працювали в різних місцях: у Всеукраїнській психоневрологічній академії, у Педагогічному інституті, в Науково-дослідному інституті педагогіки. До них приїжджали Л. С. Виготський з Москви, Д. Б. Ельконін – учень О. О. Ухтомського і Л. С. Виготського – з Ленінграду. У Харкові вони знайшли групу таких же молодих людей, «заразили» їх своїми ідеями і сформувавши невеликий науковий колектив. У цей колектив увійшли В. І. Аснін, П. Я. Гальперін, П. І. Зінченко, О. М. Концевая, Г. Д. Луков, К. Є. Хоменко і ряд інших. Тісно співпрацював з ними і харків'янин Ф. В. Басс. Досить швидко були встановлені контакти з психологами Києва (Г. С. Костюк), Одеси (Д. Г. Елькін), з психологами Вірменії та Грузії.

Перша програмна наукова робота П. І. Зінченка «Проблема мимовільного запам'ятовування» була надрукована в 1939 р. Це було всього через п'ять років після смерті Л. С. Виготського. А обставини, які зумовили появу цієї фундаментальної праці, склалися, природно, ще раніше – тоді, коли жив і працював Л. С. Виготський. П. І. Зінченко працював у той час над своєю кандидатською дисертацією «Про забування і відтворення шкільних знань» під керівництвом О. М. Леонт'єва. Л. С. Виготський і О. М. Леонт'єв у період, який безпосередньо передував Харківському, розробляли культурно-історичну теорію розвитку вищих психічних функцій. Основний акцент у цій теорії, її теоретичний пафос був спрямований на виявлення основ вищого, або соціального, або культурного, або опосередкованого, або знакового, або, як спеціально підкреслював Л. С. Виготський, довільного у психіці людини. Проблема, обрана П. І. Зінченком, тим самим повинна була представлятися областю, що лежить в усякому разі десь збоку від магістральної наукової проблематики, на її узбіччі; в науковому плані П. І. Зінченко пішов «по ціліні».

Уводячи в науковий обіг поняття довільного запам'ятовування, П. І. Зінченко з самого початку задає два рівня його обґрунтування: методологічний і власне психологічний (1939). У методологічному плані проблема мимовільного запам'ятовування з необхідністю піднімала питання про генезис психіки, природу і місце пам'яті в житті людини, співвідношення довільної і мимовільної пам'яті. П. І. Зінченко перший і, мабуть, єдиний тоді в школі Виготського-Леонт'єва забив тривогу з приводу жорстокості культурно-історичної

теорії в її прагненні відірвати «вище» від «нижчого», з приводу підміни реальних відносин суб'єкта з дійсністю абстрактними знаково-символьними схемами. Віддаючи належне культурно-історичній теорії, відзначаючи, що саме в ній запам'ятовування розглядається як психічна дія, він писав: «...Відрив виникнення і розвитку психічних опосередкованих операцій від реальних відносин суб'єкта в дійсності, тобто від реального процесу його життя, привів систему поглядів Виготського до інтелектуалізму» [3, с. 156]. Історія показала, що такий розрив вищого і нижчого не був «хворобою зростання» теорії; ідея гомогенності, наступності, взаємозумовленості рівнів діяльності так поки і залишається не реалізованою в рамках вже діяльнісного підходу. Не випадково, що і через два десятиліття (1961) П. І. Зінченко так і не зняв свої заперечення 30-х рр.

Розмірковуючи про генезис психічного, П. І. Зінченко багаторазово звертається до праць І. П. Павлова, підкреслюючи, що в школі Виготського «біологічний етап у розвитку психіки був зведений до фізіологічних закономірностей. «Природна», «натуральна», «біологічна» пам'ять – за всіма цими термінами був закріплений сенс «фізіологічної пам'яті»... Але тим самим вся передісторія людської психіки виявляється викресленою» [3, с. 153–154].

Як бачимо, в 30-ті роки розбіжності між ідеями П. І. Зінченка та ідеями його вчителів – колег Л. С. Виготського і О. М. Леонтьєва мали принциповий і стійкий характер. За різними рішеннями методологічних і психологічних проблем відкривалися різні світоглядні лінії. Ризикнемо припустити, що тут сталося зіткнення двох типів наукового мислення: аристотелівського, великою мірою характерного для ідеології культурно-історичної концепції, і галілеєвського, більш органічного для світогляду П. І. Зінченка. У першому випадку в теоретичні побудови закладається модель гетерогенності рівнів розвитку і функціонування психічного, самі ж рівні розглядаються в логіці «або/або», емпіричні факти диференціюються відповідно до заданої абстракції, вершина якої суть «клітинка, одиниця аналізу». У другому випадку будь-який феномен є фактом самодостатнім, який цінний сам по собі, тут підтримується пріоритет практичного, буттєвого над абстрактним, буттєвість є складною, цілісною, багатоманітною, вона безпосередньо з діяльністю не виводиться, виділені рівні розвитку і функціонування психічного гомогенні й розглядаються в логіці «та/і» [6].

Для П. І. Зінченка з самого початку його досліджень складалася особлива ситуація, коли в силу природи самого поняття мимовільного запам'ятовування його розробка не могла вміститися в аристотелівську лінію досліджень. Дійсно, він відразу ж заявив про своє критичне ставлення до культурно-історичної концепції, і подальший хід його досліджень показав, що вона не зробила помітного впливу на його роботи. Діяльнісний же підхід відіграв особливу, центральну роль у дослідженнях мимовільного запам'ятовування.

Тут необхідно відразу виділити головне, а саме те, що всередині прийнятої та розвинутої ним парадигми «пам'ять – діяльність» виділялося і постійно підкреслювалося розуміння діяльності у двох планах: як дії і як життєдіяльності. Розвиваючи перше уявлення, П. І. Зінченко в результаті тридцятирічного дослідження показав, що «запам'ятовування пов'язане з певною дією суб'єкта по відношенню до об'єкта і... в тому випадку, коли суб'єкт стосовно об'єкта є не чинним, а тільки споглядаючим, запам'ятовування здійснюється» [3, с. 186]. Такий висновок у 1930-ті рр. зовсім не був

само собою зрозумілим. Необхідно було ще довести, що мимовільна пам'ять і дія є саме тими поняттями, а також психічними реальностями, які потребують одне одного. Поняття «дія» і «діяльність» в той час вже не були новими в психології. Щодо людської пам'яті вони були виразно підкреслені О. М. Леонтьєвим ще в 1931 р.

Проте залишалося незрозумілим, чому продуктивність запам'ятовування і збереження матеріалу навіть в умовах однаково заданої діяльності у різних людей виявляється настільки різною. Отже, одного слова «діяльність» тут недостатньо. Потрібне було ще якесь поняття. І П. І. Зінченко віднайшов це поняття – місце в діяльності. Точніше, місце матеріалу в структурі дії. Сформульоване П. І. Зінченком центральне положення, що представляє собою потужне просування загальної теорії пам'яті, – це положення про закономірну залежність продуктивності запам'ятовування матеріалу від його місця в структурі діяльності.

Дослідження П. І. Зінченка свого часу було єдиним і зараз залишається, мабуть, одним з небагатьох досліджень в сучасній психології, що представляє собою експериментальне й теоретичне проникнення у внутрішню структуру реальної «екологічно репрезентативної» дії. Однією з причин такої продуктивності було те, що сама дія завжди розглядалася в масштабі виміру «пам'ять – життєдіяльність».

Відзначимо, що в той час, коли ця ідея народжувалася, О. М. Леонтьєв ще не сформулював свою парадигму. Поняття *мотив, мета, спосіб дії* з'явилися дещо пізніше, і в систему понять концепції «пам'ять – діяльність» П. І. Зінченко теж увів їх пізніше, але вийшов він на цю проблему вже наприкінці 1930-х рр. А тепер достатньо замислитися над тим, як можна було підійти до цієї проблеми експериментально, щоб тим самим відповісти на запитання, чому П. І. Зінченко вийшов на мимовільну пам'ять. Та тому, що вивчати залежність запам'ятовування матеріалу від місця дії можна тільки змінюючи це місце, а це можна зробити в умовах різної організації пізнавальних дій, тобто лише в умовах вивчення мимовільної пам'яті.

Додамо, що сам метод зміни місця матеріалу в структурі дії має не приватний характер, а поряд з методами опосередкування, формування, мікроструктурного аналізу, ігровим методом і т. д. набув статусу одного з основних експериментальних методів діяльнісного підходу, область застосування якого давно вийшла за рамки проблематики пам'яті. Відразу виникає питання: чи не вступає останнє в протиріччя з тим, що одиницею аналізу пам'яті є мнемічна дія людини? Взагалі кажучи, протиріччя немає, якщо дія виступає в ролі потужного пізнавального та інструментального засобу у вивченні пам'яті і якщо одночасно «через багато років можна сказати, що генеративні можливості діяльності, – навіть якщо вона свідома, цілеспрямована, осмислена, предметна і т. д. і т. п., – не безмежні» [2, с. 133]. Але це «бачиться на відстані».

Діяльнісний детермінізм як теоретична (й ідеологічна) установка, звичайно, був дуже сильним, але й сама природа мимовільного запам'ятовування така, що воно, як неодноразово підкреслював П. І. Зінченко, підпорядковане в момент народження і дії, і смислів, і мотивів, і особистості. Тому таким важливим і цінним для П. І. Зінченка є цілісний підхід до вивчення пам'яті, який йде від аналізу всіх елементів життєдіяльності.

Перехід аналізу з рівня «пам'ять в дії» на рівень «пам'ять в життєдіяльності» призвів до постановки ряду нових

завдань, серед яких можна виділити проблему «пам'ять і особистість». По суті справи, це нова проблема для вітчизняної психології, якщо не вважати досліджень, які обмежуються пошуком кореляцій між окремими мнемічними і особистісними показниками досліджуваного суб'єкта. Програма досліджень тут задається самою логікою основних понять концепції «пам'ять – діяльність», оскільки діяльнісна і особистісна лінії аналізу сходяться в понятті мотиву (мотив діяльності – мотиваційна сфера особистості). Але особистісний підхід входив, так би мовити, у дисонанс з ідеологією «гвинтиків», яка набирала силу з 30-х рр. і цей загрозливий дисонанс змушував психологів тікати у «функціональні печери», щоб робити науку хоча б у тих межах, де вона могла залишатися наукою.

Базовим для цього напрямку дослідження є те, що людська пам'ять визначається мотиваційно-сисловою орієнтацією суб'єкта на майбутнє. Кажучи коротко, особистість піддається діахронічному опису за такими діагностичними формулами: «Скажи мені, хто ти, і я скажу, що ти пам'ятаєш», а також «Скажи мені, що ти пам'ятаєш, і я скажу тобі, хто ти» [9]. При цьому пам'ять мислиться насамперед у своїй мимовільній формі.

Було б великим спрощенням думати, що пам'ять і особистість роблять безпосередній вплив один на одного. У масштабі життєдіяльності суб'єкта опосередкованим зв'язком пам'яті і особистості виступає індивідуальний досвід, в якому, як писав П. І. Зінченко, реалізується життєва функція пам'яті [4]. З одного боку, досвід мислиться як основа формування особистості, з іншого, – пам'ять визначається як психологічний механізм інтеграції, системної організації індивідуального досвіду [8].

П. І. Зінченко був у науці людиною «однієї проблеми» («homo unius libri», говорили про таких давні римляни). Однак ця одна, і як колись уявлялося, приватна проблема виявилася «відкритою» комплексною філософсько-психологічною проблематикою, розвиток якої являє собою в цьому відношенні дуже повчальну картину (зокрема, з огляду на те, що сьогодні проблема вивчення колективної пам'яті стала актуальною і в українознавстві, і в соціальній філософії, і в історії, і в психології та соціології).

Подібно до того, як сам Петро Іванович своєю долею і біографією (в юності він допомагав батькові орати землю) дав нам приклад потужного за своїм внутрішнім змістом «сходження» особистості «від чорнозему» до високого кола української наукової еліти, його теорія дає нам приклад такої ж трансформації і такого ж змістовного просування з периферії у центр психологічної науки. Якщо подивитися на вітчизняну психологію до і після П. І. Зінченка, то можна ясно побачити, як змінився весь її науковий рельєф, як змістилися акценти. І якщо проаналізувати напрямок і тенденції цих змін, то можна не менш ясно побачити, як проявляється в них лінія П. І. Зінченка.

У доповіді з приводу 40-річного ювілею Харківської школи (1973), на якій Петра Івановича вже не було, О. М. Леонт'єв підкреслив, що багато представників цієї групи стали родоначальниками оригінальних і самобутніх наукових напрямів. Ось що говорив друг і колега Зінченка П. Я. Гальперін у доповіді на конференції, присвяченій його пам'яті (листопад 1970 р.): «П. І. Зінченку ми зобов'язані тим, що у своїй фундаментальній монографії він першим почав систематичне вивчення мимовільного запам'ятовування і показав його величезне, провідне значення в житті і в навчанні. Наш досвід поетапного формування розумових

дій і понять приніс багато фактів, що підтверджують ці ідеї П. І. Зінченка». «Сліди» досліджень П. І. Зінченка та отриманих ним результатів легко прочитуються також в теорії навчальної діяльності Д. Б. Ельконіна і В. В. Давидова. Широко відомими є науковий взаємовплив П. І. Зінченка та А. О. Смирнова, їхня глибока взаємна симпатія, добрі, дружні стосунки. Вони разом підбивали підсумки досліджень пам'яті в СРСР, розділивши між собою «сфери впливу». П. І. Зінченко писав про загальну психологію пам'яті, а А. О. Смирнов – про розвиток пам'яті. Не дивно, що А. О. Смирнов у своїй книзі про пам'ять багато посилався на П. І. Зінченка (більше, ніж на всіх представників психологічної теорії діяльності разом узятих). Дивним є інше – А. О. Смирнов неодноразово посилався на роботи Зінченка, опубліковані українською мовою. А. О. Смирнов був опонентом на захисті докторської дисертації П. І. Зінченка, яку той захищав досить пізно через участь у війні (А. О. Смирнов був також опонентом і на захисті докторської дисертації Володимира Петровича Зінченка, на якого він переніс свої симпатії до його батька).

Отже, на основі теорії діяльності Петро Зінченко відкрив і ретельно досліджував цілий ряд мнемічних ефектів: ефект інтерференції мнемічної і «пізнавальної» задач; структурно-діяльнісний ефект (матеріал, що становить мету дії, запам'ятовується більш ефективно, ніж аналогічний матеріал, що відноситься до умов досягнення мети); негативний ефект віку (перевага першокласників над більш старшими віковими групами у мимовільному запам'ятовуванні чисел при вирішенні арифметичних завдань); а також ефект, який відкрили американські когнітивні психологи Н. Сламека і П. Граф (1978), що дали йому назву «ефект генерації» (краще запам'ятовується матеріал, який досліджувані самі придумують, у порівнянні з аналогічним матеріалом, який їм пред'являється). Останній можна розглядати як варіант структурно-діяльнісного ефекту і, по справедливості, повинен називатися – «ефектом Зінченка». Майбутній розвиток психології пам'яті ще виразніше покаже нам, як глибоко «орав» наукову цілину професор Петро Іванович Зінченко.

1. Гальперин П. Я. Краткие замечания о произвольной и произвольной памяти / П. Я. Гальперин // Психологические механизмы памяти и ее закономерности в процессе обучения: Материалы I Всесоюзного симпозиума по психологии памяти. – Харьков, 1970. – С. 45–57. 2. Зинченко В. П. Системный анализ в психологии? / В. П. Зинченко // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С. 120–138. 3. Зинченко П. И. Проблема произвольного запоминания / П. И. Зинченко // Науч. зап. Харьк. гос. пед. ин-та ин. яз. – 1939. – Т. 1. – С. 145–187. 4. Зинченко П. И. Произвольное запоминание / П. И. Зинченко. – М., 1961. 5. Лактионов А. Н. Память как атрибут индивидуальности / А. Н. Лактионов // Вестн. Харьк. ун-та. 1989. – № 337. Психология личности и познавательных процессов. – С. 19–22. 6. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галлилеевским способами мышления в современной психологии / К. Левин // Психол. журн. – 1990. – Т. 11, № 5. – С. 135–158. 7. Репкина Г. В. Память на всю жизнь / Г. В. Репкина. – Культурно-историческая психология. – 2009. – № 2. – С. 19–22. 8. Середа Г. К. Что такое память? / Г. К. Середа // Психол. журн. – 1985. – Т. 6. – № 6. – С. 41–48. 9. Середа Г. К. Память и личность: реабилитация или постановка проблемы / Г. К. Середа // Психология в балтийских республиках. – Вильнюс, 1990. – С. 70–73.

Ольга Яблонська

Інтелігент із «смутого часу»: повість О. Кониського «Юрій Горовенко»

У статті проаналізовано образ інтелігента крізь призму суспільно-політичних і культурно-історичних закономірностей доби. Простежується вплив соціальних та особистісних проблем на формування свідомості головного героя повісті О. Кониського «Юрій Горовенко». В ідейному портретотворенні раннього героя зацентровано увагу на таких актуальних питаннях, як інтелігенція та народ, польське питання в Російській імперії, слово Т. Шевченка, освіта для народу, моральне виховання народу. У статті підкреслюється ряд вагомих спостережень письменника про етноментальні особливості та загальнолюдські морально-етичні проблеми, а також про закономірності українського національного буття в імперському «темному царстві».

The article analyzes the image of the intellectual in the light of socio-political and cultural-historical patterns of his time. The impact of social and personal problems on the forming of consciousness of the O. Konys'ky's story «Yuri Horovenko» main character is followed. In the ideal picturing of the main hero such important issues as the intellectuals and the folk, Polish question in the Russian Empire, Taras Shevchenko's works, people's education and his moral upbringing are also pointed out. The article highlights a number of important observations concerning the writer ethno-mental features as well as patterns of the Ukrainian national life in the imperial «dark kingdom».

Шевченкове бачення української інтелігенції як духовного авторитета нації в умовах імперського поневолення залишиться актуальним і в другій половині XIX ст. Розмисли поета, його громадянський подвиг стали зразком свідомості для нової української національної еліти. Невипадково становлення і українофільського руху в 1860-х рр., і «Братства тарасівців» у кінці XIX ст. поєднане з пошануванням Т. Шевченка – ритуальне освячення відбувається на могилі Кобзаря. У такому акті можна простежити і взаємозв'язок поколінь, і давньогрецьку традицію пошанування героїв, пов'язану з місцем їхнього поховання. Сучасний історик С. Єкельчик переконливо аргументує: «Як місце спочинку «батька нації» могила найкраще надавалася до того, щоб посісти упривілейоване місце в національній семіотичній системі. По-перше, вона втілила мітологічне уявлення про націю як товариство рівних між собою братів і сестер зі спільним «батьком» над ними. По-друге, Шевченкову могилу цілком навмисне й свідомо перетворено на «національну святиню», адже протиставлення індивідуальної вмирущості вічному життю нації – один з основоположних складників психологічних підвалин національної ідентичності» [1, с. 51–52].

О. Кониський – один із перших, «хто звернув увагу в письменстві на новий тип людини – на українського інтелігента, на його погляди, змагання, шляхи» [2, с. 426–427]. Для Юрія Горовенка, героя однойменної повісті (1883), відкриття національних основ пов'язане з авторитетом Т. Шевченка. Ще навчаючись у кадетському корпусі, 1859 р. Горовенко переписав від свого приятеля-письменника «Кавказ», за що міг бути звільнений із навчального закладу [4, с. 413–414]. Протягом усього життя героя творчість письменника, що зазнав переслідувань за свої україноцентричні переконання, буде взірцем вірності ідеї служіння народові. Зрозумілим є те, що Наталя Галкіна Шевченків «Кобзар» знала напам'ять, як і багато українських пісень [4, с. 471], приверне увагу Горовенка. Думка про споріднені переконання дівчини утвердить його почуття закоханості. Однак молодий чоловік так і не зуміє розпізнати її сутність, хоча автор створює ситуацію, яка мала б насторожити Горовенка. Так, читаючи поезію «Мені однаково, чи буду...», він чує за стіною Наталчин спів; в цей час з'являється покійна мати, яка промовила одну фразу: «Не треба сього» [4, с. 483]. І хоча самопочуття героя тоді погіршилось, він не зумів зробити для себе висновки (одружившись, Горовенко таки зрозуміє, що «нема у неї (у Наталі. – О. Я.) характеру: голова у неї світла, серце

добре, ніжне, а сили волі нема!.. Живе вона більш чувством, серцем, ніж розумом... Підбити її не довго... спершу пообіцяє вона, а тоді вже думає...» [4, с. 504]). Зрештою, за задумом автора, шлях до трагічного фіналу визначений прізвищем Горовенко, як і найменуванням Глухів, очевидно, не тільки відповідно до співзвучності (Глухів).

Горовенко ніяк не може примиритися, що «наша «інтелігентна» громада» «не живе, а тліє, гниє, наче колода в багні, у неї нема, вона не заявила ніяких своїх вимагань...» [4, с. 495]. Так алюзійно спрямовуючи до Шевченкової поезії «Минають дні, минають ночі...», автор повісті утверджує думку про те, що лише дія, вчинки є свідченням істинності буття. Як зауважує Т. Камишова, «Нааявному в середовищі української інтелігенції лібералізму О. Кониський протиставляє програму, ґрунтовану на засадах розвитку національної освіти, культури й економіки; моделює індивідуальні відмінності моральних цінностей особистості в таких параметрах, як актуалізація індивідуальності в контексті суспільства, як характер вибудови взаємин особистостей з локальною суспільною громадою, як самостояння індивідуальності в суспільному контексті» [3, с. 4].

Показово у тексті є зустріч із давнім другом Копачем, якого «перевели» на службу у Пензенську губернію, тож їдучи туди, завернув провідати Горовенка. Гість розказав, що «того трусили, другого засадили в тюрму, тамтого заслали на Амур» [4, с. 509], хтось ще сподівається на конституцію. Та Горовенко категорично наголосив: «Нехай дурні сподіваються! Де се видано, щоб уряд так дешево поступив своїм самовластям?...» [4, с. 509]. Роздуми Копача після такого побачення – це не тільки розмисли про долю Горовенка, а й усієї української народницької інтелігенції; доречно тут пригадати визначення Є. Сверстюком інтелігенції як самоусвідомлення нації [5]. Передчуваючи смерть друга, Копач розмірковує: «Погиб чоловік [...]. Нізащо погиб! Погиб за свої чесні і чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах не те б з його вийшло! Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! Не по-людськи у нас діється! Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... Свої знання, свою працю – ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за границею, або поховати де на мочарах, або на отсих глухівських пустинях. Ой, темне, темне царство!.. Кругом неправда і неволя; народ замучений мовчить...» [4, с. 509]. У висновках Копача проступає і метафорична назва статті І. Франка «Темне царство» про Шевченкові

твори періоду «трьох літ» «Сон (У всякого своя доля...)» та «Кавказ», і рядки з поеми «Єретик».

Письменник, характеризуючи задушливу атмосферу «темного царства», часто відтворює ще Шевченкові спостереження. Так, Галкін розказує Горовенкові, як неїмуща жінка п'ятнадцять літ платить подушне за свого покійного чоловіка [4, с. 506]. Зіставимо: у першій картині комедії «Сон (У всякого своя доля...)» поет зауважив аналогічне.

О. Кониський простежує життєвий шлях Юрія Горовенка на тлі суспільно-політичних і культурно-історичних закономірностей доби. Переконання молодого героя – це культурницькі ідеали українофільства. У становленні світогляду Юрка Горовенка значну роль відіграв учитель Дмитро Павлович Пучка, прототип якого – кирило-мефодієвець Дмитро Павлович Пильчиков. Ідея освіти для народу як важливий пункт у програмі цього таємного громадсько-політичного об'єднання не могла бути зреалізованою в другій половині 1840-х рр., але після амністії братчиків кожен із них по-своєму намагався її втілити (показовою у цьому плані є діяльність П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова). Герой твору О. Кониського виховає у своїх учнів потребу просвітити народ, подбати про його освітній рівень. Так, Горовенко згодом захоче заснувати на батьківському дворі, віддавши його земству, ремісничу школу [4, с. 462]. Правда, його тесть Натальський переконаний, що в земстві даремне чекати на допомогу: «З такими мертвими людьми нічого і говорити» [4, с. 496].

Під впливом учителя Пучки випускник кадетського корпусу Юрко Горовенко розмірковує: «вийде визволення кріпаків; настане велика потреба на інтелігентних людей, на провідаторів народних... кому ж, як не інтелігенції, вести свій народ на путі освіти і піднесення його добробиту, підняття цілого краю? Отже нігде в світі між народом і інтелігенцією не лежить така безодня, як у нас на Україні; нігде в світі нема такого безпомощного народу, як у нас... а через що? Через те, що у нас на Україні зовсім нема національної інтелігенції... треба її сотворити... треба перекинути через оту безодню міст і по селу звести панів з людьми... людей з панами... Треба, щоб у нас були такі освічені люде, для котрих народна мова була б рідною мовою; для котрих народні звичаї, народні нужди, потреби були б свяциною... Україні треба такої української інтелігенції, котра б пильнувала про народні духовні і матеріальні потреби, признаючи, що поти усім буде жити погано, поки народу не стане жити краще...» [4, с. 416]; «Де твориться інтелігенція? Де треба класти підвалини такої просвіти? Певно, що не в університеті! В університеті тільки мусить гартуватись те, що викувала гімназія. В гімназії треба сіяти перші зерна» [4, с. 417]. Тоді Горовенко наївно вірив, що і «великоруською мовою» «можна виховати українцем українську дитину» [4, с. 417]. Закінчивши університет, він учительською працею буде намагатися формувати нових людей, здатних на самопожертву заради народу. Спілкуючись із однодумцями в Ломакові, де Горовенко викладатиме історію, утверджується в переконаннях, що «моральне виховання треба дати нашій інтелігенції» [4, с. 434].

Повість О. Кониського містить чимало авторських коментарів у публіцистичному стилі, які добре відтворюють і суспільно-політичні обставини, і атмосферу часу, зокрема другої половини 1850-х років: «Після довгого сну громадська думка, випутовавшись з кайданів, вийшла на роботу: громадське життя кипіло. Скрізь люде вголос говорили те, що думали, мислили, спорились, працювали. Та й було ж про що мислили і спорити, було що робити, над чим

працювали! Зо дня на день бажане і сподіване визволення кріпаків близилось стати реальним фактом. Потреба народної освіти, шкіл, жіноцьке питанне, дівоча освіта, потреба дівочих гімназій, потреба нових судів і смерть канцелярської темноти і цензури, потреба національного і економічного розвою...» [4, с. 418]. Письменник нагадує видання альманаху П. Куліша «Хата», Шевченкового «Кобзаря» (1860), часопису «Основа» (1860–1861). «Підтоптаний вже Пучка» провадив активну громадську роботу. І на периферії постали «недільні школи з українською мовою; дівоча гімназія в Основі; літературні вечори з панованням на них українського слова; народні лекції, народна безплатна читальня! Завелись кружки» [4, с. 418].

Однак, як зауважував С. Єфремов: «Кониському не пощастило помирити тенденційність з художньою формою; коли він писав з тенденції, то вона говорить у нього не образами, а авторовими устами, доходячи просто до публіцистики в белетристичній формі» [2, с. 427]. У такому дусі відтворено в повісті зміни в середовищі Київського університету: «До 1859 р. на головних місцевих улицах, в неофіціальних салонах, в коридорах судів і університету панувала польська мова. Тепер де-не-де прокидувалось українське слово, а в недільних школах воно панувало вже; українського руху не мож було не замітити; на улицах, в садах, в кофейнях, в театрі показувалась молодіж в національному вбранні. Заложився кружок українофілів; до його приставала не тільки молодіж лівобережна, що приїздила до Києва, але деякі і ті молоді парубки з правобережжя, котрі родились і хрестились в католицистві, зросли серед польської мови і вважали себе за поляки, але тепер, зрісши і освітившись знаннями минушого життя Правобережної України і сучасних народних нужд, зрозуміли, що вони – ніщо інше, як діти українських перевертнів, і тепер розум і совість вимагають од їх принести перед рідною землею і народом каяття за гріхи предків, випокутувати ті гріхи, вернувшись до лона рідної нени – України» [4, с. 420]. Емоційно, образно і водночас логічно письменник характеризує громадсько-політичні обставини в Російській імперії, що постали після поразки польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр.: «Після першого руху на улицах Варшави недобрим вітром повіяло і в Києві: з Варшави віяло повстанням, з Москви – реакцією, арештами і засланнями. Полякам у Києві треба було чимсь заслонити свої заміри, показати київській і столичній адміністрації, що поляки на Вкраїні сидять тихо, смирно, покійно, що урядові треба берегтись тої «грізної хмари», котра нависає в образі українофільста. Як самі поляки, так і їх підкуплені агенти і органи не скупилися розпускати байки і нісенітници про українофілів... З Одеси першим гукнув про «грозу українофільства» жидівський «Сіон...» [4, с. 420–421].

Учитель ломаківської гімназії Горовенко все виразніше стає переконаним у моральній незрілості громади, в лукавстві людей, тому починає розуміти, що анархістський рух не виправдає надій на краще життя народу, що «жити чесним людям тяжко, душно, але треба жити і працювати біля громадської освіти і морального виховання. На сучасні урядові реформи Горовенко ще менше сподівався: «Поки слово і печать на прив'язі – ні з якої реформи добра не буде! Спокійно і в добрі живуть он ті, що прямують до наживи, до чинів і хрестів» [4, с. 435]. Так постає усвідомлення суспільно-політичного характеру проблеми свободи слова, ролі друкованого слова й формування переконання, що слово має потенціал дії.

Після смерті матері Горovenko присягається: «все своє останнє життя віддати народові!.. Як зумію... Я тепер соціаліст... [...] От присягаю перед матір'ю, беру тебе в свідки (звертається до Харченка. – О. Я.), що з цього часу я... я... самий гарячий проводар соціалізму і революції...» [4, с. 453]. Поховавши рідну людину, Горovenko вкотре задумується про роль інтелігенції та долю народу: «Народ, – думав він, – народ! темний, безпросвітний народ! Він вимагає запови, поради від освіченого чоловіка, але чим ж поможу йому; коли я знаю на народ тільки здалека, тільки книжок. Але ж ніякі книжки, ніякі теорії не покажуть тобі того, що покаже живе життя... Так, але пізно вже тепер для мене іти в села, в народ... що я там робитиму?» [4, с. 454]. Так Горovenko відкидає українофільські методи, розуміючи й те, що знищивши окремих посадовців, урядників, проблему не вирішити [4, с. 455]. Поступово він стає переконаним у тому, що морально-етичні проблеми в суспільстві є наслідком соціально-економічних основ: «...всі недуги, розпутство, темнота, соціальна неправда, одно слово – уся сума зла, котрим клекоче наше життя, єсть ніщо інше, як добуток економічних підвалин, на корих збудовано соціальне життя людей». Приватними уроками Горovenko думає зібрати кошти, щоб по селах відкривати школи, водночас стає членом таємної революційної народницької організації «Народна воля» [4, с. 456].

Народоволець Горovenko так викладає свої переконання: «...кажу, що не слід теряти сил на боротьбу з тим, чого не побореш, але отсе зло не з тих, що не можна побороти... се історичне, а не природне зло; усе зло, яке напластовала людям історія людськими руками, людською темнотою і злостію – можна і треба знести, зчистити оті пластини і зчистити тими ж людськими руками» [4, с. 457].

Коли ж Горovenko позбавили можливості самостійно заробляти на прожиття, друзі запропонували йому написати історію України, згадавши, що досвід такої роботи в нього є – книжечка «Про Київську давнину», яка загубилася. Тим більше, що в Галичині можна видати книгу, бо ж «Галичина той каганчик, з котрого Україна засвітить світло народно-національної освіти і розвою» [4, с. 460]. Однак ні цей проект, ні пізніший задум «написати історію розвою економічного побиту на Україні» [4, с. 469] не буде зреалізованим. Причина цього, на думку Горovenko, криється в його неспроможності бути об'єктивним дослідником («...над науковою історичною роботою можна працювати тільки з спокійним духом, а коли чоловік зазирнув в безодню життя та напився з тої криниці гіркої отрути, як я, такого страждання, тоді можна працювати хіба над публіцистикою, але не над історією. Коли клекочить в душі пімста до ворога, тоді не можна судити і писати про його без пристасті, не можна тоді говорити спокійно, об'єктивно, держачись одної непохибної істини...» [4, с. 482–483]), але безрезультатність обумовлена насамперед відсутністю цілісності в його світоглядних переконаннях.

Наступний крок у його падінні – лист-прохання до міністра про зняття з нього наглядку. «Виходить все, наче я чого випрошую! – думав Горovenko. – Так не слід, се якось по-лакейськи... просити мені нічого, ні за що... вони мене двічі осоромили; двічі зробили наругу; вкрали здоров'я, працю, заграбили місто моє, вбили мою матір, і я ж ще мушу у їх просити... Винитися... За що? В чому я був винний?». Горovenko розірвав третій лист. Але йому здається, що «в хаті димно; [...] на стінах, на стелі, на столі – скрізь бачив він якісь червоні, наче кроваві плями», а також увижається

мати [4, с. 496]. Як бачимо, знову образ матері постає як застереження, своєрідний знак про біду.

Цей лист, хоча й написаний під впливом тестя і дружини, але насамперед це зрада самому собі. Далі – по нисхідній: дозволяє Наталі грати в низькопробній п'єсі, кошти від постановки якої підуть на те, щоб «завести нічну сторожу» [4, с. 499]; Горovenko роз'їдають почуття ревности.

Осібнo – про тестя. Галкін «не вельми-то придержував свій язик і шутками – шутками так і різав правду в очі, що глупівці вельми недолюбливали його» [4, с. 479]. У самохарактеристиці показово-декларативною є фраза: «... поки служив, так мусив мовчати, як і всі раби...» [4, с. 479]. Він «найбільш не переносив проповіді про компроміси. По його думці, велика частина людського зла і нещастя лежала в компромісах. Вигадуючи компроміси, люде дальш і дальш відходили від моральних ідеалів, без котрих, по думці Галкіна, неможлива ніяка політична свобода. «Нащо злодіям політична воля? В п'їтьмах, без світла краще, смілій красти». Він стояв на тім, що у сучасній громаді більша потреба чується в моральнім вихованню: «Маємо ми політичні ідеали, а моральних нема і без них навіки будемо рабами»» [4, с. 479].

Галкін розкаже Горovenкові велику таємницю, про яку не знає навіть дочка, – участь у польському повстанні, каторгу, смерть і переродження з лікаря Романа Натальського, сина українського попа-уніата з Київщини, в одставного урядника Олександра Захаровича Галкіна. Тільки ім'я дочки Наталя зберігає пам'ять про рідне прізвище.

Подвійне життя Галкіна обумовить його невідповідність переконань і вчинків: саме він намовив зятя писати лист до міністра, очевидно, з надією на те, що життя дочки не буде сповнене небезпек. Тим більше, що вже довелось пережити обшук відразу після весілля: засуджений до страти Арсеній Богуславський написав донос на всіх, кого він вважав українофілом, а зокрема й на Горovenko [4, с. 494].

Горovenko різко критикує заарештованого народовольця Гольдемберга [4, с. 503], який дав письмові зізнання щодо революційного руху в Росії [4, с. 620]. Завдання, яке отримає Горovenko від організації («писати статті для «Народної волі!» Та се на один вечір робота. – Сиди, кажуть, і жди... в сьому році вже нічого не сподівайся. Як бачу, так, мабуть, вже мені нічого сподіватись ні звідкіль» [4, с. 504]), тільки посилить його розчарування. Усвідомлення неієздатності української інтелігенції, неможливості протистояти суспільному злу сформує душевну кризу героя («Журба якась обгорнула його (Горovenko. – О. Я.), гризла його, і не знав він сам причини її, не знав, з чого і до чого вона. «Так тяжко, та й годі!» [4, с. 506]), що призведе до самогубства. Фінальна сцена – підтвердження безвиході українського інтелігента, що так і не зумів стати українською елітою.

У повісті привертають увагу етнопсихологічні спостереження О. Кониського. Зокрема, етноментальна риса українців, вдало схоплена народною приказкою «Вдарити лихом об землю»: «Звісно, що ніхто не вмє так, як українець, кепковати з свого лиха і сам з себе» [4, с. 465]; почуття гостинності поляка й українця: «Горovenko знав, що не випити з рук поляка старої «Wódki», а рук українця настоянки – значить обідити господаря!» [4, с. 466]. Письменник подав ряд колоритних описів ярмарку [4, с. 497–498, 501–502], важливою складовою якого є «натовп жидків-факторів, перекупщиків і всяких інших «посередників» і мішуресів, без котрих ніяк не вмє ні купити, ні продати ні один український пан; без сих пиявок ще і досі навіть люде освічені не вмють

ні збути плодів своєї праці, ні роздобути матеріалу для своєї праці. А що вже до позички грошей, так тут і гадати нічого! Ся річ у нас зроду без жида не обходиться» [4, с. 497]. О. Кониський резюмує: «Ні в одного народу немає такого гострого понюху на гроші, як у жидів» [4, с. 498].

Як бачимо, «Творчість О. Кониського підтверджує історичну «вписуваність» його героя в історичний контекст епохи, а також психологічну відповідність українським реаліям XIX ст.» [3, с. 16]. Юрій Горovenko, пройшовши шлях від культурницьких переконань українофіла до прагнень радикальних дій народовольця, фактично зазнав краху безвиході, усвідомивши і свою недієздатність, і недієздатність української інтелігенції в імперському «темному царстві».

1. *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / Сергій Єкельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с. 2. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 688 с. 3. *Камишова Т. М.* Етико-естетичний ідеал у творчості Олександра Кониського / Т. М. Камишова / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2008. – 22 с. 4. *Кониський О. Я.* Оповідання. Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Є. Сиваченка / О. Я. Кониський. – К.: Наук. думка, 1990. – 640 с. 5. *Сверстюк Є. О.* Інтелігенція як самоусвідомлення нації / Є. О. Сверстюк // Сверстюк Є. Не мир, а меч: есеї. – Луцьк: ВМА «Терен», 2008. – С. 40–46.

Жанна Янковська

Пантелеймон Куліш як представник та ідеолог національно-інтелектуальної еліти середини XIX ст.

У час національного піднесення в середині XIX ст. Пантелеймона Куліша можна з повним правом вважати не тільки яскравим представником, але й ідеологом української еліти, котрий своєю багатогранною працею розвивав національну науку, сприяв розвитку самобутньої культури народу, гуртував навколо себе свідомих представників українського письменства та інтелігенції, для яких став взірцем подвигу працездатності, промотором передових ідей. Він був складною особистістю. Але все, що робив як історик, письменник, перекладач, публіцист, було глибоко національним за суттю, спрямоване на захист власної ідентичності та ідентичності свого народу, коли над ним нависла загроза.

In the time of national revival in the middle of 19th century Panteleymon Kulish could be named not only the bright representative but also an ideologist of Ukrainian elite who developed the Ukrainian national science, contributed the development of Ukrainian culture, gathered around himself the conscious representatives of Ukrainian writings and intellectuals, for whom he was the example of efficiency and promoter of innovative ideas. He was a very complicated personality, but everything he did as historian, writer, translator and publicist was deeply national by its essence and was directed to the defense of his own identity and identity of his nation, especially on its difficult times.

Перш ніж аналізувати роль Пантелеймона Куліша як представника та ідеолога інтелектуальної еліти в процесі національного піднесення середини XIX століття, думаємо, варто розглянути основні значення терміну «еліта», бодай коротко означити види еліт та різні підходи до вивчення цього поняття.

Мабуть, неодноразово політики, ідеологи, історики та й загалом науковці ставили перед собою питання: що ж таке еліта, і зокрема, національна еліта? Кого можна віднести до такого соціального (чи то суспільного?) прошарку? І кожного разу маємо різні відповіді на ці питання, що, очевидно, пов'язане та залежить від кута зору, під яким розглядається це поняття. Адже «елітарність» є ознакою будь-якого більш чи менш однорідного за складом, організованого соціального угруповання чи етнічної спільності загалом. Так виникають висловлювання «сільська еліта», «міська еліта», «заводська еліта», «університетська еліта», «еліта кафедри, класу» і т. п. Очевидно, у такому випадку можемо говорити про перманентно оновлювану, найбільш активну, керуючу частину соціуму, яка виконує функцію влади у відповідних структурах, що і виділяє її представників серед усіх інших у таких, в основному професійних чи об'єднаних іншими інтересами, колективах.

Вільфредо Парето, котрий на межі XIX–XX ст. ввів до наукового обігу поняття «еліта» у своїй праці «Трактат з загальної соціології», такого типу еліту визначав як групу осіб, що «володіють вищими показниками у своїй галузі діяльності», а їх висуванню, на думку дослідника, сприяє «наявність у них специфічних психологічних якостей, наприклад, інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виражати приховані потяги мас». Маючи на увазі згадану нами перманентну оновлюваність такої еліти, В. Парето

выводить поняття «контреліта», або «потенційна еліта» (це «особи, які за своїми психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище») та «нееліта» – нижчі верстви суспільства, «ті, хто не володіє ні суб'єктивними, ні об'єктивними можливостями увійти в еліту». Вчений показує рухомість процесів переходу із однієї з названих груп в іншу, зазначаючи, що «сама еліта не є незмінною, а знаходиться у безперервній трансформації. Коли контреліта досягає певних показників у своєму розвитку, вона займає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втративши свої кращі якості, переходить у нееліту» [9].

Загалом визначень еліти існує надзвичайно багато. Сам термін «еліта» французького походження, що у перекладі означає «кращий, відбірний». У такому широкому контексті еліта, за визначенням М. Юрія, – це «вищий, відносно замкнутий за чисельністю прошарок суспільства, контролюючий його основні економічні, політичні і культурні ресурси» [9]. Звідси і виділення понять «політична еліта» (що надзвичайно поширене на сьогодні у суспільно-політичному житті), «економічна еліта», «релігійна еліта», «інтелектуальна еліта», «військова еліта» та ін. Представники згаданих елітарних груп можуть входити не лише до однієї з них, але і до кількох. Такий напрям у дослідженні еліт породив «концепцію плюралізму еліт», аналізовану М. Юрієм. Основним постулатом цієї концепції є судження про те, що «суспільство виражене великою кількістю груп інтересів політики, кожна з яких виділяє свою власну еліту і контролює її». При цьому «поділ на еліту і масу носять умовний характер. Еліти «відкриті» для включення у свої ряди найбільш активних, здатних і результативних представників мас», а політична влада розсосереджена між усіма угрупованнями [9].

На противагу «концепції плюралізму еліт» існує й «критична концепція еліт», пов'язана з іменем американського політолога Чарльза Райта Міллса. За цієї концепцією, еліта – це «прошарок людей, які займають стратегічні командні посади, складається з політиків, представників бізнесу і військових». Фактично однакові (або такі, що перетинаються) основні інтереси дозволяють їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. «Гомогенність еліти визначається близькістю біографій, спільністю стилю життя, системою цінностей, що поділяють». Ч. Міллс звернув увагу на такі засоби консолідації еліти, як шлюбні зв'язки; освіту, яку представники елітарних кіл отримують в одних і тих же престижних приватних школах, а потім і університетах, дружні зв'язки, членство в аристократичних клубах. Найважливіші рішення, на думку вченого, приймаються головним чином у межах неофіційного спілкування» [Цит. за вид.: 9].

Представники цієї концепції спростовують думку про «відкритість» еліт. Ч. Міллс відкинув тезу прибічників плюралістичної теорії про розсосередження влади між групами. Він вважав, що тенденцією сучасного суспільства є концентрація влади в руках єдиної еліти, і писав про своєрідну модель суспільства стосовно його «елітарності». Згідно із нею, розглядаючи суспільство у вертикальному зрізі, політолог виділив еліти як вершину піраміди влади. На середньому рівні знаходяться «групи тиску на уряд», про яких розмірковують прибічники плюралістичних теорій. В основі піраміди розташована «неорганізована маса рядових громадян», які лише підпорядковуються волі інших і практично не здійснюють впливу на еліту [9].

У кожній із зазначених вище концепцій є своє раціо, точки перетину і, разом з тим, вони ґрунтуються на різних наукових підходах. Теоретичні аспекти розвитку еліт аналізували також у своїх працях Г. Моск, Р. Міхельс, М. Вебер та багато інших учених минулого та сучасності.

Власне, коли йдеться про національну еліту, то, очевидно, варто говорити про те, що це якість, вивірена часом. До національної еліти ми відносимо представників етносу, які усім своїм життям і працею стверджували вірність інтересам свого народу, чим би вони не займалися, і їх найвищі досягнення в якій-небудь галузі науки, техніки, культури, спорту, духовної сфери і т. д. свого часу принесли беззаперечну користь суспільству, а потім стали його інтелектуальним надбанням, багатством, гордістю.

Якщо ж маємо на увазі національно-інтелектуальну еліту будь-якого періоду розвитку етносу, то більшість дослідників стверджують думку, що це найкращі представники соціуму, сукупність людей, які вирізняються в суспільному середовищі своїм авторитетом, моральністю, інтелектом. Саме вони у певні періоди (особливо загрозливі для існування нації) збуджують суспільну думку, своєю діяльністю сприяють зростанню національної самосвідомості, провокуючи тим самим національне піднесення, а іноді й національні рухи, спрямовані на захист своєї ідентичності та самобутності.

Такою елітарною постаттю в середині XIX століття можна з повним правом вважати Пантелеймона Олександровича Куліша. Аналізувати його діяльність як представника еліти зазначеного періоду можна, спираючись на класифікацію основних функцій еліти, запропоновану відомим дослідником теорії еліт та елітаризації суспільства, дійсним членом Папської академії наук (Ватикан), професором Львівського національного університету ім. І. Франка Степаном Вовканичем (Стаття «Плюралізм еліт і універсалізм

елітарності») [5]. Отже, головними функціями (їх ще можна вважати критеріями) еліти дослідник вважає такі:

- гарант вертикального (з покоління в покоління) передання нагромадженої людством і нацією інформації, що забезпечує ідентичність народу;

- носій і генератор нової інформації (примноження знань і соціального інтелекту, наукового потенціалу тощо), необхідної для здобуття більш високого рівня розвитку;

- творець розумної суспільної опозиції, регулятор адаптаційних суспільних процесів і провідник нації на шляху поступу, розвою;

- ініціатор поширення вітчизняного досвіду і знань, їх інтеграції до світового інтеграційного простору;

- головний репрезентант нації, народу в системі світового співтовариства [3].

Можна стверджувати, що П. Куліш відповідає усім зазначеним критеріям, здійснював і мав вагомий напружений вплив у всіх цих напрямках. Хочеться бодай комплексно, оглядово, проте номінативно розглянути ті здобутки науковця і письменника, які дозволяють нам вважати його презентантом національно-інтелектуальної еліти українства.

Діяльність П. Куліша припадає на дуже складний час для української нації. Цей період, як відомо, в умовах Російської імперії для України та її народу характеризувався, можна сказати, тотальною заборонаю на все українське: мову, культуру, друковані видання і т. п. Проте саме в умовах таких тотальних заборон, табу, як правило, загострюється і набирає сили національна свідомість та самосвідомість народу. Пригнічені особисті та національні почуття зумовлюють і більш виразні форми вияву ідентичності – ототожнення себе з рідним етносом, його культурою, звичаями, традиціями, глибинним світоглядом. Як пише О. Вертій «заборони українського слова, культури і літератури не просто викликали, а й загострили необхідність звернутися до виробленого упродовж віків запасу народних уявлень про людину і світ, поставити їх на злобу дня у відповідності з потребами часу і таким чином показати природу духовної самобутності української нації як основу і джерело подальшого розвитку самобутності української літератури» [1, с. 112], а також культури і національного буття загалом. Це завдання ставили перед собою і виконували представники національно-інтелектуальної еліти, творчої інтелігенції того часу, до якої з повним правом відносимо і П. Куліша.

У цей час посилено зростає інтерес до всього народного: фольклористи записують народні твори і видають їх окремими фольклорними збірками; етнографи фіксують реалії побуту, обрядовості; композитори пишуть музику, використовуючи народнопісенні мотиви; художники з етнографічною точністю зображують як «світлі», так і «темні» сторони життя селян та простих міщан; письменники намагаються використати, акумулювати весь цей потенціал засобів, творчо переосмислюють і відображають його у своїх творах, аби правдиво змалювати життя народу і у сучасний для них період, коли воно в умовах суспільного та духовного закріпачення було дуже складним, і апелюючи до часів козачтва (адже народ тоді більше відчував себе вільним), до національної свідомості та самосвідомості. Дослідниця проблеми національних еліт В. Карлова зазначає: «Роль, суспільні функції і міра відповідальності національної еліти особливого значення набувають в перехідні періоди розвитку суспільства, оскільки потрібно сформулювати відповіді на виклики, поставлені змінами, показати суспільству шлях вирішення проблем, консолідувати його і повести за собою»

[6]. П. Куліш та його сучасники, такі як М. Максимович, М. Костомаров, О. Бодяньський, Т. Шевченко та багато інших, стоячи біля витоків національного піднесення середини XIX століття, фактично і шукали таких шляхів, причому, в силу своїх моральних принципів та переконань, – мирних шляхів виходу із національної кризи.

У цьому процесі П. Куліш постає дуже помітною постаттю. Будучи яскравим представником інтелектуальної еліти та письменства свого часу, він вписав вагому сторінку у книгу українського фольклорно-етнографічного літописання, створивши власну фольклористичну школу, в межах діяльності якої відпрацював свій стиль та методику в цій галузі української науки й видавши у 1856–1857 роках двохтомний збірник фольклорно-етнографічних матеріалів під назвою «Записки о Южной Руси», яким надзвичайно гордився. Цю працю високо оцінює М. Костомаров у своїй ґрунтовній рецензії, надрукованій в «Отечественных записках» № 6 за 1857 рік. Він пише, що багатство творів української поезії не є новиною в той час, але «книга г. Кулиша является как бы для того, чтобы показать, что богатство народных памятников еще не исчерпано». Критик також відзначає «особые достоинства» Кулішевої збірки: «...Наступила потребность знать и отображать свою народность основательно, со всеми ее изгибами. Никто с такою безукоризненностью не удовлетворяет этой потребности в научном смысле, как г. Кулиш, в своих легендах, преданиях и поверьях, записанных им со слов народа... Г. Кулиш передает нам народную речь о прошедшей жизни народа без примеси личного соучастия» [7, с. 44].

Дослідники відносять П. Куліша до культурно-історичної школи української фольклористики. Я. Гарасим у дисертації «Культурно-історична школа в історії української фольклористики» пише: «Головними заслугами культурно-історичної школи є: 1) опрацювання історично-генетичної методології; 2) нагромадження великого культурно-історичного матеріалу та досвіду текстологічного аналізу; 3) побудова історії фольклористики на об'єктивно-наукових засадах; 4) своєрідна еластичність доктрини, що дозволяла сприйняття нових ідей і проходження певної еволюції, а також зумовила її здатність до відгалужень, які формували нові напрями в науці, методи і школи» [4, с. 7].

П. Куліш надавав великого значення логічному розвитку української мови і правопису, став автором першого українського історичного роману «Чорна рада», здійснив переклад Біблії, видавав україномовний журнал «Основа». Він автор численних художніх творів, праць з історії, етнографії. Його філософські погляди, передаючи ідеї кордоцентризму, відомі під назвою «хутірська філософія» й близькі до філософських переконань Г. Сковороди та П. Юркевича. П. Куліш гуртував навколо себе національно свідомих представників української інтелігенції, для яких став ідеологом, взірцем справжнього подвигу працездатності на благо рідного народу. Він намагався зберегти безцінні скарби свого народу, його культуру, духовність, його творчість, не тільки записуючи зразки фольклору, але й переосмислюючи загалом та правдиво відображаючи у своїх творах національне буття свого народу.

Отримавши за радянських часів тавро «буржуазного націоналіста», замовчувався й майже не вивчався багатий та різноплановий доробок Пантелеймона Олександровича Куліша. Зате в останні десятиліття його творчість і діяльність активно досліджується. Сьогодні можемо стверджувати: все, що він робив як історик, письменник, перекладач, публіцист

є глибоко національним за суттю і за метою, спрямоване насамперед на захист своєї ідентичності, самобутності своєї нації, коли над нею нависла загроза. Тому один із дослідників доробку П. Куліша Є. Нахлік зазначає: «Куліш – це полум'яний патріот України, несхитний борець за збереження і розвиток самобутності українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство, щонайглибше закорінене у фольклорному ґрунті» [8, с. 5].

Безперечно, П. Куліш був особистістю багатогранних зацікавлень, людиною, без сумніву, надзвичайно талановитою, неординарною, складною, іноді навіть суперечливою. Він і до сьогодні залишається до кінця не збагненим, окремі сторінки його творчого доробку стають нам зрозумілими лише сьогодні і виявилися напрочуд пророчими. Але він ніколи не був «антинародним», всі свої сили і талант віддав саме служінню своєму народу, його «націоналізм» був найвищим виявом любові до свого народу, що її він, як митець і науковець, постійно доводив своєю невтомною працею.

Національна ідея, яку він плекав і розділяв із учасниками Кирило-Мефодіївського братства, ідея згуртування та утвердження українства як нації, незмінно присутня у всіх його працях та художніх творах, є тим підтекстом, який, можливо, лише зараз, в час, коли український народ здобув незалежність та державність, можуть бути належно осмислені й оцінені у його численній спадщині, оскільки на сьогодні у пізнанні творчого доробку П. Куліша маємо ще дуже багато «білих плям», цілі пласти невивченого матеріалу, велику кількість неопублікованих сторінок. А як відомо, національна еліта формується на принципах, основою яких є національна ідея.

Усією своєю творчою, науковою, інтелектуальною та громадською діяльністю П. Куліш ніби стверджує думку дослідника М. Юрія про роль еліти як вирівнювача, а отже, консерватора духовних цінностей, національної свідомості, історичної пам'яті, традицій. Це своєрідний «суспільний інтелект», якому притаманна новаторська роль у певній галузі, авторитет, популярність. Діяльність таких лідерів спрямована на реальний результат. Отже, основною диференціюючою ознакою духовно-інтелектуальної еліти можна вважати вплив на розвиток науки, культури і т. п. [9]. Такі особистості, як правило, працюють не лише для сучасників. Їх твори, ідеї, діяльність набагато глибші, бувають прозорливими, навіть пророчими, націленими у майбутнє.

Щодо національного піднесення і творчості П. Куліша можна мати на увазі різні, принаймні два такі періоди буття нашого народу. Перший – це час його життя та активної діяльності, тобто – середина XIX століття, час вагань і звершень, коли його самого і його праці по-різному оцінювали і сприймали, але він посутньо-особистісно разом з іншими прогресивними діячами (М. Максимовичем, О. Бодяньським, М. Костомаровим, Т. Шевченком та багатьма іншими) впливав на суспільну думку і важко переживав невдачі або нерозуміння; і другий – це фактично наш час – кінець XX – початок XXI століття, коли з письменника після десятиліть забуття, нарешті, знято тавро «буржуазного націоналіста», повернено йому добре ім'я, коли ми продовжуємо пізнавати, досліджувати й переоцінювати його спадщину, все більше переконуючись у її надзвичайно глибокій національній сутності. Окремі його погляди можна вважати цілком сучасними.

Саме цим і корелюється думка про національну еліту як поняття, випробуване часом, навіть життям, адже

інтелектуальний набуток П. Куліша увійшов до найкращих зразків української культури загалом і літератури, філософії, мовознавства, етнографії, фольклористики, історії, перекладознавства та інших галузей зокрема. Без такої еліти етнос, нація втрачає своє майбутнє, при певних обставинах дуже швидко асимілюється, включаються процеси винародовлення, деградації, вкорінюється «синдром меншовартості», підпорядкованості сильнішому народу. Знаючи це, завойовники всіх часів намагалися в першу чергу знищити «обраних», еліту нації, що є обов'язковою умовою підкорення етносу загалом.

Свого часу М. Коцюбинський у листі до І. Франка писав: «Минуло вже чотири роки, як помер П. Куліш, – і дедалі все видніше і видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність» [2, с. 9].

1. *Вертії О.* Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття: Монографія / О. Вертії. – Суми: Собор, 2005. – 448 с. 2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – 326 с. 3. *Вовканич С.* Плюралізм еліт і універсалізм елітарності / С. Вовканич // Універсум. – 1996. – № 1–2. – С. 11–13. 4. *Гарасим Я. І.* Культурно-історична школа в історії української фольклористики / Я. І. Гарасим // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997. – 22 с. 5. Західний науковий центр: Цитування за електронним ресурсом: http://znc.com.ua/ukr/publ/info/econ2003/vovkanych_stepan_yosypovych.php. 6. *Карлова В. В.* Національна еліта в Незалежній Україні: проблеми становлення та функціонування: Цитування за електронним ресурсом: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvamu_uprav/2010_4/14.pdf. 7. *Костомаров М.* Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Т. 1. 1856 года / М. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. СХІІ. – № 6. – С. 4–74. 8. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік // П. Куліш. Твори в двох томах. – К., 1991. – Т. 1. – С. 5–36. 9. *Юрій М. Ф.* Політологія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part5/1201.htm.

IV. Проблеми формування національної еліти в сучасній Україні

Лариса Абизова

Українська інтелігенція та парадигма національної ідеї у сучасному інтелектуальному контексті

Стаття є дослідженням можливостей сучасної української інтелігенції у збереженні, трансляції та популяризації національної ідеї. Філософська рефлексія спрямовується на осмислення специфіки діяльності та мислення інтелігенції у глобалізаційних трансформаціях. Констатується тісний взаємозв'язок між діями інтелігенції, інтелектуальним контекстом епохи та державною владою. Обґрунтовується теза про те, що традиційна інтелігенція, маючи фактичну монополію на розумову працю, є зберігачем духовної спадщини суспільства. Зазначено, що збереження екзистенції національної ідеї залежить від громадянської позиції української інтелігенції. Зроблено висновок про небезпеку державної монополізації національної ідеї.

The article researches the modern Ukrainian intelligentsia's capabilities to preserve, transmit and promote the national idea. Philosophical reflection is directed to the understanding of the intellectuals' specific activities and their way of thinking in the time of global transformations. The close relationship between the intelligentsia's actions and the general intellectual context of the time and the governmental authorities is established. The article substantiates the thesis that traditional intelligentsia, having an actual monopoly on mental work, is the custodian of the spiritual heritage of society. It is noted that the saving of the national idea's existence depends on Ukrainian intelligentsia's civil position. The author comes to the conclusion about the danger of the state's monopolization of the national idea.

Зміна геополітичного простору на рубежі століть впливає на формаційні зрушення в економічній, політичній та духовній сферах соціуму. Виникають нові механізми людського спілкування і взаємодії, звичними стають поняття «світова економіка», «світова економічна криза», «єдиний інформаційний простір», «єдина грошова одиниця», «громадянин світу», «європейська свідомість». Прагнучи здолати розподіл держав на розвинені та слаборозвинені, світ глобалізується не завжди на паритетних засадах. Утворення єдиного світового ринку товарів та послуг руйнує традиційні способи життя, які починають інтерпретуватися як відсталі та примітивні, коли люди «цураються свого». Популяризація глобальних мультикультурних цінностей, посилення світового домінування євроатлантичної культури призводить до того, що могутні транснаціональні корпорації нав'язують свої стандарти навчання, свою мову спілкування, не завжди рахуючись із національними особливостями держав, впливаючи на економіку, політику і культуру цих країн, транслюючи свій спосіб мислення, своє поняття демократії і прав людини, переваги своєї культури над іншими.

Намагаючись бути рівноправним партнером і не залишитися на узбіччі світової політики, Україна визначає своє місце в інтеграційних процесах, стверджує власні державно-національні пріоритети, підґрунтям яких має бути національна ідея. Національна ідея жила і живе в українському народі, у свідомості суспільства, проте її формулювання, трансляція та популяризація значною мірою здійснюється українською інтелігенцією.

Актуальність дослідження впливу сучасної української інтелігенції на життєздатність національної ідеї визначається не лише потребами розвитку сучасного українського суспільства, але і змінами характеру діяльності та мислення інтелігенції в контексті глобалізаційних трансформацій сьогодення.

Предметом аналізу являються можливості та особливості впливу сучасної української інтелігенції на підтримання парадигми національної ідеї в умовах розчарування суспільства в ідеалах Помаранчевої революції, а, відтак, і в ідеях демократії. Період романтичного ставлення до

демократії змінюється на критичне і, навіть, нігілістичне її сприйняття, про що свідчить політична інертність населення і низький відсоток його довіри до всіх інституцій влади.

Немає жодної політичної сили в Україні, яка б не апелювала до національної ідеї, вкладаючи в це поняття різний, інколи протилежний зміст. Інтерпретація категорії «національна ідея» має місце як в політикумі, так і академічних колах. На перших етапах дослідження української національної ідеї набувало етнографічного і романтизованого забарвлення, а спроби науково-раціоналізованого її осмислення розпочинаються з XIX ст. Їх репрезентують твори М. Костомарова, Д. Дорошенка, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Субтельного, Д. Антоновича, а також праці сучасних теоретиків, серед яких М. Томенко, М. Попович, А. Бичко, дослідники Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та ін.

Національна ідея – поняття, котре здається досить зрозумілим. І це добре, тому що визнання закладеного в поняття національної ідеї змісту засвідчує його значущість у повсякденній свідомості. Проте доцільно пам'ятати зауваження К. Юнга про існування понять, які добре осягаються інтуїцією, і яким одночасно дуже складно дати чітку дефініцію. На жаль, у нашій державі поняття національної ідеї перетворилося із демократичної новації на своєрідний штамп у політичному лексиконі влади, державна бюрократія швидко привласнює атрибути часу, використовуючи їх для своєї власної модернізації, легітимізуючи себе. Представники історіографічних та проблемно-хронологічних напрямів дослідження національної ідеї у процесі філософської рефлексії акцентують увагу на різних її аспектах, переплітаючи наукові та морально-етичні засади. Сучасне розуміння національної ідеї «полягає у визначенні мети існування етнічної спільноти... з'ясуванні її історичного призначення, виробленні системи ціннісних орієнтацій... в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот?» [5, с. 3–4]. Отже, національна ідея – це

регламентовані певними історичними та соціокультурними кодами цінності та ідеали, спрямовані на збереження і регулювання життєдіяльності нації, алгоритм буття нації у глобалізованому світі.

Суб'єктом розробки, інтерпретатором, носієм-транслятором національної ідеї є національна інтелігенція – представники академічних, наукових та освітніх центрів, культурні, політичні, релігійні та громадські діячі, від інтерпретаційних можливостей яких залежить зміст і соціальне звучання національної ідеї.

Поняття «інтелігенція» є загальноєвропейським науковим терміном, латинське за походженням воно по різному використовується мислителями в різних контекстах. У філософському енциклопедичному словнику зазначено, що «інтелігенція (від лат. *intelligentia* – розуміння, пізнавальна сила, знання, від *intelligere* – *intelligens* – розумний) – це суспільна верства населення, яка професійно займається розумовою (переважно складною) працею і має відповідно, як правило, вищу освіту» [7, с. 210]. Виникнення слова «інтелігенція» в межах граматичних парадигм латинської мови: *scio* – *scintis* – *scientia* (знаю – знаючий – знання), *scipio* – *scipientis* – *scipientia* (мислю – мислячий – мислення), *intellego* – *intellegentis* – *intellegentia* (розумію – розуміючий – розуміння), пояснює соціально-філософське значення цього терміну. Логіко-семантичний аналіз слів «інтелект» та «інтелігенція» доводить, що вони та всі похідні від них терміни пов'язані з розумовими, духовними, пізнавальними здібностями людини. Це означає, що інтелігенція має фактичну монополію на розумову працю, організовує і створює монополію у сфері духовного виробництва, у сфері культури.

У контексті подальшої стратифікаційної диференціації сучасного суспільства методологічно плідною є думка італійського філософа А. Грамші про неоднорідність інтелігенції як соціальної верстви, який виокремлює два типи інтелігенції – традиційну інтелігенцію та органічну [1]. Традиційна інтелігенція у різних іпостасях існувала на всіх етапах розвитку соціуму, в той час як органічна є породженням промислово-індустріального (нетрадиційного) суспільства. Традиційна інтелігенція є головним зберігачем та знавцем духовної, культурної спадщини суспільства, вона складається з людей, які у своїй діяльності «зберігають» культурні надбання: священнослужитель, філософ, лікар, юрист, письменник, вчитель, адже саме вони репрезентують низку важливих сфер суспільного життя – сферу релігійної ідеології та науки, освіту і мораль, систему виховання та правосуддя. Різні представники традиційної інтелігенції об'єднані певним «корпоративним духом», відчуваючи власні особливі якості, вважають себе самостійними і незалежними від влади. Представники традиційної інтелігенції виступають носіями народного духу і так званої «високої культури», через своє суб'єктивне відчуття зв'язку з минулим вони здійснюють своє право на тлумачення історичної спадщини широким верствам населення.

Діяльність представників органічної інтелігенції полягає в активній участі в організації та обслуговуванні виробництва, виробництва у широкому значенні, від промислової сфери до політичної: інженери, технологи, банкіри, менеджери, програмісти, експерти-аналітики, управлінська бюрократія, тощо.

Зміна характеристик інтелігенції у сучасному суспільстві зумовлена трансформаціями, які відбулися завдяки економічному розвитку, змінами у політичній сфері, у

соціальної будові духовного виробництва та механізмах культури. Змінився професійний склад і престиж сучасної інтелігенції, зросла кількість осіб зайнятих у сфері масових комунікацій і утилітарно-промислового застосування наукових знань. Інтелігенція сучасного українського суспільства також опинилася перед новою реальністю. Виникає специфічна ситуація співвідношення між інтелігенцією та народом, між інтелігенцією та владою, між інтелігенцією та громадянським суспільством, між інтелігенцією та державою. Розмілося та зникло монополієне становище інтелігенції у сфері духовного виробництва, розпалися традиційні культурно-історичні зв'язки і її просвітницький абсолютизм позбавився будь-якого вкорінення в реальності. Колишні дисидентські форми протесту – підпільні видання, акції громадянської непокорності – поступилися місцем державним і недержавним мас-медіа. Духовне виробництво стало масовим, воно перетворилося на сферу масового виробництва, «інформаційно-гуманітарна революція породжує індустрію гуманітарних технологій, які дозволяють цілеспрямовано змінювати суспільну думку, людську суб'єктивність, інформаційно-гуманітарне середовище людини, а, відповідно, і процес самовідтворення людства у всій його багатомірності, темпоральності, тотальності. Перехід до цього нового способу самовідтворення людства в нелінійному світі досить драматичний, оскільки пов'язаний з трансформаціями фундаментальних соціальних інфраструктур... екзистенційними небезпеками, загрозами та ризиками» [4, с. 232]. Широкі верстви населення, які аналізують і свідомо виражають те, що зараз відбувається у суспільстві опановують інструменти такого вираження. Інтелігенція вже не може претендувати на те, щоб знати і мислити за інших, а відтак патерналістські повчати їх, повідомляючи абсолютну істину чи принципи моралі. З вище зазначеного можна зробити висновок, що інтелігенція опинилася у незвичній ситуації: колишнє монополієне становище у сфері розумової праці зникло, але стара претензія духовного монополіста у залишкових формах ще зберігається.

Очевидно, що ускладнився сам споживач інтелектуального продукту, який продукує інтелігенція – суспільство. Поступово видозмінюється ліберальна модель суспільства, змінюється статус людини, з «людини, яка думає» вона поступово дрейфує до «людини, яка функціонує». Аналізуючи динаміку змін української спільноти Т. Воропаєва зазначає, що «негативними соціокультурними трансформаціями є зменшення кількості респондентів, які представляють «європейську людину», «підприємницьку людину», а також збільшення кількості респондентів, які репрезентують «кризову людину», «маргінальну людину», «розчаровану людину», «конформну людину», «закриту людину» [6, с. 198]. Суб'єктом політичного життя стає маса-електорат, а політична боротьба перетворюється на риторику професіоналів та змагання політтехнологів. Пересічний громадянин завдяки всім схемам маніпулювання його розумом, почуттями, волею, смаками перетворюється на функціональну одиницю з певною керованою програмою дій. Сучасна людина, на відміну від «людини, що бунтує» А. Камю, бунтує частіше за все у своїй уяві, рідко виходячи за межі мовчазного незадоволення, втрачає здатність говорити, мати свою думку. Сучасній людині важко зрозуміти себе, визначити сенс свого існування. Базові екзистенції соціуму (суспільні цінності та установки) зберігає, як і раніше, саме традиційна інтелігенція.

На думку Ж.-П. Сартра, сутність інтелектуала визначається його здатністю заперечувати. Традиційна інтелігенція залишається невільною у своїй публічній політичній діяльності, особливо у політичній сфері. Вона вважає себе представником суспільства, історії людського інтелекту, носієм традиції, як правило, її характеризує опозиційне ставлення до влади, критичність і незалежність поглядів. Вона ніколи не може покинути повністю позиції служіння суспільству, тому що це було б руйнуванням основи її (традиційної інтелігенції) існування. Проте, втягнута до певної діяльності щодо виконання складної системи безпосередніх та опосередкованих замовлень влади, традиційна інтелігенція починає вважати себе важливим суб'єктом державної діяльності. Традиційна інтелігенція у своїх стосунках з державною владою завжди матиме, як то кажуть, «певні проблеми» – проблеми, викликані амбівалентністю та суперечливістю її соціальної позиції. Інтелігенція, залучена до справ управління, намагається здійснювати владу так, щоб не загубити ореолу героя громадянського суспільства. За словами французького філософа, засновника медіології Р. Дебре, інтелігенція хоче мати авторитет, насолоджуючись всіма його перевагами, але не хоче мати неприємностей, пов'язаних із володінням владою. Інтелігенція сьогодні готова служити і лівим, і правим, відповідно, не влада маніпулює інтелігенцією, а саме остання займається маніпулюванням чужою свідомістю, беручи участь у діяльності владних структур [2]. З одного боку, ідея збереження соціальної спадщини залишає її на позиціях служіння суспільству, з іншого, – участь у справах державотворчості віддаляє її від реальної духовної влади.

Аналізуючи характеристики вітчизняної інтелігенції необхідно враховувати своєрідний шлях її формування, обумовлений політичною історією України. Інтелігенція сучасного українського суспільства, що перебуває у стані перманентних трансформацій, принципово відрізняється за своїми соціальними характеристиками, а, звідси, і за змістом своєї інтелектуальної діяльності від інтелігенції традиційного суспільства. Держава і влада зацікавлені у «привласненні» традиційної інтелігенції та в контролі над нею. Влада для свого ефективного функціонування повинна спиратися на виправдану в очах широких народних мас культурну спадщину. Носієм культурної спадщини є традиційна інтелігенція, отже, саме вона, через своє суб'єктивне відчуття зв'язку з минулим, здійснює своє право на інтерпретацію минулого і сьогодення, а також дій влади широким верствам населення. Інтелігенція бере на себе роль помічника влади, забезпечуючи «спонтанну» згоду населення з тими напрямками соціального розвитку, які задані владними структурами. Хто забезпечує законність тієї чи іншої позиції влади у суспільній думці? Безперечно, вчитель, вчений-експерт, діяч мистецтва, священник і значно меншою довірою населення користуються слова, наприклад, банкіра або міністра, тобто людей відверто матеріально пов'язаних із владою.

Сучасній українській інтелігенції притаманне почуття опозиційності до влади, до масової культури і масового суспільства. У недавній історії України державна влада

боролася з національною ідеєю, а національна ідея протистояла і розвивалася всупереч державній владі. Після проголошення незалежності фактично вперше влада почала розглядати національну ідею як позитив, стала її офіційним захисником, що провокує питання тотожності принципів національної ідеї та дій державної влади. Економічні невдачі влади, котра начебто керується національною ідеєю, небезпечні та загрозливі як для суспільства, так і для національної ідеї, що особливо відчутно по лівий бік Дніпра, де специфіка масової свідомості суспільства прямо пов'язує невдачі в економіці з національною ідеєю та націоналізмом. Суспільство поступово звикає до державної монополізації національної ідеї. В умовах політичної боротьби, «хитання» між східним та західним зовнішньополітичними векторами, важко передбачити наскільки сталою буде позиція політичних сил щодо національної ідеї, адже, «роздробленість політико-економічної системи України створила умови для формування протилежних поглядів на пріоритети і тлумачення українських національних інтересів» [3, с. 67]. Слід пам'ятати, що політичні маніпуляції з лозунгами національної ідеї є небезпечними.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що розробка і збереження екзистенції національної ідеї у певній автономності від державної влади, як і раніше, залежить від дій української інтелігенції, яка за певних обставин може офіційно співпрацювати з владою або ж політично радикалізуватися, протистояти їй. Два чинники дозволяють стверджувати, що українська інтелігенція здатна до збереження і поширення парадигми національної ідеї – інтелектуального та ідеологічного фундаменту незалежної української держави. Це, по-перше, її традиційність (вона є зберігачем інтелектуальної спадщини, історії народу), по-друге, те, що вона була і залишається національною інтелігенцією, вболіваючи за національні інтереси держави. В окресленні національного інтелектуального контексту, основою якого є погляд на Україну як на славетну державу із власною історією, політичною долею і своїм власним майбутнім, роль слова, громадянська позиція традиційної інтелігенції, попри всі соціальні новації, є в Україні значимими та вагомими як для суспільства, так і для державної влади.

1. *Грамуши А.* Тюремные тетради. В 3 ч. Ч. 1. / Пер. с ит. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
2. *Дебре Р.* Введение в медиологию / Пер. с фр. Б. Скуратова. – М.: Праксис, 2010. – 368 с.
3. *Кудря І.* Політекономічний аналіз трансформаційних процесів українського суспільства // Українознавчий альманах. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 5. – С. 65–68.
4. *Соболь О. Н.* Гуманитарно-информационные трансформации постмодерного века // Наука и образование: современные трансформации: Монография / Ин-т философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины. – К.: Изд. ПАРАПАН, 2008. – С. 227–250.
5. *Солдатенко В. Ф., Крижанівський В. П., Левенець Ю. А.* та ін. Українська ідея. Історичний нарис. – К.: Наукова думка, 1995. – 131 с.
6. *Воролаєва Т.* Українська спільнота кризь призму культурно-світоглядних трансформацій // Українознавчий альманах. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 5. – С. 194–198.
7. *Философский энциклопедический словарь* / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

Микола Дроботенко

Проблема зміни еліт, або чи працюють «соціальні ліфти» для молоді?

У статті розглядається проблема зміни еліт і питання «соціальних ліфтів» для молоді. Автор комплексно аналізує проблему розвитку творчої обдарованості сучасної української молоді.

This paper analyses the problem of elites' change and the question of "social elevators" for youth. The author comprehensively analyzes the problem of development of creative talents of contemporary Ukrainian youth.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. французький філософ Жорж Сорель під поняттям «еліта» розумів «найціннішу, найкращу групу людей, що керує суспільством завдяки притаманним їй винятковим якостям». Аналізуючи реальні відносини суб'єктів політичної влади, Вільфредо Парето, Гаєтано Моска та Роберт Міхельс [5] вже у XX ст. розробили й дослідили у більш повному обсязі поняття «еліти», надаючи еліті головну роль в громадському розвитку суспільства. В. Парето позбавляє його ореолу «піднесення» і «зверхності», дещо девальвуючи і нейтралізуючи його шляхом подання ціннісних критеріїв у поєднанні зі статистичними показниками особистісних якостей представників суспільства, які претендують на зарахування себе до еліти. Він застосовував поняття «еліти» до верхівки правлячого класу, до надзвичайно обдарованих людей і у своїй праці «Трактат із загальної соціології» поширив його на усі сфери життя й діяльності, на найрізноманітніші групи людей. Врешті-решт, В. Парето підводить нас до наступного вільного від «ціннісних прив'язок» визначення «еліти»: «Сукупність людей, кожен з яких отримав у своїй галузі найвищу оцінку». У той же час В. Парето відзначає неминучість розподілу суспільства на керованих та керуючих, пояснюючи це, насамперед, нерівністю індивідуальних, психологічних здатностей людей, що проявляється в усіх сферах суспільного життя. «Подобається це деяким теоретикам чи ні, але суспільство неоднорідне – а індивіди різняться фізично, морально й інтелектуально [4]. Саме він вводить у науковий обіг термін «еліта», як синонім термінів «правлячий клас», «аристократія» або «вищий прошарок суспільства». За В. Парето, еліта складається з тих, хто має найвищі здатності у тій або іншій сфері діяльності. «Головна ідея терміна «еліта» – перевага... У широкому сенсі під елітою розуміється співтовариство таких людей, які властивостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здатностями володіють найвищою мірою... Це може бути аристократія святих або аристократія розбійників, аристократія вчених, аристократія злочинців і т. п.» [4; 5]. Він розвинув теорію «колообертання еліт», згідно з якою для підтримки своєї стійкості суспільство повинне створити умови попадання в еліту найбільш талановитим зі своїх членів. І якщо цього не відбувається, то нереалізована в позитивному руслі енергія, що скупчилася, призводить до дестабілізації суспільства. Це є частиною ширшого завдання, яке він ставить і досліджує – «стійкості суспільства» і його спроможності від здатності еліти справлятися зі своїми функціями і, таким чином, забезпечувати соціальну рівновагу. Цей аргумент особливо значимий у питаннях розвитку тієї частини суспільства, до якої належать обдаровані представники міноритарних груп, що мають менше можливостей проявити свої здібності й розглядаються як потенційні джерела дестабілізації. Так, ще філософи давніх часів (Платон, Аристотель, Полібій, Цицерон, Монтеск'є) вбачали «міцність політичних інститутів у залежності від своєчасного змішування і пристосування один до одного різних, але незмінно діючих в усіх політичних організаціях принципів і тенденцій». Спираючись на їхні

філософські погляди, відомий італійський соціолог Гаєтано Моска (1858–1941) вважав, що порятунком для правлячої еліти є недопущення занепаду й кінця держави, постійна модифікація і поступове оновлення правлячого політичного класу. Підґрунтям і опорою для цього мають стати закони, що регулюють соціальну природу людини. На його думку, «якщо одна правляча меншість органічно замінювалася іншою, кращою, тоді суспільство прогресувало». На відміну від нього, В. Парето унеможливив постійну модифікацію, постійне оновлення правлячого класу. Він був переконаний у фатальній невідворотності деградації еліти, її нездатності встояти під натиском нової еліти. «Перемога нової олігархії неминуча, тому що на її стороні енергія і сила». Це можна зрозуміти, оскільки, на переконання науковців різних часів, існують два шляхи зміни суспільства – революційний і еволюційний. Існуюча в ньому правляча еліта повинна постійно оновлюватися – це зумовлено постійною зміною самого суспільства. Політична еліта, що складається переважно з «лисиць», буде найефективнішою в періоди соціальної стабільності. Якщо ж перед суспільством постають завдання відновлення, трансформації окремих його підсистем, політична еліта повинна «підживлюватися» «левами», здатними до вирішення термінових проблем. Такий постійний процес оновлення вищого прошарку суспільства В. Парето називає «циркуляцією еліт». Якщо ж циркуляція за тих або інших причин припиняється, еліта стає закритою, втрачає здатність до ефективного управління й поступово деградує. Це призводить до посилення в суспільстві «контреліти», яка зміщує правлячу еліту і установлює своє панування революційним шляхом, кардинально. Таким чином, у суспільстві можуть виникати «запрограмовані» дестабілізаційні процеси і пов'язані з ними наслідки.

Подібна ситуація щодо заміщення (зміни, циркуляції) еліт в суспільстві спостерігається не тільки у політичній сфері. Зміна політичної еліти як правлячої сили, впливає на шляхи й рівень розвитку всього суспільства. Сама Природа, існування людини в ній як її складової частини, життєдіяльність і навіть фізичні процеси в організмі підтверджують циклічність процесів як таких, що ми спостерігаємо і досліджуємо. Процеси виникнення еліт, їх заміщення і циркуляції відбуваються у всіх соціальних групах.

Сьогодні, зважаючи на процеси диференціації суспільства на соціальні класи та верстви особливої уваги заслуговує дослідження процесів формування еліт, їх змін і трансформацій. Означені процеси диференціації у соціологів отримали назву «стратифікації», вони означають розташування індивідів і груп згори вниз горизонтальними шарами (стратами) за ознакою нерівності в доходах, власності, рівнях освіти, обсягу влади, професійному престижі і навіть стилі життя. Особливо важливими стають питання зміни еліт, стратифікації суспільства, коли активну участь у цих процесах починають приймати молоді люди. В силу розвитку своїх індивідуальних здібностей та їх зростання, зміни характеру і напрямків розвитку суспільства, а також ціннісних і моральних показників самого суспільства

дестабілізаційні процеси в суспільстві у поєднанні зі стратифікацією спонукають молодь до зайняття більш активної життєвої позиції. Саме активна життєва позиція молоді (і сьогодні це особливо помітно на прикладах соціальних і політичних процесів, що відбуваються в багатьох країнах) стає рушійною силою, яка впливатиме на процеси розвитку і стабільності в державі. Зараз спостерігається постійне зростання чисельності молоді, яка отримує вищу освіту в Україні. У період з 2000/2001–2010/2011 кількість молоді у закладах освіти I-II рівня акредитації впала з 528 тис. осіб до 361,5 тис. Але у той самий період 2000/2001–2010/2011 кількість студентів у закладах III–IV рівня акредитації зросла з 1402,9 тис. осіб до 2129,8 тис. [3]. Це свідчить про бажання молоді отримати належний рівень знань, ефективніше реалізувати себе не тільки на ринку праці, а й у суспільному житті. У той же час «молоді люди не відчують прямої залежності – отримав певну освіту – маєш достойну роботу з високим рівнем оплати. Причинами такої ситуації є існуючий розподіл матеріальних та владних ресурсів та системи доступу, що склались у суспільстві» [3, с. 55]. Зважаючи на це, збільшилась кількість молоді, яка прагне отримати вищу освіту за кордоном з перспективою продовження своєї трудової діяльності й життя за межами нашої держави. Згідно з результатами соціологічних досліджень 2008 р., з початку 2007 р. до початку червня 2008 р. 567 тисяч молодих українців перебували за кордоном з метою трудової діяльності. Поза увагою залишаються громадяни, які виїхали за кордон з такою задекларованою метою, як туризм, відвідування родичів, а насправді – для трудової діяльності [3, с. 67]. З одного боку, це свідчить про можливість соціальної мобільності, тобто зміни місцезнаходження окремої людини в суспільстві, а відповідно, зміни її соціального статусу. З іншого боку, така ситуація відіграє свою роль у формуванні та оновленні еліт, впливаючи на якість цих змін, шляхи, форми і методи зміни еліт. Такий високий показник «міграції» молоді пов'язаний з існуванням низки важливих соціальних проблем, які не вирішуються ні державою, ні громадянським суспільством. Наряду з такими проблемами, як низький економічний рівень життя, відсутність належних житлових умов для створення сім'ї, прозорих та зрозумілих соціальних ліфтів, моделей успішної побудови своєї кар'єри, немає чіткої схеми дій, що гарантувала б, або давала б можливість професійної успішності молоді, на одне з перших місць виходять проблеми корумпованості в українському суспільстві.

На макрорівні першою змінною величиною, що пов'язується з корупцією, є втручання держави в організацію економічного життя, а саме: а) зростання кількості законів та регуляторних положень; б) розширення державного сектору; в) зростання системи соціального забезпечення. Все це уможливує посилення корупції. Зважаючи на існування певного рівня державного втручання, можливості для корупції зростають, адже при цьому відбувається послаблення тієї системи «важелів і противаг», що має запобігати перетворенню влади державної адміністрації на владу корумповану. Зокрема, це стосується законів і практик, які послаблюють функціонування внутрішньої системи контролю між чиновниками і політичною владою. Корупція особливо посилюється коли: 1) кар'єра в державному органі ґрунтується на партійному членстві; 2) правова система надзвичайно ускладнена, а закони нечіткі та суперечливі; 3) чиновники майже не мають внутрішніх можливостей та потенціалу проявляти ініціативу. Корупція в

демократичних системах зростає з витратами на політичне посередництво, тобто конкуренцію на політичній арені між політиками, особливо коли вони намагаються здобути якомога більше голосів виборців. Зростає влада та суспільна вага особистостей, які представляють державну владу, координують витрати різноманітних інституцій та незаконні прибутки, отримані чиновниками. Окрім інституційних та політичних передумов для розвитку корупції існують ще й нормативні. Корупція поширюється там, де соціальні стосунки проникають в інші сфери, де стосунки базуються на різних видах соціальної взаємодії. Якщо корупція розвивається з виникненням конфлікту цінностей, то можна очікувати, що вона поширюватиметься і зростатиме в перехідні періоди під час модернізації та реформування, а також тоді, коли до політичних еліт вриваються нові люди, жадібні до грошей і влади, люди без «відчуття державності». В таких умовах сподіватись на роботу «соціальних ліфтів» для молоді без змін у суспільстві й спільних зусиль, як державних органів, так і самої особистості, залишається марним.

В сучасній Україні можна виділити три види соціальних статусів конкретної особи, які відіграють основну роль у суспільному житті країни. Це: *політичний, економічний і професійний*. І якщо у політичному статусі особа прагне знайти своє місце в інститутах влади, у політичних партіях чи громадському секторі з метою доступу до влади, то в економічному – зосереджується на володінні певного майна і розмірі доходів, доступі до фінансових і матеріальних ресурсів. Високий рівень статусу може бути досягнутий як через професійний (що досягається посадою на підприємстві), тобто на достатньому професійному рівні (можливості зайняти керівних ланок), так і через рух наверх у політичній діяльності.

Таким чином, політичний статус складається з владних інститутів – Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, Секретаріату Президента України, силових структур, міністерств та відомств, регіональних органів влади, з відповідних категорій і рангів посад державних службовців. Особа і її діяльність у політичній партії закладає можливість впливу на владу й суспільство, на політичне життя країни через рейтинг партії і персональне місце у партійній ієрархії (партійна еліта, функціонери середньої ланки або рядовий член партії). В громадських організаціях, в залежності від видів її діяльності та у взаємодії з владою відбувається вплив на суспільство. Там також існує місце особистості у громадській ієрархії (керівники, функціонери середньої ланки, активісти або волонтери). Зважаючи на існуючі негативні риси суспільства, особливо це пов'язано з тією ж корупцією, на доступ до влади можуть впливати непотизм, кумівство, особисті зв'язки з владними посадовими особами.

Стратифікацію особистості в економічному статусі громадян сучасної України можна розглядати як високу (де орієнтовна частка суспільства складається з багатих і заможних, яких нараховується відповідно 0,05 % населення і 4–6 %); середню (де частка потенційно заможних 10 %, а незаможних – 62,2 %). Присутня також бідна частина населення (яких 21,4 %) і злиденне «соціальне дно» (чисельність яких до 0,3–0,5 %) [2]. Така вражаюча різниця в економічному статусі громадян призводить як до економічних, так і до політичних криз в суспільстві і відповідно, до розвитку мотивації молодшої частини суспільства, що спрямовується на досягнення найвищого рівня економічного статусу. При цьому шляхи і засоби його досягнення можуть супроводжуватись певними ризиками.

Стратифікація професійного статусу складається з наступних класів: вищого класу професіоналів, адміністраторів, технічних спеціалістів середнього класу, комерційного класу, техніків і робітників, які здійснюють керівні функції, кваліфікованих робітників і некваліфікованих робітників. Переміщення людини наверх по вказаних стратах можна вважати соціальним ліфтом. Американський вчений Пітирим Сорокін виділяв вісім ліфтів, якими люди пересуваються наверх по соціальних стратах, це: заклади освіти, армія, церква, політика, мистецтво, засоби масової інформації, бізнес, сім'я.

Зупинимось на найбільш важливому для молоді й актуальному сьогодні питанні, це – освіта. Її роль і місце у питаннях руху молоді людини наверх за допомогою «соціального ліфта» мають першочергове і пріоритетне значення. Серед цілей і завдань освітньої політики всього світового співтовариства найбільш важливим є розвиток і використання інтелектуального потенціалу учнів, розробка стратегії інтенсивного надбання знань. Реалії розвитку сучасного світу ініціюють створення необхідних моделей освіти. Загальним завданням такої моделі є забезпечення повноцінного розвитку кожної людини у максимально можливому діапазоні її індивідуальних психологічних ресурсів і надання їм можливостей для подальшої самодостатньої, ініціативної і продуктивної життєдіяльності. Однією з таких моделей освіти, що забезпечує молодим людям можливість вільного пересування для здобуття якісної освіти у європейському просторі, стала Болонська система освіти, що сприяє і безпосередньо впливає на створення «соціальних ліфтів» для молоді. Але при цьому для молоді людини й існують певні небезпеки, які можуть змінити подальший життєвий шлях. Разом з переходом до постіндустріального суспільства відбувається комерціалізація системи освіти і, як наслідок, збільшення кількості вищих навчальних закладів. Як наслідок – відчутними стають конкуренція в наданні освітніх послуг, разом з тим, спостерігається зниження якості освіти. Не менш тривожним є факт, що кількість людей з вищою освітою не може позитивно впливати на рівень безробіття у суспільстві. Таким чином, фінанси громадян, вкладені в здобуття вищої освіти, час, надії можуть виявитися «замороженими», або й витраченими даремно. У цьому випадку ринкові механізми, закладені в систему освіти, стають детонатором багатьох негативних процесів – зростання безробіття і невпевненості молоді у завтрашньому дні. Тому питання економічної і громадської ефективності вищої освіти стають все більш актуальними.

Реалії XXI століття підтверджують той факт, що знання не можуть бути лише самоціллю, а повинні допомагати суспільству в зменшенні соціальної напруженості і сприяти його економічному процвітанню. Нова філософія освіти вимагає від учасників процесу не лише розвитку фундаментальної науки, а і практичного впровадження готового продукту на ринку, підвищення рентабельності наукових досліджень, тіснішому зв'язку університетів як з ринком, так і з суспільством з метою посилення конкурентоспроможності.

Болонська реформа освіти містить в собі елементи ринково-орієнтованої і прагматичної політики освітніх послуг, які спрямовані на задоволення потреб ринку і працедавців. І не дивно, що це викликає критику у прибічників європейської академічної спільноти. Вони підкреслюють той факт, що університети при цьому втрачають орієнтири, спрямовані на фундаментальні знання і дослідження, а орієнтири «на

кінцевий результат», пов'язані зі скороченням часу навчання (зокрема, на рівні PhD), не дають достатнього часу для створення вагомого інтелектуального продукту. При цьому впровадження Болонських принципів у систему вищої освіти не впливає на підвищення якості освіти, високий рівень знань учнів або захист від інфляції освіти. Таким чином, молода людина може не в повній мірі використати свої життєві можливості для розвитку власних якостей. Наступним проблемним питанням для молоді людини при виборі професійного та соціального статусу й можливості свого зростання є особливості нашого часу і особливості розвитку постіндустріального суспільства. Останнім часом все більше говорять про необхідність робітничих професій для потреб промисловості та власників вже існуючих підприємств. Але це може стати гальмом для розвитку інтелектуальних можливостей і взагалі творчого розвитку особистості, особливо, коли мова йде про молодість. Філософія освіти стверджує, що виникнення мотивації дій людини (або спонукання її до певної діяльності) відбувається не завжди спонтанно, не завжди пов'язано з отриманням нею насолоди, а пов'язано зі здатністю тільки людини (на відміну від інших живих істот) шляхом осмислення своїх дій отримувати бажані результати, покращувати їх.

А. Тейлор у книзі «Природа творчого процесу» виокремив п'ять рівнів здібностей до творчості [1]: 1) рівень примітивної і/чи інтуїтивної експресії; 2) академічний і науково-технічний рівень; 3) винахідницький рівень; 4) рівень інновацій; 5) рівень геніальності. Перші три рівні здібностей можуть бути досягнуті кожним при відповідній мотивації і наполегливості. Останні два рівні характерні для особистостей, здатних переживати натхнення або природну (природжену) обдарованість. Для конструктивного ж виконання своїх обов'язків достатньо бути висококваліфікованим робітником. І таким чином, людина, вмотивована працедавцями свідомо, а з часом і несвідомо може зупинити свій «соціальний ліфт» професійного статусу, а відтак – і економічного, пов'язаного з рівнем винагороди за свою діяльність, рівнем життя і перспективою подальшого розвитку.

Таким чином, процес формування різних видів еліт суспільства стає залежним від вподобань і мотивацій власників підприємств, які люблять свої інтереси через представників влади. На думку російського вченого, генеральної директора «Російської венчурної компанії» Ігоря Агамірзяна, упродовж XXI сторіччя робітничі професії будуть не потрібні. Він вважає, що у XXI столітті за терміном «індустріалізація» стоятиме не промислове виробництво, як це було в XX столітті, а виробництво нових технологій. Реалізація нововведень буде відбуватися при мінімальній людській участі. Нова індустріалізація, швидше за все, приведе до зникнення професійних робітників як соціальної групи. Тому сьогодні для молоді, яка прагне знайти свій шлях у житті і мати перспективу, стати представником суспільної еліти, важливим є особистісний розвиток, розвиток власних творчих можливостей і загалом розвиток суспільства, в якому вони живуть. Розвиток творчої обдарованості особистості в суспільстві безпосередньо залежить від створених умов: 1) наявності відповідної законодавчої бази; 2) організації національної системи освіти і пріоритетів її розвитку; 3) підготовленості педагогів і викладачів відповідного рівня; 4) ставлення суспільства до потреб обдарованої молоді; 5) індивідуальних особливостей розвитку такої особистості в сучасному світі. Рівень освіти в країні, визначення пріоритетів її розвитку і ставлення до неї нерозривно пов'язані з рівнем

соціально-економічного і політико-правового розвитку країни та є взаємозалежними.

1. *Латыпов Н.* Минута на размышление. Основы интеллектуального тренинга / Латыпов Н. – СПб: Питер, 2005. – 336 с.
2. *Лібанова Е. М.* Соціальна стратифікація українського суспільства: Спроба статистичного визначення та вимірювання / Е. М. Лібанова //

Український соціум. – 2003. – № 1. 3. Молодь в умовах становлення незалежної України (1991–2011 рр.). Щорічна доповідь Президенту України, ВР України, КМ України про становище молоді. – К, 2012. – 224 с. 4. *Парето В.* Компендиум по общей социологии / В. Парето. М.: ГУ ВШЭ, 2008. 5. *Рахшмир П. Ю.* Идеи и люди. Политическая мысль первой половины XX века. 2-е изд. / П. Ю. Рахшмир. – Пермь: Изд-во Пермского университета, 2001. – 272 с.

Василь Дунець

Проблема державної підтримки обдарованих дітей України

У статті розглянуто можливості формування еліти з обдарованих особистостей в Україні. Досліджено феномен обдарованості та поняття «обдарованих дітей». Проаналізовано політичне забезпечення підтримки обдарованих дітей в Україні.

Article introduces the possibility of elite's forming from the gifted personalities of Ukraine. The phenomenon of giftedness and the concept of «gifted children» were researched. The political support of gifted children in Ukraine was analyzed.

Масштабні світові зміни і перетворення, які відбуваються протягом останніх десятиліть, свідчать про значну роль еліти, зокрема політичної. З огляду на це, питання елітотворення не втрачає своєї актуальності, а навпаки, привертає ще більшу увагу серед науковців, політиків і пересічних громадян. Слушно зазначає В. Стець, що чи не найважливішим для сучасної цивілізованої країни є завдання формування істинних еліт [16].

Безсумнівний інтерес для України викликає проблема елітотворення, оскільки неможливо розбудувати незалежну демократичну державу без власної еліти, якої від часу проголошення самостійності так і не було сформовано. Можливо питання у часі, якого недостатньо, щоб виростити українську еліту, а з іншої сторони, може слід розпочинати процес творення таких особистостей, навчаючи та виховуючи їх, починаючи із дитячого віку. При такому підході, вважаємо за доцільне, звернути увагу на можливості обдарованих дітей в контексті елітотворення, адже на думку багатьох науковців, саме вони є потенційною майбутньою елітою України. Актуальність розглядуваної проблематики посилюється, коли йде мова про політико-інституційну підтримку розвитку цих дітей, що становить предмет дослідження політологічної науки.

Теоретичні концепції формування еліти вивчали такі зарубіжні науковці як В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс (батьки-засновники елітистських концепцій), М. Вебер, Х. Ортега-і-Гассет, А. Тойнбі, Ч. Мілльс, Р. Даль, Дж. Сарторі, Г. Ашин, а також українські: В. Липинський, Д. Донцов, В. Андрущенко, В. Бебик, Д. Видрін, В. Кремень, О. Крюков, Б. Кухта, Л. Мандзій, М. Пірен, В. Полохало, В. Фесенко та інші. В свою чергу, феномен обдарованості, як і обдарованих дітей, досліджується вченими-педагогами, зокрема варто назвати таких відомих зарубіжних та вітчизняних дослідників як Г. Гарднер, Дж. Рензуллі, М. Сазерленд, Б. Теплов, В. Моляко, О. Кульчицька та багато інших.

Незважаючи на такий значний обсяг праць, присвячених як питанню обдарованості, так і процесу формування еліти, їх спільне поєднання залишається поза особливим інтересом науковців. Проте окремі аспекти поданої проблематики досліджували В. Кремень, М. Попович, Г. Ільїна, О. Антонова, І. Санковська та ін. Натомість, питанням політичної складової підтримки обдарованих дітей в контексті процесу елітотворення залишається не вивченим та відкритим для наукової дискусії.

Вивчення поставленої проблематики слід розпочати із визначення сутності процесу елітотворення, або як віднаходимо в науковій літературі – формування еліти. Як відомо, термін «елітотворення» є похідним від двох слів – еліта та творити. Слово ж «еліта» походить від латинського *eligere* – вибирати та французького *élite* – кращий, добірний. В політологічній науці під елітою розглядаються кращі, вибрані представники суспільства по відношенню до інших (маси). В свою чергу, слово «творити» характеризується в тлумачному словнику як причина виникнення чогось, викликати появу чого-небудь, виконувати якусь дію тощо [15, с. 52]. Таким чином, поєднавши етимологічні значення обох слів, виходить, що елітотворення – це процес, який спрямований на виникнення (творення) нової еліти.

У політології процес формування еліти розуміється як результат добору суспільством найбільш цінних його представників [3, с. 25], дуже відповідальна справа, дискурс загальнодержавного рівня, на вирішення якої повинні працювати школи, вузи, урядові інститути [10, с. 47]. Слушно також зазначає Ю. Прохасько, що еліти, зазвичай, формуються тривалий час, а інвестиції мають бути значними [13, с. 2]. В цілому, існують достатні підстави вважати цей процес широкоохоплюючим і довготривалим, який потребує залучення значної інституційної бази та, передусім, залежить від бажання суспільства і політичної волі чинної (правлячої) політичної еліти. Остання мала б усвідомлювати свою відповідальність не лише перед сучасним, але і майбутнім поколіннями, будучи готовою поступитися власним місцем на їх же користь.

Український науковець О. Крюков, досліджуючи процес формування еліти, розглядає його через систему таких понять та категорій, як «рекрутація», «репродукція» і «циркуляція» [7, с. 76]. Вважаємо, що дані поняття стосуються не так процесу творення еліти, як способів відтворення та оновлення життєдіяльності існуючих еліт (політичних, управлінських, економічних тощо), використовуючи для цього різні канали рекрутування, репродукції та циркуляції. Натомість питання творення еліти залишається на маргінесі. Можливо це і є причинно-наслідковий зв'язок з сьогодишньою ситуацією, коли сутність терміну «еліта» викривлено, а елітою в Україні називається все [13, с. 2]. Тому очевидно є необхідність якісного оновлення сучасної та творення майбутньої української еліти.

Одним із шляхів вирішення цього питання, на наш погляд, є формування еліти відповідних соціальних інститутів з обдарованих громадян. Цілком доречно висловлюється щодо цього видатний філософ-мислитель М. Попович: «До еліти входять не за фактом народження і не за рівнем досягнутого суспільного статусу – еліта формується з найбільш обдарованих та сильних особистостей, які пробиваються нагору через соціальні перешкоди завдяки творчим і організаційним здібностям, культурним і моральним характеристикам» [11, с. 10]. Глибокий філософський зміст цього визначення має двояке значення. З одного боку, вчений відкриває дорогу до еліти обдарованим особистостям. Проте з іншого – акцентує на складності цього процесу, даючи зрозуміти, що не всі обдаровані стануть елітою, а тільки ті, які, розвинувши високі здібності, стають ще й сильними особистостями.

Значно доповнює попередню думку М. Пірен, яка вважає, що для найобдарованіших особистостей в сьогоденних умовах склалася ще одна передумова: наявність грошей та влади [10, с. 38]. Звичайно, матеріальні цінності та влада відігравали, та напевно, ще протягом довго часу будуть відігравати вагомий роль в суспільних процесах. Тому цілком очевидним є факт, що особисті якості людини, такі як здібності, вміння, моральність втрачають свою позицію по відношенню до матеріальних здобутків, порушуючи тим самим баланс справедливості, що призводить до значного розшарування в суспільстві. Погоджуючись із думкою М. Пірен, одночасно перед нами постає питання, а як же стати елітою особистостям, які не мають грошей та влади, проте володіють значним потенціалом, обдарованістю у відповідній галузі та прагненням розвиватися?

З огляду на вищесказане та формуючи відповідь на запитання, проаналізуємо спочатку Указ Президента «Про Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації» від 5 квітня 2012 року [12]. Можливо він був сприйнятий суспільством нейтрально, як десятки інших, проте набрання чинності його положень стало важливим кроком в процесі сучасного елітотворення. Адже президентський кадровий резерв формується з метою добору найбільш обдарованих громадян України та підготовки їх до роботи у сферах державного управління, що мають пріоритетне значення для досягнення цілей соціально-економічного розвитку. Таким чином, розглядуваний правовий документ на офіційному рівні закріпив факт, що еліта (в даному випадку управлінська), повинна формуватися з найбільш обдарованих громадян. Звичайно, не можна дати гарантії всім обдарованим особистостям, що вони дійсно стануть елітою (згадаймо слова М. Поповича та М. Пірен). Проте, безсумнівно, сам документ підтверджує вірність наших попередніх роздумів над місцем обдарованих особистостей в процесі елітотворення, адже тепер їм даються ще й певні шанси, можливість стати повноправними членами привілейованого класу.

З іншої ж сторони, в розглядуваному Указі Президента України опускаються положення про формування, виховання, навчання такого обдарованого громадянина. Створюється парадоксальна ситуація, коли дійсно є політичне бажання щось зробити, натомість, належний для цього механізм відсутній. Отже, зважаючи на доведеність необхідності формування еліти з обдарованих громадян, належить послідовно перейти до дослідження процесу розвитку цих особистостей, надання їм підтримки з боку держави. Гадаємо,

що саме такий підхід становить відповідь на поставлене вище запитання.

У педагогічній науці універсального визначення поняття «обдарованості», до речі як і «еліти» в політологічній науці, не має. Адже під цим поняттям можна розглядати значну кількість особистісних рис. В педагогічній енциклопедії обдарованість характеризується як високий рівень розвитку здібностей людини, який дозволяє їй досягнути особливих успіхів у відповідних сферах діяльності. Проте обдарованість потребує розвитку, який залежить від рівня розвиненості суспільства, громадської значимості, видів діяльності, які в ньому існують, від умов матеріального життя суспільства, його культури та наявних в ньому суспільних відносин [9, с. 186]. З огляду на вищесказане, можна стверджувати, що важливою особливістю сучасного розуміння обдарованості є те, що вона розглядається не як статична, а як динамічна характеристика [14, с. 2–4]. В контексті нашої роботи, ми аналізуємо обдарованість загалом, оскільки вивчення її особливостей, видів вимагає окремого ґрунтовного дослідження, що становить предмет педагогічної чи психологічної науки. Таким чином, як будь-який процес становлення, розвиток обдарованих особистостей потребує належного навчання, виховання, підтримки з боку відповідних осіб та середовища.

Тому, переходячи до обдарованих дітей, ми повинні розглядати їх як особливу категорію, оскільки це діти, в яких у ранньому віці виявляються здібності до виконання певних видів діяльності, та завдяки яким вони далеко випереджають своїх ровесників. Відчутною ознакою обдарованості дитини є випереджаючий розвиток її інтелекту щодо віку. Для неї характерні: висока активність розуму, підвищена схильність до розумової діяльності, інтерес до певного виду діяльності, елементи оригінальності в ній, потяг до творчості [2, с. 235]. Тобто для розвитку обдарованості в дітей важливе значення має як її раннє виявлення, так і створення сприятливих умов в середовищі [9, с. 187], про що вже було вище сказано.

Сучасний інтерес до обдарованої дитини, як вважає Г. Ільїна, полягає в тому, що в ній вбачається майбутній інтелектуальний потенціал держави, а в її здатності до нестандартного мислення – можливість забезпечити її новаційні досягнення. Якщо звернути увагу на те, продовжує науковець, що в основі становлення еліти лежать не психологічні якості і не обдарованість, але вміння реалізовувати власні амбіції, то розкриється широке поле проблем, пов'язане з адаптацією обдарованої дитини до проблем сучасного суспільства. В першу чергу – до її вміння реалізовувати власний економічний інтерес та взаємодіяти у суспільстві [4, с. 38]. Отже, тільки наполеглива праця як самої особистості, так і підтримка з боку батьків, вчителів, суспільства, сприятиме, в сукупності, розвитку її обдарованості та процесу соціалізації.

В цілому, беручи до уваги вище сказане, належна підтримка обдарованих дітей залежить від політики органів державної влади. Така політика повинна бути комплексною та враховувати не тільки фактор елітарності, але і вирішувати повсякденні проблеми, які існують в суспільстві та стають перешкодами в саморозвитку кожної дитини, адже всі є обдарованими. Проте кожен з них в різному ступені та в залежності від можливостей розвиває свої здібності, талант. Тому це в черговий раз підтверджує значимість та необхідність формування державної політики підтримки обдарованих дітей, про що, навіть, говорив В. Литвин, голова Верховної Ради України в 2002–2006 рр. та 2008–2012 рр. [8].

Політична сторона такої підтримки обдарованих проявляється, на нашу думку, у політичній волі суб'єктів політичного процесу. Коли носієм політичної волі є окрема, наділена владою особа, то поняття політичної волі пов'язують із здатністю цієї особи послідовно реалізовувати суспільні цілі (у тому числі й у сфері проведення реформ), її умінням і бажанням докладати зусиль для досягнення мети [6, с. 251]. Це означає, що Президент України проявивши політичну волю щодо творення еліти нації з найобдарованіших громадян, має, в свою чергу, послідовно забезпечити реалізацію цього напрямку, починаючи із створення належних умов для формування таких особистостей.

Зі слів Уповноваженого Президента України з прав дитини Ю. Павленка можна дізнатися наступне: «Президент України В. Янукович визначив одним із головних пріоритетів на 2013 рік підтримку талановитої та обдарованої молоді, забезпеченні права дитини на всебічний розвиток» [1]. Це свідчить, що Президент України, все ж таки, усвідомлює значення вибраного ним напрямку та місця в ньому обдарованих дітей.

Забезпечити підтримку обдарованих дітей, реалізувавши тим самим політичну волю, можна через створення відповідних органів, установ. В Україні до таких інституцій, які мають безпосереднє відношення до підтримки обдарованих належить Інститут обдарованої дитини, який був створений Розпорядженням Кабінету міністрів України від 8 серпня 2007 року та підпорядкований Національній академії педагогічних наук України. В основу діяльності цього Інституту закладено гуманістичні засади філософії освіти, педагогічної та психологічної науки, які спрямовані на максимально повне урахування впливу людського чинника на психолого-педагогічний процес, максимально широкого охоплення питань пошуку, виявлення, розвитку та підтримки обдарованих дітей і талановитої молоді [5, с. 138]. Іншою ж інституцією, яка активно долучається до процесу підтримки обдарованих дітей є Національний центр «Мала академія наук України». Період становлення та розвитку Малої академії наук сягає 70-річної давнини, що може свідчити про відповідну сформованість цієї інституції. Вона становить освітню систему, яка забезпечує організацію і координацію науково-дослідницької діяльності учнів, створює умови для їх інтелектуального, духовного, творчого розвитку та професійного самовизначення, сприяє нарощуванню наукового потенціалу країни. Дані інституції є важливим компонентом процесу розвитку обдарованих дітей. Зовсім іншим питанням, яке потребує додаткового вивчення та опрацювання, буде рівень функціонування згаданих інституцій в суспільстві, а також компетентних органів державної влади, що становлять собою в сукупності політико-інституційну базу.

Варто зазначити, що аксіологічний (ціннісний) підхід до розуміння еліти сьогодні в Україні знаходить прихильників не тільки в науковому середовищі, але і з боку органів державної влади, воля яких відображається в правових актах та загалом може вплинути на якісну зміну процесу елітотворення; формування еліти з обдарованих громадян потребує, крім декларативних постулатів, ще й реально діючих механізмів їх реалізації, з якими в Україні існують певні проблеми та не доопрацювання; становлення обдарованої особистості

вимагає своєчасного виявлення, ідентифікації та розвитку її здібностей у дитинстві, що на загальнодержавному рівні повинно відобразитися у формі комплексної державної політики підтримки.

Загалом, в Україні є політична воля підтримувати обдарованих дітей та формувати еліту з обдарованих громадян, як і відповідна для цього інституційно-наукова база, яка створена на загальнодержавному рівні. Проте це тільки початок, який потребує колосальної роботи та зусиль, щоб в недалекому майбутньому сформувалося цілком нове покоління обдарованих громадян та для них були відкриті демократичні канали рекрутування до структур державної влади.

1. Глава держави наголошує на підтримці талановитої та обдарованої молоді. Уповноважений Президента України з прав дитини // Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/27665.html>. 2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с. 3. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролєєв [та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання» України, 2011. – 527 с. 4. Ільїна Г. В. Обдарованість та еліта: аксіологічні орієнтири сучасності / Г. В. Ільїна // Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції: Еліта, обдарованість, людиноцентризм. Київ. 26 лютого 2010 року. – К.: ІОД, 2010. – С. 38–41 5. Камишин В. В. Від концепції до впровадження ідей освіти обдарованих дітей України / В. В. Камишин // «Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика». Збірник наукових праць. Випуск № 7. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2012. – С. 137–141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nivoo/2012_7/18.pdf. 6. Колодій А. Політична воля, сваволя і економічний інтерес за олігархії (деякі уроки античних полісів і сучасних капіталістичних країн для української політики) / Антоніна Колодій // Модернізація системи державного управління: теорія та практика. Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю. Львів, 5 квітня 2013. – Т. 1. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. – С. 250–256. 7. Крюков О., Бельська Т. Процес формування і зміни еліт в умовах демократизації системи влади / О. Крюков, Т. Бельська // Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Вид-во «ДокНаукаДержУпр», 2011. – № 1 (5). – С. 75–80 8. Литвин озаботился уткой детских мозгов // ОБКОМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/news/2011-12-13/1941.shtml>. 9. Педагогическая энциклопедия. В 4 т. / Ред. кол. И. А. Капоров (гл. ред.) и др. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. – Т. 3. – 880 с. 10. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 38–48. 11. Попович М. Еліта як соціальний феномен / М. Попович // Еліта і цивілізаційні процеси формування націй. К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С. 9–12. 12. Про Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації»: Указ Президента України від 05.04.2012 № 246/2012 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 13. Прохасько Ю. Неповнолітні еліти / Ю. Прохасько // «І»: незалеж. культурол. часоп. – 2006. № 45. – С. 2–3. 14. Савенков А. И. Детская одаренность и проблема содержания дошкольного образования / А. И. Савенков // Дошкольное воспитание. – 1999. – № 12. – С. 2–4. 15. Словник української мови в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. – Том 10. Т-Ф. – К.: Наукова думка, 1979. – 658 с. 16. Стець В. І. Особливості рекрутування сучасної еліти [Електронний ресурс] / В. І. Стець // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2008. – № 68. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_68/Stec.pdf.

Ірина Миколаєнко

Європейська інтеграція і українська еліта в умовах глобалізаційних процесів

Актуальність статті пов'язана з проблемою асоціації України з Європейським Союзом. Досліджено історію створення Євросоюзу та обґрунтовано можливість і необхідність входу України до сім'ї Європейських держав. Особливо виділено вплив європейської інтеграції на українську еліту в умовах глобалізації.

The relevance of this article is connected with the process of Association of Ukraine with the European Union. The history of the EU is shown and the possibility and necessity of Ukraine's accession with the European family of nations is proved. The impact of European integration on the Ukrainian elite in the context of globalization is particularly highlighted.

«Наблизитися до Європейського Союзу Україні заважає низький рівень патріотизму вищої політичної еліти. Найвищі політичні еліти найбільше переймаються власною замкнутістю, власним багатством і наслідком цього ми бачимо хаотичні зв'язки і брак стратегічної вісі для України.»

Збігнев Бжезінський

Утворення та функціонування держав, їх сила й витривалість, політичний режим і суспільно-економічні устрій величезною мірою залежать від сили й типу еліт: національних і політичних. З XVII ст. елітою називали товари найвищої якості, а також «вибраних людей» серед найвищої знаті, військовослужбовців. У XIX ст. так стали називати вищі групи в системі суспільної ієрархії.

Національна еліта – це еліта і духовно-інтелектуальна, і господарська, і політична. За структурою, джерелами формування національна еліта неоднорідна, але за метою діяльності вона є однорідною, бо свідомо, чи навіть несвідомо працює на утвердження й розвиток національної держави, формування політичної нації як спільноти всіх громадян держави.

Структура та функції національної еліти значною мірою залежать від етапу історичного розвитку, на якому перебуває національна спільнота: чи то є період національного пробудження, чи боротьба за національну незалежність, чи час, коли функціонує певна форма національної державності. Проте, за всіх умов, наявність розвиненої національної еліти є запорукою успіхів у творенні як нації, так і національної держави.

Особливої ваги проблемі функціонування і діяльності національної еліти надавав В'ячеслав Липинський, називаючи її аристократією. Саме ця група, за словами вченого, відіграє провідну роль у формулюванні національної ідеї, розвитку об'єднаних політичних цінностей, на ґрунті яких виникає нація. Вона керує нацією, стоячи на чолі її політичних установ, творить певні культурні, моральні, політичні й організаційні цінності, які потім привласнює вся нація і якими ця нація живе. Отже, національна аристократія (еліта) забезпечує розв'язання суперечностей між індивідуальними, егоїстичними інтересами людей та спільними для всієї нації інтересами на користь останніх. Вона – носій об'єднаного принципу, що, зрештою, сприяє творенню державності.

На думку Д. Донцова, реалізувати державницьку ідею, відродити народи можливо тільки на основі діяльності повноцінної провідної верстви, базою якої є не народ, не маса, не той чи інший клас, і не партійно-політична програма, а лише «каста луччих людей», під якою він має на увазі «щось подібне до Ордену», окрему за становищем у суспільстві й духом верству «луччих людей», як її називала наша старовина, верству, яка поповнювалась би вихідцями з усіх станів суспільства на підставі суворого добору найліпших,

а з другого боку суворим перецідженням, «чистою» охороняла б свою духовну й моральну вищість і чистоту, свої форму та силу. У трактуванні проблеми Д. Донцов вважав себе однодумцем іспанського філософа Ортеги-і-Гасета, який розвивав ідею про кризу провідних верств як загальноєвропейську проблему XX ст.

В Україні, як і в багатьох посткомуністичних країнах, влада зрослася з бізнесом, що проявилось в діяльності політико-економічних груп (ПЕГ). Таке об'єднання виявилось особливо сприятливим для розвитку корупції, розміри якої загрожують національній безпеці країни. Виникнення й зміцнення ПЕГ, які є виключно українським феноменом, дають підставу стверджувати: збільшення впливу ПЕГ призвело до зменшення впливу політичних партій як у реальному політичному процесі, так і в масовій свідомості громадян. ПЕГ шляхом конвертації економічних ресурсів у політичний капітал стали головними гравцями на українському політичному полі.

Таким чином, в Україні, на відміну від країн Східної Європи та Балтії, критична маса політичної еліти змінилася внаслідок не очищення від номенклатури, а того, що останню замістили представники ПЕГ. Ситуація, яка склалася в Україні, пояснюється кількома причинами. Головна з них пов'язана з незаінтересованістю владних еліт (як окремих особистостей, так і структур влади) в рівних, повноважних політичних опонентах. Внаслідок цього немає соціального замовлення на інтегрований, адекватний, якісно врівноважений науковий підхід до вивчення зв'язків і дій механізмів інституції політичного лідерства та політичного керівництва, політичного лідера і політичних еліт як важливих складових українського соціуму за демократичних умов.

Європейська орієнтація – стратегічний вектор зовнішньої політики України. Причому це не лише один з напрямків зовнішньополітичної діяльності, але й важливий орієнтир внутрішньої трансформації суспільства, обов'язкова умова європеїзації. Також під час визначення політичних і соціально-економічних чинників та мотивів вступу до ЄС дуже важливим завданням видається дослідити європейську інтеграцію як елемент глобалізаційного розвитку. Можна проаналізувати перспективні можливості України з погляду відповідності її політичної та економічної систем викликам часу.

Європейський вибір України як основу подальшого розвитку держави було задекларовано в лютому 2000 р., в Посланні Верховної Ради. Більше того, європейський вибір – це відданість загальнолюдським цінностям, ідеалам свободи та гарантованої демократії. Для України європейський вибір доленосний ще й тому, що спирається на глибоке історичне коріння і традиції українського народу.

Спорідненість з Європою повністю проявилася ще в епоху Середньовіччя на прикладі тісних зв'язків Київської Русі та Галицько-Волинської держави з західноєвропейськими країнами. Показовим можна вважати і литовсько-польський

період, коли українські землі, незважаючи на всі складнощі, ще більше поглибили тенденцію до консолідації з Європейськими державами.

Українські вчені на початку XX ст. віддавали перевагу західноєвропейській зовнішньополітичній орієнтації України. Так, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський наголошували на важливості й природності її для українського життя, проте вказували на те, що неприпустимо односторонньо абсолютизувати будь-який вектор зовнішньої політики.

Важливим аспектом інтеграції України в Європу є розширення співпраці з європейським міждержавним утворенням – *Європейським Союзом*, який було створено в результаті послідовного розвитку інтеграції країн Західної Європи.

Початок 1950-х рр. вважається стартом європейської інтеграції. Саме тоді Франція запропонувала створити спільний ринок вугільної та сталеливарної продукції Франції, Німеччини й інших західноєвропейських країн («*план Шумана*»). Головною метою програми стало примирення Франції з Німеччиною, недопущення між ними війни в майбутньому. Найважливішим засобом досягнення мети мав стати механізм управління виробництвом і торгівлею продукцією, стратегічною для військових потреб – вугіллем та сталлю – і наднаціонального контролю за ними з боку *найвищого органу* (прообраз Європейської Комісії).

«*План Шумана*» було реалізовано після підписання Паризького договору про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі. До складу співтовариства ввійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція («європейська шістка», що далі стала *локомотивом* європейської інтеграції).

Країни європейської шістки, які підписали договір про *Європейське оборонне співтовариство*, прагнули створити ще й Європейське політичне співтовариство. Та реальністю не судилося стати ні Європейському оборонному співтовариству, ані Європейському політичному співтовариству. Вирішальну роль тут відіграла Франція, парламент якої після тривалих дискусій вирішив відкласти ратифікацію Договору про Європейське оборонне співтовариство, що зробило недоречним і підписання Договору про Європейське політичне співтовариство. На початку 1950-х рр. країнам *європейської шістки* не вдалося започаткувати оборонну та політичну інтеграцію. Остання розвивалася в інших сферах, насамперед в економічній.

В середині 1950-х рр. на конференції у Мессіні країни *європейської шістки* домовилися заснувати Європейське співтовариство з атомної енергетики (Євроатом). Поряд з Євроатомом створюється і Європейське економічне співтовариство. Метою економічного співтовариства стало усунення торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (створення зони вільної торгівлі), створення митного союзу і нарешті – спільного ринку (забезпечення вільного руху по території країн-учасниць Співтовариства товарів, послуг, капіталу, робочої сили). Метою Євроатому визначалася співпраця між країнами-членами у використанні ядерної енергії з мирною метою.

В 1960-х рр. було підписано Договір про злиття виконавчих органів Європейського співтовариства вугілля і сталі, Євроатому та Європейської економічної співпраці. Створюється єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції. Основними стали Європейська комісія, Рада європейських співтовариств,

Європейський парламент та Суд європейських співтовариств. У кінці 1960-х рр. завершується формування зони вільної торгівлі та митного союзу (перших двох етапів інтеграції) Європейської економічної співпраці. Тоді ж завершується формування спільного ринку. В середині 1970-х рр. до цих органів додається новий – Європейська рада, що складається з глав держав та урядів країн-членів Європейських співтовариств. Також у 1970-х рр. почалося розширення Європейського економічного співтовариства: його членами стали Велика Британія, Данія та Ірландія, Греція, Іспанія і Португалія. Ставилася мета створити єдиний внутрішній ринок (наступний етап економічної інтеграції, що передбачав гармонізацію економічної політики).

На початку 90-х рр. у Маастрихті підписано Договір про Європейський союз (саме поняття Європейський союз з'явилося в період Паризької конференції), визначалися так звані три колони Союзу: *перша* – Європейські співтовариства: Європейське співтовариство вугілля і сталі, Євроатом та Європейське співтовариство (замість старої назви *Європейське економічне співтовариство*, яке стало основою інтеграції, наднаціональним явищем; *друга колона* – спільна зовнішня політика та політика безпеки; *третья* – співтовариство в юстиції та внутрішніх справах. Маастрихтський договір означав курс на завершення формування єдиного внутрішнього ринку (*четвертий* рівень економічної інтеграції) та перехід до реалізації ідеї економічного та валютного союзу (*п'ятий* – найвищий – рівень економічної інтеграції).

В кінці 1990-х рр. підписано Амстердамський договір, який вніс зміни та доповнення до Маастрихтського договору, Римського договору про заснування Європейського економічного співтовариства та Євроатому. А на початку XXI ст. підписано Ніццький договір, який вніс зміни в механізми інституційного розвитку Європейського співтовариства з огляду на майбутнє розширення. Тоді ж у Копенгагені на засіданні Європейської ради затверджено договори про вступ до Європейського співтовариства 10 країн: Польщі, Чехії, Угорщини, Словаччини, Естонії, Литви, Латвії, Словенії, Кіпру та Мальти. Очікувалось розширити співпрацю до 25 членів.

Отже, *Європейське співтовариство є політичним і валютно-фінансовим об'єднанням*, що прагне забезпечити економічне зростання і зайнятність населення, підтримувати стабільність і мир. Природно, що Україна вважає вступ до нього стратегічною метою, стрижнем європейського вектора зовнішньої політики. Складається якісно нова ситуація, коли соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в окремій країні, оцінюються за системою стандартів, сформованих у світовій спільноті. Така оцінка має конкретні політико-економічні наслідки для країни, оскільки європейська інтеграція – це магістральний напрямок розвитку, який визначає ситуацію в самій Європі у третьому тисячолітті та її місце в світі. Європейський союз визнав проголошення незалежності України однією з головних подій у Європі наприкінці XX ст.

Можна виділити кілька етапів відносин України з Європейським Союзом. Перший охоплює 1991–1994 рр. й завершується підписанням Угоди про партнерство і співпрацю між Україною та Європейським союзом.

Другий етап – 1994–1998 рр. – починається з ратифікації Угоди про партнерство і співпрацю між Україною та Європейським союзом і переведення співпраці в практичну площину. Важливими подіями стало перше засідання

Спільного комітету Україна – Європейський союз у березні 1995 р.; підписання тоді ж у Люксембурзі тимчасової угоди про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею між Україною та Європейським співтовариством, Європейським співтовариством атомної енергії; відкриття в Брюсселі представництва України при Європейському союзі; визнання за Україною статусу країни з перехідною економікою; проведення в Києві першого саміту Україна – Євросоюз.

Третій етап у відносинах між Україною та Європейським союзом почався в березні 1998 р., коли Угода про партнерство і співпрацю набрала чинності. Тоді ж відбулося перше засідання Ради щодо співпраці між Україною та Європейським союзом, на якому Україна офіційно заявила про прагнення здобути статус асоційованого члена в Євросоюзі. В 1998–1999 рр. у Відні та в Києві проведено саміти Україна – Євросоюз, а 2000 р. в Парижі відбувся черговий саміт Україна – Євросоюз, де обговорювалися економічні відносини. Саміти Україна – Євросоюз стали постійним інститутом входження України в Європу. Регулярно, двічі на рік, проводяться зустрічі Україна – Євросоюз на рівні міністрів закордонних справ і на рівні політичних директорів.

Розвивається і договірно-правова база відносин Україна – Євросоюз. У кінці 1990-х рр. у Києві підписано багатосторонню угоду про інституційні основи створення міждержавної системи транспортування нафти та газу. Закладено правові основи подальшої співпраці між Україною та Євросоюзом, сформульовано основні положення стратегії інтеграції України до Європейського союзу.

В цілому, можна констатувати, що європеїзація України – досить складне явище, яке характеризується взаємодією власних національних інтересів та інтересів Західноєвропейських країн. Якщо класифікувати зв'язки України з країнами Західної Європи, то можна виділити такі складові.

З боку Європейських держав: *по-перше*, збереження західної цивілізації та розширення співпраці між її європейською, північноамериканською й тихоокеанською частинами; зміцнення її базових цінностей та інститутів: демократії, механізмів вільного ринку, ліберально-демократичної ідеології тощо; *по-друге*, формування нової структури світу на принципах глобальної економіки, що включає протидію створенню і зміцненню будь-якого геополітичного блоку або стратегічної сили, які могли б протистояти західній цивілізації та сприяти формуванню нової біполярності або антагоністичної багатополарності; *по-третьє*, обмеження впливу і експансії месіанських держав, запобігання переростанню регіональних конфліктів у глобальні війни; *по-четверте*, збереження й посилення стратегічної переваги над колишніми та потенційними супротивниками й забезпечення можливості стратегічного домінування в будь-яких регіональних чи глобальних конфліктах; *по-п'яте*, зміцнення НАТО та його поширення на Схід; стимуляція приєднання до Європейського Союзу і європейської культури країн Центральної Європи та країн, що утворилися після розпаду СРСР, особливо тих, чия культура близька до західної; *по-шосте*, розбудова й поширення впливу міжнародних інститутів, що відповідають західним цінностям, забезпечення інтеграції незахідних країн до цих інститутів; економічна і соціокультурна експансія в інші країни, підтримка соціальних інститутів та груп, що орієнтуються на західні цінності, інтереси і стиль життя; боротьба з міжнародним тероризмом.

З боку України: *по-перше*, зміцнення Української держави як суверенної та незалежної, зростання ролі фундаментальних демократичних цінностей і зміцнення інститутів, що гарантують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес; повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних структур безпеки, а також політичних та соціальних інститутів. *По-друге*, посилення економічного й політичного потенціалу і дієспроможності України в широкому розумінні за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо; пріоритетна орієнтація на інтеграцію до Європейської співдружності. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур організації, яка є наріжним каменем усієї структури європейської безпеки. *По-третьє*, зміцнення стратегічного партнерства зі США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів України; підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних та соціокультурних відносин з Російською Федерацією; зміцнення й консолідація особливих відносин зі стратегічно важливими сусідами, насамперед з Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи; сприяння формуванню *поясу стабільності* та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії. *По-четверте*, активна участь у створенні європейських та євразійських транспортних коридорів по Балто-Чорноморсько-Близькосхідній осі й по осі Західна Європа – Україна – Закавказзя – Центральна Азія – Китайська Народна Республіка, використання таких коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини; курс на альтернативне лідерство на територіях колишнього СРСР і, насамперед, у Чорноморсько-Каспійському регіоні; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій. *По-п'яте*, протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню; всебічний захист економічного суверенітету, недопущення будь-яких форм економічної й політичної залежності; блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування; цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій; боротьби з міжнародним тероризмом.

Таким чином, суттєвих розбіжностей між інтересами Західної Європи та України немає, хоча, безумовно, окремі проблеми були, є і залишатимуться в подальшому. Необхідно постійно відшукувати спільні інтереси та використовувати їх в ім'я всіх учасників європейської інтеграції.

Європейський вибір для України є стратегічним напрямом і магістральним шляхом вирішення внутрішніх економічних і соціокультурних проблем, оптимізації зовнішньополітичних зносин, утвердження в світі як незалежної, потужної, авторитетної й конкурентоспроможної держави. Проте інтеграція в ЄС для України є не самоціллю, а досягненням європейського рівня життя. Тому для того, щоб Україна мала можливість вважатися реальним кандидатом на вступ до ЄС, їй слід подолати дуже багато перешкод, а саме: досягти

необхідного рівня економічного розвитку, забезпечити громадянам прийнятний, за мірками розвинутих демократій, рівень життя і захисту прав. Головний виклик для України, таким чином, полягає в потребі привести її політичну систему до відповідності прийнятим у демократичному світі критеріям. На цей виклик має відповісти політична еліта України, належно реалізуючи основні принципи демократичного розвитку суспільства.

Політична еліта є головним соціальним суб'єктом політичних трансформацій, оскільки вибір рішень, які приймають її представники, є критично важливим чинником, який обумовлює розвиток та результати трансформації. Система рекрутування політичної еліти, яка існує в Україні, ще не достатньо демократична. Елітократія, яка є не тільки політико-владною, але й політико-управлінською концентрацією значного потенціалу і ресурсів впливу на суспільство, прагне до виділення та відособленого існування в усіх основних сферах соціального буття. Натомість у сучасному суспільстві демократична еліта не може бути закритою аристократичною кастою. Нова еліта має бути заінтересована в стабільності суспільства і його поступальному розвитку.

Не викликає сумнівів, що вихід на політичну арену саме лідерів нової доби, які спромоглися б зрозуміти потреби політичних перетворень і способи їх вирішення, усвідомлення українською елітою того, наскільки важливо втілювати в політичне життя принципи консенсусу та компромісу як невід'ємну складову європейських засад демократії має наблизити її до еліти європейської.

Актуальним є вирішення проблеми геополітичної самоідентифікації нашої держави, особливо в контексті ідентичності, яка виступає фактором консолідації європейських націй на засадах принципів свободи, демократії та плюралізму. Саме зазначені інтегральні європейські цінності мають стати запорукою вибору між єднанням і роз'єднаністю народів, що в підсумку може суттєво розширити цивілізаційний простір розвитку для нашої держави.

Те, що українська політична еліта усвідомила беззаперечне існування тісного взаємозв'язку між зазначеними процесами і європейським істеблішментом може стати основним і вирішальним чинником досягнення Україною стратегічної мети – возз'єднання з європейською родиною.

Олег Рудакевич

Політична культура української еліти: проблема ефективності

Розглянуто чинники, які негативно впливають на ефективність політичної культури української політичної еліти. Основну увагу зосереджено на деформаціях у сфері соціально-політичної онтології, інституційних засобах консолідації нації, реалізації морального імперативу в політичній діяльності еліти.

The factors which negatively influence the efficiency of political culture of Ukrainian political elite are examined. The attention is focused on deformations in the sphere of social and political ontology, institutional means of nation's consolidation as well as on the realization of moral imperative in political activity of elite.

Відродження та модернізація української нації неможливі без дієздатної провідної верстви, яка виражає національні інтереси та послідовно відстоює їх. Тріада НАЦІЯ – ЕЛІТА – КУЛЬТУРА має своїм спільним знаменником національні політичні цінності та ідеали, відповідні орієнтації, які є (чи мають бути) алгоритмом успішної національної самоорганізації та саморозвитку. Саме тому проблеми формування та функціонування політичної культури нації, її еліти є об'єктом постійної уваги українських науковців та політиків. Над нею замісливались І. Мазепа, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Донцов, Б. Цимбалістий та ін. Сучасні вітчизняні науковці досліджують культуру мислення та поведінки політичної еліти, її інтегруючу та мобілізуючу роль в українському суспільстві (М. Головатий, В. Добіжа, Р. Марчук, В. Корнієнко, М. Пірен, О. Поліщук та ін.). Помітним кроком у дослідженні політичної культури вітчизняної еліти стала монографія В. Корнієнка та В. Добіжа «Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні» (2009) [4]. Однак, недостатньо осмисленим залишається питання дієвості національної політичної культури та впливу провідної верстви на адекватність її змісту основним завданням націєтворення.

Метою даної статті є дослідження основних причин, які знижують дієвість політичної культури сучасної української еліти та визначення шляхів виправлення становища.

Серед основних чинників, які істотно впливають на стан політичної культури української провідної верстви, важливу роль відіграють політичні, моральні та науково-теоретичні детермінанти. Розглянемо їх зміст, розпочавши з останньої.

Основою формування політичної культури того чи іншого народу є інтелектуальні передумови. Це пов'язано з тим, що для осмислення основ існування великих спільнот, ролі держави і влади у їх функціонуванні необхідні «здатність мислити абстрактно, засвоювати абстракції, творити нові культурні основи відтворення суспільства, такі як держава, закон, гроші» [1, с. 55]. Від того, наскільки об'єктивно і неупереджено національна еліта трактує ті чи інші політологічні поняття, а, отже, й відповідні політичні явища і процеси національного життя, залежить світогляд та моделі її політичної поведінки. На важливість когнітивної складової політичних орієнтацій звертали увагу класики політичної культурології Г. Алмонд та С. Верба [11, с. 14], а також сучасні дослідники. М. Бірюков, зокрема, аналізуючи компоненти політичної культури в контексті когнітивного підходу, основним називає соціальну онтологію, її базові категорії та поняття, які істотно впливають на політичну свідомість суб'єктів політичного процесу [2]. Ми вважаємо за потрібне конкретизувати цю складову політичної культури, позначивши її поняттям «соціально-політична онтологія», яке безпосередньо стосується осмислення політичного буття суспільства [9, с. 135, 193–194].

Важливими передумовами формування адекватної соціально-політичної онтології є: 1) наявність та розвиненість політичної науки, яка досліджує загальні категорії та поняття політології та специфіку проявів відповідних явищ у політичному житті народу на певному етапі його історичного розвитку; 2) професійна політологічна підготовка діючих та майбутніх політичних діячів у вищих та спеціалізованих

навчальних закладах; 3) поєднання політичної науки, освіти та практики в політичному житті народу, як важливе завдання національної еліти. В цьому, як зазначав В. Липинський, полягає сутність політичної культури: в поєднанні, «рівновазі» між «політичною творчістю» і «політичною наукою», що забезпечує високу «політичну умілість провідної верстви нації та всього народу» [6, с. 353].

До проблем когнітивного характеру, які стоять на заваді успішної діяльності національної еліти в Україні, у першу чергу, належить заідеологізоване, науково некоректне уявлення про сутність нації, національної держави та національної ідеї, які є базовими категоріями національної онтології.

Нині владна еліта і більшість центристських (ліберальних) партій декларують курс на розбудову в Україні т. зв. «політичної нації». При цьому поза увагою залишається питання про стан, історичну місію та перспективи української етнічної нації. Зокрема, принципово важливим є питання: «Яке місце і роль української етнічної нації у формуванні основ модерної української нації, як органічної єдності всіх національностей, що проживають в державі?»

Досліджуючи сутність нації та процесу націєтворення в Україні, ми дійшли висновку, що будь-яка нація (етнічна, політична, змішана) є результатом поєднання двох універсальних способів самоорганізації соціуму: етнокультурного та політичного [8, с. 79–120]. У т. зв. етнічній нації домінуючим є етнокультурний принцип самоорганізації, а в політичній – політичний принцип. Ідеологи й творці т. зв. політичної нації здебільшого не враховують (чи навмисно ігнорують) істину, згідно якої етнічна і політична нація повинні мати спільну культурну основу. Очевидно, що спільною культурною основою модерної української нації повинна бути мова і культура української етнічної нації. Звідси випливає висновок, що формування політичної нації в Україні має передбачати всебічне відродження та розвиток української етнічної нації. Стосовно типологічної характеристики української модерної нації, яка формується нині, є сенс вважати, що це буде нація не суто політичного чи суто етнічного типу, а змішаного – етнічно-політичного. Українці в державі Україна становлять близько чотирьох п'ятих від загальної чисельності населення і ця держава постала внаслідок тривалої боротьби українського народу за свою незалежність.

З огляду на сказане, можна зробити висновок, що коли політична еліта й надалі блукатиме між трьох сосен теорії і практики національного будівництва, то її ефективність і політичної культури буде вельми низькою, а то й політично небезпечною.

Нинішня правляча еліта ігнорує той факт, що суверенна Україна в 1991 р. постала як національна держава і має розвиватися в такому статусі. Всупереч здоровому глузду та базовим положенням Конституції, українську державу намагаються представити як інтернаціональне державне утворення – такий собі зменшеного масштабу Радянський Союз, в якому за проголошеними лозунгами про права людини і громадянина, рівноправність і братство народів надалі здійснюється політика русифікації населення країни та гальмування відродження української нації.

Разом з тим, у Європі та на інших континентах домінуючою формою держави є національна держава. Такий тип держави не слід ототожнювати з нацією-державою. Розглядаючи співвідношення названих утворень, авторитетний британський етносоціолог Ен. Д. Сміт, зазначає: «Я віддаю

перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «держава-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави» [7, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 %. Термін «національна держава» характеризує більш широке коло етнополітичних систем, в яких державний соціум є помітно поліетнічним і не всі національні групи повністю асимільовані в домінуючу культуру. «Навіть у Франції, яку можна вважати еталоном (національної держави – О. Р.) у багатьох відношеннях, – зазначав Сміт, – є такі національні спільноти, як бретонці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані» [7, с. 27].

Національна держава, за своїм характером, нагадує, швидше, державу міні-цивілізації, тобто на її території проживає ряд етнічних груп (як корінних, так і приїжджених), які володіють спільним ментальним та культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, переважно титульного народу.

Відстоюючи ідею української держави як національної, слід мати на увазі, що Україна за структурою ареалів розселення та питомою вагою етнічних груп належить до категорії «переважно моноетнічних держав». Це держава, в якій понад 80 % території – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить 65 %, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер [3, с. 59]. До такого типу держав («переважно моноетнічних») належать Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін., у т. ч. Україна. В сучасній українській державі за даними перепису населення 2001 р. етнічні українці становлять 77,8 % і є чисельною більшістю майже на 95 % території держави. Показник етнотериторіальної мозаїчності складає 0,1, що характерно для етнічно моноареальних держав [3, с. 222–223]. Якщо такий висновок поділятимуть усі сегменти вітчизняної політичної еліти, то в Україні є шанс швидко набути ознак сучасної європейської цивілізованої держави.

У контексті сказаного про націю та національну державу доцільно розглянути зміст поняття «національна ідея», його мобілізуючу і консолідує роль. Як ми уже зазначали в своїх публікаціях, структурно це поняття в його широкому сенсі включає три складові: ідею нації, ідею національної держави та власне національну ідею, тобто ідею суспільного ладу, який забезпечить щасливе життя народу [8, с. 146–147; 9, с. 139–148]. В політичній культурі ідея нації відіграє роль орієнтира для суб'єктів політики на реалізацію певної моделі нації: етнічної, політичної чи змішаної. Для сучасної української політичної еліти пріоритетом має бути спрямування державних чинників та громадянського суспільства на відродження української етнічної нації, інших етнічних груп та їхню консолідацію в модерну українську націю. Ідея української національної держави, як елемент політичної культури, полягає в усвідомленій боротьбі за державу, яка продовжує традиції українського державотворення та володіє змістовими й формальними ознаками українськості. Зміст третього компоненту національної ідеї характеризує стратегічну орієнтацію нації і держави на демократичний суспільний лад і входження України в сім'ю європейських народів. Уже

сьогодні більшість політичної еліти та громадян України глибоко переконані в життєвій необхідності стратегічного партнерства з Європейським Союзом, який демонструє високі стандарти моральної, політичної та правової культури, ефективну економічну, соціальну та гуманітарну політику.

Серед власне політичних чинників ефективності політичної культури вітчизняної політичної еліти на особливу увагу заслуговує формування позитивного досвіду консолідації українського соціуму.

Відстоювання інтересів клану, регіону чи окремої партії, ігноруючи інтереси держави й народу, – суттєва ознака дополітичної (потестарної) культури. Формуванню та відтворенню такої культури серед значної частини співвітчизників сприяли тривала бездержавність і розчленованість українського соціального тіла, неодноразова втрата народом провідної верстви через її фізичне знищення чи спонукання до зради національних інтересів. У період існування СРСР влада в Україні формувалася на засадах безумовної відданості метрополії та байдужості до національних інтересів. Навіть сьогодні, на 23 році незалежності української держави, національна гордість та принципове відстоювання національної культури трактується окремими представниками влади як екстремістський націоналізм та фашизм (неофашизм). У таких умовах формування політичної культури української еліти та народу потребує законодавчого та інституційного вирішення проблем консолідації українського суспільства. Ініціаторами й активними учасниками цього процесу повинні стати моральні та політичні авторитети, лідери громадянського суспільства.

Зокрема, слід запровадити кримінальну відповідальність політиків за розпалювання міжетнічної, міжрегіональної та міжконфесійної ворожнечі при визначенні стратегічних напрямків розвитку країни, чи під час виборів до центральних органів державної влади. У першу чергу це повинно стосуватися політиків, у т. ч. президента, членів уряду та депутатів парламенту, а також осіб, які перебувають на державній службі. Слід законодавчо закріпити право ЦВК не реєструвати кандидатами в депутати громадян, які допускали зазіхання на громадянський мир та цілісність держави, хто зраджував національні інтереси чи обманював народ.

Ще один інституційний засіб нейтралізації проявів фрагментації суспільства обґрунтував один із провідних теоретиків демократії Л. Лейпхарт. Він довів, що для гетерогенних суспільств адекватною є модель так званої консолідаційної демократії – демократії співучасті [5]. Уряди в таких умовах формуються за принципом великої коаліції, до якої на пропорційних засадах входять представники всіх парламентських партій, а при прийнятті рішень діє принцип вето, згідно з яким кожна сторона коаліції може заблокувати прийняття небажаного рішення.

Хоч наше суспільство гетерогенне за багатьма ознаками, але в ньому незмінно діє принцип формування уряду тільки з числа «своїх». Проблема України полягає в тому, що «свої» і «чужі» – це не тільки різні політико-ідеологічні угруповання електорату, а й різні регіони країни. За таких умов виходить, що одна територіальна частина країни панує над іншою.

Згідно теорії консолідаційної демократії парламентські вибори відбуваються на пропорційній основі та діє двопалатний парламент. Верхня його палата представляє інтереси регіонів і може заблокувати неадекватні, розкольніцькі рішення нижньої палати. В Україні партія влади прагне запровадити мажоритарну виборчу систему, яка дасть можливість і надалі зберегти її політичну

перевагу. Тому сьогодні, коли готуються зміни до Конституції України, необхідно закласти до її змісту базові принципи консолідаційної демократії, що буде важливим кроком до формування більш демократичної політичної культури.

Серед засад національної політичної культури важлива роль належить імперативу моральності, згідно з яким еліта, й усі політичні сили повинні розглядати націю, її процвітання як мету своєї діяльності і ніколи як засіб задоволення егоїстичних чи групових інтересів [9, с. 147–149].

Національна еліта повинна усвідомлювати своє соціальне призначення – бути провідником народу, принципово, мужньо і відповідально відстоювати його інтереси. Глибоко аморальною і ганебною є можлива зрада своєї Батьківщини, своєї віри і держави. Народ ніколи не пробає такі злочини і закарбує їх у своїй історичній пам'яті.

Між тим, як зазначав В. Липинський у статті «Покликання варягів» чи організація хліборобів», – «зрадництво стало найбільш характеристичним явищем нашої історії». Воно проявлялося у поведінці козаків, коли ті, оточені ворогом, видавали йому свою старшину, щоб врятуватися; у гетьманській державі, коли у боротьбі за булаву колишні побратими по зброї зраджували провідників, надсилаючи доноси московському цареві; через зраду і донос було розгромлено Кирило-Мефодіївське братство; були такі українці, які допомогли більшовикам повалити уряд Української Народної Республіки тощо. Феномен «українського зрадництва» в підневільній Україні Є. Сверстюк пояснює жадобою матеріальної вигоди. «Є щасливі нації, писав він. – Для них відступництво у національній зраді – просто випадок патології, що реєструється в клініці. Для нас цілими століттями дорога до зради пахла коритом, мундиром, золотом, а дорога вірності – кров'ю» [Цит. за: 10, с. 17].

Для сучасної незалежної України національна зрада владоможців також залишається характерною. Найчастіше вона проявляється в здачі національних інтересів іноземним державам та зарубіжним бізнес-структурам, коли за взятки приймаються не вигідні для країни угоди; проведення таємних перемовин з лідерами інших держав, коли вирішуються доленосні питання суспільного розвитку; формування тіншових схем закупівлі чи продажі енергоносіїв, сировини, озброєння з вигодою для чиновництва; поступки в питаннях суверенітету та кордонів держави; висунення на важливі державні посади осіб, які недавно мали чуже громадянство та працювали в силових структурах інших країн тощо. Сьогодні, коли при владі в Україні проросійські політичні сили, існує велика небезпека здачі національних інтересів задля збереження посад чи іншої власної вигоди, тим більше, що Москва виношує плани відродження імперської держави. Основним запобіжником тих чи інших аморальних проявів має бути всебічно розвинена демократія, прозорість та гласність у роботі державних органів.

У статті розглянуті окремі причини недостатньої дієздатності вітчизняної політичної культури та ролі еліти в її подальшому формуванні. Крім науково-теоретичних, власне політичних і моральних чинників сформованості й ефективності політичної складової національної культури, всебічного дослідження потребують ментальні, історичні, філософські, ідеологічні, педагогічні, релігійні, соціальні та геополітичні фактори, а також детермінуючий вплив глобалізаційних явищ і процесів на політичне буття українського народу, його культуру.

1. Ахиезер А. С. Специфика российской политической культуры и предмета политологии. (Историко-культурное исследование) / А. С. Ахиезер // Pro et contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 51–76. 2. Бирюков Н. И. Российская политическая культура: когнитивный подход / Н. И. Бирюков // Политическая наука. – 2006. – № 3. – С. 47–74. 3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 490 с. 4. Корнієнко В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні / В. Корнієнко, В. Добіжа. – Вінниця, ВНТУ, 2009. – 160 с. 5. Лейпхарт А. Демократія в багатонаціональних суспільствах. Сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М.: Аспект-Прес, 1997. – 287 с. 6. Липинський В. Повне зібрання творів, архів,

студій / В. Липинський. – Т. 6. Кн. 1. Київ–Філадельфія, 1995. – 470 с. 7. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б. Цюпін // Український тиждень. – 2012. – № 6. – С. 26–27. 8. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. Моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, 2009. – 294 с. 9. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження. Моногр. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 352 с. 10. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців / Б. Цимбалістий. – К.: Вид-во Всесвіт. Укр. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1994. – 61 с. 11. Almond G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton University Press, 1963. – 375 p.

Оксана Стемковська

Регіональна еліта як фактор ефективного розвитку місцевого самоврядування

У статті проаналізовано взаємозалежність між регіональною політикою відповідних територіальних одиниць та розвитком місцевого самоврядування на законодавчому та практичному рівнях в контексті бюджетної політики. Досліджено вплив регіональних особливостей на якість діяльності органів місцевого самоврядування. Особливу увагу зосереджено на формуванні й виконанні місцевих бюджетів, що є ключовим у розвитку самоврядування.

The article analyzes the interdependence between regional policy of the regional units and the politics of government on legislative and practical levels. The article examines the impact of regional characteristics on the quality of local government. Particular attention is paid to the forming and execution of local budgets is a key issue in the development of self-government.

Нинішній стан розбудови держави зумовлює нове осмислення концепції регіональної політики, а саме: а) розробку бюджетної, валютної, банківської, податкової стратегій, упорядкування системи місцевих податків, інвестиційно-інноваційну діяльність, що поглиблюватиме ринкову трансформацію економіки; б) заміну адміністративної підпорядкованості на чітке визначення компетенції для кожного рівня управління; в) широке використання різних договорів, угод, консенсусів, багаторічних контрактів для правового врегулювання відносин між центром і регіонами, державними адміністраціями і органами самоврядування. Все це дасть населенню змогу виступати як об'єктом, так і безпосереднім суб'єктом управління.

Формування і виконання місцевих бюджетів є актуальними й потребують подальшого вдосконалення для вирішення низки проблем, пов'язаних із невідповідністю між функціями й повноваженнями місцевого самоврядування та ресурсами, необхідними для їх виконання, обмеженістю власних коштів, значною централізацією в управлінні міжбюджетними відносинами.

Органи місцевого самоврядування за кожним видом місцевих податків і зборів розробляють положення, яким регламентують порядок їхньої сплати й перерахування до місцевого бюджету; визначають також органи, які мають вести облік платників податків (зборів) і відповідати за їхнє стягнення й перерахування до місцевого бюджету; затверджують форми звітів за цими податками, порядок і строки їх подання до податкових органів [2, с. 11–20].

Для унормування проблемних питань і подальшого розвитку місцевих бюджетів Комітет Верховної Ради України з питань бюджету, представники органів місцевого самоврядування та громадських організацій напрацювали низку рекомендацій, які можна структурувати так:

1) збільшення ресурсної бази місцевих бюджетів та підвищення заінтересованості органів місцевого

самоврядування в нарощуванні обсягів прибутків місцевих бюджетів шляхом:

- удосконалення адміністрування плати за землю, забезпечивши завершення інвентаризації земель та проведення грошової оцінки земельних ділянок; поліпшення міжвідомчого обміну інформацією про об'єкти оподаткування (земельні ділянки) та суб'єкти оподаткування (власників землі, землекористувачів та орендарів); запровадження механізму набуття на конкурсних засадах права на оренду земельних ділянок; визначення дієвих заходів, які мають прискорити для майбутнього власника чи землекористувача оформлення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки та державної реєстрації прав на таку земельну ділянку, щоб не допустити використання землі без правовстановлюючих документів; розширення прав органів місцевого самоврядування встановлювати ставки податку на землю в межах, визначених законом, що потребує правового врегулювання між Податковим кодексом України та іншими відповідними нормативно-правовими актами;

- прискорене прийняття порядку перерахування до загального фонду місцевих бюджетів 50 % надходжень податку на прибуток підприємств та акцизного податку;

- внесення змін до Порядку покриття тимчасових касових розривів місцевих бюджетів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2010 р. № 1204, щодо зменшення розміру щоденних відрахувань на погашення позик, яке здійснюється за рахунок не менш як 80 % усіх надходжень загального фонду місцевого бюджету;

- здійснення методологічно-організаційних заходів з належної реалізації статті 265 Податкового кодексу України щодо впровадження з 1 січня 2012 р. податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;

2) підвищення ефективності видатків місцевих бюджетів шляхом:

- законодавче унормування субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію,

ремонт та утримання вулиць і доріг комунальної власності в населених пунктах (за рахунок частини акцизного податку з вироблених в Україні підакцизних товарів у частині нафтопродуктів) для забезпечення достатніми фінансовими ресурсами належного функціонування та розвитку дорожнього господарства на місцевому рівні, що потребує внесення змін до Бюджетного кодексу України;

– реформування законодавчо визначених соціальних пільг, включаючи відмову від їхнього надання за відомчою ознакою, що потребує внесення змін до законів України, які регулюють надання соціальних пільг;

– запровадження механізму підвищення адресності пільг та соціальної допомоги на підставі Єдиного державного автоматизованого реєстру осіб, які мають право на пільги, з використанням електронної соціальної картки, що потребує розробки відповідного законопроекту;

– проведення інвентаризації нормативно-правових актів, що регламентують застосування галузевих нормативів при здійсненні видатків з місцевих бюджетів, та відміни обов'язкового застосування таких нормативів для забезпечення упорядкування мережі бюджетних установ та оптимізації структури видатків;

– упорядкування та оптимізація переліку державних цільових програм, виконання яких передбачає використати кошти місцевих бюджетів, привести їх у відповідність до наявних ресурсів, забезпечити передачу органам місцевого самоврядування окремих програм лише з одночасним переданням фінансових ресурсів на їхнє виконання;

– децентралізація видатків за окремими бюджетними програмами в освіті, охороні здоров'я, житлово-комунальному господарстві, дорожньому господарстві та енергоефективності, заходи з реалізації яких мають забезпечувати органи місцевого самоврядування;

– удосконалення методики розрахунку субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на державні програми соціального захисту;

– приведення тарифів на житлово-комунальні послуги до рівня, що покриває економічно обґрунтовані витрати; вдосконалення системи надання пільг і субсидій населенню на оплату житлово-комунальних послуг;

– врегулювання питання компенсаційних виплат перевізникам за пільговий проїзд громадян громадським (міським та приміським) транспортом, забезпечивши встановлення нормативних вимог до розрахунків витрат транспортних підприємств від пільгових перевезень та норм проїзду пільгових категорій громадян;

3) посилення інвестиційної складової місцевих бюджетів шляхом зарахування до доходів бюджету розвитку:

– частини податку на прибуток підприємств (крім податку на прибуток підприємств і фінансових установ комунальної власності) відповідно до додаткових ставок такого податку з наданням права Верховній Раді Автономної Республіки Крим, обласним, районним та міським (міст Києва та Севастополя, міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення) радам встановлювати їх у законодавчо визначених розмірах;

– надходжень від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності;

– плати за розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів;

– податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки (при цьому слід розглянути можливість розширення бази оподаткування такого майна);

– унормування зарахування до бюджету розвитку коштів, отриманих відповідно до статті 40 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» як пайової участі у розвитку інфраструктури населеного пункту;

– удосконалення вимог щодо місцевих запозичень та надання місцевих гарантій, зокрема розширення переліку міст, що можуть робити зовнішні запозичення, збільшення розміру обмеження обсягу місцевого та гарантованого боргу, доповнення переліку витрат бюджету розвитку наданням кредитів суб'єктам господарювання для виконання гарантійних зобов'язань;

– створення умов для розробки, супроводження та реалізації місцевих інвестиційних програм (насамперед щодо підготовки відповідного кадрового потенціалу органів місцевого самоврядування), а також для залучення коштів інвесторів на умовах державно-приватного партнерства та співпраці з міжнародними фінансовими установами для модернізації та розвитку житлово-комунального господарства [9, с. 112–135];

4) розвитку та дієвості подальшого реформування міжбюджетних відносин шляхом:

– підготовки законодавчих пропозицій щодо реформування адміністративно-територіального устрою, насамперед щодо укрупнення адміністративно-територіальних одиниць базового та районного рівня;

– підготовки законодавчих пропозицій щодо чіткої регламентації функцій і розподілу повноважень та відповідальності між різними рівнями виконавчої влади, між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [10].

На основі глибокого аналізу гнучкості зв'язків у межах територіальних громад можна сформулювати основні напрями модернізації управління місцевими справами на регіональному рівні. З одного боку – це підтримка радикальних якісних перетворень в економіці, які підвищать життєвий рівень населення, якість послуг, що йому надаються, та місцева бюджетна політика, а з іншого – подальший пошук демократичних форм партнерських відносин між центром, регіонами та різними рівнями місцевого самоврядування. Гнучкішою має стати тактика відносин, спрямована на створення механізму конструктивної взаємодії між центральними та місцевими органами, передачу на регіональний рівень додаткових повноважень, які забезпечили б самостійність територіальних одиниць та незворотність соціально-економічних перетворень. Йдеться про заміну системи адміністративної підлеглості погодження питань за бюрократичною схемою «згори донизу» на чітке розмежування компетенції для кожного рівня управління, перехід до впорядкування, доведення до цивілізованих вимірів податкової системи, що стимулюватиме підприємництво та виробництво на місцях, інтерес до спільного розв'язання місцевих справ.

Чинна в Україні континентальна модель управління на місцях, коли на низовому рівні – в адміністративно-територіальних одиницях (громадах) – створюються органи місцевого самоврядування, а на регіональному та субрегіональному рівнях функціонують призначені місцеві державні адміністрації, поки що працює неефективно. На місцях повноваження практично не розмежовуються, тому що органи державних адміністрацій намагаються підпорядкувати

собі органи місцевого самоврядування або дублювати їх. Виграють у цій боротьбі місцеві державні адміністрації, які мають відповідні фінансові важелі.

Також питання про розмежування функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування виникають тому, що ці органи часто вступають у конфлікти між собою через різне розуміння межі виконання функцій та повноважень. Такі питання виникають між районними державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування сіл, селищ і міст (районного підпорядкування), районними радами; між обласними державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування міст (обласного підпорядкування) і обласними радами [8, с. 40].

Європейська хартія місцевого самоврядування, яку Україна ратифікувала 15 липня 1997 р. [5, с. 70–77], засвідчила те, що Україна визнає право громадян на участь у керівництві громадськими справами на місцевому рівні. Втім, слід наголосити, що під час ратифікації Хартії Україна не внесла жодних застережень (хоча така можливість передбачена в особливих положеннях цього міжнародно-правового акта), а отже, взяла на себе обов'язок виконувати всі без винятку вміщені в ній норми. «Незважаючи на це, ціла низка принципів Хартії не реалізуються в Україні, а деякі з них вступають у суперечність із конституційними засадами місцевого самоврядування, передбаченими національним законодавством» [1, с. 187–193].

Світовий і вітчизняний досвід вказує на те, що оптимальність і демократизм механізму відносин між органами державної влади та органами місцевого самоврядування досягається тоді, коли система місцевого самоврядування розглядається не як додаток до державних органів та нижня ланка в їхній ієрархії, а як відносно самостійна система публічної влади, відокремлена від цієї ієрархії. Європейська концепція місцевого самоврядування, започаткована на принципах демократичного правління, також не передбачає конфронтації між державною владою й місцевим самоврядуванням. Однак в Україні нішу місцевого самоврядування в системі влади досі чітко не окреслено [1, с. 187–193].

Чимало досліджень з місцевого самоврядування довели, що трансформаційний період допускає змішану модель управління, коли на органи самоврядування покладається розв'язання питань у межах їхніх можливостей, а частина – залишається в компетенції державних адміністрацій. Подібна схема будується на принципах взаємодії, співпраці та взаємоконтролю, що сприятиме формуванню справжнього територіально-самоврядного рівня з розподілом відповідальності за всі сфери місцевого життя.

Багаторічний розвиток інституту місцевого самоврядування доводить гостру потребу в децентралізації влади, реформуванні податкової, банківської політики, подоланні жорсткої економічної експлуатації регіональних соціально-економічних комплексів з боку центральної влади, прискорення якісної трансформації системи бюджетних відносин між центром та регіонами, напрацювання реальних економічних, фінансових, інноваційних важелів впливу, партнерська взаємодія між регіонами, заміна авторитарно-бюрократичного управління на професійно-демократичне. Саме регіональна співпраця – це той механізм, за допомогою якого і мають забезпечуватись якісне самоврядування, налагоджуватись конструктивний діалог і співпраця з територіями.

Більшість досліджень з місцевого самоврядування доводять, що численні труднощі, з якими стикається населення територіальних громад або є політичними, або мають безпосередній вихід у політичну сферу, що, в свою чергу, не дає змоги поставити на перший план питання місцевого значення.

Одним з головних питань у відносинах «центр – регіон – територія» виступають компетенція і повноваження. Саме в площині їх вияву виникають найбільші суперечності між двома гілками місцевої влади, врегулювати які можливо через інструменти врівноваженого впливу та систему «стримувань і противаг». З'ясовуючи механізм поділу влади, багато дослідників схиляються до думки, що її недоцільно розподіляти на регіональному рівні. Доречніше вести мову про розмежування функцій і повноважень, виходячи з пріоритетності повноважень представницького органу щодо виконавчого в розв'язанні місцевих справ і виконавчого – щодо представницького у здійсненні державних функцій на відповідній території. На підставі цього можна констатувати, що чим ближче до населення рівень управління, тим дієвіша система місцевого самоврядування.

Дослідження відносин у форматі «центр – регіони» виявило окремі його тенденції: з одного боку, прагнення децентралізувати державне управління шляхом перерозподілу функцій і повноважень, передання їх частини на місце, з другого – велике бажання керувати всіма справами з центру [6, с. 118].

Вивчаючи нормативну базу, документальні матеріали, зіставляючи факти, різні погляди, зарубіжну практику з регіональної проблематики, можна зробити висновок, що новий вимір регіональної політики полягає не лише у вдосконаленні законодавчо-нормативної бази, а в розумній, з погляду соціально-економічної доцільності, реалізації принципів субсидіарності, партнерства між місцевими гілками влади й оптимального розподілу повноважень, фінансово-економічної ресурсної бази з урахуванням політичних, організаційних, матеріальних і фінансових ресурсів, специфіки культурно-історичних та етнічних традицій. Деконцентрація владних повноважень одночасно з відповідальністю стають важливими важелями формування політики власного територіального розвитку [4, с. 353–356]. Перенесення відповідальності на органи місцевого й регіонального самоврядування, насамперед щодо комплексного обслуговування населення, соціальну сферу, дасть можливість зняти гостроту дискусії щодо найбільш болючих моментів, пов'язаних з низькою якістю адміністративних, громадських та комунальних послуг. Другим важливим питанням постає процедура формування та використання місцевих бюджетів, що також потребує окремого дослідження.

Варто зосередити увагу на розкритті найхарактерніших суперечностей між місцевими гілками влади, центром і регіонами та виявити їхні спільні завдання. Щодо останніх, то це: 1) забезпечення реального зростання життєвого рівня населення адміністративно-територіальних одиниць; вирішення соціальних проблем; 2) підвищення ефективності господарського комплексу; 3) раціональне використання ресурсів розвитку; 4) визначення перспектив розвитку регіону тощо.

Отже, феномен розподілу влади розглядається в світовому та європейському співтоваристві як найбільш цивілізований механізм управління і як важлива організаційно-інституційна умова правової, демократичної держави. В Україні це

відносно нова практика державотворення, яка перш за все має проявити себе в напрацюванні дієвої законодавчої бази.

1. *Бориславська О.* Конституційно-правові засади місцевого самоврядування в Україні: проблеми реалізації / *О. Бориславська // Вісник Львівського ун-ту. – Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – 245 с.* 2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 27.05.1997 // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 107–108. – С. 11–20. 3. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» від 15 липня 1997 року N 452/97-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1997. – № 38. – 249 с. 4. *Іщенко О.* Актуальні питання розвитку місцевого самоврядування на сучасному етапі / *О. Іщенко // Вісник НАДУ. – 2004. – № 3. – С. 353–356.* 5. *Європейська Хартія про місцеве самоврядування // Місцева та*

регіональне самоврядування України. – Вип. 1–2 (6–7). – К., 1994. – 185 с. 6. *Комашко М.* Особливості взаємовідносин між органами місцевого самоврядування та місцевими державними організаціями: засади наукового тлумачення / *М. Комашко // Адміністративне право. – 2003. – № 10. – 118 с.* 7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. 8. *Кравченко В.* Територіальний устрій та місцеві органи влади України / *В. Кравченко. – К., 1995. – 89 с.* 9. *Луніна І. О.* Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин: моногр. / *І. О. Луніна. – К.: Наук. думка, 2006. – 432 с.* 10. Рекомендації круглого столу «Місцеві бюджети: реалії і перспективи» За ініціативою Комітету Верховної Ради України з питань бюджету 17 березня 2011 року.

Галина Фесенко

Формування гендерної компетентності української еліти

У статті розглянуто особливості прояву гендерної культури політичної еліти трьох кіл: урядово-політичного, регіонального та громадського. У підсумку гендерний аналіз сучасної політичної культури дозволив окреслити шляхи формування гендерної культури української політичної еліти.

The article deals with peculiarities of gender culture of political elite three laps: the government, political, regional and social. Given special attention the subject-to-subject correlation in the functioning of the Ukrainian political elite. As a result, a gender analysis of contemporary political culture allowed to outline ways of creating a culture of gender Ukrainian political elite.

У XXI столітті політична еліта має відповідати на виклики глобалізації. Одним з пріоритетів глобального розвитку є гендерна рівність. Й Україна, взявши зобов'язання щодо досягнення цілей Третього тисячоліття, визначилася з пріоритетами у гендерній політиці до 2015 року [22, с. 55] щодо по-перше, зменшення розриву у доходах жінок та чоловіків, а по-друге, збільшення представництва жінок на різних рівнях влади до 30 %. Це, у свою чергу, зобов'язує політичну еліту України ініціювати та реалізовувати відповідні стратегії. Втім, очевидним є те, що темпи реалізації гендерної політики занадто повільні, для того, щоб бути втіленими до 2015 року. Гендерні цінності, хоча й розглядається як один з організуючих принципів системи суспільно-політичних відносин, ще не посідають належного місця у свідомості української політичної еліти. Саме тому питання формування гендерної культури української політичної еліти набуває особливої актуальності.

Приділяється особлива увага суб'єкт-суб'єктивним кореляціям у функціонуванні української політичної еліти на сучасному етапі. Аналізується рівень політичної зрілості української еліти з точки зору її готовності збільшити представництво жінок у владі. Відомо, що в країнах з високим рівнем жіночого представництва у структурах влади (Фінляндія – 39,0 %, Норвегія – 35,8 %, Швеція – 33,5 %, Данія – 33,0 %) краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту і т. ін. При цьому, від жінок-політиків очікують не тільки ефективнішого захисту соціальних інтересів населення, конструктивного й активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й продуктивнішого стилю роботи, кращих методів розв'язання проблем суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що на сучасному етапі гендерних досліджень робляться спроби ідентифікувати гендерні проблеми, у тому числі через врахування соціальної структури та культурних особливостей окремої держави [3, с. 6]. Також аналізуються особливості політичної еліти України через осмислення динаміки участі жінок у політичному житті [19], жінка розглядається не як

пасивний конструкт, а як активний елемент соціального розвитку та комунікації. Вітчизняні дослідники, пильно вдивляючись у феномен політичної еліти [12], включають в аналіз її гендерні виміри (Л. Гонюкова [1], О. Кулачак [8], І. Грабовська [2], І. Омелян [11], М. Скорик [15], О. Овчарова [10] та ін.). Робляться спроби конструктивного зламу існуючої парадигми щодо місця жінки в українському суспільстві [4; 7]. Разом з тим, недостатньо з'ясованими залишаються концептуальні питання формування гендерної культури політичної еліти. Видається доцільним продовжити дослідження, зокрема, гендерної компетентності [6] української політичної еліти.

У даному дослідженні аналіз особливостей гендерної культури політичної еліти України ґрунтується на функціональному підході розуміння «політична еліта» (як меншість суспільства, що грає ключову (позитивну чи негативну) роль у виробленні і реалізації стратегічних рішень у процесі функціонування і розвитку суспільства [18]). Політична еліта – це те коло громадян певної політичної системи, які беруть безпосередню участь у прийнятті рішень. На державному рівні послідовну програму, спрямовану на покращення становища жінки в українському суспільстві, покликана здійснювати політично-урядова еліта, на місцевому – коло регіонально-локальних керівників (політичне керівництво регіонів, місцева політична верхівка, керівники суспільно-політичних організацій, діячі, які формують публічну думку). Також до кола політичної еліти належать активісти політичних партій, суспільно-політичних рухів, об'єднань. Усім колам політичної еліти має бути властива висока гендерна культура.

У комплексній оцінці гендерного розвитку України (64 місце серед 136 країн) [23, р. 365] привертає увагу діапазон досягнень: 27 позиція за рівнем гендерного розриву у здобутті освіти, 30 – за показником участі в економічній діяльності, 75 – за рівнем здоров'я, 119 – у політичній сфері. За політичним індикатором Україна посідає дуже низьку позицію (передостання серед країн ОБСЄ) [9, с. 12]. Оцінка гендерного розвитку країни у політичній сфері складається з

таких показників: відсоток жінок в парламенті, кількість жінок-міністерок, кількість років головування жінки у парламенті, уряді (або жінки-президента). Представництво жінок у політиці відображає рівень політичної зрілості еліти. Відомо, що в країнах з високим рівнем жіночого представництва у структурах влади (Фінляндія – 39,0 %, Норвегія – 35,8 %, Швеція – 33,5 %, Данія – 33,0 %) краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту і т. ін. При цьому, від жінок-політиків очікують не тільки ефективнішого захисту соціальних інтересів населення, конструктивного й активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й продуктивнішого стилю роботи, кращих методів розв'язання проблем суспільства. На жаль, Україна поки що не демонструє очевидного прогресу щодо рівня залучення жінок у політичну діяльність. Навіть в Об'єднаних Арабських Еміратах, де жінки отримали виборче право у 2006 році (в Україні – 1919), жінок при владі більше, ніж в Україні (рейтинг ОАЕ за політичним показником – 81) [23, р. 367].

Гендерна асиметрія урядово-політичного кола еліти України є наочним відображенням пануючих стереотипів стосовно пріоритету чоловіків над жінками, які багато віків домінують у масовій свідомості українців [20]. «Ступінь залучення жінок до політичної активності та доступу до прийняття рішень» може розглядатись як ключовий показник гендерної культури політичної еліти. Рівень гендерної культури має визначатись з точки зору того, який відсоток жінок займає посади, обіймаючи які, можна ухвалювати рішення або впливати на їхнє ухвалення нарівні з чоловіками» [17, с. 4]. Поки що українській еліті бракує політичної волі у вирішенні проблем гендерної асиметрії, держава почасти просто закриває очі на проблеми бідності серед жінок, незабезпеченості самотніх матерів, насильства у родинях тощо.

Отже, сучасні трансформації політичної культури української еліти мають включати завдання щодо підвищення її гендерної компетентності. Вирішення питань забезпечення рівності жінок та чоловіків у суспільно-політичній діяльності вимагає прийняття відповідних державних рішень (зокрема, запровадження квот однієї статі на рівні, не менше за 30 %). Усунення гендерної асиметрії вимагає також змістити акцент з відстоювання прав жінок на забезпечення гендерної збалансованості та паритету в суспільстві, усунення причини та умов, які обмежують фактичну можливість жінок брати участь в управлінні державою.

Не дивлячись на те, що Верховна Рада має бути репрезентативним органом, серед депутатів лише 9,8 % жінок. Для того, щоб відстоювати права жінок, жінки-парламентарі об'єдналися в міжфракційне об'єднання «Рівні можливості» [21]. Втім жінки у більшій мірі представлені на нижчих щаблях управлінської ланки: у сільських радах України жінок 51 %, у селищних – 46 %, депутаток міських рад – 28 %. Чим вищим є рівень влади – тим менше до неї допускають жінок. Таке явище називають вертикальною гендерною сегрегацією української політики.

Отже, в Україні існує суспільно-політична потреба у підвищенні гендерної культури, яка дозволяла б політичній еліті не бути суб'єктом ситуацій гендерної нерівності. У цілому високий рівень гендерної компетентності виявляється у здатності чоловіків і жінок зауважувати ситуації гендерної нерівності у суспільно-політичному, економічному, культурному житті громади, а також протистояти сексистським, дискримінаційним діям і

впливам; самим не створювати ситуації гендерної нерівності [6]. Втім в Україні з боку представників політичної еліти проявляється дискримінація щодо жінок й на вербальному рівні, коли з їх вуст лунають закиди у непрофесійності жінок. Так, на думку Прем'єр-міністра М. Азарова, «реформи – це не жіноча справа», Міністра освіти і науки України Д. Табачника «у магістратурі та аспірантурі найкраще навчаються непривабливі дівчата». Образливі вислови з боку політиків – не рідкість для вітчизняних громадян. І це лише верхівка айсбергу цього проблемного аспекту соціального життя – дискримінації жінок в Україні [7]. Гендерно освіченій політичній еліті не мають бути притаманні гендерні стереотипи, вона вільна від гендерних упереджень, в її поведінці відсутні сексистські, дискримінаційні практики. Демократичне суспільство не може прийняти ситуацію, коли половина населення частково або повністю відмежована від ухвалення політичних рішень, важливих для всього суспільства. Однак, аналіз особливостей гендерного паритету в системі державного управління дозволяє твердити про відсутність в Україні чіткої стратегії залучення жінок на управлінські посади у пірамідальній структурі органів влади. Результати соціологічного опитування державних службовців та пересічних громадян показали домінування низького рівня сприйняття гендерного паритету. Таким чином, набуття політичною елітою гендерної компетентності має передбачати й розвинути навички до ефективної поведінки в системі міжстатевої (як суб'єкт-суб'єктної) взаємодії.

Сутнісною характеристикою гендерно відповідальної поведінки є готовність до вирішення різних гендерних дискримінаційних ситуацій (економічних, політичних, культурних). Це підтверджує і європейський досвід: при Кабінеті міністрів ЄС діє Міністерство рівних можливостей, у кожному з міністерств є відповідальна за гендерний аспект особа, у 2007 році був прийнятий закон про гендерний мейнстримінг, відповідно до якого уряд повинен враховувати цей аспект в усіх документах, стратегічному плануванні, методах управління й контролю, наприклад, у держзакупівлях чи прийомі на роботу. Робочий план гендерного відділу Єврокомісії, наприклад, визначає такі *пріоритети гендерної стратегії*: економічна незалежність (рівна участь жінок і чоловіків на ринку праці), послуги для догляду за дитиною, оплата праці, рівність у прийнятті рішень, захист від гендерного насильства, гендерна рівність у зовнішніх діях. Саме тому й політична еліта України має засвоїти технології гендерного мейнстримінгу. А це, у свою чергу, вимагає належного рівня знань з гендерної політики, умінні бачити різні життєві ситуації крізь «гендерні окуляри».

Гендерна парадигма має стати підґрунтям для формування належного рівня компетентності місцевої еліти. Так, соціально-економічний, політичний, культурний простір українського міста має стати простором для реалізації можливих потенціалів, як жінок, так і чоловіків. Сьогодні українські міста обирають амбітні стратегічні цілі – «створення системних умов для відтворення і залучення якісного людського капіталу як основного чинника розвитку міста» [16]. Успішна гендерна політика має охоплювати й процеси проектування життєвого простору міста [2]. Теоретико-методологічний контекст формування гендерної компетентності регіональної еліти передбачає формування так званої гендерної чутливості до потреб місцевої громади.

У такому контексті актуальною стратегією для міст стає *safe city* («безпечне місто»). Відсутність безпеки і комфорту перешкоджають жінкам у повній мірі користуватися

простором міста. Коли жінки і дівчата відчувають, що середовище їм загрожує, вони обмежені в його використанні. Створення міста, безпечного для жінок, може розширити їх можливості – соціальні, економічні, культурні. Міста мають бути безпечними і комфортними для усіх, а їх простори пропонувати їм широкі можливості в сфері праці, освіти, відпочинку.

У вітчизняній муніципальній практиці спостерігаються окремі ініціативи щодо виявлення гендерних розривів у користуванні міськими просторами. Тож існує потреба у спеціальних розробках «гендерні компоненти» для ефективного управління міськими територіями з метою створення умов для якісного життя, самореалізації усіх мешканців. Вирішення поставленого завдання вимагає:

- підготовки рекомендацій щодо покращення якості муніципальних послуг через максимально повне урахування гендерних індикаторів;

- впровадження методик гендерного аудиту міського простору в діяльність органів місцевого самоврядування для формування гендерно-справедливого життя у місті;

- підвищення рівня залученості громадян до процесу формування змісту послуг, які надаються місцевим самоврядуванням.

Оскільки моніторинг якості життя у місті неможливий без урахування потреб мешканців за окремими статевими групами, слід враховувати те, що жінки та чоловіки різного віку, різних соціальних категорій можуть мати свою відповідь на питання «Чого не вистачає в моєму місті/районі для комфортного проживання?». Наприклад: рівень зручності, доступності та якості міських територій для мешканців за районами/мікрорайонами проживання і у різний час доби; рівень благоустрою прибудинкових територій (наявність тротуарів, дитячих та спортивних майданчиків, парко-місць, пандусів; санітарний стан та озеленення території, наявність бездомних собак тощо); якість житла (новобудова чи «хрущовка», житловий масив чи «промзона», і т. ін.) за районами/ мікрорайонами міста; наявність та рівень освітлення.

Гендерні стратегії українських міст, на нашу думку, мають враховувати досвід європейської міської політики, де комплексний аудит міста здійснюється за 250 показниками (у т. ч. тими, що акцентують увагу на досягненні інклюзивності, сприянні участі жінок у прийнятті рішень на усіх рівнях) [24].

Відповідно до європейської практики втілення гендер-мейнстрімінгових технологій, в структурах муніципалітетів має функціонувати окремий відділ, що скеровує роботу усіх напрямків життєдіяльності міста на досягнення певних гендерних показників. Саме тому фахівці різних відділів, плануючи свою роботу, мають обов'язково вказувати, яким чином вплинуть заплановані заходи на становище жінок та чоловіків у місті. Гендерні індикатори знаходяться у фокусі уваги фахівців різних галузей знань, й змінюють акценти у територіальній організації міського простору у цілому з гендерно нейтральних на гендерно чутливі. Втім у стратегіях розвитку українських міст досі відсутні відповідні «гендерні ініціативи» щодо гармонізації міського простору. Така ситуація обумовлена, у тому числі, й недостатньою інформованістю фахівців міського господарства про існуючі сучасні методики вирішення гендерних проблем.

Формування гендерної культури політичної еліти України має торкатися світоглядних трансформацій, як у суб'єктно-об'єктній, так суб'єктно-суб'єктній площині. Глибинних зрушень потребує усталена система цінностей, норм і

правил, культурних потреб і засобів їх задоволення. Нова політична еліта має формуватися на принципах гендерного партнерства.

Гендерні підходи до розвитку української політичної еліти передбачають також активну участь жінок у громадському житті [7]. Останніми роками в Україні спостерігається ріст жіночих неурядових громадських організацій, але попри це навіть медійний ефект від їхньої діяльності лишається непомітним, хоча організаційна структура для діяльності жіночого руху наявна. Частина жіночих організацій загалом займається питаннями соціальної сфери, починаючи від екологічних ініціатив («Мама-86», «Екофем», «Мама і дитя»), і закінчуючи правозахисними організаціями («Ла Страда Україна»). Такі організації концентруються на певній точковій проблемі: чи-то торгівля людьми, домашнє насильство, чи-то підвищення компетентності жінок у сфері дрібного бізнесу та робота з самотніми матерями. Соціально-орієнтовані організації, хоч і ставлять за мету системні зміни у суспільстві, але обирають тактику поступових змін, проводячи тренінги, школи, благодійні акції та працюючи з окремими виявами проблемних сфер у суспільстві. Жіночі організації працюють у певних секторах діяльності (екологія, права людини, протидія домашньому насиллю тощо). Пріоритетним завданням розвитку жіночого руху має стати посилення солідарності, розробка спільної програми дій.

Українській еліті потрібно активніше рухатися у напрямку від гендерної некомпетентності до компетентності, тобто набуття та освоєння гендерних знань, умінь і способів гендерно коректної та гендерно відповідальної поведінки. Гендерна компетентність політичної еліти передбачає не лише знання у галузі гендерних досліджень, а й розвинуті навички рефлексії цих знань, екстраполювання їх на управлінський процес, вміння здійснювати стратегію. Підвищення гендерної компетентності дозволить здійснити якісний перехід політичної системи у новий стан – гендерного паритету. Конструктивне поєднання гендерних ролей в політичній діяльності суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень.

Гендерна культура політичної еліти має виявлятися через:

- по-перше, належний рівень обізнаності про існуючі ситуації гендерної нерівності, чинники і умови, що їх викликають; володіння базовими знаннями гендерної теорії, розвинутими вміннями помічати й адекватно оцінювати ситуації гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності;

- по-друге, здатність не проявляти у своїй поведінці гендерно дискримінаційних практик; спроможність конструктивно вирішувати гендерні проблеми і конфлікти, якщо вони виникають.

1. Гонюкова Л. Освітня складова впровадження гендерної рівності / Л. Гонюкова // Гендерна політика міст: історія та сучасність. Вип. 4 / Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харків, 23–25 жовтня 2013 року): Наук. зб. – Х.: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – С. 35–41. 2. Грабовська І. Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст / І. Грабовська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – 2007. – № 11. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/ukrainoznavstvo/articles/Sources_grounds_of_the_investigation_Paritet_democracy_Gender_democracy_Ukrainian_add_World_context_12970.pdf. 3. Даудова Г. В. Формування та реалізація державної гендерної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук. держ. упр.: спец. 25.00.02 «Механізми дер-

- жавного управління» / Г. В. Даудова. – Харків, 2008. – 21 с. **4.** Жінки в добу змін, 1989–2009: Польща, Чеська Республіка, Словаччина, Східна Німеччина та Україна. – К., 2012. – 124 с. **5.** Жінки в політиці: міжнародний досвід для України / За заг. ред.: Я. Свєрдлюк та С. Оксамитної. – [Електронний ресурс] // За матеріалами міжнародного наукового семінару «Жінки в політиці: міжнародний досвід для України», Київ – НаУКМА – 7 жовтня 2005 року. – К.: Атіка, 2006. – 272 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dfc.ukma.kiev.ua/books/women_politics_ukr_text.pdf. **6.** Клецина И. С. Развитие гендерной компетентности государственных и муниципальных служащих в процессе гендерного образования / И. С. Клецина // Женщина в российском обществе. Российский научный журнал. – 2007. – № 3 (44). – С. 60–65. **7.** Коркач Д. Жіноцтво протестує? Права жінок у вуличній політиці / Д. Коркач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://liva.com.ua/women-protests.html>. **8.** Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії: [монографія] / О. Кулачек. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 304 с. **9.** Норрис П. Гендерное равенство на выборах должностях: шестиступенчатый план действий / П. Норрис, М. Крук. – К., 2011. – 88 с. **10.** Овчарова О. Г. Гендерная асимметрия политики: к вопросу об актуальности научного исследования проблемы / О. Г. Овчарова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2008. – № 2. – С. 37–42. **11.** Омелян І. Гендер у політиці – історія боротьби за політичні права жінок / І. Омелян; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gender.at.ua/news/2010-03-04-294>. **12.** Рибалка С. В. Структура регіональної політичної еліти: тенденції розвитку на пострадянському просторі / С. В. Рибалка // Політологія. – 2012. – № 10 (90). – С. 99–112. **13.** Рябоконт Л. Українська політична еліта потребує «зміни» статі / Л. Рябоконт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinska-politichna-elita-potrebuie-zmini-stati>. **14.** Свіченська О. О. Жіноче політичне лідерство в Україні / О. О. Свіченська; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Politologia/4_88419_doc.htm. **15.** Скорик М. Коментарі – Pro i Contra: жінки і «чоловіча» політика / М. Скорик; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/>. **16.** Техническое задание на выполнение работы «Разработка стратегии развития города Харькова до 2030 года» (проект). 19.10.2011. — Харьков: Харьковский городской совет, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/documents/43389.doc>. **17.** Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегія впливу / Л. Кобилянська, О. Суслєва. – К.: Український жіночий фонд, 2011. – 48 с. **18.** Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» / В. Фесенко // І. – 2006. – № 45; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>. **19.** Фесенко В. Динамика политического участия женщин: самоорганизация, политическое движение, вхождение во власть (1989–1998) / В. Фесенко // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике // Гендерные реконструкции политических систем; Сб. – СПб.: Алтейя, 2004 – С. 834–874. **20.** Харченко Л. В. Політична культура регіональних політичних еліт: можливі підходи до вивчення (на прикладі Львівської області) / Л. В. Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4(5). – С. 27–32. **21.** Черевко А. «Ми робимо політику зрозумілішою» / А. Черевко; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wcu-network.org.ua/ua/possessing-equal-rights/article/%C2%ABMi_robimo_poltiku_zrozumlshoju%C2%BB. **22.** Ціль 3: Забезпечення гендерної рівності // Цілі розвитку Тисячоліття. – К.: Міністерство економіки України, 2010. – С. 53–62. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ime.edu-ua.net/cont/Cili.pdf>. **23.** The Global Gender Gap Report 2013. – Geneva: World Economic Forum, 2013. – 397 p.; [Electr. resurs]. – Access mode: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2013.pdf. **24.** Urban Audit cities outside the EU [Electr. resurs]. – Access mode: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/city_urban.

V. Освітнянська та культурно-мистецька еліта України

Ніна Авер'янова

Василь Кричевський як представник української мистецької еліти

Показано внесок Василя Кричевського як представника мистецької еліти в художню скарбницю України. Підкреслено значення його творчості для збагачення та оновлення національних традицій у мистецтві.

The contribution of Vasyl Krychevskyj as the representative of artistic elite into art treasury of Ukraine is shown. The role of his creative work for enrichment and renewal of the national art traditions are underlined.

Еліта – це особлива група людей, яка завдяки своєму інтелекту, нестандартності мислення і неординарності дій, завдяки своєму культурно-духовному розвитку і високим моральним якостям, стає «обраною» у різних сферах суспільного життя (політиці, мистецтві, науці, бізнесі, спорті). Мистецька еліта завжди посідала вагоме місце в середовищі національної та духовної еліти українського народу. Розвиток творчої активності мистецької еліти визначається характерними культурно-історичними ознаками та панівним для кожної доби світосприйманням. Водночас мистецька еліта на основі власного художнього досвіду, світогляду, естетичних поглядів та ідеалів усвідомлює зміст і дух культурно-мистецьких потреб суспільства, його окремих груп і надає цим потребам художньої форми. Мистецька еліта здатна до активної творчої й громадської діяльності, що втілена в конкретних результатах. Практична діяльність мистецької еліти спрямована на продукування різноманітних творів мистецтва, художніх образів, естетичних ідей, концепцій, поглядів, художніх смаків, мистецьких стилів, що мають своє змістовне, ідейне, смислове й ціннісне наповнення. Мистецьку еліту характеризують такі риси, як емоційно-почуттєва сфера, обдарованість, талант, художнє сприйняття світу, художня освіта, мотивація й активність мистецької діяльності, характер мислення, креативна активність, професійна компетентність. Цілком зрозуміло, що професійна і творча діяльність її представників має поважний вплив на світоглядні трансформації в суспільстві [1].

Безсумнівно, що Василя Григоровича Кричевського (1872–1952) можна зарахувати до представників української мистецької еліти. З його ім'ям уособлюється драматизм розвитку вітчизняної культури радянської доби. Він, що досяг значних успіхів у мистецтві, один із новаторів української архітектури, творчість якого мала вплив і продовження у культурі України впродовж ХХ ст., став свідком знищення багатьох своїх художніх робіт і проєктів та змушений був прожити в еміграції – у далекому Каракасі (Венесуела). На думку професора Дем'яна Горняткевича, «...його багатогранну мистецьку діяльність і його великі заслуги на широкому полі нашого культурного життя можна назвати без якого-небудь перебільшення новітнім ренесансом українського мистецтва» [3, с. 18].

З дитячих років, проживаючи на Слобожанщині з її козацькими традиціями, Василь Кричевський вбирав у себе духовні надбання української народної естетики. Навчався в Залізнично-технічному училищі в Харкові, на той час престижному навчальному закладі, адже в Російській імперії активно розбудовувалася залізниця. В цьому закладі, окрім

основних дисциплін, таких, як математика, фізика, технологія металів та ін., викладали на належному професійному рівні малювання й креслення. Після закінчення Залізнично-технічного училища Василь Кричевський став архітектурним креслярем при Харківській міській управі, де виконував і нескладні проєкти. Працював у інженера й архітектора Сергія Загоскіна, який водночас опікувався молодим митцем і в якого Василь Кричевський пройшов справжній вишкіл у галузі архітектурної освіти. Саме у Сергія Загоскіна молодий художник виконав свої перші творчі архітектурні проєкти.

Коло наукових знань Василя Кричевського розширилося на публічних лекціях з історії України й мистецтва, етнографії та народного мистецтва, які він відвідував у Харківському університеті. Слухав лекції істориків Дмитра Багалія й Івана Міллера, природознавця Андрія Краснова, мистецтвознавця Єгора Редіна, етнографа і фольклориста Миколи Сумцова. У подальшому перейшов до майстерні Олексія Бекетова, талановитого архітектора з великим досвідом роботи. В нього Кричевський спеціалізувався з художнього оформлення будівель, проєктування фасадів та інтер'єрів. Відсутність художньої й інженерної освіти в великих центрах Російської імперії – Москви й Петербурга – сприяли тому, що майбутній митець знайшов «свою українську дорогу» [9, с. 6]. Водночас Василь Кричевський почав збирати твори народного мистецтва, вивчав пам'ятки української національної культури, брав активну участь у художніх виставках Харкова і Києва. Аквапельні пейзажні твори майстра відрізнялися широкою колористичною палітрою і професійною технікою виконання. Вони були оригінальними і самобутніми, проте не поступалися працям таких відомих на той час майстрів українського живопису, як Сергій Васильківський, Петро Левченко, Олександр Мурашко та ін., що мали спеціальну художню освіту й навчалися у Петербурзькій академії мистецтв.

Слід зазначити, що той період в історії України, коли Василь Кричевський ступив на шлях творчості, характеризувався прогресивними соціально-економічними і суспільно-політичними змінами. Зазначені трансформації в соціумі сприяли піднесенню в галузі художньої культури. Для самоствердження українського мистецтва та визнання його самобутності й окремішності вченими здійснювалася періодизація історії мистецтв України. Дослідники прагнули визначити специфічні риси національного стилю в усіх видах українського мистецтва, зокрема, в архітектурі, живописі, графіці, декоративному мистецтві, що несло в собі не лише естетичний, а й ідейний сенс. Обґрунтування українського стилю в мистецтві здійснювалося на міцній науковій основі,

завдяки зусиллям археологічних організацій, установ та науковців-археологів. Це поставало засобом збереження національно-культурної ідентичності українства, адже доводило його окремих і самобутній шлях в історії. Серед таких відомих вчених, як Микола Біляшівський, Василь Горленко, Олександр Лазаревський, Георгій Лукомський, Вадим Модзалевський, Олексій Новицький, Григорій Павлуцький, Микола Петров, Микола Сумцов, Костянтин Широцький, брати Вадим і Данило Щербаківські, що зробили значний внесок у справу дослідження української художньої спадщини, почесне місце зайняв і Василь Кричевський. Він «...незвичайно багато збирав, зарисовував і занотовував українських матеріалів, особливо хат, вітряків, пейзажів і був першорядним знавцем полтавського й харківського народного мистецтва» [10, с. 143].

Тому не дивно, що в 1902 р. Василь Кричевський, дізнавшись про конкурс на проект будинку Полтавського губернского земства (нині використовується як Полтавський краєзнавчий музей), підтримав пропозицію побудови його в українському стилі. Звичайно, це спричинило протистояння між представниками української культури, з одного боку, й російської, з іншого. Питання щодо існування українського стилю в архітектурі було навіть винесено на сторінки преси. Зрозуміло, що російські наукові часописи відкидали таку можливість, а дослідники української спадщини, що ґрунтовно її вивчали, переконливо доводили протилежне. Поняття «український стиль» в мистецтві обґрунтовувалось діячами культури, як щось «своє» й специфічне в українській мистецькій традиції, таким чином, український стиль забезпечував тяглість у мистецтві й доводив його своєрідність.

На конкурс з побудови будинку Полтавського губернского земства, який відбувся у червні 1903 р., було подано п'ять проектів, виконаних у різних художніх стилях. Серед них був і проект відомого на той час архітектора Івана Жолтовського, у подальшому академіка архітектури. Однак журі надало перевагу проекту Василя Кричевського «десятьма голосами проти одного» [3, с. 33]. Важливо те, що він «синтезував у Полтавському земстві найцінніші й найкращі елементи, які виплекали досі в своїх зразках справжні творці українського народного стилю» [3, с. 36]. Практика, яку Василь Кричевський пройшов в архітекторів Сергія Загоскіна та Олексія Бекетова, його постійна самоосвіта й професійне вдосконалення, а також велике бажання творити українське мистецтво сприяли тому, що митець виграв конкурс, не дивлячись на жорсткі протистояння російських митців і чиновників. Проте Василь Кричевський український народний стиль намагався подати відповідно до потреб нового часу, до вимог нових технологій. Валентина Рубан-Кравченко підкреслює, що «навіть застосування традиційного для України будівельного матеріалу – глини – було переосмислене Кричевським із сучасних позицій, із врахуванням європейського досвіду» [8, с. 128]. Для цього він вивчав роботу майстрів в Опішні (містечко в Полтавській області, де упродовж століть інтенсивно розвивалося гончарство і де були відомі майстри-цегляри), а також для ознайомлення з європейськими досягненнями в галузі кераміки відвідав керамічні заводи Відня, Варшави і Кракова.

Для багатьох дослідників української спадщини побудова будинку Полтавського губернского земства стала поштовхом для ґрунтовного вивчення народної архітектури, як давніх церков, так і цивільних споруд. У подальшому утворилася ціла плеяда архітекторів – Микола Даміловський, Дмитро

Дяченко, Костянтин Жуков, Олександр Лушпинський, Віктор Троценко та ін., які в своїх спорудах продовжували розвивати український стиль, наприклад, впроваджуючи стилізовані прийоми народної дерев'яної архітектури та ін. У своїй творчості Василь Кричевський постійно звертався до народного мистецтва, яке для нього було гарантом збереження національної культури та її міцним автентичним підґрунтям. Збираючи й вивчаючи селянські керамічні вироби, старі килими й вишивки, предмети народного побуту, художник відчував і бачив у них високі мистецькі цінності. Вадим Щербаківський у своїх спогадах зазначав: «В домі Грушевського, під дахом, він мав свій власний музей. Це була велика кімната в усю ширину дому і дуже довга, мабуть, не менше 15 метр. в довжину... В цьому музеї містилося більше двохсот килимів, зложених у шафи, більше 250 шт. керамічних речей, головні мисок... Тільки треба сказати, що всі ці речі були надзвичайної вартості» [9, с. 16].

Таким чином, Василь Кричевський, з одного боку, опираючись на народну естетику, а з іншого, – на найкращі тогочасні професійні мистецькі твори постав в українському мистецтві як новатор. Це дало змогу збагатити національну мистецьку традицію та розвивати свій український стиль.

Талант Василя Кричевського проявився і в графіці. Він один із перших звернувся до мотивів українських стародруків, але знову ж таки, намагаючись відродити славні традиції старої української графіки XVII–XVIII ст., художник виробив свій власний стиль, що відповідав сучасним запитам доби. Так були оформлені «Ілюстрована історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віках», «Наша політика» Михайла Грушевського, що дало початок новому стилю в графічному оформленні української книги. «Через геометричну стилізацію він наближав традиційні й нові пластичні мотиви до сучасного звучання» [5, с. 67]. Художник на прохання Вадима Щербаківського до задуманого ним видання «Українське мистецтво» створив 28 обгорток. Окрім цього, «шедевром книжкової графіки, який без сумніву можна віднести до стилю Art Deco, стала обкладинка В. Кричевського до роману Ю. Яновського «Майстер корабля» (Х., 1928)» [5, с. 68], – зауважує Ольга Лагутенко.

Попри створення архітектурних проектів, ілюстрацій до книжок, акварельних і олійних картин, митець займався громадською діяльністю – організовував художні виставки українського народного мистецтва, а в буремні роки революції, як патріот і українець з високою національною самосвідомістю, розбудовував Українську державу: створив великий і малий державні герби України, грошові знаки для Центральної Ради, велику й малу печатки, був одним із засновників Української академії мистецтв. Заснування в 1917 р. академії мистецтв важко переоцінити, це було важливою віхою в розвитку української художньої освіти. Адже тепер митці могли навчатися на рідній землі й творити тут свою національну культуру, бо відсутність в Україні вищого навчального мистецького закладу призводила до того, що багато художників змушені були від'їжджати за кордон на навчання, а потім не поверталися.

Сучасні дослідники відзначають і вагомий внесок Василя Кричевського у розвиток кінодекораторського мистецтва. Як відомо, в 1926 р. його було запрошено консультантом до новоствореної кінофабрики в м. Одеса. Художник зважився прийти в кіно, на той час нову сферу мистецької діяльності, й тут зміг сказати своє вагоме слово. Працював над виконанням складних декорацій до низки фільмів «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Борислав сміється», «Звенигора»,

«Назар Стодоля», «Кармелюк» та ін., де репрезентував свої знання з історії й етнографії. Митець не боявся відходити від загальноприйнятих методів декоративного оформлення фільмів і впроваджувати свою методику. Спрямованість художника на експеримент і новизну сприяла тісній творчій співпраці з Олександром Довженком. У подальшому талант Василя Кричевського розкрився у першій кольоровій картині «Сорочинський ярмарок» (1939 р.) за однойменним твором Миколи Гоголя. В оформленні декорацій до цього фільму Кричевський використовував національні кольори, поєднуював жовтий і блакитний, що «викликало нарікання поборників «інтернаціоналізму»: через політичні асоціації декорації було перероблено» [6, с. 19].

За радянських часів Василь Кричевський продовжував свою роботу в напрямку розвитку українського стилю в мистецтві. Йому належить авторство цілої низки визначних національно-своєрідних споруд, серед них будинок музею Тараса Шевченка на Чернечій горі у Каневі (у співавторстві з архітектором-художником Петром Костирком). У 1938 р., не дивлячись на «боротьбу з буржуазним націоналізмом», художній журнал «Малярство і скульптура» Органу Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР та оргкомітету Спілки радянських художників України опублікував статтю, в якій щодо оформлення Музею Тараса Шевченка в Каневі зазначалося: «Дуже багато оздоблена внутрішня архітектура: колір і малюнок орнаменту залу скомпоновано на основі аналізу мотивів українського народного орнаменту; тут, безумовно, позначилася рука такого видатного знавця українського народного орнаменту, яким є В. Г. Кричевський. По суті ми ще ніде не маємо такого багатого синтезу в сполученні народного орнаменту й народної архітектури, який застосовано в цьому музеї. Тому не дивно, що наша архітектурна громадськість дуже високо оцінює споруду музею» [7, с. 5].

Окрім багатогранної творчої діяльності, Василь Кричевський знаходив час для відстоювання і захисту пам'яток української культури.

Попри життєві труднощі й негаразди творчість Василя Кричевського була поцінована – йому було присуджено науковий ступінь доктора мистецтвознавства (1939 р.) та присвоєно почесне звання заслуженого діяча мистецтв (1940 р.).

У кінці 1943 р. Василь Кричевський з сім'єю виїхав до Львова, де йому моральну і матеріальну підтримку надавав митрополит Андрей Шептицький. Рятуючись від переслідувань радянської влади, родина Кричевських навесні 1944 р. змушена була від'їжджати далі на Захід, шлях проходив через Чехословаччину, Австрію, Німеччину. Влітку 1945 р. Василь Кричевський з сім'єю перебрався до Парижа, де оселився у свого старшого сина Миколи Кричевського, а потім переїхав з дружиною до родового маєтку друга Миколи – французького драматурга і мистецького критика Шарля де Пейре-Шапої [8, с. 483]. Тут Василь Кричевський мав можливість багато працювати, він писав полотна, займався оформленням книг, що давало певні кошти на прожиття. Визнанням його праці й таланту українською громадою стало одностороннє обрання митця почесним дійсним членом Української вільної академії наук на з'їзді українських науковців-емігрантів в Аугсбурзі (Німеччина). Художник постійно цікавився культурно-мистецьким життям українців в еміграції, виконував роботи на українську тематику – ілюстрації до історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»; до альманаху «Українське мистецтво»,

що був виданий у Мюнхені 1947 р., написав рецензію; до конкурсу, оголошеного українською православною громадою в Канаді, створив проект церкви у Вінніпезі.

Кінцевою точкою довгої й виснажливої мандрівки став Каракас у Венесуелі (навесні 1948 р.). Каракас означає «місто червоних дахів», таким воно й було – живописним, тихим з невисокими будинками з червоними дахами, проте зовсім не влаштованим [8, с. 491]. Василь Кричевський, не дивлячись на свій поважний вік, матеріальні труднощі та побутову невлаштованість, багато малював. В Каракасі митець не забував, що він родом з України й тут продовжував свою творчу діяльність щодо розвитку українського мистецтва – ним було підготовлено до видання етнографічно-архітектурний альбом, який відображав національні особливості українських хат [2, с. 26]; на замовлення українців з Німеччини створив обкладинку до журналу «Українське мистецтво». Перебуваючи на чужині, митець експонував свої полотна на міжнародних виставках у Парижі, Нью-Йорку, Лос-Анджелесі та в ін. великих містах світу; виставляв свої роботи й на венесуельських художніх виставках. Навіть в останні роки свого життя Василь Кричевський не втрачав енергійності й завзятості, не полишав художньої практики та не переживав «душевної депресії» [3, с. 54]. Майстер створив обкладинки до «Українського православного календаря» на 1952 і 1953 рр., виконував ілюстрації до повістей Миколи Гоголя.

Усі представники родини Кричевських, щедро обдаровані художнім талантом, працювали задля розвитку і популяризації українського мистецтва. Так, Федір Кричевський, рідний брат Василя, живописець і заслужений діяч мистецтв УРСР, був серед засновників Української академії мистецтв, викладав у Київському художньому інституті. Дружина Василя Кричевського також робила посильний внесок у розвиток українського мистецтва. Адже відомо, що вона мала рукопис – монографію про «староукраїнське скляне виробництво з унікальним ілюстраційним матеріалом» [3, с. 19]. Він, на жаль, був втрачений у 1943 р. під час еміграції на Захід. Варто згадати також синів Василя Кричевського: Миколу – відомого аквареліста, графіка і художника театру, Василя – живописця, графіка, художника кіно. Відомою діячкою української культури була також онука Василя Кричевського, Катерина (1926 р. народження), яка продовжувала справу батька й діда. Освіту вона здобула в художній промисловій школі Праги й Гейдельберзькому університеті в Німеччині. Брала участь у багатьох мистецьких виставках США й Канади [4, с. 135], а з 1993 р. експонувалася в Україні. У своїй творчості художниця неодноразово зверталася до української тематики. До свого 80-річчя вона написала книгу «Мої спогади», яку було видано з ілюстраціями родини Кричевських. «Та де б не жили, і де б не працювали Кричевські, вони скрізь залишалися національними майстрами, глибоко закоріненими в українські художні традиції, а їхня творчість яскраво втілює шляхи українського мистецтва у XX столітті» [8, с. 14]. Саме завдячуючи родині великого митця до України в 2003 р. повернулося понад 300 його художніх творів [5, с. 64].

Отже, Василь Кричевський зреалізував себе у багатьох видах мистецтва – в архітектурі, живописі, графіці, декоративно-прикладному мистецтві, театрі, кіно. З його ім'ям пов'язане започаткування самобутньої національної течії в мистецтві, створення українського стилю, який базувався на професійному знанні народного мистецтва та модерних здобутках доби. Художні твори Василя Кричевського стали

взірцем і джерелом натхнення для багатьох поколінь митців. На сьогодні живописні роботи художника знаходяться в багатьох музеях і галереях Києва, Харкова, Львова, Петербурга, Москви, Кракова, Парижа, Відня, Берліна, Нью-Йорка й ін. містах Європи й Америки, що підтверджує його талант і високий професійний рівень. До останніх днів свого життя Василь Кричевський залишався українським митцем і працював для розбудови національної культури.

1. *Авер'янова Н.* Українська мистецька еліта в цивілізаційному поступі українства / Ніна Авер'янова // Українознавчий альманах. – 2012. – Випуск 8. – С. 134–137. 2. *Блакитний Є.* Кричевські. II. Василь Кричевський / Євген Блакитний // Образотворче мистецтво. – 1999. – № 3–4. – С. 23–26. 3. *Горняткевич Д.* Українські мистці в автобіографіях / Проф. Дам'ян Горняткевич. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1958. – 79 с. 4. Книга мистців. Перша зустріч українських мистців Канади й Америки з грома-

дянством. – Торонто, 1954. – 312 с. 5. *Лагутенко О.* Трикутник-виноград (Василь Кричевський) / Ольга Лагутенко // Музейний провулок. – 2004. – № 1. – С. 64–69. 6. *Пашкова О.* Дизайнерський стиль В. Г. Кричевського (український кінематограф 1920–1930-тих років) / Ольга Пашкова // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. – 2011. – Вип. 9. – С. 12–20. 7. *Радіонов Г.* Музей Т. Г. Шевченка в Каневі / Г. Радіонов // Малярство і скульптура. – 1938. – № 3 (березень). – С. 4–6. 8. *Рубан-Кравченко В.* Мистецькі роди України. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Ч. 1. Василь Кричевський / Валентина Рубан-Кравченко. – К.: Криниця, 2004. – 704 с., іл. 9. *Щербаківський В.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського / Проф. Вадим Щербаківський. – Лондон: Накладом української видавничої спілки, 1954. – 56 с. 10. *Щербаківський В.* Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.

Тетяна Антонюк

Університетська еліта у забезпеченні міжнародної інтеграції національної системи вищої освіти України

Роль і значення університетської еліти у забезпеченні інтеграції національної вищої школи у міжнародне освітнє товариство є визначальною. Підтвердженням цього є практичний досвід Київського національного університету імені Тараса Шевченка у розвитку міжнародної складової життєдіяльності вишу.

The role and value of the university elite in providing of integration of the national higher school system into international educational society are analyzed. The experience of the development of international cooperation of Taras Shevchenko National University of Kyiv confirms it.

Приєднання до Болонського процесу вимагає від національної системи вищої освіти підвищення якості освітніх послуг, пріоритетного розвитку університетської науки. Забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної вищої освіти та входження в світовий освітній простір є незаперечною потребою в умовах глобалізації. Успіх реформування університетів значною мірою залежить від активізації міжнародної компоненти в їх діяльності. Активна міжнародна співпраця, водночас, залежить від якісного кадрового потенціалу вишів, здатності керівництва і професорсько-викладацького складу плідно співпрацювати з закордонними вишами, брати участь у реалізації міжнародних наукових і освітніх проектів і програм. Університетська еліта провідних українських вишів здатна забезпечити інноваційний поступ конкретного вишу і системи освіти в цілому, поширювати позитивний імідж України в світі і забезпечувати високоякісну підготовку фахівців для вітчизняної та світової економіки.

У статті ставиться мета з'ясувати роль і значення еліти ВНЗ у підготовці висококваліфікованих фахівців, створенні привабливого іміджу для системи вищої освіти України та забезпеченні інтеграції в міжнародний освітній простір. Висвітлити досвід Київського національного університету імені Тараса Шевченка, як показовий для вищих навчальних закладів України.

Еліта (від французького elite – краще, добірне, від латинського eligo – вибираю) – це найкращі представники суспільства, або його частини; група професіоналів [18, с. 164]. Університетська еліта, або еліта вищих навчальних закладів – це, відповідно, професорсько-викладацькі, наукові і педагогічні кадри, керівники вишів. Вони мають бути професіоналами своєї справи, відомими діячами науки й освіти, які покликані підготувати для суспільства

нове покоління фахівців для всіх сфер економіки, достойних громадян, патріотів.

Кадрове забезпечення вищих навчальних закладів є однією з головних проблем національної системи вищої освіти [9]. Від якості професорсько-викладацького складу вишів залежить якість підготовки фахівців, імідж університету та конкурентоспроможність на світовому ринку освітніх послуг, а отже, й міжнародне співробітництво та інтеграція в світовий освітній простір. Якісне кадрове забезпечення вищих навчальних закладів гарантує на виході з університету якісно підготовлених фахівців – майбутню еліту держави, а в сфері національної освіти міжнародну конкурентоспроможність і повну свободу для інтеграції у світовий освітній простір. Активна міжнародна співпраця вишів неможлива без постійного вдосконалення кадрового потенціалу вищих навчальних закладів. Потребна системної співпраці з закордонними вишами вимагає від керівників, всіх працівників вітчизняних ВНЗ, особливо від професорсько-викладацького складу, високих компетентнісних характеристик, професіоналізму, знання іноземних мов, готовності працювати в будь-якому університеті Європи, світу, здатності донести до студентів не лише знання свого фаху, бажання наукових пошуків, але й прищепити повагу до України.

Аналіз міжнародного співробітництва столичних вищих навчальних закладів України свідчить, що успішний розвиток ВНЗ залежить від якісного кадрового забезпечення. Столичні виші, які працюють над формуванням університетської еліти, змогли багато зробити у справі реформування і модернізації своїх вишів. У сучасних умовах вони продовжили кращі традиції міжнародного співробітництва своїх вишів, організували і динамічно розвивають міжнародні зв'язки з закордонними вищими школами та поступово інтегруються в європейський і світовий освітній простір. Від наявності якісного науково-педагогічного складу університету залежить

рівень успішності міжнародної активності, можливість утримувати високі рейтинги на внутрішньому ринку освітніх послуг, бути знаними за кордоном. Це дозволяє з року в рік збільшувати контингент іноземних студентів, нарощувати присутність на світовому ринку освітніх послуг.

За рейтингом найуспішніших ВНЗ України у плані міжнародного співробітництва, а отже, і кадрового забезпечення, серед класичних університетів перше місце посідає Київський національний університет імені Тараса Шевченка [23]. Серед стратегічних завдань колективів ВНЗ м. Києва, як і національної системи вищої освіти в цілому, одним із найпріоритетніших є входження до світового та європейського освітнього простору. Активізації цього напрямку університетської діяльності вимагає Болонська декларація і потреби розвитку сучасного вишу. Досягнення такої стратегічної мети можливе лише завдяки забезпеченню високої якості освіти й наукових досліджень, їх нерозривної інтеграції та поєднання з інноваційною діяльністю. Саме в цьому й полягає місія класичного університету дослідницького типу, модель якого успішно вибудовується в КНУ імені Тараса Шевченка. Як один із флагманів української науки й освіти університет впевнено входить в європейську і світову систему вищої освіти, має великий досвід у галузі освіти, його імідж у царині фундаментальної підготовки фахівців досить високий, впродовж 179 років забезпечує українське суспільство, суспільства інших країн світу якісною освітою, яка є виміром прогресу людства.

У сучасних умовах, коли розвиток освіти є одним із пріоритетів Ради Європи, процеси інтернаціоналізації освіти набувають особливої ваги і темпів. КНУ всі ці роки залишався одним із провідних вищих навчальних закладів, що забезпечував інтеграцію української системи вищої освіти в європейську і світову.

Завдяки кадровому забезпеченню університету та фінансовій і організаційній підтримці зарубіжних партнерів в університеті створено Франко-українське об'єднання в галузі молекулярної хімії, Українсько-німецьку кафедру екологічного менеджменту і підприємництва, Українсько-німецький науково-освітній центр з нанобіотехнологій. Більше третини зарубіжних відряджень викладачів і близько половини відряджень студентів спрямовані якраз до університетів-партнерів. У рамках міжуніверситетського партнерства створені та діють дві спільні магістерські програми в галузі хімії: з університетом ім. Поля Сабатьє (м. Тулуза) та з університетом в м. Анже (Франція), які дозволили 5 випускникам-хімікам отримати у 2010–2011 н. р. подвійні дипломи (відповідальна проф. Войтенко З. В.). Подібна франко-українська магістерська програма для фізиків і хіміків за спеціальностями «Конденсований стан у нанофізиці» та «Інструменти й методи аналізу у фізичній хімії» спільно з університетом м. Страсбург (Франція) почала діяти з 2010–2011 навчального року. Відповідальні за її реалізацію і результати академік НАНУ Л. А. Булавін, с. н. с. хімічного факультету Н. В. Куцевол. Підготовлено також спільну магістерську програму у сфері германістики «Німецька мова як іноземна» разом з Інститутом ім. Гердера Лейпцизького університету (відповідальні: д. ф. н. Р. Є. Пилипенко та доц. І. В. Сойко).

Студенти та аспіранти активно беруть участь у важливих суспільно-освітніх проектах разом з німецькими університетами-партнерами, які фінансуються Німецькою службою академічних обмінів за окремою програмою «Підтримка демократії в Україні»: це проект з Констанцьким

університетом «Студентське самоврядування у порівнянні» та з Регенсбурзьким університетом «Розбудова громадянського суспільства заради зміцнення демократії та підвищення якості життя».

Одним із результатів співпраці з представництвами зарубіжних країн в Києві стало створення та діяльність в університеті 17 мовних і культурних центрів різних країн світу, переважно на базі Інституту філології.

Університет приєднався до Великої Хартії Університетів (Magna Charta Universitatum) і бере участь у діяльності Наглядової Ради Великої Хартії Університетів. Крім того, університет підтримує членство та участь у діяльності Міжнародної Асоціації Університетів (IAU), Європейської Університетської Асоціації (EUA), Євразійської асоціації університетів [10].

Якісне кадрове забезпечення дозволяє розвивати такий важливий напрям інтеграції, як участь у міжнародних проектах і програмах, які фінансуються міжнародними організаціями та зарубіжними партнерами, такими, як Європейський Союз, НАТО, Німецьке наукове товариство (DFG), науковими центрами Великої Британії, Франції, Швеції та інших країн. З 1990 р. реалізується започаткована Європейською Комісією програма ТЕМПУС, програма Європейського Союзу у сфері вищої освіти у країнах колишнього Радянського Союзу. Серед вишів, які одні з перших розгорнули діяльність за програмою ТЕМПУС, був Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Університет вибрав вагомні проекти, які працюватимуть і в майбутньому [19].

Наукові школи, очолювані провідними вченими, працюють в кожному структурному підрозділі. Більшість структурних підрозділів університету продовжують активно працювати в міжнародних програмах. Зокрема, Інститут міжнародних відносин продовжував виконання проекту ТЕМПУС за фінансування ЄС «Засоби забезпечення якості управління інтернаціоналізацією» (керівник – проф. Шнирков О. І.). Кафедра етики, естетики та культурології філософського факультету (завідувач проф. Панченко В. І.) бере участь у проекті ТЕМПУС «Розвиток системи вищої освіти задля поліпшення соціального партнерства та конкурентоспроможності гуманітарних наук». Юридичний факультет взяв участь у міжнародній регіональній магістерській програмі «Права людини і демократизація» у партнерстві з університетами Білорусі, Вірменії, Молдови, що фінансується за програмою ЄС «Europeaid» [10].

Кафедра історії та стилістики української мови має прогностичну результативність міжнародної співпраці дослідників із науковими і культурно-освітніми центрами зарубіжжя. Її результати представлені в численних наукових виданнях з проблем функціонального статусу української мови в слов'янському, ширше – європейському, світовому просторі. Вчені кафедри постійно підтримують фахові контакти з колегами з Македонії, Польщі, Росії, Білорусі, Чехії, Австрії, Південної Кореї та ін. Результати плідної співпраці – це і спільні наукові видання, і підготовка та успішний захист прецедентних для україністики кандидатських дисертацій зі спеціальності 10.02.01 – українська мова, авторами яких є аспіранти з Польщі та Південної Кореї [14].

Зарубіжні відрядження викладачів, аспірантів і студентів – вагомий напрям міжнародного співробітництва і яскравий вияв та переконливий показник динаміки міжнародної співпраці університету. З 2000 по 2007 р. кількість зарубіжних відряджень зростала щороку на 10–15 % і в 2008–2010 рр.

стабілізувалась на рівні щорічних 940–950 відряджень. У 2010–2011 навчальному році цей показник вперше сягнув 1047 осіб, а за неповний календарний 2011 р. – піднявся до 1161 особи. Більше половини відряджених – 683 особи – викладачі та наукові співробітники, які виїжджають за кордон переважно з науковою метою (участь у конференціях, стажування, проведення досліджень). Це означає, що кожен четвертий викладач бере участь у міжнародній науковій співпраці.

Неухильно зростає рівень міжнародної мобільності студентів і аспірантів. У 2011 р. за кордон для часткового навчання, мовного стажування, практики, участі у освітніх проектах направлено 428 студентів (в 2009 р. – 374). Щорічно зростає участь студентів у міжнародних олімпіадах та конкурсах.

Університет розширює свою участь у програмі міжнародних академічних обмінів Еразмус Мундус, яка фінансується Європейським Союзом. У її рамках кілька десятків студентів, викладачів і наукових співробітників виїжджали для навчання та досліджень до 8 європейських університетів. Серед країн, які є об'єктом академічних подорожей, стабільно домінують протягом багатьох років Німеччина, Росія, Польща, Франція.

Такий важливий аспект виміру міжнародного співробітництва, як прийом зарубіжних викладачів, науковців і студентів іншою стороною є вагомим показником інтернаціоналізації університету та рівня компетентності науково-педагогічного персоналу. Загалом у 2010–2011 навчальному році університет відвідали понад 450 зарубіжних гостей із 29 країн світу, із них 215 студентів і аспірантів, решта – викладачі, науковці, члени різноманітних делегацій.

У рамках двосторонніх партнерських угод із зарубіжними освітніми та науковими закладами, міжурядових угод України з урядами деяких зарубіжних країн (Польщі, Чехії, Словаччини, КНР), університет у 2010–2011 навчальному році прийняв для часткового навчання 213 іноземних студентів та аспірантів із 17 країн світу, із них 170 – осіб на короткий термін (до 1 місяця), 43 особи – на період від кількох місяців до одного року. Це рекордна кількість, порівняно з усіма попередніми роками. У 2009–2010 навчальному році в університеті за дво- і багатосторонніми програмами обміну було прийнято для навчання та проходження практики 108 студентів з 17 країн світу.

Університет залишається пріоритетним для навчання іноземних студентів. Навчання в університеті іноземних громадян, окрім економічної вигоди, дозволяє широко рекламувати українську вищу освіту та з кожним роком збільшувати контингент іноземних студентів, стимулювати українські виші постійно працювати над підвищенням якості освітніх послуг. У 2010–2011 навчальному році в КНУ на 10 факультетах і в 4 інститутах, не враховуючи підготовчого факультету, навчалось 414 іноземних громадян із 34 країн світу: на контрактній основі – 374, за державним замовленням – 40 осіб [10].

Навчання українських студентів за кордоном має свої переваги. Зокрема, стажування за кордоном розширює кругозір студентів, вони набувають інших способів отримання знань, вправляються в комунікації. Університет активно підтримує міжнародні студентські обміни за різними програмами. Адже студенти і аспіранти, які навчалися за межами України, є силою, здатною допомогти в удосконаленні вітчизняної системи освіти. Зарахування оцінок із предметів ще потребує вдосконалення, але якщо

студент за кордоном вивчав предмет, який за обсягом часу і назвою збігається з тим, який є в його навчальному плані, то в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка зараховується оцінка, яку він отримав. Фундаментальність української бакалаврської освіти високо цінують у багатьох університетах світу [2].

Університет має плідну наукову і освітню співпрацю з шістьма китайськими університетами. Співпраця між КНУ і університетами КНР є неперервною вже багато років, зокрема – завдяки програмам обміну студентами. Перспективною є співпраця з компанією Huawei, адже дає можливість студентам користуватися сучасним телекомунікаційним обладнанням під час лабораторних робіт [4; 21].

У листопаді 2012 р. в КНУ перебувала делегація Чжецзянського педагогічного університету (Китайська Народна Республіка) на чолі з ректором університету У. Фенмінем. Керівники університетів-партнерів обговорили перспективи навчання китайських студентів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, а українських – у Чжецзянському педагогічному університеті за магістерськими програмами [12].

Університет співпрацює з компанією Samsung (Корея). Відбуваються зустрічі керівництва університету з представниками компанії, в ході яких обговорюються питання науково-технічного співробітництва, кооперації при створенні спільних патентів, проблемні питання упровадження патентів університету за кордоном [13].

На базі університету постійно відбуваються заходи всеукраїнського і міжнародного масштабу. У листопаді 2012 р. в КНУ імені Тараса Шевченка відбувся дводенний міжнародний семінар «Партнерські зв'язки між університетами України та Великої Британії». Відкрив семінар перший заступник Міністра освіти і науки, молоді та спорту Євген Сулима. У роботі семінару взяли участь посол Великої Британії в Україні Саймон Сміт, директор Британської Ради в Україні Мартін Даул, ректор КНУ імені Тараса Шевченка академік Леонід Губерський та ін. [16]. Семінар окреслив нові перспективи у розвитку співпраці вишів двох країн.

Гостями КНУ були президент університету м. Кіото (міста-побратима Києва) професор Хіроші Мацумото та Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні пан Тоїчі Саката. Ректор Л. Губерський тепло привітав поважних гостей, розповів про історію і сьогодення університету. Цей візит дав поштовх до розгортання активного співробітництва між двома університетами. Хіроші Мацумото прочитав студентам і викладачам лекцію на тему: «Два парадокси в розвитку економіки та науки. Чи рухаємося ми в правильному напрямку?». Лектор акцентував увагу на трьох найважливіших завданнях університетів: через наукові дослідження будувати нові інтелектуальні системи; розвивати людські ресурси через розповсюдження знань; посилювати роль університетів у суспільстві [6].

Міжнародні форуми, конференції, семінари та інші важливі в науковому і навчальному вимірі заходи постійно здійснюються на базі КНУ імені Тараса Шевченка. Делегації університету активно співпрацюють з університетами зарубіжжя, виїжджаючи за кордон для участі у важливих наукових заходах. Близько 30 років триває і є дуже плідною співпраця з Азербайджанським державним економічним університетом. Між університетами відбуваються обміни студентами і викладачами. У 2012–2013 навчальному році в КНУ імені Тараса Шевченка навчається 141 студент

з Азербайджану і планується ще більша активізація співробітництва між двома університетами, обміни студентами і професорами, читання лекцій та обміни інноваційними методами в освіті [7].

У 2012–2013 навчальному році в КНУ імені Тараса Шевченка відбулося відкриття Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу». У конференції брали участь 350 учасників, серед яких представники різних верств академічної спільноти: 93 ректори вищих навчальних закладів, представники всіх вишів України, гості з Євросоюзу. Ректор КНУ імені Тараса Шевченка академік Л. Губерський, відкриваючи конференцію, зазначив, що перед викликом щодо суттєвого підвищення якості освіти нині стоять не лише українські вищі навчальні заклади, а й усі університети світу. Вітали учасників конференції також посол Євросоюзу в Україні Ян Томбінський та перший заступник Міністра освіти і науки України Євген Суліма. Президент Національної академії педагогічних наук України Василь Кремень наголосив, що «Альтернативи Болонському процесу немає». У перший день конференції відбулося три пленарні засідання на теми: запровадження європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи, забезпечення якості вищої освіти та запровадження Національної рамки кваліфікацій [1].

Багато проектів і програм міжнародного рівня здійснюються в КНУ імені Тараса Шевченка і є свідченням визнання якості вищої освіти та вагомості наукових досліджень вишу, реальної інтеграції національної системи освіти в світове співтовариство. Зокрема, магістерська програма «Корпоративні фінанси» (напряму підготовки «Фінанси і кредит») перша в Україні набула членства в програмі визнання CFA Institute (the CFA Institute University Recognition Program) [15]. Проект «Мюнхен – Київ 1941/45: два міста – одна історія», в рамках якого українські й німецькі студенти дискутували теми, спільні для обох народів [20].

КНУ імені Тараса Шевченка за ініціативою навчально-наукового центру радіаційної безпеки провів Другий міжнародний семінар «Медична фізика – сучасний стан, проблеми, шляхи розвитку. Новітні технології». У його роботі взяли участь фахівці з провідних навчальних, медичних, наукових та регулювальних установ країн Євросоюзу, Білорусі, Росії, України. Семінар проводився за підтримки Шведського регулювального органу (SSM) у рамках міжнародного проекту «Система забезпечення й контроль якості в медичній радіології в Україні» [8].

Численні перемоги студентів у міжнародних олімпіадах [11; 17], активна участь викладачів і аспірантів у конференціях [22; 5], симпозіумах [3] та інші заходи міжнародного рівня переконливо виявляють визначальну роль університетської еліти у інтеграційних процесах, формуванні конкурентоспроможної на зовнішньому ринку системи вищої освіти України.

Отже, роль і значення університетської еліти у розвитку міжнародної компоненти вишів, утвердженні національної системи вищої освіти на світовому ринку освітніх послуг є визначальною. Вихід КНУ імені Тараса Шевченка на широкі горизонти вимагає ще більшої концентрації зусиль та наполегливої праці для утвердження статусу одного з найкращих університетів світу. А тому кадрові питання залишаються пріоритетними для Вченої ради та керівництва університету. Посилення вимог до знання іноземних мов при проходженні конкурсів на заміщення вакантних посад професорсько-викладацького складу в

недалекому майбутньому забезпечить ще більш високий рівень інтеграції університету в світове співтовариство освітан і науковців. Залишається актуальним завдання підвищення рівня міжнародної мобільності науковців КНУ імені Тараса Шевченка, особливо студентів, досягнення його до показників країн Центрально-Східної Європи.

На даний час у більшості вітчизняних вищих навчальних закладів існує проблема вдосконалення кадрового забезпечення. Багато українських науковців понад 10 р. залишаються кандидатами наук і не захищають докторських дисертацій. Це свідчить про недоліки управління такими вишами, відсутність стимулювання, належної роботи щодо нарощування кадрового потенціалу. Проблемою залишається для вітчизняних науковців і викладачів вільне володіння іноземною мовою. Без знання іноземних мов неможливо підвищувати кваліфікаційний рівень за кордоном. Середній рівень володіння іноземною серед науковців і викладачів вишів розцінюється як недостатній. Вищі навчальні заклади, які не спромоглися сформувати справжню університетську еліту, не змогли налагодити партнерські контакти з іноземними навчальними закладами та збільшити ефективність співпраці за рахунок виправданого вікового потенціалу. Важливою проблемою національної системи вищої освіти залишається відтік висококваліфікованих науковців за кордон. Упродовж останніх десятиліть за кордон виїхали 600 співробітників Національної академії наук України. Серед них – сто докторів наук і понад триста кандидатів наук. За даними Національного Фонду науки США, до цієї держави виїхали 50 тисяч українських учених [9].

Таким чином, проблема формування і збереження університетської еліти в Україні залишається актуальною на даний момент і середньотермінову перспективу. Розв'язання цієї проблеми вирішить проблему конкурентоспроможності української системи освіти і держави в цілому.

1. Альтернативи Болонському процесу немає // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 2. Бугров В. Варто поєднувати різні системи освіти // Освіта України. – № 29, 16 липня 2012 року. 3. Відкривати надмалий світ для надвеликих досліджень // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 4. В КНУ відкрили мережеву академію // Освіта України. – № 14, 2 квітня 2012 року. 5. Геоінформатика – 2012 // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 6. Гості з Японії в університеті // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 7. Делегація КНУ на II Бакинському міжнародному гуманітарному форумі // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 8. Другий міжнародний семінар з медичної фізики // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 9. Журавська А. Є. Суліма закликав керівників вишів стимулювати кадровий потенціал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nagolos.com.ua/news/3604-e.-sulima-zaklikav-kerivnikiv-vishiv-stimulyuvati-kadroviy-potentsial>. 10. Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губерського Леоніда Васильовича про роботу за період з грудня 2010 по грудень 2011 року та завдання на наступний рік. Доповідь на Конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27. 12. 2011. – 124 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/ua/>. 11. Знову перемога! // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 12. Зустріч з китайськими освітянами // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 13. Інноваційне співробітництво з компанією Samsung Electronics // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 14. Кафедра історії та стилістики української мови: ювілейний контекст // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 15. Міжнародне фінансове товариство визнало якість нашої освіти // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 16. Партнерські

зв'язки між університетами України та Великої Британії // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 17. Перемоги наших студентів // Київський університет. – № 13 (2212), вересень 2013 року. 18. Сучасний словник іншомовних слів для середньої і вищої школи. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 576 с. 19. ТЕМПУС прискорює темп // Освіта України. – № 39, 23 вересня 1998 р. 20. Трагедії ХХ століття в пам'яті німецьких та українських студентів //

Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 21. У нас відкрито авторизовану мережеву академію «Huawei». Першу в Україні // Київський університет. – № 6–7 (2187), квітень 2012 року. 22. Хіміки виступили на найвищому рівні // Київський університет. – № 16–17, листопад 2012 року. 23. Який ВНЗ – найкращий? // Освіта України. – № 26, 25 червня 2012 р.

Даниліна Олена

Оксана Забужко і Юрій Шевельов: діалог інтелектуалів різних поколінь

Статтю присвячено вирішенню проблеми теорії еліт. Розглядається поняття «інтелектуал» в теоретичному і практичному аспекті. Проаналізовано книгу «Вибране листування на тлі доби...» як зразок діалогу двох інтелектуалів – Оксани Забужко і Юрія Шевельова.

The article is devoted to the problem of the theory of elites. The concept of an «Intellectual Person» is discussed in the theoretical and practical aspects. The book «Selected correspondence on the background of the epoch...» is analyzed as an example of dialogue of two intellectuals – Oksana Zabuzhko and Yuri Shevelov.

Поняття «інтелектуал» входить до кола понять елітарної теорії. Сучасні дослідники виокремлюють в українському суспільстві політичну, військову, підприємницьку, наукову, мистецьку, духовну (інтелектуальну) еліти, відзначаючи важливість таких критеріїв, як соціальні функції та індивідуальні якості, що діють одночасно. К. Михайльова виділяє такі функції інтелектуальної еліти: інтеграційна, трансляційна, ціннісно-нормативна, інноваційна, пізнавальна, консультативна, комунікативна, контролююча [4, с. 18]. Щодо самого терміна «інтелектуал», то він відсутній в універсальних і філософських словниках, є похідним від «інтелект», який тлумачиться як «система пізнавальних здібностей індивіда» й виявляється у здібності до навчання, здатності швидко й легко отримувати нові знання й уміння, у вмінні знаходити вихід з нестандартної ситуації, адаптуватися, творити [5, с. 269]. У «Словнику української мови» слово «інтелектуал» визначається як іменник чоловічого роду, «людина з високо розвиненим інтелектом» [6, с. 685].

О. Забужко неодноразово висловлювала свої думки щодо місця і ролі інтелектуала в національній історії і культурі. Занепокоєння загальним станом культури і місцем освіченої людини в суспільстві висловлене авторкою в книзі «Let my people go: 15 текстів про українську революцію»: «Дуже характерно, що...тему ролі в українському суспільстві т. зв. публічного інтелектуала виносить на обговорення Фурбрайтівська Фондація, – а не, приміром, який-небудь із національних університетів, як було б логічно сподіватись. Схоже, українським інтелектуалам, які вперто не бажають обійтися без славнозвісних «американських ваялянок» [2, с. 109]. У книзі «Хроніки від Фортінбраса» вона говорить про невідготовленість національного читача до жанру есеїстики: «Всяка есеїстка – ...має собі за потенційного співрозмовця вільного інтелектуала – породу, в Україні послідовно винищувану впродовж цілого минаючого століття, а в 90-ті його роки просто й нелукаво поставлену поза умовами виживання» [1, с. 16]. Утім, себе пані Забужко безперечно зараховує до цієї елітарної групи, тому вважає за можливе випустити друком цю книжку, яку кваліфікує як «...інтелектуальний портрет доби» [1, с. 18]. У примітках до одного з листів у «Вибраному листуванні» авторка окреслює проблему сучасної інтелігенції як «проблему українського ґетто – ...інтелектуального, яке, ще десяток

років тому вимушене й виправдане, на сьогодні поступово виродилося» [3, с. 237].

У передмові до вибраного листування з Юрієм Шевельовим, яке авторка назвала «Інтродукцією», вміщено міркування щодо жанрової природи видання: «...епістолярій, дослідження, «тематичний збірник», подекуди мемуари... колаж, бриколаж, мозаїка... епістолярний роман...» путівник по Шевельову» [3, с. 12], спогади про знайомство з Шевельовим. Акцентується одна з провідних ідей книги – життя тексту після його видання. В передмові присутні елементи біографії – спроба кількома штрихами окреслити постать Шевельова як «центр інтелектуального опору», як людину, яку «цікавила велика наука», діяльність якого була «цілеспрямовано на а ц і є т в о р ч а» і таким чином – вивести Юрія Шевельова за обмежене коло «особливо просунутих» інтелектуалів. Міркує Оксана Забужко й над стосунками, що склалися між нею і Шевельовим, наголошуючи на тому, що це не «учитель-учень», як здається на перший погляд, оскільки, по-перше, для таких стосунків потрібна взаємність («як і в дружбі, в любові, у всяких взаєминах» [3, с. 24]), по-друге, вона на той час вже сформувалася як особистість й учителів не потребувала («...мій період «пошуку живих учителів»... був уже позаду, моя система цінностей і поглядів загалом сформована...» [3, с. 24]).

Магнетичну силу розуму Юрія Шевельова відзначає Забужко терміном «інтелектуальна гравітація», в поле потрапила і сама авторка, й чимало інших представників української інтелектуальної еліти, серед яких, наприклад, Іван Дзюба. Р. Корогодський у передмові до тритомника «Пороги і запоріжжя» (1998) називає Шевельова «інтелектуальний Харків...й ціла Україна» [8, с. 12].

«Вибране листування» не є в повному сенсі науковим виданням, воно – емоційне, художньо-документальне й автобіографічне, як і всі тексти О. Забужко. В ньому такі справді «забагато Забужко», як це зазначила Оксана Стефанівна у «Інтродукції»: на один стандартний лист Шевельова нерідко три-чотири – коментарі й відступи Забужко. Це певною мірою зумовлено самими листами, бо між учасниками епістолярного діалогу виробилася певна мова, певний стиль, крім того, вони спілкувалися й телефоном, й «вживу», тому чимало персоналій, місць, подій чи текстів, які згадані в листах, потребують пояснення для стороннього ока. Коментарі є важливим автобіографічним

джерелом, адже О. Забужко розповідає у них про події власного життя, про своє ставлення до тих чи інших людей, до стану літератури тощо.

Про інтелектуальність діалогу свідчить надзвичайно широка тематика листування: оцінка сучасної української літератури, світоглядні позиції, наукова кар'єра, оцінка подій, людей, історичних процесів тощо. Цікавим видається визначення Шевельовим «справжніх учених»: «...дві речі про справжніх учених. Вони не ті, хто все знає. Таких нема. Справжній учений – той, хто знає, чого не знає. І два – він знає, де шукати. І це все. Отже, тримайтеся цих простих істин – і голову вище! Я б тільки додав – і хто перевіряє цитати» [3, с. 54]. Сам він був таким ученим, не лише «по суті», а й зовні відповідаючи академічному званню професора. Про це йдеться, наприклад, у спогаді Оксани Забужко про особисту зустріч і враження від розмови: «І ось того-то ранку я вперше (і востаннє) побачила ЮШ тим, ким він пробув... більшу частину свого професійного життя – «професором Шевельовим»... підтягнутий, свіжопоголений, в костюмі і при краватці... професор був на а р а ц і – консультував студентку (здібну, але недбалу). Сухо, по-діловому, на консультацію відводилося 10 хвилин, отож тільки присутнє, без зайвих слів і продуктів, – стиснутий на атомне ядро конспект ненаписаної рецензії, масивна інформаційна атака, брейн-штурм, іно встигай записувати» [3, с. 135]. Штрихи до портрету професора додають і згадки в листах про те, як і хто просив Шевельова написати рецензії, і висновок Забужко у коментарях: «...писав тільки те й про тих, що й про кого вважав за потрібне, – великою мірою й завоювало йому, як критикові, репутацію беззастережного авторитета» [3, с. 204].

Роман Корогодський у передмові до книги «Попа книжками і з книжок» дає таку характеристику стилю Шевельова-науковця: «...родовою ознакою будь-якого дослідження Юрія Шереха є притаманне йому вміння суто фаховий аналіз зробити гранично конкретним, естетично заглибленим і обов'язково – на універсально-світовій розпростореності»; Р. Корогодський відзначає також одночасну «гостру авторську опозицію до свого антигероя» і «м'якість, ліричність письма» вченого [7, с. 6]. У передмові до тритомника «Пороги і запоріжжя» Р. Корогодський характеризує стиль Ю. Шевельова як «складну поліфонію розмаїтих засобів пізнання, коли переплітаються методи науки з невимушеним викладом...» [8, с. 5]. Ці риси, а також вписаність в історико-культурний контекст доби притаманні й листам Шевельова.

Книга «Вибране листування на тлі доби: 1992–2002» презентує не лише результат (листування), а й процес – етапи становлення діалогу двох інтелектуалів, що представляли не лише різні вікові, а й різні культурні пласти суспільства. Так, О. Забужко оповідає історію відносин письменник-критик на прикладі написання Ю. Шевельовим передмови до її поетичної збірки. Шевельов не відмовив у цьому проханні, але продемонстрував дистанцію і зруйнував сподівання авторки: «...я пропонувала ЮШ роль не лише «першого читача», а й приватного конфідента, посвяченого в усі перипетії становлення тексту, – в моєму уявленні, найоптимальніша форма дружби письменника й критика (такі стосунки були у мене з Соломією Павличко), – а ЮШ цю роль... відхилив: ні «подружкою», ні тим, що американці звуть «батьківська постать» він мені бути не збирався...» [3, с. 64]. Через ці несправджені сподівання зв'язок на певний час перервався: «Польових досліджень...» посилати йому вже не стала: цей роман був надто для мене важливим,

аби наражати його на примхи будь-чиїх особистих реакцій». Забужко так пояснює цю перерву: «...випавши з числа «перших читачів», він тим самим автоматично випав мені з числа «перших співрозмовців»: мені було «не до нього»... [3, с. 66]. Про якості людини і науковця Ю. Шевельова свідчить той факт, що він не опустився до рівня особистих образ – без прохань сам знайшов рукопис роману, прочитав його і написав про враження, але Забужко відзначає, що цей лист було втрачено. Збереглася лише реакція вченого на успіх роману: «Дуже тішуся Вашим триумфом. Справді і щиро» [3, с. 105].

Попри певні непорозуміння Ю. Шевельов у листах неодноразово виступав критиком і поціновувачем праць О. Забужко. Так, у листі від 11 травня 1996 року він пише: «А я, хоч залюбки читаю Вашу прозу, а до віршів навіть вступи сочиняю, але мені ближчі Ваші розсудження, «всякі-разні» філософії ідей...» [3, с. 113]. Йдеться про роботу Забужко над книгою «Шевченків міф України». Відповідає також Ю. Шевельов і на фразу Забужко про Г. Грабовича, праця якого про Шевченка її «не влаштовує»: «Про Грабовичів опус не журіться. Це не шевченкознавство, а подолання порогів польськості на шляху до українськості, а отже, заслуговує на увагу, а може й пошану» [3, с. 109]. Власне Ю. Шевельов мав право давати оцінку шевченкознавчим студіям, адже і сам мав у доробку, зокрема, статті «Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті», «1860 рік у творчості Тараса Шевченка» (1980). Висловився він і про текст О. Забужко у листі від 15 жовтня 1996 року: «...Вашого опуса я прочитав. З великим захватом. Але і ВАГОМИМИ запереченнями...Щоб не робити з Шевченка такого собі Канта. Бо Ви філософ, – а він – як з якого боку. Він не тільки до Адельфінок бігав, і сивуху хлистав до зелених слонів, а і сам собі перечив, і то з року на рік, а часом від хмаринки до хмаринки...» [3, с. 129].

Нерідко в листах зустрічається вирішення певних жанрових проблем, певні зауваги учасників діалогу в царині жанрології. Так, Ю. Шевельов розмірковує над книгою «Шевченків міф України», проводячи паралелі зі скандальним романом авторки: «...бачу, не портрет Шевченків, а польові дослідження Шевченка...» [3, с. 150], «...візія, синтеза, образ... Жанр цілком законний, навіть прийнятний і, безперечно, ТЕЖ Шевченко. Розшевенчений, чи може краще розтарасений Шевченко, і навіть не поет, а синтеза, що надається на дослідження... Зрештою Ваші справжні «польові дослідження» теж мішаний жанр» [3, с. 151]. Дає Шевельов також власне трактування їхньому листуванню: «...це ж жанр роману на дому, герої – Ви та я, перетворено автобіографічний, а це тепер стає – з причин загального характеру – жанром провідним, див., напр. «Польові дослідження» та центральноєвропейські романи Вашого іванофранківського колеги» [3, с. 105].

Короткі, але змістовні листи Ю. Шевельова – то демонстрація квінтесенції інтелектуальної думки, широти поглядів, обізнаності й освіченості, вписаності водночас в історичний і у сучасний культурний контекст. У листі від 28 листопада 1995 року Ю. Шевельов говорить про столиці й мовлення, про літературу й літературні покоління, демонструючи, за твердженням О. Забужко, «...плин думки, ...приклад народження нового задуму у 87-літнього вченого» [3, с. 83].

О. Забужко відзначає енциклопедичність знань Ю. Шевельова, що вільно оперує цитатами, прізвищами, подіями і фактами. Так, у примітках до його листа від

11 травня 96 року вона відзначає: «Улюблена філологічна гра ЮШ – контамінація цитат» [3, с. 113]; в примітках до іншого листа відзначає шанобливе ставлення Шевельова до слова: «ЮШ любив і вмів гратися словами – але він ніколи не грався цінностями, які ті слова можуть означати» [3, с. 213]; оцінку його текстам: «...Мої зустрічі з Романом Якобсоном» – відверта і нещадна, в тому числі до самого себе, сповідь ЮШ про найбільшу драму свого американського життя...» [3, с. 116].

Відзначає авторка й неймовірну скромність Ю. Шевельова. Так, у його листі від 30 липня 1996 року є одна фраза – «написав малий опусець», у якій йдеться про рецензію на «Історію української літератури від початків до доби реалізму», що повністю розбиває концепцію Д. Чижевського. Про це говорить Забужко в коментарях: «...ЮШ послідовно не лишає каменя на камені від запропонованої Дм. Чижевським концепції літератури як суми стилів, звідки вилучено особу (автора), і показує, що при такому підході від власної літератури мало що залишається» [3, с. 126].

Широка тематика листування, вписаність в історико-культурний контекст доби і світовий науковий простір демонструє інтеграційну, трансляційну, ціннісно-нормативну, пізнавальну функції інтелектуального діалогу Оксани Забужко

і Юрія Шевельова. Безумовно, «Вибране листування...» – це вагомий документ доби, який поєднує в собі ознаки біографії, автобіографії, коментарів, наукових статей, епістолярію, що дозволяє нам кваліфікувати його як документальний метажанр.

1. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка / О. Забужко. – К.: Факт, 2009. – 352 с. 2. Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. 2-е вид. випр. / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 232 с. 3. Забужко О. Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинами до біографії та іншими документами / О. Забужко, Ю. Шевельов. – К.: Висока Поліція, ВД Факт, 2011. – 504 с. 4. Михайльова К. Інтелектуальна еліта сучасного суспільства: особливості формування та діяльнісний потенціал: автореф. дис... д-ра соціал. наук: 22.00.01 / Михайльова Катерина Геннадіївна; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 32 с. 5. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд-во В. М. Скакун, 1998. – 896 с. 6. Словник української мови: в 11 томах. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 700 с. 7. Шерех Ю. Позна книжками і з книжок / Ю. Шерех. – К.: Вид-во «Час», 1998. – 456 с. 8. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: в 3 т. – Т. 1 / Упоряд. та приміт. Р. Корогодського. – Харків: Фоліо, 1998. – 607 с.

Людмила Сорочук

Інтелектуально-мистецькі здобутки родини Косачів у становленні української еліти

Розглянуто інтелектуально-мистецькі надбання родини Косачів, представники якої належать до української інтелігенції та культурного середовища другої половини XIX – початку XX ст. На прикладі творчих здобутків, меценатства та громадянської позиції Олени Пчілки, Михайла Драгоманова, Лесі Українки та Кліментія Квітки показано, що для них національні інтереси були понад усе.

The intellectual and artistic heritage the Kosach family whose representatives belonged to the Ukrainian intelligentsia and cultural environment in the second half of 19th – early 20th century is considered. The example of creative achievements, charity and public position of Olena Pchilka, Michilo Drahomanov, Lesya Ukrainka and Clement Kvitka shows that the Ukrainian national interests was the most important in their activity.

Українське культурно-інтелектуальне середовище другої половини XIX – початку XX ст. було наповнене не тільки відомими постатями, а й цілими родинами. Оскільки предметом нашого дослідження є родина Косачів, необхідно враховувати вагомий здобуток кожного представника цього славетного роду – роду Драгоманових-Косачів. Адже багато хто з них своєю працею в різних сферах життя примножували ряди передової верстви суспільства й були прикладом у формуванні української еліти.

У науковій літературі існують різні теоретичні підходи до визначення й розуміння еліти. Важливо зазначити, що складний процес формування еліти передбачає з'яву «суспільного інтелекту», для якого характерна новаторська роль, авторитет і популярність, визнаний неформальний статус лідера. Отже, еліта – верхівка, провідники нації. Особливо цінною якістю для провідників нації є відкритість, спрямованість їх діяльності на максимальний суспільний результат. З цього приводу М. Юрій зазначає: «Еліту складають люди, які володіють особливими якостями. Еліта трактується як прошарок суспільства, згуртований на основі турботи про спільне благо. В еліту входять видатні особистості, які довели своїм умінням ставити суспільне вище особистого, що володіють особливими моральними і інтелектуальними якостями. Так, наприклад, відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет головною

властивістю еліти вважав найвище відчуття відповідальності, а французький соціолог О. Конт – раціональність. Еліта будується не за принципом «блакитної крові», а за принципом результативності і висувається самим суспільством, яке зайняте постійним удосконаленням своїх керівників» [13].

Саме поняття *еліта*, за тлумачним словником подається як – люди, що виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями і т. ін., провідники, верховоди, батьки, дріжджі суспільства, обранці, найкращі, тобто передова верства [6, с. 891].

Як зазначалось вище, до еліти належать не тільки найкращі представники інтелігенції, а й цілі родини. Тому роль родини Драгоманових-Косачів в історії української культури, громадсько-політичного і національного руху дуже значуща й потребує ще вивчення. Багато досліджень в цьому напрямі зробила Людмила Старицька-Черняхівська. Вона зауважує, що першу спробу окреслити історико-культурну значущість представників роду Драгоманових-Косачів зробили ще на зламі XIX і XX ст. відомі діячі процесу новітнього українського державотворення. Зокрема, у 1901 р. з нагоди 25-ліття літературної діяльності Ольги Петрівни Драгоманової-Косач (Олени Пчілки) – чільної представниці цього роду, – М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк у вітальному листі від імені редакції «Літературно-наукового вісника» писали: «Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї, в якій

плекається рідна українська мова і українська літературна традиція в найкращім розумінню сего слова» [11].

Варто також зазначити, що рід Драгоманових-Косачів уславився в історії української літератури не лише іменем Лесі Українки. Є відомості, що її дід Петро Якович Драгоманов писав вірші. Серед письменницької когорти найближчих родичів Лесі Українки виокремлюється передусім ім'я її матері Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки) – громадської діячки, меценатки, письменниці, етнографа. Лесин старший брат Михайло (в літературі – Михайло Обачний) – прозаїк, поет, учений-фізик, передчасно пішов із життя, не розкривши вповні свого таланту. Сестра Ольга (псевдонім Олеся Зірка) – перекладачка, літописець. Олена Антонівна Косач (в одруженні Тесленко-Приходько), рідна сестра Лесиноного батька, теж пробувала свої сили в красному письменстві під псевдонімами Є. Ластівка і Є. Зовиця. Юрій Косач (син Лесиноного брата Миколи) відомий як поет, прозаїк, драматург. Оксана Драгоманова (дочка Лесиноного дядька Олександра) теж була письменницею, перекладачкою та однією з перших жінок серед дипломатичного представництва Української Народної Республіки, піонеркою жіночого міжнародного руху.

Після одруження Лесі Українки й Климентія Квітки, рід Драгоманових-Косачів поповнився видатним діячем культури, ученим у ділянці музичного фольклору. Примножили інтелектуальні здобутки родини Косачів і дружина Лесиноного брата Михайла Олександра, яка була письменницею, відомою під псевдонімом Грицько Григоренко. Чоловік сестри Ольги Михайло Кривинюк – український революційний діяч, перекладач. Чоловік сестри Ізидори Юрій Борисов – учений агроном і громадський діяч. Чоловік Лесиної двоюрідної сестри Ариадни Драгоманової Іван Труш – митець, критик, автор серії портретів визначних діячів української культури (серед них і Лесі Українки).

Як відомо, могутня творча індивідуальність Лесі Українки сформувалась в інтелектуальній родині, де панували сімейні цінності, повага до батьків й взаємодопомога. В цій родині плекалась українська мова, лунала народна пісня, вивчалась історія рідного краю та панувала глибока повага до свого національного коріння. Всі члени сім'ї любили свою землю, свою Україну й активною громадянською позицією засвідчували шанобливе ставлення до всього українського. Це і принесло їм важкі випробування в післяреволюційний період, коли сталінська репресивна машина безкарно калічила людські долі, знищувала українську інтелігенцію фізично і духовно.

Мати Лесі українки, Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка), належала до того покоління українофілів, які рятували від занепаду скарби української народної культури, берегли звичаї й традиції українців. Вона працювала в царині української літератури, була меценатом й виховувала шестеро дітей.

Ольга Петрівна цілком свідомо взяла на себе обов'язки трудолюбивої Пчілки, адже її праця потребувала не лише відваги моральної, а й фізичної. Передбачлива й мудра мати псевдонімом дочки (Українка) кинула виклик тогочасній владі. Йдеться про нове покоління творчої інтелігенції, яка не погоджувалася зі своїм статусом і готова була свідомо та самовіддано боротись за свої права.

Народилася Олена Пчілка в містечку Гадяч на Полтавщині в родині небагатого поміщика Петра Якимовича Драгоманова. Початкову освіту отримала вдома. Батьки прищепили їй любов до літератури, до народної творчості. У 1866 р. закінчила Київський зразковий пансіон шляхетних

дівчат, жила у брата Михайла Петровича Драгоманова – згодом відомого вченого-історика, літературного критика, фольклориста і громадського діяча. Під впливом брата сформувався її світогляд. Одружилась вона із однодумцем-українофілом Петром Антоновичем Косачем, студентом-правником Київського університету і приятелем М. Драгоманова. Влітку 1868 р. разом з чоловіком виїхали на Волинь до місця служби П. Косача у містечко Звягель (нині Новоград-Волинський). 25 лютого 1871 р. тут народилася дочка Лариса, яка ввійшла в світову літературу як Леся Українка. Ольга Петрівна розпочала свій творчий шлях з перекладів поетичних творів Пушкіна і Лермонтова. 1876 р. вийшла друком у Києві її книжка «Український народний орнамент», що принесла Олені Пчілці славу першого на Україні знавця цього виду народного мистецтва. Її перу також належать збірки «Українські колядки», «Українські народні легенди останнього часу».

Весною 1879 р. О. П. Косач з дітьми приїхала в м. Луцьк до свого чоловіка, якого було переведено на посаду голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників. У Луцьку вона вступила в драматичне товариство, а гроші, зібрані від спектаклів, запропонувала використати для придбання українських книг для клубної бібліотеки. Тут Олена Пчілка займалася педагогічно-літературною діяльністю.

У травні 1882 р. сім'я Косачів переїхала в село Колодяжне на Ковельщині, яке стало з того часу їх постійною домівкою. Активна художня творчість і видавнича діяльність Олени Пчілки почалася в Колодяжному. У 1883 р. вона опублікувала свою першу поему «Козачка Олена» в альманасі «Рада», у 1886 р. видала збірку поетичних творів «Думки-мережанки». Разом з письменницею Наталею Кобринською видала альманах жінок-письменниць «Перший вінок» (1887). Ольга Петрівна Косач не тільки виховувала й вчила своїх дітей, але й була їх наставником, найпершим читачем і редактором творів Лесі Українки.

Згодом родина Косачів переїхала на постійне проживання до Києва, де Олена Пчілка заснувала журнал «Рідний край». В 1908 р. додатком до «Рідного краю» вона почала видавати щомісячний журнал для дітей, який так і називався – «Молода Україна». У 1908 р. вийшла з друку збірка її повістей, оповідань, п'єс «Світова річ». Їй належать спогади про М. Старицького (1904 р.), М. Лисенка (1912–1928 рр.), М. Драгоманова (1926 р.). Письменниця продовжувала фольклорно-етнографічну діяльність. З цією метою приїжджала в кінці 1902 р. в с. Запруддя (нині Камінь-Каширський район). Записані тут 12 унікальних колядок та інші волинські пісні цього жанру спонукали її опублікувати наукову розвідку «Українские колядки» в журналі «Киевская старина».

Початок нового століття приніс Олені Пчілці тяжкі особисті втрати – смерть сина Михайла (1903 р.), чоловіка (1909 р.), Лесі Українки (1913 р.). Олена Пчілка переїхала до Гадяча, куди перенесла редакцію «Рідного краю». У 1921 р. повернулася до Києва, де їй було запропоновано в 1924 р. роботу в Академії Наук України, а в 1925 р. письменницю обрано членом-кореспондентом Академії Наук України. Працюючи тут, вона займалася етнографічними розвідками, писала спогади. Національні і соціальні мотиви становили основний зміст творів Олени Пчілки, в яких вона виступала проти денаціоналізації, русифікації, проти національного і політичного гніту, проти чужої школи з її бездушністю та формалізмом.

У 1920 р. за антибільшовицькі виступи була заарештована в Гадячі. Після звільнення з арешту мешкала в Києві,

працюючи в комісіях УАН, членом-кореспондентом якої була з 1925 р.

Померла Олена Пчілка 4 жовтня 1930 р. За словами Панаса Мирного, була «родюча, як земля, а робоча – як бджола». Олена Пчілка завжди залишалась вірною демократичним і гуманістичним ідеалам. Своєю творчістю і громадською діяльністю прагнула служити справі розквіту української літератури і культури.

Михайло Петрович Драгоманов представляв українську інтелігенцію як культурно-освітній діяч, історик, літературний критик, фольклорист, педагог та громадський діяч. Народився 30 вересня 1841 р. в м. Гадячі. Старший за сестру Ольгу на вісім років. Освіту здобув у Полтавській гімназії, Київському університеті Св. Володимира. Ще студентом був активним учасником в організації і роботі недільних шкіл для трудової молоді. Вчителював в гімназії, згодом викладав в університеті, де в 1870 р. захистив дисертацію. М. Драгоманов, як активного діяча, було взято під таємний нагляд та звинувачено у вільнодумних настроях і соціалістичних поглядах. Не маючи змоги провадити далі науково-педагогічну й культурно-просвітницьку діяльність в Україні, вчений був змушений виїхати за кордон. Далеко від Батьківщини М. Драгоманов розгорнув активну роботу з видання україномовного часопису, друкував книжки українською мовою. В 1889 р. був запрошений викладати курс загальної історії в Софіївському університеті.

Наукова діяльність й педагогічні погляди М. Драгоманова відзначилась енциклопедичністю знань, демократизмом, водночас були сповнені духом патріотизму та народності. Учений виступав за «європеїзацію» української освітньої справи. М. Драгоманов вважав, що національне відродження слід починати через розбудову нової за змістом та ідейним спрямуванням школи. Серед низки робіт важливе значення посідають праці «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1874), «Литература и образование на Украине» (1874) та ін. М. Драгоманов багато спілкувався й переписувався з багатьма представниками української еліти і в такий спосіб вибудовував свою громадянську позицію. Як зазначають українські філософи І. Огородник та М. Русин: «формування філософських, соціально-політичних поглядів Драгоманова, його світогляду проходило під впливом багатьох чинників, зокрема ідей Т. Шевченка, історіософських поглядів М. Костомарова, праць О. Герцена, Сен-Сімона, Фур'є, Оуена» [7, с. 78].

Варто згадати і про незаперечний вплив М. Драгоманова на племінницю Ларису Косач (Лесю Українку). «У своїй творчості Леся Українка дуже швидко вийшла на самостійні і нові шляхи. Усі ці та інші чинники позитивно вплинули на епохальність з'яви Лесі Українки в українському культурному процесі кінця XIX – поч. XX ст.» [10].

Якщо Ольгу Драгоманову-Косач можна охарактеризувати як берегиню української аристократичної родини, то її дочці Ларисі Косач судилося стати «духовним вождем» української інтелігенції на переломі XIX й XX століть. Леся Українка увійшла в історію вітчизняної літератури як геніальна поетеса і драматург, прозаїк, критик, публіцист і перекладач. Вона стала не тільки чільною постаттю свого покоління, а й символом сміливого духовного новаторства.

Її любов до родинних традицій, народної культури плекалась з дитячих років. Освіту здобула в домашніх умовах, під контролем матері. Про це часто згадується в біографічних даних Лесі Українки. «Від ранніх дитячих літ Леся Українка зростала серед оточення, що з великою

любов'ю відносилось до народної творчості та докладало багато сил, щоб зберегти цей неоціненний скарб. Вже Лесина мама, Олена Пчілка, винесла з батьківського дому любов до народної пісні від своєї матері Ялисавети Драгоманової, що мала гарний голос і багато співала. Батько Олени Пчілки, Петро Драгоманів, записував із народних уст матеріали, під впливом письменників Амвросія Метлинського... й Михайла Макаровського, де перший був свояком, а другий близьким його сусідом» [3, с. 257].

Частим гостем родини був Микола Лисенко, видатний український композитор, якого цікавили народні пісні та весільна обрядовість Волині. Косачі запрошували до себе селян, які співали разом з Ольгою Петрівною та Лесею народних пісень. Лесі виповнилося вісім років, коли родина Косачів переїхала до Луцька. Саме тут вона почула легенди та перекази про старовинний замок, народну баладу про Бондарівну, численні пісні, перекази про народних героїв. Від простих селян вона почула безліч вірувань, оповідок, легенд, пісень тощо. Усе це стало невід'ємною частиною її життя. Іван Франко щодо цього зазначав: «...проживаючи на селі, приглядалась до життя простого народу і палко його полюбила» [12, с. 50]. Леся Українка невтомно й багато працювала, незважаючи на поганий стан здоров'я.

Щодо фольклорної спадщини Лесі Українки її чоловік Климентій Квітка зауважував: «Народні пісні Лесі Українка переймала найбільше від люду свого рідного і коханого волинського краю в дитячі літа і в ранній молодості. Деякі з них Леся знала від своєї матері. Олена Пчілка з любов'ю переносила в родинне життя кращі мелодії, які знаходила в народі. Частина мелодій була списана мною з голосу Лесі 1899 і 1900 року в Гадячому і в Києві, а частина – 1907 і 1908 року в Балаклаві і Ялті. Деякі тексти записала Леся і брат Михайло Косач коло 1890 року безпосередньо від волинських селянок і селян, але більшу частину Леся держала в пам'яті увесь свій вік і продиктувала мені в кінці травня і на початку червня 1913 року в Кутаїсі» [4, с. 250].

На початку 1890-х рр. аматорські фольклорні захоплення Лесі Українки переростають у науковий інтерес. Вона вивчає фольклористичну літературу, читає спеціальні журнали. Її цікавить методика запису народних мелодій, вона шукає відповідні посібники, про що свідчить лист до рідного дядька – Михайла Драгоманова [8].

Уся її любов до народної словесної культури в результаті вилилась у чималий доробок. Так, у 1890-х роках вона друкує фольклористичну розвідку «Купало на Волині». У 1903 р. в Києві виходить збірник «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звегельщини на Волині. Зібрала й упорядкувала Лариса Косач. Голос записав К. Квітка». 30 записів веснянок і пісень з голосу Лесі Українки здійснив Микола Лисенко, 225 пісень увійшло до збірки «Народні мелодії. З голосу Лесі Українки», яку упорядкував і видав у 1917 р. її чоловік Климентій Квітка. Варто згадати те, що у 12-томному зібранні творів Лесі Українки 9-й том вийшов у 1977 р. під назвою «Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки».

Також відомо, що Леся передавала збірку купальських пісень Миколі Лисенку та наспівала композиторові пісенні мелодії.

У передмові до іншого збірника – «Народні мелодії. З голосу Лесі Українки», яку уклав і видав Климентій Квітка в 1917 р. зазначено: «За правдиву передачу зібраних мелодій каже ще і та обставина, що і сам Микола Лисенко користувався послугами Лесі Українки, записуючи від неї

чимало пісень і поповнюючи ними свої збірки. У збірці вміщено веснянки, пісні купальські, жнивварські, колядки, весільні, хрестинні, козацькі, історичні, рекруцькі, балади, ліричні і побутові. Як бачимо, збірка являє собою майже всі жанри української пісні» [1, с. 252].

Вагомим внеском у фольклорну спадщину Лесі Українки став запис народних пісень, здійснений значною мірою в Ялті 1907–1908 років, що також увійшли до зазначеного вище збірника «Народні мелодії. З голосу Лесі Українки».

Надзвичайно цінною для науковців є також збірка «Колодяженські пісні з рукописного зошита в записях Лесі Українки та Олени Косач» (факсимільне видання рукопису та відтворення тексту), яка вийшла у Луцьку в 2006 р. Це весільні, обжинкові, родинно-побутові пісні, веснянки, колядки тощо [5, с. 5].

Особливою сторінкою у фольклористичній спадщині Лесі Українки стали українські думи. Перебуваючи в Києві, поетеса чула співи лірників у природному для них середовищі ярмарків і базарів, а також на сцені, бо в кінці XIX ст. прогресивні дослідники культури запрошували лірників на свої зібрання, археологічні з'їзди тощо. Наукова література про кобзарство та народний епос, що з'явилися у 70–80-х рр. теж не залишилися поза увагою Лесі Українки. Про захоплення кобзарськими думами, козацькими та історичними піснями ми дізнаємося з її листів до Олени Пчілки, М. Драгоманова, Ф. Колесси.

Як уже було зазначено, Лесі Українці, як нікому іншому, вдалося вплести всі зібрані нею народні скарби у власні твори. Вершиною її творчості вважають драму-феєрію «Лісова пісня», яку називають гімном рідній землі й народу. «Лісова пісня» виникла не на порожньому місці: поетеса добре знала міфологію та демонологію праукраїнців, сама була носієм фольклору.

Значенню подією у житті Лесі став вихід у світ її поетичних збірок «Думи і мрії», «Відгуки» та перша драматична поема «Одержима», написана у ніч смерті Лесиною другом Сергієм Мержинського. В 1904 р. виходить друком ще одна її поетична збірка «На крилах пісень».

Завершилось земне існування поетеси на Кавказі. «В ці останні роки написано багато, і все – твори першорядної ваги: «Ізоolda Білорука», «Лісова пісня», «Камінний господар», «Адвокат Мартіан», «Оргія». Леся ніби відчувала, що їй відпущено вже зовсім мало часу, і працювала з неймовірним, нелюдським напруженням. Великий талант вимагав виявлення, творчі задуми рвалися у світ» [2, с. 189].

Підкреслити значущість й вагомість народного слова для великої письменниці хочеться словами Климентія Квітки, чоловіка Лесі Українки, який згадував: «За складанням свого збірника застала її остання смертельна стадія її хвороби. Вона диктувала сі тексти ще кілька днів після того, як покинула від знесилення свою останню повість «Екбальганем». Отож її життєва праця, почалась з народної пісні, ...скінчилася народною піснею» [4, с. 256].

Отже, можна із впевненістю стверджувати про те, що вплив родини Косачів на становлення української еліти в епоху національного ренесансу став визначальним. Їхня громадянська позиція, родинні традиції, мистецькі здобутки та наукові розвідки сприяли перетворенню українофільської спільноти на національно свідому еліту.

1. Дей О. Сторінки з історії української фольклористики / О. Дей. – К.: Наукова думка, 1975. – 271 с. 2. Дем'янівська Л. Леся Українка / Л. Дем'янівська // Історія української дітератури. Кінець XIX початок XX ст.: У 2 кн.: Підручник / За ред. проф. О. Д. Гнідан. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 181–247. 3. Деркач М. Народна пісня в житті та творчості Лесі Українки / М. Деркач // Знання і життя. – 1938. – Січень. – Ч. 1. – С. 257–260. 4. Квітка К. Музично фольклористична спадщина Лесі Українки / Климентій Квітка // Спогади про Леся Українку. – К.: Дніпро, 1971. – С. 245–256. 5. Колодяженські пісні з рукописного зошита в записях Лесі Українки та Ольги Косач. Факсимільне видання рукопису та відтворення тексту. – Луцьк: Волинська обласна лікарня, 2006. – 154 с. 6. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Том 1 / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ: Видавництво «Аконіт», 2001. – 912 с. 7. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: Навчальний посібник / За ред. М. Ф. Тарасенка / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К., Либідь, 1997. – 328 с. 8. Одарченко П. Леся Українка і українська народна творчість // Одарченко П. Леся Українка: розвідки різних років / П. Одарченко. – К.: Вид-во М. П. Коць, 1994. – С. 62–71. 9. Піснею народною натхнені (Творча співпраця Лесі Українки та Климентія Квітки): Матеріали. Статті. Дослідження. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – 144 с. 10. Скрипник Т. Історія роду Драгоманових-Косачів / Тамара Скрипник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.meso Eurasia.org/archives/3897>. 11. Скрипка Тамара – Рід Драгоманових-Косачів: долі й архіви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.t-skrypka.name/KosachFamily/FatesArchives.html>. 12. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 томах. – Т. 9. Записи народної творчості. Пісні записані з голосу Лесі Українки / Леся Українка. – К.: Наук. думка, 1977. – 433 с. 13. Юрій М. Ф. Політологія / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part5/1201.htm. 14. Ярославич Л. Леся Українка і народна творчість / Любомир Ярославич // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 4. – С. 48–55.

Наталія Цівун

Максим Рильський як поборник української мови та культури

У статті висвітлено міркування Максима Рильського з питань культури мови, історії національної мови українського народу та української літературної мови. Проаналізовано погляди поета на українську мову та українську культуру в цілому.

Thoughts of Maxim Rylskyi about language culture, history of national language and literary of Ukrainian nation are represented in this article. His point of view on Ukrainian language and culture in general is analyzed.

У плеяді блискучих українських поетів та захисників українського слова та культури ХХ століття почесне місце займає Максим Рильський. Він, прекрасно володіючи всіма засобами народної мови, довів «з усією переконливістю факту, що українська мова має все потрібне для повного, художнього висловлення як ідей, образів, емоцій, що органічно зросли як на рідному українському ґрунті, так і

в інших культурах: від культур Сходу до... французького класицизму» [1, с. 600]. Учені, які присвятили життєвому і творчому шляху Максима Рильського монографічні дослідження (С. Басикало, Г. Колесник, І. Білодід, Л. Новиченко, І. Ільєнко та ін.), відзначають, що життя поета – вірець служіння Україні, своєму народові.

Масштабність постаті Максима Рильського і його творчого впливу в історії української літератури, та й історії української культури загалом, настільки значна, що художня спадщина поета, а також його перекладацька діяльність були і залишаються постійним об'єктом уваги літературознавців (О. Білецький, Ф. Неборячок, В. Борщевський, С. Крижанівський, С. Шаховський, С. Басикало, Л. Новиченко, В. Громова, П. Хропко, І. Ільєнко та ін.), фольклорознавців (О. Дей, Ф. Лавров, М. Сиваченко, В. Новак та ін.), мовознавців (Г. Колесник, І. Білодід, С. Єрмоленко, А. Супрун та ін.).

Мета нашої розвідки показати неординарність постаті Максима Рильського, в особі якого українська мова й українська культура мала палкого захисника у 20–60 роках ХХ століття.

Так, у середині ХХ ст. Максим Рильський написав вірші «Мова» (квітень 1956 р.) і «Рідна мова» (1 грудня 1958 р.), які сьогодні на двадцять третій річницю незалежності України звучать також актуально. Д. Павличко у статті «Муки чистоти» відзначав, що поет виступив з віршем «Рідна мова» весною 1959 р., коли почався новий наступ на українську мову, коли був підкинтий новий закон, за яким українським батькам надавалося право вибирати для своїх дітей школу з рідною або російською мовою навчання, прочитавши його замість промови на з'їзді письменників [6, с. 310]: *«Як гул століть, як шум віків, Як бурі подих, рідна мова, Вишневих ніжність пелюстків, Сурма походу світанкова, Неволі стогін, волі спів, Життя духовного основа. Цареві блазні і кати, Раби на розум і на вдачу В ярмо хотіли запрягти її, як дух степів гарячу, І осліпити, й повести На чорні торжища, незрячу»* [8, с. 218–219]. Це «вперше в радянській українській поезії прозвучала така нищівна критика трьохсотлітнього лінгвоциду української мови і його виконавців» [5, с. 314]. На жаль, сьогодні знову, на думку Д. Павличка, керівництво нашої держави не може «збагнути, що то значить для нації бути собою, їм здається, що досить одягнути в національні регалії і забезпечити харчами країну – це й буде щастя для нації, а мову й культуру можна знову топтати, можна навгоду великому сусідові зректись історії, своєї душі і жити невеличкими в своїй державі» [6, с. 314].

Однією із прикмет творчості Максима Рильського є «органічний зв'язок натхнення українського поета з культурою світовою, включеність його художнього мислення в загальнолюдську сферу» [6, с. 303]. Так, у статті «Вшир і вглиб» Максим Рильський розкрив тематику ставлення молоді до культурної спадщини, до культурного життя світу. Щоб переконати читача (слухача), що розвиток світової культури, зокрема літератури, – «це процес, це нерозривний ланцюг, із якого не можна викинути ні однієї ланки без шкоди для справи» (Рил., ХХ, ХVІІІ, с. 624), автор створив період зі структурою ССЦ, у якому використовує **64 антропоніми** – імена та прізвища видатних діячів української, російської та зарубіжної літератури: *«Коли я думаю про велич Пушкіна, Шевченка, Міцкевича, Байрона, Гейне, Гюго, Петефі, коли я звертаю зір далі в глибину віків і виникають передо мною живі – так, живі! – постаті Гете, Шекспіра, Данте, давніх грецьких трагіків, // то я відчуваю гордість, що я людина, що я ходжу по тій землі, по якій ходили ці велетні, готуючи для нас незліченні багатства нашої культури. Саме так: нашої культури. // Бо ж Софокл, і Гете, і Пушкін, і Гоголь, і Шевченко, і Лев Толстой, і Достоевський – діяльні учасники нашого культурного життя, бо без них не можна собі уявити ні нашого сьогодні, ні нашого завтра,*

без них не могло бути ні Лесі Українки, ні Франка, ні Коцюбинського, ні Блока, ні Маяковського, ні Романа Роллана, ні Джозефа Конрада, ні Стефана Цвейга, ні Ліона Фейхтвангера, ні Гійома Аполлінера, бо на ґрунті, зораному ними, вирости буйні квіти творчості Чехова, Горького, О. М. Толстого, Шолохова, Фадєєва, Леонова, Коласа, Купали, Яновського, Довженка, Тичини – всіх наших сучасників, аж до наймолодших. Скажу прямо, не боячись парадоксальної гостроти: коли б не було Гомера та Архілоха, то не було б і Айтматова, Кулешова, Малишка; без Сааді, Хафіза, Війона не було б Межелайтіса, Турсун-Заде, Расула Гамзатова; без Дікенса не було б Доде, Короленка, Паустовського; без Плавта не було б не тільки Островського і Карпенка-Карого, але й Марка Твена та Остапа Вишні... Я зумисне зіставляю далекі імена, зумисне викликаю усмішку в читача: Гомер – і Айтматов! Війон – і Расул Гамзатов! Архілох – і Кулешов чи Малишко! // А це не смішно, це серйозно. Розвиток світової культури, зокрема літератури, – це процес, це нерозривний ланцюг, із якого не можна викинути ні одної ланки, без шкоди для справи [10 с. 624]. Отже, активно використовуючи імена світової культури поряд із національними, Максим Рильський послідовно відстоював концепцію розвитку національної культури, за якою українська словесність – невід'ємна складова європейської культури.

Такий підхід Максима Рильського простежується і в поетичних творах. Наприклад, описуючи роль народної пісні у розвитку поезії і музики, автор у вірші «Шипшина» проводить паралель між шипшиною і трояндою. Як з шипшини вирости усі культурні сорти троянди, так і з народної пісні вирости музика Бетховена, Чайковського, Лисенка, Леонтовича, Шопена, Римського-Корсакова, поезія Шевченка, Лесі Українки, Пушкіна, Гейне: *«Із пісні, з пісні вирости Бетховен, Чайковський, Лисенко та Леонтович, Шопен із пісні вирис, чародій, І Римський-Корсаков, казкар поважний, Із пісні – як троянда із шипшини! Шевченко й Леся вирости із пісні, До неї Пушкін спраглий припадав, Живився Гейне піснею народу, – // І хто ж її насмілиться зрубати, Під корінь хто безсмертну підітне?»* [8, с. 289]. У наведеному прикладі автор використовує 10 антропонімів, але у цьому тексті важлива не кількість, а спосіб їх уведення у текст. Власне, через антропоніми відбувається «постійне нагадування читачам, що український народ за своєю історією та духовною оригінальністю такий же, як чеський чи польський, як будь-яка інша європейська державна нація» [6, с. 312]. Як правило, антропоніми за своєю суттю мають ідентифікувати й диференціювати об'єкт, а тому вживаються переважно в однині. Множинна їх форма здебільшого стає показником семантизації з певною стилістичною, художньо-естетичною метою. Так, наприклад, у їх семантиці можуть виражатися етнічні і соціальні ознаки: *«Це ж в'яжуться дедалі, то міцніш Міста, народи, землі і держави, Це ж новочасні миру голуби – Оці лункі, стрімкі аероплани, Які на дужих раменах несуть Не атомну, а чи водневу зброю, А мирних, працьовитих, невсипущих Іванів, Янів, Жанів, Гансів, Джонів, Марій і Мері, Катерин, Катрін, // – І в грудях розливається тепло, І прагнуть руки рідної роботи!»* [8, с. 149]. Максим Рильський використав у цьому періоді ампліфікацію імен Іван, Катерина, Марія не випадково, оскільки вони найпопулярніші серед народів Європи. Так, антропонім Іван засвідчують усі слов'янські мови: російська, болгарська – Іван, білоруська – Іван, Янка,

Ясь, польська – *Jan (Iwan)*, чеська, словацька – *Jan, Ivan*, верхньолужицька, нижньолужицька – *Jan*, македонська – *Иван, Јован*, словенська – *Ivan*, у французів – *Жан*, у німців *Йоганн* (пестливе – *Ганс*), у англійців і американців – *Джон*, в італійців – *Джованні* <...> [4, с. 157]. Через ці імена-символи читач відчуває, як національне існує поряд із загальнолюдським, приходиться до усвідомлення діалектичного зв'язку між усіма складовими частинами людської культури в її національних виявах [6].

Максим Рильський – це не тільки поет, який мав незвичайний дар довшеного поетичного виразу думки й почуття. Це і науковець, для якого мова була предметом постійного зацікавлення і наукового пізнання упродовж усього життя. У його особі «українська мова мала майстерного користувача – оратая на поетичному, перекладацькому, публіцистичному полях української культури, оригінального мовотворця, проникливого вченого, статті, рецензії, опонентські вигукі і зауваження якого були глибокими, точнішими, ніж фахових мовознавців» [5, с. 312]. Вчений-мовознавець постійно звертався до проблем нормативності різних мовних одиниць і явищ структури української мови, шляхів подолання негативних наслідків потужної українсько-російської міжмовної інтерференції, а також питань культури художньої мови. Так, звернемося до статей «Про мову» (надрукована вперше у «Літературній Україні» 1939 р.) та статті «Розмова про мову» (надрукована вперше у газеті «Література і мистецтво»). У першій – Максим Рильський зазначав, що «є наївна думка, ніби одно слово тої чи іншої мови можна передати одним словом мови сусідньої. А ви от візьміть для прикладу і звірте, як несхоже побудовані в мовах англійській, французькій, німецькій хоч би елементарні речі, як оголошення чи вивіска лікаря або адвоката, написи в поїздах та ін.! Синтакса – душа мови. Про це ніби зовсім забули. Мислять здебільшого в російських синтаксичних схемах, і то ступаючи не в сліди Пушкіна, Толстого, Горького, а в сліди пересічної, знебарвленої, мимоволі похапливої, а тому й не дуже дбайливої <...> газетчини» [9, с. 348]. У другій – автор вказував, що «синтакса наших письменників збивається раз у раз на просте калькування, механічне відтворення – слово по слову – російських зворотів. Ми глибоко шануємо мову Пушкіна і Толстого <...>, але ж хіба це дає нам підстави заперечувати, що мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, свій колорит і що секрет того запаху, того колориту полягає передовсім у синтаксі, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів» [9, с. 363]. Визначимо лише деякі порушення граматичних конструкцій, на які звертав увагу вчений, аналізуючи твори деяких письменників: 1) ігнорування вживання форми давального відмінка чоловічого роду на *-ові, еві, -єві*, а натомість перевага форм *-у, -ю*; 2) вживання прикметника у в розумінні *біля, коло, при* («у рояля»...); 3) випадки порушення під впливом російської мови норм синтаксичного керування (наприклад, «зрадив мені милий» замість «зрадив мене милий», «дякую вас» замість «дякую вам»); 4) порушення у ступенях порівняння типу: «він (вона, воно) *сильніш* за мене», тоді як граматичні норми диктують: «він сильніший, вона сильніша, воно сильніше за (від) мене (ніж я, як я)» та інші [9, с. 361–362]. Граматичні кальки обмежують авторську думку, призводять до руйнації структури української мови. Через узвичаєність і непомітність вони важко піддаються викоріненню [7].

Неодноразово звертався Максим Рильський і до проблем перекладу, оскільки переклади, на думку вченого, –

«знаряддя спілкування між народами, знаряддя поширення передових ідей і обміну культурними цінностями» [9, с. 239]. У цілій низці праць, зокрема «Чехов по-українському», «переклади звучать чудово», «Жуковський-перекладач», «Проблему художнього перекладу», «Українські переклади «Слова»...», «Ми й сусіди», «Українские классики на русском языке» та інших, автор зупиняється на типових «небезпеках та труднощах, які чигають на перекладача». Наприклад, 1) міжмовних омонімах: О. Засенко перекладає рядок із Крилова: *В тині розквітлий васильок...*, але ж російський «василек» – українська волошка, а «васильками» звать у нас інші квіти (рос. базилик); 2) розбіжність у роді іменників. Так, бельгійський поет Шарль ван Лемберг у поезії «Дощ» (у французькій мові – це іменник жіночого роду) малює його у вигляді «чарівної дівчини в струмистому, вкритому блискітками плащі». А українською і російською дощ – чоловічого роду. Тому і В. Брюсов, і М. Рильський, які переклали цей твір, змушені були дати дощ у вигляді прекрасного юнака; 3) несхожість зображуваного в оригіналі життя (людей, побуту, пейзажу, відносин тощо) та інші. Перекладач, на думку Максима Рильського, стоїть перед двома небезпеками: «або підкорити рідну мову іншомовній стихії, або, навпаки, нарядити мову перекладу в дуже національні, специфічно національні шати». Як приклад першого, називає спробу В. Брюсова «звук у звук» передати «Енеїду» Вергілія. Ця технічно блискуча робота не стала набутком масового читача. Отже, «переклад художньої літератури, – доводить Рильський, – тільки тоді здійснює свою функцію, коли це переклад творчий, коли він доходить до читача, коли він є фактом рідної літератури» [9, с. 266–372].

Максим Рильський зробив великий внесок у дослідження мовостилію як українських, так і зарубіжних письменників, зокрема Шевченка, Куліша, Старицького, Франка, Лесі Українки, Черемшини, Тичини, Пушкіна, Чехова, Міцкевича та інших. Проте шевченківська тема займає чільне місце як у доробку вченого-мовознавця, так і поета. Тільки у 60-х роках ХХ ст., коли відзначалося 100-річчя з дня смерті Кобзаря і 150-річчя з дня народження, він опублікував понад 30 доповідей, статей, виступів, передмов, присвячених творчості великого поета. Діапазон цієї роботи надзвичайно широкий – від фундаментального дослідження «Шевченко – поет-новатор» (1964) до передмови монографії Аюпа Салахяна «Озброєний пророк», виданої вірменською мовою в Єревані [3, с. 266]. Максим Рильський істотно поглибив «розуміння місця Кобзаря в історії української літературної мови. На його думку, Т. Шевченко, як ніхто інший з українських письменників, сприяв оновленню та збагаченню виражально-зображальних можливостей української літературної мови, демонструючи зразки неперевершеної поетичної майстерності Кобзаря у використанні засобів звукопису, індивідуальних тропів і фігур, різних лексико-стилістичних розрядів, у побудові синтаксичних конструкцій, в особливостях віршування тощо» [7]. Поетична Шевченківська Максима Рильського також багата і різноманітна: це вісімнадцять віршів повністю присвячених Кобзареві та його творам – від широкого ліро-епічного полотна поета – віршованої повісті із кріпацьких часів на Правобережній Україні «Марина» (1933) до «близько тридцяти згадок про нього, вкраплених у поеми, цикли й вірші, де ці рядки несуть важливе ідейно-естетичне навантаження (переконливий тому приклад – перша строфа славнозвісного «Слова про рідну матір» – про землю, яку «сходив Тарас малими босими ногами»)» [3, с. 263–267].

Таким чином, Максим Рильський як представник української еліти – поет, вчений-лінгвіст, лексикограф, перекладач, культуролог, громадський діяч, – розумів, як важливо зберегти мову для майбутніх поколінь, стверджуючи, що мова – це «життя духовного основа». Все своє життя він мужньо підносив українське слово, популяризував його не тільки в Україні, а й у всьому світі.

1. *Булаховський Л. А.* Максим Рильський поет-патріот: Вибрані праці: в 5-ти т. / Леонід Арсенійович Булаховський. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 594–600. 2. «Великий гранослов свого народу...» (До 95-річчя з дня народження М. Т. Рильського) / [С. Я. Єрмоленко, Н. Г. Сидяченко, Л. О. Ставицька, К. І. Бойко] // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 3–11. 3. *Ільєнко І. О.* Жага. Труди і дні Максима Рильського: документальний життєпис / Іван Ільєнко. – К.: Дніпро, 1995. – 413 с. 4. Культура української мови: Довідник / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник,

К. В. Ленець та ін.; За ред. В. М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с. 5. *Мацько Л. І.* Українська мова в освітньому просторі: [навч. посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»] / Любов Мацько. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с. 6. *Павличко Д. В.* Мука чистоти / Дмитро Павличко // Літературознавство. Критика: у 2-х т. – Т. I: Українська література – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 307–314. 7. *Пелипась М. І.* Лінгвістична діяльність Максима Рильського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського / Микола Іванович Пелипась. – Сімферополь, 2007. – 22 с. 8. *Рильський М. Т.* Зібрання творів: У 20-ти томах / М. Рильський. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. IV: Поезії (1949–1964). – 423 с. 9. *Рильський М. Т.* Зібрання творів: У 20-ти томах / М. Рильський. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. XVI: Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство. – 600 с. 10. *Рильський М. Т.* Зібрання творів: У 20-ти томах / М. Рильський. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. XVIII: Публіцистика 1953–1964. – 600 с.

Тетяна Чужа

Українська література як предмет наукових досліджень Юзефа Третяка

У статті проаналізовано загальні тенденції і методологічні підходи у науковій рецепції явищ української культури, історії та літератури польським літературознавцем Юзефом Третяком (1841–1923). Акцентовано точки дисонансу українського та польського патріотичних дискурсів кінця XIX – початку XX ст.

The article analyzes the general trends and methodological approaches in scientific reception of Ukrainian culture, history and literature by the Polish literary critic Józef Tretjak (1841–1923). The dissonance points of Ukrainian and Polish patriotic discourses of the late XIX – early XX century are accented.

У польській культурно-політичній свідомості XIX ст. Україна, Литва і Білорусь входили до меж Польщі як невід'ємні частини. Поняттю батьківщини у часи існування несверенних форм державності (князівства Польського, Царства Польського) у загальній свідомості поляків відповідали культурно-географічні простори так званої «історичної Польщі» періоду перед першим поділом. Було очевидним, що Польщу утворюють землі усіх трьох частин, які потрапили під владу іноземних держав у результаті поділів. Учасники січневого повстання 1863–1864 рр. також уявляли собі Польщу територіально великою державою. Однак утопічними виявилися їхні пропозиції відновлення Польщі із демократизованими і модернізованими соціальними стосунками, які самі в останці вважали достатньо привабливими для залучення українського народу. Загалом текстам пізніших періодів часто властива критичність щодо поглядів української історіографії і нової літератури, що саме формувалися, коли вони дисонували із традиційною польською патріотичною картиною минулого.

На думку Григорія Вервеса, на початку 80-х років XIX ст. лінія ідеологічного поділу проходила вже не між етносами, народами чи націями, а між консерваторами і лібералами, з одного боку, та революційними демократами, з іншого [2, с. 102]. Натомість Тімоті Снайдер у фокус наукового вивчення поставив процес увиразнення української ідеї у загальному контексті народження модерних української, литовської і білоруської націй. Він вважає, що українська модерна національна політика виникла у поступовому виокремленні з польського національно-визвольного руху і протистоянні російській великодержавній ідеї. Учений ставить процеси, що відбувалися наприкінці XIX ст. в Україні, на один рівень з об'єднанням Італії чи Німеччини. Але так само наголошує на польсько-українському антагонізмі тих

часів: «Поляки прагнули відтворити Річ Посполиту такою, якою вона виглядала для них у викривленому дзеркалі модерної націоналістичної уяви; українці прагнули розбити це дзеркало, розплавити його на друзки й витворити щось нове» [5, с. 159]. Безсумнівно є те, що провідну роль у процесі зародження модерного уявлення про національність як мовно-політичну спільноту відіграло утвердження української національної культури, створеної на ґрунті народної мови, що прокладає шлях до думок про національну державу – як найвищий ідеал політичного буття нації. Боротьба між народами в Україні точилася не тільки на економічному рівні, як переконливо показав Данієль Бовуа [1], а й на ідеологічному. Намагатимемося простежити, якою мірою це протистояння ідей відобразилося на науковій діяльності Юзефа Третяка у контексті польського українознавчого дискурсу останньої чверті XIX ст.

Утворення Київського університету святого Володимира у 1834 р. на навчальній базі Кременецького ліцею забезпечило успадкування ним не тільки тамтешніх наукових і педагогічних надбань, а й традицій польського національного протистояння царській Росії. Адже «Волинські Афіни» були ліквідовані владою саме через участь його викладачів та учнів у листопадовому повстанні 1830 року, а студенти-поляки Київського університету взяли згодом діяльну участь у постанні січневому. Серед діячів останнього активним був і Юзеф Третяк (1841–1923), родом із волинської полонізованої шляхти, майбутній професор кафедри української літератури Ягелонського університету. 21-річним юнаком під час Січневого повстання 1863 р. він виконував функції заступника комісара Київського воєводства і коменданта Києва. Щоправда, повстання на Україні закінчилося поразкою не в останню чергу через соціальний антагонізм польської шляхти й українського

селянства. Однак саме тоді шляхетські революціонери вперше зацікавилися «сільським людом України, Поділля і Волині» («Золота грамота»), як безсумнівним союзником у боротьбі за відновлення Речі Посполитої.

Символічним фіаско повстання стали події у Соловіївці 28 квітня 1963 року, коли загін студентів Київського університету під час своєї акції із проголошення «Золотої Грамоти» постраждав від рук місцевих селян, які не повірили гаслам молодих шляхтичів і жорстоко з ними розправилися. Цим подіям Третяк присвятив нарис, який було анонімно видано у «Польському календарі» в Цюріху в 1865 році. Майже через сорок років нарис перевидано у Львові у 1902 році окремою брошурою разом із текстом «Золотої грамоти» та нарисом Сирочинського [10, с. 1–9]. Тут Третяк, з одного боку, дає чіткий соціальний аналіз ситуації на Україні, зазначаючи, що польське повстання не мало на цих землях жодної підтримки мас, ані міських, які були здебільшого єврейськими і «не мали ніякого громадянського почуття» [10, с. 10], ані сільських, які не співчували ідеям повстанців, бо були вдячні цареві за недавно добровільну ліквідацію панщини і введені в оману урядовою пропагандою. З іншого боку, у цілком романтичному дусі майбутній керівник кафедри руської (української) літератури проголошує своєрідне «заклинання» про майбутнє польсько-українське братерство: «Героїзм, самовідданість і безкорисливість повстанців були настільки очевидними, що селяни мають зрозуміти те, що від них закривала злочинна рука. Кожного разу, коли новий злочин захоче використати їх, як своє знаряддя, із високої могили мучеників до них волатиме голос кривавої легенди» [10, с. 16].

Мабуть, можна припустити, що пізніша увага Третяка до української літератури й української тематики в польській літературі була своєрідною даниною прогалинам в українській політиці повстанців. Хоча дослідник спадщини вченого Ігнаці Хшановський вважав її лише виконанням службового обов'язку керівника кафедри руської літератури: «...університетську кафедру він отримав тільки у п'ятдесят років і то не кафедру своєї улюбленої рідної літератури, а руської» [8, с. 514]. Безперечно, польською літературою Третяк займався у незрівнянно ширших масштабах, ніж українською. До історії полоністики він увійшов насамперед як дослідник спадщини Адама Міцкевича (роботи «Міцкевич у Вільнюсі і Каунасі» (1884), «Міцкевич і Трембецький» (1886), «Любовні стосунки і пісні Міцкевича в Одесі» (1887), «Дві Зосі Міцкевича» (1890), «Міцкевич і Костюшко», «Міцкевич і Пушкін як байроністи» (1899), «Міцкевич як редактор "Трибуни народів"» (1907), «Ідея "Валленрода"» (1887), «Хто такий Міцкевич» (1898), «Міцкевич у світлі нових джерел» (1917), «Міцкевич і Пушкін» (1906), «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка» (1892), про «Пана Тадеуша» – «Методичний розбір мисливського концерту», «Образи неба і землі» (1898), «Історичне тло» (1893) і «Особиста стихія» (1898)), Юліуша Словацького (двотомна монографія «Юліуш Словацький. Історія духу поета і його відображення в поезії» (1903–1905)) і Богдана Залеського (тритомна монографія «Богдан Залеський» (1911–1914)). Не омину своєю увагою Третяк також і Северина Гощинського, Зигмунта Красінського, Ігнація Красіцького, Адама Асника, Корнелія Уейського, Францішка Карпінського, Яна Лама, Генрика Сенкевича та інших.

На цьому тлі численних полоністичних студій роботу «Про давню поезію руську» (1918), за Росціславом Скрентом, здається, можна було б віднести на рахунок «ужинку

офіційної університетської посади» [9, с. 687], а монографію «Пьотр Скарга в історії й літературі Брестської унії» (1912), за Хшановським, назвати «відгалуженням обов'язкових досліджень Третяка як професора руської літератури над історією і літературою Русі» [8, с. 518], монографію «Богдан Залеський» (1911–1914), у якій зібрано також чимало українського матеріалу, пов'язати із «симпатією кресовця до кресовця» [8, с. 516]. До таких обов'язкових «відгалужень» можна зарахувати також рецензії на «Історію руської літератури» Омеляна Огоновського («Kwartalnik historyczny», Ч. 1 – 1888, Ч. 2 – 1890, Ч. 3 – 1894), Олександра Колесси «Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеського», «Юрій Коссован» («Kwartalnik historyczny», 1894), «Шевченко і Міцкевич» («Kwartalnik historyczny», 1895), а також Кониського «Дитинний вік Тараса Шевченка» («Kwartalnik historyczny», 1893), мовознавчу студію «Про слова, які перейшли з польської мови до руської» (1893), шевченкознавчі роботи «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка» (1892), статтю «Тарас Шевченко (з нагоди 50-х роковин його смерті)» (газета «Czas», 1911). Українські зацікавлення присутні також у видавничій праці вченого, зокрема, у передмовах до опрацьованих ним до друку творів Северина Гощинського «Канівський замок» (1921) і «Король замчиська» (1922), а також у вступі до виданих посмертно із рукописів фольклорних матеріалів Оскара Кольберга «Волинь: обряди, мелодії, пісні» (1907). Тож, українознавчий доробок Третяка складають публіцистика, рецензії, монографії, редакторські праці. Попри начебто обов'язковість, несистематичність і навіть небажаність відлучення професора від першорядних студій над польською літературою, його україністичні студії мають свій виразний літературознавчий профіль і, безперечно, можуть слугувати ілюстрацією рецепції української культури, історії й літератури польським академічним середовищем протягом двох останніх десятиліть XIX ст. і перших XX ст.

Студія «Про давню поезію руську» увійшла як розділ до одного з томів «Історії художньої літератури в Польщі» у рамках виданої Польською Академією Умьні «Польської енциклопедії». Ця «Історія...» містила розділи авторства видатних польських літературознавців, претендувала на вичерпність і комплексність у представленні розвитку всієї польської літератури. Цікавим тут видається сам факт включення до неї частини, де розглядається «Слово о полку Ігоревім», українська народна і козацька поезія (думи і пісні, колядки і щедрівки), давньоукраїнська поезія XVII і XVIII віків. Третяк наводить таку мотивацію: ««Слово...» є виразом дружинного, лицарського стану, із якого потім утворилося руське боярство, а оскільки це боярство на руських землях, які увійшли до складу Речі Посполитої, стало під впливом польської культури складовою частиною польського народу» [12, с. 422], то і «Слово...» належить польській культурі.

Українську полемічну літературу Третяк розглядає у контексті зіставлення з творами Петра Скарги у своєму дослідженні «Петро Скарга в історії і літературі Брестської Унії» (1912). Аналізує тут ключові тексти полемічної літератури Герасима Смотрицького, Мелетія Смотрицького, Іпатія Потія, Стефанія Зизанія, Філалета, Івана Вишенського, Юрія Рогатинця. У цій студії автор спирався на результати тогочасних досліджень як польських учених (Александра Брюкнера, Ігнація Хшановського, Людвіка Яновського), так і українських (Івана Франка, Павла Житецького, Миколи Сумцова, Дмитра Багалія й Кирила Студинського).

Основним предметом вивчення Третяка став вплив Скарги на долю Русі, її релігійний розкол, освіту й літературу. Загальновідомо, що Скарга як ініціатор Брестської унії, відіграв надзвичайно важливу роль у цьому процесі. Третяк твердить, що висловлені ним звинувачення у невігластві православного духовенства та пастви сприяли розвитку освіти і літератури на Русі.

Особливо цікавим видається зіставлення поглядів Скарги і Вишенського: «Обоє аскети, патріоти, обоє до ґрунту щирі, а такі несхожі один на одного» [13, с. 234]. Картини релігійного переслідування на Русі, змальовані Вишенським, Третяк вважає перебільшеними плодами фантазії аскета, і значною мірою покладає на нього відповідальність за передачу ненависті до католицизму наступним поколінням аж до поетів-романтиків [13, с. 246]. Зрештою, чимало положень Третяк підкріплював моралізуванням, звинувачуючи, зокрема, Вишенського у поширенні «сліпої ненависті до унії», «візантійської ненависті до Заходу» і под. Значно вищий духовний рівень він вбачає у творах Скарги: «Повага, спокій, систематичність, логічність міркувань, багатство ерудиції, зачерпнуте переважно у грецьких Отців Церкви, врешті сердечний тон, який випромінює добру волю, яким Скарга промовляв до Русі» [13, с. 264]. Полемізуючи із Франком, Третяк виводить деякі ідеї та мотиви творів Вишенського не з Данте чи Шекспіра, а з польських авторів Станіслава Ожеховського, Миколая Рея і Петра Скарги.

Набагато вище, ніж Вишенського, цінував Третяк творчість Сковороди: «Сковорода вберігся від впливів візантинізму, завдяки віянням європейської культури. І в часи, коли довкола нього панувала мертва обрядовість, коли руське православне духовенство, отруєне візантійською отрутою міжконфесійної ненависті, яка витікала зі таких творів, як Вишенського, освячувало гайдамацькі ножі, він навчав про одухотворене християнство, мріяв про царство Боже на землі, братерську любов між людьми...» [13, с. 280]. На жаль, учений не розглядає докладніше творчості Сковороди.

Третяк у своїй праці про Скаргу виступає не просто як літературознавець, а як публіцист, гарячий прихильник церковної унії, проголошує апологію західної цивілізації і католицької церкви, гостро засуджує православ'я, називаючи його мертвим, безплідним, невиліковним імператорів, султанів і царів. Усю надію на духовне відродження українського народу він покладав на католицьку церкву, яка мала б відкрити шлях до великої родини європейських народів і спільного культурного життя. Здається, погляди Третяка тут близькі до позиції, висловленої за 20 років до цього іншим краківським літературознавцем Станіславом Тарновським: «Ми, поляки, мабуть, можемо із чистим сумлінням про себе сказати, що русина, щирого католика, і такого, який до нас не має ненависті, готові завжди любити, як брата» [11, с. 68]. Зрозуміло, за такого підходу, не варто очікувати від автора неупередженого розгляду історико-літературного процесу, зрештою, у випадку полемічної літератури невіддільного від історії ідеї, духовності та церкви.

Творчість Шевченка польський вчений також вписував у контекст польських письменників, зокрема, зіставляючи з поезією Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Северина Гоцинського та Владислава Сирокомлі. Третяк шукав свідчення контактів між поетами, а також будь-які ремінісценції та аналогії на сюжетному рівні, подібність мотивів, стилістичних засобів, жанрової специфіки, настроєвої тональності і найважливіше – ідейного спрямування. Зіставляючи тексти, вчений знаходить приклади прямого

та опосередкованого польського впливу. Виходячи із низки збігів у структурі мотивів, трактуванні певних тем, робить висновок про важливий вплив Міцкевича на формування позиції Шевченка як українського національного пророка [6, с. 34]. Шевченкознавчі роботи Третяка стали поштовхом для розлогої студії Олександра Колесси [7], а згодом використовувалися численними дослідниками проблеми «Міцкевич і Шевченко», хоча й часто оцінювалися негативно, наприклад, Драгомановим як «мало основані, котрі часто збиваються на іграшку в порівняльний метод» [4, с. 15] чи Вервесом як «формалістичні препарування текстів» [3, с. 97].

Таким чином, із доробку Юзефа Третяка постає вибірковий образ української літератури: давньоруської (на прикладі поезії), староукраїнської (полемічної) та нової (творчість Шевченка). Учений розглядав її у тісному зв'язку з польською, навіть ставлячи часто у залежність, концентруючись на питаннях літературної рецепції творів польських письменників. Акцентував здебільшого питання мовного та літературного наслідування в Україні польських зразків, виходячи з методології компаративістики, а також намагався коментувати низку українських літературних явищ, спираючись на біографічно-психологічний метод. Третяк пильно стежив за розвитком українського літературознавства, що саме працювало над виробленням власних уявлень про історичний розвиток української літератури, і часто вступав у полеміку з колегами, застерігаючи від упередженого ставлення до польської літератури й історії та закликаючи враховувати польські літературні впливи.

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Пер. на укр. Зої Борисюк / Даніель Бовуа – К.: Критика, 1998.
2. Вервес Г. Д. Иван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х років XIX ст. / Григорій Вервес – Видавництво Академії наук Української РСР. – Київ, 1957. – 364 с.
3. Вервес Г. Д. Тарас Григорович Шевченко і Польща / Григорій Вервес. – К.: Дніпро, 1964. – 192 с.
4. Драгоманов М. П. Т. Шевченко в чужій хаті його імені («Кобзарь Тараса Шевченка»). Видання Товариства імені Шевченка, ч. I–II, у Львові, 1893) / Михайло Драгоманов // Народ. – 1893. – № 10. – С. 14–16.
5. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Пер. з англ. А. Котенко, О. Надтока / Тімоті Снайдер – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.
6. Третяк О. Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка / О. Третяк. – Краків, 1892. – 37 с.
7. Колесса О. Шевченко і Міцкевич. Про значінне впливу Міцкевича в розвою поетичної творчості та в генезі поодиноких поем Шевченка. Порівнююча студія / Олександр Колесса – Львів: Видавництво НТШ, 1894. – 116 с.
8. Chrzanowski I. O literaturze polskiej / Ignacy Chrzanowski – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971. – 533 s.
9. Skrzęć R. Józef Tretiak (1841–1923) / Różciśląw Skrzęć // Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Seria 5: Literatura okresu Młodej Polski. Tom IV. Red. K. Wyka, A. Hutnikiewicz, M. Puchalska, J. J. Lipski. – Kraków, 1966. – S. 683–709.
10. Syroczyński L. Tretiak J. W Sołowijówce 28 kwietnia (10 maja) 1863 r. Ustęp z dziejów Polski / Ludwik Syroczyński, Józef Tretiak – Lwów, 1902. – S. 1–9. – 16 s.
11. Tarnowski S. O Rusi i Rusinach / Stanisław Tarnowski – Kraków, 1891. – 68 s.
12. Tretiak J. O dawnej poezji ruskiej / Józef Tretiak // Encyklopedia polska. Tom XXI. Dział XVIII. Część II. Wydawnictwo Akademii Umiejętności. Dzieje literatury pięknej w Polsce. – Kraków, Warszawa, Lublin, Łódź: Nakładem Akademii Umiejętności, 1918. – S. 419–534.
13. Tretiak J. Piotr Skarga w literaturze i dziejach Unii Brzeskiej / Józef Tretiak. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – 351 s.

Олеся Швець

Творчі еліти про українську радянську культуру в українській пресі націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої

У центрі уваги знаходиться проблема вивчення ролі українських творчих еліт в формування уявлень про українську радянську культуру на сторінках української суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої. Аналізуються специфіка культурних процесів в Українській РСР, репресії проти українських культурних діячів, а також русифікація української культури.

The article is focuses on the perception and interpretation of Ukrainian cultural elites of the Soviet Ukrainian culture in the Ukrainian nationalistic socio-cultural media of the Second Polish Republic (II Rzeczpospolita). The specificity of cultural processes in the Ukrainian SSR, repressions against Ukrainian cultural elites and russification of Ukrainian culture was analyzed.

Сучасна творча інтелігенція України переживає непростий етап самовизначення і виявлення власної ролі і значення в складній системі українських еліт і українського суспільства. У ХХІ ст. українські творчі еліти перестали відігравати важливу роль морального авторитету нації, засобами культури і мистецтва формувати духовні і моральні цінності, що впливають на суспільно-політичні пререференції українського народу. Своєю чергою, в ХХ ст. саме творчі еліти формували культурні пріоритети українського суспільства, не тільки пропонуючи йому ціннісні орієнтири, але і обґрунтовуючи їх політико-ідеологічні основи. У міжвоєнне двадцятиліття українська творча еліта, будучи розділеною державними кордонами, ідеологічними установками, культурними пріоритетами, моральними ідеалами і численними іншими факторами, переживала подібні процеси розвитку, переважно не усвідомлюючи як взаємовпливів між собою, так і впливу на українське суспільство з обох боків границі. У цьому випадку, не вдаючись до моральної оцінки багатьох культурних явищ і процесів міжвоєнного періоду, як в Радянському Союзі, так і в Другій Речі Посполитій, необхідно підкреслити велике значення творчих еліт у самоідентифікації української нації і створенні незалежної української держави в кінці ХХ ст. через формування уявлень про культурні особливості Заходу і Сходу, що стали єдиною культурною основою української нації в кінці ХХ ст. Сьогоднішня творча еліта України, не завжди усвідомлюючи значимість досвіду попередників і важливість власного політичного самовизначення в процесі морального і культурного відродження нації, залишається на узбіччі суспільно-політичних процесів України, а проблеми культури залишаються на маргінесі в системі координат української держави. Саме тому звернення до історії сприйняття та інтерпретації культурних процесів українського суспільства в РСР і в Польщі в міжвоєнний період стає надзвичайно актуальним.

У центрі уваги статті знаходиться проблема вивчення ролі українських творчих еліт у формуванні уявлень про українську радянську культуру на сторінках української суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування Другої Речі Посполитої.

Проблема висвітлення радянської культури в польській пресі становила предмет вивчення польської історіографії, зокрема, в працях істориків С. Фальковича, М. Стемпля, К. Малака, Л. Пьотковського, П. Єленя. Український аспект радянської культури в польській історіографії лишається практично не висвітлений. Значний інтерес польських дослідників викликало вивчення української преси в структурі польської преси в міжвоєнний період, зокрема, в роботах А. Пачковського, Е. Лойска, А. Нотковського. Значний вклад у вивчення української преси Другої Речі Посполитої, а також висвітлення проблем радянської культури в періодиці великою мірою внесли дослідники Науково-дослідницького

центру періодики ЛННБ ім. В. Стефаника. Поміж іншими, необхідно виділити праці Л. Сілевич, Л. Сніцарчук, О. Середи, С. Кравченко, Т. Шептицької.

Тема українського націоналізму і все, що так чи інакше пов'язано з його проявами як у сучасному світі, так і в історичній ретроспективі, викликає суперечливі, неоднозначні оцінки, суб'єктивні думки, гостру полеміку, в якій, факти й історичні джерела часто не можуть привести до згоди та примирення. Націоналізм, будучи типовим європейським явищем міжвоєнного двадцятиліття, в українському варіанті зародився в умовах невдалої спроби реалізації надій на державність, виразив себе в суспільному житті Другої Речі Посполитої в різноманітних формах і аспектах, від створення таємних військових організацій до артикуляції націоналістичних ідей в культурній сфері. Міжвоєнна Польща, зі свого боку, переживаючи тяжкий етап становлення власної державності, формування нових для суспільства, розділеного протягом не одного століття, економічних, політичних та культурних відносин, не тільки плакала і прискіпливо оберегала власну «польськість», але і прагнула до розширення свого національного впливу, хоча б у рамках мультикультурної, на той час польської держави. Офіційна політика колонізації, закріпивши головною ціллю національної політики державну асиміляцію національних меншостей [18, с. 164], передовсім українців і білорусів, утвердилася ще наприкінці 1920-их рр., однак її розцвіт припав на 1930-ті рр. Політична позиція польської влади не тільки утруднювала які-небудь прояви національної самосвідомості меншості, але, з іншого боку, провокувала і підсилювала національні та націоналістичні тенденції у середовищі непольського населення.

Українське населення, оглядаючись на невдачі національного самовизначення революційних лихоліть, і, будучи другою за чисельністю національною групою Другої Речі Посполитої, відчували на собі тиск політики колонізації та найбільш гостру потребу у вираженні національного «Я». В ситуації, що склалася, українська інтелігенція прагнула використати всі можливі та незаборонені польською владою форми самовираження. Однією з дозволених форм, безумовно, можна вважати українську пресу, передусім, суспільно-культурного спрямування. Незважаючи на тенденції колонізації і підсилення цензури і репресій в польському культурному житті, підйом української періодики припав на другу половину міжвоєнного двадцятиліття. Крім того, розвиток національної преси активізував інтерес до українського питання і його ключових складових, української культури в середовищі польської інтелігенції. Українська культура стала жваво обговорюватися на сторінках польської преси.

Періодичні видання українською мовою видавалися як у великих містах, так і в невеликих провінційних містечках, але лідером, без сумніву, вважалася Східна Галичина –

територія, густонаселена етнічними українцями, з центром у Львові. Саме тут побачила світ найбільша кількість україномовних газет і журналів політико-економічного та суспільно-культурного спрямування. Політичні погляди української інтелігенції безпосередньо впливали на її культурні преференції і визначали специфіку редакційної політики того чи іншого видання. Ця тенденція віддзеркалювала характерні особливості польської суспільно-культурної преси міжвоєнного періоду. Політичні погляди української культурної інтелігенції поширювалися від лівих до націоналістичних, що спричиняло різноманіття періодичних видань. Тематика, що обговорювалась на сторінках видань, була також надзвичайно різноманітна. Поза сумнівом, в авангарді обговорюваних тем були проблеми української культури в Польщі та за кордоном. Найбільш прискіплива увага приділялась українській культурі в СРСР. Ставлення суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування до радянської культури в цілому і до української радянської культури, як її прояву, можна охарактеризувати як вкрай негативне і часто вороже.

Звертаючись до проблеми відображення й інтерпретації радянської культури на сторінках української націоналістичної преси, важливо відзначити, що вона в цілому відтворювала тенденції розвитку суспільно-культурної преси Другої Речі Посполитої. Не зважаючи на жорсткий контроль над видавництвами з боку держави, в 30-их рр. ХХ ст. спостерігається зростання суспільно-культурної періодики націоналістичного спрямування. Традиційно в українській і польській історіографії прийнято вважати, що українська націоналістична преса була піддана постійним переслідуванням і репресіям з боку польської адміністрації [5, с. 151]. Цікавим і показовим фактом є те, що українська суспільно-культурна націоналістична преса значно менше страждала від польської цензури і конфіскації періодичних видань, ніж польські і українські видання лівого спрямування. Прихильне ставлення польських контролюючих органів до української націоналістичної преси можна пояснити, передусім, близькістю ідеологічних позицій, національно настроєної української інтелігенції і правлячої польської еліти періоду санації. Спільні симпатії до ідей фашизму, антисемітизму, державного націоналізму і антисоветизму нівелювали антипольські настрої, що проявлялися в українській націоналістичній пресі, а сформований антагоністичний образ всього радянського, забезпечував відносну лояльність польської влади.

Змістова наповненість українських суспільно-культурних видань національного типу була різноманітною. Умовно їх можна поділити на дві групи. До першої групи можна віднести літературні журнали широкого спрямування, серед яких необхідно відзначити такі видання як «Літературно-науковий вістник» та продовжувача його традицій – «Вістник» під редакцією Д. Донцова, «Дажбог», що був редагований Е.-Ю. Пеленським, потім Б. Кравцівим. Необхідно відзначити, що вищезгадане видання користувалося незмінною популярністю в середовищі українських інтелектуалів, як в Польщі, так і в еміграції. Варто підкреслити, що лише незначній кількості видань, що виходила в досліджуваній період, вдалося утриматися на видавничому ринку упродовж двох десятиліть. До другої групи видань можна віднести видання суспільно-культурної тематики для широкого кола читачів. Поміж інших, необхідно назвати видання «Обрії» та «Напередодні», що виходили під редакцією Б. Кравцівця.

Націоналістичні настрої в середовищі творчої інтелігенції Східної Галичини, а також в середовищі мігрантів другої хвилі, були надзвичайно сильними. Крім того, націоналістичні ідеї користувалися симпатіями широкого кола творчих еліт, що, безумовно, сприяло формуванню тісних взаємозв'язків і широких контактів у видавничому середовищі. Відомі письменники, поети, філософи і публіцисти, громадські діячі внесли значний вклад у розвиток інформаційно цікавого та інтелектуально значимого продукту для подальшого встановлення та розвитку творчої української еліти. Так як і в польській суспільно-культурній пресі міжвоєнного періоду, навколо українських видань націоналістичного спрямування згуртувалося спільне коло авторів та редакторів. Поміж інших, з суспільно-культурними виданнями національного спрямування співпрацювали Д. Донцов, Б.-І. Антонич, У. Самчук, Н. Левицька-Холодна, О. Ольжич, Л. Мосендз, Е. Маланюк, Ю. Пеленський, Б. Кравців, Л. Луців, В. Наріжний та багато інших.

Незважаючи на тематичне різноманіття видань, відмінності інтерпретації тих чи інших суспільно-культурних явищ епохи, рівень друківаних матеріалів, об'єднуючим фактором для всіх націоналістичних видань була позиція авторів і редакційна політика щодо сприйняття і оцінки культурних процесів в Українській РСР. У багатьох виданнях створювалися окремі рубрики, присвячені культурі українців з Великої України. У журналі «Дажбог» велись рубрики «Галло! Слухайте! Тут говорить Москва» та «З тамтого боку барикади», в газеті «Напередодні» існував розділ «Вибір з літератури СУЗ», в якому друкувалися уривки з творів українських радянських письменників, що, згідно думки редакції, були достойні уваги читачів. Зокрема, в ній було опубліковано уривки з творів М. Хвильового, В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, Ю. Яновського. У випадку, коли редакція не виділяла колонки, присвяченої проблемам культури в Радянській Україні, а в деяких випадках і нарівні з існуючими рубриками, як правило, значна частина друківаних матеріалів у розділах хроніки поточних подій було присвячено подіям у СРСР.

Питання найменувань і формулювань, що використовувалися для означення сусідньої держави становить важливий аспект для вивчення і розуміння специфіки сприйняття та інтерпретації радянських культурних процесів у суспільно-культурній періодичній націоналістичного спрямування. Характерною особливістю націоналістичної преси було інформування читача про культурні події за східною границею, не використовуючи слова «радянський», як прямого перекладу слова «советський» на українську мову, що було прийнято як в україномовній пресі в СРСР, так і в лівоспрямованій пресі Другої Речі Посполитої, але активно вживаючи мовну кальку. Все, що мало стосунок до СРСР, іменувалося «совітським», «більшовицьким», «московським». Радянський Союз називався «Московщиною», «Советчиною». Політика Москви по відношенню до Української РСР визначалася як «окупаційний режим», «займантицька влада». Для окреслення Української РСР також використовувалося різнобарв'я формулювань, поміж інших – «Східні Українські Землі», «Наддніпрянина», «Зазбручье», «Велика Україна». Найменування, що замінювали офіційні назви, як правило, мали яскраво виражене негативне забарвлення і наочно характеризували суспільно-політичну позицію головного редактора і авторського колективу видання.

Ключовим джерелом інформації про перипетії культурного життя за східною границею була радянська преса. На

сторінках видань регулярно появлялися цитування радянських газет і журналів, таких як «Вісті», «Літературна газета», «Пролетарська правда», «Комуніст» тощо. Втім, цитування радянської преси несли не тільки інформативний характер, а, переважно, ставали благодатним полем для коментарів і оціночних суджень. Першорядним, посеред обговорюваних «радянських» проблем, без сумніву, була пропаганда в радянській українській культурі. Пропаганда комуністичної ідеології представниками творчої інтелігенції, підміна агітацією літератури, театру, кіно, мистецтва були предметом різкої критики на сторінках націоналістичних видань. Відзначалося, що «...тепер за Збручем немає жадної літератури!.. Бо література там має вартість лише як агітка» [1, с. 14–15], а «літературне життя Наддніпрянщини закостеніло в комуністичним талмудом освячених формах» [9, с. 93]. Причиною було розходження ідеологічних основ і категоричне несприйняття і неможливість діалогу між двома ідеологіями. Відсутність спільних ідеологічних точок співпадіння априорі визначало тональність коментарів. Але в той самий час, критика факту ідеологізації української культури в Радянському Союзі (в цьому випадку мова іде про ідеологізацію як явище, без врахування конкретної ідеологічної установки) суперечила позиції націоналістично зорієнтованих творчих еліт, що відкрито декларували, іншу, але все ж таки ідеологічну позицію, в суспільно-культурній періодиці. Їхня точка зору була чіткою і зрозумілою: творча інтелігенція, що притримувалася націоналістичних поглядів, підтримувала позицію безпосереднього і цілеспрямованого зв'язку між культурою та ідеологією. Широке обговорення проблеми в пресі зводилося до висновку, що «українське письменство (як і мистецтво взагалі) може й повинно відіграти велику роль, поширюючи ідею українського націоналізму» [10, с. 8].

Іншим, не менш важливим, аспектом критики радянської української інтелігенції представниками націоналістичної творчої інтелігенції, була покора комунізації української культури. Співпраця з радянською владою представників української радянської творчої еліти осуджувалася і різко критикувалася. Так, наприклад, на сторінках «Напередодні» в повідомленні про арешт І. Микитенко підкреслювалося, що письменник «...був одним з найвірніших служак Москви» [11, с. 7]. У коментарях до Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932 року та аналіз її впливу на розвиток культури УРСР, особлива увага приділялася факту мирного, «без супротиву», її прийняття радянською українською творчою інтелігенцією. Відзначалося, що «всі поети «добровільно» заявили свою згоду стати на комуністичній базі... Найбільша втіха із «навернення» Максима Рильського. Ще в 1932 р. його називали фашистським поетом, а от 1 число нового журналу «Радянська Література»... принесло його «Декларацію обов'язків поета й громадянина» [7, с. 8]. Безсумнівний факт співпраці української інтелігенції з радянською владою і насадження комуністичної ідеології у всіх сферах української культури всіляко осуджувалося. Варто відзначити гострі коментарі редакції «Напередодні» на заяву письменника А. Корнійчука, яка була зроблена перед від'їздом на сесію Верховної Ради, про підготовку нової п'єси на колгоспну тематику: «На нашу думку, треба вибрати щось одне: або творити п'єси про «героїку колгоспного будівництва», або виправдувати довір'я виборців і йти «под стінку». Третього виходу нема!» [13, с. 7]. В цьому контексті також варто відзначити симптоматичні коментарі

редакції журналу «Дажбог» підготовлені Б.-І. Антоничем [4, арк. 5–5зв.] на відозву Першого Всеукраїнського з'їзду радянських письменників. Текст відозви, написаний за всіма законами жанру і стилю сталінської епохи, був з невеликими виключеннями передрукований в журналі «як історичний документ, як яскравий приклад урядової совітської ментальності, як найкраще свідоцтво про літературні відносини в совітській Україні» [3, с. 7]. У післямові відзначалося, що «найприкріше в усьому, що в справу цієї відозви замішані прізвища Бажана, Тичини та Рильського» [3, с. 12].

Важливою темою, що обговорювалася в суспільно-культурній пресі націоналістичного спрямування, без сумніву, стала проблема цензури та репресії стосовно діячів культури в Радянському Союзі, і передусім, стосовно української творчої інтелігенції. У журналі «Дажбог», з метою більш докладного освітлення проблеми, відкрилася окрема рубрика «Із творчості розстріляних», в якій друкувалися твори репресованих українських поетів та письменників, що отримали високу оцінку редакції, зокрема О. Влизька, В. Підмогильного, М. Вороного тощо. Різкі, часто навіть їдкі, коментарі щодо радянського режиму та його наслідків для українських вчених і діячів культури стали устояною традицією для суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування. Дуже часто навіть рубрики новин були написані відповідно до цього стилю. У коментарях до інформації про створення Інститутом Історії АН УРСР короткої історії України, автор «Хроніки» у «Напередодні» іронічно роздумує: «...спробуйте тепер написати історію України і не попасти... на Соловки» [12, с. 7]. У цьому ж стилі доповнена коментарем новина про диспут, що відбувся за результатами виставки «Квітуча соціалістична Україна»: «...органітет організував диспут, щоб «підсумувати наслідки виставки». Мабуть ті «наслідки» будуть через півроку й по числу «ворогів народу», виявлених на ній» [14, с. 8].

Разом з тим треба відзначити, що тема терору в Радянській Україні в середовищі національно спрямованої творчої еліти безумовно викликала тривогу за долю творчих еліт за східним кордоном і стурбованість різким розривом культурних контактів. Підкреслювалось, що «серед совітських письменників панує атмосфера вічного страху, взаємної підозри і цькувань» [2, с. 4]. Одночасно тема терору в СРСР не тільки проектувалася на висвітлення всіх аспектів радянської культури, але і часто напряду ставала критерієм визначення цінності радянської культури. Як правило, радянські досягнення в сфері культури оцінювалися негативно, а їхня цінність і значимість зводилася до нуля. Гостро коментувалися радянські успіхи в усіх сферах культури. Щодо радянської літератури стверджувалося, що «...про ніяку мистецьку вартість творів не доводиться говорити» [7, с. 9], стосовно живопису зазначалося, що «...жадних артистичних фактів не повстало в малярстві СРСР за останніх 15 літ і... жадних перспектив для розвитку російського малярства, літератури і духовної культури в СРСР...» [6, с. 389]. Однак, водночас з різко негативними оцінками рівня радянської культури, талант багатьох її діячів (М. Хвильового, П. Підмогильного, О. Влизька, В. Чигирини, Л. Курбаса, М. Зерова та багатьох інших) оцінювався досить високо. Варто навести приклад невідомої похвали таланту З. Тулуб: «Розмах таланту, ширина обрію, уміння вжитись в епоху, людські типи, відчувати ситуації, малювати природу і бути цікавою – основні віхи, що їх вона

показала у своїм єдинім історичнім романі «Людолови». Наймонументальніший наш історичний роман!» [8, с. 4].

Слід відзначити, що увага преси, приділена радянській українській культурі, була непропорційна. Переважали статті, присвячені питанням літератури, що, безумовно, було зумовлено домінуванням літератури і літераторів у найширшому значенні цього слова в культурному дискурсі СРСР і Європи. Великий інтерес викликав також радянський кінематограф, досягнення якого в суспільно-культурних виданнях національного спрямування оцінювалися в рамках традиційного підходу. Радянське кіно критикували за «примітивізм, урядовість та безбарвність» [17, с. 890]. У значно меншій мірі автори видань проявляли інтерес до проблем живопису, театру, архітектури.

Безумовно, найважливішою, і мабуть, найбільш наболілою проблемою, на рівні з проблемою терору, на шляхах суспільно-культурної преси націоналістичного спрямування, була проблема русифікації радянської України. Різко засуджувалась участь української культурної інтелігенції в процесі русифікації української мови та культури, в пропаганді ідеї «братніх народів», «російської мови як надбання радянських народів», «об'єднання братніх літератур». Процес у пресі іменували не інакше як «москвовізація», «обмосковлювання», «москалізація». Надзвичайно гостро критикувався факт зниження кількості публікацій творів українських літераторів, зменшення кількості постановок українських п'єс мовою оригіналу на сценах радянських театрів, запровадження обов'язкового викладання російської мови в українських школах, утворення факультетів російської словесності в українських ВУЗах. Коментарі до повідомлення про створення підручника української літератури відзначались невідомою різкістю і емоційністю: «Що ж треба покласти в основу цієї книги? Думаєте, що вислови геніїв Шевченка, Франка, Л. Українки і др.? Ні! В основу підручника треба покласти висловлювання про літературу і мистецтво – «геніїв людства»... Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна, ... «багату літературу великого братнього російського народу» [15, с. 7]. Ситуація, що склалась навколо української мови й розвитку української культури в СРСР викликала занепокоєння українських інтелектуальних і творчих еліт Східної Галичини і еміграції. Творча інтелігенція націоналістичних поглядів знаходилась в авангарді тих, хто засуджував стан культурних справ в радянській Україні. Обговорення цієї проблеми не сходило зі сторінок газет і журналів і відзначалося, що «Спілка Східних Письменників України» займається всім, тільки не українською літературою» [16, с. 3].

Підсумовуючи, варто зазначити, що упродовж другої половини міжвоєнного двадцятиліття націоналістично зорієнтована українська творча еліта Другої Речі Посполитої зберігала стійкий і дуже високий інтерес до проблем

радянської української культури, здійснюючи безпосередній вплив на формування образу радянської культури у цілому і української радянської культури, зокрема, засобами суспільно-культурної преси. Ідеологічні установки і суспільно-політична позиція творчої інтелігенції визначала тональність оціночних суджень і створювала негативний образ радянської української культури. Використовуючи визначені мовні конструкції і створюючи специфічні формулювання для визначення культурної ситуації в СРСР, а також, опираючись на аргументи, які підсилювали специфіку сприйняття «радянського», таких як русифікація української культури і мови, превалювання комуністичної ідеології у культурі, цензура і жорстка репресивна політика в стосунку до діячів культури, українська творча еліта генерувала вкрай непривабливий образ радянської культури. Однак, з іншого боку, творча еліта на сторінках націоналістично спрямованої суспільно-культурної періодики зверталася до тяжких сторін радянської культурної дійсності, які, як правило, ідеалізувалися або замовчувалися ліво-спрямованою інтелігенцією. Крім того, націоналістична преса була єдиною можливістю для українського читача Другої Речі Посполитої познайомитися з творчістю українських письменників, поетів, художників, режисерів із-за східного кордону, а особливо з тою багаточисельною групою талановитих діячів української культури, що стали «ворогами народу» і були приречені на довгі роки забуття в СРСР.

1. Від редакції. Комуни, кадри і... краватки (Сучасна українська зазбручанська поезія) / Від редакції // Дажбог. – 1932. – № 1. – С. 14–19. 2. Дан. Під знаком казньщини й занепаду / Дан // Дажбог. – 1935. – № 7. – С. 3–4. 3. З тамтого боку барикади. «Відозва Першого Всеукраїнського З'їзду Радянських Письменників» // Дажбог. – 1934. – № 7. – С. 8–12. 4. Львівська Національна Наукова Бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ Рукописів. – Ф. 10 Б.-І. Антонич, оп. 1, спр. 19: Відозва першого Всеукраїнського з'їзду радянських письменників. Скорочений текст відозви з поясненнями Б.-І. Антонича, 5 арк. 5. Луцький О. Українська легальна преса Західної України 20–30-х рр. ХХ ст.: умови й основні показники розвитку / О. Луцький // Українська періодика: історія і сучасність / [ред. М. М. Романюк]. – Львів. – 2002. – С. 149–155. 6. Маланюк Е. Вистава світської плястики у Варшаві / Е. Маланюк // Вістник. – 1933. – № 2. – С. 384–389. 7. Н. Н. Галло! Слушайте! Тут говорить Москва / Н. Н. // Дажбог. – 1934. – № 1–2. С. 7–13. 8. Н. Г. Сімь ворогів народу / Н. Г. // Напередодні. – 1938. – № 6. – С. 4–5. 9. Н. Н. «Порядком самокритики» / Н. Н. // Дажбог. – 1933. – № 5. – С. 93–95. 10. Ром-ук Б. За українське націоналістичне письменство / Б. Ром-ук // Дажбог. – 1935. – № 3. – С. 8. 11. Хроніка // Напередодні. – 1937. – № 1. – С. 7–8. 12. Хроніка // Напередодні. – 1937. – № 2. – С. 7–8. 13. Хроніка // Напередодні. – 1938. – № 2. – С. 7–8. 14. Хроніка // Напередодні. – 1938. – № 2. – С. 7–8. 15. Хроніка // Напередодні. – 1938. – № 4. – С. 7–8. 16. Хроніка // Обрії. – 1936. – № 1. – С. 3–4. 17. Чехович Е. Східне кіно / Е. Чехович // Вістник. – 1933. – Т. 4. – Кн. 12. – С. 888–890. 18. Nacjonalizm: konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej / [red. S. Helnarski]. – Toruń. – 2001.

VI. Церковна еліта України

Вацлав Вежбєнєц,
Йоанна Ельжбєта Потачек

Значення церковної еліти для українців в Польщі після Другої світової війни на прикладі о. Василя Гриника

У статті досліджено життя та діяльність греко-католицького священника о. Василя Гриника в умовах повоєнної Польщі. Відзначена його роль у захисті релігійних прав українців греко-католиків в умовах протиукраїнської політики комуністичного польського уряду.

The life and activity of the Greek-catholic priest Vasyl Grynyk in the after-war Poland is studied. His role in defense of the religious rights of Ukrainian Greek-Catholics under the conditions of anti-Ukrainian policy of communist Polish government is underlined.

Після Другої Світової українська меншина в Польщі була наділена почуттям єдності, що сприяло збереженню культивування її традицій, релігії, культури і мови. Частина цієї спільноти поступово асимілювалася. Однак було створено осередки, де етнічні українці збиралися для відновлення культурно-освітнього життя свого народу. Важливу роль у цьому відіграла церковна еліта, яка вже під час Другої Світової війни підтримувала зусилля щодо створення власної держави, вважала ключовим проведення заходів, які сприяли б релігійній єдності українського народу. Зазнаючи утисків від післявоєнного польського уряду, духовна еліта набирала все більшої популярності серед українського населення.

Служителі Церкви проводили богослужіння в підпіллі при римо-католицьких парафіях. Після декількох років переслідувань жевріла надія на поліпшення ситуації, в якій перебувала греко-католицька церква. 8 вересня 1967 р. польський примас Стефан Вишинський призначив о. Василя Гриника своїм генеральним вікарієм для вірян цього обряду. Це була добре відома й шанована серед українців особа. Визнаний винним у шпигунстві на користь Ватикану, о. Василь Гриник 1954 р. був засуджений і відправлений у в'язницю. Після перебування там він знову взявся до активної душпастирської роботи. На жаль, влада відстоювала ідею про існування держави, в якій мешкало б населення однієї національності, й ця ідея негативно впливала на діяльність греко-католицької Церкви. Ще одна невдала спроба Перемишльської громади легітимізувати діяння Церкви закінчилася поразкою 5 лютого 1974. Тільки у 1990-х рр. для функціонування греко-католицької Церкви настали сприятливі умови.

Друга Світова війна і повоєнні міграції скорочували кількість представників національних меншин у Польщі. Влада негативно ставилася до демократичних принципів та інтернаціоналізму. Представники влади обіцяли сприяти культурному розвитку національних меншин і гарантували рівні права для всіх громадян Польської Народної Республіки. Це сприяло позитивному ставленню заінтересованих сторін до влади. Проте популярною серед українців була опозиція, яка виступала проти дій післявоєнного польського уряду. Внаслідок угод, які підписав ПКНВ (Польський Комітет Національного Визволення)* з Радянською Україною, Литвою

* Польський комітет національного визволення був тимчасовим органом виконавчої влади у Польщі в період її звільнення від німецько-фашистських окупантів. Цей орган створили 20 липня 1944 р. в Москві (офіційно – в Хелмі) активісти Спілки Польських Патріотів (ZPP). Заснувала Крайова Рада Народова (KRN). 22 липня

та Білоруссю у вересні 1944 р., почалося виселення людей. Переселення вважалося добровільним, однак українців, котрі хотіли виїжджати до Радянського Союзу, почали виселяти примусово, з застосуванням військової сили [32, s. 92].

В пам'яті польського населення та української меншини залишився кривавий конфлікт, який перешкодив хорощим відносинам. Українська Повстанська Армія** була ворожою як для Армії Крайової***, так і для комуністичного уряду. Рішення про операцію «Вісла»**** було підтримано Постановою Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р. Це виселення людей полягало в етнічній чистці та ліквідації УПА. Акція заперечувала права людини, а українське населення стало жертвою в руках влади [71, s. 427; 73, s. 48]. Кульмінацією страждань українців, пов'язаних з цим періодом, був концтраційний табір у Явожні, куди відправляли осіб, підозрюваних у співпраці з українськими націоналістами [32, s. 93]. За час його існування – від 5 травня 1947 до 8 січня 1949 рр. – тут перебувало близько 4 тис. людей. Ідея про депортацію українців у західні та північні області Польщі мала з'явитися вже 1945 р.

Коли було офіційно завершено виселення людей, то виявилось, що в країні залишилися ще 150–200 тис. українців [32, s. 97]. Операція «Вісла» мала на меті вирішити

опублікував маніфест до польського народу і згідно з домовленістю між урядом СРСР та ПКНВ 26 липня було визнано владу ПКНВ на всій території Польщі. 31 грудня 1944 р. ПКНВ було перейменовано на Тимчасовий уряд Польської Республіки [62, т. 14, s. 113].

** Українська повстанська армія була українським незалежним збройним формуванням, утвореним 14 жовтня 1942 р. в результаті об'єднання партизанських загонів на Поліссі та Волині й відділів Організації українських націоналістів (ОУН). УПА була збройним підрозділом радикального крила ОУН. 3 липня 1944 р. була підпорядкована Українській Головній Визвольній Раді. Висувала програму боротьби за самостійну, незалежну Україну. 1947 р. УПА було розгромлено на польських землях у результаті операції «Вісла». Деякі її формування функціонували ще до 1956 р. [62, т. 18, s. 295].

*** Армія Крайова була підпільною військовою організацією, яка діяла від 14.02.1942 р. до 19.01.1945 р. і підпорядковувалася еміграційному урядові в Лондоні. Мета організації – боротьба з німцями та підготовка збройного повстання, яке мало вибухнути в момент розгрому Третього рейху на Східному фронті. Військовими діями Армії Крайової керувало управління диверсій «Кедив» [62, т. 1, s. 191].

**** Операція «Вісла» була проведена 1947 р. під командуванням генерала С. Моссора. Це була дія польської армії та корпусу внутрішньої Безпеки, спрямованих на знищення відділів Української Повстанської Армії. Метою операції було переселення українських мешканців південно-східної частини країни в інші регіони Польщі, переважно в західні та північні області [62, т. 12, s. 188].

проблеми українського населення ефективніше порівняно з методами, які застосовувалися в розкритикованій II Речі Посполитій.

З квітня 1957 р. було прийнято Постанову ЦК ПОРП (Польської Об'єднаної Робітничої Партії), яка обмежувала виїзд українців на батьківщину [8; 32, s. 95]. Згідно з цією Постановою, тільки деякі сім'ї (близько п'яти тисяч) мали дозвіл повернутися на рідні землі*. Багато українських сімей залишилися в тих місцевостях, до яких були виселені. В таких містах, як Щецин, Гданськ і Кошалін, вони створили важливі осередки української інтелігенції [30, s. 58]. Починати було нелегко, тому що комуністична влада намагалася постійно перешкоджати будь-яким українським культурно-освітнім ініціативам. Українці неохоче заявляли публічно про свою національну належність. Вони побоювалися ворожого ставлення поляків і репресій влади [30, s. 87]. На початку 1950-х рр. почали утворюватися українські школи [74, s. 51]. Було дозволено вивчати українську мову як окремий предмет і брати участь у культурних заходах, але в обмеженому порядку. Формувалися тоді хори та музичні групи. Важливою подією було створення 1954 р. у Вроцлавському воєводстві першої організації під назвою «Український культурно-просвітницький комітет» [30, s. 67]. 1956 р. було засновано Українське Суспільно-Культурне Товариство. Ця організація мала представляти національні інтереси українського народу, популяризувати його культуру і дбати про розвиток освіти. Вже наприкінці 1956 р. до її складу входило близько 3 тис. осіб, які діяли в 119 об'єднаннях [30, s. 67]. Це Товариство видавало часопис «Наше Слово». В доцільності існування Товариства сумнівалася влада через тогочасну політичну ситуацію. У 1980-х рр. молодь дала негативну оцінку національній політиці польської держави. Були спроби легалізувати організацію «Союз українських студентів у Польщі», але завадило впровадження воєнного стану. Деякі активісти вирушили з УСКТ (Українське Суспільно-Культурне Товариство) до руху Солідарність і до Церковного Братства, заснованого 1983 р. Молодь створила Загальнопольську Раду Культури Студентів Національних Меншин, яка діяла при Асоціації польських студентів. У лютому 1990 р. УСКТ було перейменовано на Об'єднання Українців у Польщі, мета цієї організації – адаптація української меншини в Польщі, розвиток польсько-українських відносин та української культури й самобутності. Завдання цієї організації полягало в захисті громадянських прав української меншини в Польщі й тому, щоб влада, державні та суспільні установи визнали українське населення [30, s. 68]. В цей період набули розквіту українські видання. Першими часописами були «Церковний Календар», «Церковний Вісник», «Православний Календар» і «Бесіда». Для студентів та української молоді інтелігенції видавався щоквартальник «Зустрічі» [30, s. 80]. Згодом з'явилися інші часописи та їхні публікації в Інтернеті.

Українська меншина мала добре організовану господарчу діяльність перед війною, згодом вона зазнала перешкод у зв'язку з розпорошенням українців, а також через негативне ставлення польської влади до цього виду діяльності. Тільки на початку 90-х рр. українці створили фонди й асоціації, які поширюють їхню культуру: Український культурний фонд, Фонд святого Володимира Хрестителя Київської Русі, Фонд розвитку освіти «Зграва» і Фонд розвитку культури «Контакт» [30, s. 77, 78].

* 4949 сімей, тобто близько 20 тис. осіб [32, s. 97].

Першим післявоєнним греко-католицьким єпископом у Польщі був Іван Мартиняк. 17 серпня 1996 р. він вступив до Перемишльського кафедрального собору, тоді Перемишльську єпархію було реорганізовано й перейменовано на Перемишльсько-Варшавську архієпархію [30, s. 82]. Це був час зусиль, спрямованих на врегулювання питань щодо права власності та вимог з ліквідації економічних, юридичних і політичних наслідків акції «Вісла» [30, s. 88]. У 1990-х рр. українська меншина в Польщі змогла висловлювати свої бажання. Виявилось, що ще багато слід зробити на рівні відносин між польським та українським народами. Виникали конфлікти, пов'язані з поверненням власності, пам'яттю про загиблих та організацією заходів, присвячених боротьбі в підпіллі, а також утилкам Церкви та її духовенства після Другої Світової війни.

Під час Другої Світової війни греко-католицьку Церкву було зруйновано, а її підвалини ослаблено. НКВС та гестапо знищили багато священиків під час німецької окупації та за часів існування радянської влади. Багато з них померли в гітлерівських концентраційних таборах.

Трагічна доля греко-католицької Церкви розпочалася ще 1944 р., це був той період, коли в Польщі панувала радянська влада. Тоді почалося знищення духовенства та вірян, яке призвело до цілковитого знищення його структур.

1944 р., після зміни кордонів Польщі, з 640 парафій, які належали до Перемишльської єпархії залишилося тільки 223 в межах Польщі. Також після зміни кордонів і переселень з 1240 тис. вірян залишилося близько 160 тис. [49, s. 5].

У 1944–1946 рр., коли польсько-радянські відносини базувалися на сталінській диктатурі, основна хвиля репресій була спрямована проти Перемишльської греко-католицької єпархії та її духовенства. Цілковите знищення Церкви, як у Польщі, так і в Україні, було результатом суспільно-політичних подій, які були тісно пов'язані між собою. Вже 1943 р. було створено Раду Російської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів СРСР. Її завданням було приєднати греко-католицьку Церкву до православної. 9 вересня 1944 р. було підписано договір між урядом Української Соціалістичної Радянської Республіки (УРСР) та Польським Комітетом Національного Визволення (ПKNВ) про обмін населенням (евакуація українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР). Аби швидше виселити українське населення з території Польщі, комуністична влада арештувала єпископа Йосафата Коциловського, вимагаючи від нього написати пастирського листа до вірян греко-католицької Церкви. Цей лист мав підтвердити необхідність переселення до Радянської України. Єпископу довелося особисто залишити територію Польщі разом з підлеглим йому духовенством і тим самим показати приклад іншим. Його було виселено до України після п'ятимісячного перебування у в'язниці Жешува [49, s. 5].

Єрархи римо-католицької Церкви звернули увагу на несприятливу ситуацію, в якій перебували греко-католицька Церква та її духовенство. Під час пленарного засідання в Ясній Гурі (3–4 жовтня 1945 р.), було прийнято ухвалу, згідно з якою всі єрархи мали надавати допомогу греко-католицькій Церкві. Вони також вислали меморандум протесту до державних органів влади, в якому стверджували, що відповідно до Конкордату, укладеного 1925 р. та канонічного права, Перемишльська греко-католицька єпархія є частиною римо-католицької Церкви в Польщі, а єпископ Йосафат Коциловський – членом польського єпископату.

Рис. 1. Єпископ Перемишльської греко-католицької єпархії, Й. Коциловський [40, s. 649]

Але цей факт не призвів до зменшення репресій проти греко-католицького духовенства.

Позбавлення Перемишльської єпархії пастира мало дезорганізувати греко-католиків і сприяти їх швидшому виселенню з Польщі. Однак після утримання єпископа Коциловського в Мостиськах представники радянської влади хотіли залучити його до ініціативної групи, яку створили разом з московським патріархатом. Завдання цієї групи полягало в цілковитому знищенні греко-католицької Церкви в Україні шляхом возз'єднання її з православною. Єпископа Йосафата Коциловського змушували також перейти до православ'я, але він категорично відмовився. Після остаточної відмови його знову відправили до Перемишля. Представники польського уряду та органи безпеки були незадоволені його поверненням [49, s. 6].

Греко-католицька Церква втратила значну кількість вірян та духовенства в зв'язку з переселенням. 1946 р. у Львові було скликано так званий «Об'єднавчий Собор» з ліквідації греко-католицької Церкви в УРСР та приєднання її до російської православної Церкви. Ця подія сприяла ліквідації греко-католицької Церкви в Польщі й арешту її прибічників [27, s. 277, 278].

25 червня 1946 р. в Перемишлі було заарештовано єпископа Йосафата Коциловського. Разом з ним заарештували вікарного єпископа Григорія Лакоту та членів Капітули. Єпископа змусили виїхати в Україну і НКВС арештував

його та кинув до в'язниці. Після багатьох допитів він помер 17 листопада 1947 р. [49, s. 7].

Апостольський Престол намагався надати допомогу греко-католицькій церкві через римо-католицький костел у Польщі. 25 жовтня 1946 р. Папа Пій XII надав спеціальні дозволи кардиналам Августину Хлонду та Адаму Сапежу від Святого Престолу для церков усіх східних обрядів у Польщі.

9 січня 1947 р. було створено Комісію Східного Обряду, яка на чолі з архієпископом Августином Хлондою призначила генеральним вікарієм Перемишльської єпархії о. Василя Гриника [49, s. 7].

Найстрашнішим ударом для греко-католицької Церкви була операція «Вісла». Внаслідок неї населення зазнало великих втрат, було знищено духовенство, зруйновано монастирі, церковні організації та осередки [27, s. 277, 278], а також цінні архівні матеріали, бібліотеки, музеї. Неправної шкоди зазнало церковне майно, яке було знищено, а Церкву закривали, руйнували і спустошували [49, s. 7].

Греко-католицькі церкви часто замінювалися на римо-католицькі костели, або просто були призначені для магазинів.

Греко-католицьке духовенство часто намагалося рятувати свою Церкву, маючи на неї значний вплив. Така ситуація виникла після «Об'єднавчого Собору» 1946 р. Говорячи про духовну еліту греко-католицької Церкви, слід згадати її великого діяча – Генерального вікарія о. Василя Гриника [41, s. 19]. Цю особу було вже представлено як у наукових працях, так і в науково-популярних виданнях. У багатьох цих працях не було детальної інформації про його життєвий шлях.

Священик Василь Гриник народився 27 грудня 1886 р. в селі Кошелів Жовківського району, був одним із п'ятих дітей у сім'ї хлібороба Якова і Парасковії (з дому Стегній). Двоє з дітей теж обрали духовний сан – брат Теодор та одна з сестер. Про інших членів сім'ї інформації не знайдено.

Василь Гриник закінчив початкову школу в рідному селі Кошелів, а 1915 р. закінчив гімназію у Львові. Отримавши атестат зрілості, він вступив до духовної семінарії у Львові, але не зміг тут навчатися далі, оскільки його завербували до австро-угорської армії [71, s. 63].

Після розпаду Габсбурзької монархії вступив до лав Української Галицької Армії. Після виходу з армії намагався вступити до Греко-католицької Духовної Семінарії, але його не прийняли через брак місць. Будівлю семінарії було збудовано ще до війни, з 1914 р. тут діяв лазарет. Оскільки не було достатньо місць для навчання, клірики закінчували трирічну школу в Греко-католицькій Духовній Семінарії у Львові, навчаючись одночасно на Теологічному факультеті Університету Францішка, а на четвертому році переходили навчатися до Перемишльської семінарії*. Василь Гриник також входив до лав кліриків [25, s. 295]**.

Після закінчення семінарії був висвячений на диякона [21; 24; 28, s. 666; 45, к. 1]. 1922 р. був призначений вікарієм при

* Цей університет з 1919 р. носив ім'я короля Яна Казимежа.

** Дозвіл єпископа Перемишля на вступ Василя Гриника до греко-католицької семінарії у Львові був зумовлений прийняттям рішення про його подальше безшлюбне життя. Це рішення було результатом постанов, які прийняли єпископи на конференції ієрархів Галицько-Львівської митрополії у Львові 1919 р. Тоді було прийнято рішення впровадити стан безшлюбності, однак митрополит Андрій Шептицький вважав це рішення як таке, що є пріоритетним для добровільного безшлюбного життя. Крім цього, єпископи Перемишльської і Станіславської єпархій хотіли б бачити в семінаріях священнослужителів, які б виразили згоду на безшлюбність.

Рис. 2. Священик Василь Гриник як молодий семінарист у греко-католицькій духовній семінарії в Перемишлі [40]

Рис. 3 Єпископи Перемишля разом з викладачами і семінаристами греко-католицької духовної семінарії в Перемишлі [40]

кафедральному соборі в Перемишлі [34, s. 91], а згодом, майже за рік, став духовним наставником у Перемишльській Греко-католицькій семінарії [44, s. 114; 70, s. 65].

Викладав катехизм в українських школах [40, s. 22]. Був членом Ради зі Збереження Віри та Традицій, а також цензором релігійних видань.

1926 р. входив до складу греко-католицької Капітули в Перемишлі, а з 1938 р. був суддею Післясинодного Суду [7; 55, s. 232; 61, s. 99]. З 1929 р. був учителем у Духовній Семінарії в Перемишлі [36, s. 34], де зажив великої популярності серед кліриків.

Священик Василь Гриник належав до тих духовних наставників, які мали вирішувати важливі питання: як ставитися до чужої для них влади (як російської, так і польської), чи підтримувати добрі стосунки з польською адміністрацією, якою мовою вести записи в метриках, чи святкувати державні польські свята, кого згадувати під час богослужінь, як поводитися з духовенством латинського і православного обряду, чи брати участь в українських національних урочистостях, як ставитися до діяльності ОУН [66, s. 70].

Слід узяти до уваги, що рішення Ради Послів Ліги Народів з 1923 р. про приєднання Східної Галичини до II Речі Посполитої не виправдало сподівань українців, котрі мешкали на цій території, на те, що польсько-український конфлікт можна вирішити дипломатичним шляхом. Це призвело до подальшої поляризації суспільних настроїв і політичних поглядів. Почали створюватися легальні українські політичні партії, які ставили за мету забезпечити для українців державну автономію, а також радикальні угруповання, котрі боролися за незалежність методами саботажу й терору. Уряд II Речі Посполитої не зміг прийняти жодної угоди, яка б задовольняла обидві сторони. Він проводив курс на етнічну асиміляцію, тобто полонізацію, а щодо державної асиміляції, то вона полягала в забезпеченні економічно-культурного розвитку за лояльне ставлення до польської держави.

Представники греко-католицького духовенства переважно не підтримували екстремальних дій радикальних угруповань, виступаючи за таку суспільну позицію українців,

яка потребувала моральних і теологічних знань, про які говорила Церква – покірність чужій владі, якщо її рішення не суперечать з Божим Законом [40, s. 23].

Священик Василь Гриник не брав активної участі в політичному житті*. У 1923–1924 рр. був членом Українського Народно-Демократичного Об'єднання, але згодом вийшов з цієї організації через непорозуміння між УНДО та греко-католицькою ієрархією. В період поширення православ'я, яке набуло найбільшої популярності на території Лемківщини, о. Василь Гриник «боровся за душу» [26, s. 247–250].

В 1924–1925 рр. був відправлений на територію південного Підляшся з завданням поширювати візантійсько-слов'янський обряд**. Його український патріотизм проявлявся під час промов та організації пішої ходи на цвинтар, де були поховані українські солдати, які загинули в боях у 1918–1920 рр.*** В цих піших ходах, які проводилися щороку в першу неділю після Зелених Свят, брало участь близько 20 тис. вірян з Перемишля та його околиць [40, s. 27].

Отець Василь Гриник організовував та проводив реколекції для кліриків, ординантів та священиків [20]. Брав активну участь у громадському житті та допомагав іншим людям. Завдяки йому в Перемишлі було засновано Бурсу ім. Св. Миколая для бідних дітей [78, s. 280] та їдальню [70].

* Конфлікт почався в результаті занадто лояльного ставлення станіславського ієрарха до польської влади. Іншою причиною – відмова керівництва УНДО підтримувати греко-католицьку Церкву на Волині [29, s. 22–23; 58, s. 95, 96; 75, s. 269].

** Після більшовицької революції в Росії і руйнування структури російської православної Церкви виникла ідея розширення ЄС на території колишньої імперії Романових. Ініціатором такої діяльності виступив митрополит Шептицький від імені греко-католицької Церкви. Під тиском польського уряду та римо-католицького єпископату було заборонено проведення подальшої місії на Поліссі та Волині, а наявні неоунівські парафії було підпорядковано ієрархам єпархій латинського обряду [51, s. 293–301].

*** На кладовищі в селищі Пікуліце біля Перемишля поховано близько 2 тис. українських вояків, які загинули в 1918–1921 рр. Переважно це були полонені УГА, інтерновані після 1920 р., вояки армії УНР і жертви серед цивільного населення під час польсько-більшовицької війни [46, s. 92–100].

Священик також опікувався сиротинцем, який належав сестрам-монахиням, і який утримувало благодійне товариство «Єпархіальна поміч»*.

Початок Другої Світової війни, вереснева катастрофа та укладений пакт Рібентропа-Молотова призвели до поділу території Польщі. Спочатку німецько-радянська демаркаційна лінія, а пізніше кордон поділили Перемишльську єпархію. Єпископ Григорій Лакота, котрий тоді мешкав у Ярославі, виконував обов'язки генерального вікарія і завідував територією, яка входила до складу Генерального Губернаторства. Єпископ Коциловський проживав у Перемишлі й завідував іншою єпархією [27, s. 28]. Священик Василь Гриник також перебував тоді в Перемишлі.

1941 р. був призначений парохом греко-католицької Церкви [45, s. 4]. Саме тоді вперше зіткнувся з системою репресій, які проводив СРСР. У грудні 1939 р. було написано криптонім «Ходячі» для знищення ієрархії греко-католицької Церкви разом з митрополитом Андрієм Шептицьким. Серед підозрюваних був також Василь Гриник [59, s. 300; 71, s. 70].

Репресії ставали щораз очевиднішими. Було націоналізовано засоби масової інформації, з книжкових магазинів та бібліотек забрали релігійну літературу. Націоналізація позбавила Церкву впливу на приватні початкові школи й гімназії, будинки для сиріт, лікарні та притулки. Було запроваджено антирелігійну пропаганду. З початку 1940 р. було проведено багато арештів і вбивств духовних осіб [64, s. 125].

Наступ III Рейху на Радянський Союз, а пізніше зміна окупанта не поліпшили ситуації, в якій перебувала греко-католицька Церква [64, s. 123].

В цей період священик Василь Гриник і надалі вів душпастирську діяльність. Він був викладачем у семінарії та парохом парафії Пшекопана [59, s. 300; 71, s. 70] неподалік від семінарії.

Священик Василь Гриник не дуже активно брав участь у громадсько-політичній діяльності, але й надалі залишався волонтером. Про це свідчить звернення до українців Перемишльського повіту для збирання внесків і пожертв біженцям та радянським військовополоненим української національності [38, s. 271, 272].

Він також допомагав Перемишльським євреям. Переховував сім'ю лікаря Штайнгарта, яку пізніше відправив до безпечного місця в м. Закопане. Видавав підроблені свідоцтва про хрещення для єврейських дітей, переховуючи їх у будинку для сиріт, яким опікувалися Сестри Службениці Пренепорочної Діви Марії (ССПДМ) [65].

Виконуючи функції пароха церкви, о. Василь Гриник мав контакти з представниками окупаційної влади, після війни його звинуватили в співпраці з ними [40, s. 35]. Однією з причин було організування святої літургії для дивізії СС Галичина, яку відправив єпископ Йосафат Коциловський на вимогу німецьких окупантів.

Беручи до уваги збережений архівний матеріал, важко визначити ставлення о. Василя Гриника до польсько-українського конфлікту під час війни та після війни. Тільки відомо, що він не підтримував зв'язків з українськими підпілними організаціями, але позитивно ставився до них.

* *Eparchalna Pomoc* («Pomoc Diecezjalna») – благодійна організація, створена 1918 р. з ініціативи єпископа Йосафата Коциловського. Виконувала функції страхової компанії і надання допомоги греко-католицькому духовенству. Крім цього, виконувала функції самоосвіти, виховання і видавництва, а також благодійності [47, s. 204, 205].

Причину антипольської акції на Волині й у Галичині він характеризував як «*більшовицьку пропаганду, започатковану німцями*» [40, s. 36].

Новий східний кордон Польщі знову поділив Перемишльську єпархію, залишаючи значну частину території радянській стороні. Подальша доля єпархії та її духовенства визначалася національною та релігійною політикою комуністичної влади, яка прагнула позбутися деяких національних меншин [31, s. 28–36; 51, s. 51–60; 57, s. 266–291].

Як результат, 9 вересня 1944 р. ПКНВ (Польський Комітет Народного Визволення) підписав угоду з урядом УРСР про добровільний обмін населенням [53, s. 30, 31]. Ця добровільність була примарною.

Для переселень влада хотіла залучити ієрархів греко-католицької Церкви, авторитетних серед українського населення. Але щораз вона зустрічала опір. Саме з цієї причини, у вересні 1945 р. заарештували єпископа Йосафата Коциловського і священика Василя Гриника [72, s. 172–176]. Їм висунули офіційне обвинувачення в співпраці з німцями й утримували в Жешувській в'язниці. В січні 1946 р. їх перевезли до Мостиськ. Цей арешт не було остаточно узгоджено з радянською стороною, проти їхнього арешту виступав єпископат римсько-католицького Костелу, тому незабаром цих священнослужителів звільнили. Це була тільки незначна перерва в репресіях, оскільки вже 11 квітня 1946 р. влада, а також органи безпеки прийняли рішення примусово вивезти греко-католицьких священнослужителів [72, s. 189, 190]. Було вивезено вікарного єпископа Лакоту, о. Романа Решетила, о. Івана Кузича, о. Миколу Грицеляка та о. Василя Козловського. Відразу після їх виселення знищили єпископський палац.

О. Василь Гриник, а також двох інших членів Капітули – о. Миколу Денька та о. Василя Пинила не було вивезено. О. Василь Гриник спочатку переховувався в руїнах цегельного заводу в Перемишлі, а потім разом з о. Деньком утік до Кракова [45, s. 11, 12], переховуючись у монастирі о. Камедулів. Тут він читав лекції, проводив богослужіння, допомагав священику Грабові в душпастирській діяльності [45, s. 13]. В березні 1947 р. о. Гриник виїхав до парафії в Білянці, яка належала до Горлицького пов., а потім переїхав до Ганьчової, звідки було вивезено до УРСР місцевого священика та частину його парафіян.

У зв'язку зі скрутною ситуацією, в якій перебувало греко-католицьке духовенство, 25 жовтня 1946 р. папа Пій XII надав примасові Августу Хлонду і архієпископу Адамові Сапешу спеціальний дозвіл щодо греко-католицького обряду [52, s. 63; 69, s. 77]. 10 грудня 1946 р. призначив примаса Польщі спеціальним делегатом у справах східного обряду. Примас Хлон отримав також 1,5 тис. доларів для надання допомоги греко-католицькому духовенству з сім'ями. Інші духовні особи греко-католицького обряду, котрі залишилися в Польщі, запропонували примасу відокремити Костел як вихід з важкого становища. Це мало проявитися в призначенні вікарія Капітули або апостольського адміністратора, який би таємно виконував обов'язки. Частково задовольняючи ці запити, примас призначив о. Василя Гриника генеральним вікарієм частини Перемишльської єпархії, яка залишилася в Польщі, а о. Андрія Злупка було призначено генеральним вікарієм Апостольської Адміністрації Лемківщини [40, s. 51].

Переселення українського народу згідно з операцією «Вісла» мало суто символічне значення, а після смерті примаса Хлонда ситуація була дещо іншою [40, s. 51].

О. Василь Гриник разом з о. Андрієм Хозою та о. Храбом опрацювали доповідь для столичного Престолу. Було описано ситуацію, в якій перебували греко-католики Польщі. Як цю доповідь доставили до Святого Престолу, дізнатися не вдалося [40, s. 51].

В результаті переселень українців, греко-католицькі парафії припинили існування. Тоді примас Хлонд, згідно з дорученням, яке отримав від папи, надав греко-католицьким священнослужителям індульгенцію біритуалізму й призначив їх вікаріями римо-католицьких парафій на територіях західної та північної Польщі. Такі повноваження можна було одержати після складання екзамену з латинської мови й заборони брати шлюб, після чого слід було бути готовим до боротьби з труднощами в чужому, часто ворожому для українців середовищі. Насправді більшість представників духовенства залишалися вікаріями в парафіях латинського обряду й ніколи не проводили богослужінь у східному обряді [40, s. 54].

Виятком був о. Василь Гриник. Він ухилився від арешту під час операції «Вісла», перебуваючи на той час у примаса Хлонда в Варшаві. Тоді о. Василь Гриник був душпастиром у Ханьчовій, але, належачи до підозрюваних «першої черги» з боку силових структур, змушений був залишитися у Варшаві. Займався душпастирською роботою в сусідньому Прушкові, а з 1948 р. став вікарієм у Брвінові [12].

Він стежив за ситуацією й долею греко-католиків та церковного майна. Записував інформацію у формі звітів та ознайомлював з нею примаса Польщі [45, к. 14]. Окрім того, втручався в справи Краківської парафії і переймався долею сестер-монахинь [11]*, які там залишилися, церковним майном та окремими греко-католицькими духовними особами [11].

Склав ще один звіт до Найсвятішого Престолу, який доправив до Ватикану примас Хлонд**.

1948 р. о. Гриника призначили резидентом у римо-католицькому костелі ССПДМ у Верцінах в мальборському повіті. Там була суцільна біда, не було українських переселенців, а також духовних потреб і традицій у місцевих римо-католиків. Попри негативну думку про мешканців Верціна, йому вдалося налагодити з ними дружні стосунки. Позитивними моментами були заснування гуртка, де парафіяни молилися на вервиці, організування Хресної Дороги, а 1949 р. – створення парафії [5], яка б мала постійно діяти.

Окрім душпастирської діяльності та управління фермерським господарством, кожну вільну хвилину він присвячував поїздкам до невеликих груп українських мешканців. Пастирське богослужіння проводив у підпіллі й так підтримував у людей віру та втрачену надію [40, s. 64].

О. Василь Гриник постійно проводив богослужіння у Гданському Новому Дворі в греко-католицькому обряді. Примас Хлонд дав усну згоду на їх проведення, яку підтвердив індульгенцією в серпні 1948 р. [4].

Виконуючи ці завдання й душпастирські обов'язки, він намагався в жодному разі не провокувати органи влади.

* В греко-католицькій парафії у Кракові знайшли притулок сестри-юзефінки, яких було забрано 1946 р. з Любачова, де вони керували сиротинцем. Після арешту о. Храба і цілковитої ліквідації краківської греко-католицької єпархії, вони залишилися без власного приміщення [52, s. 213].

** Оригінал звіту зберігається в Архіві Українського Католицького інституту в Римі, а його примірник зберігається в Архіві Перемишльсько-Варшавської архієпархії в Перемишлі [43].

Тож 1950 р. о. Гриник підписав заяву про передання державі костельного майна благодійної організації «Карітас», на що дали згоду органи влади [13]***. З 1950 р. відправляв у Битові молебні. Там створив осередок нелегальної душпастирської діяльності й перший осередок у Гожівській єпархії для українських переселенців. Аналогічний осередок було засновано в Хжанові під егідою о. Мирослава Ріпецького [40, s. 67].

Ситуація змінилася після приходу на посаду примаса Польщі Стефана Вишинського. Виникали конфлікти між о. Гриником та примасом Вишинським на ґрунті відправлених греко-католицьких молебнів. Примас, так само як і його попередник, одержав від папи спеціальне повноваження для греко-католиків у Польщі. В зв'язку з напруженою міжнародною ситуацією та труднощами щодо утримання контакту з Ватиканом, він у деяких ситуаціях був на боці комуністичної влади та органів безпеки. Внаслідок цього о. Гриник одержав згоду на проведення молебнів тільки до березня 1950 р.

В той час були побоювання з того приводу, що один священнослужитель осуд реакцію вірян [6]. В основу лягли також погані відносини між Костелом і державою та зростання репресій щодо «непокірних» духовних осіб. У результаті примас розглядав східний обряд через призму власної спільноти, побоюючись негативної реакції державної влади [33, s. 18–24; 79, s. 96–111].

Рішення примаса про відмову від біритуалізму о. Гриник розглядав як виклик до подальшої боротьби за греко-католицьку Церкву. Попри заборону, він і надалі проводив богослужіння в східному обряді. Вислав до єрарха прохання про тимчасове толерування його діяльності. Примас Стефан Вишинський добре розумів ситуацію, яка склалася на той момент. У листопаді 1950 р. він вислав прохання до апостольських адміністраторів на території західної та північної Польщі, щоб вони висловили ставлення до біритуалізму. Більшість з них були проти. Незважаючи на заборону, о. Василь Гриник і надалі проводив богослужіння в Новим Двожі й у Битові. Сюди приїжджали навіть кілька сотень вірян [22; 54, s. 199]. Окрім цього, він і далі робив усе можливе для створення нових греко-католицьких осередків [23].

16 квітня 1952 р. примас Стефан Вишинський написав листа до о. Гриника, даючи йому можливість вибору одного обряду, в якому той хотів би відправляти богослужіння [9]. Це рішення відкрило для священнослужителя нові можливості. В селі Циганек містилася філія костелу, до якої належали парафіяни в Новим Двоже Гданським. Тут він створив другий осередок східного обряду для північних і західних територій Польщі, другий після Хжанова. Крім того, за згодою Гданської курії, 1930 р. збудував каплицю в Битові, створюючи нову греко-католицьку адміністрацію [3]****. Проте о. Василь Гриник не міг проводити таїнств хрещення, шлюбу та похорону, їх могли виконувати тільки священнослужителі римо-католицького обряду. Душпастирську діяльність проводив тільки в Циганку й Битові [2], але ще й таємно проводив усі таїнства. Часто о. Гриник подорожував з цією метою до віддалених місцевостей, де мешкали греко-католицькі віряни. Нікому

*** У січні 1950 р. комуністична влада по всій країні захопила майно церковної організації «Карітас». Незаконно було захоплено майно на суму майже 20 млн. злотих. Цей факт викликав численні протести непокірних владі священнослужителів, у результаті цього Єпископат розпустив організацію [34, s. 19–20].

**** В намірах о. Гриник здобув підтримку місцевих греко-католиків, які виступили до примаса з проханням надалі відправляти греко-католицькі богослужіння в Битові.

Рис. 4 Греко-католицька церква в Циганку, сучасний вигляд [40, с. 654–655]

Рис. 5 Хо́да навколо церкви в Циганку в 1950-х рр. [40, с. 654–655]

Рис. 6 Священик Василь Гриник в оточенні парафіян з Циганка на початку 1950-х рр. [40, с. 654–655]

не відмовив у наданні душпастирської послуги, допомагав землякам вирішувати різні питання, як духовні, так і світські*.

Позитивне рішення щодо греко-католицьких духовних осередків поліпшило відносини між о. Василем Гриником та примасом Стефаном Вишинським [40, s. 84].

Наступною ініціативою о. Гриника була спроба відновити греко-католицькі богослужіння в південно-східній частині Польщі. Влітку 1952 р. він провів богослужіння в селі Хломча Саноцького пов. Ця інформація швидко дійшла до органів безпеки. О. Василю Гринику було дано попередження і йому довелося тимчасово припинити богослужіння в цих місцевостях [45, s. 20]. Не маючи змоги допомогти землякам, він почав опікуватися церквами, які знищували й спустошували. Збирав інформацію про їхній фактичний стан та інформував про це примаса, сподіваючись одержати підтримку та вирішення проблеми [56, s. 24].

1953 р. почалися інші арешти греко-католицьких священників. 25 вересня заарештували примаса Стефана Вишинського [79, s. 137–139]. Місцева влада й центральний уряд збільшили тиск на діяльність церковного осередку в Битові. В результаті о. Гринику довелося припинити відкриті діяльність [40, s. 88]. Проте він не відмовився від таємного душпастирства, привертаючи до себе увагу служб безпеки**.

Ще 1949 р. о. Василя Гриника комуністична влада запідозрила в підбурюванні до вбивства поляків, які загинули 1943 р.*** Хоча у влади не було ніяких доказів для арешту, прізвище о. Гриника було в списку так званих «фігурантів», які потребували нагляду.

О. Василь Гриник перебував під наглядом під час душпастирської діяльності у Верцінах, Новим Двожі й Циганку. Переслідуючи священника, органи безпеки хотіли одержати інформацію про діяльність греко-католицької Церкви в підпіллі, про його зв'язки з Апостольською Столицею і про український громадсько-політичний рух ОУН, який діяв на Заході. Ходили чутки, що він займає високу посаду в ієрархії цієї ж Церкви, а також співпрацює з примасом Стефаном Вишинським [40, s. 92–93]. Його переслідування почалося з провокаційних операцій, які дістали кодову назву «С-1». Було створено фіктивну мережу діяльності українського підпілля, яку контролювали органи безпеки. Її очолював колишній член ОУН – Леон Лапінський, котрого завербували як агента «Богуслава» [39; 42]. Ця особа ввійшла в довіря місцевих греко-католиків, і вони несвідомо поінформували його про підпільну діяльність греко-католицької Церкви. О. Василь Гриник теж знав про підпільну українську організацію. Тоді й виникла ідея передати інформацію, яка стосувалася долі греко-католиків у Польщі, в той самий спосіб до Апостольської Столиці [40, s. 97].

8 березня 1952 р. агент Лапінський зустрівся з о. Гриником. Священик, не відаючи про провокаційні наміри, передав таємну інформацію заадресовану о. Бучку – представникові греко-католиків в Апостольській Столиці. Це був період неприязних відносин о. Гриника з примасом Вишинським, таким чином, у листі не бракувало гострої критики, яка стосувалася його особи та Єпископату [40, s. 99]. Не знаючи про ситуацію, яка склалася, о. Гриник помилково

* Звіт Мар'яна Богдана Білого, який народився 1950 р. в Толкміцку. Ставлення до авторів написано в курії Перемишльсько-Варшавської архієпархії 2011 р.

** Звіт М. Б. Білого...

*** Ці звинувачення виявилися неправдиві, їх не підтвердили оперативні-слідчі органи [40, s. 92].

вважав, що поліпшення його стосунків з примасом виникло через втручання Ватикану. Звичайно, лист не дійшов до Місця призначення, а потрапив до III Відділу Міністерства Громадської Безпеки й аргумент для арешту священника****.

Священника заарештували 20 квітня 1954 р. й відправили до в'язниці Мокотова у Варшаві [39, s. 233–241]. В ході розслідування були спроби довідатися про його стосунки з іншими греко-католицькими священниками й про зв'язки з членами ОУН-УПА, простежити відносини між польськими єпископами та Святим Престолом, дізнатися про зв'язки з національним українським рухом у Польщі, СРСР і Західній Європі [14, к. 18v – 19]. Розслідування було припинено 28 квітня 1955 р. [14, к. 338]. Судовий процес розпочався 15 листопада в обласному суді Варшави [15]. Священника Гриника засудили до 6 років позбавлення волі й на 2 роки – цивільного та громадянського права [17]. 29 січня 1956 р. його перевели до центральної в'язниці у Вронках [18]. 27 квітня 1956 р. о. Гриникові було оголошено амністію [35, p. 57], а 20 липня він вийшов на волю [16].

Звільнення о. Гриника збіглося з найважливішими подіями в країні – розкриттям змісту доповіді Хрущова про сталінські злочини, смертю Берії, повстанням у Познані, яке започаткувало протести робітників і виступи проти комуністичного режиму. Ці події стали каталізатором подальших громадсько-політичних перетворень [33, s. 12–25; 48, s. 77–101; 63].

Зміни в жовтні 1956 р. вселили у греко-католиків надію на відродження структур Церкви. Після виходу з в'язниці примас Стефан Вишинський зустрівся з каноніком Василем Гриником, котрий приготував до державної та церковної влади петиції. В цьому зверненні отець намагався висвітлити ситуацію, в якій перебувала греко-католицька Церква в Польщі. Висунув низку пропозицій, у яких були вимагав легалізувати греко-католицьку Церкву [36, s. 123; 40, s. 111; 71, s. 115].

Спочатку їх підтримало Українське Суспільно-Культурне Товариство [32, s. 128–139; 36, s. 55; 41, s. 115–129; 76, s. 48–53, 83–86; 77].

Греко-католики сподівалися на легалізацію Церкви і призначення апостольського адміністратора в Перемишлі. Священик Гриник виступив з ініціативою про відповідне розпорядження Святого Престолу щодо ієрархії греко-католицької Церкви в Польщі. Він запропонував призначити трьох генеральних вікаріїв – для колишньої єпархії в Перемишлі, лемківської Апостольської адміністрації та західних і північних регіонів [67, s. 356].

Незабаром з'ясувалося, що державні органи мають намір не надати Церкві юридичний статус, а тільки визнавати утворення нових філій. Таке рішення мало бути прийняте за умови, що примас Польщі та Святий Престол дадуть на це згоду. Окрім того, греко-католицькі центри мала офіційно представити римо-католицька ієрархія. Після консультацій з Ватиканом примас Польщі вирішив збудувати кілька греко-католицьких пастирських установ при римо-католицьких парафіях. Після вивчення духовних потреб греко-католиків священник Василь Гриник запропонував створити 20 шкіл. Спочатку примас дозволив відкрити 9 шкіл, але вже 1957 р. було збудовано 17 шкіл, а за рік – ще 15 [67, s. 357]. До 1967 р. кількість шкіл виросла до 56 [37, s. 67].

Греко-католицькі богослужіння відродилися в Перемишлі, Варшаві та Кракові. В 1962–1965 рр. вдалося відродити

**** У листі о. В. Гриник підписався як «Клірик», тому що колись був учнем о. Бучка. З цієї причини в ході слідства намагався довести, що це був його псевдонім [40, s. 98].

Рис. 7. Священик Василь Гриник як генеральний вікарій літургії в Жжануві 12 лютого 1972 р. [40, s. 661–662]

греко-католицькі єпархії в низці інших міст колишньої Перемишльської єпархії: Кулашному, Хребенному, Ярославі. Спирними щодо цієї діяльності були Бєшчади. Державні органи влади робили все можливе, щоб не допустити створення тут парафій греко-католицького обряду. Греко-католикам, які поверталися на колишні землі, пропонували засновувати православні парафії.

Поступово почали відновлюватися греко-католицькі церкви на територіях, де мешкали лемки. Отець Гриник особисто виїжджав у ці регіони, щоб провести літургію. На жаль, 1967 р. влада заборонила йому правити богослужіння на лемківських землях. Людям повідомили: якщо вони хочуть, щоб літургія правилася за східним обрядом, то вони мають звернутися до православної Церкви. Віряни чинили цьому опір, тому влада доручила богослужіння іншому священику – отцю Теодорові Майковичу [37, s. 359].

Відродження греко-католицької Церкви викликало опір та утиски з боку римо-католицького духовенства. Багато з його представників були стурбовані можливою втратою частини вірян, тому зволікали або відкрито заважали проводити богослужіння східного обряду [36, s. 55].

Окрім того, перед примасом Вишинським та його референтом о. Гриником було поставлено відповідальне завдання готувати нових священнослужителів. На початку майбутні священники мали навчатися в духовній семінарії в м. Гнездо. Та насправді кандидати на греко-католицьких священників навчалися в різних семінаріях – єпархіальних і монастирських. 1964 р. примас після консультацій з о. Гриником вирішив, що вони навчатимуться в духовній семінарії м. Любліна.

У результаті подальшого розвитку греко-католицьких осередків, Найсвятіший Престол значно поліпшив роботу структури цієї Церкви. 1964 р. примаса Стефана Вишинського було призначено спеціальним делегатом щодо східного обряду й наділено правами ординарця. За цим привілеєм він мав можливість надавати греко-католицьким священни-

Рис. 8. Свята літургія з нагоди 50-річчя перебування в сані священика о. Василя Гриника, 31 липня 1971 р. [40, s. 661–662]

кам низку повноважень, зокрема право деканам проводити обряди благословення шлюбів і хрещення [67, s. 362].

1967 р. примас призначив генерального вікарія греко-католицького обряду в Польщі. Це був отець Василь Гриник, який виконував функції референта, пов'язані з цим обрядом. В результаті він від імені примаса Польщі міг відстоювати права греко-католицького духовенства поза межами країни. Раніше, будучи генеральним вікарієм Перемишльської єпархії, він не мав таких повноважень щодо установ поза межами історичної території [67, s. 361].

Одним із головних досягнень нового вікарія стало відновлення діяльності Капітули Перемишля. Щоб вона набрала чинності, примас призначив третього члена цієї ради. Це був отець Стефан Дзюбіна, крім нього до складу Капітули входили отець Гриник та отець Денька. Перше засідання Капітули, на якому отця Василя Гриник було призначено проректором Капітули, відбулося 6 серпня 1968 р. [36, s. 55]. 1969 р. він переїхав на постійне місце проживання до Перемишля, де й вживав усіх заходів щодо відновлення соборної парафії. Офіційно влада не визнала цієї парафії, але відтоді та існувала в релігійному житті греко-католицької громади. 1976 р. значно розширилася

Рис. 9. Священик Василь Гриник [40, s. 659]

Капітула. Для того, щоб поживався потік інформації про діяльність греко-католицького духовенства, в 1967–1977 рр. отець Гриник ініціював видання інформаційного бюлетеня, де висвітлювалися всі справи, пов'язані з цим обрядом у Польщі [67, с. 363].

Отець Василь Гриник помер у Польщі 31 травня 1977 р. Після його смерті примас Вишинський призначив генеральним вікарієм отця Стефана Дзюбіну. За час його служіння розпоршені по всій країні греко-католицькі осередки набували розвивалися, зміцнювалися та уніфіковувалися [36, с. 55].

Покращення життя в Польщі після Другої Світової війни потребувало постійних змін в організації побуту української меншини. Надзвичайно важливим елементом була греко-католицька Церква, яка існувала завдяки активній діяльності церковної еліти, і яка в свою чергу, багато значила для українців у Польщі. Спадкоємці отця Василя Гриника продовжили його роботу щодо легалізації греко-католицької Церкви. Коли о. Стефан Дзюбіна вийшов на пенсію, польський примас Юзеф Глемп призначив виконувачем обов'язків генерального вікарія Південного вікаріату Івана Мартиняка, тоді як генеральним вікарієм Північного вікаріату – о. Йосифа Романикова. Тільки після 1989 р. ситуація, в якій перебувала греко-католицька Церква, поліпшилася. О. Іван Мартиняк став єпископом, а 1991 р. було відновлено Перемишльську єпархію. Будучи архієпископом, о. Іван Мартиняк очолив Перемишльсько-Варшавську митрополію, створену на 5 років пізніше. Відбувся динамічний розвиток Церкви. Нині о. Василь Гриник пішовся б спадкоємцями, відданими Церкві.

1. AAGd (Archiwum Archidiecezji Gdańskiej), IIIa 32p, лист о. В. Гриника до курії в Гданську щодо поселення у Циганку, 31 липня 1952 р., к. 21–21 v. 2. AAGd, IIIa 32p, лист о. Шелонжка до о. В. Гриника 30 серпня 1952 р., к. 26. 3. AAGd, IIIa 32p. Лист о. В. Гриника до курії в Гданську 31 серпня 1952 р. 4. AAGd, IIIa 42p, Indult prymasa A. Hlonda dla ks. B. Hrynyka, 11 sierpnia 1948 r. – S. 32. 5. AAGd, IIIa 42P, Лист о. В. Гриника до курії у Гданську з проханням про створення парафії у Вількові* 16 лютого 1948. – S. 3; Акт про утворення Римсько-католицької парафії у Вількові, 22 січня 1949 р. – S. 23–24. 6. AAGd, IIIa 32p, Копія листа о. А. Бараняка до о. В. Гриника, висланого з секретаріату примаса до апостольського адміністратора в Гданську 29 квітня 1950 р. 7. AAP, ABGK, Kapituła greckokatolicka, ref. 6. – Protokół z posiedzenia Kapituły z dnia 22 października 1926 r. – S. 89. 8. AAN, MZO (Archiwum Akt Nowych). – Instrukcja dotycząca zasad rozmieszczenia ludności ukraińskiej z 10 listopada 1947 r. 9. AAPW (Archiwum Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej), Спадщина о. В. Гриника, лист о. А. Бараняка до о. Василя Гриника 12 липня 1952 р. 10. AAPW, Спадщина о. В. Гриника. Лист о. В. Гриника до примаса А. Хлонда 1947 р. 11. AAPW, Спадщина о. В. Гриника, лист о. В. Гриника до примаса Хлонда 2 лютого 1948 р. 12. AIPNRz (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie), 0192/354. – T. 27. Лист заступника голови Державного Управління громадської безпеки в Гродзіську Мазовецькому, направлений на ім'я начальника V Відділу обласного управління громадської безпеки в Гданську 28 липня 1951, к. 167. 13. AIPNRz, 0192/354. – T. 27. Заява, підписана о. В. Гриником 11 лютого 1950 р. к. 114 14. APmsW (Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy), Воеводський суд до Варшавського воєводства IV AK 44/55. – T. 1. Postanowienia por. J. Bogusza o zamknięciu śledztwa przeciwko ks. B. Hrynykowi, 28 kwietnia 1955 r. 15. APmsW, Воеводський суд до Варшавського воєводства IV AK 44/55. – T. 1, Protokół rozprawy głównej ks. B. Hrynyka z dnia 15–24 listopada 1955 r., k. 74v. 16. APmsW, Воеводський суд до

* До 1948 р. ця місцевість називалася Вільково, пізніше дістала іншу назву – Верціни.

Рис. 10. Могила греко-католицької капітули Перемишля, де поховано о. Василя Гриника [40, с. 664]

Варшавського воєводства, AK 44/55, Zawiadomienie o zwolnieniu więźnia, 20 lipca 1956 r., k. 128. 17. APmsW, Воеводський суд до Варшавського воєводства, IV AK 44/55. – T. 1, Wyrok w sprawie ks. B. Hrynyka z dnia 28 listopada 1955 r., k. 75–81. 18. APmsW, Воеводський суд до Варшавського воєводства, IV AK 44/55. – T. 1, Zawiadomienie o przeniesieniu ks. B. Hrynyka do więzienia we Wronkach, 29 stycznia 1956 r., k. 100. 19. APmsW, Воеводський суд до Варшавського воєводства, IV AK 44/55. – T. 1, Protokół przesłuchania ks. B. Hrynyka z dnia 27 kwietnia 1954 r., k. 18v – 19. 20. APP (Archiwum Państwowe w Przemyślu), «Teczka «Kapłani obrządku wschodniego 1971»» Переклад куренди (циркуляру), відправлений 16 квітня 1971 р. примасові С. Вишинському. 21. APP, Księża obrządku wschodniego 1971, Pismo ks. Bazylego Hrynyka do prymasa S. Wyszyńskiego z dnia 15 marca 1971 r. 22. APP, Teczka «Birytualizm», лист примаса С. Вишинського до о. В. Гриника 11 жовтня 1950 р. Лист о. А. Вронкі до примаса С. Вишинського 21 листопада 1950 р. Лист о. Е. Новицького до примаса С. Вишинського 16 листопада 1950 р. 23. APP, Teczka «Księża obrządku wschodniego 1950–1957», лист о. В. Гриника до курії в Гожові Велькопольським, 26 травня 1951 р. 24. APP, ABGK (Архів греко-католицької єпархії у Перемишлі), sygn. 7, Matricula Capitula Rit Graecicath Premislensis. – S. 176 25. APP, ABGK, реф. 386, Лист єпископа Василя Гриника до єпископа Йосафата Коциловського написаний 23 квітня 1918 р. – S. 295 26. Best P. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny w latach 1934–1944 / P. Best // Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – T. 4. – Przemyśl, 1998. – S. 247–250. 27. Biłas I. Likwidacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej oraz tragiczne losy jej ordynariusza biskupa J. Kocytowskiego w kontekście polityki wyznaniowej ZSRR / I. Biłas // Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – T. 3. – Przemyśl, 1996. 28. Błażejowski D. Historical Sematism of the eparchy of Peremyshli including the Apostolic Administration of Lemkivschyna (1828–1939). – Lwów, 1995. 29. Bociurkiw B. Ukrajinska Hreko-Katolycka Cerkwa i radianska

derżawa (1939–1950) / Bociurkiw B. – Lwów, 2005. **30.** *Chałupczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / Chałupczak H, Browarek T. – Lublin, 2000. **31.** *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / Drozd R. – Warszawa, 2001. **32.** *Drozd R.* Ukraińcy (do 1989 r.) // Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej. Wybrane elementy polityki państwa / red. Dudry S., Nitschke B. – Kraków, 2010. **33.** *Dudek A.* Walki uliczne w PRL 1956–1989 / A. Dudek, T. Marszałkowski. – Kraków, 1992. **34.** *Dudek A.* Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970 / Dudek A. – Kraków: PiT, 1995. **35.** *Dziennik Ustaw.* – 1956. – № 11. **36.** *Dziubina S.* I stwery diło ruk naszych. Spohady / Dziubina S. – Warszawa, 1995. **37.** *Garasym I.* Grekokatolicka Cerkiew w Polsce po II wojnie światowej / I. Garasym // Kalendarz błagowista. – 1999. **38.** *Gockyj B.* Spohady syna Peremyszlianskojji Zemli / Gockyj B. – T. 2. – Rzym – Lwów, 2005. **39.** *Hałagida I.* Prowokacja «Zenona». Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954) / Hałagida I. – Warszawa, 2005. **40.** *Hałagida I.* Szpieg Watykanu. Kapłan grekokatolicki ks. Bazylii Hrynyk (1896–1977) / Hałagida I. – Warszawa, 2008. **41.** *Hałagida I.* Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957 / Hałagida I. – Warszawa, 2002. **42.** *Hałagida I.* Leon Łapiński, agent III Departamentu MBP / I. Hałagida // Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989. – 2004. – № 1. – S. 443–454. **43.** *Hrynyk W.* Cerkwa w ridnomu kraju i w Polsce, 18 marzec 1948 r. / Hrynyk W. – S. 1–103. **44.** Juwilejnyj almanach ukraińskich katolickich bohosławiw peremyskojji eparchij. – Przemysl, 1937. **45.** *Kaminskyj M., Kozak M.* Otec mitrat Wasyl Hrynyk / M. Kaminskyj, M. Kozak. – 1981. **46.** *Kolańczuk A.* Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921 / A. Kolańczuk. – Przemysl, 2003. **47.** *Krochmal A.* Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i grekokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939 / Krochmal A. – Lublin, 2001. **48.** *Machcewicz P.* Polski rok 1956 / Machcewicz P. – Warszawa, 1993. **49.** *Martyniak J.* Kościół grekokatolicki w Polsce w latach 1947–1996 / J. Martyniak // Przemyskie Eparchialne Widomości, Шематизм 2007. – Przemysl, 2007. **50.** *Mironowicz E.* Państwo wobec akcji neounickiej w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej / E. Mironowicz // Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań. – Białystok, 2005. – S. 293–301. **51.** *Mironowicz E.* Polityka narodowościowa PRL / Mironowicz E. – Białystok, 2000. **52.** *Misiło E.* Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946 / Misiło E. – T. 1. – Warszawa, 1996. **53.** *Misyło E.* Grekokatolicka Cerkiew w Polsce (1944–1947) / E. Misyło // Warszawskie Ukrainoznawcze Zapiski. – 1989. – № 1. **54.** *Myszkowski K.* Ludność obrządku grekokatolickiego z powiatu bytowskiego wobec polityki wyznaniowej państwa 1947–1989 / K. Myszkowski // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989. – T. 3. – Słupsk, 2007. **55.** *Nabywaniec S.* Stan grekokatolickiej diecezji przemyskiej – w pozostałej w granicach Polski jej części – według

danych z 10 III 1946 r. / S. Nabywaniec, M. Lignowski // Kościół na drogach historii. Księga jubileuszowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Śliwie / red. Wolczański J. – Kraków; Lwów, 1999. **56.** *Nałęcz A.* Cerkwie grekokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945 / Nałęcz A. – Przemysl, 1988. **57.** *Olejnik L.* Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960 / Olejnik L. – Łódź, 2003. **58.** *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Papierzyńska-Turek M. – Kraków, 1979. **59.** *Peremyska Duchowna Seminarja u Sporadach otcia Iwana Chomy // Peremyszl i peremyska zemlia protiahom wikiw. – T. 2 / red. Zabrowarnyj S. – Przemysl, 2001. **60.** *Perwmyski Eparchialni Widomości. – 1922. – № 4. **61.** *Peremyski Eparchialni Widomości. – 1926. – № 4. **62.** *Popularna encyklopedia powszechna. – Kraków, 1994–1997. **63.** *Poznański czerwiec 1956 / red. Jankowiak S., Rogulska A. – Warszawa, 2002. **64.** *Prach B.* Grekokatolickie duchowienstwo Peremyskojji Jeparchii i Apostolskojji Administracji Łemkowszczyzny 1939–1947 rr. – Wbyti i represowani // Bohoslawija. – 1999. – Ed. 1–4. **65.** *Smoleński P.* Jest już za późno / P. Smoleński // Gazeta wyborcza. – 16/17.11.2002. **66.** *Sorokowski A.* Z dziejów przemian mentalności grekokatolickiego duchowienstwa parafialnego w Galicji 1900–1939 / A. Sorokowski // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały. – Kraków, 1994. **67.** *Stępień S.* Kościół grekokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1998) // Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, T. 4. – Перемишль, 1998. **68.** *Stępień S.* Organizacja ta terytorialna struktura peremyskojji hreko-katolickojej eparchiji za władcytwa jepyskopa Kocyłowskocho (1917–1946) / S. Stępień // Peremyszl i peremyska zemlia protiahom wikiw. – T. 3. – Peremyszl; Lwiw, 2003. **69.** *Stępień C.* Sapiehowie a obrządek wschodni Kościoła katolickiego / C. Stępień // Kardynał Adam Sapięha – środowisko rodzinne, życie i dzieło. – Przemysl, 1995. **70.** *Storoniak R.* Peremyski Eparchialni Widomości / Storoniak R. – 1927. – № 4. – S. 71–75. **71.** *Storoniak R.* Życie i działalność ks. mitrata Bazylego Hrynyka (1896–1977) / Storoniak R. – Lublin, 2006. **72.** *Sycz B.* Ostatni dni ukrajinskoho Peremyszli: 1944–1947 / B. Sycz // Na Chrystowij nywi. Spomyny. – New York, 1978. – S. 172–176. **73.** *Szcześniak A. B.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. B. Szcześniak, W. Szota // Droga. – Warszawa, 1973. **74.** *Tomaszewski J.* Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku / Tomaszewski J. – Warszawa, 1991. **75.** *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / Torzecki R. – Kraków, 1989. **76.** *Truchan M.* Ukraińcy w Polsce po II wojnie światowej 1944–1984 / Truchan M. – Nowy Jork; Paryż; Toronto; Sydney, 1990. **77.** *Zabrowarny S.* Geneza i początki działalności UTSK / S. Zabrowarny // Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. – 1989. – Z. 16. – S. 121–154. **78.** *Zahajkewycz B.* Oświata i szkoły w Peremyszli / Zahajkewycz B. // Peremyszl Zachidnij bastion Ukrainy. – New-York; Philadelphia, 1961. **79.** *Żaryn J.* Dzieje Kościoła w Polsce 1944–1989 / Żaryn J. – Warszawa, 2003.*****

Михайло Довбищенко

Роль українського духовенства у поширенні мистецької традиції українського бароко в церковній архітектурі Сибіру XVIII ст.

У статті досліджено вплив мистецтва Лівобережної України на формування самотутньої культури народів Сибіру, відомої під терміном «Сибірське бароко». Тема розкрита на прикладі історії церковної архітектури цього регіону у XVIII ст.

In the article the influence of the Art of Dnieper-Left-Bank Ukraine on the formation of the original culture of Siberian folks known as the «Siberian baroque» is studied. The subject is developed on the example of the church architecture of the region in the 18th century.

Проблеми російсько-українських культурних взаємин і, зокрема, питання щодо впливу України на духовний та інтелектуальний розвиток російського суспільства XVIII ст. знайшли широке відображення у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Знаковим у цьому сенсі став вихід у світ книги професора Казанського університету К. Харламповича, в якій було ґрунтовно і всебічно досліджено вплив українського суспільства на церковне життя корінної

Росії XVI–XVIII ст. [7]. Автор, на основі аналізу численних архівних джерел, відзначив визначну роль етнічних українців (церковних ієрархів, ченців та світського духовенства) в духовному та релігійному житті великоросійських земель, підкреслюючи їхні заслуги як адміністраторів, проповідників, вчителів, місіонерів, тощо.

Праця К. Харламповича мала визначальний вплив на подальші дослідження зазначеної теми, а фактологічний

матеріал, викладений в ній, до сьогодні не втратив своєї актуальності. Водночас слід зауважити, що автор не ставив перед собою мету досліджувати проблему українського впливу на суміжні теми, які були безпосередньо пов'язані з церковним життям Росії, а саме – на розвиток мистецтва як церковного, так і світського. Це, на нашу думку, стало однією з причин недостатньої уваги вітчизняних науковців щодо ролі українців у розвитку культури в різних регіонах російської держави. Однією з регіональних культур, у формуванні якої безпосередньо брали участь українці, стала самобутня культура народів Сибіру, відома в наукових колах як «Сибірське бароко». Тому саме про роль і місце українців, про їхні духовні традиції у його формуванні йтиметься у нашій статті.

Поняття «Сибірське бароко» ще не набуло остаточної визначеності. Науковці Росії найперше розуміють під ним групу пам'яток російської храмової архітектури Сибіру, збудовану впродовж XVIII ст., яка зазнала впливу духовної спадщини корінних народів цього регіону, а також українського та буддійського мистецтва. Кількість пам'яток, які можна було б віднести до згаданої групи, також остаточно не встановлена. Найчастіше йдеться про 115 мурованих церков, абсолютна більшість яких, на думку науковців, належала до так званого «провінційного типу російського бароко». Значна їхня частина була знищена в роки радянської влади, а найбільша кількість уцілілих храмів з ознаками «Сибірського бароко» збереглася в Іркутську, Тобольську і Томську. При цьому первинний храмовий інтер'єр залишився лише в церкві Воздвиження Чесного Хреста у м. Іркутську. Також у науковій літературі можна знайти окремі згадки про вплив «Сибірського бароко» на пам'ятки світської архітектури, проте ця проблематика не знайшла поки-що системного висвітлення в працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Як вважають сучасні дослідники російського мистецтва, термін «сибірське бароко» був введений в обіг іркутським краєзнавцем Д. Болдиревим-Казариним 1924 р. У науковій розвідці, присвяченій народному мистецтву Сибіру, він писав про велику і цінну роботу українських митців, завдяки якій тамтешні православні церкви прийняли «украинский принцип ярусности», а «в орнаментике стен появилось более чисто украинских кокетливых мотивов». На думку цього ж дослідника, російські та українські мотиви в архітектурних пам'ятках Сибірського бароко перепліталися з художніми елементами архітектури корінних народів Сибіру, Монголії, Китаю і Середньої Азії. Він, зокрема, зазначав, що в сибірських церквах «некоторые детали монгольской и китайской архитектуры принимают знакомые формы кокошников», в той час як остяцькі, татарські та бухарські впливи обумовили специфіку декору храмів в Ішимі, Ялutorовську і Тарі [1, с. 5–19].

Упродовж XX ст. у радянській та російській науці існували різні, часом протилежні, погляди на сутність мистецького явища відомого під терміном «Сибірське бароко». Так, дослідник історії російської архітектури А. Ю. Каптіков поставив «Сибірське бароко» в один ряд із іншими регіональними архітектурними школами Росії, відзначаючи притаманну лише Сибіру «барочную переусложненность форм». Перші ознаки барочних рис в архітектурі регіону він датує 1700-ми рр., а на середину XVIII ст., на його думку, відбулося остаточно формування «Сибірського бароко» як поєднання рис давньоруської, української та азійської архітектури. При цьому автор виділяв дві школи в межах барокової культури Сибіру – Тобольську та Іркутську. Перша

з них сформувалася під впливом «єлизаветинської», друга – «буддійської» архітектури. Іншу точку зору висловлював С. Н. Баландін, який заперечував існування «Сибірського бароко», пропонуючи визначати стиль сибірських церков «как ретроспективный декоративизм», соотнося его с архитектурой XVII в., а не с русским барокко столиц и ближайшей к ним провинции» [4].

Важливим етапом дослідження «Сибірського бароко» як культурного явища стала дисертація російського вченого іспанського походження Л. Масієля Санчеса, що мала назву «Каменные храмы Сибири XVIII века: эволюция форм и региональные особенности» (2004). Автор, проаналізувавши матеріали, що стосувалися 120 храмів, вперше простежив розвиток, поширення і трансформації архітектурних форм у згаданому регіоні упродовж століття. У своїх висновках дисертант розвинув та поглибив найважливіші висновки своїх попередників (зокрема А. Каптікова), що стосувалися поширення бароко на сибірських теренах, існування двох барочних шкіл (Іркутської і Тобольської), впливу українського мистецтва та культури місцевих народів на розвиток церковної архітектури, тощо. Спираючись на періодизацію та основні риси Сибірського бароко, визначених Л. Масієлем Санчесом і А. Каптіковим, ми спробуємо охарактеризувати вплив української духовної спадщини на формування цього самобутнього сибірського мистецтва.

Отже, Сибірське бароко як культурне явище не було однорідним – у межах Західного і Східного Сибіру воно розвивалося під впливом релігійної, духовної та національної традиції різних народів. Це, звичайно, спричинило до формування двох шкіл Сибірського бароко – Тобольської (в науковій літературі його інколи зазначають терміном «Тобольське бароко») та Іркутської. Проте в обох згаданих школах від самого їхнього початку був присутній вплив духовної та мистецької традиції козацької України.

Тобольська школа Сибірського бароко. Загальні характеристики архітектурного стилю «тобольської школи» Сибірського бароко передбачають побудову храму «кораблем» за віссю захід-схід, розміщення восьмигранного верху церкви на чотиригранній основі основного її об'єму («восьмерик на четверике» – рос.), ярусне завершення олтаря, церкви і дзвіниці. Цій школі притаманні гармонійне поєднання об'єму храму і дзвіниці. Декор церков стриманий, в низці випадків простежуються українські, татарські, бухарські та ін. мистецькі елементи.

Проникнення власне українського впливу у мистецьку традицію Тобольської школи Сибірського бароко пов'язане з ім'ям вихованця Києво-Могилянської академії, митрополита Тобольського і Сибірського Філофея Лещинського († 1727 р.). Відомо, що за час його 25-річного управління сибірською єпархією кількість православних церков зросла в ній з 160 до 448, при цьому в будівництві 37 храмів владика брав особисту участь. Відома, зокрема, його турбота по розширенню та реставрації собору св. Софії в Тобольську, храму, який вважається пам'яткою національного значення в сучасній Росії. Так, саме з ініціативи митрополита Філофея 1710 р. у соборі було встановлено багатоярусний різний іконостас (простояв до 1862 р.), який за його вишуканість і красу росіяни називали «дивним». Припускають, що для його виготовлення Філофей Лещинський запрошував спеціалістів з України. Також митрополитом були замінені пошкоджені пожежею 1723 р. бані собору – замість них храм отримав шоломоподібні бані в стилі українського бароко [8, с. 311–333].

Проте наймасштабнішим будівельним проектом митрополита Філофея стало зведення архітектурного ансамблю монастиря Св. Трійці, де він прийняв схиму і пізніше був похований. Незважаючи на те, що будівельні роботи виконувала артіль російських майстрів, усі об'єкти було зведено за зразками культових споруд Лівобережної (козацької) України останньої третини XVII – початку XVIII ст. Троїцький собор монастиря (збудований 1708–1715 рр.) був увінчаний в українському стилі з трьома головними банями та додатковими меншими з півдня та півночі. За українськими зразками було збудовано також олтар зі значними розмірами апсид, причому центральна була значно вищою від бокових. З півночі собор мав двоповерхову прибудову, в якій розміщувалися престоли св. Антонія і Феодосія Печерських та ікони Успіння Пресвятої Богородиці (Печерської). Інші храми монастиря також мали виразні ознаки української барокової архітектури. Так, церква св. Петра і Павла мала своїм аналогом Всехвятську церкву на Економічній брамі Києво-Печерської лаври. Трапезна церква обителі св. Зосими і Саватія Соловецьких була увінчана великою банею, а із заходу до неї була прибудована характерна видовжена трапезна палата. Підсумовуючи результати будівельної активності митрополита Філофея Лещинського російський вчений Л. Масіель Санчес наголошував: «Таким образом, митрополит Филофей воздвиг на берегах реки Туры символическое подобие Киево-Печерской лавры – величайшего монастыря Древней Руси и самой почитаемой святыни западнорусских земель» [5; 3, с. 44–45].

Цікавими є обставини заснування за часів митрополита Філофея двох парафіяльних церков в Тобольську, які також мали виразні елементи архітектури козацького бароко. Одна із них – церква Св. Спаса – презентувала собою восьмигранну надбудову на розширеній чотириохгранній основі, що дозволило розмістити великі бокові апсиди, а із заходу – трапезну та ярусну дзвіницю. Характеризуючи цю пам'ятку, згаданий вище Л. Масіель Санчес, відмітив: «Подобное объёмно-пространственное построение – с большим восьмериком на «трансепте» и развитой алтарной частью – вовсе неизвестно русской традиции, но встречается на Украине; примером может служить Воскресенская церковь Густынского монастыря» [5]. Нам видається важливим той факт, що церква Св. Спаса була побудована на кошти місцевого російського купця Стефана Третьякова. Це дає підстави зробити висновок, що привнесені в Сибір архітектурні зразки козацької України знаходили своїх шанувальників не лише з числа українського духовенства, але також серед етнічних росіян. Також видається суттєвим, що у більшості випадків церкви «Тобольської школи» будувалися російськими будівельними артілями. Цей факт є переконливим свідченням того, що традиції української архітектури засвоювалися російськими зодчими Сибіру XVIII ст.

Барокові традиції в архітектурі, закладені за сприяння митрополита Філофея Лещинського в першій чверті XVIII ст., розвивалися в подальших десятиліттях. На думку С. Копилової, підйом кам'яного будівництва Західного Сибіру 40–60-х рр. XVIII ст. став періодом зведення православних культових споруд у стилі «Тобольського бароко». Саме в цей час збудовано храми, які мали виразні ознаки цієї мистецької школи. В їхньому числі церкви: Рождественська (1744–1761), Андріївська (1744–1759), Михайлівська (1745–1759), Хрестовоздвиженська (1754–1771), Захаріївська (1759–1776) [3, с. 50]. Подальшому піднесенню стилю бароко в архітектурі

Західного Сибіру сприяли також зв'язки з Україною. Як відомо, до 1768 р. Тобольську кафедру очолювали українці. Існують свідчення про діяльність в Західному Сибіру українських майстрів-будівничих. Так, досить знаною є діяльність у Тобольську в 30–60-х рр. XVIII ст. об'єднаної російсько-української артілі під керівництвом українця Корнилія Переволоки, зусиллями якої була перебудована Богоявленська церква і зведено храм Різдва Богородиці.

На думку Л. Масіеля Санчеса, найяскравіше «українізми» Тобольської школи простежуються на прикладі масивних бань, які, вступаючи у взаємодію з дахами церков, призводили до появи так званих дахів із «вздуттями» і «зломами». «Украинские и украинизирующие кровли, – писав з цього приводу автор, – распространились по всей в Сибири и часто возводились на храмах, которые в остальном полностью принадлежали русской архитектурной традиции» [5]. Окрім бань і дахів український вплив спостерігався і в інших архітектурних композиціях та декорі, що дало можливість Л. Масіелю Санчесу зробити висновок про створення в Західному Сибіру нового типу храму за допомогою поєднання російської та української будівельної традиції.

Іркутська школа Сибірського бароко характеризується поєднанням російсько-українських впливів в архітектурі з ламаїстським (буддійським) декором, представленим в православних храмах Східного Сибіру. Бароковий декор (не завжди встановленого походження) репрезентований також у світських дерев'яних будівлях Іркутська.

На відміну від Тобольської школи, українські впливи у розвитку бароко Східного Сибіру на сьогодні є недостатньо вивченими. Л. Масіель Санчес вважає, що про вплив на церковну архітектуру згаданого регіону місцевих єпископів, які походили з числа етнічних українців, не має документально підтверджених відомостей. А відтак шляхи проникнення українських елементів у барокове мистецтво Східного Сибіру залишаються не до кінця з'ясованими. Не беручи під сумнів компетентність Л. Масіеля Санчеса у зазначеному питанні, ми хотіли б звернути увагу на непрямі дані, які говорять про вплив українських владик на розвиток православної архітектури Іркутська. На нашу думку, біля джерел формування бароко у Східному Сибіру міг стояти Варлаам Косовський – вихованець Києво-Могилянської академії, відомий просвітителю і проповіднику, який з 1706 р. став єпископом Іркутським. На користь цього може свідчити той факт, що головний олтар церкви Св. Спаса в Іркутську (яка є відомою пам'яткою «Сибірського бароко») присвячений саме Варлааму Косовському. Суттєво, що будівництво храму відбувалося 1706–1710 рр., у час, коли владика Варлаам перебував в Іркутську в якості керуючого єпархією. Український вплив у формуванні Іркутської школи, на думку Л. Масіеля Санчеса, виявився (як і у Західному Сибіру) в наявності «українізованих» дахів православних церков [5]. За спостереженнями Л. Масіеля Санчеса, пік поширення українського впливу в архітектурі Східного Сибіру припадає на другу третину XVIII ст. (на Єнісеї він припиняється у 1770-х рр.), але в сільських місцевостях Прибайкалля він протримався значно довше [5].

Водночас слід зазначити, що питання про ступінь впливу українського мистецтва на розвиток Іркутської школи Сибірського бароко лишається відкритим серед науковців Росії. Так, доктор історичних наук М. Г. Меєрович, досліджуючи барокові орнаменти в декорі дерев'яних будівель цього міста, зазначав, що пояснення щодо українського впливу на формування декоративного

орнаменту світських будівель є непереконаливі. Натомість автор вважає необхідним перевірити гіпотезу про можливий вплив на формування іркутських пам'яток декотаривного мистецтва засланих в Сибір поляків [6].

Дослідник історії російського мистецтва американський вчений Вільям Крафт Брамфілд підкреслив додаткові «українські риси» барокової культури Східного Сибіру на прикладі церкви Воздвиження Чесного Хреста в Іркутську. З цього приводу він, зокрема, зазначив: «Что касается структурного центра церкви Воздвижения Креста, здесь очевидна связь не только с сибирскими вариациями традиционной ортодоксальной церковной архитектуры европейской части России (кубообразная структура без внутренних простенков), но и с вертикальными сводчатыми системами украинского барокко. В то же время церковь Воздвижения Креста интерпретирует это наследство в духе традиций церковного зодчества Русского Севера и Урала, от Сольвычегодска до Соликамска и Верхотурья» [2].

Отже, значна частина російських та радянських мистецтвознавців, які досліджували феномен «Сибірського бароко», визнавали і нині визнають важливу роль у його формуванні української культурної спадщини. Зародившись на початку 1700-х р. барокова культура Сибіру мала своє найбільше піднесення у другій чверті – середині XVIII ст. Знайшовши своє поширення як у західній, так і східній частині цього величезного регіону, Сибірське бароко реалізувалося у двох напрямках, відомих в сучасній науці під назвами Тобольської та Іркутської школи. Суттєвий внесок у розвиток Тобольської школи здійснили сибірські єпископи – вихідці з України, передусім, владика Філофей Лещинський, зусиллями якого було зведено десятки церков, які мали виразні риси української мистецької традиції. Вплив українського мистецтва спостерігається також в Іркутській школі, хоча конкретні шляхи його проникнення до Східного Сибіру до кінця не з'ясовані. Однак український чинник займав важливе місце у культурному поступі згаданого регіону XVIII ст. На думку Вільяма Крафта Брамфілда, в цей історичний період українська традиція зіграла важливу роль у налагодженні

культурних взаємин Росії з народами Азії. Так, він зауважував: «Именно русско-украинская склонность к детальному орнаменту фасада, проявляющаяся в «сибирской барочной» архитектуре на протяжении всего 18 го века, способствовала толерантности в отношении декоративных мотивов из других многочисленных источников, включая храмы и ступы азиатской буддийской культуры» [2].

Таким чином, свого часу митці козацької України, творчо засвоївши здобутки європейської духовної спадщини, сформували на Лівобережжі унікальне культурне явище – українське (козацьке) бароко. В свою чергу, козацьке бароко справило помітний вплив на культурне життя народів Росії, охопивши величезні простори від Уралу до Забайкалля. Результатом цього культурного симбіозу стало «Сибірське бароко», в якому українська духовна спадщина органічно поєдналася з національним мистецтвом Росії та корінних народів Сибіру.

1. Болдырев-Казарин Д. Л. Народное искусство Сибири // Сибирская живая старина. Сб. 2. Иркутск, 1924. С. 5–19.
2. Брамфилд У. К. Восточные мотивы в церковной архитектуре Сибири. <http://cultinfo.ru/brumfield/siberia/index.htm>.
3. Копылова С. В. Каменное строительство в Сибири конец XVII–XVIII вв. / С. В. Копылова – Новосибирск: Наука, 1979. – 256 с.
4. Масиель Санчес Л. К. Каменные храмы Сибири XVIII века: эволюция форм и региональные особенности: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: спец. 18.00.01 «Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия» / Масиель Санчес Лев Карлосович – Москва, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archi.ru/lib/publication.html?id=1850569415&fl=5&sl=1>.
5. Масиель Санчес Л. К. Свет лавры in partibus infidelium: «украинизмы» в архитектуре Сибири XVIII в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nov.docdat.com/docs/index-27407.html>.
6. Меерович М. Г. Судьба деревянного Иркутска – перспективы развития города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://arpi38.ru/siberian-baroque.html>.
7. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. / Харлампович К. В. – Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – XXIV+878+LXVI. С 8.
8. Brumfield W. C. «Photographic Documentation of Architectural Monuments in Siberia: Tiumen Province.» Visual Resources, 16 (2000)4:311–33.

Світлана Кагамлик

Українська церковна еліта ранньомодерного часу: нові аспекти дослідження

У статті представлено нові теоретичні та методологічні аспекти дослідження української церковної еліти ранньомодерного часу. Головну увагу приділено проблемі духовного служіння ієрархів українського походження на теренах Росії.

This paper presents new theoretical and methodological approaches to the study of Ukrainian clergy elite of the Early Modern time with the main focus on the problem of spiritual services of Ukrainian Church Hierarchs on the territory of Russia.

Дослідження в історичній ретроспективі діяльності та світоглядних орієнтирів суспільних еліт, у тому числі й у релігійній сфері, вагоме передусім з точки зору окреслення відповідних моделей для формування сучасної національної еліти. Без розуміння того, якою має бути провідна верства та її цінності, не можна уявити собі подальші перспективи розвитку суспільства.

Об'єктом даного дослідження є українська православна церковна еліта ранньомодерного часу. Термін «церковна еліта» (зустрічаються аналоги – «духовна еліта», «релігійна еліта»), хоча все частіше вживається в науковій літературі, досі не знайшов свого усталеного і чіткого

визначення. Виходячи із означень понять «еліта»* і «Церква»**, ми розуміємо його як частину духовенства, яке за своїм ієрархічним становищем та інтелектуальними, психологічними і світоглядними якостями здійснює функції духовного проводу суспільства.

* Еліта (з французького elite – краще, вибране) – поняття в соціології, яке означає вищі, привілейовані верстви суспільства, що здійснюють функції управління, забезпечують розвиток науки і культури і свідомі своєї ролі в суспільстві.

** Церква – релігійна організація духовництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості.

Саме термін «церковна еліта», на нашу думку, є найбільш оптимальним визначенням стосовно України ранньомодерного часу – в умовах, коли Церква значною мірою переймала функції державної влади, а культура мала переважно духовний характер, порівняно з термінами «вище духовенство» чи «церковна ієрархія», оскільки відображає сутність духовного, релігійного, культурного й інтелектуального проводу суспільства. Наведена нижче мотивація визначення критеріїв церковної еліти передусім стосується її найвищого, ієрархічного рівня:

1) за функціями духовного проводу українського суспільства як керівників церковних структур та духовних пастирів;

2) за функціями освітнього і культурного проводу України як засновників та фундаторів просвітницьких інституцій – навчальних закладів, друкарень, які, крім цього, безпосередньо формували освітній процес, постачали літературну продукцію, були авторами творів на різну, не лише суто церковну тематику;

3) за походженням – з «старої», польської шляхти або з «нової», козацько-старшинської;

4) за освітнім та інтелектуальним рівнем. У переважній більшості українські архієреї були вихованцями Києво-Могилянської академії, причому їхній освітній та інтелектуальний потенціал був на європейському рівні (навчання в Академії, яке будувалося за європейським зразком; навчання у власне європейських навчальних закладах; використання досвіду європейських учених у творчому доробку та у формуванні власних бібліотек; особисте спілкування і т. і.);

5) за усвідомленням своєї місії в суспільстві, що підтверджувалося як тогочасними документами (кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ», де, зокрема, сказано, що духовенство за своїм статусом прирівняно до шляхти [17, с. 544], так і наполегливим відстоюванням своїх прав і привілеїв – у першій половині XVII ст. перед польським урядом, а починаючи з другої половини XVII ст. і особливо у XVIII ст. – перед російським.

У науковій літературі, передусім дореволюційного періоду, неодноразово зверталися до окремих статей церковної еліти ранньомодерного часу, ієрархів-адміністраторів та подвижників [1; 3; 5; 8; 11; 13; 14; 15; 19; 20; 21; 24; 25; 26; 27; 29], розглядалися питання філософсько-світоглядних засад їх творчості, різних напрямів діяльності на теренах Росії. Проте історичні розвідки про церковних ієрархів відрізняються крайньою нерівномірністю. Порівняно з такими церковними і культурними діячами як Петро Могила, Димитрій Туптало (Ростовський), Стефан Яворський, Феофан Прокопович, дослідження яких стало проблемою міжнародного рівня, до цих пір ще існують особи ієрархічного сану, відомості про яких обмежуються короткими біографічними даними.

Географія народження, навчання, адміністративного та інтелектуального зростання, власне ієрархічного служіння українських ієрархів надзвичайно широка, як і водночас багатогранність їх творчих інтересів та сфер діяльності, а тому існує потреба, з одного боку, збору і систематизації всього опублікованого, у тому числі джерельного матеріалу, комплексного опрацювання матеріалів вітчизняних і зарубіжних архівних фондів і узагальнити все це в цілісне, позбавлене суперечностей, дослідження. Слід відзначити, що вивчення цілої низки питань, зокрема освітнього рівня та інтелектуального потенціалу, духовного світу та морального вдосконалення розглядалися до цих пір лише фрагментарно – на рівні окремих, найвідоміших церковних діячів.

Щодо церковно-адміністративної практики українських ієрархів на вітчизняних теренах слід відзначити ту характерну обставину, що починаючи з 20-х років XVIII ст. волею російських властей Київську кафедру очолюють церковні діячі, які перед тим несли духовне служіння в Росії (Варлаам Ванатович (1722–1730), Рафаїл Заборовський (1731–1747), Арсеній Могилянський (1757–1770)). Проте сподівання російської світської влади на те, що ця обставина негативно вплине на самоідентифікацію київських зверхників і зможе значною мірою паралізувати їх намагання зберегти традиційну церковну незалежність і впливовість київської кафедри, не виправдалися. Після смерті Арсенія Могилянського штучне обмеження прав українського духовенства стає ще більш значним. Імператриця Катерина II призначає на Київську митрополію осіб, які хоч і мали українське походження, але, пройшовши духовну школу в Росії, були чужі інтересам українського духовенства. На прикладах Тимофія Щербацького (1748–1757), Гавриїла Кременецького (1770–1783) і особливо Самуїла Миславського (1783–1796) прослідковується стійка тенденція до зростання уніфікації церковного життя і централізації управління за російським зразком.

Відзначаючи важливість дослідження усіх сфер діяльності українських ієрархів як в Україні, так і поза її межами, у даній статті спробуємо акцентувати увагу на проблемі їх архіпастирського служіння передусім на теренах Росії.

Загальновідомо, що традиційна українська і російська історіографія зображала українські духовні впливи як визначальні у трансформації російської культури зазначеного періоду. Дослідники дорадянського періоду та сучасних часів доволі одностайні у визнанні культурної переваги українського освіченого духовенства у всіх її проявах, що створило, за уже класичним висловом К. Харламповича, яскраве явище «малоросійського церковного впливу на великорусську церковну жизнь» [28]. З часів цього відомого фундаментального дослідження, яке змалювало узагальнену картину української присутності в Росії, в українській і російській історіографії з'явилося чимало праць, присвячених провідним церковним діячам XVIII ст.

Якщо загалом культурний і духовний вплив української світської і церковної еліти на Росію не заперечується, то до питання характеру цих впливів, їх сприйняття місцевим російським середовищем, а найбільше – до визначення національного компонента української присутності в Росії, далеко не всі учені підходять однозначно. До цих пір переважна більшість російських істориків та й частина українських сприймає Україну як історичну, культурну і навіть духовну частину Росії. Зокрема, окремі російські дослідники різних часів вважали творчий доробок українських церковних письменників, зокрема Димитрія Туптала (Ростовського), Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та ін. частиною російської культурної спадщини [4; 18]. За влучним висловом сучасного письменника Д. Павличка, «певною мірою росіяни вписалися в Європу нашими творами тих часів» [16, с. 287]. Дослідження у цьому контексті є особливо актуальним у зв'язку з активним насадженням в український інформаційний простір агресивної теорії «русского мира», у світлі якої українські ієрархи, які вели провід у всіх церковних і освітніх процесах Російської імперії, сприймаються як його невід'ємна частина.

З іншого боку, чимало українських і російських дослідників наслідують тезу «зрадництва», «прислужництва» української церковної еліти, яка у своєму намаганні підняти освітній і культурний рівень Російської держави допомогла збудувати сильну імперію.

Проте існують й інші трактування української церковної присутності в Росії. Деякі вчені, як Г. Флоровський, розглядають трансформацію російської культури під впливом українських церковних діячів як трагедію, псування православ'я та російської культури латинськими, католицькими й протестантськими елементами. Існує також думка, що великий вплив українців мав мінімальне значення для російської культури, а московська світська еліта і більшість місцевого духовенства дотримувалися концепції культурної автаркії, з погляду якої присутність українців могла трактуватися лише як ворожа [12, с. 156–157].

Полеміку, викликану неоднозначністю підходів до оцінки ідентичності української церковної еліти та її ролі в Російській імперії, засвідчують вже дослідження початку ХХ ст. Так, А. Берло, відповідаючи на закид П. Мілюкова, що «южно-русские духовные сановники» принесли в Російську імперію «свои научно-литературные традиции, а главное, ту угодливость и готовность служить интересам светской власти, из которых Петр сделал такое широкое употребление», відзначав, що готовність ця була вимушеною: «Церковный фанатизм, вражда к науке, упрямый застой, нравственное одичание и ожесточение, характеризовавшее тогдашние Московские нравы, не могли быть по душе южно-руссам, получившим воспитание в польских и в заграничных школах и привыкшим к более культурным обычаям. А если к этому прибавить враждебное отношение Московского духовенства к южно-руссам, постоянное вмешательство светской власти в духовные дела, скудость содержания, на которую жаловался даже такой святой, нестяжательный человек, как Димитрий Ростовский, то не удивительно, почему украинцы так неохотно шли в великорусские епархии и считали переход туда тяжелым для себя «послушанием» [3, с. 3–4, 9–10].

Через десять років полеміку з П. Мілюковим продовжив згаданий вище К. Харлампович: «Хотя киевская школа и приучала воспитанников говорить льстивые речи и развивала сервильный искательный тон, но все же в высшем малороссийском духовенстве преобладало стремление к независимости от светской власти. Кроме Ст. Яворского, которого сам Милуков называет несговорчивым клерикалом, об этом еще более говорит поведение Арсения Мацевича... Здесь важно отметить и то, что многие иерархи-малороссы принадлежали по рождению к шляхте, почему могли найти в себе достойный тон для разговоров с представителями светской власти, когда они затрагивали честь и права церкви» [28, с. 468].

Подібним чином пізніше український історик Д. Дорошенко, відповідаючи теоретику «українізації» великоруської культури князю М. Трубецькому, писав: «Як не сталося «культурної українізації Великоросії» і «перетворення української культури в культуру спільноруську», так само українська інтелігенція не втратила свідомості своєї культурної окремішності від великоросів». «Можна було, розуміється, українцям ХVІІІ в. займати на імперській службі високі посади аж до канцлера, можна було робити в Петербурзі службу і літературну кар'єру, але в той же час рідко хто з них забував «отечество малороссийское» і свою приналежність до «нації малоросійської» [6, с. 138–139].

Нарешті, сучасний дослідник М. Рябчук у цьому ж контексті зазначає, що масова міграція освічених малоросів до Московії хоч і посприяла певній модернізації відсталого краю, але все ж не призвела до його культурної асиміляції, тобто «малорусизації» чи, сказати б, у сучасних термінах «українізації» [20, с. 73].

Показовим виявом неоднорідності позицій української церковної еліти у пошуках своєї ролі в Російській імперії, яку засвідчували дослідники ще дорадянських часів, стала запропонована ними типологія ідентичностей церковної ієрархії в Росії. Даний погляд Ф. Терновського щодо різних позицій української церковної еліти в Росії загалом підтримували К. Харлампович та І. Чистович, не вдаючись при цьому до розподілу архієреїв на чіткі окремі групи (докладніше див. [10]).

Окремі сучасні російські дослідники, практикуючи на теренах Російської імперії в основному петровських часів, також вдаються до типології церковної ієрархії. Показово є стаття О. І. Алексєєва, який щодо Росії першої половини ХVІІІ ст. виділяє 4 групи архієреїв [1]. З них одна група архієреїв – корінних росіян, інша – архієреїв-чужинців (іноземного походження) і дві групи архієреїв українського походження. Перша група українських архієреїв, послідовних прихильників Петра І (Феофан Прокопович, Феофан Яновський і Гавриїл Буржинський). Досить несподіваними виявилися критерії, за якими автор характеризує цю групу. На його думку, названих осіб об'єднувала, «во-первых, общая к ним ненависть большей части православного духовенства и мирян, а во-вторых, последовательная просветительская позиция. Ярче всего эта позиция проявилась в реформе благочестия, когда под видом борьбы с суевериями оскорблялись религиозные чувства православного, сжившегося со своей стариной народа... Для всех характерны стяжательность, корыстолюбие, заносчивость, склонность к интригам и другие качества, свидетельствующие о сознательном предпочтении «сует мира сего».

До другої групи О. І. Алексєєв відносить Стефана Яворського і переважно частину архієреїв-малоросів, які стримано сприймали церковну реформу Петра І і загалом відрізнялися консерватизмом і прихильністю до католицизму. Не заперечуючи внеску українських єпископів у розвиток освіти в Російській імперії, автор, проте, додає до їх характеристики значну долю негативу: «Терпимые к суевериям близкой им этнорелигиозной среды, украинские архиереи были склонны жестоко преследовать казавшиеся им нетерпимыми суеверия великороссов».

Новим привнесением у дослідження питання є праці сучасного російського вченого Віктора Живова, які базуються на широкому спектрі нових документальних джерел, зокрема Державного історичного музею в Москві [7]. В. Живов намагається дати відповідь на низку питань, які постають в контексті церковної політики Петра І, передусім щодо України. Так, на думку В. Живова, українці в планах Петра І мали стати «естественными агентами вестернизации и модернизации в церковной сфере» [7, с. 43]. Проте його сподівання, що українське духовенство, порівняно з місцевим російським, «окажется более податливым и в большей степени разделяющим его вкусы», не справдилися. «Видимо, – продовжує думку В. Живов, – здесь было много взаимного недопонимания и ложных ожиданий, причем такая двусмысленность входила в намерения Петра» [7, с. 42]. До такого висновку приходять російський дослідник, аналізуючи маловідомі проповіді («обличительные речи») Стефана Яворського, які вказують на завуальоване бароковим стилем несприйняття правління Петра І.

З свого боку, зауважує В. Живов, «и украинских архиереев ждало быстрое разочарование», що автор доводить на прикладі Димитрія Туптала, який відкрив школу в Ростові і не отримав ніяких засобів на її утримання. Подібний

приклад еволюції стосунків між Петром I та українськими ієрархами В. Живов наводить в особі Стефана Яворського, вказуючи, що на перших порах, «как и его ближайший друг Димитрий Ростовский, он печется об улучшении московских образовательных нституций». Перехід Стефана Яворського в опозицію до царя В. Живов доводить, оперуючи текстами невідомих раніше проповідей Стефана Яворського критичного характеру, які в прихованій бароковій манері викривають усі вади імператорського двору.

Загалом характеристика В. Живовим діяльності Стефана Яворського досить різко відрізняється від усталеної в науковій літературі. Якщо більшість науковців не знаходять для Стефана Яворського місця ні серед прихильників, ні противників Петра I, то В. Живов дає його діяльності чітку і однозначну оцінку як представника опозиційного табору.

У цьому контексті сучасна російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева наводить паралелі з діяльністю гетьмана Івана Мазепи: як українських архієреїв, так і гетьмана Івана Мазепу, який спочатку активно підтримував царя у його започаткуваннях, чекало швидке розчарування у реформах Петра I, яке привело до трагічного розриву [23, с. 247].

Підсумовуючи розгляд проблеми ідентифікації української церковної еліти в Росії, спробуємо подати власний погляд з даного питання. Не підлягає сумніву, що поділ на дві основні групи архієреїв-українців, до якого вдаються і сучасні історики, і дослідники минулих часів, значною мірою виправдані. У цьому контексті заслуговує на увагу також дослідження української ранньомодерної ідентичності Зенона Когута, згідно з яким представники тогочасної світської еліти займали дві основні позиції – асиміляторську і традиціоналістську [12, с. 65]. Враховуючи вищенаведене, українську церковну ієрархію в суспільно-політичному дискурсі Російської імперії XVIII ст. можна ідентифікувати таким чином:

1) Група архієреїв-реформаторів, які підтримували курс церковних перетворень Петра I та його наступників в Російській імперії за європейським зразком. У питаннях церковного устрою вони виправдовували синодальний церковний устрій як залежний від світської влади і заперечували необхідність патріархату. Свою діяльність вони переважно спрямовували на служіння в російських урядових структурах. Головним ідеологом цього напрямку був Феофан Прокопович, який після смерті Петра I остаточно утвердився в часи правління Анни Іоанівни. Підтримували його члени Синоду Феодосій Яновський і Гавриїл Буржинський. До цього напрямку певною мірою можна віднести Іродіона Жураковського та Лаврентія Горку, які заявляли свої «вірнопідданські» позиції в Україні ще до архієрейської висвяти [28, с. 464]. У другій половині XVIII ст. вплив діячів цієї групи стає особливо помітним за Катерини II, коли засобами митрополита Гавриїла Кременецького і особливо Самуїла Миславського став проводитися централізаційний курс російського уряду на теренах Київської митрополії.

2) Група архієреїв-консерваторів, які в питаннях взаємовідносин між світською і церковною владою дотримувалися традиційної незалежності Церкви від світської влади. Відповідно, реформи Петра I та інших російських зверхників у сфері централізації церковної політики обумовили їх перехід до опозиції та відстоювання інтересів Православної Церкви у різних формах – від пасивного несприйняття до відкритого протесту проти дій російського уряду. В обстоюванні патріархату вони солідаризувалися з частиною російських ієрархів, незадоволених посяганням

царя на «русскую церковную старину». Найпершими представниками цієї групи, значно чисельнішої від першої, були Стефан Яворський, Димитрій Ростовський і Феофілакт Лопатинський, при підтримці переважної частини українських ієрархів в Україні та Росії. Зокрема, в Україні петиції щодо відстоювання прав Української Церкви і духовенства в різні часи подавали Варлаам Ванатович, Іларіон Рогалевський, Тимофій Щербацький. 1742 р. митрополит Ростовський і Ярославський Арсеній Мацієвич і архієпископ Новгородський та Великолуцький Амвросій Юшкевич представили імператриці Єлизаветі проект реформи вищого церковного управління і відновлення патріаршества в Росії. Найвищим виявом опозиційного ставлення української церковної еліти до централізаційної політики російських зверхників став відкритий протест Арсенія Мацієвича проти секуляризації церковного майна у 1762 р. Останнім сплеском відстоювання прав Церкви та ієрархії стало представлення Київським митрополитом Арсенієм Могилянським відповідних пунктів від українського вищого духовенства в Комісію Нового Уложення 1767 р.

Яку роль відігравало для українських церковних діячів відстоювання необхідності патріархату та незалежності Православної Церкви в умовах централізації світської влади в Російській імперії? На це запитання дав відповідь І. Огієнко на прикладах Димитрія Ростовського і Арсенія Мацієвича: «Усі вони творили Російську церкву в глибокому переконанні, що цим самим творять і рятують і свою рідну церкву Українську. Вийшло не так: обидві церкви попали в хижацькі лапи московського уряду, що однаково смертельно чавив і ту, і другу» [9, с. 543–544].

Підсумовуючи вищенаведене, слід відзначити, що перегляд існуючих досліджень, які засвідчують неоднозначність позицій українського духовенства, та враховуючи останні дослідження російських вчених, передусім В. Живова, картина діяльності української церковної еліти в Росії виглядає, на відміну від усталених позицій, дещо інакше. Якщо раніше вважалося, що головною метою викликів Петром I високоосвіченого українського духовенства було піднесення рівня культури відсталого російського населення і європеїзація всіх сфер суспільного життя, то цей мотив виявився не єдиним. Силами українських учених Петро I мав намір християнізувати обширні нецивілізовані простори Російської імперії, розгорнувши місіюну справу аж до Китаю, а також подолати спротив європеїзації з боку російського духовенства, якому кинув відкритий виклик, надавши українцям перевагу в посіданні найвищих церковних становищ. Проте сподівання обох сторін не виправдалися. Українське духовенство, яке спочатку позитивно сприйняло просвітницькі наміри Петра I, активно розпочало відкривати навчальні заклади і провадити місіюну справу. Проте з часом українські архієреї, позбавлені матеріальної і фінансової підтримки, кинуті напризволяще у підозріле, а іноді й відкрито вороже налаштоване російське середовище, відчули себе жертвами імператорської політики. Це виявилось у активізації їх звернень до влади з проханнями відпустити «на спокій» чи «на обітницю» в рідні українські обителі. Найбільше у цьому зв'язку постраждали архієреї найвіддаленіших російських єпархій – Сибіру і Камчатки. Зі свого боку, Петро I та його наступники не розраховували на відчутний спротив «достатньо нагородженого», на їхню думку, українського вищого духовенства, який з найбільшою силою прозвучав у протестах Арсенія Мацієвича.

1. *Абрамов Н.* Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский / Н. Абрамов (Из журнала Министерства Народного Просвещения. – 1850. – № 10). 2. *Алексеев А. И.* К характеристике русских архиереев в первой половине XVIII века (постановка проблемы) / А. И. Алексеев // Исторический вестник. – 2000. – № 9–10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vob.ru/public/bishop/istor_vest/2000/5-6_9-10/1_35.htm. 3. *Берло А.* Арсеній Берло, епископ Переяславський і Бориспольський / А. Берло. – К., 1904. – 56 с. 4. *Беспятых Ю. Н.* Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях / Ю. Н. Беспятых. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1997. – 492 с. 5. Варлаам Ясинский, митрополит Киевский и Малая Россия (1690–1707 г.) // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 12. – С. 286–289; № 13. – С. 309–317. 6. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – Київ: Дніпро, 1993. – 447 с. 7. *Живов В.* Церковная политика Петра Великого и наследие XVII столетия / Виктор Живов // Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого. Исследования и материалы. – М.: НЛО, 2004. – С. 34–69. 8. *Захара І.* Стефан Яворський. – Львів, 1991. 9. *Іларіон*, митрополит (Іван Огієнко). Життєписи великих українців / Митрополит Іларіон. – К.: Либідь, 1999. – 672 с. 10. *Кагамлик С. Р.* Українці чи росіяни? (До питання про ідентичність ієрархів українського походження на службі в Російській імперії XVIII ст.) / С. Р. Кагамлик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 16. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. – С. 11. *Кашуба М.* Георгій Кониський, світогляд та віхи життя, – К., 1999. 12. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с. 13. *Крыжановский Е.* Феофан Прокопович и Варлаам Ванатович / Е. Крыжановский // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – Т. I. – С. 267–315. 14. *Нічик В.* Феофан

Прокопович / Віра Нічик. – М., 1977. 15. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України / Віра Нічик. – К., 1997. 16. *Павличко Д.* Українська національна ідея / Дмитро Павличко. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 17. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упорядник і автор нарисів К. Вислобоков. – К., 1997. – 548 с. 18. *Резанов В. И.* Памятники русской драматической литературы: школьные действия 17–18 вв. / В. И. Резанов. – Нежин: 1907 г. – 329 с. 19. *Рождественский Ф.* Самуил Миславский, митрополит Киевский. – К., 1877. 20. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с. 21. Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705 ± 1754). Материалы для биографии, собранные и изданные князем Н. Д. Жеваховым. – Часть II. Святитель Иоасаф и его сочинения. – К.: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1907. 22. *Сулоцкий Н.* Филофей Лещинский, митрополит Сибирский и Тобольский / Н. Сулоцкий // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. – Кн. XX. – М., 1854. – С. 1–56. 23. *Таурова-Яковлева Т.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М.: Центрполиграф, 2011. 24. *Терновский Ф.* Варлаам Косовский / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1879. – № 10. – С. 270–279. 25. *Терновский Ф.* Митрополит Стефан Яворский (Биографический очерк) / Ф. Терновский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – № 1 – С. 59–67. 26. *Титов Ф. Св.* Димитрий, митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской духовной академии (1651–1709 г.) / Ф. Титов – К., 1909. 27. *Титов Ф.* Святитель Павел, митрополит Тобольский и Сибирский (1705–1770) / Ф. Титов. – К., 1913. 28. *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Т. 1. – Казань, 1914. 29. *Чистович И. А.* Феофан Прокопович и его время / И. А. Чистович. – СПб., 1868.

Оксана Ластовська

Еліта українського православного чернецтва в сучасній українській історіографії

Досліджується розвиток і стан сучасної історичної думки в питанні вивчення еліти українського православного чернецтва. Звертається увага на основні теми, які вивчалися сучасними істориками, їхні ідеї та висновки під час вивчення ролі монастирів в історії України.

The evolution and state of modern historical thought in the study of the elite of Ukrainian Orthodox monkhood is investigated. Special attention is drawn to the main topics studied by modern historians, their ideas and conclusions after the study and the role of monasteries in the history of Ukraine.

Історія Православної церкви в Україні має більш, ніж тисячолітню історію, тісно пов'язану з історичним розвитком соціальних, культурних, політичних та економічних інститутів. І при цьому чи не провідну роль у її взаємодії із суспільством та державою, в їхньому прогресивному розвитку відігравали представники церковної еліти – яскраві духовні особистості, а одночасно ще й відомі мислителі і науковці. Їхні твори стали хрестоматійними, а управлінська і політична діяльність – державотворчими.

Вагому частину в наукових дослідженнях з історії Церкви на сьогодні займають якраз матеріали, пов'язані із діяльністю та біографіями відомих представників православного чернецтва – переважно вищого (настоятелі, ігумени, архімандрити, єпископи, архієпископи, митрополити). Причому, вони представляють головним чином саме як роль тієї чи іншої особи в політичних подіях, в господарському розвитку монастиря чи Церкви в цілому, і, звичайно, в соціальних процесах. Біографії представників чернецтва стали популярними в перші ж роки пострадянського періоду розвитку історичної науки. Звернення до них було наслідком не лише відсутності досліджень відповідно до вимог нового часу, але й в принципі відсутність достовірної не

заполітизованої інформації про них. Спочатку в центрі уваги науковців опинилися найбільш помітні фігури православної Церкви різних часів – такі як митрополит Іларіон, чернець Нестор, митрополит Петро Могила, архімандрит Мельхиседек Значко-Яворський, митрополит Євгеній Болховітін, митрополит Василь Липківський та ін.

Проте в сучасній науці ми не спостерігаємо узагальнюючих історіографічних праць по церковній еліті. Можна відмітити лише декілька напрацювань у цьому напрямі, зокрема В. Ластовського, з приводу діячів Православної церкви кінця XVII–XVIII ст. [30, с. 341–348] та С. Кагамлик з приводу поглядів І. Огієнка на українську ієрархію [21, с. 61–66].

Найбільш повно (за кількісними показниками) інформація про еліту українського чернецтва представлена в цілому ряді довідкових видань. Наприклад, в енциклопедичному виданні 2001 р., присвяченому діячам Києво-Могилянської академії [22], загальному довіднику з історії України за редакцією І. Підкови та Р. Шуста [11], в багатотомних «Енциклопедії історії України» Інституту історії України НАН України, започаткованій виходом 1-го тому в 2003 р., та російській «Православній Енциклопедії», що була започаткована виходом попереднього тому у 2000 р., організатори якої

тісно співпрацюють з українськими вченими. Зрозуміло, ці видання вирізняє хоч і об'ємність представлених персон, але все ж таки мінімум інформації (іноді ще й застарілої та неточної).

У першу чергу, слід відзначити з наукових досліджень української чернечої еліти працю В. Ульяновського, опубліковану у 1994 р., де була представлена інформація про київських митрополитів XV–XVI ст. [43, с. 43–78]. Також особливо слід відмітити напрацювання С. Кагамлик, котра у 2005 р. в своїй монографії, присвяченій духовній діяльності Києво-Печерської Лаври, представила цілий ряд постатей церковної ієрархії [19]. Головним чином вигідно вирізняє це дослідження масив архівної та бібліографічної інформації, виявлених автором по кожному діячу. Протягом наступних років дослідниця розвинула тему православної церковної чернечої еліти в низці інших публікацій.

Узагальнюючих досліджень з української еліти православної чернечої створено ще не було. Головним чином історики приділяють увагу діяльності окремих її представників, інколи – окремих груп (за національними, церковно-адміністративними чи хронологічними ознаками).

Достатньо багато публікацій можна зустріти стосовно чорного духовенства періоду Русі. Однак, у цілому, вони практично мало вносять в науку фактичного матеріалу. Як правило, ці роботи вирізняються переосмисленням діяльності еліт, спробами по новому поглянути на неї. Одна з перших таких біографій в пострадянський період Нестор-літописця належала А. Денисенку, хоча вона скоріше мала белетризований характер [8, с. 36–38]. Аналогічні за характером праці стосувалися також першого київського митрополита Михаїла та переяславського єпископа Єфрема [9, с. 124–125; 18, с. 126–127]. Досить часто науковці звертаються і до діяльності митрополита Іларіона (твори якого на сьогодні є хрестоматійними), поставленого на чолі Церкви у Софійському соборі за волею князя Ярослава Мудрого. Оцінюється вона головним чином з точки зору впливу на розвиток наукової думки в Україні. Так, А. Бурячок вважав, що його ідея «Служити народові – то служити богові» мала євангельське походження і втілювалася у творчості старця Паїсія Величковського, філософа Григорія Сковороди та ін. Автор дослідження робить висновок, що на думку митрополита «наші церкви й монастирі... завжди були тісно пов'язані з народом, бо служили йому: утримували для всенародної користі бібліотеки, школи й т. ін. Києво-Печерська лавра з давніх-давен чесно й віддано служила своєму народові, вважаючи це за службу Богів. Преподоб. Феодосій не благословляв молодих монахів на затворництво, вимагаючи від них найперше праці для світу, для народу» [6, с. 115].

Слід відзначити дослідження І. Жиленко, яка неодноразово зверталася до образів еліти чернечої Києво-Печерського монастиря часів Русі. Наприклад, у 1999 р. вона досліджувала діяльність Серапіона Печерського [13, с. 26–35; 14, с. 20–26]. Крім того, ряд робіт вона присвятила Феодосію та Антонію, іншим печерським святым.

Феодосію Печерському була присвячена і монографія О. Бабица та О. Шекери, яка має дещо ідеалізований (і, можна сказати, традиційний) погляд на життя і діяльність цього ігумена [3].

Значно більше публікацій можемо спостерігати стосовно епохи пізнього Середньовіччя та Нового часу. Чи не найбільш знаковою історичною фігурою для сучасної науки є з-поміж усіх представників чорного духовенства постать київського митрополита Петра Могили (1596–1647), якому присвятили свої праці не лише історики, але й мовники, філософи,

релігієзнавці. Новизною відзначилися цілий ряд праць. На деякі проблемні питання спробував дати відповідь О. Білодід, використовуючи не тільки історичний, але й археологічний матеріал із зруйнованого Успенського собору Києво-Печерського монастиря [4, с. 56–59]. Д. Степовик розповів про проект Петра Могили по здійсненню нового видання Біблії (після Острозької Біблії) [41, с. 153–158]. Навколо публікацій українських вчених з приводу життя і діяльності Петра Могили суперечки розгорталися і за межами України. Зокрема, румунський вчений К. Резакевич заперечував деякі ідеї, висловлені О. Білодідом та В. Харламовим щодо року його народження [37, с. 148–151]. Найбільш помітною подією в українській науці була поява у 1997 р. монографії відомого філософа В. Нічик, присвяченої не лише постаті Петра Могили, але і оцінці його політичних та філософських поглядів [33].

Справжнім церковним кланом у XVI–XVII ст. в Україні виступало сімейство Балабанів, котре мало своїх представників на різноманітних посадах в Церкві – від ігуменів монастирів до єпископів і митрополитів. Їх діяльність, відповідно, оцінювалася по різному в історіографії, залежно від вподобань авторів. Тим більше, що й самі Балабани давали приводи для можливості критики їх вчинків (іноді – достатньо скандальних). На представниках цього роду зосереджували свою увагу ряд дослідників. Серед них М. Шкрібляк приділяв увагу діяльності львівського єпископа Гедеона Балабана у зв'язку з уніїними процесами наприкінці XVI ст. [44, с. 135–144], а С. Кагамлик вивчала діяльність київського митрополита Діонісія Балабана [20, с. 198–202].

В ряді публікацій розглядалася і діяльність чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1616–1693). Автор однієї із таких розвідок вважав, що «головна причина згасання слави й популярності» творів архієпископа та його сучасників полягає в тому, що «література, як і суспільство, пішла іншим, ніж вони передбачали, шляхом. Бароко було останньою спробою втримати розвиток суспільства в рамках християнської культури» [42, с. 77].

Дослідник життя і діяльності І. Мазепи історик С. Павленко звертав увагу і на стосунки гетьмана із вищим духовенством. В їх контексті дослідник представив біографії багатьох із них (зокрема Інокентія Монастирського, Лазаря Барановича, Феодосія Углицького та ін.). Можливо, ідеалізуючи українську церковну ієрархію, він нарікав її представників «побратимами» гетьмана [34, с. 34–56].

Досить неординарний погляд був висловлений В. Ластовським на період чернечої у біографії гетьмана Ю. Хмельницького [27, с. 64–75]. До речі, детальному аналізу в історичній науці ця частина його життя ще не піддавалася (в основному повторювалися загальновідомі факти). В даній же публікації автор намагався з'ясувати реальність існуючих версій про місце постриження гетьмана, причину прийняття ним чернецького імені Гедеон, загадку його архимандритства (без монастиря) та обставини його арешту і роль у цьому керівництва Успенського Ірдинського монастиря.

Приділяв увагу В. Ластовський і біографіям інших представників чернечої, висловлював деякі нові ідеї щодо їх життя і діяльності. Зокрема, у 2001 р. він висловив думку щодо можливого авторства єпископа Переяславського і Бориспільського Гервасія (Лінцевського) стосовно надгробної віршованої промови з приводу смерті мліївського титара Данила Кушніра у 1766 р. [25, с. 118]. Щодо переяславського чернечої, то варто ще відзначити його історіографічний огляд поховальних процесів переяславських єпископів («біографічна некрополістика») [30, с. 342–344].

Слід відзначити, що дослідження еліти православного чернецтва має достатньо виражений регіональний характер. Ця тенденція пов'язана перш за все із прогресуючим розвитком історичної науки в різних центрах України – переважно в університетах та інших навчальних закладах, частково в архівних і музейних установах та історико-культурних заповідниках. Впливає на це й інтерес науковців до недосліджених сторінок історії Церкви у зв'язку із місцевою історією та роллю в історії краю місцевих ієрархів.

Через призму регіональної історії Церкви та її еліти достатньо чітко історики представляють єдиний зв'язок між землями України в контексті історичного процесу. Наприклад, це можна стверджувати на матеріалах історії Переяславської єпархії. Стосовно одного з її фундаторів – єпископа Захарія Корніловича – одна з перших публікацій з його біографії з'явилася ще у 1999 р. [2, с. 243–253]. Власне, тоді вийшла друком неопублікована стаття відомого українського історика О. Оглоблина, підготовлена ним ще у 1915 р. Значення ж публікації, здійсненої вже сучасними істориками, полягає, по-перше, у ознайомленні наукової спільноти із раніше невідомою працею, і, по-друге, у підготовці до неї відповідних наукових коментарів на основі вже нової інформації. Пізніше В. Ластовський ще звертався до цієї праці та її характеристики [26, с. 76]. Він же знову намагався розглянути біографію єпископа в енциклопедичних виданнях [28, с. 416; 29, с. 699–700]. Особою Захарія Корніловича цікавилися й інші дослідники. Зокрема, архієп. Димитрій (Рудюк) досліджував його діяльність як засновник Липяньського скита, підпорядкованого Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирю [10]. У сфері інтересів науковців також перебувала й постаті єп. Арсенія Берла (наприклад, в публікації Т. Палатної [35, с. 126–128]), єп. Іова Базиловича (наприклад, в публікації В. Нікітіної [32, с. 132–134]), ігумена Мельхиседека (Значко-Яворського) та ін. До речі, щодо ігумена Мельхиседека на сьогодні існує вже достатньо значна кількість різноманітних публікацій, у т. ч. і сучасних, що вже заслуговує на окреме історіографічне дослідження (до цього часу перша така спроба також була здійснена В. Ластовським у 2004 та 2008 рр.; але на сьогодні вже маємо значне оновлення історіографічної бази у цьому питанні).

Досить побіжно на політичних аспектах діяльності переяславського вищого чорного духовенства у XVIII ст. (єп. Віктор Садковський, ігумен М. Значко-Яворський), у зв'язку з міжконфесійними проблемами та політикою Речі Посполитої і Росії зупинявся В. Дудар [12, с. 29–35]. Хоча, слід зауважити, що й суто переяславськими цих діячів можна назвати тільки опосередковано. Оскільки, як відомо, більшу частину своєї діяльності вони провели на Правобережній Україні, а переяславськими були лише за номінальною назвою єпархії.

Слід відзначити ще й неодноразову спробу у зв'язку із історією Переяслава розглянути життя та діяльність святого Макарія Токаревського. Наприклад, у 2007 р. йому була присвячена публікація Ю. Авраменка [1, с. 122–125]. До його образу зверталися також Т. Богуш та Н. Ткаченко у 2010 р., досліджуючи іконографічні зображення в зібранні Національного заповідника «Переяслав» [5, с. 26–31]. Автори констатували, що «зображення св. Макарія не належать до широко поширених у домашньому народному олтарі» і висловили надію, що в майбутньому його ікони будуть досліджені ще більш детально.

Аналогічні процеси вивчення православної чернечої еліти стосуються й інших регіонів України – Волині, Криму, Полтавщини, Чернігівщини тощо. Цьому питанню варто присвятити окреме дослідження.

Особливо слід відзначити групу досліджень істориків про діяльність українського чорного духовенства на території Росії. Так, С. Кисіль досліджувала діяльність Єлифанія Славинецького (пом. 1675 р. у Москві), ченця Києво-Печерського монастиря і вихованця Київської братської школи, котрий протягом 26 років займався просвітницькою діяльністю в Москві [23, с. 133–136]. Ряд праць було опубліковано з приводу діяльності архієпископа Новгородського Феофана Прокоповича (1681–1736), якого найчастіше ототожнюють з діяльністю російського імператора Петра I. В сучасній історіографії йому приділяється увага з різних точок зору – від просвітницької до політичної. Зокрема, ми бачимо аналіз його діяльності в працях Д. Ковалю, С. Лучаніна та ін. [24, с. 33–35].

Неодноразово перебувала в центрі уваги істориків і постать київського митрополита Євгенія Болховітінова (1767–1837). Щоправда, головним чином не через його адміністративну чи пастирську діяльність, а через організаційно-наукову (хоч сам митрополит і не був українцем, проте його позитивний внесок в розвиток української історичної науки є загальноновизнаним). Саме з цим аспектом його діяльності пов'язується становлення української пам'яткоохоронної роботи та церковно-історичного наукового напрямку. Одним із перших в сучасній Україні звернувся до образу митрополита відомий історик В. Сарбей. Він зазначає, що «найфундаментальнішим є вклад Є. Болховітінова у краєзнавство і пам'яткознавство – історичні дисципліни, які в наш час переживають друге своє народження» [39, с. 74]. Одночасно спадщину митрополита Євгенія досліджувала і співробітниця Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського Є. Рукавіціна. У 1993 р. вона опублікувала витяг із його заповіту [38, с. 83–84].

Особливу зацікавленість в історичній науці викликають біографії представників чорного духовенства часів становлення і розвитку СРСР, оскільки вони дають багато матеріалу не лише з приводу можливості оцінки особистої відданості Церкви, але й з приводу функціонування владної системи в умовах тоталітаризму-авторитаризму. Чи не в першу чергу, у зв'язку з цим, історики звернули увагу на тих представників чорного духовенства, які протистояли владній системі і були репресовані чи переслідувалися нею. Зокрема, це стосується життя і діяльності митрополита Василя Липківського (1864–1937). Розглядаючи цю тему на початку 1990-х років А. Зінченко відмітив, що «його особисте подвижництво і пристрасна молитва за долю України знані лише серед інтелігенції. А проте у справі формування української духовності його внесок і діяння мають особливе значення» [15, с. 104]. З точки зору дослідника воно полягало перш за все у служінні «рідному народу та справі рідної Церкви».

У 2007 р. митрополиту Василю Липківському була присвячена всеукраїнська наукова конференція, за результатами якої друком вийшов ряд статей за авторства таких відомих сучасних дослідників історії Церкви, як А. Зінченко, І. Преловська, Т. Євсєєва та ін. [16, с. 11–34; 36, с. 81–114].

Певне захоплення у дослідників викликає і архієпископ Сімферопольський і Кримський Лука Войно-Ясенецький (1877–1961), але не стільки як духовна особа, скільки як вчений-медик [17, с. 116–119]. Достатньо багато уваги йому приділяють не лише історики, але й вчені-медики. Саме останні наголошують: «...жодне ім'я не викликає стільки суперечок, здогадок, легенд... це освічений вчений – великий хірург, основними напрямками діяльності якого були: регіонарна анестезія, загальна, торакальна, абдомінальна

хірургія, травматологія і ортопедія, урологія, гінекологія, офтальмологія, нейрохірургія, щелепно-лицева хірургія, оториноларингологія; він є топографоанатомом, доктором медицини, професором, лауреатом Сталінської премії...» [40, с. 13–15]. Підкреслюючи його особливе значення для науки і суспільства, І. Воронцовська у 2012 р. відзначила, що у 1961 р. «похорон перетворився на демонстрацію, що виявляло велику любов народу до цієї неординарної людини» [7, с. 122–124]. Можна відзначити, що на сьогодні маємо ще цілий ряд публікацій, присвячених культурологічним, філософським, релігійнознавчим та іншим аспектам, пов'язаним із життям і діяльністю архієпископа.

Як видно з вищевикладеного, обсяг наукових досліджень з історії еліти православного чернецтва достатньо багатий. За тематикою вони різнопланові і відповідну інформацію ми найчастіше можемо бачити також в контексті інших тем. Разом з тим, повністю охарактеризувати весь комплекс праць у даній публікації не представляється можливим. Цьому варто присвятити окрему і більш об'ємну роботу. Треба відмітити, що на сьогодні в сучасній українській історичній науці накопичено значну кількість науково-інформаційних і різнопланових досліджень з історії еліти українського чернецтва. Їх аналіз дозволяє вичленити найбільш вагомую проблематику для майбутніх науковців і ставить питання про можливість створення узагальнюючої праці.

1. *Авраменко Ю.* Український святий преподобномученик Макарій, архімандрит Овруцький, ігумен Канівський, Переяславський чудотворець, в давньому і сучасному житті Переяславщини / Ю. Авраменко // *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії.* – К., 2007. – С. 122–125. 2. *Александр Оглоблин.* Захарія Корнилович, еп. Переяславський і Бориспольський (1700–1715): Кратка записка // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 1999. – Вип. 7. – С. 243–253. (Публікація І. Верби та В. Ластовського. Коментар В. Ластовського). 3. *Бабич О., Шекера О.* Життя та діяльність Феодосія Печерського / О. Бабич, О. Шекера. – Васильків, 2010. – 138 с. 4. *Білодід О.* Загадка Петра Могили / О. Білодід // *Київська старовина.* – 1993. – № 3. – С. 56–69. 5. *Богуш Т., Ткаченко Н.* Іконографічні зображення переяславських святих Єфрема та Макарія / Т. Богуш, Н. Ткаченко // *Переяславіка.* – Вип. 4 (6). – 2010. – С. 26–31. 6. *Бурячок А.* Про богословську ідею митрополита Іларіона «Служити народові – то служити Богові» // *Київська старовина.* – 1995. – № 5. – С. 108–116. 7. *Воронцовська І. І.* Святитель Лука (Войно-Ясенецький) – видатний хірург, архієпископ / І. І. Воронцовська // *Клінічна анатомія та оперативна хірургія.* – 2012. – Т. 11. № 3. – С. 122–124. 8. *Денисенко А.* Нестор-літописець / А. Денисенко // *Київська старовина.* – 1993. – № 1. – С. 36–38. 9. *Денисенко А.* Перший митрополит України-Руси Михаїл / А. Денисенко // *Київська старовина.* – 1994. – № 1. – С. 124–125. 10. *Димитрій (Рудюк), архієп.* Переяславський єпископ Захарія Корнилович – фундатор Свято-Онуфрієвського скита Києво-Михайлівського Золотоверхого м-ря / (Рудюк) Дмитрій [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lviv-orthodox.net.ua/archierey/paukovi-publikacii/197-zaharija-kornulovuch>. 11. Довідник з історії України (А-Я). – Вид. 2-е. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 12. *Дудар В.* Церковне життя на українських землях у XVIII ст. / В. Дудар // *Наукові записки з української історії.* – 2012. – Вип. 28. – С. 29–35. 13. *Жиленко І.* Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст. / Ірина Жиленко // *Лаврський альманах.* – 1999 – Вип. 2. – С. 26–35. 14. *Жиленко І.* Святий Серапіон Печерський – маловідомий український письменник XIII ст. / Ірина Жиленко // *Лаврський альманах.* – 2001 – Вип. 3. – С. 20–26. 15. *Зінченко А.* Благовісництво Василя Липківського / А. Зінченко // *Київська старовина.* – 1993. – № 5. – С. 104–125. 16. *Зінченко А.* Митрополит Василь Липківський як духовний провідник українського народу / А. Зінченко // *Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: матеріали всеукраїнської наукової конференції.* Київ,

17 листопада 2007 р. – К., 2008. – С. 11–34. 17. *Іванов І.* Архієпископ Лука / І. Іванов // *Київська старовина.* – 1993. – № 4. – С. 116–119. 18. *Іванов І.* Єфрем Переяславський / І. Іванов // *Київська старовина.* – 1994. – № 1. – С. 126–127. 19. *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.) / Світлана Кагамлик. – К., 2005. – 552 с. 20. *Кагамлик С.* В обороні давніх прав вольностей Української Церкви в часи Руїни (київський митрополит Діонісій Балабан) / Світлана Кагамлик // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – 2011. – Вип. 14–15. – С. 198–202. 21. *Кагамлик С.* Постаті українських ієрархів у творчості І. Огієнка крізь призму сучасних досліджень / Світлана Кагамлик // *Українознавчий альманах.* – Вип. 10. – 2012. – С. 61–66. 22. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* / Упоряд. З. І. Хижняк. – К.: ВД «КМ Академія», 2001. – 736 с. 23. *Кисіль С.* Просвітитель Єпіфаній Славинецький / С. Кисіль // *Пам'ять століть.* – 1997. – № 5. – С. 133–136. 24. *Коваль Д.* Роль Феодана Прокоповича в розвитку Української православної церкви / Д. Коваль // *Література та культура Полісся.* – 2011. – Вип. 65. 25. *Ластовський В. В.* Слово над гробом Данила Кушніра (1766 р.) / В. В. Ластовський // *Київська старовина.* – 2001. – № 6. – С. 117–121. 26. *Ластовський В. В.* Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія / В. В. Ластовський. – К.: Логос, 2006. – 278 с. 27. *Ластовський В.* Чернецтво Юрія Хмельницького / В. Ластовський // *Генеза.* – 2006. – № 1. – С. 64–75. 28. *Ластовський В. В.* Захарій Корнилович / В. В. Ластовський // *Історія України: А-Я: енцикл. довідник / Упорядкув. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич.* – К.: Генеза, 2008. – С. 416. 29. *Ластовський В. В.* Захарія (Корнилович) / В. В. Ластовський // *Православна Енциклопедія / Под ред. Патріарха Московського і всея Руси Алексія II.* – Т. XIX. – М.: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2008. – С. 699–700. 30. *Ластовський В.* Між суспільством і державою / В. Ластовський. – К.: Фенікс, НКПІКЗ, 2008. – 498 с. 31. *Лучанін С.* Роль архієпископа Феодана (Прокоповича) у формуванні імперського духу Московії та піднесенні постаті Петра I / С. Лучанін // *Українське релігієзнавство.* – 2011. – № 59. 32. *Нікітіна В.* Іов Базилевич – видатний церковний діяч Переяславсько-Бориспільської єпархії (2-а пол. XVIII ст.) / В. Нікітіна // *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії.* – К., 2007. – С. 132–134. 33. *Нічик В. М.* Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К., 1997. – 328 с. 34. *Павленко С.* Духовні побратими Івана Мазепи / С. Павленко // *Пам'ять століть.* – 2001. – № 6. – С. 34–56. 35. *Палатна Т. В.* Єпископ Арсеній Берло – визначна постать землі Переяславської / Т. В. Палатна // *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії.* – К., 2007. – С. 126–128. 36. *Преловська І.* Усунення Митрополита Василя Липківського від церковного служіння: передумови і наслідки народу / І. Преловська // *Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: матеріали всеукраїнської наукової конференції.* Київ, 17 листопада 2007 р. – К., 2008. – С. 81–114. 37. *Резакевич К.* Суперечки з приводу Петра Могили / К. Резакевич // *Пам'ять століть.* – 1997. – № 1. – С. 148–151. 38. *Рукавіцина Є.* Духовний заповіт митрополита Євгенія / Є. Рукавіцина // *Київська старовина.* – 1993. – № 1. – С. 83–84. 39. *Сарбей В.* Митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов) / В. Сарбей // *Київська старовина.* – 1993. – № 1. – С. 73–83. 40. *Скрипнікова Т. П., Богашова Л. Я., Береш М. І.* Життя та діяльність Войно-Ясенецького, святого Луки (50 років з дня смерті) / Т. П. Скрипнікова та інш. // *Вісник проблем біології і медицини.* – 2011. – Вип. 2. Т. 1. – С. 13–15. 41. *Степовик Д.* Нездійснений проект Петра Могили / Д. Степовик // *Пам'ять століть.* – 1997. – № 5. – С. 153–158. 42. *Турчин-Турчанинов А.* Пророцтво Лазаря Барановича / А. Турчин-Турчанинов // *Хроніка-2000.* – 1993. – Вип. 6. – С. 58–78. 43. *Ульяновський В.* Історія церкви та релігійної думки в Україні / В. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1994. – 256 с. 44. *Шкрібляк М.* Єпископи Львівської та Перемиської єпархій Руської Православної церкви (Київської митрополії) в унійних пошуках наприкінці XVI ст. / М. Шкрібляк // *Українське релігієзнавство.* – 2006. – № 39. – С. 135–144.

Павло Подобєд

Державно-церковні відносини України за президентства Леоніда Кравчука

Проводиться аналіз державної політики щодо релігії та православних церков зокрема в період правління Президента України Леоніда Кравчука.

An analysis of state policy towards religion and in particular Orthodox churches in during the presidency of Leonid Kravchuk is done.

З моменту відновлення Україною державної незалежності релігійна політика щонайменше кілька разів зазнавала помітних змін. Підвалини державно-церковних відносин незалежної України були закладені за часів правління Президента України Леоніда Кравчука. Однак навіть за короткий період з 1991 по 1994 рр. релігійна ситуація в державі, зокрема і ситуація в українському православ'ї, стрімко розвивалась: кількісно зросла мережа релігійних організацій, відбувся розкол в УПЦ, виникла УПЦ КП тощо. Зазнавала змін і державна релігійна політика, і позиція Президента України Л. Кравчука щодо православних церков.

Мета статті полягає в аналізі динаміки змін в державно-церковних відносинах України на основі вивчення нормативно-правових актів, офіційних заяв, виступів та інтерв'ю Президента України Л. Кравчука.

Релігійну політику президентів України досліджувала низка вітчизняних науковців: М. Горяча, В. Єленський, С. Здіорук, А. Колодний, О. Кудояр, С. Смирнова та багато інших. Майже завжди наукові праці цих дослідників містили комплексний аналіз державно-церковних відносин України, рідше – аналіз релігійної політики в означений проміжок часу: в період становлення української державності (1990–1992 роки). Чимало наукових робіт розглядають питання законодавчого забезпечення діяльності релігійних організацій в період релігійного відродження України.

Станом на 1991 р. православ'я в Україні було представлено двома конфесіями: УПЦ (колишній Український Екзархат РПЦ) та УАПЦ. Найчисельніша УПЦ мала виразно проросійський характер, а зосереджені переважно в західних областях республіки парафії УАПЦ, хоча й займали самостійницьку позицію, значно поступалися УПЦ кількістю вірних і сферою впливу. Відтак УАПЦ в очах держави, зокрема Голови Верховної Ради України Л. Кравчука, не могла претендувати на роль виразника українських інтересів. До того ж УАПЦ була новою церквою – маловідомою для тодішньої партійної номенклатури. Один лише факт, що УАПЦ очолював патріарх Мстислав (в миру Степан Іванович Скрипник), в минулому старшина для особливих доручень Армії УНР, – відштовхував вчорашніх членів КПРС від співпраці з цією церквою. Тому Л. Кравчук вирішив опертися на чисельну УПЦ, домагаючись її незалежності від Московського патріархату.

Варто зазначити, що у передвиборній кампанії (1991 р.) Л. Кравчука була культивована ідея «національної церкви», суть якої полягала в абсолютизації ролі Церкви в становленні української нації та державності. Наповнення таким змістом ролі Церкви в житті українського суспільства привело до того, що відбувся розділ релігійних організацій на «національні» та «антинаціональні». Таким чином проблема міжцерковних відносин із площини релігійних питань перенеслась у площину політичну, яка охоплювала міжнаціональні

відносини, проблеми ставлення різних соціальних груп до української державності.

Л. Кравчук вбачав головне завдання органів державної влади в царині релігійної політики в тому, щоб забезпечити беззастережну реалізацію повної свободи совісті, свободи вибору релігії та переконань, свободу усвідомлення себе віруючим чи атеїстом, а також в убезпеченні української держави від незаконних обмежень у діяльності релігійних організацій, порушень прав і свобод віруючих [1, с. 249].

Л. Кравчук як Голова Верховної Ради України мав вагомий вплив на суб'єктів державно-церковних відносин. Ще перед виборами Президента України та референдумом 1 грудня 1991 р. відбулося раптове навернення Глави УПЦ Філарета до ідеї незалежності України та автокефалії УПЦ, а також розпочався діалог УПЦ з УАПЦ про можливе об'єднання, що, очевидно, пройшло під сильним наполяганням Л. Кравчука [2, с. 479–485]. Філарет закликав український народ голосувати за незалежність України, а на соборі УПЦ 1–3 листопада 1991 р. домогся одностайної згоди єпископату щодо автокефалії УПЦ. «Сервілізм значної частини єпископату, досвідченість та обережність предстоятеля УПЦ Філарета, – пише В. Єленський, – не дозволяють навіть припустити, що такий крок було зроблено без санкції (можливо правомірно говорити і про вирішальний імпульс) вищого політичного керівництва України. Опосередковано це підтверджує лист Президента України Л. Кравчука до патріарха Алексія II з проханням сприяти процесові набуття автокефалії Українською Церквою» [3].

Проте, розгляд питання про надання автокефалії на Архієрейському соборі РПЦ 31 березня – 4 квітня 1992 р. вилився фактично в суд над митрополитом Філаретом, якого зобов'язали подати у відставку. Московському патріархату вдалося розбити одностайність українського єпископату та представити справу автокефалії як приватну амбіцію Філарета та втручання Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України у справи церкви [4]. Українська влада, зокрема, президент не забарився із відповіддю на ухвали Архієрейського собору РПЦ та розцінив його як зазіхання Москви на українську державність, виступив на захист Філарета. Відчувши підтримку української держави митрополит УПЦ відмовився від своєї обіцянки піти у відставку і оголосив постанови собору РПЦ безпідставними та недійсними. Московський патріархат у свою чергу позбавив його 11 травня 1992 р. священного і чернечого сану, а 27 травня 1992 р. інспірував скликання Архієрейського собору УПЦ у Харкові та обрання нового предстоятеля – митрополита Володимира (Сабодана).

У таких умовах дійшло до відкритого конфлікту між державною владою України з одного боку і з Московським патріархатом з іншого. Рада в справах релігій та Президія

Верховної Ради України спростували рішення Харківського собору як такого, що суперечить законодавству [5, с. 36–41]. Проте, реакція державної влади не змінила наявного стану речей. Розкол став очевидний.

З метою об'єднання двох українських Церков у Києві 25–26 червня 1992 р. був скликаний Об'єднавчий Собор. На цьому соборі УАПЦ як спадкоємиця Української Автокефальної Православної Церкви у вигнанні, та УПЦ, як Православна Церква, яка несла своє служіння на батьківщині, об'єдналися в єдину Церкву, яка отримала назву Українська Православна Церква – Київський Патріархат. Собор обрав митрополита Мстислава Патріархом Київським і всієї України. Нова Церква була зареєстрована органами влади, а тому скасовувалась реєстрація УАПЦ (юридично вона перестала існувати).

Новоутворене церковне об'єднання швидко здобуло прихильність Президента України Л. Кравчука, намагалось заручитися підтримкою інших помісних православних церков. На початку липня 1992 р. делегація УПЦ КП відвідала Константинополь з метою здобуття автокефалії. Патріарху Варфоломію було передано лист з цього питання від Президента України Л. Кравчука. Однак Варфоломій не забажав стати на бік УПЦ КП і посваритися з Московською патріархією. Він висловився за канонічний шлях отримання автокефалії українським православ'ям після його об'єднання [6, с. 120].

Частина єпископів УАПЦ не визнала чинності Об'єднавчого Собору, позаяк він відбувався без участі патріарха Мстислава. Невдовзі в Україну завітав і сам патріарх. Мстислав висловив своє невдоволення Об'єднавчим Собором та утворенням нової церкви – УПЦ КП. Серед єпископату Київського патріархату намітилась чітка біполярність.

12 грудня 1992 року патріарх востаннє відвідав Україну. Тоді ж відбулася зустріч із вірними та духовенством, які не визнали об'єднання з частиною УПЦ на чолі з митрополитом Філаретом. Підсумком наради стало звернення Патріарха Мстислава від 24 грудня на ім'я Президента України, Голови Кабінету Міністрів України та Генерального прокурора України, в якому він наполягав на незаконності участі частини єпископів і вірян в об'єднавчому Соборі 25–26 червня 1992 року і порушенні Статуту УАПЦ.

Хоча за підтримки уряду УПЦ КП розширила свій вплив, зберегти її єдність так і не вдалось. Вже наприкінці 1992 р. з неї вийшли архієпископ Петро Петрусь та протоієрей Володимир Ярема. Після смерті патріарха Мстислава (11 червня 1993 р.) вони скликали собор і 6 вересня 1993 р. обрали нового патріарха. Ним став о. Володимир Ярема, прийнявши постриг з ім'ям Димитрій. Зі свого боку УПЦ КП теж провела 20–21 жовтня 1993 року собор, на якому патріархом було обрано Володимира Романюка, а його заступником – митрополита Філарета. На соборі УПЦ КП з'ясувалося ще більше внутрішніх розбіжностей, в результаті яких у грудні 1993 р. з цієї церкви вийшло 5 ієрархів: митрополит Антоній Масендич, архієпископ Спиридон Бабський, єпископ Сафрон Власов, єпископ Роман Блащук, єпископ Іоан Сіюк. Ці архієреї, разом зі своїми єпархіями, перейшли під юрисдикцію Московського патріархату, мотивуючи свій відхід неканонічністю УПЦ КП

та самодержавним характером митрополита Філарета. УПЦ КП втратила майже половину своїх парафій. На чолі з новим патріархом автокефалію УПЦ КП так і не здобула.

Напередодні президентських виборів 1994 р. Президент України Л. Кравчук дещо змінив свою позицію щодо підтримки у державно-церковних взаєминах виключно УПЦ КП. Зокрема він провів зустріч з Головою УПЦ митрополитом Володимиром (Сабоданом). Згодом Л. Кравчук провів зустріч із провідними церковними ієрархами, під час якої пообіцяв релігійним лідерам певне послаблення фінансового навантаження для релігійних організацій, зокрема встановлення тарифів на електроенергію на рівні з тарифами для населення, а також звільнення від ввізного мита товарів, що надходили з-за кордону як матеріально-технічна допомога для релігійних організацій.

Загалом під час президентської кампанії 1994 р. Президент України Л. Кравчук відмовився від підтримки виключно УПЦ КП. Однак це не допомогло Л. Кравчукові вдруге посісти посаду Президента України.

Отже, державна політика України у сфері релігії та церкви в період президентства Л. Кравчука не була статичною, а пройшла шлях еволюції. Не одразу сформував свою позицію щодо православних церков і сам Л. Кравчук. Спершу, перебуваючи на посаді Голови Верховної Ради України, він намагався знайти підтримку в найчисельнішій православній церкві – УПЦ. Такий крок був зумовлений тим, що Л. Кравчук ще до початку голосування вважав віруючих нечисленної УАПЦ своїми прихильниками. Однак у політичній боротьбі зі своїм головним опонентом, лідером КПУ Петром Симоненком, слід було здобути прихильність і тих громадян, які належали хоча й до проросійської, однак більш впливової УПЦ. Згодом, в період свого президентського правління, позиція Л. Кравчука полягала у спонуканні та підтримці відцентрових та самостійницьких тенденцій всередині РПЦ, зокрема в УПЦ. Л. Кравчук усіляко сприяв боротьбі митрополита Філарета з Московським патріархатом, зокрема і відкрито, як Глава держави.

Дещо змінив свою позицію Президент України лише напередодні президентських виборів 1994 р. Тоді, прагнучи здобути прихильність кліриків та віруючих УПЦ, Л. Кравчук розпочав налагоджувати стосунки і з цією церквою.

1. *Андрусишин Б. І.* Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навч. посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. – К.: В-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 282
2. *Кочан Н.* Чи можливий православно-католицький діалог в Україні в реаліях 90-х років / Н. Кочан // Знаки часу: До проблеми порозуміння між Церквами / Упоряд. З. Антонюк, М. Маринович. – К.: Сфера, 1999. – С. 504
3. *Кравець М.* Поставити Москву перед вибором / Микола Кравець // За вільну Україну. – 18.09.2001.
4. *Кравчук Л.* Не проблеми канонічності, а політика тримає розкол православ'я / Леонід Кравчук // Молодь України. – 31.12.1999.
5. *Кротевич К.,* архієп. До ідеології Української Автокефальної Православної Церкви / Кость Кротевич // Людина і світ. – 1992. – № 9–10.
6. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 210.

Володимир Співак

Антоній Радивилівський як представник «нового духівництва» XVII ст.

У статті реконструюється образ українського проповідника другої половини XVII ст. Антонія Радивилівського як представника тогочасного «нового духівництва» – інтелектуала, філософа своєї доби, та окреслюється філософська проблематика, на яку звертає увагу мислитель у проповідях. Робиться висновок про наявність у його проповідницькій спадщині значної філософської складової, що робить її потенційним джерелом для вивчення вітчизняної історії філософії.

The image of Antoni Radivilovskiy, an outstanding Ukrainian preacher of the second half of the 17th cent., representative of new clergy as well as intellectual and philosopher is considered and the philosophical problematic to which the thinker paid attention in the sermons is outlined. The author concluded that in the sermon heritage of A. Radivilovski there is a significant philosophical component that turns it into the potential source for studying of domestic Ukrainian history of philosophy.

Творчий період життя видатного проповідника Антонія Радивилівського, припав на буремну другу половину XVII ст., коли «народжувалася Україна» та формувалася її модерна культура на засадах європейського бароко. Ще раніше, під впливом подій Брестської унії та полеміки довкола неї, відбувся своєрідний прорив у «руському візантинізмі», коли староукраїнська культура стала більш відкритою для сторонніх (західних) впливів. Необхідність полеміки з релігійними опонентами спонукала церковних інтелектуалів широко оволодіти здобутками Заходу (звісно, адаптуючи їх до потреб православної Церкви), що, в свою чергу, виявлялось у запозиченні насамперед польських латинських та меншою мірою протестантських культурних зразків і практик (на що звертали критичну увагу «традиціоналісти», зокрема Іван Вишенський, Ісайя Копинський та ін.). Кульмінацією стала поява 1632 р. в Києві православної колегії на єзуїтський манер, яку створив Петро Могила (згодом відома як Києво-Могилянська Академія), а одним з проявів подібних запозичень стало поступове впровадження проповіді як засобу дисциплінування вірян.

В XVII ст. на Україні працювала низка видатних проповідників, серед них: Лазар Баранович, Іоанікій Галатовський, Антоній Радивилівський тощо. Донедавна їхню творчість вивчали переважно з погляду літературних якостей. Прикладом таких досліджень можуть послугувати праці М. Сумцова [16], М. Марковського [11], В. Крекотня [10], І. Чепіги [1] тощо. Проте в останній час творчість українських церковних мислителів та проповідників дедалі частіше залучається як джерело з вивчення української філософської думки. Це, зокрема, праці Л. Довгої [2–6], В. Земи [7], М. Корзо [9], М. Кучинської [18] та ін. Ці дослідження засвідчують високий потенціал спадщини українських церковних мислителів XVII ст. як історико-філософських джерел, проте їхня філософська, зокрема морально-етична складова залишається поза увагою дослідників (крім праць Л. Довгої [4])

Мета цієї статті – відтворити образ видатного українського проповідника другої половини XVII ст., Антонія Радивилівського як представника церковної еліти того часу – «нового духівництва», що стало продуктом могилянських реформ, та оцінити філософську складову його спадщини.

Нашу реконструкцію образу Антонія Радивилівського як філософа-інтелектуала своєї доби побудовано на особливостях його творчої спадщини, тогочасних вимогах до проповідника, зауважень самого Антонія Радивилівського з цього приводу та наших знань про загальний інтелектуальний фон в Україні другої половини XVII ст.

Антоній Радивилівський залишив багату спадщину, що становить понад 300 проповідей [4]. Невисока увага науковців до їхньої морально-етичної складової певною мірою пов'язана з тим, що при вивченні української морально-

філософської думки XVII ст. постає проблема вибору контексту, в якому слід витлумачувати тексти, котрими послуговується дослідник історії української філософської думки цієї епохи. Історію української моральної думки XVII ст. доводиться вивчати на основі полемічних трактатів і трактатів з морального богослов'я, збірників церковних проповідей та інших не специфічно філософських джерел. Часто церковні проповіді й інші подібні джерела залишаються поза увагою дослідників історії філософії, оскільки вважаються продуктами релігійної чи літературної творчості. Проблема потребує вирішення включення цих джерел до предмету філософських студій [8, с. 6].

Щоб виокремити елементи філософської думки з «нефілософських» джерел, слід врахувати історичний контекст розвитку філософії, звернути увагу на те, що зв'язок церковної проповіді з релігією не є переповнюючим для включення першої в поле філософських досліджень. Адже взаємовплив між філософією та релігією проходить через усю «інтелектуальну історію» середньовічної та ранньомодерної доби. Можна стверджувати, що релігія є визначальною для життєвого досвіду людини цієї епохи і за роллю в суспільному житті на той час не має конкурентів. До того ж, як справедливо зазначає С. Йосипенко: «філософія та теологія не є засадничо несумісними, більше того, як свідчить історія їх співіснування в середньовічній та ранньомодерній період, вони пов'язані між собою теоретично, і цей зв'язок є важливим елементом історії філософії. Проблема співвідношення філософії та релігії не зводиться до співвідношення теології та філософії. Релігія є також одним із соціальних інститутів, структурируючим чинником суспільства, а отже, співвідношення релігії та філософії слід вивчати в ширшому аспекті соціальної легітимізації філософського знання та його інститування в різних формах» [8, с. 113].

Згадані обставини особливо стосуються вітчизняної морально-філософської думки XVII ст., вивчення якої потребує врахування контексту та особливостей її розвитку й функціонування. Так, незважаючи на те, що спеціальних трактатів, присвячених етиці в Україні, на той час іще не існувало, це не означало «повної байдужості до норм, які регулювали щоденну поведінку людей, формували їх уявлення про належне і неналежне, взаємини у межах родини, соціального стану чи суспільства загалом» [5, с. 227]. Морально-філософська думка в Україні XVII ст. розвивалася не в чисто філософському, а в морально-теологічному напрямку та церковному проповідництві. Так, Антоній Радивилівський, будучи проповідником, звертає увагу на низку проблем з поля зору філософії (особливо етики), зокрема розробив цілісну систему уявлень про духовно-моральний світ.

До того ж, оскільки українські мислителі XVII ст. є перш за все церковними ієрархами, для історико-філософського

дослідження їхньої спадщини доцільнішим буде аналіз цих текстів не за статусом продукції філософського чи «нефілософського» виробництва, а відповідно до визначення їх як доробку окремих інтелектуалів, задіяних у загальнокультурному інтелектуальному обміні, що включає міжконфесійні та філософські дискусії [8]. Отже, зважаючи на специфічний зв'язок філософії з релігією в цю епоху, є можливим вивчати філософську думку бароко на базі релігійних творів, зокрема церковних проповідей. Яскравим прикладом таких джерел є проповіді Антонія Радивиловського.

Будучи вихованцем Києво-Могилянської колегії, Антоній Радивиловський, безумовно, формувався під впливом навчальної програми цього закладу. Завданням колегії було створити православну альтернативу єзуїтській освіті та підготувати нові освічені кадри для потреб Православної Церкви й суспільства. Цей навчальний заклад уможливив появу «нового духовництва» – священнослужителів, що мають добру загальну освіту, володіють навиками роботи з текстами і дискусій з опонентами, мистецтвом проповідувати Слово Боже та працювати з паствою [8, с. 217].

До такого духовництва висуваються нові вимоги, які дещо суперечили традиційним візантійським уявленням про благочестя. Насамперед, це необхідність бути освіченими й заборона тікати від світу задля власного спасіння. Як пише про це Л. Довга, «сумлінне виконання взятих на себе суспільних обов'язків, турбота про спасіння пастви та порядок у Церкві розцінюється як найкраще служіння Богові, що сприятиме і спасінню власної душі ієрарха. Несумлінне ж ставлення до праці на користь спільного блага кваліфікується українськими мислителями того періоду як гріх» [6]. Наприклад, Інокентій Гізель пише, що церковні ієрархи грішать, коли не дбають про справи Церкви та пастви, не проповідують [2, с. 382] та «Аще ищутъ безмолвнаго себѣ гдѣ на єдинѣ житїя, удаляющѣся отъ множества страсней духовныхъ, съ тщетою душевною вірныхъ» [2, с. 383].

Подібні висловлювання пов'язані з тим, що в Україні впродовж XVII ст. поступово формується нове, позитивне ставлення до активної суспільної позиції індивіда [3], що яскраво виявляється в численних панегіриках та вченій поезії київських і чернігівських інтелектуалів.

Представником такого «нового духовництва» був Антоній Радивиловський, що отримав ґрунтовну новочасну латинську освіту, брав активну участь у житті Церкви й суспільства, був головним проповідником та намісником Києво-Печерської Лаври, а пізніше – ігуменом Київського Микільського монастиря, керував видавничою справою в Лаврі, дбав про забезпечення бідних парафій книжками, виконував різноманітні «суспільнозначущі» доручення свого патрона Інокентія Гізіля. З цього «послужного списку» видно, що його життя було далеким від споглядально-аскетичного ідеалу, який, проте, він часто декларував у повчаннях.

Джерелами філософської думки Києво-Могилянської колегії виступили православна традиція, гуманістичні й реформаційні ідеї та католицька (так звана «друга») схоластика. Схоластична освіта дала Антонієві Радивиловському певну «дисципліну» розуму, що допомогла йому засвоювати необхідні для проповідницької діяльності знання та користуватися ними.

Антоній Радивиловський отримав у київській колегії достатній філософський вишкіл, про що свідчить філософсько-схоластичний стиль його проповідей. В рукописних збірках проповідник широко послуговується філософською

термінологією. Щодо друкованих збірок, то тут Антоній Радивиловський, намагаючись зробити проповіді зрозумілими для читача (простого священника) та слухачів, під час редагування своїх рукописів замінював філософські терміни латинського та грецького походження на більш зрозумілі вітчизняні еквіваленти, які й увійшли в друковані збірки. Наприклад: «аргументъ» [13, с. 341] – «доводъ» [12, арк. 118], «аффектъ» [13, с. 351] – «умысльъ» [12, арк. 121зв.], «сентенціи» [13, с. 521] – «науки» [12, арк. 174. зв.], «философы» [13, с. 583] – «мудрецы» [12, арк. 195], «політика» [13, с. 1105] – «людзкість» [12, арк. 385 зв.], «субстанція» [15, арк. 402] – «істность» [15, арк. 402 – маргіналія] тощо. Цю редакцію було зумовлено потребою в «простій мові» та доступному викладі, що є характерною рисою традиції латино-польської проповіді (до якої належав Антоній Радивиловський) [10] та однією з головних тогочасних вимог до проповідника.

Антоній Радивиловський, складаючи проповіді виявив велику начитаність, про що можуть свідчити посилання, які він надає. Його творчість мала досить широку основу, що поєднувала духовні набутки Античності, Православного Сходу та Латинського Заходу, Відродження і Реформації з місцевою традицією.

На відміну від суто богословських праць, доступних лише освіченій меншості, проповідь була загальнодоступною. Вона знайомила парафіян з основними істинами віровчення, гнучко пристосовувалася до рівня слухачів, викладаючи складні богословські проблеми доступно, використовуючи приклади з життя та побуту. Складання проповіді було досить непростю справою та потребувало спеціальної підготовки. Так, Антоній Радивиловський у передмові до читача пише, що складання та виголошення проповідей «яко естъ діло великоє и трудноє; такъ великого и високого разума и умієности потребуєтъ» [14, арк. 11].

Окрім володіння красномовством, проповідницька діяльність потребувала, перш за все, твердого знання віровчення та доброї обізнаності в теології (ці знання Антоній Радивиловський отримав у київській колегії), що було необхідним, аби не впасти в єресь під час пояснення істин Віри, оскільки це загрожувало загибеллю душі самого проповідника та ввіреної йому пастви. Антоній Радивиловський пише з цього приводу, що «проповідникъ нічого іншого до послпства не повиненъ поведати, тьлько тоє что отъ Христа Спасителя взялъ, любь чрезъ науку, любь чрезъ читанє писма святого» [12, арк. 280], а «повіреные себе отъ Бога словеса, нічого до нихъ неналежного не придаючи ани чоґо не уймаючи, до послптитихъ людей относити повинни» [12, арк. 280 зв.]. Навчати людей потрібно науці, взятій «не з себе самого... але з писма стого, з Отцевъ Стыхъ и з доводовъ» [14, с. 132] (тобто, окрім знання істин Віри, проповідник повинен вміти їх доводити та працювати зі священними текстами).

Але функція церковної настанови не обмежувалася тим, щоб дати слухачам богословські знання, навчити їх основам Віри. Завданням проповідників було дати й практичне знання: як істини віровчення слід і можна реалізувати в житті кожного вірянина, навчити людей розрізняти добро та зло, застерегти паству від гріха та пропагувати цноти. Для цього потрібно було роз'яснити вірянам принципи належної поведінки християнина в різних життєвих ситуаціях. Основною функцією проповіді було моральне виховання, чим зумовлена їх особлива цінність для вивчення історії вітчизняної морально-етичної філософської думки. Так, на

думку Антонія Радивиловського, обов'язок проповідника полягає в тому, щоб сприяти «направленню звичаїв людських» [10, с. 22]. Для цього проповідник мав знатися на моральній теології [17, с. 178–179], йдеться про так зване «прикладне» богослов'я, або про християнське вчення, «перекладене» мовою практичних настанов, звернених до вірянина у формі конкретних норм, взірців та моделей поведінки [9, с. 5].

Нове духівництво вплинуло на формування та впровадження в життя «нової морально-аксіологічної програми» православної Церкви, що відзначалася раціональністю, докладною розробкою рецептів поведінки в повсякденному житті, які обґрунтовувалися з позицій не лише Віри, але й з розуму, намагаючись узгодити вимоги християнського благочестя та спасіння душі з вимогами «здорового глузду» (буденної свідомості).

Така «нова моральність» мала б слугувати «поправі живота», тобто через вплив на індивідуальну та колективну релігійність корегувати, «рехристиянізувати» суспільну свідомість, постійно заклопотану насущними проблемами, захоплену новими ідеями, розхитану політичними, соціальними та економічними змінами, дещо «секуляризовану» під впливом певного падіння авторитету Церкви внаслідок кризи і релігійної боротьби XVI – першої половини XVII ст.

Тож церковні джерела змушені були активніше заговорити про світську проблематику), від початку «творюючи» теоретичну етику в трактатах з морального богослов'я, а потім впроваджуючи її в масову свідомість через головну ідеологічну зброю Церкви – проповідь, яка мала (принаймні в теорії) бути головним засобом дисциплінування вірян (уже згадуване «направлення звичаїв людських»). Моральне повчання проповідника мало, посиляючись на авторитет Церкви, відповісти не тільки на питання «трансцендентного майбутнього» (наприклад кінця світу чи загробного життя, хоча й вони ще турбують людей), але й на нагальні, «реальні» проблеми та питання, які хвилювали людей, що відчували все більшу значущість «земних» речей, але не хотіли втрачати Царства Небесного й спасіння душі. Тож замість традиційної пасивної «втечі від гріховного світу» першість у соціальній доктрині Церкви займає активне «християнське завоювання світу» (хоча в текстах, а, можливо, й у свідомості їхніх Авторів, ми можемо спостерігати не тільки діалог, але й поєднання й накладання цих підходів один на одного залежно від ситуації).

В проповідях Антонія Радивиловського віддзеркалилися головні тенденції антропологічної та морально-етичної думки України XVII ст. Для моральних приписів, вміщених у проповідях Антонія Радивиловського, характерна детальна розробка правил поведінки християнина в різних життєвих ситуаціях (відносин людини та «соціального світу» навколо

неї), що робить його проповідницьку спадщину надзвичайно вагомим джерелом для вивчення української морально-етичної філософської думки XVII ст.

Розглядаючи належне життя християнина, Антоній Радивиловський звертається до широкого кола філософських морально-етичних категорій (добро, зло, справедливість, милосердя та ін.), що наповнює його повчання глибоким філософським змістом.

З усього згаданого ми можемо зробити висновок про можливість використання таких не специфічно філософських джерел, як церковні проповіді, для дослідження історії української морально-філософської думки. Особа Антонія Радивиловського, типового представника «нового духівництва» (що стало продуктом моголянських реформ), цілком відповідає вимогам тогочасного церковного інтелектуала-філософа, а його проповідницька спадщина має значну філософську складову.

1. *Гаятовський І.* Ключ розуміння / Іоанкій Гаятовський / підгот. І. П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 53–238.
2. *Гізель І.* Мир с Богом чоловіку / Інокентій Гізель. – К., 1669.
3. *Довга Л. М.* Етика / Л. М. Довга // Історія Української культури в 5 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 635–651.
4. *Довга Л. М.* Свобода волі у проповідях Антонія Радивиловського / Л. М. Довга // Київська Старовина. – 2002. – № 2. – С. 56–60.
5. *Довга Л. М.* Соціальна утопія Інокентія Гізеля / Л. М. Довга // Україна 17 століття: суспільство, філософія, культура. – К.: Критика, 2005. – С. 227–266.
6. *Довга Л.* Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля / Л. Довга // 350-letcie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczevskiej-Hennel, Piotra Krollia i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S. 341–358.
7. *Зема В. Є.* Есхатологічні мотиви в руських проповідях на м'ясопуст (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Є. Зема // Соціум. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 199–214.
8. *Йосипенко С. Л.* До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / С. Л. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.
9. *Корзо М. А.* Образ человека в проповеди XVII века / Корзо М. А. – М.: ИФРАН, 1999. – 190 с.
10. *Крекотень В. І.* Оповідання Антонія Радивиловського / Крекотень В. І. – К.: Наукова Думка, 1983. – 408 с.
11. *Марковский М. Н.* Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII века / Марковский М. Н. – К., 1894.
12. *Радивиловський А.* «Вінець Христов...» / Радивиловський Антоній. – К., 1688.
13. *Радивиловський А.* «Вінець Христов...». Рукопис / Антоній Радивиловський. – ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, П. Ник м., П. 560, т. 2.
14. *Радивиловський А.* «Огородок...» / Антоній Радивиловський. – К., 1676.
15. *Радивиловський А.* «Огородок...». Рукопис. – Кн. 1 / Антоній Радивиловський // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560, т. 1, кн. 1.
16. *Сумцов Н. Ф.* Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII века / Сумцов Н. Ф. – К., 1884. – 186 с.
17. *Człowiek Baroku* / Pod red. Rosaria Villariego. – Warszawa, 2001.
18. *Kuczyńska M.* Ruska homiletzka XVII wieku w Rzeczypospolitej (Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna) / Kuczyńska M. – Szczecin, 2004.

Тетяна Трегубенко

Роль української церковної еліти у розвитку музичного мистецтва XVII–XVIII ст.

У статті досліджується роль української церковної еліти у розвитку музичного мистецтва XVII–XVIII ст. Зокрема, простежується діяльність українських архієреїв у сфері розвитку музичної освіти та церковного хорового співу в Києві, Чернігові, Харкові та Переяславі.

The author researches the role of the Ukrainian church elite in the development of musical art in the 17–18 centuries. In particular, the activity of Ukrainian bishops in the field of musical education and performances of the church choirs in Kyiv, Chernihiv, Kharkiv and Pereiaslav is observed.

Інтелектуальний потенціал України ранньомодерного часу зосереджувався в культурно-просвітницьких осередках, які традиційно перебували під проводом Церкви. Завдяки старанням української церковної еліти була створена відповідна система освіти, в якій важливе місце відводилося навчанню церковного співу. Особливий розквіт в музичній сфері, який спостерігався в цей період, передусім завдячував добре налагодженому музичному навчанню в Києво-Могилянській академії та колегіумах у Чернігові, Харкові та Переяславі.

Метою даної статті є дослідити роль української церковної еліти XVII–XVIII ст. у розвитку музичної освіти та церковного хорового співу у Києві, Чернігові, Харкові та Переяславі. Для цього було залучено спектр друкованих і архівних джерел, які дозволяють прослідкувати адміністративні, у тому числі й кадрові, заходи українських архієреїв у цій сфері, та особистий їх доробок як авторів музичних творів.

Організаторами музичного життя в Академії були насамперед її ректори. Так, першого ректора Академії, згодом Київського митрополита, Іова Борецького кияни шанували й називали «другим Іоаном Милостивим». Він втілював у життя думку про те, що спів і музика є важливими важелями естетичного виховання. Багато зусиль доклав, щоб навчити учнів і півчих правильному церковному співові, викорінити так звану хомонію – розтягування слів за рахунок додавання до них голосних на шкоду мелодії [10, с. 80].

Любив і пропагував музику і ректор Академії, згодом чернігівський архієрей Лазар Баранович, поет і письменник. За часів його керівництва при Київському Братському монастирі було організовано студентський хор, відкрито клас нотного співу та інструментальної музики [10, с. 60].

Ректор Іриней Фальковський, згодом єпископ Чигиринський, Смоленський і Дорогобузький, надав кошти на відкриття нотного класу, який перед тим певний час не функціонував. Він особисто був автором музичних творів, переважно псалмів і кантат [10, с. 557–559].

Очевидно, значною мірою завдяки керівництву Академії тут сформувалася, як вважає дослідниця української музичної культури О. Цалай-Якименко, ще у XVII ст. сформувалася окрема київська школа музики, яка мала дві послідовні стадії розвитку: ранній киево-братський, який тривав близько двох десятиліть (1615–1632), та зрілий – киево-могилянський, що припадав на 30–50-ті рр. XVII ст. [14, с. 38, 43].

Крім київського академічного осередку, представники української церковної еліти, передусім найвищого сану, опікувалися розвитком музичної освіти та хорового співу у своїх місцевих архієрейських резиденціях. Слід відзначити, що до обов'язків українського архієрея традиційно входило забезпечення діяльності довіреного навчального закладу, його матеріального становища, учнівського і викладацького складу. На практиці єпископ у тісному контакті з ректором керував навчальним процесом – видавав інструкції щодо змісту і порядку навчання, затверджував розклад занять, вводив нові навчальні предмети, контролював звільнення учнів і т. і.

Так, вищезгаданий ректор Академії, згодом архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович (1657–1693), використовуючи набутий у Києві досвід, у своєму архієрейському осідку в Чернігові започаткував хорову капелу, якою керував С. Пекалицький, утримував церковний хор власним коштом, для якого особисто писав музику – псалми й кантати [10, с. 60].

Наступник Лазаря Барановича Чернігівський архієпископ Іоанн Максимович (1697–1711) також опікувався розвитком

музичного осередку при Чернігівському архієрейському домі. Новий етап цим процесам надало започаткування ним Чернігівського колегіуму у 1700 р., де учні навчалися також музичної грамоти. Як вказував дослідник О. Васюта, тут «велос викладання музики, був хор, оркестр» [2, с. 163].

Чернігівські архієпископи сприяли розвитку мандрівного студентства, яке базувалося на українських музичних традиціях. Так, ще на ранній стадії діяльності колегіуму архієпископ Антоній Стаховський (1713–1721) дозволив бідним учням «миркования и спевание» – «пение духовых песен». Влітку студенти старших курсів мандрували Україною, виконували п'єси, окремі сценки чи діалоги, співаючи канти, щоб заробити на хліб.

Певні дані про окремих чернігівських співаків та музикантів цього часу подає дослідник українських впливів на російську культуру К. Харлампович. Він, зокрема, зазначає, що Чернігівський архієпископ Іоанн Максимович 1703 р. під час поїздки в Москву взяв з собою регента Івана з 4-ма півчими, а отримавши в 1711 р. переміщення на Тобольську митрополичу кафедру, взяв з собою 4 співаків з Чернігова: баса Федора, тенора Дем'яна, альтів Андрія та Василя. Його наступник і на Чернігівській, і на Тобольській кафедрі Антоній Стаховський за свої власні кошти також викликав співаків з Чернігова [13, с. 548].

Про поширення хорового церковного співу Чернігівської єпархії у першій половині XVIII ст. свідчить її історико-статистичний опис, за яким відомо, що у 1737 р. при Чернігівській кафедрі було 15 півчих [8, с. 103–104].

Церковний музичний осередок Слобожанщини також постійно перебував у центрі особливої уваги місцевих, белгородських преосвящених.

Він гуртувався при Харківському Покровському монастирі, де з 1726 р. став діяти колегіум, започаткований єпископом Єпифанієм Тихорським (1722–1731) за київським зразком на основі Белгородської архієрейської школи. З початком діяльності навчального закладу з'явився перший церковний хор з учнів колегіуму, яким керував особисто його засновник.

Співав цей хор виключно в Покровській колегіумській церкві. Згадок про нього збереглося небагато, але наскільки він був професійним, можна судити з того, що півчих, учнів колегіуму, а також регентів, керівників хору, неодноразово викликали в столичні міста Російської держави для придворної хорової капели та монастирських хорів [13, с. 837; 14, арк. 3].

Крім засновника колегіуму Єпифанія Тихорського велику увагу розвитку хорового співу в Харкові надавав Белгородський єпископ Аггей Колосовський (1774–1786). Белгородський єпископ Аггей Колосовський (1774–1786). Своїми указами він намагався віднайти у своїй єпархії для архієрейського хору найкращі голоси. Так, його указ про набір архієрейських півчих від 16 серпня 1779 р. проливає світло на деталі цього процесу, ставлення до нього архієрея і місцевого духовенства. В указі, зокрема, значилось: «Его преосвященство, разсуждая что ныне в состоящей при доме архієрейском певческой капелле в разных голосах немалый находится недостаток, определил: избрав способных к тому и знающих совершенно доброту и различие голосов из священников или приичетников отправитъ в разные по росписанію тракты с инструкціями, коим, по прибытіи в каждое духовное правленіе, истребовав от духовных правленій о священно церковно-служительских детях с показаніем лет без всякой утайки ведомости, отправитъся по оным селеніям и самолично таковых священно и

церковно-служительских детей осмотреть и в голосах каждого испробовать...» [11, с. 212–213].

Збереглися архівні дані про одного з співаків єпископського хору, якими були переважно учні Харківського колегіуму: «1781 года февраля 23 дня по данным Его преосвященству дому Его Преосвященства певчій і в Харьковском колегіуме ученик школы риторики Максим Мощенков прошеніем о увольнении его от показанной певческой капеллы в дом и о выдаче от оногo колегіума атестата прошенію Его преосвященства разсмотренію, на котором прошенію резолюція Его преосвященства учинена таковая: учинить по оному прошенію и Харьковского колегіума консисторіи учинить о том» [16, арк. 1].

Відомо, що нотний спів вивчався і у філіях колегіуму. Так, у влаштованій 1738 р. єпископом Петром Сміличем латинській школі у Белгороді учителем співу був тенор Фома Гурбаровський [13, с. 721].

Налагодження професійного хору в Харкові також значною мірою завдячувало місцевим преосвященним. Так, архієпископ Феоктист Мочульський (1787–1818) розробив спеціальну програму прийняття високоповажних гостей, в якій поважна роль відводилася церковному хору: «В день тезоименитства светлейшего князя должен был быть в Коллегии акт по такой программе: 1) при входе в богословскую аудиторию певчие поют кант; 2) после канта российская речь для посетителей; 3) кант; 4) большая речь перед диспутами; 5) кант во время раздачи тезисов; 6, 7, 8) словопрения, разговоры и кант; 9) разговор двух лиц; 10) ода; 11) разговор трех лиц; 12) благодарный кант.» [7, с. 5].

Саме на час архієпископського правління Феоктиста Мочульського припадає діяльність в Харкові уже відомого на той час композитора А. Л. Веделя. За неповних два роки короткого, але плідного перебування в Харкові Ведель організував новий намісницький хор і оркестр, викладав спів і музику в училищі при Харківському колегіумі. Водночас продовжував і творчу працю – написав 3 концерти: «Воскресни Боже» та «Услыши Господи глас мой» та «Проповедника вери, слугу Андрея восхвалим» – двохорийний концерт. Концерти Веделя вивчалися й виконувалися у Харківському колегіумі та у місцевих храмах [10, с. 102–104].

За аналогією з Харківським та Чернігівським культурно-просвітницькими осередками церковне музичне життя Переяслава зосереджувалося при архієрейській резиденції – в Переяславському Борисоглібському монастирі. Навчання музичній грамоті відбувалося в заснованому єпископом Арсенієм Берлом 1737 р. Переяславському колегіумі. Відомо, що нотному співу в Переяславській семінарії починали навчати з класу синтаксими [4, с. 748].

Відомий дослідник українських церковних впливів на Росію К. Харлампович, подаючи переліки українців, які у XVII–XVIII ст. перебували в Росії, під 1727 р. згадує співака цариці Катерини Олексіївни Леонтія Ливчинського, який жив раніше у переяславського єпископа Кирила Шумлянського. Звідси також дізнаємося, що єпископ Іоаким Струков, їдучи в 1730 р. з Переяслава до себе у Вороніж, взяв з собою співака та бандуриста, проте їхніх прізвищ не наводить [13, с. 822, 837].

Дослідники Переяславського колегіуму ще у XIX ст. згадували про указ Переяславського єпископа Гервасія Лінцевського 1758 р., яким він зобов'язував місцевих священників готувати своїх дітей до вступу в семінарію – навчати їх грамоті і церковному співу: «Понеже епархії здѣшной священники дѣтей своих мужеска полу присылают в

семинарью к научению славено-латинского языка, не обучив прежде русской грамоте, и в случаях употребления к чтению и пению крайне неискусны, ... для того повелѣваем ко всѣм здешней епархії протопопам с духовной консисторіи послать указы, с тѣм, дабы всякому сельскому священнику сынов своих содержать в страхе, в домах изобучать – сначала слогов псалтыри, ирмолойя, писанія, чтенія по книгам и устава церковнаго, и когда того достигнут, тогда в семинарии представлять непременно» [4, с. 743].

Велика кількість архівних документів під 1780 роком [17; 18, арк. 1, 3]. засвідчує, що тогочасний єпископ Переяславський і Бориспільський Іларіон Кондратовський (1776–1785) виявляв особливу турботу про розвиток хорового співу у своїй резиденції. Багато даних про хористів Переяславського музичного осередку у другій половині XVIII ст. дають документи Переяславської духовної консисторії. Так, «доношеніє» сина священника церкви м. Переяслава Степана Стефановича від 11 червня 1780 р. засвідчує його бажання стати співаком єпископського кафедрального хору. У своєму проханні він вказував, що «он Степанович при вокальной Его Преосвященства музикѣ служить желает, как и доношеніем Его Преосвященства просил, не с каковою либо надеждою, но чтоб точію обучиться той музикѣ А быть желает на таком содержаніи, как и протчіе пѣвчіе находятся; или как от Его Преосвященства повелено будет, предает себя в архипастирское благопризреніе; в монашество же, хотя и овдовелой, быть не желает» [19, арк. 2].

З іншої справи того ж фонду відомо про відправлення двох співаків Переяславського єпархіального хору Андрія Максимовича і Данила Пономаревського в розпорядження Новгородського і Санкт-Петербурзького єпископа Гавриїла: «По словесному преосвященного Іларіона Епископа Переяславского и Борисполского... опредѣленію съ вельніемъ находящихя при вокальной Его Преосвященства музыки двоихъ пѣвчихъ протопопії Басанской, мѣстечка Басанѣ діакона Іоанна Максимовича сына его Андрея и градскія переяславскія петропавловскія церкви пономаря Онисима Глобенка сына его Даниїла отправить къ члену Святѣйшого Правителствующего Синода Высокопреосвященнѣйшему Гавриїлу архієпископу Новгородскому и Санктпѣтербургскому» [18, арк. 1]. Вони й були відправлені 16 вересня 1780 р. і на проїзд їм дано 25 крб. з архієрейської казни. З тієї ж справи відомо, що Андрій Максимович навчався в Переяславській семінарії «латинскому языку по школу граммматику» [18, арк. 3].

Отже, вищенаведені документи свідчать, що за часи архієпископського правління Агея Колосовського діяльність Переяславського музичного осередку помітно активізується.

Оцінюючи роль української церковної еліти в розвитку музичного мистецтва в Україні, важливо зазначити, що багато її представників безпосередньо були авторами музичних творів. Як вказують сучасні дослідники, на той час великого поширення в Україні, зокрема в київських церковних осередках, набуло аматорське komponування: у писанні кантів, псалмів вправлялися не тільки школярі, дидаскали, а й професори Києво-Могилянської академії, вищі церковні ієрархи. Відомо, що складав канти Єпифаній Славинецький – знаменитий вчений, що викладав у 40-х рр. у Києво-Могилянському колегіумі. Вважають, що найдавніша пам'ятка, у якій зафіксовано особливості «київського пінія» 50-х рр. XVII ст. – трактат «О пінії Божественном» – належала перу Є. Славинецького [14, с. 38, 43].

Особисто писав музичні твори (архієпископ Чернігівський і Новгородсiверський Лазар Баранович. Відомо, що один із рукописних Ірмологiонiв початку XIX ст. (зберiгається сьогоднi у Львiвському iсторичному музеї) мiстив Херувимську пiсню його авторства [10, с. 60] Існують також вiдомостi про поширення створених ним кантiв i псалмiв [10, с. 59–60].

Вiдомо також, що Димитрiй Туптало – майбутнiй митрополит Ростовський i Ярославський – за час перебування в Чернігiвському культурно-просвiтницькому осередку написав низку поетичних кантiв, якi пiзніше увiйшли до антологiї духовної пiснi «Богогласник», що засвiдчує їх широку популярнiсть [20, с. 49].

Нами виявлено, що в Інституті рукопису НБУВ зберiгається текст музичного твору «Канон пам'ятi ради смертноi ко Пресвятоi Богородицi!», автором якого був один з харкiвських преосвященних – єпископ Белгородський Іустин Базилевич [9]. Вивчення особливостей цього твору у майбутньому може дати можливiсть, з одного боку, доповнити iснуючi вiдомостi про жанр «канону» у музичному мистецтвi, а з iншого – охарактеризувати популярну для тогочасноi творчостi богородичну тематику.

Дослiдження тематики музичних творiв виявляє, що крiм Пресвятоi Богородицi популярними були також життя i чудеса Св. Великомученицi Варвари. На початку XVIII ст. Київський митрополит Іоасаф Кроковський склав «Акафист Св. Великомученицi Варварi» i постановив виконувати його щотижня у вiвторок перед лiтургiєю. [3, с. 34] Виданий 1698 р. у Києво-Печерській друкарнi 1698 р., твiр був надзвичайно популярним i витримав у XVIII аж 27 перевидань: 1698 р., 1728, 1737, 1739, 1741, 1746 та iн. [6]. Про велике поширення Акафистiв українського друку свiдчить та обставина, що пiд час перебування в Києві iмператрицi Єлизавети керiвництво Києво-Печерської лаври вручило їй у подарунок 54 книги печерського друку, у тому числi 2 «Акафиста св. Варварi» i 2 Акафиста св. Миколаю [1, с. 98–99].

Нотнi записи таких творiв практично не збереглися. Тому дуже цiнною є iнформацiя про iснування таких записiв. Існує згадка, що на додаток до першого пiдручника з риторики, створеного в Чернігiвському колегiумi, – курсу риторики «Clavis scientiarum» («Ключ знання») 1708 р., його автор, перший префект колегiуму Антонiй Стаховський написав драматичний твiр «Провiщення риторської Сивiлли», два вiршованi твори на честь Марса i кант на честь св. Катерини [12, с. 73]. Кант на честь св. Катерини спiвався студентським хором Чернігiвського колегiуму. Дослiдники ще в кiнцi XVIII столiття зазначали про iснування нотного запису цього канту [5, с. 289].

Вищенаведений матерiал засвiдчує вагому роль української церковної елiти у розвитку музичної освiти та церковного хорового спiву в Україні XVII–XVIII ст. Керiвники Києво-Могилянської академiї з вищого духовенства були безпосереднiми органiзаторами музичної освiти в Києві, що послужило зразком для започаткування вiдповiдних класiв у колегiумах у Чернігові, Харкові та Переяславі. Порiвняння адмiнiстративних i кадрових заходiв українських архiєреiв щодо започаткування i налагодження при своїх резиденцiях осередкiв хорового церковного спiву свiдчить, що важливу роль при цьому грало особисте зацiкавлення того чи iншого iєрарха, особливо у тому випадку, якщо вони самi виступали творцями кантiв, канонiв, акафистiв та iнших музичних творiв.

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – Ч. 2. – 567 с. 2. Васюта О. Музичне життя на Чернігiвщинi у XVIII–XIX ст. / О. Васюта – Чернігiв, 1997 3. Голованский Евстратий, иеромонах. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный и его скит Феофания. – К., 1878. 4. Демидовский В. Краткий очерк состояния Переяславско-Полтавской Семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – Часть неофициальная. – С. 735–776. 5. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) / Н. Докучаев // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. – 1870. – № 16. – С. 283–310 6. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародрукiв, виданих на Україні. – У 2-х томах, 3-х книгах. – Львiв, 1981, 1984., Кн. 1, ч. 1, 2. 7. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Т. 1. – Харьков, 1852. – 322 с. 8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. – Чернигов, 1873. 9. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 301, № 336п. 10. Києво-Могилянська академiя в iменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк. За ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. 11. Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Харьков, 1902 12. Травкіна О. Чернігiвський колегiум / О. І. Травкіна // Український iсторичний журнал. – 2000 – № 5. – С. 68–77. 13. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Т. 1. – Казань, 1914. 14. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII столiття: Київське пiнiє. Київська нота. Київська граматика. – К., 2004. 15. ЦДІАК України. – Ф. 1973, оп. 1, спр. 49. 16. ЦДІАК України. – Ф. 1973, оп. 1, спр. 336 17. ЦДІАК України. – Ф. 990, оп. 1, спр. 1450. 18. ЦДІАК України. – Ф. 990, оп. 1, спр. 1451; 19. ЦДІАК України. – Ф. 990, оп. 1, спр. 1453. 20. Шевчук В. Спiвцi музи рок-соланської в Чернігові. Києво-чернігiвський осередок поетiв другої половини XVII та першої половини XVIII столiття / Валерiй Шевчук // Чернігiвські Афіни / упорядкування, передмова А. Макарова. – К.: «Мистецтво», 2002. – С. 44–56.

Ярослав Фоцан

Українські архієреї Могильовської єпархії: сутність і перспективи дослідження

У статті проаналізовано нинішній стан вивчення життя та діяльності єпископів Могильовської єпархії українського походження у XVI–XVIII ст. Розглянуто їх роль у духовному та культурному житті білоруського народу як носіїв українських традицій. Окреслено основні перспективи подальших досліджень з даного питання.

This paper examines the current study of the life and activity of the Ukrainian-born bishops at the Mohylyov Eparchy in the 17th – 18th centuries and their role in the spiritual and cultural life of the Belarusian people as bearers of the Ukrainian traditions. It also outlines the basic recommendations for further research on the subject.

Окрема Могильовська православна єпархія виникла у 1632 році шляхом виділення зі складу Полоцької єпархії. Протягом значного часового проміжку, починаючи з 30-х

років XVII ст. і закінчуючи 70-ми роками XVIII ст., вона залишалась єдиною православною єпархією на території Речі Посполитої.

Складне становище православ'я у Білорусі окресленого періоду, котре не давало можливості підготувати на власних теренах достатню кількість ієрархів, сприяло активному поширенню там київських культурно-освітніх традицій. Їх носіями були передусім могильовські єпископи українського походження, більшість з котрих були водночас і вихідцями з київського культурно-освітнього кола – випускниками Києво-Могилянської академії: Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький, Феодосій Василевич, Сильвестр Святополк-Четвертинський, Арсеній Берло, Йосиф та Ієронім Волчанські, Георгій Кониський.

Єпископи православної Могильовської єпархії мали вагомий вплив на свідомість своєї пастви, місцеву релігійну культуру, національне самовизначення вірян [15, с. 261]. Тож та обставина, що їх переважна кількість була українського походження чи представниками київського культурно-освітнього осередку, підкреслює особливу роль українських культурних впливів серед білорусів.

Питання українських культурних впливів на сусідні народи зазначеного періоду неодноразово піднімалося дослідниками різного профілю, проте російська тема була однозначно пріоритетною у виборі країни-реципієнта українського інтелектуального донорства [5, 19, 20].

Водночас проблема культурного діалогу українського та білоруського народів, спричиненого територіальною, мовною і релігійною близькістю, і передусім ролі у ньому представників київської вченості XVII–XVIII ст., хоч і не оминалася увагою сучасних істориків [12], водночас не була предметом окремого серйозного дослідження. Спроба певною мірою заповнити цю прогалину і послужила метою даної статті.

Попри наявність низки праць, присвячених вивченню як життя та діяльності окремих єпископів-українців, так і історії Могильовської єпархії загалом, питання їх ролі як носіїв і трансляторів українських традицій залишається практично недослідженим. Роботи, присвячені зазначеним архієреям, переважно стосуються вивчення їх церковної діяльності (особливо це стосується дореволюційних досліджень), зокрема їх безпосередньої ролі у протистоянні православ'я та унії. При цьому слід враховувати, що після поділів Речі Посполитої склалась така ситуація, коли для представників Уніатської церкви фактично не існувало реальних умов для проведення, а тим більш для видання подібних розвідок. Тож за часів Російської імперії деталі цього конфлікту вивчали дослідники майже виключно з православного табору, об'єктивність робіт яких була далеко не безсумнівною. Зокрема, характеризуючи доробок одного з них – Михайла Кояловича, сучасні дослідники підкреслюють суттєву заангажованість й однобічне висвітлення всіх тих моментів, що стосуються взаємодії православ'я та унії.

Серед праць, присвячених вивченню широкого спектру питань з історії церковних відносин на території Речі Посполитої XVII–XVIII ст., у котрих висвітлювались і окремі аспекти діяльності могильовських ієрархів українського походження, слід відзначити як низку робіт, створених за часів Російської імперії, так і сучасних досліджень. Зокрема, з низки праць XIX – початку XX ст. із зазначеної тематики варто згадати дослідження Миколи Бантиш-Каменського «Історична звістка про утворену в Польщі унію» [3], нещодавно перевидану в Мінську монографію Михайла Кояловича «Історія возз'єднання західноруських уніатів давніх часів» [13], а також видання, в якому детально

представлено діяльність усіх могильовських ієрархів – «Могильовська єпархія. Історико-статистичний опис» [16].

Серед сучасних узагальнюючих досліджень слід відзначити роботи польських авторів Антона Міроновича («Православна Церква в давній Речі Посполитій», «Білоруська єпархія у сімнадцятому і вісімнадцятому століттях» та «Православна Білорусь» [15, 23, 24]) і Лешека Цвікли («Політика державної влади щодо православної Церкви і православного населення в Польському Королівстві і Великому Князівстві Литовському в 1344–1795 роках» [22]) та працю американської дослідниці Барбари Скіннер «Західний фронт Східної Церкви: конфлікт Унії і Православ'я у Польщі, Україні, Білорусі та Росії XVIII століття» [27]. Деякі цікаві факти щодо контактів очільників Могильовської єпархії українського походження з Києво-Печерською лаврою містяться в книзі Світлани Кагамлик «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)» [7].

Оскільки в зазначений період переважна більшість могильовських єпископів, вихідців з України, були випускниками чи викладачами Києво-Могилянської академії, основні біо-бібліографічні відомості про них знаходимо в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.» (К., 2001).

Авторству згадуваного Антона Міроновича належать не лише загальні дослідження, а й розвідки, присвячені окремим могильовським єпископам: «Сильвестр Косов – єпископ білоруський, митрополит київський» [26] та «Сильвестр Четвертинський, єпископ білоруський» [25].

Вищенаведене засвідчує, що життя та діяльність українців, котрим судилося свого часу очолювати Могильовську єпархію, у тій чи іншій мірі висвітлено у наявній на сьогодні історіографії. Наразі найдослідженішою серед згаданих архієреїв є постать Георгія Кониського. Про це свідчить низка присвячених його особі монографій, статей, дисертацій та інших матеріалів Михайла Буглакова, Марії Кашуби, Ярослава Матвіїшина та ін. дослідників [4, 6, 9, 10, 11, 14, 19].

На основі вивчення вказаних досліджень та архівних документів можна зробити певні попередні висновки щодо ролі могильовських єпископів українського походження у розвитку білоруської духовності і культури зазначеного періоду.

Одним з найперших українських архієреїв, який зробив свій внесок у розвиток культурної і церковної сфери на білоруських землях, був Сильвестр Косов – перший префект і викладач риторики Києво-Могилянської академії. У 1635 році він прийняв хіротонію на єпископа Мстиславського, Могильовського і Оршанського, в якому сані прослужив до 1647 року. На білоруських землях Сильвестр Косов особливу роль відводив поширенню освіти і книжкової справи, зокрема особисто брав активну участь у діяльності друкарні в Оршанському Кутейнському Богоявленському монастирі як автор богословської праці «Дидаскалія» (1637) [7, с. 412].

Наслідуючи приклад Петра Могили, Сильвестр Косов заснував у своїй єпархії щорічні собори підвладного йому духовенства. На цих соборах єпископ виголосив для священників низку настанов й повчань, у тому числі й щодо належного здійснення церковних таїнств. Перший з подібних соборів відбувся незабаром після прибуття Сильвестра Косова до Білорусі у жовтні 1636 р. Матеріали цього собору й були незабаром оприлюднені Сильвестром Косовим під назвою «Дидаскалія». Цей твір довгий час вважався зразком архіпастирського повчання своєї пастви [16, с. 47]. Проте згодом книга була піддана критиці з боку російських

ієрархів. Так, московський патріарх Йоаким у 1690 році докоряв автору «Дидаскалії» за те, що окремі аспекти твору начебто суперечать православним канонам. Але на захист Сильвестра Косова та інших українських мислителів, котрі теж зазнали подібної критики, став тогочасний учений Димитрій Туптало, наголосивши, що «...оставляя в Москве мудрствовать греческих или греко-латинских учителей, мы якоже научимся от отец наших, тако исповедуем» [2, с. 179].

Більшість новопоставлених єпископів, вирушаючи з України до Білорусі, везли з собою твори українських авторів, намагалися залучити собі на допомогу земляків з освічених українців. Зокрема, збереглися відомості про те, що єпископ Ієронім Волчанський прохав у Синоду дозволу викликати до Могильова священників з Київської єпархії як вчителів та проповідників. Дозвіл було отримано, але за умов відсутності коштів не лише на утримання приїжджих, а й навіть для оплати дорожніх витрат, Волчанський не зміг реалізувати свій задум [16, с. 319–320].

Вирішити дану проблему і широко залучити вихідців з України до просвітницької діяльності у Білорусі вдалося наступному білоруському архієрею Георгію Кониському. Розпочавши знайомство зі справами в Могильовській єпархії, Кониський констатував значну нестачу православних священників взагалі, та достатньо освічених зокрема. Шляхом до вирішення цієї кадрової проблеми, на його думку, мало стати заснування семінарії. Не чекаючи відкриття навчального закладу, єпископ наказав двом з п'яти українських священників, які приїхали з ним, – Василю Садовському та Дмитру Чугаєвичу – тлумачити у церкві в недільні дні Євангеліє та катехізис [4, с. 107]. Намагаючись прискорити процес підготовки гідних кандидатів на роль священнослужителів, він організував у 1757 році при Могильовському Братському Спаському монастирі шкільні класи, викладачами яких стали згадані Садовський та Чугаєвич [4, с. 109]. Наслідком цих зусиль архієрея у 1759 році у Могильові було відкрито семінарію, хоча на перших порах й без повного набору необхідних дисциплін.

Нелегке становище Могильовської православної єпархії в перші десятиліття єпископства Кониського негативно позначилось і на умовах існування навчального закладу. Так, у ніч з 28 на 29 січня 1760 року група озброєних холодною та вогнепальною зброєю вихованців Могильовської єзуїтської семінарії на чолі з плебаном Михайлом Зеновичем вчинили напад на архієрейський будинок та семінарію. Під час погрому було серйозно поранено кількох учнів православної семінарії, а сам єпископ Георгій був змушений шукати порятунку в темних підвалах свого будинку. Про цей випадок преосвящений писав у посланні до Синоду: «От сего случая, священство епархии моей и граждане здешние детей своих до семинарии давати опасаются, почему и число учеников не великое до сих пор находится» [4, с. 125].

У серпні 1756 року Кониський звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням надрукувати відредагований ним особисто Катехізис [20]. Він містив основні положення християнської віри в найбільш простому викладі, «дабы удобно было всякому запомнить изучити» [4, с. 108]. Але Синод на той час надавав дозвіл на видання у Лаврській друкарні лише тих книг, зміст котрих було приведено в сувору відповідність з аналогічними московськими виданнями [8, с. 93]. Тому відповідь керівництва Лаври на це прохання була негативною, натомість було наказано надіслати до Білорусі сто Катехізисів, виданих у Московській

синодальній друкарні. Кониський із вдячністю прийняв цей подарунок, але остаточно зрозумів, що без заснування власної друкарні не досягне успіху в розвитку культури, освіти і духовності православного населення Білорусі. Зусиллями преосвященного в 1757 році було відкрито друкарню при архієрейському домі. Достеменно невідомо, яку саме книгу там було видано першою. Скоріше за все, це могло бути або «Окружное пастырское послание», або згаданий вище скорочений Катехізис Теофана Прокоповича, котрий не вдалося надрукувати в Києві [14, с. 42]. Цей Катехізис користувався таким попитом, що в 1761 році його з незначними змінами було перевидано. Того ж, 1761 року Кониський видає «Собрание поучительных слов» [14, с. 44], примірники котрого на сьогодні не виявлені.

У 1786 році вийшов із друку латиномовний курс поезики Теофана Прокоповича «Про поетичне мистецтво», котрий почав використовуватися як підручник у Могильовській семінарії. Також практикувалося видання різноманітних, необхідних для духовенства книг і їх подальше розповсюдження за незначну ціну [4, с. 110]. Отже, як свідчить вищенаведене, заснована Кониським друкарня, як і заведена ним семінарія, стала для православного білоруського населення цінним засобом протидії католицизму та унії і вагомим джерелом несення на їхні терени українських культурно-освітніх традицій.

Не залишалися осторонь навчального процесу й книги, привезені Кониським з України. У період, коли семінарія не мала свого приміщення, не було й семінарської бібліотеки, як такої. Усі книги зберігались у єпископа і при потребі видавались для користування вчителям. Пізніше, після побудови окремого приміщення, деякі придатні для навчання семінаристів книги були передані до бібліотеки навчального закладу [17, с. 460]. Достеменно невідомо, але серед цих книг могли бути й українські видання.

Кониський розумів, що за тогочасних обставин чекати того часу, коли завершиться навчання місцевого духовенства, змоги не було, а тому приймає рішення клопотатися в Синоді про дозвіл направляти до Білорусі священників з України. Клопотання було задоволене 25 січня 1758 року [4, с. 110].

Турботи Кониського про культуру білоруського народу та виховання для нього достойних викладацьких кадрів дали незабаром перші результати. Випускники семінарії, виховані в душі Києво-Могилянської академії, ставали освіченими священниками. Ті з вихованців, які ще не досягли необхідного віку для набуття сану, від'їжджали для подальшого навчання на Україну і в Росію, або ж ставали домашніми вчителями. Багато з них пізніше зайняли важливі громадські та державні посади. Найталановитіших з семінаристів (П. Околовича, І. Захаржевського, В. Вежека та інших) Кониський залишав при навчальному закладі й ті ставали носіями українських освітніх традицій на освіту і культуру Білорусі. Турботу архієпископа про своє улюблене дітище – Могильовську семінарію – засвідчує також та обставина, що незадовго до своєї смерті він видає наказ і на майбутнє залишати кращих студентів при семінарії [1, с. 144], щоб та ніколи не відчувала нестачі в гідних вчителях.

У своєму архієрейському управлінні на теренах білоруських земель Георгій Кониський використав набутий в Україні адміністративний досвід як ректора Києво-Могилянської академії і настоятеля Києво-Братського монастиря. Значною мірою саме завдяки зусиллям преосвященного православне населення Речі Посполитої повернуло собі належний правовий і релігійний статус у

державі. Водночас його діяльність, спрямована на допомогу правлячим колам Російської імперії щодо приєднання уніатів до православ'я та русифікації церковного обряду, мала певні негативні наслідки для культурно-релігійної самоідентифікації українського та білоруського народу.

Отже, як свідчить вищенаведене, на сьогоднішній день представлена значна література щодо діяльності могольовських архіпастирів, вихідців з України. Існує низка різночасових узагальнюючих праць як вітчизняних, так і закордонних авторів. Проте варто відзначити певну диспропорцію в персоналізованій інформації щодо окремих могольовських ієрархів з українського духовенства. На цьому фоні найбільш виграшною постає особа Георгія Кониського, водночас постаті більшості інших удостоєні лише фрагментарних згадок в історичній літературі. З цих мотивів існує широкий простір для досліджень у цій сфері. Необхідні насамперед детальні наукові розвідки, присвячені маловідомим в історіографії архієреям, а в кінцевому результаті – комплексна праця, котра без конфесійної упередженості представить специфіку релігійного протистояння на теренах Могольовської єпархії та всебічно розкриє роль української церковної еліти у розвитку культури і духовності білоруського народу.

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа: [в 14 т.]. – Вильна, 1867. – Т. 2. – XV, 258, CI, 27 с. 2. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академию / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. I. – 370 с. 3. *Бантыш-Каменский Н. Н.* Историческое известие о возникшей в Польше Унии / Николай Бантыш-Каменский. – М., 1805. – 454 с. 4. *Буглаков М.* Преосвященный Георгий Конисский, Архиепископ Могилевский / Буглаков Михаил. – Минск: Виноград, 2000. – 656 с. 5. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – Київ: «Дніпро», 1993. – 447 с. 6. *Григорович И.* Жизнь Архиепископа Георгия Конисского / Иоанн Григорович // Собрание сочинений Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – СПб., 1861. – С. VII–LXVII. 7. *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). / Світлана Кагамлик. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2005. – 552 с. 8. *Кагамлик С.* Українські православні культурно-освітні осередки як спосіб інтелектуального згуртування (середина XVI–XVIII ст.) / С. Кагамлик // Українознавство – 2007. Календар-щорічник. – 2006. – С. 88–93. 9. *Кашуба М. В.* Георгий Конисский / Кашуба Мария Васильевна. – Москва: Мысль, 1979. – 173 с. 10. *Кашуба М. В.* Георгий Конисский і

його «філософський курс» [передмова упорядника] / М. В. Кашуба // Конисский Георгий. Філософські твори: у 2-х т. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5–42. 11. *Кашуба М. В.* Георгий Конисский – світогляд та віхи життя / Марія Василівна Кашуба. – К.: Укр. Центр дух. культ., 1999. – 228 с. 12. *Кошалеў М., Папоўская Т.* Да пытання развіцця культурных узаемазвязей беларускіх і украінскіх зямель у складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай / М. Кошалеў, Т. Папоўская // Український вимір: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-білоруські культурні зв'язки: історія і сучасність». – Вип. 2(7). – Чернівці: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – С. 53–56. 13. *Коялович М. О.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. О. Коялович. – Мн.: Лучи Софии, 1999. – 688 с. 14. *Матвійшин Я. О.* Нові матеріали до біографії Георгія Кониського (1717–1795) / Я. О. Матвійшин // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., – 1993. – Вип. 1. – С. 39–58. 15. *Мірановіч А.* Праваслаўная Беларусь / А. Мірановіч. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2009. – 352 с. 16. Могилевская епархия. Историко-статистическое описание. Могилев на Днепре, 1908. – Т. I. – Вып. II, Ч. I. – 415 с. 17. *Романова Н. И.* Книжное собрание святителя Георгия Конисского как часть историко-культурного наследия Украины и Беларуси / Н. И. Романова // Могилянські читання. – 2006. – С. 459–465. 18. *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / Харлампович К. В. – Т. 1. – Казань, 1914. – 878 с. 19. *Фошан Я. I.* Георгий Конисский як носій українських церковних і культурних традицій на теренах Білорусі. Автореф. дис.... канд. іст. наук: 09.00.12 / Я. I. Фошан. – К., 2011; 20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 128, оп. 1 друк., спр. 7, арк. 90–90зв. 21. *Цимбалістий П.* Українські культурно-релігійні впливи на Московщину / Петро Цимбалістий // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – Т. 181: Релігія в житті українського народу. – С. 157–178. 22. *Ćwikła L.* Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795 / Ćwikła Leszek. – Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2006. – 372 s. 23. *Mironowicz A.* Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku. / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. – 351 s. 24. *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001. – 352 s. 25. *Mironowicz A.* Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski / A. Mironowicz. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2004. – 112 s. 26. *Mironowicz A.* Sylwester Kossow – biskup białoruski, metropolita kijowski / A. Mironowicz. – Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1999. – 144 s. 27. *Skinner B.* The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia / Barbara Skinner. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 2009. – 295 pp.

VII. Науково-технічна еліта України

Олена Виноградова

Особливості формування науково-технічної еліти у Харківському технологічному інституті на початку ХХ століття

У статті розкрито основні напрями підготовки науково-педагогічних кадрів у ХТІ на початку ХХ століття. Висвітлено становлення нових поколінь учених з природничих наук як один із аспектів модернізації навчального процесу. Визначено статус стипендіатів Міністерства народної освіти для заняття професорських посад.

In the article the basic directions of training of scientifically-pedagogical personnel in the Kharkiv Technological Institute at the beginning of the 20th century are analyzed. The formation of new generations of natural scientists as one of the aspects of the process of educational modernization is presented. The status of grant holders of Department of people's education for employment of professorial positions is determined.

Першим у Наддніпрянській Україні вищим технічним навчальним закладом став Харківський практичний технологічний інститут (ХПТІ), який розпочав свою діяльність у 1885 році. З 1898 року отримав назву Харківський технологічний інститут (ХТІ). На початку ХХ століття серед нагальних питань, які вирішувалися керівництвом інституту, особлива увага приділялася вихованню молодих науковців. У зв'язку з інтенсивним розвитком промисловості в Україні виникла потреба у кваліфікованих інженерах, якістю підготовки яких залежала від науково-педагогічного складу. Впровадження нових підходів з удосконалення системи навчання та модернізації вищої технічної освіти є актуальним і в наш час. Історичний досвід організації навчального процесу та наукової діяльності в ХТІ є невід'ємною складовою розвитку української науки та освіти.

На жаль, у сучасній українській історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені підготовці до професорських звань у вищій технічній школі України на початку ХХ століття. Опосередковано ця проблема знайшла своє відображення у монографіях О. Є. Іванова, Є. П. Степанович, В. І. Онопрієнко [10, 19, 13, 14]. Монографія О. Є. Іванова присвячена організаційному устрою та діяльності російської вищої школи до 1917 року. Спеціальний розділ автор присвятив дипломованим фахівцям, підготовленим вищими навчальними закладами наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. «Підготовка професорів і викладачів вищої школи «Професорські стипендіати». Згадується досить коротко підготовка до професорських звань у ХТІ [10]. У другому розділі монографії Є. П. Степанович «Підготовка кваліфікованих кадрів» висвітлено становлення системи навчання, науково-допоміжних закладів при вишах, початок діяльності майбутніх науковців у студентських наукових товариствах [19]. У ювілейних виданнях, присвячених розвитку НТУ «ХПІ» менше уваги приділено початковому етапу діяльності професорів досліджуваного періоду, а більш повно розкрито діяльність інституту у підготовці науково-педагогічних кадрів у другій половині ХХ століття [12, 21, 22, 23, 24, 25]. Окремою публікацією, що присвячена професорським стипендіатам другої половини ХІХ – на початку ХХ століття, є стаття О. Н. Родного, в якій відображено лише особливості підготовки стипендіатів за кордоном [18].

Для розкриття заявленої теми залучено як опубліковані джерела, так і архівні матеріали. Відомості щодо організації

підготовки стипендіатів у ХТІ містяться у окремих постановках Міністерства народної освіти. Зокрема, «Положення Харківського технологічного інституту» від 16 квітня 1885 р. та «Положення про порядок відбору і підготовки кандидатів у стипендіати Міністерства народної освіти для заняття посад професорів у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти» за 1911 р., що були надруковані в «Известиях» ХТІ [16, 17].

Особливо важливими для розкриття теми стали документи Державного архіву Харківської області (ДАХО) та архіву Національного технічного університету «Харківського політехнічного інституту». Зокрема, особові справи викладачів допомогли одержати фактичний матеріал про наукову діяльність учених інституту. Аналіз особистих справ дозволив більш широко розкрити діяльність не лише професорів інституту, але й діяльність лаборантів з числа яких, в значній мірі, формувалася контингент стипендіатів [1–8]. Отже, аналіз наукової літератури доводить, що проблема підготовки науково-педагогічних кадрів з природничих наук вищої школи на початку ХХ ст. залишається маловивченою.

Мета статті – на основі опрацювання наукової літератури та залучення архівних документів дослідити підготовку молодих науковців до здобуття професорських звань у Харківському технологічному інституті на початку ХХ століття, зокрема в галузі природничих наук.

З другої половини ХІХ ст. відбувалися серйозні зміни організаційних форм, темпів і масштабів досліджень у природничих науках. Для цього періоду характерно розширення обсягу викладання природничих дисциплін, що потребувало збільшення професорсько-викладацького корпусу. «Університетський статут 1863 року» передбачав залишати молодих людей для підготовки до професорського звання [20, с. 18]. Підготовка нового покоління науковців відбувалася як в самому ХТІ, так і в інших вищих навчальних закладах Російської імперії.

Забезпечення кваліфікованими викладацькими кадрами стало нагальною потребою від початку діяльності ХТІ. Передбачалося фінансове забезпечення поповнення кадрового складу, зокрема, через здобуття професорських звань. Згідно п. 6 Уставу за 1885 р.: «суми, що асигнуються на посилення засобів інституту можуть бути використані, з дозволу очільника навчального округу, на видачу стипендій інженер-технологам, що залишаються при інституті для підготовки до викладацької діяльності» [16, с. 2].

Характерною особливістю вищої технічної школи в Російській імперії на початку ХХ століття було поповнення кадрового потенціалу власними випускниками. Винятки становили Ризький політехнікум (переважно стипендіати університетів (69 %) і Томський технологічний інститут, де викладали вихованці Харківського технологічного інституту (43 %). Відповідно до формулярних списків п'яти інженерних інститутів Російської імперії Міністерства народної освіти кадровий потенціал за період 1899–1915 рр. складався: магістри і доктори університетів – 33 % (41 особа), стипендіати Харківського інституту – 21 % (26 осіб) і Санкт-Петербурзького – 13,6 % (17 осіб) технологічного інституту, Московського технічного училища 13,6 % (17 осіб), Ризького політехнікуму 5,6 % (7 осіб). Решта випускників 12,6 % (16 осіб) Петербурзького гірничого інституту та Інституту шляхів сполучення і Цивільних інженерів, Київського політехнікуму, Інженерної академії [10, с. 211–212]. Аналіз свідчить, що за період 1899–1915 рр. у вищій технічній школі Російської імперії кожен п'ятий викладач був колишнім стипендіатом ХТІ. Виявилось, що серед викладачів Томського технологічного інституту майже половина припадала на випускників ХТІ. Отже, Харківський технологічний інститут забезпечував не лише власний кадровий потенціал, а і поповнював викладачами новостворений Томський технологічний інститут.

Важливою складовою організації навчання стипендіатів до професорського звання стала їх підготовка у країнах Західної Європи. Особлива увага приділялося проведенню досліджень за хімічною спеціалізацією в університетах Німеччини. Студенти стажувалися в Лейпцизькому університеті, у Вищій технічній школі Мюнхена, Вищій технічній школі Берліна, Страсбурзькому і Мюнхенському університетах, а також у Цюріхському та Вюрцбурзькому університетах. Серед студентів, які готувалися до професорських звань були і представники ХТІ. Найбільш популярним серед молодих науковців став Лейпцизький університет та фізико-хімічний інститут при цьому університеті, в якому працював В. Ф. Оствальд [18, с. 159–160].

Питання підготовки молодих науковців постійно вирішувалося керівництвом інституту на засіданнях навчального комітету. Так, 25 квітня 1897 р. директор В. Л. Кірпічов виступив з доповіддю про необхідність організації підготовки осіб до професорської діяльності, зумовленої недостатнім числом викладачів. Міністерство народної освіти погодилося виділити значну суму для закордонних відряджень з метою підготовки до професорського звання. Підготовлено інструкцію, якою стипендіати керувалися при здобутті кваліфікації. Обов'язковим було подання звіту стосовно відряджень. Оплата на відрядження виділялася зі спеціальних коштів інституту. Отже, ще у 1897 р. В. Л. Кірпічов ініціював створення докладної інструкції для підготовки стипендіатів до професорського звання [8, арк. 15].

Вже наступного 1898 р. Міністр народної освіти запропонував навчальному комітету ХТІ рекомендувати двох–трьох студентів із числа найкращих, які закінчили курс в інституті і могли бути зараховані з початку 1899 р. у стипендіати для підготовки до професорської діяльності. Розмір стипендії був встановлений Міністерством до 2000 крб. для осіб, які відряджалися за кордон, і до 1500 крб. для тих, хто займався практикою на заводах Російської імперії чи готувався при вітчизняних навчальних закладах. При складанні положення, підготовленого Міністерством

народної освіти у 1911 р., сума виплат стипендіатів не була змінена [7, арк. 65].

На початку ХХ століття керівництво інституту неодноразово зверталось до Міністерства народної освіти з проханням про розширення фінансування. Однією із головних причин стало збільшення викладацького корпусу інституту за рахунок стипендіатів, які поверталися з-за кордону. Так, відповідно до відомостей Міністерства народної освіти за 1904 р., ХТІ відпущено: на утримання особового складу – 135 423 крб. 30 коп., на підготовку професорів та викладачів 11 433 крб. 33 коп., на збільшення утримання навчально-допоміжного персоналу 8 468 крб. 80 коп. [15, с. 61].

Згідно розпорядження Міністерства народної освіти 1903 р., стипендіати, відряджені за кордон для підготовки до викладацької діяльності, повинні були представити тричі на рік представити до навчальних комітетів інститутів звіти про свої заняття, що свідчить про систему жорсткого контролю з боку міністерства; від 1911 р. від стипендіатів вимагалися звіти лише двічі на рік [6, арк. 62].

У 1912 р. для своєчасного заміщення професорських посад у вищих технічних інститутах Міністерство народної освіти рекомендувало поряд з уже чинним порядком залишення молодих науковців для підготовки до професорського звання, в окремих випадках надавати відрядження за кордон. Разом з цим передбачалося в навчальних закладах Західної Європи організувати спеціальні курси для підготовки осіб, які отримали вищу технічну освіту. Тоді такі курси були відкриті у м. Карлсруе (Німеччина) з предметів, які викладалися на механічному та хімічному відділеннях вищих технічних закладів [11, арк. 62].

«Положення про порядок відбору та підготовки кандидатів у стипендіати Міністерства народної освіти» 1911 р. встановлювало загальні вимоги і порядок відбору стипендіатів для підготовки до професорської діяльності. Ще під час навчання професори інституту виокремлювали найбільш здібних студентів, які виявляли інтерес до науки і прагнули до викладацької діяльності [17, с. 1–3]. Отже, у 1911 р. було розроблено чітке положення, яке детально регламентувало процес підготовки кандидатів до посідання професорських посад.

Підготовка кваліфікованих кадрів посідала чільне місце і в подальшій діяльності інституту. Зокрема, в проекті статуту ХТІ, розробленого навчальним комітетом у 1915 р., передбачено вимоги до осіб, що готувалися до професорської діяльності. Так, цій проблемі присвячений окремий розділ статуту «Особи, що готуються при інституті до наукової та викладацької діяльності» [5, арк. 10].

На початку ХХ століття за кордоном проходили стажування молоді науковці ХТІ: О. П. Ситніков, П. М. Лашенко, П. Є. Попов, О. В. Серб Г. М. Гулінов, С. О. Фокін, М. І. Кузнєцов та інші.

Штатний лаборант при лабораторії поживних речовин О. П. Ситніков у 1900 р. після повернення з відрядження (Німеччина) представив звіт про свої заняття і програму курсу бактеріології бродіння. Лаборант при хімічній лабораторії П. М. Лашенко у 1903 р. вивчав постановку практичних занять з фізики та хімії у фізико-хімічному інституті в професора В. Ф. Оствальда у Лейпцигу. Штатний лаборант П. Є. Попов у 1909–1910 рр. стажувався в лабораторії органічної хімії професора А. Р. Ганча в Лейпцигу. Лаборант при хімічній лабораторії О. В. Серб у 1911 р. працював у професора К. Ельбса у Гессені (Німеччина), де ознайомився з методами

електрохімічних робіт та введення цих методів у практичні роботи з органічної хімії [9, арк. 6; 6, арк. 13].

Одним із видатних науковців ХТІ на початку ХХ століття був Григорій Миколайович Гулінов. Після закінчення інституту він працював у 1903 р. лаборантом у лабораторії фарбувальних і органічних речовин ХТІ. Після закінчення інституту за спеціалізацією «фарбувальна технологія» отримав рекомендацію для підготовки до професорської діяльності і залишився асистентом при кафедрі технології органічних і фарбувальних речовин у професора О. П. Лідова. При цьому Г. М. Гулінов керував практичними заняттями за цією технологією. У 1905 р. за рекомендацією професора О. П. Лідова отримав відрядження за кордон для роботи в лабораторіях і для огляду пігментних фабрик терміном на два роки. За період закордонного відрядження працював: у Празі, над вивченням реакцій для розпізнавання штучних органічних фарб, у Базелі досліджував структурні жовті сірчані фарби, в Мюльгаузені над вивчав ейродіни. Окрім того, ознайомився з діяльністю десяти вищих навчальних закладів Німеччини, Австрії, Швейцарії, Франції та Італії. У подальшому, з 1925 р. – професор ХТІ, завідувач кафедрою технології анілінових барвників і проміжних продуктів [1, арк. 14, 15].

Становлення Сергія Олексійовича Фокіна, провідного фахівця в галузі технології органічних речовин, пов'язано із ХТІ. У 1903 році на прохання О. П. Лідова молодого науковця відправлено у закордонне відрядження на два роки, де він вивчав постановку жирового виробництва. У Цюрихському політехнікумі він прослухав курс мінеральної технології вибухових речовин та будівельних матеріалів, фарбування та фарбувальні пігменти, а також курс технічної електрохімії. Працював у Цюриху із жирами та маслами. Займався розробкою теми «Про розщеплення жирів ензимами». Крім лекцій і занять у лабораторії, здійснив екскурсії на заводи: цементні, цегельні, сірчаної кислоти, фарбувальні та інші. С. О. Фокін у 1904 р. працював у Карлсруе, під керівництвом професора К. О. Енглера, ознайомився з технологією нафтового виробництва. Після закінчення представив звіт про результати наукових занять, які розпочав у Берліні в лабораторії професора Вітте (Шарлоттенбурзький політехнікум), а продовжував у Цюриху, працюючи в приватній лабораторії Діссера. Після позитивного відгуку професора О. П. Лідова звіт про відрядження надав керівнику Харківського навчального округу. У подальшому – з 1908 р. отримав звання професора інституту. Однак, у 1909 р. С. О. Фокін отримав призначення у Донський політехнічний інститут (Новочеркаськ), а в 1913–1917 рр. працював у Київському політехнічному інституті [4, арк. 9, 36].

Мефодій Іванович Кузнецов після закінчення ХТІ у 1904 році залишився для підготовки до професорської діяльності за рекомендацією професора О. П. Лідова. На початку наукової діяльності, як стипендіат Міністерства народної освіти, працював у хімічній лабораторії інституту за спеціальністю «аналіз газів». Результатом його роботи став новий хімічний прилад власної конструкції – ексикатор для висушування газів фосфорним ангідридом. Спільно з С. О. Фокіним у лабораторії органічних і фарбувальних речовин ХТІ М. І. Кузнецов працював за темою «Електролітичне відновлення олеїнової кислоти в стеаринову», а також «Утворення формальдегіду при неповному горінні метилового спирту за присутності каталізаторів». Поряд з цим займався вивченням властивостей і хімічних перетворень, що зазнають азотисті метали: магній, мідь, бор. Стажувався

з вивчення газової справи у лабораторії відомого німецького вченого В. Гемпеля у Дрезденському політехнікумі. Близько місяця присвятив постановці дослідів у великому масштабі на фабриці «Хьюго Бланк» у Берліні. Результатом цих дослідів стало запровадження на цій фабриці, розробленого М. І. Кузнецовим способу виробництва формаліну. Після смерті професора О. П. Лідова у 1919 р. очолив кафедру технології органічних і фарбувальних речовин ХТІ. У подальшому М. І. Кузнецов – професор ХТІ, в. о. ректора інституту 1920–1921 рр. [3, арк. 25, 31].

Таким чином, підготовка кваліфікованих кадрів для наукової і викладацької діяльності стала одним із ключових завдань, які вирішувалися керівництвом ХТІ. На початку ХХ ст. була створена досить ефективна система підготовки найбільш здібних випускників інституту до професорської діяльності. Відбір стипендіатів проводився на конкурсній основі. Існувала досить жорстка система звітності стосовно закордонних відряджень. Керівництво інституту виділяло кошти для відряджень лаборантів з метою підвищення кваліфікації у вищих навчальних закладах Російської імперії та за кордоном, на участь у наукових з'їздах. Згодом лаборанти призначалися стипендіатами Міністерства народної освіти та розпочинали власну наукову діяльність. Тому, вже на початку ХХ століття значна частина викладачів і професорів інституту були випускниками ХТІ. Система підготовки молодих науковців стала найбільш ефективною формою забезпечення кваліфікованим викладацьким складом вищої технічної школи та відповідає вимогам того часу.

1. Архів НТУ «ХПІ». – Ф. Р 4203, Оп. 4, Спр. 232. – Дело Гулинова Григория Николаевича, 1932 р., 36 арк. 2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 770, оп. 1, спр. 465: Журнали Учебного комитета Харьковского технологического института, 1903 р., 111 арк. 3. ДАХО. – Ф. Р 1682, оп. 2, спр. 169: Дело о службе лаборанта Мефодия Ивановича Кузнецова, 1904 р., 195 арк. 4. ДАХО. – Ф. Р 1682, оп. 2, спр. 343: Личное дело Сергея Алексеевича Фокина, 1905 р., 119 арк. 5. ДАХО. – Ф. № 770, оп. 1, спр. 805: Проект устава Харьковского технологического института выработанный учебным комитетом в 1915 г., 14 арк. 6. ДАХО. – Ф. 770, оп. 1, спр. 465: Журнали Учебного комитета Харьковского технологического института, 1903 р., 111 арк. 7. ДАХО. – Ф. № 770, оп. 1, спр. 305: Журнал Учебного комитета Харьковского технологического института, 1898 р., 95 арк. 8. ДАХО. – Ф. № 770, оп. 1, спр. 277: Журнали Учебного комитета Харьковского технологического института, 1897 р., 80 арк. 9. ДАХО. – Ф. 770, оп. 1, спр. 690: О командировании преподавательского персонала за границу и в пределах России, 1911 р., 25 арк. 10. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М.: Наука, 1991. – 392 с. 11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. № 2162, оп. 2, спр. 103: Докладная записка директора Харьковского технологического института по вопросу о специализации учебной программы института, 1912 р., 68 арк. 12. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку. 1885–2010 / В. І. Николаенко, В. В. Кабачек, С. І. Мешкова та ін. – Х.: НТУ «ХПІ», 2010. – 408 с. 13. Оноприенко В. І. Становление высшего технического образования на Украине / В. И. Оноприенко, Т. А. Щербань. – К.: Наук. думка, 1990. – 140 с. 14. Оноприенко В. І. Історія української науки XIX – XX століть / В. І. Оноприенко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с. 15. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1904 г. // Известия Харьковского Технологического института Императора Александра III. Т. 2 Под ред. М. Д. Пильчикова. – Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1906. – С. 1–61. 16. Положение о Харьковском Практическом Технологическом институте // Известия Харьковского Технологического института Императора Александра III. – Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1905. – Т. 1 – С. 1–11. 17. Положение

о порядке выбора и подготовке кандидатов в качестве стипендиатов Министерства Народного Просвещения, для занятия должностей профессором в высших учебных заведениях Министерства народного Просвещения / Известия ХТИ Т. 7 / Изд. под ред. проф. И. А. Красуского. – Х.: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1911. – С. 1–3. **18.** Родный А. Н. Институт стажировок в профессиональном сообществе российских химиков / А. Н. Родный // Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Годичная научная конференция, 2008. – М.: ИДЭЛ, 2009. – С. 159–160. **19.** Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX века) / Е. П. Степанович – К.: Наук. думка, 1991. – 100 с. **20.** Университетский устав 1863 г. – СПб.: Тип. Огизко,

1863. – 128 с. **21.** Харьковский политехнический. История развития 1885–1985 / [отв. ред. Н. Ф. Киркач и др.]. – Х.: Изд-во ХГУ, 1985. – 223 с. **22.** Харьковский химико-технологический институт им. С. М. Кирова. 1885–1940 / [сост. М. И. Кузнецов [и др.]; отв. ред. Н. М. Павлушкин]. – Х.: ХХТИ, 1941. – 77 с. **23.** Харківський політехнічний: події і факти / [під ред. Ю. Т. Костенка]. – Х.: Прапор, 1999. – 336 с. **24.** Харьковский политехнический на рубеже тысячелетий / Л. Л. ТОВАЖНЯНСКИЙ, В. И. Николаенко, В. В. Морозов, Ю. Д. Сакара. – Х.: Прапор, 2000. – 384 с. **25.** Харьковский политехнический. Ученые и педагоги / Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко и др. – Х.: Прапор, 1999. – 352 с.

Анна Гелеш

Професор Т.П. Губенко – видатний учений у галузі теорії електричних машин

У статті визначено внесок видатного вченого, багатолітнього завідувача кафедри електричних машин Львівського політехнічного інституту, заслуженого діяча науки і техніки, доктора технічних наук, професора Т. Губенка у розвитку теорії електричних машин і електроприводу. Розкрито процес становлення напрямків його наукової діяльності у Львові, зокрема, у галузі автоматизації нафтової промисловості. Висвітлено доробок науково-дослідної лабораторії автоматики і автоматизованого електроприводу (НДЛ-4), створеної за ініціативою професора Т. Губенка.

In the article the contribution of an outstanding scientist, long head of the department of electrical machines of the Lviv Polytechnical Institute, Honored Worker of Science and Technology, PhD, Professor T. Gubenko to the development of the theory of electric machines and electric drive in Western Ukraine is determined. The process of formation and direction of his scientific work in Ukraine, particularly in the field of automation of the oil industry is shown. The scientific heritage research of the laboratory of automation and automated electric (RL-4) created after the initiative of Professor T. Gubenko is underlined.

Розвиток механізації та електрифікації країни в умовах першого етапу науково-технічної революції (60-ті рр. ХХ ст.) виявив необхідність у створенні та розвитку електромашинобудування, створенні електромашин практичного промислового значення: генераторів електричної енергії, електродвигунів спочатку постійного струму, а згодом, з розвитком змінного струму і створенні трифазної системи, генераторів, трансформаторів та короткозамкнених асинхронних двигунів. А потреба у відповідних наукових кадрах зумовила створення електромеханічного факультету у Львівському політехнічному інституті.

Витоки електромеханічного факультету сягають кінця XIX ст., хоча остаточно він сформувався у 1962 р. Кафедри електромеханічного факультету існували з вересня 1944 р. після відродження Львівського політехнічного інституту з широким профілем підготовки спеціалістів та належали раніше до електротехнічного факультету. У 1952 р. з електротехнічного факультету відділився радіотехнічний, у 1956 р. електротехнічний факультет перейменовано в енергетичний, а в 1962 р. з енергетичного відділився електромеханічний факультет із кафедрами: «Електричні машини», «Електропривід і автоматизація промислових установок» і «Теоретична та загальна електротехніка» [2].

За довгу історію свого існування факультет пережив чимало світлих та важких років. Та наперекір випробуванням долі він працював і розвивався, що з успіхом відбувається і надалі. У цьому велика заслуга його науково-педагогічних працівників, відданих своїй справі висококваліфікованих спеціалістів. Серед найкращих – немало світлих імен тих, що вже відійшли або ще працюють. До них необхідно віднести багатолітнього завідувача кафедри електричних машин, організатора аспірантури при цій кафедрі та у Львівській філії Академії наук України, заслуженого діяча науки і техніки, видатного вченого в галузі електричних машин і

електроприводу, доктора технічних наук, професора Тихона Павловича Губенка.

Професор Т. Губенко народився 26 серпня 1896 р. у м. Конотопі Сумської області в українській родині, де цінувалась любов до праці, рідної землі, справедливість, щирість, високе почуття обов'язку та народні традиції. У 1913 р. закінчив Конотопське комерційне училище, в наступному році поступив на електромеханічне відділення Петроградського політехнічного інституту, але у зв'язку з призовом в армію у 1916 р. перервав навчання. Після повернення з армії навчався у Київському політехнічному інституті на електротехнічному факультеті (1922–1927 рр.) [3].

З 1932 р. завідував кафедрою електрообладнання промислових підприємств, а через три роки виконував обов'язки професора у Харківському електротехнічному інституті. Паралельно він працював в Електропромі, де керував проектуванням електрообладнання нових гігантів соціалістичної індустрії – прокатних станів «Запоріжсталі» і металургійних заводів Донбасу [8].

З 1938 р. Т. Губенко призначений завідувачем кафедрою промислового використання електричної енергії у Середньоазіатському індустріальному інституті в Ташкенті. Тут він займався питаннями регулювання і зупинки електричних двигунів. Ця робота в подальшому зайняла центральне місце в його науковій діяльності.

Під час Великої Вітчизняної війни вчений працював на громадських засадах начальником проектного бюро металургійного заводу «Узбексталь» в Беговаті, а у період з 1941 до 1947 рр. був членом Президії і вченим секретарем Ради Узбецького Науково-інформаційного технічного товариства. Багато сил та енергії він вклав в організацію електропостачання оборонних підприємств Узбекистану і запуску нових агрегатів промислових підприємств. Під його керівництвом та за його участі було запроєктовано електрообладнання Узбецького металургійного заводу [11].

Верховна Рада Узбекиської РСР високо оцінила заслуги професора Т. Губенка та нагородила його почесною грамотою за активну участь в будівництві промислових підприємств республіки, а в 1944 р. йому присвоєно звання Заслуженого діяча науки і техніки УзРСР.

У 1947 р. Т. Губенко приїхав до Львова і з того часу безсумнівно працював у Львівському політехнічному інституті на посаді завідуючого кафедрою електричних машин. Завдяки його науковій роботі та педагогічній діяльності кафедра почала зростати. Тут він створив свою наукову школу в області теорії електричних машин.

18 березня 1949 р. відбувся захист кандидатської дисертації заслуженим діячем науки і техніки Т. Губенком на тему «Динамічне гальмування індукційних машин». У своїй дисертаційній роботі Тихон Павлович дав струнку узагальнену теорію векторних і кругових діаграм індукційної машини, глибоку і здорову критику ряду робіт по динамічному гальмуванню і запропонував свої методи, які б дозволили будувати кругові діаграми насичених машин, швидко і досить точно визначати гальмівні моменти та час гальмування [9].

У 1950 р. Т. Губенко був затверджений професором кафедри «Електричні машини». Після захисту докторської дисертації у 1955 р. йому присвоєно вчений ступінь доктора технічних наук. А в період з 1956 до 1959 рр. професор займав посаду декана енергетичного факультету, очолював лабораторію автоматизованого електроприводу машинознавства і автоматики АН УРСР та завідував лабораторією автоматизованого електроприводу ЛПІ, яка зробила значний внесок в автоматизацію процесів буріння і нафтодобування [7].

Окрім навчання і методичної роботи під керівництвом Т. Губенка кафедра забезпечувала тісні зв'язки з промисловістю, виконувала науково-дослідні роботи в напрямку удосконалення електричних машин і трансформаторів, а також у галузі розв'язання конкретних завдань для промисловості і частково – для нафтової, металообробної і металургійної.

Наукова діяльність видатного професора у Львові була продовженням робіт, розпочатих ще за межами України. Це стосується, зокрема, й наукових інтересів професора в галузі автоматизації нафтової промисловості, адже в той час Прикарпаття було одним із основних джерел енергоносіїв Радянського Союзу. Відомими були такі газопроводи, як: Дашава-Київ, Дашава-Москва, Дашава-Мінськ, Дашава-Ленінград. Вони сприяли газифікації Європейської частини СРСР [7].

Автоматизація процесів буріння вимагала вирішення важливої теоретичної проблеми: аналізу і синтезу систем автоматичного регулювання, що включає в себе ланку з розподіленими параметрами, якою є колона бурильних труб. На той час ця теорія тільки зароджувалась у роботах Г. Ароновича, А. Соколова, Я. Цинкіна. А наприкінці 40-х – початку 50-х років Т. Губенко та вчені з його наукової школи розробили теорію, яка мала практичну реалізацію. Створена модель колони бурильних труб викликала багато дискусій та суперечок. Заснований професором Т. Губенком напрям стосовно таких систем у бурінні та нафтодобутку інтенсивно розвивала бакинська школа під керівництвом академіка А. Ефендізаде та члена-кореспондента АН АзРСР Я. Кадимова.

Т. Губенко та його наукова школа на початку 50-х років розробили теорію, яка дала вичерпні відповіді на низку проблем динаміки систем автоматичного регулювання з

розподіленими параметрами, що дозволило здійснити їх практичну реалізацію. Але основним напрямом наукових досліджень кафедри в цей час стають електричні машини. Розроблялась теорія індукційних машин з високим ступенем використання активних матеріалів. Запропонована ідея спрямлення характеристики намагнічування сталі з одночасним перенесенням початку координат і на цій основі розроблено метод розрахунку режимів і характеристик індукційних машин. Значним досягненням в теорії індукційних машин були роботи з дослідження несиметричних режимів, які значною мірою дали розв'язок даної проблеми та відкрили дорогу до практичного застосування цих режимів у приводах різноманітних механізмів.

До наукових досліджень залучались талановиті студенти й аспіранти. В аспірантурі професора Губенка у Львівській політехніці та у Львівській філії АН УРСР постійно навчалось 5–6 аспірантів. Вихована ним наукова школа нараховує понад 25 кандидатів наук, з яких ціла низка стала надалі докторами наук, зокрема, П. Бразаускас, Р. Фільц, В. Фокін, В. Чабан, Л. Глухівський, М. Яцун, Ю. Чучман, В. Маляр, Р. Гаврилюк. Вихованці Т. Губенка склали ядро кафедри електричних машин електромеханічного факультету. Багато з них стали видатними вченими і керівниками підприємств електротехнічної галузі. Серед них С. Тимошик – директор Лисівського турбогенераторного заводу, Рахманейко – головний інженер ЛЕЗ ЛЕО «Електросила», В. Куліш – директор Запорізького заводу «Перетворювач», М. Бікі – генеральний конструктор ВАТ «Запорізьтрансформатор», Кириленко та багато інших [6].

З 1957 р. Т. Губенко очолює Вчену раду, що приймала до захисту кандидатські та докторські дисертації з електротехнічних спеціальностей. Ця Рада була одним із загальносоюзних центрів підготовки та атестації наукових кадрів. Тут захищали дисертації вчені з України, Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Молдавії, Литви, Латвії, Естонії та Росії, включаючи Москву [6]. Захищали свої дисертаційні роботи і викладачі та майбутні керівники кафедри ЕМА, які зробили вагомий внесок у розвиток, становлення і наукову роботу кафедри.

Видатні досягнення кафедри в галузі моделювання електромеханічних систем, розробки заглиблених електроприводів для нафтової промисловості і систем автоматизації стали підставою для створення при кафедрі електричних машин у 1958 р. базової лабораторії Станіславського раднаргоспу (тепер Івано-Франківськ). У 1959 р. із звичайної лабораторії кафедри утворилась галузева науково-дослідна лабораторія (НДЛ-4) автоматики і автоматизованого електроприводу під керівництвом доктора технічних наук Тихона Губенка [5].

Основними напрямками роботи лабораторії НДС-4 автоматики і автоматизованого електроприводу були: автоматизація процесів буріння; автоматизація нафтовидобування; автоматизація технологічних процесів в машинобудуванні; створення спеціальних електричних машин агрегатів і електроприводу.

В 1964 р. лабораторією розроблено, виготовлено і проведено промислові випробування в Долинській конторі буріння дослідного промислового зразку автомата-оптиматора для турбінного способу буріння. А також, розроблена, виготовлена і досліджена на промислі система комплексної автоматизації і диспетчеризації I-ї ділянки нафтовидобутку НПУ «Радченково», яке дозволяло автоматизувати і телемеханізувати процеси по видобутку, збору і транспорту

нафти на даній ділянці нафтовидобутку. В результаті чого річна економія за 1964 р. склала 13,5 тис. крб. [13, арк. 190].

Великий обсяг науково-дослідної роботи виконувала НДС-4 протягом 1965–1966 рр. Так, наприклад, у звітному періоді розроблено, виготовлено і випробувано промислові зразки трьох приладів для контролю основних параметрів глинистого розчину при бурінні свердловин: ротаційний віскозиметр АВР-Л2, ваговий плотномір ЦВ-Л2 та індукційний електромагнітний розходомір РЕІК-Л1. А також, два прилади для контролю якісних параметрів глинистого розчину – «Солемір типу ІЕП-ЛЯ» та «Електронний рН-метр, конденсаторний (ферорезонансний) пусковий пристрій». Дослідний зразок пристрою у 1966 р. знаходився в експлуатації на траулері «Нептун». Установка цього пристрою рекомендована на всіх серійних суднах проекту 394 [14, арк. 143].

Огляд архівних матеріалів дозволив виділити ряд заходів, що були виконані НДС-4 у досліджуваній період:

1. Розроблено оригінальну систему контролю витрат нафти з диспетчерського пункту, економічний ефект від впровадження телемеханізації на промислах НПУ «Борисланафта» складав по промислу № 1 – 42 тис. крб. і по промислу № 2 – 33 тис. крб. на рік.

2. Створено і випробувано в промислових умовах конструкцію виконавчого пристрою електроприводу для подачі долота при бурінні нафтових свердловин, яка дозволяла скоротити в 4–5 разів витрати часу на включення і відключення виконавчого пристрою, скоротити вдвічі персонал, який проводив ці операції і в декілька разів зменшити час, необхідний для піднімання інструменту. Кінематичну схему пристрою запропоновано заводу «УРАЛМАШ» для освоєння і впровадження на бурових станках, що випускалися заводом.

3. Розроблено і виготовлено компонентний розходомір для вимірювання витрат окремих компонентів в газованій пульпі. Розходомір випробувано на Роздольському гірничо-хімічному комбінаті і рекомендовано до впровадження.

4. Розроблено і створено привід змінного струму з широким діапазоном регулювання швидкості (1:200) і абсолютною твердістю (жорсткістю) механічних характеристик. Дослідно-промисловий зразок приводу виготовлявся Александрівським електромеханічним заводом.

5. Розроблено і виготовлено спеціальну електромашинну установку з регулятором рівня потужності для лабораторних робіт по дослідженню режимів буріння.

6. Для забезпечення надійної роботи системи телемеханізації свердловин, виготовлено комплект телеапаратури диспетчерського пункту і апаратуру контрольних пунктів, які впроваджені в НПУ «Долинанафта».

7. В галузі електробуріння вивчено питання впливу навантаження на долото та вплив швидкості обертання долота на показники буріння [14, арк. 145].

Таким чином, НДЛ-4 стала складовою частиною спеціального конструкторського бюро і виконувала роботи на замовлення великих підприємств Москви, Липецька, Києва, управління нафтопроводу «Дружба» та інших.

Але розпад Радянського Союзу спричинив кризу у багатьох виробничих структурах, що були об'єднані спільними угодами, замовленнями тощо. Охопила ця криза і НДЛ-4. Припинилось фінансування замовлень, а нових не було. Тож, лабораторія запропонувала свої послуги 32 підприємствам Львова і області. І замовники знайшлися. Директор Львівського комбінату хлібопродуктів М. Мазур

запропонував зробити замість механічної ваги електронну. Згодом, завдяки наполегливості старшого наукового співробітника лабораторії В. Грінця, електронна вага на базі тензодавачів і мікропроцесорних перетворювачів була створена і виявилась настільки вдалою, що за два роки в лабораторії було виготовлено та встановлено на підприємствах Львова і області 17 ваговимірювальних комплексів [5].

Значним кроком у розвитку теорії електричних машин була розробка математичної теорії електромеханічних перетворювачів з нелінійними електромагнітними зв'язками, започаткована Т. Губенком й розвинена у працях Р. Фільца та Л. Глухівського. Вона базувалася на узагальненому математичному підході, який, зокрема, вперше в електромеханіці використовував поняття динамічних електромагнітних параметрів. Була створена теорія усталених режимів, стаціонарних і перехідних процесів. На базі цієї теорії розроблені моделі окремих типів електромеханічних перетворювачів у різних режимах їх роботи. З використанням названого підходу в подальшому була розроблена теорія електромашинно-вентильних систем та вдосконалені чисельні методи розрахунку електромеханічних перетворювачів, доведені до практичного використання у вигляді комп'ютерних програм. Тому ці роботи набули широкого впровадження у практиці багатьох проектних організацій та електромашинобудівних підприємств.

Завершені роботи у названих напрямках успішно впроваджені на підприємствах Міністерства нафтової промисловості СРСР, в Україні і західному Сибіру, на металургійних комбінатах в Маріуполі і в Липецьку. Варто згадати також роботи в галузі автоматичного контролю параметрів різноманітних технологічних процесів. Розпочато перспективні роботи, які пізніше дали вагомі результати, в напрямі створення електродвигунів з інфранизькими швидкостями обертання, а також вентильних двигунів постійного струму для приводу коліс транспортних засобів та космічної техніки.

Авторитет науки, що розвивалася під егідою професора Т. Губенка, високий рівень спеціалістів-випускників кафедри, сприяли створенню у Львівській політехніці електромеханічного факультету, організованого у 1962 р. особистими зусиллями професора. Він був його першим деканом [4].

8 квітня у 1971 р. після важкої хвороби на сімдесят п'ятому році життя помер видатний учений і педагог професор Тихон Павлович Губенко.

Поряд з великою науковою роботою професор Т. Губенко завжди приймав активну участь в суспільному житті інституту і міста Львова. Він був членом ряду Вчених рад, головою об'єднаної Вченої ради електромеханічного і енергетичного факультетів, неодноразово був обраний депутатом Львівської міської ради депутатів трудящих [11].

Професор Т. Губенко є автором більше 100 наукових робіт, навчальних посібників та отримав 8 авторських свідоцтв на винаходи. Під його керівництвом підготовлено 50 наукових працівників, з них 34 – для ЛПІ. Він назавжди залишився в пам'яті науковців та інженерів електроенергетичної галузі як видатний вчений, педагог, ентузіаст і організатор науки.

Таким чином, на основі аналізу опублікованих матеріалів в науково-технічній та публіцистичній літературі нами висвітлено роль і внесок відомого вченого, активного громадського діяча, професора у розвиток науки і техніки ЛПІ, котрий створив

наукову школу в області теорії електричних машин. Відповідно до потреб народного господарства, зокрема розвитку механізації та електрифікації країни в умовах першого етапу науково-технічної революції (50–60-ті рр. XX ст.) необхідним було створення та розвиток електромашинобудування і створення електричних машин промислового значення. Особливої ваги набула наукова робота в області автоматизації нафтової промисловості в Західній Україні.

1. Анохин П. К. Верю таланту / П. К. Анохин // Наука сегодня. – М.: Наука, 1969. – С. 257–260. 2. Буцко М. І., Кипаренко В. Г. Державний університет «Львівська політехніка» 1844–1994 / М. І. Буцко, В. Г. Кипаренко. – Львів: Видавництво ДУ «Львівська політехніка», 1994. – 145 с. 3. Губенко Тихон Павлович // Буцко М. І. Відомі вчені Державного університету «Львівська політехніка» (1844–1994 рр.): біогр. довід. – Л., 1994. – С. 44–47. 4. Губенко Тихон Павлович: [проф., декан енерг. ф-ту ЛПІ (1956–1959 рр.)]. Львівщина та львів'яни: енциклопед.-біогр. довід. / [упоряд.: Л. С. Василенко, М. В. Войтович, В. М. Губенко [та ін.]]. – Л., 2004. – Вип. 2. – С. 407.

5. Друге народження НДЛ-4 // Львівський політехнік, 1996. – 15 березня. – С. 6. 6. Кафедрі «Електричні машини та апарати» Національного університету «Львівська політехніка» 75 років // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2003. – № 485: Електроенергетичні та електромеханічні системи. – С. 3–10. 7. Пендерецька М. Життя прожити – не поле перейти: [про проф. Т. Губенка] / М. Пендерецька. Львівський політехнік, 1996. – 30 серпня. – С. 8. 8. Професор Т. П. Губенко: [до 70-річчя з дня народження та 40-річчя творч. діяльн.]. // Електричність, 1966. – № 12. – С. 83. 9. Pakima V. Цінна робота: [про захист канд. дис. Т. П. Губенком] / В. Ракіта. // Радянський студент, 1949. – 24 березня – № 10 (98). 10. Становлення і розвиток наукових досліджень // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». – № 798–4. – Львів, 1994. – С. 72–74. 11. Тихон Павлович Губенко: [некролог]. // Електричність, 1971. – № 8. – С. 94. 12. Храмов Ю. А. Научные школы в физике / Под ред. В. Г. Барьяхтара. – К.: Наукова думка, 1987. – 400 с. 13. ДАЛО. – Звіт по навчальній, науковій і ідейно-виховній роботі інституту за 1964/1965 н. р. – Ф. Р-120, оп. 5, спр. 183, арк. 259. 14. ДАЛО. – Звіт по навчальній, науковій і ідейно-виховній роботі інституту за 1965/1966 н. р. – Ф. Р-120, оп. 5, спр. 202, арк. 212.

Валентина Голова

Внесок професора О. П. Лідова у підготовку кадрів хімічної науки у Харківському технологічному інституті.

Розкрито діяльність провідного фахівця Харківського технологічного інституту в галузі хімічної технології Олександра Павловича Лідова. Визначено його внесок у підготовку плеяди послідовників, які пізніше виявили себе як фахівці в галузі хімічної науки. Насамперед це стосується С. О. Фокіна, Б. Н. Тютюнникова, М. І. Кузнєцова, М. М. Ворожцова, Г. М. Гулінової та ін. Завдяки Олександру Павловичу молоді науковці знайшли своє місце у галузі хімії жирів та нафтогазовій справі.

Scientific activities of Olexandr P. Lidov, the leading specialist in the field of chemical technology of Kharkov Technological Institute was considered. His contribution to the teaching a lot of his followers who later revealed themselves as experts in the field of chemistry has been determined. First or all it concerns S. O. Fokin, B. N. Tyutyunnykov, M. I. Kuznetsova, M. M. Vorozhtsov, G. M. Hulinova and others. Thanks to Olexander Pavlovich young scientists found their place in the field of such chemical subjects as fats, oil and gas.

Вивчення історичного досвіду становлення вищої технічної школи та започаткування наукових студій у галузі промислової хімії наприкінці XIX – на початку XX ст. має важливе історичне значення. Першим на Наддніпрянській Україні вищим технічним навчальним закладом став Харківський практичний технологічний інститут (ХПТІ), який розпочав свою діяльність з 1885 року. Першим директором ХПТІ був професор В. Л. Кирпичов. Хімічне відділення виникло з моменту заснування інституту. У ХПТІ була започаткована вища технічна освіта та розгорталися плідні наукові дослідження. Одним з провідних науковців інституту став професор хімії Олександр Павлович Лідов [1, с. 3].

Окремі аспекти діяльності хімічного відділення знайшли відображення у низці робіт [1–12], однак відсутнє цілісне дослідження, яке б відобразило формування нового покоління фахівців у галузі хімічної науки.

Мета статті – розкрити діяльність професора О. П. Лідова в напрямку підготовки кваліфікованих наукових кадрів, показати доробок його учнів та послідовників у галузі промислової хімії [1, с. 24].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Харківському технологічному інституті працювали такі видатні вчені в галузі хімії, як О. П. Лідов, І. А. Красуський, В. О. Гемаліан, М. Д. Зуєв, Є. І Орлов та інші. Особливу увагу слід приділити професору Олександру Павловичу Лідову, як одному з найвизначніших науковців у галузі технології органічних речовин та газового аналізу [2, с. 134].

У той час головним у освіті хіміка–технолога була наявність інженерних знань, вміння проектувати, будувати тощо. Олександр Павлович був інженером за освітою та

вмілим керівником проектування, про що свідчить його консультування будівництва газового заводу на території ХТІ [3, арк. 46]. Професор особисто проводив наукові дослідження та вмів передати свою любов до експерименту своїм студентам. Учні завжди із задоволенням прислухались до свого вчителя, ніхто не вийшов від професора без правильної відповіді. «Вчитель – вишень» – таке було ласкаве прізвисько Олександра Павловича, яке довгий час вживалося в лабораторії фарбувальних та органічних речовин («вишень» розумілося як учитель вищих знань) [4, с. 73–74]. Олександр Павлович читав на третьому та четвертому курсах лекції з технології органічних речовин, а також курс газової, нафтової справи та хімічної технології волокнистих речовин. Саме ці лекції відвідували тоді ще студенти С. О. Фокін, Б. Н. Тютюнников, М. І. Кузнєцов [2, с. 131].

Як і в будь-якого визначного фахівця, у професора О. П. Лідова були учні та послідовники. Найвидатнішими були С. О. Фокін, Б. Н. Тютюнников, М. І. Кузнєцов, М. М. Ворожцов, Г. М. Гулінов. Усі ці визначні особистості або починали свою діяльність як студенти під керівництвом професора, або працювали в його лабораторії інженерами-техніками [5].

Так, наприклад, одним із послідовників О. П. Лідова був видатний науковець, згодом професор Сергій Олексійович Фокін (1865–1917 рр.), який у 1898 році закінчив Харківський технологічний інститут та працював там до 1910 року. Він виконав низку оригінальних робіт у галузі хімії, зокрема, з технології жирів. Професор С. О. Фокін уперше встановив, що платинова чернь слугує каталізатором реакції гідрогенізації масел. За його особистою участю в Казані введено до експлуатації перше в Російській імперії промислове

устаткування для гідрування жирів. Професор С. О. Фокін уперше вивчав дегідратацію рецинолевої кислоти – майже на двадцять років раніше, ніж у Західній Європі. Досить істотний доробок належить С. О. Фокіну у галузі кінетики каталітичного гідрування, ферментативного гідролізу жирів. Також професор ефективно досліджував висихання рослинних масел і каталітичний розпад жирів за допомогою рослинного ферменту ліпази. Результати його діяльності мали велике як теоретичне, так і практичне значення в розвитку хімічної науки в Харківському технологічному інституті [6, с. 481].

На початку XIX ст. наукову школу хіміків-жировиків поповнив видатний учений та викладач, учень О. П. Лідова Борис Никанорович Тютюнников (1895–1985 рр.). Він закінчив Харківський технологічний інститут у 1918 році та працював там понад 60 років. За рекомендацією професора О. П. Лідова він проходив практику в Баку на нафтопереробному заводі. Після закінчення інституту залишився на кафедрі технології органічних речовин для підготовки до наукової та педагогічної діяльності, з 1919 р. – асистент, з 1923 р. – доцент, а з 1928 р. – професор ХТІ. У Німеччині, де був у науковому відрядженні, познайомився з роботою декількох великих заводів з виготовлення шкіри та з новітнім устаткуванням лабораторій. Усі знання та досвід, здобуті за кордоном, науковець використовував у жировому виробництві [5]. З 1929 р. до 1979 р. Б. Н. Тютюнников займав посаду завідувача кафедри технології жирів, за винятком тільки 1942–1944 рр., коли кафедрою завідував його учень професор Григорій Лазаревич Юхновський. Був першим деканом факультету технології органічних речовин у складі ХПІ в 1949 році. За роки своєї наукової діяльності професор провадив активну видавничу діяльність. Видавалися монографії, підручники та методичні вказівки, серед яких декілька разів – «Хімія жирів» Б. Н. Тютюнникова.

Професор Борис Никанорович Тютюнников, доктор технічних наук, засновник наукової школи хіміків та технологів у галузі переробки жирів, синтетичних жирних кислот та мийних речовин, був відзначений Державною премією (1967 р.) та Ленінською премією (1968 р.) за істотне покращення способу гідрогенізації рослинних масел. Найбільш значущим його досягненням стало винайдення та впровадження безперервних методів виробництва масел. Наукова діяльність Б. Н. Тютюнникова була довготривалою та плідною: він підготував шість докторів наук, за його керівництва підготовлено чотириста наукових праць та п'ятдесят авторських свідоцтв, видано тринадцять підручників. Широта наукових інтересів Бориса Никаноровича була досить значною і стосувалася використання жирів у харчових і нехарчових продуктах [7, с. 8–10].

Не менш значною була постать професора Мефодія Івановича Кузнецова, який був учнем Олександра Павловича Лідова та завідував кафедрою хімічної технології палива та вуглецевих речовин після раптової смерті свого вчителя. Мефодій Іванович першим у Російській імперії почав читати студентам курс лекцій з коксохімічного виробництва, а в 1912 р. видав першу методичну вказівку з виробництва коксу та збору хімічних продуктів коксування. У 1940 р. за численні заслуги М. І. Кузнецова було обрано дійсним членом АН УРСР. У свою чергу, він виховав цілу плеяду видатних учених, у тому числі докторів наук С. І. Панченка, Л. Л. Нестеренка, К. А. Белова та ін. Один з них, професор К. А. Белов, очолював кафедру хімічної технології палива та вуглецевих речовин з 1941 р. до 1986 р. Під його керівництвом та за його безпосередньої участі підготовлено понад тисячу

висококваліфікованих інженерів, трьох докторів наук, понад тридцять кандидатів наук [8].

На початку своєї діяльності науковець був відряджений майже на рік для вивчення нафтової справи до Баку. Повернувшись, виступив ініціатором обладнання хімічної лабораторії новітнім устаткуванням. Пізніше до Баку був відправлений на виробничу практику його студент Б. Н. Тютюнников [3, с. 6–8].

Олександр Павлович Лідов керував студентським проектуванням, дозволяв молодим інженерам працювати в лабораторії фарбувальних та органічних речовин над їхніми першими науковими працями, рекомендував готувати статті до часописів, наприклад, до «Журналу Російського хімічного товариства». Курс своїх лекцій професор супроводжував кресленнями заводів та обладнання, багатим музейним матеріалом. У свій підручник «Хімічна технологія волокнистих речовин» науковець помістив зразки тканин, виготовлених на нових верстатах [4, с. 73].

Науковець проводив дослідження в декількох галузях хімічної науки. Особливе місце займає п'ятнадцятирічна праця професора з вивчення інертних газів, які мають у своєму складі азот та гідроген у латентній формі. Йому належать також такі праці: «Про оксани, аналоги вуглекислоти» (1903 р., перевидана у 1914 р.), «Керівництво щодо хімічного дослідження жирів та восків» (1894 р.), «Природні органічні фарби» (1901 р.), «Введення в хімічну технологію» (1903 р.), «Стічні води білильних, ситцевобивних та фарбувальних фабрик» (1905 р.), «Аналіз газів» (1907 р.), «Короткий курс газового виробництва» (1911 р.) та ін. [13, с. 377–379, с. 493].

Олександр Павлович співпрацював з багатьма періодичними виданнями, зокрема, з «Журналом Російського хімічного товариства», членом якого був особисто. Шістнадцять з надрукованих ним праць були експериментальними. Друкувався також в таких часописах, як «Технічний збірник», «Нафтова справа», «Вісник жирової промисловості», «Гірничозаводська справа», «Новини Південноросійського товариства технологів» та в багатьох інших профільних виданнях [14, с. 23–24].

Олександр Павлович Лідов написав у співавторстві з В. А. Тихоміровим працю «Дія струму на хлорнуваті солі» (1882 р.), з П. О. Лук'яновим – «Визначення гліцерину у аналізуючому маслі» (1883 р.), з Г. Н. Гуліновим – «Про зелену фарбуючу речовину з гнилої деревини» (1903 р.), з М. І. Кузнецовим – «Відношення газоподібних воднів до розжареного магнію» (1906 р.). Професор вільно володів чотирма мовами, у тому числі й латиною, що дозволяло йому робити доповіді на закордонних конференціях. Такими є статті, написані французькою («Sur le dosage volumetrique de l'hydrogene dans les naphtes et les bituchtes der mes», 1907 р.) та німецькою («Uber die Bestimmung des Gewichtes der Gase», 1906 р.) мовами [4, с. 74].

Отже, можна стверджувати, що саме професор Олександр Павлович Лідов заклав принципові напрямки наукової роботи в галузі технології органічних речовин. Завдяки підтримці Олександра Павловича та його керівництву почали свої наукові пошуки такі видатні хіміки, як С. О. Фокін, Б. Н. Тютюнников, М. І. Кузнецов, М. М. Ворожцов, Г. М. Гулінов та багато інших інженерів–хіміків. Своєю чергою, у послідовників О. П. Лідова були свої учні, які створили низку напрямків промислової хімії у сучасному Національному технічному університеті «Харківському політехнічному інституті».

1. *Ніколаєнко В. І.* Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку (1885–2010). / В. І. Ніколаєнко, В. В. Кабачек, С. І. Мешкова та ін. – Х.: вид. НТУ «ХПІ», 2010. – 408 с. 2. Харківський політехнічний: події та факти / [під ред. д-ра. техн. наук проф. Ю. Т. Костенка]. – Х.: Прапор, 1999. – 352 с. 3. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р–1682, оп. 2, спр. 188, 233 арк. 4. *Гнип П. І.* О. П. Лидов (до 100 річчя з дня народження) / П. І. Гнип // Вісник АН УРСР № 4 під ред. П. П. Рудницького. – К.: Друкарня Видавництва АН УРСР, – 1953. – 197 с. 5. *Пырин А.* Слово о профессоре А. П. Лидове / А. Пырин. Ленинские кадры // 1985. – 7 марта. 6. *Несмелов В. В.* К истории промышленной гидрогенизации жиров в России / В. В. Несмелов // Успехи химии. – 1949. – Т. 18. – вып. 4. – С 481–487. 7. *Костенко Ю. Т.* Харьковский политехнический. Ученые и педа-

гоги / Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко та ін. Х. вид. НТУ «ХПІ», – 1999. – С 307–308. 8. *Кузнецов М. И.* Формальдегид, его добывание, свойства и применение. / М. И. Кузнецов. – Х.: Коммерческая типография, 1990. – 57 с. 9. *Лидов А. П.* Аналіз газів. Переклад із другого посмертного російського видання за редакцією М. І. Кузнецова / А. П. Лидов. – О.: Держтехвидав України, 1931. – 282 с. 10. *Лидов А. П.* Технология белковых веществ. Лекции, читаемые в Харьковском технологическом институте проф. А. П. Лидовым / А. П. Лидов. – Х.: Тип С. Иванченко, 1907. – 110 с. 11. *А. П. Лидов:* Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона / [сост. С. А. Венгеров и др.] – М.: Семеновская Типолитография, 1973. – № 5, 5а. – 468 с. 12. *Товажнянский Л. Л.* Харківський політехнічний: на межі тисячоліть / [Л. Л. Товажнянский, В. І. Ніколаєнко, В. В. Морозов та ін.]. – Х.: Прапор, 2000. – 384 с.

Марина Гутник

Місце української технічної еліти у поступі світової науки (на прикладі наукового доробку В. Рвачова)

Розглянуто науково-педагогічну діяльність видатного українського вченого-математика – Володимира Логвиновича Рвачова. Представлено основні віхи життя академіка, автора теорії R-функцій, атомарних функцій, неархімедового обчислення й автоматизації програмування. Здійснено спробу оцінити його особистий внесок у розвиток української та світової науки.

The scientific and pedagogical activity of the prominent Ukrainian scientist-mathematician Volodymyr L. Rvachev is considered. The basic landmarks of life of academician, an author of R-functions-theory, of atomic functions, of non-Archimedean calculation and automation of programming are presented. An attempt to estimate his personal contribution into the development of Ukrainian and world science is made.

Інтелектуальний потенціал нації визначається існуванням її інтелектуальної еліти. Чільне місце в інтелектуальній еліті належить науковцям. Чимало представників української інтелектуальної еліти входять до плеяди видатних учених світового рівня. Вони своїми науковими звершеннями сприяли подоланню хибних і необґрунтованих висновків світової спільноти щодо розвитку науки в Україні. Науково-педагогічна діяльність академіка, автора теорії R-функцій, атомарних функцій, неархімедового обчислення й автоматизації програмування Володимира Логвиновича Рвачова, на сьогодні мало досліджена істориками. Існують окремі публікації, присвячені як науковому доробку [8; 10–12], так і життєвому шляху [1; 3; 9] вченого. Проте, недоліком згаданих робіт є те, що авторами виступають його учні, вчені-математики, програмісти, які, в силу обставин, є суб'єктивними дослідниками. Таким чином, наявна інформація щодо науково-освітньої діяльності видатного українського вченого залишається фрагментарною і недостатньо вичерпною.

Мета статті полягає у розкритті наукового доробку академіка В. Рвачова та популяризації відомостей про провідного діяча української науки серед нової генерації української національної еліти.

Народився В. Рвачов 21 жовтня 1926 р. у м. Чигирині (Черкаська область) у родині вчителя історії та географії Логвина Федоровича Рвачова, вихідця із Підмосков'я. Його батько в юності за революційну діяльність був засуджений і на три роки відправлений на заслання до міста Астрахані. Після закінчення терміну заслання йому було заборонено жити у центральній частині Росії. Тому він оселився в Україні у місті Овручі, де одружився на дочці лісника. Працюючи учителем в м. Чигирині, Л. Рвачов заочно закінчив історичний факультет Київського університету. Добре знав історію Чигирини, проводив екскурсії з учнями школи історичними місцями, пов'язаними з козацькою вольницею, багато розповідав про минуле міста на своїх уроках [3, с. 7, 43].

Значну роль у сім'ї належала матері Ксенії Олексіївні Черномордік. Всі побутові турботи і виховання дітей (а їх було п'ятеро: троє синів і дві дочки) лежали на її плечах. Від природи мудра і відповідальна людина, вона для всіх членів сім'ї залишалася незаперечним авторитетом. Формально, не маючи жодної освіти, вона самотужки за підручником арифметики навчилася читати, а пізніше екстерном склала іспити за курс гімназії. Нею було зроблено все можливе, щоб діти здобули освіту.

Щодо В. Рвачова, то дитинство й юнацькі роки проходили у вкрай важкі часи: голод зими 1932–1933 рр., період культу особистості Й. Сталіна. У 1937 р. Л. Рвачова зарахували українським націоналістом, заарештували і засудили на 10 років позбавлення волі. Після арешту батька мати намагалася довести його невинність і принесла чекістам документи про його участь у революційному русі. Ці документи при ній же спалили, а її саму заарештували і засудили. За три роки матір було звільнено, однак батько помер в ув'язненні. Турботу про найменшого брата взяла на себе Катерина Логвинівна (після заміжжя Ющенко), яка, до речі, стала першою програмісткою в Україні, всесвітньо відомим ученим-математиком, фахівцем у галузі програмного забезпечення [3, с. 43].

Середню школу Володимир Логвинович закінчив у Ташкенті (Узбекистан), куди була евакуйована сім'я у роки війни. Після школи працював токарем на заводі «Ташсельмаш». У 1943 р. вступив до Харківського інституту інженерів залізничного транспорту. Заробляння засобів для проживання у такому місті як Харків вимагало витрат часу, у зв'язку з чим були запущені заняття, і майбутній академік був відратований з інституту за неуспішність. Відразу ж на нього чекав призов на службу до Військово-Морського Флоту [3, с. 7; 13].

Після демобілізації, повернувшись до міста Стрий Львівської області, де мешкала його родина після реевакуації, вирішив наново отримати атестат зрілості. Для того, щоб

мати шанс вступити до вишу, так як у школі мав досить низькі оцінки, він вступив до вечірньої школи і ретельно вивчав усі предмети. Тому, вже за рік, вступив до Львівського політехнічного інституту. Проте навчання протягом першого семестру виявилось не досить вдалим, тому за неуспішність, у тому числі з математики, його було відраховано. За рік – нова спроба вступу до Львівського університету на фізико-математичний факультет, на цей раз вдала. В університеті В. Рвачов старанно вчився і досяг значних успіхів, навіть став Сталінським стипендіатом. На наукових семінарах познайомився з багатьма ученими, які згодом стали відомими академіками і внесли вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки. Це академіки М. Леонов, Я. Лопатинський, В. Моссаковський, В. Панасюк, Я. Підстригач та багато інших. Навчання в університеті принесло і знайомство з Іриною Костянтинівною Семірай, з якою В. Рвачов одружився у 1951 р. Згодом у родині народилося двоє дітей: Іринка і Валерій [3, с. 8; 12, с. 203].

У 1952 р. В. Рвачов з відзнакою закінчив Львівський університет і отримав направлення на роботу старшим викладачем до міста Пушкіно під Ленінградом у військово-морське училище. Через проявлену принциповість в оцінюванні абітурієнтів і не виконання прохання начальника училища поставити на вступних іспитах високий бал сину одного з високопосадовців, його було розжалувано до лаборанта. І хоча зарплата при цьому стала меншою, але праця на цій посаді мала свої плюси. По-перше, після роботи не потрібно було готуватися до лекцій, а тому весь вільний час було присвячено ознайомленню з Ленінградом, його історією, музеями, театрами та ін. По-друге, протягом робочого дня було досить часу для опрацювання літератури за фахом. У одній із наукових монографій увагу В. Л. Рвачова привернула примітка, надрукована дрібним шрифтом, у якій йшлося про важливу проблему механіки, пов'язану з теорією пружності. Протягом майже двох років роботи над цією проблемою він знаходить її рішення. Плідна праця за цією тематикою увінчалася захистом кандидатської дисертації, який відбувся 25 травня 1955 р. у Львівському університеті [12, с. 203; 13].

У 1955 р. В. Рвачова призначено завідувачем кафедри вищої математики у Бердянському педагогічному інституті. У цьому навчальному закладі вчений проводить активну наукову і педагогічну роботу до 1963 р. У грудні 1957 р. ВАК при Міністерстві вищої освіти СРСР присуджує йому вчене звання доцента. У провідних журналах країни («Прикладна математика і механіка», «Вісник АН СРСР», «Доповіді АН УРСР») виходять друком наукові статті В. Рвачова. А вже 30 червня 1960 р. (у віці 33 років!) в Інституті проблем механіки АН СРСР учений блискуче захищає докторську дисертацію за темою «Просторова контактна задача теорії пружності та деякі її додатки», а 21 січня 1961 р. ВАК присвоїв В. Рвачову вчену ступінь доктора фізико-математичних наук [14, с. 253–254].

Педагогічна діяльність молодого доктора наук не обмежувалася лише викладанням лекційного матеріалу, він став ініціатором підготовки вчителів шкіл зі спеціальності «програмування». Для реалізації цієї мети було організовано студентські та викладацькі групи для вивчення програмування, у яких В. Рвачов безпосередньо сам проводив заняття. Група підготовлених співробітників і студентів Бердянського педагогічного інституту почала проводити заняття у школах Бердянська: № 7, 10, 15, 16. Першими вчителями програмування стали: співробітник інституту П. Федоренко, а також студенти В. Іллюшко, В. Кожухов, О. Литвин,

С. Коваленко. Усе це стало підґрунтям для організації діяльності першого серед усіх педагогічних інститутів України обчислювального центру. Саме у Бердянському педагогічному інституті відбулося народження наукової школи теоретичного програмування [12, с. 204].

Основним напрямком наукового пошуку В. Рвачова у 1950-ті – на початку 1960-х років було розв'язання задач теорії пружності у просторі. У результаті цих досліджень він одержав точні рішення таких задач: просторової контактної задачі про штамп, що має форму нескінченної смуги, яка лежить на пружному напів-просторі при довільному навантаженні; задачі про клинчастий штамп. Ним також було досліджено характер тиску під штампом полігональної форми [2, с. 4].

У 1963 р. В. Рвачов переїздить до Харкова, і майже всі його учні переїхали за вчителем. Тут вчений очолює кафедру обчислювальної математики Харківського інституту гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки, де після реорганізації вишу став першим ректором Харківського інституту радіоелектроніки. За його активної участі в інституті створено обчислювальний центр [11, с. 58; 13].

У тому ж 1963 р. виходить його робота «До розв'язання однієї задачі теорії потенціалу», в якій сформульовано задачу про побудову сімейства поверхонь, що включають відому. Вводиться фундаментальне поняття R -функцій (функцій В. Рвачова). На основі теорії R -функцій 1968 р. ним же був розроблений метод розв'язання крайових задач теорії пружності для тіл складної форми [2, с. 4; 5, с. 17].

З 1967 р. до 2005 р. В. Рвачов керував відділом прикладної математики і обчислювальних методів в Інституті проблем машинобудування ім. А. М. Підгорного НАН України. Тут розпочалися роботи зі створення перших версій програмуємих систем «ПОЛЕ». Такі системи вперше стали інструментальною базою для проведення численних експериментів і розв'язання практичних задач, що дозволили звільнити математиків та інженерів від процесу програмування [4, арк. 6].

Методи організації досліджень, що виконувалися у Харківському інституті радіоелектроніки, В. Рвачов розвинув і у Харківському політехнічному інституті, де у 1969–1970 рр. він завідував кафедрою теоретичної та математичної фізики. У подальші роки В. Рвачов працював тут за сумісництвом. З його приходом у наукових розробках кафедри було обрано курс на дослідження прикладних питань математики. У 1972 р. ученого обрали членом-кореспондентом, а 1978 р. – дійсним членом АН України [11, с. 59].

У середині 1980-х років В. Л. Рвачов запропонував нове алгебраїчно ізоморфне класичному обчислення, назване неархімедовим. Було також розпочато роботи із застосування неархімедових обчислень у фізиці далекого космосу, які «підхопили» його учні в Україні С. Єременко, В. Кравченко та вчені-фізики в Індії. Зрештою було розроблено економічні та стійкі до накопичення похибок нові методи і засоби теорії R -функцій; проведено обчислювальні експерименти, створено нову технологію програмування; виконано комплексне налагодження системи ПОЛЕ-ЗВП для розв'язання задач з фізико-механічних полів, що взаємодіють [2, с. 6; 6, с. 65–66; 7, с. 23].

В. Рвачов є одним із засновників теорії атомарних функцій. Зокрема, ним було поставлено задачу про знаходження найпростішої атомарної функції. Введені ним атомарні функції, що висвітлені у спільних роботах з професором В. Кравченком, знайшли практичне застосування у задачах

теорії апроксимації, радіофізики, цифрової обробки сигналів і в інших галузях [12, с. 204–205].

Про унікальність розробок В. Рвачова й очолюваного ним колективу свідчать такі факти: одержано 11 авторських посвідчень на винаходи, у тому числі за аналогово-цифровий перетворювач (а. п. 365035 СРСР, від 28.12.1972 р.), екстраполятор (а. п. 579632 СРСР, від 15.11.1977 р.), цифровий генератор дзвіноподібної функції (а. п. 737936 СРСР, від 30.05.1980 р.), спеціалізований процесор (а. п. 1436715 СРСР, від 12.09.1988 р.).

У 1980 р. за створення, розвиток і впровадження у народне господарство теорії R -функцій В. Рвачову (керівнику роботи) та його учням В. Проценку, М. Синькопу, Т. Шейко, А. Слесаренку, Г. Маньку, Ю. Стояну була присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки [2, с. 27, 38, 47].

Слід зазначити, що теорія R -функцій зі значними труднощами проклала собі дорогу. Учений зробив величезну кількість доповідей у різноманітних наукових центрах Радянського Союзу і за кордоном: Угорщини, Польщі, Німеччині. Він не тільки доповідав, а й читав курси лекцій на запрошення вітчизняних і зарубіжних інституцій. У 1994 р. В. Рвачову було присуджено Соросівську премію. Починаючи з цього часу, вчений встановив міцні контакти із науковцями Сполучених Штатів Америки. Міжнародне співробітництво двох наукових шкіл – України й США – сприяло розвитку галузі прикладної математики і математичних методів. Завдяки реалізації цієї і подібних програм, учні наукової школи В. Рвачова мали змогу плідно співпрацювати з ученими США, поділитися власним досвідом та освоїти нові методики наукового пошуку.

Національна академія наук України відзначила плідну діяльність В. Рвачова у галузі математичної фізики нагородженням його премією та медаллю ім. академіка А. Динніка. За значний внесок у науку вченому присуджено звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Він почесний професор Харківського політехнічного, Бердянського державного педагогічного (посмертно) і Вісконсінського (Медісон, США) університетів, член Українського, Російського і Американського товариств з теоретичної і прикладної механіки, американського математичного товариства, Міжнародного товариства інженерів-електриків і електронників. У 2001 р. В. Л. Рвачов удостоюється однієї з найвищих нагород України – йому присуджується орден князя Ярослава Мудрого V ступеня [10, с. 2; 12, с. 205].

Учений плідно здійснює науково-просвітницьку та громадську діяльність. Тривалий час входить до складу секції Комітету з Державних премій України, Національних комітетів України і Росії з теоретичної та прикладної механіки. Очолював Харківську секцію Наукової ради НАН України з проблеми «Кібернетика», виступав науковим керівником всеукраїнських семінарів з механіки, брав активну участь у роботі редколегій провідних науково-технічних журналів і збірників. У 2004 р. виконував обов'язки голови оргкомітету міжнародної конференції з нелінійної динаміки «Nonlinear Dynamics», яка проводилась у НТУ «ХПІ» [12, с. 206].

Вчений є автором сотень наукових праць, у тому числі 17 монографій. Особливе місце серед них займають три монографії: «Геометричні додатки алгебри логіки» (1967 р.), «Методи алгебри у математичній фізиці» (1974 р.), «Теорія R -функцій і деякі її додатки» (1982 р.)

26 квітня 2005 р. В. Рвачова не стало. Це велика втрата не лише для України, а й для світової науки. Однак, справа

Вчителя продовжується його учнями і послідовниками. Ним підготовлено 20 докторів і понад 70 кандидатів наук. Серед учнів В. Рвачова – члени-кореспонденти НАН України Ю. Стоян і О. Божко, заслужений діяч науки Російської Федерації В. Кравченко, лауреати Державної премії України в галузі науки і техніки Ю. Стоян, В. Проценко, Г. Манько, Т. Шейко, М. Синькоп, А. П. Слесаренко, лауреат премій В. Глушкова та М. Остроградського – О. Литвин.

Чимало учнів В. Рвачова очолювали чи продовжують керувати кафедрами в університетах та інститутах України. Це Б. Борисенко, В. Бузько, В. Вержиковський, І. Гончарюк, В. Кожухов, Л. Курпа, Л. Куценко, О. Литвин, В. Проценко, М. Синькоп, І. Сіроджа, В. Федько, Ю. Шабанов-Кушнарєнко, Т. Шейко, Л. Шклярєв, А. Шматко та ін. [10, с. 2].

Таким чином, науковий доробок В. Л. Рвачова свідчить, що він беззаперечно належить до інтелектуальної наукової еліти України. Його видатні досягнення у науковій сфері визнані за кордоном. Його плідна наукова, педагогічна та організаційна діяльність свідчить про непересічну особистість видатного українського вченого. Пам'ять про нього збереглася у всіх містах України, де відбувалося його становлення та формування як вченого і педагога. Ним пишуться ті університети, інститути та наукові установи, у стінах яких працювала ця визначна людина. Пам'ять про академіка В. Рвачова зберігається і в Національному технічному університеті «ХПІ», де 23 жовтня 2006 р. було встановлено меморіальну дошку пам'яті вченого. Таким чином, розвиток наукової школи теоретичного програмування, досягнення учнів В. Рвачова може становити окреме історичне дослідження.

1. Бушин М. І. Рвачов Володимир Логвинович / М. І. Бушин // Бушин М. І., Лазуренко В. М. Черкаський край в особах. 1941–2001: Чигиринщина. – Черкаси. ЦНТЕІ, 2003. – С. 167–171.
2. Владимир Логвинович Рвачев / [ред. Ю. М. Мацевитого]. – Х.: Ин-т пробл. машиностроения, 2006. – 68 с. – (Библиография учёных Украины).
3. Владимир Логвинович Рвачев. Се человек. Много званых – Мало избранных / [ред. Л. В. Курпы]. – Х.: Новое слово, 2006. – 80 с.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 69 Партійний архів Харківського обкому Компартії України, оп. 70, спр. 23: Довідки відділу науки і навчальних закладів за 1988/1989 рр., 76 арк.
5. Звіт про діяльність АН УРСР у 1968 році // Архів Президії Національної академії наук України. – К.: Наук. думка, 1969. – 254 с.
6. Звіт про діяльність АН УРСР у 1985 році / Архів Президії Національної академії наук України. – К.: Наук. думка, 1986. – 264 с.
7. Звіт про діяльність АН УРСР у 1989 році // Архів Президії Національної академії наук України. – К.: Наук. думка, 1990. – 236 с.
8. Кафедра прикладної математики НТУ «ХПІ». К 75-летию со дня рождения В. Л. Рвачёва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://users.kpi.kharkov.ua/apm/all/rva75ru.htm>.
9. Курпа Л. Талантливо, ново і сучасно. Памяти академика В. Л. Рвачева / Л. Курпа // Політехнік. – 2006. – 25 квіт. 10. Курпа Л. Учений, Учитель, Человек / Л. Курпа // Політехнік. – 2006. – 23 жовт. 11. Морачковский О. К. Инфиз: очерки истории творчества / О. К. Морачковский. – Х.: Энерго Клуб Украины, 2005. – 372 с.
12. Онуфрієнко О. Г. Наукова спадщина українського математика Володимира Рвачова / О. Г. Онуфрієнко // Збірник наукових праць: Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ: БДПУ, 2011. – № 3. – С. 202–207.
13. Сукач Г. Когда нужна книга оказывается в нужное время в нужном месте / Георгий Сукач // ГОРОД. – 2011. – 13 янв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorod-online.net/nuwspoln.php?nuws=204&number=192>.
14. Харьковский политехнический: Ученые и педагоги / [Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко и др.]. – Х.: Прапор, 1999. – 352 с.

Олександр Кривоконь

Представники вітчизняного тракторобудування: повернення із забуття

Стаття присвячена поглибленню наукових уявлень стосовно осіб, які розвивали вітчизняне тракторобудування. Зокрема, представлено аналіз документів, що підтверджують непересічне значення діяльності Євгена Дмитровича Львова, Олександра Давидовича Брускіна та Костянтина Івановича Мар'їна, які у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття впроваджували освоєння та випуск тракторів на Харківському паровозобудівному заводі тімені Комінтерну та інших підприємствах та установах, пов'язаних з машинобудівною галуззю.

Завдяки дослідженню документів Державного архіву Харківської області вперше було встановлено, що реальним ініціатором впровадження тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну був абсолютно забутий інженер А. П. Каргополов. Ймовірно, що його роль в організації процесу тракторобудування на ХПЗ полягала у постановці виробництва масового характеру із застосуванням високого ступеня механізації шляхом привнесення досвіду Обухівського заводу «Більшовик» Ленінградської області.

This article is devoted to scientific understanding deepening about persons who developed the domestic tractor building. In particular the analysis of documents proving the great importance of Yevgeny Dmytrovich Lvov, Alexander Davidovich Bruskin and Konstantin Ivanovich Marjin, who introduced the development and production of tractors at the Kharkiv Locomotive Plant named after Comintern and other enterprises and institutions involved in the engineering industry in the 20–30 years of the twentieth century is presented.

There were firstly found through research the documents of the State Archives of Kharkiv region that completely forgotten engineer A. P. Kargopolov was the initiator of the implementation of a tractor building on KhPZ. It is likely that his role in the organization of the tractor building on KhPZ was in staging of massive production with the use of the highest degree of mechanization by bringing the experience from the Obukhov factory «Bolshevik» in Leningrad region.

Практично в кожній книзі з історії російського (радянського) тракторобудування обов'язково згадується нижегородський селянин-самоучка Федір Абрамович Блінов [2; 3; 13; 15–17]. Він вперше створив гусеничний трактор з двома паровими машинами, на якому поворот трактора здійснювався за рахунок зміни швидкості руху лівої і правої гусениці, кожна із яких управлялась своєю паровою машиною, що живилася від загального парового котла. Важливо, що навіть через майже 15 років американські виробники гусеничних тракторів для їх повороту застосовували переднє центральне поворотне рутьове колесо.

Другою постійно згадуваною персоною є учень Ф. А. Блінова – Яків Васильович Мамін [2; 3; 13; 15–17], який не тільки спроектував для тракторів двигуни внутрішнього згоряння, але чи не першим у світі спроектував і збудував сімейство колісних і сільськогосподарських тракторів різної потужності, з уніфікованих між собою деталей, складальних одиниць, агрегатів і систем.

Про деяких талановитих конструкторів тракторів на російських заводах у перші роки радянської влади, яким ми зобов'язані конструюванням і виготовленням оригінальних моделей тракторів, відомо достатньо. Серед них – Євген Дмитрович Львов, який брав участь у розробці конструкції трактора з американського прототипу «Могул» фірми «Інтернешнл Харвестр», а потім, після випробування дослідних зразків, зміг рішуче відмовитися від копіювання іноземного зразка і спроектувати більш простий у виробництві та експлуатації вітчизняний трактор. Саме Є. Д. Львов очолив в 1922 році проектні роботи, що призвели до створення трактора «Коломенець-1». Цей трактор випускався в 1923–1929 рр. [16]. Всього їх було випущено на Коломенському

машинобудівному заводі і Брянському заводі «Профінтерн» (потім – Брянський машинобудівний завод) не менше 500 тракторів «Коломенець» різних модифікацій [16]. Отже, Є. Д. Львов був одним з найяскравіших зачинателів радянського тракторобудування, потім зайнявся наукою і став основоположником науки про трактори [14].

Ще однією яскравою фігурою в історії тракторобудування був інженер А. А. Унгерн, керівник розробки триколісного сільськогосподарського трактора «Запорожець» [1]. Перші зразки цього трактора були розроблені в 1921–1922 рр., виготовлені на державних заводах № 14 і 11 в місті Кінчаси (під Запоріжжям). Пізніше дрібносерійне виробництво було організовано на заводі «Червоний прогрес» у місті Великий Токмак Запорізької області. У продовж 1923–1927 рр. було виготовлено більше 500 таких тракторів [16]. Однак, по інших заводах СРСР, що випускали трактори в 20-х роках минулого сторіччя, немає точних вказівок про ініціаторів створення тракторобудування, або допускаються певні неточності і домисли.

Відтак, у даній статті на основі результатів тривалого систематичного пошуку серед архівних матеріалів у державному архіві Харківської області, маємо на меті розповісти про тих, хто насправді був ініціатором створення тракторобудування на Харківському державному паровозобудівному заводі ім. Комінтерну (далі ХПЗ). Планується також вказати на окремі неточності, що містяться навіть у спеціалізованих випусках з історії заводу [18], підготовлених фахівцями підприємства.

Так, у розділі «ХПЗ – завод імені Малишева» однієї з відомих книг по вітчизняному машинобудуванню стверджується: «Вперше питання про виробництво тракторів на ХПЗ опрацьовувалося в 1922 році. У 1923 році Рада праці і оборони СРСР асигнувала ХПЗ 600 тис. рублів на нове обладнання тракторного цеху і на модернізацію наявного. Тракторний цех створювався на площах вагонного цеху. Поперек будівлі була зроблена прибудова, обладнана цехова підстанція, отримані верстати з Харківських заводів...» [18]. Відразу після цього абзацу наведена інформація про інженера К. І. Мар'їна. Ось як вона звучить: «...Інженера Мар'їна, в цілях концентрації робіт з тракторобудування на ХПЗ, відрядити на вказаний завод...» (з протоколу засідання Правління Південьмаштресту про організацію виробництва тракторів на ХПЗ від 7 квітня 1923 року). Далі згадується ще один інженер – О. Д. Брускін. Про нього сказано: «Важливу роль у становленні тракторного виробництва на ХПЗ зіграв призначений у 1924 році начальником нового тракторного цеху інженер О. Д. Брускін...».

Як показали наші архівні пошуки, Костянтин Іванович Мар'їн та Олександр Давидович Брускін дійсно багато зробили для розвитку тракторобудування на ХПЗ, але вони були лише виконавцями задуми іншої особи. Більше того, О. Д. Брускін не був призначений 1924 року начальником тракторного цеху, а став ним (за наказом від 01.03.1927 № 56 по заводу) тільки 07.03.1927 року, отримавши естафету від іншого начальника цеху П. С. Розальон-Сошальського [10]. А першим начальником тракторного цеху був інженер В. В. Наркін [8; 9; 5] у 1923–1924 рр. (до кінця року).

Наші дослідження ні в якому разі не применшують заслуги К. І. Мар'їна і О. Д. Брускіна, кожен з яких зробив свій внесок у створення і розвиток тракторобудування на заводі.

Так, О. Д. Брускін, який закінчив у 1922 році Харківський технологічний інститут (який згодом було перейменовано на Політехнічний), починав роботу в дизельному відділі ХПЗ під керівництвом досвідченого інженера зі ще дореволюційним стажем, корифея вітчизняного дизелебудування, Василя Трохимовича Цветкова (майбутнього головного інженера заводу в 1927–1931 рр.). Він розробляв дизелі внутрішнього згоряння з безкомпресорним сумішоутворенням. Його дослідження допомогли потім іншим фахівцям створити досконаліші конструкції подібних дизелів. Шлях у тракторобудування як передове виробництво для висуванця О. Д. Брускіна розпочався з посади механіка, а потім – помічника начальника цеху в кінці 1924 – початку 1925 рр.

Отримавши широкий виробничий досвід із розвитку тракторобудування на ХПЗ, О. Д. Брускін став одним з видатних фахівців тракторобудування СРСР. Його коротке і яскраве життя – приклад служіння країні і улюбленій справі. У 1929 році Олександр Давидович був рекомендований головним інженером на будівництво Харківського тракторного заводу в спеціально створене наказом по Вищій Раді Народного Господарства СРСР від 11 січня 1930 управління «Південьтракторбуд», яке потім іменувалося «Харківтракторбуд» [1]. Головним інженером він залишався упродовж усього періоду при двох начальниках (це були М. Г. Мишков і П. І. Свистун) аж до офіційного завершення будівництва і пуску заводу. Одночасно з січня 1930 року він став головним інженером майбутнього заводу. Наказом ВРНГ СРСР від 30.09.1931 № 659, підписаним Головою ВРНГ СРСР С. Орджонікідзе, О. Д. Брускін був призначений технічним директором заводу і заступником директора. Стрімкий зліт молодого талановитого інженера тривав. У 1932–1934 рр. він – директор ХТЗ, в 1934–1936 рр. – директор Челябінського тракторного заводу. У 1936–1937 рр. – заступник наркома важкої промисловості СРСР, в 1937–1938 рр. – Народний Комісар машинобудування СРСР. Також він був депутатом Верховної Ради СРСР, його нагородили орденом Леніна [1]. Настільки успішна кар'єра була перервана в 1938 році необ'ґрунтованим арештом, який призвів до його трагічної загибелі. Тільки в 1952 році О. Д. Брускін був помертно реабілітований [18, с. 1].

Доля Костянтина Івановича Мар'їна, хоча він не займав, як О. Д. Брускін, настільки високих постів, також цікава і словнена важливими подіями, в яких він зіграв чи не перші ролі.

Досить відзначити, що К. І. Мар'їн став одним з ініціаторів створення з 1926 р. танкобудування на ХПЗ ім. Комінтерну [4]. На аркуші розміром А4 на одній стороні листка і приблизно на 50 % чистого аркуша на звороті віддруковано особистий лист К. І. Мар'їна з Москви на ім'я директора заводу, що датований 12.11.1925. Лист було надіслано секретною поштою, він надійшов у секретний відділ заводу 18.11.1925

за № 129/с. На листі є рукописна віза тодішнього директора заводу М. Д. Струкова – «Для опрацювання».

Суть листа: під час відрядження до Москви К. І. Мар'їн, який у справах виготовлення гусеничних тракторів для артилерійського управління Робітничо-селянської червоної армії (далі – РСЧА) відвідав начальника Артилерії, одного з героїв Революції, П. Є. Дибенка і дізнався від нього:

– Артилерійське управління отримало від Уряду СРСР 5 млн. рублів на будівництво в країні танків власного виробництва.

– В першу чергу, могли бути побудовані легкі танки з двигунами в 35–40 к. с., зі швидкістю 16–18 км/год і з загальною вагою близько 5 тон. Таких танків потрібно було 200 штук. На вигляд вони повинні були нагадувати французький танк Рено ББ.

– Одночасно потрібен середній танк типу англійського Б-9 потужністю 140 к. с., що має швидкість до 20 км/год і ваги близько 13 тон. Число таких танків ще не визначено.

– Матеріали для броні будуть поставлені заводу-виробнику Артилерійським управлінням РСЧА СРСР.

– Броньові листи можуть оброблятися нормальним ріжучим інструментом.

Артилерійське управління, на думку К. І. Мар'їна, охоче передасть замовлення ХПЗ ім. Комінтерну, оскільки організувати танкобудування в Ленінграді на колишньому Обухівському заводі з огляду на близькість міста до кордону недоцільно, хоча Обухівський завод б'ється за отримання цього замовлення.

Необхідно пояснити, що Обухівський завод (потім завод «Більшовик»), як і ХПЗ ім. Комінтерну, мав у ті роки виробництво гусеничних тракторів, що поставлялися в РСЧА для транспортування гармат. Таким чином, обом заводам було простіше, ніж будь-якому іншому заводу, організувати виробництво танків, бо гусеничне тракторобудування може стати прекрасною базою для цього.

Головного інженера ХПЗ ім. Комінтерну Є. Г. Куршеля, який також був у цей час у відрядженні в Москві, К. І. Мар'їн ознайомив з пропозицією Артилерійського Управління РСЧА. Спільно вони дійшли висновків, що заводу необхідно боротися за замовлення уряду, в тому числі негайно приступити до розробки проектів танків. Логіка була наступна: краще почати цю роботу в мирні роки, ніж займатися в умовах дефіциту часу в разі виникнення війни, оскільки танки будуть виготовляти, в першу чергу, на тракторних заводах.

К. І. Мар'їн переконував директора заводу, що завод має не тільки налагоджене виробництво ходового шасі, але й необхідні двигуни як для малого танка, так і для середнього. До цього часу був вже готовий і випробуваний дизельний двигун потужністю 25 к. с. для малого сільськогосподарського гусеничного трактора, який можна було підсилити до 30–35 к. с. при 1000–1100 обертів за хвилину колінвала двигуна. Для середнього танка К. І. Мар'їн пропонував форсувати двигун трактора «Комунар», який при роботі на бензині гарантовано розвивав 75 к. с. К. І. Мар'їн вважав, що при підвищенні ступеня ковзання і збільшенні до 1100–1200 оборотності двигуна при роботі на бензині можна «викачати» 100–120 к. с. Він виявився провидцем. Двигун був форсований для трактора «Комінтерн» і розвивав до 130 к. с. [18]. За оцінками К. І. Мар'їна потужність в 100–120 к. с. мала забезпечити необхідну швидкість танка 20 км/год. Було відомо, що англійський танк Б-9 при двигуні в 140 к. с. дозволяв рухатися при хорошій дорозі зі швидкістю до 30 км/год.

У IV відділенні Артилерійського управління К. І. Мар'їну запропонували терміново доповісти про можливість будувати танки на ХПЗ ім. Комінтерну. Було вказано, які кроки і в якій послідовності повинен вжити завод, щоб отримати замовлення. К. І. Мар'їн у підсумковій частині листа нагадував директору про необхідність послішити з прийняттям рішення, бо при відсутності офіційних документів заводу замовлення може бути переданий іншим заводам.

Саме К. І. Мар'їну ми сьогодні зобов'язані тим, що він у своїй рукописній доповідній записці від 28.07.1924 назвав ім'я ініціатора створення тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну [6]. У справі зберігається досить докладна доповідна записка одного з працівників заводу на ім'я керуючого заводу. Прізвище в кінці записки на 7-ій сторінці аркуша А4 ретельно замазане чорнилом, і без застосування спеціальних технічних засобів експертизи не читається. Але сам стиль викладу, зміст та аналіз подібності написання літер з іншими рукописними листами К. І. Мар'їна, що зберігаються в інших папках, дозволяє з достатньою часткою ймовірності стверджувати, що автором доповідної записки є саме К. І. Мар'їн.

Записка надзвичайно цікава сама по собі. В ній міститься чітке бачення автором стану розвитку тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну і наводиться багато важливих об'єктивних даних. Наприклад, стверджується, що до 14 серпня 1923 р. на заводі не було нічого відомо про майбутні об'єкти тракторобудування, хоча про те, що заводу належить будувати трактори, керуючий заводу О. І. Руденко вперше повідомив робітникам заводу на зборах делегатів цехів та інших заводських структур ще 06.12.1922 [7; 8; 9]. Тоді О. І. Руденко спростував чутки про те, що завод працюватиме тільки один місяць. Він повідомив, що завод має замовлення на паровози не менше, аніж на три роки вперед, тому перебоїв у роботі не передбачається. При цьому він дав надію робітникам на те, що завод найближчим часом має отримати замовлення на трактори, затверджене вищим керівництвом країни. Саме тому керуючий висловив свої побоювання з приводу набору ще 50 % до наявної чисельності робочого колективу, позаяк у цей час робітники не дуже охоче йшли найматися на завод.

Повертаючись до доповідної записки К. І. Мар'їна, слід процитувати один з абзаців розділу I «Про організацію тракторобудування в цілому»: «Я особисто вважаю, що після покойного А. П. [російська транслітерація, як в архівних документах – авт.] Каргополова (колишнього ініціатора і організатора цієї справи з технічного боку) не було на заводі і немає в даний час досвідченої особи з організації тракторобудування, що має не тільки теоретичну підготовку, але й серйозний досвід по постановці виробництва масового характеру із застосуванням високого ступеня механізації і великої точності обліку та звітності, оскільки природно, що організація, яка зайшла вже далеко, цілком відповідає тим завданням, які ставилися при виникненні цієї ідеї».

Так хто ж такий А. П. Каргополов? Оскільки серед заводських працівників виявити людину з такими даними не вдалося, то ми вирішили шукати його серед працівників Південного машинобудівного тресту (Далі ПМТ), припускаючи, що трест керувався думкою якогось свого фахівця, приймаючи рішення про розвиток тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну. Пошук був складний, бо особисті справи працівників ПМТ не збереглися, але нам пощастило, що в одному з архівних документів [7, с. 12] виявився документ ПМТ, тобто виписка з книги розпоряджень № 100 від

02.05.1924 р. про нарахування зарплатні. Серед 32 згаданих працівників знайшовся і Каргополов. У списку він є одним із найбільш високооплачуваних працівників (Каргополов і людина з прізвищем Розенблум мають спецставки у розмірі 360 рублів). Всі інші працівники, включаючи і заступників Голови Правління (Грудінського і Золотарьова), мають менші спецставки (320 рублів).

Все це дозволяє припускати, що Каргополов був одним із найбільш кваліфікованих інженерних працівників. На жаль, поки нічого іншого про нього виявити не вдалося. Єдине, що викликає наше здивування і настороженість, це вказівка Є. Д. Львова у його книзі на якогось Г. І. Каргополова [14]: «Завод «Більшовик» у Ленінграді почав випуск колісно-гусеничних десятитонних тракторів, надалі перейшов до будівництва гусеничних тракторів конструкції інженера Г. І. Каргополова». Чи той це Каргополов, – невідомо. Пошук необхідно продовжувати, у тому числі й у Ленінградському державному архіві, серед архівних матеріалів з історії становлення тракторобудування на колишньому Обухівському заводі.

Хоча ініціали Каргополова, про які повідомляли К. І. Мар'їн і О. Д. Львов, не збігаються, у нас є цілком обґрунтовані припущення, що вони мали на увазі одну і ту ж людину. На користь такої версії можна навести наступні вагомі аргументи. Прізвище «Каргополов» не належить до числа широко розповсюджених. Воно походить від назви невеликого міста Каргополь Архангельської області. Загальна кількість інженерів, причетних до становлення тракторобудування в молодій Радянській республіці (а потім – в СРСР) у 20-х роках минулого сторіччя, була малою, оскільки до 1917 р. в Царській Росії галузь тракторобудування і відповідні фахівці були відсутні.

А. П. Каргополов, про якого згадував К. І. Мар'їн, був явно не молодою людиною, а зрілим, сформованим інженером, який мав у рамках існуючої в той час кваліфікації найвищий 17-й розряд. Щоб його отримати, треба було мати значний практичний стаж і продемонструвати упродовж багатьох років успішну інженерну діяльність. Як можна зрозуміти, зіставляючи наявну інформацію, А. П. Каргополов помер між квітнем і кінцем липня 1924 року [4; 7; 11], причому природною смертю (від хвороб чи старості).

Встановлений рівень спецставки А. П. Каргополову говорить про те, що його поважали і з його думкою рахувалися. У згаданому нами списку з 32 фахівців є дані про спецставки головного інженера ПМТ В. С. Янькова (17 розряд, 240 руб.), директора ХПЗ ім. Комінтерну О. І. Руденка (17 розряд, 160 руб.). З іншого переліку спецставок по ХПЗ ім. Комінтерну видно, що сам К. І. Мар'їн отримував в цей час по 16 розряду 157 руб. 32 копійки, тобто, менше, ніж А. П. Каргополов, хоча він виконував, судячи з документів, величезний обсяг роботи: від керівництва випуском робочих креслень до безпосередньої участі у державних випробуваннях як повноважний представник заводу.

І, нарешті, один з найбільш переконливих та вагомих доказів: теоретичні знання в області тракторобудування і практичний досвід масового виробництва А. П. Каргополов міг отримати в перші роки радянської влади на Обухівському заводі у 1921–1922 роках при виробництві гусеничного п'ятитонного трактора, сконструйованого за прототипом американського трактора «Холт». Цей трактор замінив колісно-гусеничні десятитонні трактори і випускався за замовленнями Артилерійського Управління РСЧА як тягач артилерії середнього калібру, в основному, для тридюймових

гармат. За своєю компоновальною схемою «п'ятитонник» Обухівського заводу був близький до трактора «Комунар», поставленого в 1924 році на виробництво на Харківському Державному паровозобудівному заводі ім. Комінтерну, але поступався за потужністю двигуна і тязі.

Якщо наша здогадка правильна, то роль А. П. Каргополова істотно зростає, бо він виявляється не тільки ініціатором організації тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну, але і з'єднувальною ланкою між тракторобудівниками Обухівського заводу і ХПЗ, тобто тих двох заводів, які реально почали в 20-х роках минулого століття випуск гусеничних тракторів в СРСР. Але навіть, якщо було двоє Каргополових, то кожен з них заслуговує на історичну пам'ять та нашу повагу. У будь-якому випадку це прізвище потрібно повернути в історичний та науковий обіг.

Висновки. У статті особливу увагу приділено пошуку ініціатора розвитку тракторобудування на Харківському Державному паровозобудівному заводі ім. Комінтерну. Показано, що зазвичай згадувані Костянтин Іванович Мар'їн та Олександр Давидович Брускін найбільш серйозно вплинули на становлення тракторобудування на заводі, дійсно зробили свій вагомий внесок у загальну справу. Однак, вони були не стільки ініціаторами, скільки талановитими виконавцями.

Завдяки архівним знахідкам вдалося встановити, що реальним ініціатором упровадження тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну був абсолютно забутий інженер А. П. Каргополов. Вдалося уточнити реальний внесок К. І. Мар'їна і А. Д. Брускіна, а також з'ясувати трагічну долю останнього. З'ясовано, що крім А. П. Каргополова в науковій літературі з історії тракторобудування в СРСР Є. Д. Львов згадує внесок інженера Г. І. Каргополова. На наш погляд, йдеться не про двох Каргополових, а про одного фахівця. Незважаючи на вагомий аргументи на користь нашої думки, остаточний висновок можна буде зробити тільки після додаткових архівних досліджень. Вважаємо, що в

першу чергу, слід провести пошук у Державному архіві Ленінградської області.

1. *Біблік В. В.* Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе (Сторінки історії) / В. В. Біблік. – Харків: ВАТ «Видавництво «Прапор», 2008. – 260 с. 2. *Гуськов В. В.* Тракторы. Часть I-я. Конструкции / В. В. Гуськов. – Минск: Высшая школа, 1979. – 232 с. 3. *Давыдова С. М.* Тракторы и автомобили / С. М. Давыдова. – Москва-Ленинград: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1950. – 816 с. 4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 42: Переписка с южным машиностроительным трестом за 1925 год. 5. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 60: Переписка с южным машиностроительным трестом за 1926 год. 6. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 18: Разная переписка за 1924 год. 7. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 17: История ХПЗ в документах. Сборник 1, части 1-я и 2-я, ХПЗ при переходе к НЭПу в период восстановления народного хозяйства 1922–1924. 8. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 21: Разная переписка с южным машиностроительным трестом. 1924 год. 9. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 72: Переписка с южным машиностроительным трестом об изготовлении тракторов, сведения технического комитета при Военно-техническом управлении рабоче-крестьянской красной армии о результатах испытания тракторов. 10. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 104: Промышленный план на 1924–1925 и 1925–1926 годы. 11. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 253: Материалы по тракторостроению. 12. ДАХО. – Ф. Р. № 1354, оп. 8, спр. 615: Переписка с Артиллерийским управлением РККА о ремонте тракторов для управления... 13. *Курганов А. И.* Основы расчета шасси тракторов и автомобилей / А. И. Курганов. – Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1953. – 611 с. 14. *Львов Е. Д.* Теория трактора / Е. Д. Львов. – Москва: Машгиз, 1952. – 388 с. 15. *Лызо Г. П., Лызо А. П., Барский Н. Б.* Конструкции тракторов / Г. П. Лызо, А. П. Лызо, Н. Б. Барский. – Москва: Машгиз, 1956. – 559 с. 16. Отечественные сельскохозяйственные тракторы. Иллюстрированная история развития за 100 лет. 1896–1996 гг. – Москва: Рекламно-производственный центр «Внешторгиздат», 1996. – 53 с. 17. *Семенов В. М., Власенко В. Н.* Трактор / В. М. Семенов, В. Н. Власенко. – Москва: ВО «Агропромиздат», 1989. – 352 с. 18. ХПЗ – завод имени Малышева, 1895–1995. Краткая история развития. – Харьков: «Прапор», 1995. – 703 с.

Сергій Куделко, Ольга Вовк

Василь Каразін біля витоків формування української науково-технічної інтелігенції

Стаття присвячена дослідженню науково-технічного доробку представника української інтелектуальної еліти, громадського діяча, просвітителя, науковця, засновника Харківського університету В. Н. Каразіна (1773–1842).

The present paper deals with the study of scientific and technological achievements of the representative Ukrainian intellectual elite, public figure, inventor, scientist and founder of Kharkiv University Vasyli' Karazin (1773–1842).

У 2013 році Україна відзначає 240 років від дня народження «українського Ломоносова» [9, с. 104] – вченого, винахідника, громадського діяча, засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна [16]. Він став одним із найяскравіших представників вітчизняної інтелектуальної та мистецької еліти кінця XVIII – початку XIX ст., а запропоновані ним ідеї багато в чому зберегли свою актуальність і донині. За висловом Ю. Лавріненка, «унікальна своєрідність Каразіна – в далекопланному... підході, що передбачає функційні потреби й можливості майбутнього» [13, с. 8].

Нині ми маємо у своєму розпорядженні чималу бібліографію дореволюційних (Д. Багалій, М. Тихий та ін.); радянських (М. Кузьменко, А. Слюсарський та ін.); діаспорних (Ю. Лавріненко, І. Лисяк-Рудницький та ін.); сучасних

(А. Болебрух, Н. Ніколаєнко та ін.) авторів. Разом із тим, каразінський внесок у процес формування української науково-технічної інтелігенції потребує додаткового висвітлення, що й обумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Василь Назарович Каразін народився 30 січня (10 лютого) 1773 р. у селі Кручик Богодухівського повіту на Слобожанщині в родині Н. О. Каразіна зі стародавнього дворянського роду Караджі, що мав грецьке коріння, та В. Я. Ковалевської, представниці старовинного козацького роду Ковалевських. Сам Василь Назарович вважав себе українцем [13, с. 8]. Дитячі роки він провів у родинному маєтку. Формуванню світогляду В. Н. Каразіна багато в чому посприяв Г. С. Сковорода, який мав дружні стосунки з батьком майбутнього науковця. Як згадував пізніше сам Василь Назарович, саме завдяки

мандрівному філософу в нього прокинулося прагнення до знань та самовдосконалення [18, с. 6].

Освіту хлопець отримав у приватних пансіонах Кременчука та Харкова, згодом відвідував лекції в петербурзькому Гірничому корпусі (одному з найкращих на той час вищих навчальних закладів Росії), де ґрунтовно вивчав математику, фізику, хімію, політичну економію, оволодів латиною, німецькою та французькою мовами [2, с. 2].

Досить скоро здібному юнаку вдалося наблизитися до найвищих державних кіл та зробити стрімку кар'єру. Особливо вагомий внесок В. Н. Каразін зміг зробити у розбудову вітчизняної освітньої системи, і найважливішим його проектом стало відкриття у 1804 р. Харківського університету – не лише першого українського університету, але й першого навчального закладу, відкритого за ініціативою не уряду, а патріотично налаштованої місцевої громади [14, с. 60].

Але стрімкий злет Василя Назаровича завершився так само швидко й раптово, як і розпочався: у 1804 р. він був несправедливо звинувачений у нецільовому використанні університетських коштів та відсторонений від подальших клопотів [18, с. 38]. Відхід від державних справ змусив В. Н. Каразіна повернутися до рідного Кручика, де він і провів наступні чотири десятиліття свого життя. Жага пізнання, інтерес до рідного краю [4, с. 9], намагання реорганізувати управління маєтком та модернізувати господарство, а також виняткові здібності до висунення гіпотез, бажання перевіряти їх на практиці, блискучі якості експериментатора зрештою підштовхнули його до ведення активної науково-дослідницької діяльності, якою він займався аж до самої смерті у 1842 р. [3, с. 120].

В. Н. Каразін добре розумів значення фізики, хімії, інших фундаментальних природничих наук, тому цікавився явищами, використання яких могло дати значний народногосподарський ефект. Однією з таких задач було вивчення електричної енергії, і В. Н. Каразін прекрасно це усвідомлював. Він вивчав праці відомих фізиків і хіміків Дж. Прістлі, Г. Кавендіша, А. Лавуазьє та інших; вірогідно, був знайомий з працями одного з фундаторів електротехніки в Російській імперії, вихованця Харківського колегіуму В. В. Петрова [3, с. 121]. Василя Назаровича зацікавила можливість використання електричної енергії з верхніх шарів атмосфери [8, с. 459], для чого ним був докладно розроблений проект пристрою аеростата для збирання атмосферної електрики [11, с. 851]. Також він обґрунтував сприятливий вплив електрики на розвиток рослин і пророкував, що згодом вона буде застосовуватися для вирощування плодів у північних районах [11, с. 433].

З міркуваннями про електричну енергію були пов'язані й проекти В. Н. Каразіна в галузі дослідження і зміни клімату. На його думку, людина за допомогою цієї колосальної сили зможе регулювати погоду за своїм бажанням. Із доповіддю з проблем метеорології В. Н. Каразін уперше виступив у березні 1810 р. в Московському товаристві природодослідників. Він доводив необхідність організації мережі метеорологічних станцій для ведення спостережень, що могли б давати відомості, необхідні для ефективного господарювання. До нього ще ніхто ні в Росії, ні за кордоном не порушував такого питання [10, с. 73]. У 1810 р. В. Н. Каразін у Кручику облаштував метеорологічну станцію (першу в Україні та одну з небагатьох у Росії) і до кінця свого життя стежив за тим, щоб у ній за визначеною програмою систематично велися спостереження за погодою [10, с. 74].

Але зовнішнє середовище та умови проживання значно впливали на характер та результати його науково-дослідної роботи. Відірваність від головних осередків науки і культури, обмеженість доступу до джерел інформації, не надто широке коло особистого спілкування з по-європейськи освіченими дворянами Слобожанщини зумовили переважну спрямованість його інтересів на найдоступніші для нього сфери – сільське господарство та пов'язані із ним галузі. Під час вимушеного довголітнього проживання у Кручику В. Н. Каразін на власному прикладі продемонстрував, які невичерпні можливості таїть у собі ця галузь і яких успіхів може в ній досягти людина, озброєна науковими знаннями [3, с. 120].

Василь Назарович у своєму маєтку вирощував і освоював найкращі сорти хлібних культур, здійснював дослідні посіви рису, широко застосовуючи добрива [11, с. 291]. Агітував за розширення площ для висаджування картоплі, довівши на власному досвіді, що розведення цієї культури обіцяє значний зиск. У 1838 р. він писав: «Добрыя украинцы! Испытайте насадить хоть по полоске картофеля в хлебных полях ваших. Увидите, как это полезно! В следующий же год, верно, займете ими больше» [11, с. 466]. Він вважав, що картопля має замінити цінне хлібне зерно, котре, на відміну від неї, може зберігатись десятиліттями та у голодні роки нагодувати нащадків [3, с. 125]. Разом із картоплею В. Н. Каразін рекомендував ширше культивувати ріпу, моркву, буряк, давав поради з ефективного використання кавунів. Дослідник багато працював над поліпшенням садівництва і виноградарства у Криму, особливу увагу приділяючи проблемі підготовки фахівців для відповідних галузей господарства [11, с. 521–522]. Він розводив кращі породи овець, займався бджільництвом, зробив цікаві спостереження в галузі шовківництва [11, с. 347].

Науковець замислювався і над проблемами розвитку системи переробної промисловості на українських теренах. Він наголошував на потребі збільшення посівних площ цукрового буряку, справедливо вказуючи на припинення невігідного для держави завезення цукру із-за кордону [3, с. 125]. У своїх працях він відзначав, що для поміщиків вигідним є і вирощування у великих кількостях олійстих культур [5, с. 10]. Втім, на рівні знань свого часу Василь Назарович вважав, що в кліматичних умовах Слобожанщини задля видобування олії доцільно розводити лише мак, ліщину та коноплі [11, с. 282–283].

В. Н. Каразін був розробником низки сільськогосподарсько-технічних виробництв. З 1806 р. дослідник зайнявся розробкою способів виготовлення харчових концентратів [6, с. 27]. Він склав рецепт, який покращував якість хліба, удосконалив спосіб виготовлення сухарів, виробництва крохмалю, виготовлення круп із крохмалю з яйцями, макаронів на м'ясному бульйоні, винайшов спосіб консервування вершкового масла [11, с. 282, 283]. В. Н. Каразін належить розробка способу сушіння плодів теплом водяної пари. Приготовані таким чином фрукти мали приємний смак і частково зберігали притаманний їм природний запах [11, с. 207]. Василь Назарович винайшов способи сушіння картоплі та м'яса. Він розробив технологію випікання хліба з дубових жолудів, котрий за своїми властивостями не поступався житньому [11, с. 462], досліджував ісландський мох і розробив простий спосіб витяжки із нього желатину, придатного для продовольчих потреб [19, с. 54]. Серед його винаходів – і виготовлення вин-екстрактів з полуниці, слив, вишень, смородини і спирту [3, с. 126].

Однією з умов підвищення продуктивності землеробства в Росії В. Н. Каразін вважав розвиток лісівництва у степових районах. Він переконливо пояснив роль лісів у захисті від суховіїв та у пом'якшенні й зволоженні клімату, у нагромадженні й збереженні вологи у ґрунті [12, с. 19]. Тому, вказував Василь Назарович, необхідно зберігати і насаджувати ліс. У своїй статті «О важности лесоводства, наипаче для России» він закликав читачів: «Дадим друг другу слово сохрания достояние добрых предков наших, благодетельные леса... Возсозиждем для потомков наших ту прелестную Украину, в которой селились наши прародители» [11, с. 423–424].

Надаючи великого господарського значення лісам, науковець припускав, що хиже їх винищення пов'язане насамперед із винокурінням. За його підрахунками, для потреб винокурної промисловості щорічно знищувалося більше 200 квадратних верст деревини [11, с. 395]. Думка про необхідність зберегти лісові багатства послужила для Каразіна поштовхом до виходу нового винокурного «снаряда», що давав більше спирту із одночасним зниженням витрат палива. Цей апарат у 1808 р. був представлений у Товаристві випробувачів природи та високо оцінений фахівцями [19, с. 147]. Але, незважаючи на схвальні відгуки та власні клопотання, В. Н. Каразіну так і не вдалося запровадити свій винахід у виробничу систему сучасної йому Російської імперії.

Невдача зі впровадженням розробленої винокурної конструкції не стала на заваді новим раціоналізаторським устремлінням Василя Назаровича. Він розробив новий спосіб видобутку селітри, який набагато прискорював виробничий процес, різко збільшував кількість продукції та зменшував витрату дров при виварюванні. Також запропонував добувати селітру з відходів винокурних заводів, що містять у собі сполуки азоту, домішувати винокурну барду до буртів та розробив нову конструкцію казана для виварювання селітрового щолоку [1, с. 79]. Винахідник створив новий апарат для випалювання вугілля – по суті, пристрій для сухої перегонки. Йому належить також винайдення нового способу виробництва цементу з поширених місцевих матеріалів, що виявився ефективним не лише у повітряному просторі, але й під час ведення підводних робіт [7].

Описуючи свій удосконалений спосіб випалу деревини на вугілля, раціоналізатор зазначав, що при обробці отриманого оцту він одержав нову хімічну сполуку, якій дав назву «пірогонон» («вогненароджжений»). Вивчення властивостей цієї рідини показало, що вона у поєднанні із селітряною кислотою утворює шавлеву кислоту, а, будучи розчинена у спирті, є гарним засобом для бальзамування тварин [18, с. 88–89]. Просякнуте пірогононом, а потім висушене дерево служило прекрасним матеріалом для столярних робіт: воно не жолобилося і було стійке до псування від комах [11, с. 288]. Ця речовина була удруге відкрита Райхенбахом у 1829 році та отримала назву «креозот» [17, с. 75], який і донині широко використовується в техніці, медицині та інших галузях господарства.

Василь Назарович жваво цікавився фармакологією. Він виготовляв численні лікарські засоби та хімікалії, які вдало використовували у лікувальних цілях. Крім того, у власному маєтку він заклав аптекарський город для вирощування цілющих рослин [3, с. 131].

У 1823 р. В. Н. Каразін близько підійшов до створення штучних алмазів. У своїй лабораторії він отримав дуже тверді кристали, які, за висновком харківських університетських хіміків, були близькими до алмаза. На жаль, до нашого часу

не збереглося відомостей про те, яким чином винахідник синтезував цю речовину [17, с. 77].

Дослідник активно займався технічною творчістю. Він раціоналізував конструкцію стодоли для кращої просушки хліба та удосконалив конструкцію «китайського» молотильного катка [11, с. 291]. У 1809 р., спостерігаючи за виходом пари із трубок різних діаметрів, він задумав улаштувати паровий двигун найпростішої конструкції. Для його випробування дослідник побудував модель на зразок морського човна. У килі човна, з корми, був прорубаний циліндричний канал, закритий у носовій частині. У передній кінець каналу з казана-самовара, що був установлений на носі човна, вставлялася трубка для пропущення пари, що, прориваючись із каналу до корми, передавала човну безупинні поштовхи і змушувала його рухатися вперед. Це була ідея реактивного двигуна, втілена в життя лише через три десятиліття в Англії; в Росії ж ініціатива Каразіна вкотре не знайшла підтримки [15]. В. Н. Каразіну належить пріоритет у винаході системи парового опалення. Під враженням пожежі у петербурзькому Зимовому палаці він написав статтю «Несколько предложений доброго гражданина» (1842), в якій описав свій винахід. Хоча проєкт не був здійснений повністю, у невеликих масштабах Каразін застосовував його у Харкові та Кручику [20, с. 222–223]. Через двадцять років парове опалення було винайдене Кіпферлінгом.

Самостійно долаючи труднощі, Василь Назарович вирішив залучити до наукової та громадської діяльності ширші кола дворянства. У 1811 р. в Харкові ним було засновано Філотехнічне товариство, до якого увійшли Слобідсько-Українська, Чернігівська, Полтавська, Воронезька, Курська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії, а також область Війська Донського [9, с. 120], тобто території, що входили до складу Харківського навчального округу на чолі з університетом. Філотехнічне товариство стало другим за своїм значенням (після Харківського університету) проєктом, реалізованим В. Н. Каразіном на слобідських землях.

Товариство мало сприяти розвитку і поширенню нових методів винокуріння та селітроваріння, агрономії і тваринництва, запровадженню нової сільськогосподарської техніки, спорудженню цукрових заводів та інших підприємств переробної промисловості [18, с. 74]. На засіданнях Товариства обговорювались також окремі науково-технічні проблеми.

Беззмінний керівник справами Філотехнічного товариства, В. Н. Каразін вимагав від учасників ініціативного підходу до питань розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі. Але більшість його членів (серед яких, до речі, були й жінки – рідкісне на той час явище) виявились не готовими сприйняти пропонувані Василем Назаровичем новації. Ентузіазму ж засновника та окремих його прихильників не вистачало, аби пробити цю стіну інертності. Зрештою, у 1818 р. Філотехнічне товариство припинило своє існування [19, с. 105].

Хоча ще за життя заслуги «українського Ломоносова» були відзначені багатьма науковими співтовариствами (наприклад, у 1811 р. Харківський університет обрав його своїм почесним членом), йому завжди бракувало однодумців і прихильників, не було того середовища, яке б допомогло йому втілити у життя свої задуми. Це усвідомлював і сам Василь Назарович, який на схилі років гірко називав себе «сільським мрійником» [3, с. 134]. Справжнє визнання прийшло до нього лише після смерті.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що Василь Назарович Каразін був першим в Україні вченим-природодослідником, організатором науки. Своєю багатопланою діяльністю він спричинився до формування української науково-технічної інтелігенції, і сам став її яскравим представником.

1. *Абрамов В. Я.* В. Н. Каразін (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / В. Я. Абрамов. – СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1891. – 96 с. 2. *Багалея Д. И.* Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина / Д. И. Багалея. – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. – 31 с. 3. *Болебрух А. Г.* Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хридошкін. – Х.: Вид-во «Авто-Енергія», 2005. – 348 с. 4. *Вовк О. І.* В. Н. Каразін як красзнавець / О. Вовк // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної конференції молодих учених (м. Київ, 25 квітня 2013 р.). – Вип. VI. – Ч. 8. – К.: КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2013. – С. 9–10. 5. *Вольпер И. М.* Дезодорація масел – русское открытие / И. М. Вольпер // Маслобійно-жировая промисленность. – 1953. – № 10. – С. 10–11. 6. *Вольпер И. М.* Основоположник пищекоцентрационной технологии (к 200-летию со дня рождения В. Н. Каразина) / И. М. Вольпер // Консервная и овощесушильная промисленность. – 1973. – № 2. – С. 27. 7. *Гришин И.* Новое, давно забытое старое / И. Гришин // Время. – 1995. – 21 февр. 8. *Данилевский В. В.* Русская техника / В. В. Данилевский. – [Л.]: Лениздат, 1948. – 547 с. 9. *Данилевский Г. П.* Украинская Старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. – Х.: Изд-во Зеленского и Любарского, 1866. – 403 с.

10. *Дубинский Г. П.* Роль В. Н. Каразина в развитии отечественной метеорологии / Г. П. Дубинский // Ученые записки Харьковского государственного университета. – 1952. – Т. 41: Труды географического факультета. – Т. 1. – С. 65–78. 11. *Каразін В. Н.* Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / В. Н. Каразін, Д. И. Багалея. – Х.: В Университетской типографии, 1910. – XIX, 927 с. 12. *Курдюк М. Г.* Співочі тераси. Піонери лісорозведення на Харківщині / М. Курдюк // Лісовий і мисливський журнал. – 2012. – № 3. – С. 18–20. 13. *Лаврінченко Ю.* Василь Каразін: архітект відродження (Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження (1773–1973)). – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 191 с. 14. *Лавровський Н. А.* Василий Назарьевич Каразін и открытие Харьковского университета / Н. А. Лавровський // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – № 1. – С. 57–106. 15. *Мазница А.* «Восторженный украинский Ломоносов» / А. Мазница. – Зеркало недели. – 2002. – № 1(376). 16. Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна: Постанова Верховної Ради України від 16 травня 2013 р., № 260-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/260-vii>. – Доступ: 31.05.2013 р. 17. *Річ В. І.* Алмаз, народжений у Богодухові / В. Річ, М. Черненко // Прапор. – 1964. – № 11. – С. 75–77. 18. *Слюсарський А. Г.* В. Н. Каразін. Его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарський. – Х.: Изд-во ХГУ, 1955. – 158 с. 19. *Тихий Н. В.* В. Н. Каразін. Его жизнь и общественная деятельность. / Н. Тихий. – К.: Тип. Им. ун-та св. Владимира, 1905. – 302, 28, IV с. 20. *Хотинский Е. С.* Василий Назарович Каразін – естествоиспытатель и технолог / Е. С. Хотинский // Из истории отечественной химии: Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. – Х.: Изд-во ХГУ, 1952. – С. 209–224.

Наталія Кузьменко

Представники харківської школи радіофізики другої половини ХХ ст.

У статті показана роль відомих харківських науковців у розвитку радіофізичної та радіотехнічної галузі. Автором підкреслені маловідомі факти наукової та педагогічної діяльності представників харківської школи радіофізики на радіотехнічному факультеті Харківського політехнічного інституту. Розкрито необхідність створення радіотехнічного факультету в повоєнні роки. Показано процес формування першого науково-педагогічного складу факультету із залученням учених з науково-дослідних установ Харкова та інженерів-виробничників. Висвітлений розвиток нових наукових напрямів та формування наукових шкіл. А також показаний внесок науково-педагогічного складу радіотехнічного факультету Харківського політехнічного інституту в систему підготовки наукових кадрів і радіоінженерів як в Харкові, так і в Україні.

The article shows a role of famous Kharkov scientists in the development of radio physics and radio techniques. Unknown facts of scientific and pedagogic work of the representatives Kharkov radio physics school in the radio technical department of Kharkov Polytechnic Institute are underlined by the author. The need to open radio technical department after the War II is explained. The formation of the first teaching staffs that were the scientists from Research Institute and engineers from the factories is shown. The development by them of a new research area and new scientific school is cleared. The contribution of radio technical department teaching staffs of Kharkov Polytechnic Institute to the scientific personnel and engineer training system in Kharkov and Ukraine is also shown.

Еліта та інтелігенція завжди були ініціаторами культурного та соціально-економічного зростання країни, особливо в науці та освіті. Саме наукова еліта відіграла особливу роль у розвитку вітчизняної науки, в тому числі й у розвитку радіофізики та радіотехніки. Серед видатних всесвітньовідомих науковців цієї галузі, яких справедливо можна назвати науковою елітою країни, яскравими представниками є харківські вчені.

Аналіз наукової літератури показав наявність багатьох видань, зокрема [17; 18; 20–22; 25], де детально представлено становлення і розвиток радіофізичної та радіотехнічної науки й освіти в харківських навчальних та науково-дослідних установах та відображено вагомий внесок учених цих установ у розвиток галузі. А саме: Харківського університету (нині Національний університет ім. В. Н. Каразіна), Харківського фізико-технічного інституту та Інституту радіофізики і електроніки ім. О. Я. Усікова. Але, на жаль, практично немає

публікацій, де б висвітлювалась діяльність радіотехнічного факультету Харківського політехнічного інституту (ХПІ), наукові здобутки вчених та педагогів факультету, багато з яких залишаються й на сьогодні непересічними постатями в науці та є науковою елітою України. Не розкрито також їх внесок в систему підготовки радіоінженерів у Харкові та в Україні в цілому. Автор ставить за мету шляхом узагальнення архівних документів розкрити маловідомі факти викладацької та науково-дослідної діяльності відомих учених Харкова в ХПІ, наголошує на тому, що деякі з них були вихованцями саме Харківської політехніки.

Засновником харківської школи радіофізики був видатний учений, член-кор. АН СРСР Д. А. Рожанський, який упродовж 1911–1921 рр. працював у Харківському університеті. Саме з його досліджень розпочався розвиток радіофізики в Харкові. На кафедрі фізики Харківського університету, яку він очолював, регулярно проводився фізичний семінар, до

участі в якому залучалися й студенти. Цей семінар і став базою для формування широковідомої харківської школи радіофізики [25, с. 61].

Після від'їзду Д. А. Рожанського кафедру фізики та радіофізичні дослідження очолював його учень А. О. Слуцкін. Разом з ним дослідженнями в галузі радіофізики як в Харківському університеті, так і в Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) займалися інші учні Д. А. Рожанського: А. В. Желеховський, Д. С. Штейнберг, Є. А. Копилович. Починаючи з 1929 р., практично весь науково-педагогічний склад кафедри під керівництвом А. О. Слуцкіна працював паралельно і в Харківському університеті, і в УФТІ. Це такі вчені: С. Я. Брауде, О. Я. Усіков, П. П. Леляков, І. Є. Островський, І. Д. Трутень, І. М. Вигдорчик та інші [25, с. 61; 21, с. 19; 22, с. 229–230].

Таким чином, у першій половині ХХ ст. в Харкові існувала і розвивалась потужна школа радіофізики в Харківському університеті та УФТІ, створена Д. А. Рожанським та його послідовниками. Тобто, вже у повоєнні роки в Україні з'явилася плеяда вчених, які мали фундаментальні знання з радіофізики та практичні навички науково-дослідної роботи.

Як відомо, роль еліти особливо зростає в перехідні періоди розвитку суспільства. Бо саме еліта повинна дати відповіді на виклики, поставлені проблемним часом. Так було і в ХПІ. Саме харківська наукова еліта, представники широковідомої Харківської школи радіофізики, прийшли на допомогу, коли в дуже скрутний післявоєнний час у Харкові було відкрито перший радіотехнічний факультет.

У 1946 р. в Харківському електротехнічному інституті (ХЕТІ) відкрито радіотехнічний факультет (РТФ), який наприкінці 1949 р. згідно з рішенням ради Міністрів СРСР (№ 13934 від 7 вересня 1949 р.) та наказів міністра Вищої освіти СРСР (№ 1194 від 24 вересня 1949 р. та № 1443 від 10 листопада 1949 р.) був переведений до ХПІ ім. В. І. Леніна [1, арк. 1].

Заснування саме цього факультету було обумовлено нагальними потребами промисловості та особливо збройних сил у післявоєнний період бурхливого розвитку радіолокації, радіонавігації та інших галузей, пов'язаних з радіотехнікою та радіофізикою. Розвиток цих галузей та необхідність укріплення оборони країни, у свою чергу, вимагали висококваліфікованого кадрового забезпечення, насамперед, підготовки фахівців з інженерних радіотехнічних спеціальностей. РТФ готував спеціалістів за фахом радіозв'язок, радіотехніка, радіолокація. Першим деканом факультету був доц., к. т. н. О. А. Міц [24, с. 8–9].

Оскільки після Другої світової війни відчувався брак кваліфікованих як наукових, так і педагогічних кадрів, то початковий науково-педагогічний склад факультету був сформований, перш за все, із сумісників. Так у першому складі науково-педагогічних кадрів було лише 2 штатних викладачі – декан доц. О. А. Міц та доц. А. П. Борщов. Сумісниками були провідні наукові співробітники Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР (ФТІ): член.-кор. АН УРСР, д. ф.-м. н., проф. А. О. Слуцкін, д. т. н., проф. С. Я. Брауде, к. т. н., доц. Є. А. Копилович. Вони й очолили кафедри в ХЕТІ. А. О. Слуцкін – кафедру «Теоретична радіотехніка», С. Я. Брауде – кафедру «Радіоприймальні і передавальні пристрої», Є. А. Копилович – кафедру «Радіолокація». Пізніше вони керували кафедрами у відновленому ХПІ. Кафедра «Радіопристрої» – в. о. зав. каф. О. А. Міц, кафедра «Основи радіотехніки» – зав. каф.

С. Я. Брауде, кафедра «Радіоапаратура» – в. о. зав. каф. Є. А. Копилович [2, арк. 193, 210; 11, арк. 61; 23, с. 144].

У різні роки на факультеті працювали й інші відомі представники харківської школи радіофізики, співробітники ФТІ АН УРСР: доц., к. т. н. О. Я. Усіков, доц., к. т. н. І. Д. Трутень, доц., к. ф.-м. н. І. Є. Островський, к. т. н. Я. Л. Шамфаров, к. ф.-м. н. А. Н. Чернець, О. М. Іванченко. Залучення до викладацької роботи провідних науковців із науково-дослідних установ сприяло становленню та підвищенню якості викладання фундаментальних і спеціалізованих дисциплін, розвитку нових наукових досліджень та появі нових наукових напрямів, зміцненню професорсько-викладацького потенціалу.

Проте ХПІ, який отримував важливу допомогу з боку ФТІ, також знайшов можливості співпраці з ФТІ та підготовки наукових працівників для фізико-технічного інституту. Деякі науково-дослідні роботи факультету проводилися на замовлення ФТІ та в межах творчої співпраці. Кандидатські дисертації аспірантів Б. Л. Кашеєва, І. С. Тургенєва, Є. М. Кулешова, А. І. Ігракова, О. П. Дорохова під керівництвом А. О. Слуцкіна та С. Я. Брауде були складовою науково-дослідних робіт ФТІ. Експериментальні частини цих дисертаційних робіт були виконані також у ФТІ. В 1952 р. ст. викладач кафедри «Радіопристрої» ХПІ І. С. Тургенєв був відряджений до ФТІ для проведення важливої наукової роботи «Розробка та створення систем загоризонтної радіолокації» під керівництвом С. Я. Брауде. За цю роботу С. Я. Брауде, І. Є. Островський, І. С. Тургенєв та ін. були нагороджені Сталінською премією [7, арк. 3; 8, арк. 4; 18, с. 127].

Таким чином, ХПІ став джерелом кадрів для ФТІ та для новоствореного в 1955 р. на базі ФТІ Інституту радіоелектроніки АН УРСР (ІРЕ). У 1953 р. вихованець ХПІ, викладач кафедри «Радіоапаратура» Є. М. Кулешов очолив лабораторію надвисоких частот в ФТІ, а в 1955 р. – лабораторію приймальних пристроїв та вимірювальної апаратури у новоствореному ІРЕ. А І. С. Тургенєв з березня 1956 р. став виконуючим обов'язки завідуючого лабораторії радіолокації ІРЕ [18, с. 133]. Провідними науковцями ІРЕ стали випускники РТФ ХПІ А. Ф. Величко, Ф. В. Ківва, Б. М. Князьков, Г. П. Кульомін, Д. Д. Литвинов, М. О. Мельяновський, В. Б. Разказовський [24, с. 19–35].

Потрібно зауважити, що перші роки діяльності РТФ проходили в дуже складних умовах повоєнних років, у яких перебувала вся країна. У будівлях та приміщеннях інституту ще не були закінчені капітальні роботи з їх відновлення. У лабораторіях до комутаторів не було проведено силове живлення, а робочі місця жилилися від мережі освітлення. Відчувалася гостра нестача приміщень, лабораторного обладнання, підручників. Не було навіть елементарних речей – столів та стільців. Через це заняття проводилися в дві, а подекуди і в три зміни [4, арк. 17–18; 5, арк. 2–3, 6; 6, арк. 91]. І тільки завдяки зусиллям, ентузіазму, відданості своїй справі та патріотизму співробітників факультет зміг плідно працювати, розвиватися, успішно здійснювати підготовку висококваліфікованих радіоінженерів та вести фундаментальні й прикладні наукові дослідження і розробки.

Важливе значення мало залучення до навчального процесу інженерів-виробничників. Яскравим представником інженерної інтелігенції на факультеті був В. К. Заєць – головний конструктор Харківського радіозаводу п/я 409 (завод ім. Т. Г. Шевченка). Він почав працювати на факультеті за сумісництвом майже з перших днів. Спочатку на посаді асистента, а з 1951 р. – виконуючого обов'язки завідувача

кафедри «Радіоапаратура». 13 квітня 1951 р. на засіданні Вченої ради ХПІ (протокол № 16) він був представлений до наукового звання доцента без ступеня кандидата наук. Оригінал протоколу лічильної комісії за результатами таємного голосування, що зберігся в Державному архіві Харківської області, свідчить, що кандидатуру В. К. Зайця підтримало 35 членів Ради, голосів проти не було. Це характеризує його як висококваліфікованого фахівця, талановитого педагога і науковця [3, арк. 9; 9, арк. 159, 183].

Працюючи на факультеті, В. К. Заєць викладав спеціалізовані курси, пов'язані з технологією та конструюванням радіоапаратури, брав безпосередню участь у науково-дослідній роботі кафедри. Будучи головним інженером радіозаводу за основним місцем роботи, він мав великий досвід у радіопромисловості. Це дозволило йому збільшити кількість оригінальних практичних завдань для студентів, керувати реальними курсовими і дипломними проектами та виробничою практикою. Також В. К. Заєць ініціював проведення семінару для науково-педагогічного складу РТФ, на якому він ділився своїм виробничим досвідом. За ініціативи В. К. Зайця в 1957 р. на факультеті була відкрита нова кафедра «Конструювання та технологія виробництва радіоапаратури», яку він і очолював, та було розпочато підготовку інженерів за цим фахом [12, арк. 22; 13, арк. 3–4; 14, арк. 2]. Отже, вчений сприяв зміцненню зв'язків між кафедрами факультету та виробництвом. З 1965 р. він був призначений деканом РТФ [15, арк. 5].

Поряд із навчальним процесом на факультеті розгорнулася науково-дослідна та експериментальна робота в різних напрямках. Роботи виконувались на замовлення підприємств та науково-дослідних установ за господарськими договорами й за держбюджетні кошти або навіть безкоштовно на умовах творчої співпраці. Деякі науково-дослідні роботи проводилися спільно з науковцями ФТІ АН УРСР, комітетом з радіофізики і радіолокації АН УРСР, на замовлення міністерств оборони та зв'язку СРСР, комітету міжнародного геофізичного року АН СРСР. Суттєву допомогу в організації та становленні радіофізичних досліджень на факультеті надавав А. О. Слуцкін [23, с. 145].

Після раптової смерті А. О. Слуцкіна в липні 1950 р. радіофізичні дослідження на факультеті очолював С. Я. Брауде. Саме в той час на кафедрі «Основи радіотехніки» ХПІ зародився новий науковий напрям – дослідження іоносфери. У 1952 р. на кафедрі з'явилася перша тема за цим напрямом «Дослідження регулярних і нерегулярних відбивань від іоносфери в різних діапазонах частот». У межах цієї теми в 1953 р. під керівництвом С. Я. Брауде почали розробляти іоносферну станцію. З цією метою в с. Савинці Харківської області було розпочато будівництво польової лабораторії з двоповерховим лабораторним корпусом, антенними спорудами та розвиненою інфраструктурою. У період 1953–1955 рр. розроблялася, виготовлялася та налаштовувалася спеціальна дослідницька апаратура. Також розроблялася методика вимірювань. Активну участь у розробках брали А. П. Борщов, Б. Г. Бондар, Є. Г. Прошкін, В. В. Толстов [10, арк. 23–24].

У 1956 р. кафедру «Основи радіотехніки» очолював Л. Б. Кашеев, також вихованець ХПІ, випускник ХЕТІ 1946 р., учень А. О. Слуцкіна. А в майбутньому заслужений діяч науки УРСР, почесний академік АН прикладної радіоелектроніки, президент робочої групи У-2 «Метеорні дослідження» міжнародної асоціації аерономії та магнетизму, член Міжнародного астрономічного союзу, голова метеорної секції

міжвідомчого геофізичного комітету АН СРСР, науковий керівник лабораторії радіотехніки Харківського інституту радіоелектроніки (ХІРЕ), д. т. н., професор, автор понад 300 наукових робіт та монографій.

Під керівництвом Б. Л. Кашеева почав розвиватися ще один новий напрям наукових досліджень – радіолокаційні методи дослідження метеорів, який на багато років став провідним у ХПІ. Тематика наукових досліджень мала як прикладний, так і фундаментальний характер, що сприяло формуванню наукової школи метеорної радіолокації. Продовжено удосконалення апаратури та методик вимірювань, що дозволило виміряти велику кількість параметрів поведінки метеорних скупчень. Досліджувалися важливі як у теоретичному, так і в практичному плані умови дальнього поширення радіохвиль із використанням їх відбиття іонізованими слідами метеорів [24, с. 11–12].

З 1 липня 1957 р. під керівництвом Б. Л. Кашеева колектив кафедри розпочав систематичні експерименти за програмою міжнародного геофізичного року (МГР). Результати роботи були висвітлені в доповіді на п'ятій Асамблеї спеціального комітету МГР у Москві та здобули високу оцінку вітчизняних та зарубіжних учених і науковців. Загалом проведення МГР дало значний поштовх у розвитку досліджень іоносфери в цілому світі [24, с. 10, 12]. Подальший розвиток напрямку та наукової школи метеорної радіолокації відбувався вже в Харківському інституті радіоелектроніки (ХІРЕ). У 1971 р. в ХІРЕ було переведено радіотехнічний факультет ХПІ.

В ХПІ залишилися і продовжувалися іоносферні дослідження, які понад 40 років очолював В. І. Таран – д. ф.-м. н., професор, заслужений діяч Вищої школи УРСР, Лауреат премії Ради Міністрів СРСР, відомий учений, спеціаліст у галузі дослідження іоносфери методом некогерентного розсіювання, директор Інституту іоносфери (1991–2009), завідувач кафедри «Радіоелектроніка» ХПІ (1971–2007).

В. І. Таран – випускник РТФ ХПІ 1952 р. Упродовж 1963–1971 рр. очолював науково-дослідну лабораторію іоносфери РТФ. У цій лабораторії вперше в Україні почали займатися дослідженням іоносфери новим на той час методом – методом некогерентного розсіювання радіохвиль (НР). Для реалізації таких досліджень у 1966 р. в 50 км від Харкова, поблизу Змійова, під керівництвом В. І. Тарана було розпочато будівництво унікальної, єдиної в СРСР експериментальної бази з еталонними науковими інструментами – високопотенційними радарними НР. Упродовж багатьох років велика кількість учених, інженерів, техніків, обслуговуючого персоналу брала участь у будівництві радарів НР, а також у створенні спеціалізованих систем обробки інформації, ефективних методик зондування іоносфери, прийому некогерентно розсіяного сигналу та його обробки. Це А. П. Богдан, В. К. Богоський, В. І. Головін, О. І. Григоренко, В. М. Лисенко, Є. В. Рогожкін, О. А. Соляник, А. М. Смирнов, С. В. Черняєв та ін. [16, с. 3–4].

У подальшому, в 1983 р. на базі лабораторії було створено конструкторське бюро радіофізичних досліджень іоносфери, а з нього в 1991 р. – науково-дослідний Інститут іоносфери НАН і МОН України (постанова Ради міністрів УРСР № 139-р. від 14 квітня 1991 р.). Директором Інституту став В. І. Таран [19].

Створення Інституту іоносфери було обумовлене тим, що вже на початку 1990-х рр. був накопичений значний масив даних про іоносферу та навколоземний космічний простір. Наукові дослідження проводилися спільно з ФТІ АН УРСР,

Інститутом земного магнетизму, іоносфери та поширення радіохвиль АН СРСР, ІРЕ АН УРСР. Було продовжено будівництво та вдосконалення експериментальної бази, створення спеціалізованих систем обробки інформації, ефективних методик зондування іоносфери, прийому некогерентно розсіяного сигналу та його обробки. У 2001 р. науковий центр, названий як «Іоносферний зонд», був визнаний об'єктом Національного надбання України [19].

Таким чином, характерною ознакою розвитку харківської школи в повоєнні роки було те, що провідні вчені працювали, викладали та проводили наукові роботи одночасно в Харківському університеті, політехнічному інституті та в ФТІ. Це сприяло організації радіотехнічного факультету в ХПІ, який у подальшому став центром підготовки висококваліфікованих науковців і радіоінженерів в Україні. Діяльність професорсько-викладацького складу радіотехнічного факультету ХПІ мала важливе значення у формуванні нових наукових напрямів та зародженні наукових шкіл в галузі радіофізики, розвитку системи радіотехнічної освіти України. Унікальні ж наукові дослідження, розпочаті в 1960-х рр. В. І. Тараном у невеличкій лабораторії, переросли в потужну структуру академічного рівня – Інститут іоносфери МОН і НАН України, який є одним з провідних у галузі дослідження іоносфери в Україні.

1. Архів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – Ф. Р-1682, спр. 1, 335 арк. 2. Архів НТУ «ХПІ». – Ф. Р-1682, спр. 2, 380 арк. 3. Архів НТУ «ХПІ». – Ф. Р-1682, спр. 3, 313 арк. 4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 5, 284 арк. 5. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 22, 33 арк. 6. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 65,

325 арк. 7. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 164, 4 арк. 8. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 399, 16 арк. 9. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 490, 247 арк. 10. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 676, 35 арк. 11. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 976, 71 арк. 12. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 1394, 305 арк. 13. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 1525, 55 арк. 14. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 8, т. 1, спр. 1872, 45 арк. 15. ДАХО. – Ф. Р-1682, оп. 13, т. 1, спр. 1161, 7 арк. 16. *Емельянов Л. Я.* Інститут іоносфери НАН і МОН України. Краткий исторический обзор / Л. Я. Емельянов, Т. Г. Живолуп // Вісник НТУ «ХПІ». 36. наук. пр. Тематичний випуск: Радіофізика і іоносфера. – Х.: НТУ «ХПІ». – 2011. – № 44. – 148 с. 17. Інститут радіофізики і електроніки ім. А. Я. Усикова НАН України. 50 лет / [Ред-кол: В. М. Яковенко и др.]. – Х.: Ин-т радиофизики и электроники НАН Украины, 2005. – 612 с. 18. *Костенко А. А.* Предыстория института радиофизики и электроники НАН / А. А. Костенко, А. И. Носич, Ю. Н. Ранюк // Наука та наукознавство. – 2005. – № 4. – С. 102–135. 19. Офіційний сайт Інституту іоносфери. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ion.org.ua>. 20. Радиофизический факультет за 60 лет со дня основания / сост. С. В. Гаташ и др. / под ред. проф. С. Н. Шульги. – Х.: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2012. – 328 с. 21. *Толок В. Т.* «Харьковская академия физических наук». К истории возникновения / В. Т. Толок, В. С. Коган, В. В. Власов // Universitates. Наука и просвещение. – 2012. – № 1. – С. 10–21. 22. *Толок В. Т.* Физика и Харьков / В. Т. Толок // ФІП. – т. 2. – № 4. – Vol. 2. – № 4. – С. 229–243. 23. *Тверитникова О. Є.* Зародження і розвитку науково-технічної школи електротехніки професора П. П. Копняєва (1885–1950 рр.): монографія / О. Є. Тверитникова. – Х.: НТУ «ХПІ», 2010. – 212 с. 24. Харківський ордена Леніна політехнічний інститут ім. В. І. Леніна. Радіотехнічний факультет. Історія / Упорядники: Ю. І. Бутрим, П. С. Ковтун, О. С. Яхонтова. – Х.: НТУ «ХПІ», 2011. – 38 с. 25. *Шульга С. Н.* Радиофизический факультет. История создания, результаты и перспективы / С. Н. Шульга // Universitates. Наука и просвещение. – 2012. – № 1. – С. 60–64.

Юлія Овчаренко

Роль Б. Є. Веркіна та його учнів у розвитку фізики низьких температур

У статті проаналізовано внесок Бориса Єреміївича Веркіна у розвиток фізики низьких температур у Харкові. Також розглядається створення та діяльність школи фізиків-криогенників, до якої входили академіки В. В. Єременко, І. М. Дмитренко, В. Г. Манжелій, І. К. Янсон, член-кореспондент НАН України І. О. Кулик, професори І. В. Свєчкарєв, І. Я. Фуголь та інші.

The article analyzed the influence of Boris Ieremievich Verkin on the development of low-temperature physics in Kharkov. We also consider the establishment and activity of the members of school of cryogenic physics such as academics V. Eremenko, I. Dimirenko, V. Manzhelii, I. Jansson, corresponding member of the Academy of sciences of Ukraine I. Kulik, Professor I. Svechkariev, I. Fugol and other.

Постановка проблеми. На рубежі XIX та XX ст., у період гострого суперництва між Радянським Союзом і США в галузі науки, починають з'являтися нові форми дослідницької структури – наукові школи. Вже тоді стало зрозумілим, що колективне співробітництво і кооперація професійної діяльності вчених у процесі наукового пошуку має безсумнівні переваги, порівняно з діяльністю дослідників-одинаків, навіть найбільш авторитетних [1, с. 104].

Проблема наукових досліджень у галузі фізики низьких і криогенних температур була провідною в вищезгаданий період. Тому питання появи, розвитку наукових шкіл та їх вплив на стан сучасної фізики є актуальним.

Аналіз попередніх досліджень. Серед учених, які займалися вивченням розвитку та функціонування наукових шкіл, вагомий внесок належить В. К. Толок, В. С. Коган, В. В. Власов, А. В. Таньшина, Ю. О. Храмов та ін. Були спроби проаналізувати вітчизняну літературу, хоча опубліковано чимало робіт, присвячених зародженню та функціонуванню наукових шкіл, творчому шляху наукових лідерів і їх відкриттям які мали вагомий внесок у розвиток сучасної фізики.

Історії виникнення і розвитку наукових шкіл в природознавстві присвячена капітальна праця професора Ю. О. Храмова «Історія формування та розвитку фізичних шкіл на Україні» [2]. У цій роботі автор досліджував умови виникнення, динаміку зростання, структуру і взаємозв'язки елементів школи і на основі проведеного аналізу запропонував модель сучасної наукової школи. На основі цієї моделі їм були сформульовані критерії, за допомогою яких можна здійснити ідентифікацію, за якими працюють в науці колективів як школи.

Праця В. К. Толок «Фізика і Харків» присвячена історії та сучасному стану досліджень в одній з найважливіших галузей науки – фізики, які отримали успішний розвиток в місті Харкові [3]. Важливою особливістю праці є достовірність і точність відомостей про результати досліджень, офіційно наданих інститутами, які входять в Академію Наук. Велика увага в роботі надається працівникам науки всіх поколінь – від академіків до лаборантів і робітників. Величезний ілюстративний матеріал дозволяє в достатній мірі отримати уявлення про їх роботу, славні традиції та особливості дослідницького пошуку, про велич теорії та мистецтво експерименту.

У праці А. В. Таньшиної «Засновники харківських наукових шкіл у фізиці» надається життєписи про харківських учених, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки [4].

Всі ці праці підтверджують справжній інтерес до вивчення історії зародження та існування фізичних наукових шкіл. З аналізу літератури отримано орієнтири для подальшого поглиблення дослідження. У цих виданнях показано наукові досягнення ФТІНТ та школи фізиків – криогенників за великий проміжок часу. Тут авторами переважно описово, фрагментарно згадано про ті чи інші здобутки певних вчених або колективу дослідників. Сутність і наслідки їх досягнень, як правило, залишаються поза увагою.

Ґрунтовний аналіз та оцінка літератури, що стосується теми дослідження, з погляду історіографії сприяли осмисленню обраної теми. Історіографічний аналіз літератури дозволив визначити напрямки наукового пошуку. Такий підхід уможливив виявлення новизни, відмінностей та особливостей репрезентованої роботи від досліджень попередників. Критичний аналіз зазначених матеріалів дозволив не тільки виявити, а й осмислити умови наукової діяльності в ФТІНТ, визначити принципи організації наукових досліджень криогенної школи. Узагальнення аналітичних даних і зіставлення їх з відомостями з інших джерел дало можливість дати виважену оцінку науковим досягненням у певний період.

З науково-технічного архіву ФТІНТ НАН України використано звіти про діяльність ФТІНТ, що допомогли отримати чітке уявлення про реальний стан справ у цілому в науковій галузі.

Мета даної статті полягає у вивченні та аналізу процесів формування та розвитку наукової школи фізиків-криогенників у Харкові. Безпосередньо розглянути розробки вчених у цій галузі, що вплинули на подальший розвиток фізики, техніки, медицини, космонавтики та інших напрямків фізики низьких температур.

Виклад основного матеріалу. Фізико-технічний інститут низьких температур ім. Б. Є. Веркіна (ФТІНТ) НАН України було створено на виконання Постанови Ради Міністрів УРСР від 11 травня 1960 року за ініціативою Б. Є. Веркіна. Нічого подібного в СРСР раніше ще не було.

Фізико-технічний інститут низьких температур був першим та єдиним в Радянському Союзі спеціалізованим інститутом фізики низьких температур. Структура наукової установи та його наукова тематика охоплює практично усі галузі фізики низьких температур. Науково-тематичні плани інституту передбачають всебічне та інтенсивний розвиток найбільш цікавих і перспективних напрямків у цій галузі фізики [5, с. 1].

Академія наук Української РСР поставила перед ФТІНТ наступні завдання: вивчення фізичних властивостей зріджених газів та їх сумішей, дослідження широкого кола резонансних явищ в металах, напівпровідникових і хімічних сполук, розвиток ряду питань низькотемпературної електроніки, дослідження в області низькотемпературного магнетизму, надпровідності і теплових властивостей твердих тіл, вивчення питань пластичності і міцності твердих тіл при низьких температурах, структури, люмінесценції і механічних властивостей кристалів [6, с. 1].

В інституті сформувалися широко відомі наукові школи, які на сьогодні є базовими при проведенні наукових досліджень не тільки в Харкові, але також і в Україні в цілому. Це школа експериментальної фізики низьких температур (основи її були закладені Л. В. Шубніковим, академіками Б. Г. Лазарєвим та Б. Є. Веркіним); школа теоретичної фізики

конденсованого стану (основи були закладені академіком І. М. Ліфшицем); школа математичної фізики (засновник – академік В. О. Марченко).

Школа експериментальної фізики низьких температур сформувалася під керівництвом першого директора ФТІНТ НАН України, академіка НАН України Б. Є. Веркіна, її авторитет визнаний у науковому світі. Академіки НАН України І. М. Дмитренко, В. В. Єременко, В. Г. Манжелій, Н. Ф. Харченко, І. К. Янсон, члени-кореспонденти НАН України С. Л. Гнатченко, А. І. Звягін, А. Н. Омелянчук, Е. Я. Рудавський, М. А. Стржемечний – яскраві імена представників цієї школи. За їх участі була сформована сучасна структура інституту та визначено основні напрямки його діяльності. У тематиці ФТІНТ представлені практично всі напрямки фізики низьких температур – надпровідність, низькотемпературний магнетизм, фізика квантових рідин і кристалів, магнітооптика, фізика низько вимірних систем, мікроконтактна спектроскопія, нелінійні явища в металах, фізика неупорядкованих систем, квантові явища в пластичності та інші.

Вчені ФТІНТ продовжили традиції харківської школи теоретичної фізики, засновниками якої були Л. Д. Ландау та І. М. Ліфшиц. Роботи академіка НАН України Л. А. Пастура, член – кореспондентів НАН України А. М. Косевича, І. О. Кулика, А. Н. Омелянчука, М. А. Стржемечного і їх учнів і співробітників – кращий тому доказ. Прикладом найбільш вагомим і визнаним результатом є розвиток теорії неідеальних кристалів, теорії магнітопружних властивостей в низько вимірних антиферромагнетиках, розвиток класичної динаміки в складних нелінійних системах, відкриття квантового розмірного осциляційного ефекту в тонких плівках металу, вивчення нерівно важких властивостей елементарних збуджень в металах в області мікроконтактів, пророкування і дослідження гідродинамічного режиму руху квазічастинок у твердих тілах, розробка теорії кінетичних явищ на поверхнях і в приповерхневих областях твердих тіл, виявлення надпровідності стимульованої змінним електромагнітним полем; вивчення процесів прослизання фази в тонких плівках надпровідників, розвиток теорії нерозмірних систем і т. д. Практично всі наведені вище результати відзначені Державними преміями України в галузі науки і техніки [3, с. 137, 140].

У 1963 році Борис Веркін організував і очолив вивчення спеціальних питань низькотемпературного теплообміну. Були розроблені (спільно з Ю. А. Кириченко і ін.) нові напрями досліджень теплообміну в криогенних рідинах в полях масових сил, до великих відцентрових сил різної інтенсивності: від умов, близьких до невагомості, до великих відцентрових прискорень. Ці дослідження не лише сприяли розвитку деяких галузей нової техніки (космічного, криогенного машинобудування), але і дозволили отримати ряд принципових нових наукових результатів. До яких можна віднести виявлення в інтенсивних полях масових сил незалежності критичного потоку від прискорення сил тяжіння. Було проведено комплексне вивчення режимних характеристик фізики кипіння криогенних рідин (гелію, водню, азоту, кисню) в широких діапазонах інженерних параметрів (тиску, недогрівання, прискорення сили тяжіння). Уперше була детально вивчена динаміка парових пухирів при кипінні криогенних рідин і визначений її вплив на інтегральні характеристики кипіння (тепловіддачу і критичний тепловий потік). Результати вивчення кипіння криогенних рідин знайшли

відображення в монографіях ученого, написаних спільно з Ю. А. Кириченко і К. В. Русановим [7, с. 1].

Відомий вчений очолював роботу з систематизації і узагальненню виконаних за його ініціативою результатів комплексних досліджень властивостей криокристалів і скраплених газів (у цій роботі брали участь В. Г. Манжелій, И. Я. Фуголь, Ю. П. Благий та ін.). Підсумком цієї роботи було видання під редакцією Б. Є. Веркіна та А. Ф. Прихотько монографії «Криокристали» і довідника «Властивості конденсованих фаз водню і кисню» [8].

Борис Веркін зі своїми учнями (І. К. Янсон, Л. Ф. Суходуб, А. Б. Теплицький) виконали серію робіт з вивчення енергетики міжмолекулярних взаємодій азотистих підстав, що моделюють внутрішню молекулярні взаємодії в ДНК і РНК. Результати цих робіт мали фундаментальне значення для вирішення проблеми стабільності нуклеїнових кислот і стали експериментальною основою для розвитку теоретичних методів розрахунку структури і енергетики біологічних комплексів.

Також вчений створив і керував роботою журналу «Фізика низьких температур» (1974), був членом редколегії міжнародного журналу «Gyrogenics», членом багатьох союзних і республіканських координаційних наукових рад, далі на основі кріобіологічної і кріомедицинської тематики створив в Харкові Інститут проблем кріобіології і кріомедицини АН УРСР [9, с. 71], в Дніпропетровську – три фізичні відділи у складі Інституту механіки АН УРСР, сформував спеціалізацію «фізика низьких температур» на кафедрі молекулярної біології в Харківському державному університеті, фізико – технічний факультет і в його складі кафедру кріогеніки в Харківському політехнічному інституті, кріогенний центр при Якутському державному університеті.

Результати наукової діяльності вчених Інституту знайшли відображення більш ніж в 11 тисяч наукових статей, 240 монографіях та підручниках, відзначені багатьма нагородами, зокрема трьома Ленінськими преміями, двома Державними преміями СРСР, 21 Державною премією України, а також міжнародними преміями: 1987 р. – Хьюлетт – Паккардовська премія Європейського Фізичного суспільства за відкриття і дослідження мікроконтактної спектроскопії в металах (академік І. К. Янсон); 1990 р. – премія і золота медаль ім. Дж. Філдса за роботи з теорії квантових груп і теорії чисел (член-кореспондент В. Г. Дрінфельд), премія Європейського фізичного товариства, а також багато премії імені видатних учених НАН України.

Вчені Інституту є співавторами наукових відкриттів:

1965 р. – виявлення явища осциляцій термодинамічних і кінетичних властивостей плівки твердих тіл (І. М. Ліфшиц, В. Н. Луцький, М. І. Елінсон, В. Б. Сандомирський, А. М. Косевич. Відкриття № 182 зареєстровано 17.02.1977 р.).

1968 р. – відкриття явища квантової дифузії в кристалах (А. Ф. Андреев, І. М. Ліфшиц, В. Г. Григор'єв, Б. Н. Есельсон, В. А. Міхеев, Ю. Є. Шульман. Відкриття № 206 зареєстровано в 1978 р.).

1975 р. – вирішена 4-я проблема Гільберта (А. В. Погорелов).

1978 р. – відкриття властивості хімічної інертності домішок металів зі стехіометричними вакансіями (В. П. Жузе, В. М. Кошкін, Л. С. Палатник, Л. В. Атрощенко, Є. Є. Овечкіна, В. П. Романов, В. М. Сергеева, А. І. Шелих. Відкриття № 245 зареєстровано 17.02.1977 р.).

1977 р. – відкриття явища перерозподілу енергії носіїв струму в мікроконтактах при низьких температурах (Ю. В. Шарвін, І. К. Янсон, І. О. Кулик, А. Н. Омелянчук, Р. І. Шехтер. Відкриття № 328 зареєстровано 30.12.1986 р.) [3, с. 142].

Завдяки науковим результатам, отриманим науковими співробітниками Інституту, ФТІНТ ім. Б. Є. Веркіна НАН України широко відомий у всьому світі. За роки існування інституту 22 вчених були обрані членами Національної академії наук України. Сьогодні ФТІНТ ім. Б. Є. Веркіна є одним з провідних і найбільш відомих наукових фізичних центрів України.

Висновки. У статті був зроблений ґрунтовний аналіз та оцінка літератури, що стосується обраної теми дослідження. Також були проаналізовані процеси формування та розвитку наукової школи експериментальної фізики низьких температур у Харкові, розглянуті найбільш відомі доробки вчених цієї школи, що вплинули на подальший розвиток сучасної фізики та інших напрямків фізики низьких температур. Опрацьовані звіти про діяльність Фізико-технічного інституту низьких температур з науково-технічного архіву ФТІНТ допомогли отримати чітке уявлення про реальний стан справ у цілому в науковій галузі.

1. *Посвятенко Е. К., Посвятенко Н. І.* Еволюція уявлень про лідера науково-технічної школи / Е. К. Посвятенко, Н. І. Посвятенко // Вісник НТУ «ХПІ». Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Х.: НТУ «ХПІ». – 2012. – № 42 (948). – 204 с.
2. *Храмов Ю. А.* История формирования и развития физических школ на Украине / Ю. А. Храмов. – Киев: Феникс, 1991. – 215 с.
3. *Толок В. Т.* Фізика и Харьков / В. Т. Толок, В. С. Коган, В. В. Власов. – Харьков: Тимченко А. Н., 2009. – 408 с.
4. *Таньшина А. В.* Засновники харківських наукових шкіл з фізики / А. В. Таньшина. – Х.: Вид-во Хар. нац. ун-ту, 2002. – 512 с.
5. Науково-технічний архів ФТІНТ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 46.
6. Науково-технічний архів ФТІНТ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 3.
7. Науково-технічний архів ФТІНТ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 75.
8. *Веркин Б. И.* Криокристаллы / Б. И. Веркина, А. Ф. Прихотько. – Киев: Наукова думка, АН УССР, ФТІНТ; Ін-т теор. физ.; Под общ. ред. академиком АН УССР, 1983. – 528 с.
9. Науково-технічний архів ФТІНТ НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 460.

Сергій Радогуз

Роль В. Л. Кірпічова у формуванні інженерної еліти України

У роботі досліджується вплив діяльності професора В. Л. Кірпічова на становлення вищої технічної школи у Наддніпрянській Україні. Показано основні етапи розвитку Харківського технологічного та Київського політехнічного інститутів, під керівництвом Віктора Львовича. Проведено аналіз організаційної та методологічної роботи, здійсненої викладачами цих вищих навчальних закладів на чолі з В. Л. Кірпічовим.

The paper investigates the influence of prof. V. L. Kirpichov on the establishment of higher technical school of the left-bank Ukraine. The early development stages of the Kharkiv Technological and Kyiv Polytechnic institutes under the ruling of V. Kirpichov are described. The scientist's role in the formation of technical and engineering elite is shown.

В історії існують два світи. Перший – то світ ідей, а другий – світ людей, що ті ідеї формують. Зазвичай цих людей називають елітою: політичною, духовною чи інтелектуальною. Однак, часто не враховується, що до складу останньої входить ще й інженерна та науково-технічна еліта. Це ті люди, які просувають науково-технічний прогрес, втілюючи в собі локомотив цивілізаційного поступу людства. На жаль, досить часто, говорячи про національну еліту, науковці випускають із виду цю значну верству суспільства. У той час, як інноваційність та конкурентоздатність вітчизняної економіки багато в чому залежить саме від наявності висококваліфікованих працівників цієї професії. Яскравим прикладом того слугує економічне піднесення Японії, а пізніше Південної Кореї та Китаю, яке ми можемо нині спостерігати.

На початку XVIII ст. більшість технічних фахівців на теренах нашої держави були вихідцями із інших країн, а економіка недостатньо розвиненою. У XIX ст., коли в Російській імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, з'явилися перші технологічні та політехнічні інститути, ситуація почала кардинально змінюватися на краще. За короткий проміжок часу країна змогла досягти стрімкої динаміки промислового розвитку.

Однак, з другої половини XX ст. ставлення суспільства до інженерної праці виявилось невідповідним до вимог часу, про що свідчить недостатній рівень оплати праці. Це, не могло не вплинути на значення престижу цієї професії. На жаль, після здобуття Україною незалежності, наша держава успадкувала радянську систему цінностей. Не останню роль в тому відіграло і скрутне економічне становище в країні. Так значення праці інженера занедбали у свідомості людей, так, що вона втратила свою значущість. Тож виникла необхідність показати важливість цієї величезної галузі. Певні зрушення у цьому напрямі вже існують. Яскравим прикладом того може слугувати орієнтація Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (ХПІ) на підготовку молодих інженерів, як гуманітарно-технічної еліти нашої держави [13]. Проте тема все ще залишається недостатньо висвітленою, а професія інженера все ще асоціюється із «синіми комірцями».

Метою роботи було вказати на важливість формування науково-технічної та інженерної еліти, кузницею якої стали технічні університети нашої держави. Для цього необхідно звернутися до історії. А щоб висвітлити процес становлення технічної освіти доцільно вивчити історію тих людей, що заклали підвалини становлення вищої технічної школи.

До плеяди таких науковців належить Віктор Львович Кірпічов. Унікальність його постаті полягає в тому, що саме він стояв біля початків зародження вищої інженерної школи України. І до сьогодні його діяльність залишається не достатньо вивченою. Хоча окремим аспектам його діяльності були присвячені окремі наукові роботи: монографія О. О. Чеканова, а також низка статей, переважно харківських політехніків: Л. М. Бесова, Г. Л. Звонкової, В. І. Ніколаєнка, С. А. Назаренка, та ін. Загалом, більшість публікацій, присвячених цій особистості, обмежуються короткими біографічними нарисами і не розкривають в повній мірі обрану проблему. Це зумовило тему дослідження – показати роль В. Л. Кірпічова у становленні двох провідних технічних університетів на теренах нашої держави: Харківського технологічного (нині НТУ «ХПІ») та Київського політехнічного (НТУУ «КПІ») інститутів. Адже саме розум, цілеспрямованість та вміння Віктора Львовича заклали ті підвалини, на яких вища інженерна школа існує і до нині.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1885 р., коли В. Л. Кірпічов став директором Харківського практичного технологічного інституту (ХПТІ) та до 1903 р., у якому він полишив стіни Київського політехнікуму (КПІ).

На посаду директора ХПТІ Віктора Львовича було призначено Міністерством народної освіти за рекомендацією відомого вченого І. О. Вишнеградського, з яким вони працювали разом у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті [14, с. 26]. Вже на самому початку своєї адміністративної діяльності, вчений зумів проявити неабиякі управлінські здібності. Незважаючи на глибоку регламентацію всього навчального процесу, Віктор Львович спромігся організувати якісну освітню та наукову справу, сприяючи розвитку ХПТІ та загалом вищої інженерної освіти.

Розуміючи необхідність висококваліфікованих авторитетних викладачів для якісного науково-освітнього процесу зміг залучити до інституту низку видатних учених та педагогів лише за перші п'ять років. Серед них: О. М. Ляпунов, М. О. Тихомандрицький, А. І. Предтеченський, П. М. Мухачов, К. О. Зворикін, В. С. Кнаббе, В. О. Геміліан, М. М. Бекетов та інші [10]. Окрім безпосереднього керування навчальним закладом, В. Л. Кірпічов також викладав опір матеріалів та графічну статистику, неодноразово заміщував викладання інших дисциплін.

До студентів у Віктора Львовича завжди було тепле, в певній мірі, батьківське ставлення. Через свою прихильність і м'якість до студентства він не раз зазнавав негативного тиску з боку свого керівництва за «...надто м'які міри стримування діяльності інспекції» [11, с. XXI]. Самим ж студентами В. Л. Кірпічов характеризувався як «великого таланта лектор...» [там само]. Студентські аудиторії, де проходили його заняття, завжди були переповненими. Хоча, як писав у свої спогадах один із «пізніх» учнів цього видатного науковця – С. П. Тимошенко: «...вимоги Віктора Львовича до студентства були мінімальними. Отримати залік у Кірпічова було дуже легко, не відвідуючи лекцій... За формою його лекції були дуже простими – жодного ораторства. Притягувала студентів ясність викладення і дивовижне вміння вести доказ так, що кожному вони здавалися простими» [12, с. 99].

Особливу увагу Віктор Львович приділяв системі підготовки науково-педагогічних кадрів. Оновлення змісту навчальних дисциплін новими науковими і виробничими знаннями, постійні навчальні поїздки за кордон і на промислові підприємства стали обов'язковою складовою удосконалення наукового та освітнього процесу.

Принцип, якого дотримувався вчений на посаді директора інституту – поєднання в освітньому процесі теоретичної науково-технічної підготовки з практичною діяльністю. В інституті створено потужну бібліотеку. Для прикладних досліджень у 1886–1887 рр. у ХПТІ організовано та оснащено необхідним інвентарем фізичну, хімічну та технічну лабораторії. А пізніше виокремлено ще лабораторію із прядильного виробництва, мінералогічний та ботанічний кабінети.

Інший новаторський процес, започаткований у ХПТІ, а потім покладений у основу діяльності більшості технічних навчальних закладів – тісний зв'язок науки з виробництвом [2, с. 91–92]. То ж ще однією «лабораторією» інституту стали фабрики та заводи. А для багатьох підприємств Харківського регіону та й всієї Російської імперії ХПТІ став прототипом сучасного НДІ, де установи могли замовити необхідні для виробництва дослідження. З цією ж метою із представників та керівництва фабрик і промислових

підприємств Харківщини створено опікунську раду, що мала сприяти задоволенню потреб виробництва з одного боку, та розвитку інституту з іншого.

Відповідно до революційних змін у науці та промисловості наприкінці XIX ст. навчальні програми в ХПТІ весь час переосмислювалися та вдосконалювалися. Так у 1897 р. за ініціативи Віктора Львовича до навчального курсу було впроваджено дисципліни «Політична економія» та «Фабрична гігієна». Проте нововведення не обмежувалися лише змінами навчальних програм. У 1895 р. при механічних майстернях інституту засновано ремісничу школу для навчання молодих працівників слюсарству і підготовки з них майбутніх майстрів і підмайстрів по обробці металу [3, арк. 5]. 1898 р. було відкрито нове навчально-допоміжне відділення інституту – спеціальна майстерня для навчання прийомом виготовлення сільськогосподарських машин і станція аграрних машин [, арк. 14зв.].

Іншим визначним досягненням вченого стало заснування в Харкові Південно-російського товариства технологів у вересні 1895 р. Головною метою діяльності товариства була популяризація і розповсюдження наукових і технічних знань, а також організація взаємодії та взаємодопомоги між випускниками ХПТІ [8, с. 13]. Тому членами товариства були в основному випускники та викладачі цього вишу. В. Л. Кіріпов являвся головою ПРТТ протягом 1895–1898 рр.

Наприкінці XIX ст. розпочався бурхливий розвиток промисловості. Почали з'являтися нові галузі виробництва на базі диференціації старих. Необхідність у досвідчених спеціалістах поставала все гостріше. Очікуваного перенасичення ринку інженерами, якого там боявся консервативний уряд спочатку, не відбулося. У річних звітах ХПТІ до Міністерства народної освіти не раз згадувалося, що всі випускники інституту швидко знаходили собі роботу, до того ж часто вельми високооплачувану. Все більш очевидним ставало те, що інженер-універсал, яким він був раніше, не міг уже охопити всі галузі інженерної справи. Постала необхідність у створенні вищої інженерної школи з гнучкою багатофакультетною структурою, яка б могла оперативно реагувати на зміни в економіці країни. До таких закладів належали політехнічні інститути. Як говорив сам Віктор Львович: «Їхні переваги були достатньо доведені практикою як західноєвропейських держав, так і великої заатлантичної республіки з її технічними університетами» [7, с. 22]. Просте велика частина «зацікавлених» чиновників, як загалом і професури, відстоювала непорушність «традиційної» системи, оправдуючи свій консерватизм «специфікою російських умов» [6, с. 59].

Саме в таких умовах В. Л. Кіріпов виявився одним з головних захисників нових починань. Він став активним популяризатором вищої технічної освіти і брав діяльну участь у заходах, що стосувалися питань розвитку вищої школи. Так, будучи у 1896 р. членом промислового з'їзду у Нижньому Новгороді, він зробив доповідь щодо шляхів розвитку професійної освіти в Російській імперії. У 1897 р. за наказом Міністерства народної освіти взяв участь у повній ревізії Ризького політехнічного інституту. Взимку 1895–1896 рр. на другому з'їзді з питань технічної освіти Віктор Львович порушив питання стосовно вищої інженерної освіти та її методичних складових, як то важливість експериментів, лекційну систему тощо [1].

Згодом вченого було запрошено до участі в засіданні комісії зі створення положень та статутів двох нових політехнікумів – Київського та Варшавського. Ясний розум,

наполегливість та прагнення Віктора Львовича реалізувати власні ідеї призвели до того, що в 1898 р. він полишив ХПТІ і став директором та засновником другого технічного вишу в Наддніпрянській Україні – Київського політехнічного інституту, відкритого 31 серпня 1898 р.

Розбудова КПІ відбувалася зовсім в інших умовах, ніж це було у випадку ХПТІ. Вищезгадана комісія розпочала свою роботу у листопаді 1897 р. А вже 14 (2) грудня 1897 р., одночасно з цим, розпочала діяльність будівельна комісія з побудови політехнічного інституту. У червні 1898 р. розгорнулося будівництво першого корпусу нового інституту – хімічного павільйону. У вересні того ж року, у тимчасовому приміщенні, яким стала будівля Комерційного училища, розпочалися перші заняття студентів-політехніків. Через рік установа перебралася до власного приміщення. Усього за три роки після заснування, інститут було повністю добудовано [5, с. 19].

Вже маючи за плечима великий досвід організаторської роботи, Віктор Львович зумів вразі у винятково короткий термін підібрати висококваліфікований професорсько-викладацький склад. Так, першим деканом і організатором сільськогосподарського відділення став М. П. Чирвінський. Кафедру математики очолив В. П. Єрмаков. На посаду метеоролога-спостерігача було запрошено К. Н. Жука. Кафедру мінералогії і геології зайняв А. В. Нечаєв. Кафедру хімії, як загалом і все хімічне відділення очолив М. І. Коновалов.

Безпосередньо Віктор Львович очолив кафедру опору матеріалів і читав студентам другого курсу дисципліни «Опір матеріалів» та «Графічна статика», був керівником практичних занять з цих предметів. У 1899 р. Віктор Львович зайнявся облаштуванням лабораторії з випробування матеріалів, що стала однією з перших спеціалізованих механічних лабораторій подібного профілю [9, с. 23].

Викладачами новоствореного інституту В. Л. Кіріпов призначав як вже відомих заслужених професорів, так і молодих перспективних викладачів (К. Г. Шиндлер, В. Г. Шапошников та ін.). Його уважне ставлення до молодих кадрів було цілком зрозумілим, адже юність – це період найбільшої активності, творчості та новаторства. Віктор Львович стверджував, що молоді вчені мають величезні творчі здібності, яким лише необхідно допомогти проявитися [14, с. 155]. Дійсно, багато з тих молодих науковців, яких обрав директор, у подальшому стали відомими вченими. Таким чином, В. Л. Кіріпов формував майбутню освітню та науково-технічну еліту нашої держави.

Що стосується організації освітнього процесу, то вчений поклав вже перевірений ним на практиці в ХПТІ принцип поєднання теоретичної і практичної підготовки [5, с. 366]. Науковець широко впроваджував у навчальні плани як лабораторну, так і виробничу практику, приділяв велике значення самостійній роботі студентів.

Завзяття Віктора Львовича було високо оцінено. У вересні 1902 р. Вчений комітет Санкт-Петербурзького технологічного інституту надав йому почесне звання «Інженер-технолог». О. І. Астров 9 жовтня 1913 р., у газеті «Російські відомості», характеризує вченого писав так: «...Важко оцінити скільки наполегливої творчої праці було вкладено Віктором Львовичем в організацію таких складних установ, як два факультети Харківського інституту і, особливо, чотири факультети в Києві» [14, с. 153–154].

На жаль, невдовзі успіх змінився важкими потрясіннями. Організаційна діяльність В. Л. Кіріповича випала на період

масових студентських заворушень і тяжких репресій з боку влади. Будучи лояльним до студентства, вбачаючи в ньому майбутнє своєї країни, Віктор Львович під час перебування на посту директора жодного разу не звертався до поліції. До того ж, щоб уникнути з нею зайвого клопоту, В. Л. Кіріпчов ніколи сам не відповідав на телефонні дзвінки. Зберігся уривок з листа вченого міністру фінансів в Петербург: «Лист... дає мені сміливість висказати думки, які мене турбують... ці обставини можу цілком усунути, якщо будуть прийматися ті м'які дії, що в застосовувалися при попередніх заворушеннях у Міністерстві фінансів. Однак, повторні вуличні побоїща, на кшталт тих, що були в 1899 та 1901 рр., можуть зіпсувати справу на довгий час...». Нижче він пояснював також свою позицію: «Я готовий пожертвувати Інституту власне здоров'я і навіть своє життя, лише прошу... не забороняти мені робити все можливе, щоби зупинити ймовірні крайнощі в Києві. Я ставлюся до студентів, як до рідних дітей... Мені залишилося недовго жити, і тим важливіше для мене в останні роки діяти згідно з переконаннями всього мого життя...» [11, с. XXIX].

Вчений як міг боровся за «життя» довіреної йому установи, проте все рівно не зміг стримати нестабільність. У 1902 р., відбулися бурхливі масові студентські заворушення, які закінчилися для КПІ відрахуванням усіх студентів першого курсу. Старші курси залишили на повторний рік навчання, навчальний заклад закрили, а запланований перший випуск студентів так і не відбувся. Під тиском Міністерства внутрішніх справ В. Л. Кіріпчова звільнили з посади директора та професора інституту. Хоча, за офіційною версією, він сам подав у відставку, у зв'язку зі станом здоров'я. До речі, здоров'я Віктора Львовича також значно погіршилося. Надто тяжко були сприйняті ним ці потрясіння [5, с. 95].

У вересні 1902 р. на посаду директора КПІ було призначено проф. М. І. Коновалова, який, розуміючи величезні заслуги В. Л. Кіріпчова, практично відразу поставив питання на Вченій раді інституту, щодо обрання першого директора почесним членом КПІ. Більше того, він від імені Вченої ради клопотав перед міністерством надати дозвіл Віктору Львовичу дочитати курс із опору матеріалів для студентів механічного, хімічного і інженерного відділень і спеціальний курс із будівельної механіки для інженерного відділення. Прохання було задоволене. Пізніше М. І. Коновалов звертався до міністерства ще раз з проханням дозволити колишньому директору бути присутнім під час іспитів у травні місяці.

У січні 1903 р., нарешті, відбулися перші випускні іспити, де захистився 61 студент. Головою екзаменаційної комісії цього випуску став видатний вчений Д. І. Менделєєв,

який надав досить високу оцінку дипломним роботам та загальному рівню підготовки випускників. Завдяки цьому, та за підтримки міністра фінансів С. Ю. Вітте, інститут було значно розширено. Загальна кількість студентів збільшилася вдвічі – до 2400, а КПІ став одним із найбільших технічних навчальних закладів у Російській імперії.

До речі, в альбомах першого випуску студентів Інституту на центральному місці розміщувалася світлина саме Віктора Львовича. Фото М. І. Коновалова було розташовано поруч.

Таким чином, В. Л. Кіріпчов, будучи одним з перших ідеологів вищої технічної школи, став першим директором двох навчальних закладів – Харківського технологічного та Київського політехнічного інститутів, тим самим заклавши фундамент інженерної освіти на теренах України. Він організував весь навчально-методичний та науковий процес у цих установах, що в подальшому стали осередками виховання інженерної еліти України. І своєю понад столітньою історією, своїми славетними традиціями, своїм духом, ці інститути зобов'язані саме йому – професору Віктору Львовичу Кіріпчову.

1. 2-й Съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России [Текст]: секция I высших учебных заведений / под ред. Д. С. Зернова, С. П. Ланговаго. – М.: Типо-Лит. И. Д. Худякова, 1898. – 131 с. 2. *Бессов Л. М.* Видатний організатор інженерної освіти в Україні Віктор Львович Кирпичов / Л. М. Бессов, Г. Л. Звонкова // Наука і наукознавство. – 2010. – № 1. – С. 87–97. 3. ДАХО. – Ф. 700, оп. 1, од. зб. 226. 4. ДАХО. – Ф. 700, оп. 1, од. зб. 287. 5. *Зеркалов Д. В.* НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодення: Монографія / Д. В. Зеркалов. – Електрон. дані. – К.: Основа, 2012. 6. *Иванов А. Е.* Высшая школа в России XIX – начала XX века / А. Е. Иванов // М.: Академия наук СССР, Институт истории СССР, 1991. – 392 с. 7. Из истории Киевского политехнического института. Т. 1 (1898–1917 гг.). К.: 1961. – 388 с. 8. *Кушлакова Н. М.* Соціально-економічні засади виникнення та законодавчі основи діяльності Південно-російського товариства технологів / Н. М. Кушлакова // Питання історії науки і техніки. – 2012. – № 2. – С. 12–20. 9. Отчет о состоянии Киевского Политехнического института Императора Александра II. За 1901 год. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1903. 10. Отчет о состоянии ХТИ за 1885 год // Известия Харьковского Технологического Института императора Александра III. Т. 1 // Харьков: Типография и Литография М. Зильберберга и Сыновья, 1905. 11. *Радциг А. А. В. Л. Кирпичев / А. А. Радциг // Кирпичев В. Л.* Собрание сочинений. – Петроград: Б. И., 1917. Т. 1. – С. 1–XXXVI. 12. *Тимошенко С. П.* Воспоминания / Тимошенко С. П. – К.: Наукова думка, 1993. – 424 с. 13. *Товажнянский Л. Л.* Формування і реалізація концепції підготовки національної гуманітарно-технічної еліти в НТУ «ХНУ»: Навчальний посібник / Л. Л. Товажнянський, О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов // Х.: НТУ «ХПІ», 2002. – 160 с. 14. *Чеканов А. А.* Виктор Львович Кирпичев, 1845–1913 / А. А. Чеканов // М.: Наука, 1982. – 176 с.

Олена Тверитникова

Інженерно-технічна еліта Харківського політехнічного інституту у становленні електротехнічної галузі України (1950–1970 рр.)

Показано особливості розвитку електротехнічної галузі в Україні у повоєнні роки. Розкрито внесок наукових шкіл Харківського політехнічного інституту в становлення таких інноваційних напрямів, як магнітно-імпульсна обробка металів, електро-черозійна обробка металів, електронне модулювання, електричні вимірювання.

The features of the development of electrical industry in the postwar Ukraine are shown. The contribution of scientific schools of Kharkov Polytechnic Institute into development of such innovative areas as magnetic-impulse metal processing, spark machining of metals, electronic simulation, electrical measurements are revealed.

Друга половина XX ст. – це період поживлення наукових досліджень вузівського сектору науки. В цей час активно стала розвиватися проблемна і галузева тематика.

Науково-технічний прогрес істотно вплинув на вимоги до проведення досліджень і підготовку науково-технічних кадрів. Дослідні роботи проводилися як на бюджетній

основі, так і за договорами з промисловими підприємствами. Направленість наукових розробок все більше набувала характер міждисциплінарності та комплексності. Період 1945–1950 рр. став часом пошуку нових організаційних форм наукових досліджень. Однією з інноваційних форм організації наукових досліджень другої половини ХХ ст. стали науково-дослідні лабораторії (НДЛ). Лабораторії вищих навчальних закладів (ВНЗ), які існували до початку 1940 рр., були у більшості навчального спрямування, мали за мету проведення лабораторних занять за окремими навчальними дисциплінами. Зусиллями провідних вчених, які займалися науковими дослідженнями, поступово зміцнювалася матеріально-технічна база і налагоджувалися зв'язки з виробництвом. Все це дозволяло провідним лабораторіям отримати статус наукових дослідницьких установ. Активний пошук нових форм роботи відбувався і в Харківському політехнічному інституті (ХПІ).

Простежити особливості розвитку електротехнічних напрямів ХПІ в 1950–1970 рр. дозволяють праці [1–3]. Однак окремого дослідження, присвяченого формуванню напрямів електротехнічного профілю в Україні, зокрема ХПІ, до цих пір не існує. Автор статті має за мету на основі залучення архівних матеріалів та опрацювання літератури оцінити здобутки науковців ХПІ в розгортанні наукових досліджень у галузі електротехніки в Україні в повоєнні роки.

ХПІ протягом 1930–1950 рр. складався з п'яти окремих спеціалізованих навчальних закладів. Забезпечення електротехнічного напрямку лягло на Харківський електротехнічний інститут (ХЕТІ). Після реєвакуації ХЕТІ відновив свою роботу 17 жовтня 1943 р. Обов'язки декана електромеханічного факультету виконував професор Б. Ф. Вашура, електроенергетичного – професор А. Л. Матвеев. На базі одержаного від Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗ) обладнання розпочали створення навчальних лабораторій і відновлення науково-експериментальних майстерень. Розпочався навчальний процес, контингент студентів становив 144 особи. Аспірантуру було поновлено через рік у кількості шести аспірантів. Перерва в навчальному процесі негативно вплинула на підготовку фахівців. За період 1942–1945 рр. диплом отримали 22 студенти. Розпочалися наукові дослідження, але лабораторії й обладнання були знищені, і це впливало на інтенсивність і кількість упроваджених у промисловість робіт. Здебільшого це були науково-дослідні роботи (НДР) довоєнної тематики. Уже 1945 р. у складі інституту налічувалося п'ятнадцять кафедр, було поновлено і створено шістьнадцять спеціалізованих лабораторій, де розпочалися комплексні наукові дослідження. 1947 р. було відновлено підготовку наукових кадрів, зокрема, затверджено Раду ХЕТІ із захисту дисертаційних робіт за спеціальностями: електрифікація промислових підприємств, електричні станції, електричні машини і апарати. ХЕТІ мав окремий науково-дослідний сектор. У 1949 р. було виконано 16 держбюджетних тем і 14 договірних [4, арк. 1].

16 вересня 1949 р. вийшов наказ про відновлення ХПІ шляхом об'єднання Харківського машинобудівного, хіміко-технологічного, електротехнічного інститутів, а також Інституту інженерів цементної промисловості. В ХПІ було створено науково-дослідний відділ, до складу якого входило 58 кафедр і дві філії. Розпочався науковий пошук в галузі електротехніки. Це дослідження в галузі техніки високих напруг, електричних машин, електричних вимірювань, теоретичних основ електротехніки, також

були започатковані нові напрями. Відбулася модернізація системи електротехнічної освіти. Електротехнічний факультет був розділений на електроенергетичний з кафедрами: «Центральні електричні станції», «Передача електричної енергії», «Автоматичні та вимірювальні пристрої», «Електроізоляційна та кабельна техніка», «Теоретичні основи електротехніки» та електромашинобудівний з кафедрами «Загальна електротехніка», «Електричні машини», «Електрифікація промислових підприємств», контингент яких поступово зростає. Наприклад, у 1953 р. випуск фахівців електроенергетичного факультету становив 83 спеціаліста, а в 1955 р. вже 147 осіб. Збільшенню контингенту випускників сприяло відкриття нових спеціальностей, а також підготовка фахівців за прискореною формою (4 роки і 10 місяців) [5, арк. 3].

Для поживлення науково-дослідної роботи і відновлення зв'язків з виробництвом з великими промисловими підприємствами складалися договори про творчу співпрацю і надання технічної допомоги. У межах цієї співпраці викладацьким складом інституту проводилися консультації, лекції, виконувалися розрахунки, проектні завдання. Всього за 1950 р. була надана технічна допомога 97 підприємствам. Зокрема, разом з Харківським заводом транспортного машинобудування розроблялося дев'ять тем, договори пов'язували сім кафедр. З ХЕМЗ працювало п'ять кафедр, які розробляли шість тем [6, арк. 4–7].

У ХПІ вже на початку 1950 рр. сформувалася низка допоміжних структур, які займалися науковими дослідженнями. Це перш за все базові лабораторії та базові науково-дослідні групи, що створювалися на провідних кафедрах інституту для вирішення важливих наукових проблем. На цей час в ХПІ працювало чотири бюджетні лабораторії і п'ять бюджетних науково-дослідних груп. Також було виділено додаткові кошти для організації експериментальної бази, зокрема, польової науково-дослідної лабораторії техніки високих напруг, придбання сучасного обладнання, спорудження дослідної лінії електропередач, будівництва генераторів імпульсів тощо [7, арк. 2–3].

Електротехнічну галузь було представлено базовою лабораторією механічних випрямлячів, яка пізніше стала базою для створення спеціалізованої науково-дослідної лабораторії техніки високих напруг і перетворювачів струму (ТВН і ПС), науковий керівник С. М. Фертік. С. М. Фертік – представник наукової школи техніки високих напруг професора В. М. Хрушова, дослідник-теоретик, експериментатор, конструктор, організатор наукових досліджень, автор 200 наукових робіт і понад 100 винаходів. За його ініціативою 1966 р. в ХПІ створено нову навчальну спеціальність «Інженерна електрофізика» і кафедру інженерної електрофізики. Розробки лабораторії механічних випрямлячів досить вагомі. Великі механічні випрямлячі для електролізної промисловості та малі стартерні випрямлячі для запуску газових турбін, були впроваджені у виробництво на ХЕМЗ в 1957–1959 рр. Перша велика установка з механічними випрямлячами була введена в експлуатацію в 1960 р. на Дніпровському титано-магнієвому заводі, що дозволило забезпечити випуск стратегічно важливих металів – титану і алюмінію [8].

Одним з найважливіших напрямів науково-дослідної роботи ХПІ стали перспективні дослідження з розробки основ процесу магнітно-імпульсної обробки металів (MIOM) і впровадження його в промисловість. У 1962 р.

вченими науково-дослідної лабораторії техніки високих напруг і перетворювачів струму та галузевої лабораторії магнітно-імпульсних установок ХПІ під керівництвом С. М. Фертіка та І. В. Білого вперше в СРСР розпочалася розробка технологічного обладнання для обробки металів тиском. Спільно з кафедрами ХПІ було створено магнітно-імпульсні промислові установки і впровадженню на багатьох промислових підприємствах. Усього розроблено і впроваджено близько 30 типів магнітно-імпульсних установок різної енергоємності і різного технологічного призначення. Лабораторією проводилися спільні дослідження з Інститутом електрозварювання ім. Патона АН УРСР. Результатом стала розробка і впровадження на підприємствах України холодного зварювання магнітно-імпульсним методом трубок побутового холодильника; авіаційними підприємствами, зокрема Харківським та Київським авіаційними заводами, конструкторським бюро генеральних авіаконструкцій ім. О. К. Антонова. На підприємствах було впроваджено чотири магнітно-імпульсні установки «МІУ ХПІ». За допомогою установок було розроблено технологічний процес виготовлення 400 типів деталей для літаків серії АН і серії ТУ. На заводі «Прогресс», м. Куйбишев було впроваджено дві установки «МІУ-20 ХПІ» і «МІУ-50 ХПІ». Річний економічний ефект впровадження становив 80 тис. карб. У 1966 р. в ХПІ пройшла перша Всесоюзна конференція з магнітно-імпульсної обробки металів, де були присутні представники наукових шкіл магнітно-імпульсної обробки металів Москви, Ленінграда, Куйбишева, Вороніжа тощо. Конференція мала важливе значення для розвитку цього напрямку в Україні. Присутність науковців-розробників і промислових інженерів сприяло налагодженню творчих взаємозв'язків між науковими установами та промисловістю [9, арк. 9–11; 10, арк. 3–4].

Новий напрям НДР кафедри електричних машин, пов'язаний з розробкою нового класу машинних генераторів імпульсів, був започаткований І. С. Рогачовим. У 1950-ті рр. широке розповсюдження в радіоелектроніці і електротехніці сильних струмів одержали імпульсні методи. Все це свідчить про початок формування нової галузі прикладної електротехніки – електротехніки періодичних імпульсних струмів. Під керівництвом І. С. Рогачова проводилися дослідження електромашинних генераторів уніполярних імпульсів. Промислові зразки електричних машин нового типу, виготовлені на харківських заводах – електромеханічному та електротехнічному, отримали найвищу оцінку на Всесвітній виставці в Брюсселі 1958 р. На початку 1950-х рр. при кафедрі було створено базову лабораторію електричних методів обробки металів (керівник професор І. С. Рогачов). Однак профіль наукових робіт, які проводилися, був достатньо вузький. Відсутність робочих площ, низький рівень матеріально-технічної бази, низький рівень фінансування надавали підстави щодо модернізації лабораторії [11, арк. 36].

У 1964 р. базова лабораторія кафедри електричних машин стала основою для організації галузевої лабораторії електромашинних джерел живлення для електроерозійних методів обробки. Науковці НДП проводили дослідження за такими напрямками: розробка і дослідження електромашинних генераторів для електроерозійної і ультразвукової обробки та дослідження впливу основних параметрів машин постійного струму на їхню комутацію. Напрямок досліджень, пов'язаний з розробкою технологічних процесів електроерозійної обробки, був складовою проблеми «Розвиток енергетики і електрифікації УРСР» Держкомітету

науково-дослідних робіт Ради Міністрів УРСР. Наукова тематика охоплювала низку питань, зокрема, розробка, виготовлення і дослідження генераторів імпульсів великої потужності та високочастотних генераторів уніполярних імпульсів, (наукові виконавці І. С. Рогачов, А. Н. Ткаченко, Л. Д. Перчик). Впровадження було проведено на ХЕМЗі. За госпдоговором із заводом проведені випробування дослідного зразка електромашинного двочастотного індуктивного генератора імпульсів. У результаті випробування виявлено, що цей зразок дозволяє підвищити продуктивність електроерозійного процесу на 15 %, та замінює три генератори зі зменшенням споживання енергії на 40 %. Все це дало підстави подати заяву на винахід. Ліцензію на два типи генераторів було продано трьом французьким фірмам, а верстати з цими генераторами знайшли застосування у 50-ти країнах світу. Розробка генераторів імпульсів в ХПІ відзначена на ВДНГ СРСР дипломом II ступеня, а І. С. Рогачов і Л. Д. Перчик були нагороджені золотими медалями. За даною темою в співавторстві з А. Н. Ткаченко та І. С. Рогачовим було опубліковано працю, в якій здійснено перші спроби систематизації і узагальнення генераторів періодичних імпульсів сильних струмів [11, арк. 11–17; 12, арк. 7–10; 1, с. 207].

У 1964 р. у лабораторії електромашинних джерел живлення для електроерозійних методів обробки були розпочаті дослідження електроімпульсного методу виготовлення деталей, що є різновидом електроерозійних засобів обробки тонкопровідячих матеріалів. Для виготовлення подібних зразків деталей було потрібно створення спеціальних генераторів. Створенням цих генераторів займалися науковці лабораторії. Перші випробування генератора уніполярних імпульсів на 25000–44000 оборотів у секунду було проведено на ХЕМЗі. Економічний ефект становив 11 млн. карб. Також на харківських заводах машинобудівному, тракторному, транспортного машинобудування ім. Малишева, «Електромашина» була застосована електромагнітна обробка деталей паливної апаратури, зокрема важкодоступних місць корпусу деталей. Економічний ефект впровадження становив 220 тис. карб. У зв'язку з цим були розпочаті масштабні дослідження стану впровадження електроімпульсних методів обробки металів на великих підприємствах Харківського, Львівського, Придніпровського раднаргоспів, Токмацькому ковальсько-штампувальному заводі. У результаті проведених пошукових робіт була виявлена номенклатура деталей для яких обробка власно електроімпульсним методом була більш доцільна. Також були виявлені можливості впровадження електроімпульсного методу обробки на великих промислових підприємствах. Зразки нових металоріжучих верстатів були представлені на Всесвітній виставці досягнень промисловості в 1964 р. в Нью-Йорку [11, арк. 75–78].

Дані наукові дослідження проводилися сумісно з відділом електрофізичних методів обробки Експериментального науково-дослідного інституту металоріжучих станків та Особливим конструкторським бюро електроерозійного обладнання. Матеріали науково-дослідних робіт та досвід впровадження електроімпульсного методу в промисловість були узагальнені в ряд наукових видань. Зокрема в праці А. Л. Лифшиця і І. С. Рогачова було вперше систематизовано широке коло питань, пов'язаних із створенням, розробкою і впровадженням технологічних процесів і обладнання електроімпульсної обробки металів [13].

Другий напрям наукових досліджень лабораторії електромашинних джерел живлення для електроерозійних методів обробки – це проблемні дослідження впливу основних параметрів на комутацію машин постійного струму, наукові керівники В. А. Яковенко, В. П. Толкунов. Були створені і впроваджені на заводі «Електроважмаш» перші в СРСР дослідні зразки машин постійного струму з немагнітним активним шаром. Також вперше було розроблено методику електричного, теплового та механічного розрахунків цих машин. Розроблено методику розрахунку комутації за допомогою аналогової обчислювальної машини (АОМ) [11, арк. 19].

У 1948 р. на електроенергетичному факультеті ХЕТІ була створена кафедра «Автоматичні і вимірювальні пристрої», яка розпочала підготовку фахівців за новою спеціалізацією «Електровимірювальна техніка». Поступово розгорталася науково-дослідна та досвідно-конструкторська діяльність в галузі інформаційних технологій і проектування електровимірювальних приладів. Впродовж 1953–1955 рр. було проведено понад 10 спільних робіт кафедр ХПІ, зокрема теоретичних основ електротехніки, автоматичних і вимірювальних пристроїв, електричних апаратів для ХЕМЗ. До проведення наукових досліджень залучалися викладацький склад кафедр, зокрема К. С. Полулях, О. П. Сукачов, Ф. А. Ступель, О. В. Федоров, Б. Ф. Вашура та ін. [14].

Новим поштовхом у розвитку напрямку стало створення окремої профільної кафедри «Електровимірювальна техніка» у червні 1961 р. Очолив кафедру відомий фахівець у галузі електромагнітних вимірювань, випускник ХЕТІ О. В. Федоров. До професорсько-викладацького складу кафедри входило три викладача: О. А. Ушаков, В. І. Дякін, К. С. Полулях. Вагомий внесок у розвиток електровимірювального напрямку ХПІ мала діяльність к. т. н., професора К. С. Полуляха. Плідна наукова і педагогічна робота вченого визначила основні тенденції розвитку електровимірювального напрямку в ХПІ. К. С. Полулях вихованець Ленінградського електротехнічного інституту (ЛЕТІ), представник першого післявоєнного випуску. В ЛЕТІ вже наприкінці 1940 рр. сформувалась наукова школа в галузі електровимірювальної техніки. У 1953 р. в ЛЕТІ К. С. Полулях захистив кандидатську дисертацію, керівник професор М. П. Богородицький. Матеріали дисертаційної роботи молодого науковця ввійшли до складу навчального посібника для студентів спеціальностей електротехнічного профілю [15, арк. 2–4].

З 1953 р. К. С. Полулях розпочав працювати в ХПІ на кафедрі «Автоматичні і вимірювальні пристрої». Враховуючі сучасні тенденції розвитку електричних вимірювань, К. С. Полулях став ініціатором створення навчально-наукових лабораторій «Електронні вимірювальні прилади» і «Конструювання електровимірювальних приладів». У 1963 р. за матеріалами власних досліджень К. С. Полуляхом було видано підручник, основою якого стали узагальнення експериментальних й теоретичних досліджень, накопичених автором. Через три роки, у 1966 р. було опубліковано ще один навчальний підручник К. С. Полуляха. Треба підкреслити, що ця праця була першим в Україні підручником з питань електронних вимірювальних приладів. Обидва навчальних підручника були рекомендовані як фундаментальні при підготовці фахівців електротехнічного профілю ВНЗ України [16; 17].

Одним з наукових напрямів кафедри електронних обчислювальних машин ХПІ та галузевої науково-дослідної лабораторії електронного моделювання Міністерства електротехнічної промисловості СРСР та Мінвуза УРСР (керівник В. Г. Васил'єв) розпочали в 1959 р. були

дослідження в галузі електротехніки, зокрема розробка методики і дослідження складних електромеханічних систем методами математичного моделювання. Тематика НДР охоплювала питання дослідження динамічних процесів складних систем електрообладнання тепловозів, що проводилися сумісно з Інститутом електродинаміки АН УРСР та заводом «Електроважмаш». Були розглянуті питання дослідження динаміки тепловозних електропередач змінно-постійного струму, електропередачі змінно-постійного струму в тяговому режимі, електропередачі змінно-постійним струмом в режимі електродинамічного гальмування. Як наслідок були вивчені перехідні процеси в головному генераторі та в тягових електродвигунах, визначені їх оптимальні параметри. Результати наукової діяльності вчених лабораторії були впроваджені на заводі «Електроважмаш» при створенні дослідних зразків електропередач для тепловозів ТЕ-109 і ТЕ-115. Наявність в лабораторії аналогової обчислювальної машини дозволило провести дослідження на високому науковому рівні [6, арк. 194; 18, арк. 67–69].

Отже, на початку 1950 рр. у ХПІ відбулося відродження основних електротехнічних напрямів, започаткованих у першій половині ХХ ст. Наукові дослідження в галузях техніки високих напруг та магнітно-імпульсної обробки металів (С. М. Фертік, І. В. Білий, А. Г. Гурін, Л. Т. Хіменко, В. В. Конотоп); електроерозійної обробка металів, електроімпульсного методу виготовлення деталей та нових класів машинних генераторів імпульсів (І. С. Рогачов, А. Н. Ткаченко, Л. Д. Перчик, В. А. Яковенко); електронного моделювання (В. Г. Васильєв); науково-методична школа електровимірювального приладобудування (О. В. Федоров, С. М. Терент'єв, К. С. Полулях) мали вагомий науковий досягнення протягом 1950–1970 рр. та плідно працюють на сучасному етапі.

1. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку. 1885–2010 / В. І. Ніколаєнко, В. В. Кабачек, С. І. Мешковська [та ін.] / за ред. В. І. Ніколаєнка. – Харків: НТУ«ХПІ», 2010. – 408 с. 2. Історичний нарис до створення Харківського політехнічного інституту. Рукопис. – 1960. – 250 с. 3. Харьковский политехнический институт. 1885–1985: история развития; отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Х.: Вища школа, 1985. – 223 с. 4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. р-1682, Харківський політехнічний інститут, оп. 13, т. I, спр. 30., арк. 110. 5. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. I, спр. 102, арк. 35. 6. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. III, спр. 3705, арк. 375. 7. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. I, спр. 266, арк. 11. 8. Шептун І. М. Наши звездные годы / І. М. Шептун, В. В. Конотоп, Г. Ф. Нескородов. – Харьков: Колорит, 2012. – 232 с. 9. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. II, спр. 1255, арк. 29. 10. ДАХО, оп. 13, т. III, спр. 3456, арк. 21. 11. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. II, спр. 1240, арк. 84. 12. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. III, спр. 3716, арк. 119. 13. Лившиц А. Л. Электроимпульсная обработка металлов / А. Л. Лившиц, А. Т. Кравец, И. С. Рогачев, А. Б. Сосенко. – М.: Машиностроение, 1967. – 295 с. 14. Кондрашов С. І. Кафедра «Інформаційно-вимірювальні технології і системи». Історичний нарис // С. І. Кондрашов, О. Є. Тверитникова // Вісник НТУ «ХПІ». – Х.: НТУ «ХПІ», 2011. – Вип. 57. – С. 14–19. 15. Архів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – Т. 9, № 801–900, арк. 382. 16. Приказы по Харьковскому политехническому институту № 801–900, арк. 382. 17. Полулях К. С. Электронные резонансные измерительные приборы / К. С. Полулях – Х.: Изд-во Харьковского гос. ун-та, 1961. – 397 с. 18. Полулях К. С. Электронные измерительные приборы (аналоговые и цифровые): Учеб. пособие для ВУЗов / К. С. Полулях. – М.: Высш. шк., 1966. – 400 с. 19. ДАХО. – Ф. р-1682, оп. 13, т. III, спр. 3707, арк. 144.

Поліна Ушенко

Українська технічна еліта у розвитку галузі кондиціонеробудування у другій половині 60-х рр. – на початку 90-х рр.

Розглянуто процес наукового становлення галузі кондиціонеробудування в Україні, що безпосередньо пов'язано із досягненнями Всесоюзного науково-дослідного інституту «Кондиціонер» (м. Харків), а також його співпрацю з науковими установами та промисловими підприємствами упродовж 1967–1991 рр.

In this article the establishment's process of scientific branch of air conditioning in Ukraine, directly connected with the achievements of All-Union Scientific Research Institute «Conditioner» (Kharkiv) and its cooperation with scientific institutions and industrial enterprises during 1967–1991 is studied.

Одним із важливих напрямків розвитку приладобудування 1960-х – 1980-х рр. в Україні стало виробництво кондиціонерів повітря. Провідним центром кондиціонеробудування став Харків. Це пов'язано з тим, що в Харкові наприкінці 1950-х рр. на Харківському заводі «Кондиціонер» (ХЗК) розгорнулося виробництво цих приладів. З метою наукового забезпечення відповідної галузі у 1967 р. був створений Всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут (ВНДІ) з обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції Кондвентмаш (ВНДІКондвентмаш, з 1976 р. скорочена назва інституту – ВНДІКондиціонер).

Окремого дослідження, присвяченого діяльності ВНДІКондвентмаш в сучасній історичній літературі, на жаль, не існує. Опосередковано ці проблеми розглянуті у працях В. М. Губіна, П. М. Кучерова та В. І. Малова. Залучення архівних документів дає можливість провести історичну реконструкцію діяльності цієї науково-дослідної установи, що є метою статті.

Технічний прогрес галузі кондиціонеробудування, зростаючий попит на центральні кондиционери та опалювально-вентиляційне обладнання потребували створення не лише виробничих потужностей, але й науковий супровід цієї галузі промисловості. Для вирішення цього питання потрібно було створення спеціалізованої науково-дослідної організації з кондиціонеробудування, діяльність якої була б спрямована на вирішення важливих науково-технічних і проектно-конструкторських проблем всього спектру теплотехнічного устаткування (кондиціонерів усіх видів, калориферів, повітроохолоджувачів, повітряних фільтрів, вентагрегатів).

Тому, відповідно до рішення колегії державного комітету Ради Міністрів СРСР з науки і техніки від 26 січня 1967 р. та наказу Міністерства будівних, шляхових та комунальних машин (Мінбудшляхмаш) від 1 лютого 1967 р. в Харкові було створено ВНДІКондвентмаш [3, арк. 7; 14, арк. 49].

Раніше кондиціонеробудівні та вентиляторобудівні заводи не мали свого єдиного галузевого науково-дослідного центру. Отже, розробкою конструкцій кондиціонерів у різні часи займалися такі установи та підприємства: Харківський завод «Кондиціонер» (ХЗК), Домодедівський машинобудівний завод «Кондиціонер» (ДМЗК), ВНДІХолодмаш, науково-дослідний інститут Сантехніки, Державний проектний інститут, Сантехпроект тощо. Проте жодна організація не відповідає за стан справ у галузі в цілому, не проводила лінію максимальної уніфікації суміжних груп обладнання, а також єдину технічну політику у сфері кондиціонеробудування та вентиляторобудування [8, с. 3].

Склад першого колективу ВНДІКондвентмаш під керівництвом директора ХЗК Павла Михайловича Кучерова нараховував лише 27 провідних фахівців заводу ХЗК. Однак, уже наприкінці 1980-х рр. колектив нараховував 350 осіб у складі десяти лабораторій та відділів. Колишній

головний конструктор ХЗК Г. С. Куліков став заступником директора інституту з наукової роботи, а пізніше і директором інституту. Керівник відділу зовнішніх робіт В. О. Харченко призначений головним інженером інституту. Керівники бюро та інженери-конструктори заводу І. П. Южно, М. С. Скудин, Б. В. Аніпко, Н. І. Василенко, А. С. Арутюнянц, Н. Д. Мирончук отримали посади керівників відділів та лабораторій новоутвореного інституту. Комплексні розрахунково-теоретичні дослідницькі роботи з використанням сучасної електронно-обчислювальної техніки в інституті проводилися під керівництвом досвідчених спеціалістів. Експериментальні дослідження підкріплювалися глибокими теоретичними розробками. Наприклад, роботи в галузі пилоочищення та створення нових видів повітряних фільтрів очолював кандидат технічних наук Ю. П. Хлебніков. Дослідницька тематика зі створення нових аеродинамічних схем вентиляторів проходила під керівництвом М. І. Василенка та І. І. Колмикова [10, с. 51, 114, 117].

Сферою діяльності ВНДІКондвентмаш стало проведення дослідницьких, конструкторських та експериментальних робіт, пов'язаних зі створенням нового обладнання для кондиціонування повітря і вентиляції. А також надання технічної допомоги з освоєння серійного виробництва нових машин і виробів підприємствами галузі. Велика увага приділялася узагальненню вітчизняних та зарубіжних досягнень науки і техніки в галузі кондиціонеробудування; проведенню координаційних робіт зі стандартизації, нормалізації, типізації, уніфікації обладнання.

Першими важливими спільними досягненнями ВНДІКондвентмаш та ХЗК стало створення у 1967–1968 рр. ряду уніфікованих кондиціонерів повітря продуктивністю від 30 до 250 тис. м³/г, серійне виробництво яких було розпочато у 1971 р. Новизною характеризується розробка технічної документації єдиного ряду уніфікованого обладнання для секційних кондиціонерів і вентиляційних камер великої продуктивності (320 і 400 тис. м³/г). Водночас, проводилися роботи з типізації проектних рішень у сфері кондиціонування повітря та вентиляції. Велика увага приділялася економічній ефективності обладнання, дотриманню чинних стандартів і нормативних матеріалів.

З перших днів роботи інститут приступив до проведення серйозних і глибоких науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт зі створення нових видів високоекономічного обладнання. Вже у 1970 р. близько 70 % виготовлених зразків відповідали рівню зарубіжних аналогів, а у 1965 р. ця цифра складала лише 40 %. На момент створення інституту більше 60 % обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції, що вироблялося у СРСР, знаходилося на низькому рівні якості. Проте вже з 1971 р. приблизно 34 % виробів були на рівні чинного ДСТУ та кращих зарубіжних зразків. На початку 1974 р. лише 6 % обладнання мало низький рівень якості. А у 1979 р. вже майже

половина обладнання (49,3 %) відповідала найкращим закордонним та вітчизняним зразкам [16, арк. 46].

Діапазон наукових досліджень інституту залишався досить широким, зокрема це стосувалося вирішення питань теплообміну, теплопередачі, аеродинаміки машин та очищення повітря, що відобразилося на спільних розробках ВНДІКондвентмаш з академічними та галузевими науково-дослідними інститутами, кафедрами вищих навчальних закладів. Найбільш плідно ВНДІКондвентмаш співпрацював з Центральним аерогідродинамічним інститутом ім. М. Є. Жуковського, Київським інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона, ВНДІ холодильної промисловості, ВНДІХолодмаш, Державними проектними інститутами Промбудпроект та Сантехпроект, Харківським Інститутом гігієни праці та профзахворювань тощо [1, с. 66; 7, арк. 56].

У 1973 р. ВНДІКондвентмаш спільно з Українським зональним науково-дослідним і проектним інститутом з цивільного будівництва КиївЗНДІЕП розроблено нову методику науково-технічного прогнозування на основі обробки патентної інформації стосовно галузі кондиціонування повітря. Вивчення досвіду кондиціонеробудування провідних країн-виробників: Італії, ФРН, Франції, Англії, США, НДР дало змогу використовувати найбільш ефективні рішення при створенні нової вітчизняної техніки [15, арк. 5]. Результатом праці інституту з Краснодарським заводом «Пластмас» протягом 1971–1975 рр. стала розробка технології виробництва осьових вентиляторів типу 06–300 у пластмасовому виконанні [2, арк. 139].

Новостворена провідна установа галузі кондиціонеробудування – науково-виробниче об'єднання (НВО) Союзкондиціонер розпочало свою діяльність з 1 жовтня 1975 р. До складу Союзкондиціонер входило сім заводів-виробників зі всього СРСР (ХЗК, ДМЗК, Костромський калориферний завод, Московський, Крюковський та Вентспилський вентиляторні заводи і Краматорський завод «Кондиціонер»), а також науково-дослідний та проектно-конструкторський інститут ВНДІКондиціонер та Домодедівське спеціальне конструкторсько-технологічне бюро «Кондиціонер». Сумарна чисельність працівників Союзкондиціонер складала майже дев'ять тисяч осіб. Об'єднання очолив директор ХЗК та ВНДІКондвентмаш П. М. Кучеров [9, с. 2; 5, арк. 29; 13, арк. 127]. Наприкінці 1980-х рр. загальна чисельність працівників НВО Союзкондиціонер складала 9620 осіб. Обсяг виробництва семи заводів та двох науково-дослідних установ становив 172 млн. крб. на рік. Провідне місце у сфері виробництва кондиціонерів належало Харківському заводу «Кондиціонер», а ВНДІКондиціонер забезпечував більшість ключових наукових розробок у цій галузі [12, арк. 171].

Починаючи з 1975 р. в інституті впроваджено систему планування та організації науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт за досвідом провідних інститутів ВНДІелектромаш, ВНДІелектроапарат, УкрНДІ-Хімаш [3, арк. 8]. Вже у 1979 р. частка наукових робіт, що закінчувалася створенням та впровадженням у виробництво нових машин і обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції, а також прогресивних технологічних процесів, у загальному об'ємі досліджень складала 80,5 % [16, арк. 46].

Спільно із Харківським державним проектним інститутом протягом 1977–1978 рр. колектив ВНДІКондвентмаш вирішував питання автоматизації нових центральних агрегованих кондиціонерів типу КТЦ. У межах тематики

«Розвиток аналітичних методів розрахунку камер зрошування, як основних блоків систем кондиціонування повітря та перспективи розвитку» науковцями Харківського політехнічного інституту виконувалися дослідження з визначення дисперсного складу факела форсунок центральних кондиціонерів КТЦ. Наступним важливим кроком у виробництві центральних кондиціонерів стало створення нових поколінь вдосконалених кондиціонерів типу КТЦ-2 (1983 р.) та КТЦ-3 (1988 р.) [2, арк. 139]. Пізніше разом з московським ВНДІБудполімер розроблено новий герметик «Гемаст» та нові матеріали для герметизації міжфланцевих з'єднань секцій центральних кондиціонерів. Роботи зі створення газотермічного наплення проводилися у кооперації з Новомосковським державним проектно-конструкторським інститутом підйомно-транспортних машин [6, арк. 24].

Постановою № 11 Держбуду СРСР від 29 січня 1979 р. ВНДІКондиціонер призначено єдиним головним інститутом галузі обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції. Цього ж року Мінбудшляхмаш визначило інститут базовою установою зі стандартизації, метрології та якості, нормування матеріалів, ціноутворення, науково-технічної інформації. Отже, ВНДІКондиціонер став головною ланкою зв'язку науки з виробництвом, потужним важелем у прискоренні науково-технічного прогресу у сфері кондиціонеробудування. Завдяки його науковій діяльності техніка та технології виробництва поступово переходили на якісно новий рівень розвитку та вдосконалення [6, арк. 9].

Наприкінці 1970-х рр. ВНДІКондиціонер спільно з Центральним науково-дослідним та проектним інститутом інженерного обладнання (ЦНДІІЕП) впроваджував кондиціонери з безкалориферним нагрівом холодного зовнішнього повітря. Співпраця ВНДІКондиціонер з ВНДІМетмашем та Костромським калориферним заводом дозволила розробити конструкцію повітрянагрівачів та повітроохолоджувачів з біметалевою поверхнею теплообміну, параметри якої забезпечили значне підвищення інтенсивності теплообміну [11, с. 29, 69].

Стандарти галузі кондиціонеробудування та вентиляції, створені ВНДІКондиціонер, стали орієнтиром та алгоритмом виконання всього спектру відповідних дослідних та конструкторських робіт. Так, на 1982 р. інститутом було розроблено 42 стандарти виробництва [4, арк. 30]. Тому, завдяки успішній роботі, відповідно до наказу Держстандарту СРСР та Мінбудшляхмашу від 11 березня 1985 р. № 149/65, ВНДІКондиціонер затверджено головною організацією з держвипробувань обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції [6, арк. 9].

У 1986 р. Державним знаком якості було атестовано 21 виріб, у 1987 р. – 38, а у 1988 р. – вже 113 виробів заводу. Впровадження нового та модернізація старого обладнання дозволили довести частку виробів з державним знаком якості у загальному обсязі обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції у цілому по НВО Союзкондиціонер за 1988 р. до 79,5 %, зокрема на ХЗК до 80,4 %. Для порівняння, до створення НВО Союзкондиціонер підприємствами вироблялася продукція в основному першої та другої категорії і лише 16,7 % загального обсягу складала продукція з вищим рівнем якості [5, арк. 29]. Вже у 1989 р. за розробками інституту на ХЗК виробляли 100 % обладнання з державним знаком якості [6, арк. 13].

Таким чином центром кондиціонеробудування не лише в Україні, а в цілому в СРСР протягом 1960-х – 1980-х рр.

залишався ВНДІКондиціонер. Його діяльність свідчить про успішне функціонування всіх ланок циклу «наука – виробництво», що забезпечувало ефективну систему управління якістю продукції та ефективне використання науково-технічного потенціалу галузі. Досвід організації науково-дослідних лабораторій охоплював весь цикл від ідеї до втілення, тобто до впровадження у виробництво готової продукції. ВНДІКондиціонер було затверджено головним науково-дослідним органом у галузі виробництва обладнання для кондиціонування повітря та вентиляції, а також базовою організацією зі стандартизації, ціноутворення, нормування матеріалів та комплексних систем управління якістю продукції. ВНДІКондиціонер активно та продуктивно співпрацював з низкою науково-дослідних інститутів, кафедр вищих навчальних закладів зі всього СРСР. Така організація роботи дозволяла створювати обладнання високого технологічного рівня, яке втілювалося в нові конструкції кондиціонерів, вентиляторів, фільтрів тощо. Застосування типового обладнання для влаштування систем кондиціонування повітря забезпечило зниження капітальних і експлуатаційних затрат та скорочення строків будівельних робіт при монтажі кондиціонерів.

1. Губін В. М. Надійні помічники людини / В. М. Губін. – Х.: Прапор, 1972. – 100 с. 2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 11277, оп. 4, спр. 26, 144 арк. 3. ДАХО. – Ф. 11277, оп. 13, спр. 35, 103 арк. 4. ДАХО. – Ф. 11277, оп. 15, спр. 35, 81 арк. 5. ДАХО. – Ф. 11277, оп. 15, спр. 36, 138 арк. 6. ДАХО. – Ф. 11277, оп. 31, спр. 30, 129 арк. 7. ДАХО. – Ф. 69, оп. 44, спр. 45, 151 арк. 8. Кучеров П. М. Основные направления в работе ВНИИКондвентмаша / П. М. Кучеров, Г. С. Куликов // Кондиционеростроение: Сб. научн. трудов. – 1971. – С. 3–8. 9. Малов В. И. Харьковскому заводу «Кондиционер» – 50 лет / В. И. Малов // Строительные и дорожные машины. – 1983. – № 11. – С. 2–4. 10. Об опыте работы с кадрами на Харьковском ордена Октябрьской Революции Заводе «Кондиционер» Ленина / [ред. М. Г. Овсянников]. – М.: ЦНИИТЭстроймаш, 1971. – 158 с. 11. Проблемы совершенствования и развития оборудования для кондиционирования воздуха и вентиляции / [тезисы докладов ВНИИКондвентмаша]. – Х.: Главстромшина, 1974. – 118 с. 12. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. Р-2, оп. 15, спр. 694, 208 арк. 13. ЦДАВО України. – Ф. Р-5151, оп. 1, спр. 54, 340 арк. 14. ЦДАВО України. – Ф. Р-5151, оп. 1, спр. 66, 227 арк. 15. Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України). – Ф. Р-220, оп. 1, к. 3–72, спр. 12, 46 арк. 16. ЦДНТА України. – Ф. Р-220, оп. 1, к. 3–72, спр. 39, 96 арк.

Інна Шульга

Проблеми формування технічної інтелігенції в Україні у 30-х роках ХХ ст. (на матеріалах Харківського хіміко-технологічного інституту)

У статті показано суперечливий характер організації підготовки інженерів-хіміків у Харківському хіміко-технологічному інституті (ХХТІ). Професіоналізація освіти ускладнювалася браком навчальних програм, слабкою матеріально-технічною та навчально-методичною базами, неуконспектованістю професорсько-викладацьким складом.

The contradictory character of the chemistry engineers' training in Kharkiv Chemical and Technological Institute is shown. The professionalization of education was complicated by the absence of educational programs, poor material and technical basis as well as by the lack of professor's staff.

Соціально-економічні та освітні реалії сьогодення потребують нового підходу до організації навчального процесу у вищій технічній школі, результатом якого має стати підготовка та формування української еліти. У 1930-х роках поняття «еліти», безсумнівно, не існувало, оскільки навіть слово «інтелігенція» мало сумнівний та принизливий відтінок для радянського режиму. Проводячи історичні паралелі, можна сказати, що в той час до завдань технічних вишів входило як виконання соціального замовлення зі створення кадрового потенціалу країни, так і підготовка нового спеціаліста – «інженера соціалістичної промисловості». Це стало природним наслідком пошуку вітчизняного освітнього стандарту, що відбувався протягом 1920-х років, і завершився уніфікацією вищої освіти та її реорганізацією за галузевим принципом. Подібні процеси стосувалися й Харківського та Київського політехнічних інститутів, Дніпропетровського гірничого та інших вишів. Так, 1930 р. на базі хімічного факультету Харківського політехнічного інституту (ХПІ) створено Харківський хіміко-технологічний інститут (ХХТІ).

Вивчення цього питання в радянській та сучасній історіографії залишається складовою історії ХПІ [1, 16–22]. Роботам радянського періоду притаманна ідеологічна заангажованість, піднесення здобутків, приховування недоліків та замовчування ролі «царської» професури в організації навчального процесу в ХХТІ у 1930-х роках і перегинів адміністративно-командної системи. Тенденція до об'єктивного висвітлення інститутської освіти характерна для сучасного історіографічного етапу. Однак, враховуючи

загальний характер ювілейного видання, залишилися поза увагою авторів особливості фахової освіти в ХХТІ [17]. Отже, спираючись на досвід попередників та використовуючи архівні документи, автор ставить за мету статті висвітлити суперечності в підготовці інженерних кадрів ХХТІ у 1930-х роках.

Основний освітній напрям роботи ХХТІ полягав у масовому випуску інженерів з поглибленою спеціалізацією у відповідній галузі хімічної промисловості. Освітній профіль містив комплекс із чітко визначеного числа спеціальних дисциплін та виробничої практики. Передбачалося, що за час навчання в інституті студент ознайомиться з методикою дослідницької роботи. Все це мало забезпечити безболісний перехід випускника від навчання в інституті до інженерної роботи. Фахову підготовку вели хіміко-технологічні кафедри, розподілені за трьома основними факультетами: технологічним (органічної та неорганічної технології), силікатним та хімічного машинобудування (механічним) [2, арк. 3].

Кафедра основної хімічної промисловості готувала кадри для виробництва: сірчаної кислоти; соди та лугів; сполук азоту. Навчальною базою слугували лабораторії, в яких одночасно могло працювати 64 осіб. Серед найціннішого обладнання слід відзначити закордонну установку для синтезу аміаку. Кожний із напрямів спеціальності було забезпечено виробничими базами, зокрема, з сірчаної кислоти студенти проходили практику на Костянтинівському хімкомбінаті (м. Костянтинівка Донецької обл.), із соди та

лугів – на Славсоді (м. Слов'янськ, Донецької обл.) та Донсоді (м. Лисичанськ, Луганської обл.), з азотних сполук – на Рубіжанському та Сталінському азотних заводах. Кількість студентів, які проходили спеціалізацію на кафедрі основної хімічної промисловості, збільшувалася з кожним роком, лише впродовж 1931–1933 рр. випускників побільшало вдвічі [3, арк. 6–7].

Розширення контингенту спричинило проблеми матеріально-технічного забезпечення: брак достатньої лабораторної площі та труднощі з фінансуванням експериментальних досліджень. Так, у 1936/37 н. р. лише 8 із 31 студентів-п'ятикурсників кафедри основної хімічної промисловості отримали теми дипломних проектів, тоді як решта замість виконання експериментальної роботи виконували тільки літературний огляд [4, арк. 45].

Попри наполегливі спроби керівництва Головного управління навчальними закладами народного комісаріату важкої промисловості СРСР ліквідувати електрохімічну спеціальність у ХХТІ, професорсько-викладацький склад відстояв її в інституті. Важливим аргументом стала потужність нової електрохімічної лабораторії, яка в 1930-ті роки стала першою серед подібних в СРСР. Однак студенти п'ятого курсу часто не могли вчасно виконувати експериментальні роботи через нестачу обладнання, тому лише половина студентів-електрохіміків працювали за темами. Більшість дипломників вивчали один із заводів електрохімічного виробництва (магнію, натрію, хлору, алюмінію та ін.), за винятком гальванотехніків, які розглядали гальванічний цех відповідного металообробного заводу. Кафедра наполягала також на тому, щоб випускники виконували за темою дипломного проекту невелику дослідницьку роботу [5, арк. 3].

Спеціалістів із коксобензолу готувала кафедра пірогенетичних процесів. Після обговорення питання про розподіл профілів спеціальностей між технічними вишами за ХХТІ залишили право на базову підготовку інженерів із проектування установок уловлювання та переробки на побічні продукти коксування, і факультативно – інженерів з газифікації та газового виробництва. Лабораторні заняття зі спецкурсів проходили в коксохімічній лабораторії, на газовому заводі та в лабораторії високого тиску. В коксохімічній лабораторії, розрахованій для роботи 40 студентів, проводилися аналізи та синтези з напівкоксування. Дороге імпортне обладнання лабораторії високого тиску давало змогу виконувати холодне коксування. В спеціальному приміщенні при газовому заводі діяли великий смолоперегінний куб та обертальна піч Фішера з напівкоксування.

Теми досліджень старшокурсників намагалися узгодити з тематикою їхніх дипломних проектів, хоча студенти-пірогенетики були забезпечені ними лише наполовину. Основне завдання дослідження полягало в техніко-економічному обґрунтуванні роботи цеху. Профільні дисципліни викладали досвідчені викладачі: завідувач кафедри пірогенетичних процесів проф. М. І. Кузнєцов читав теоретичну частину спецкурсу технології коксобензольного виробництва; аспірант К. О. Белов – уловлювання продуктів коксобензольного виробництва; інженер, завідувач відділу планово-виробничого управління Кокс, доц. Г. І. Дешаліт – розрахунки та проектування коксових печей, цей курс також читав В. І. Даль-Чумаченко, спеціаліст з апаратури уловлювання продуктів переробки коксування газогенератором та з газової справи. Слід відзначити, що викладацький штат цієї кафедри становив лише дві особи, а решта були сумісники [3, арк. 18–28].

Окрім традиційного напрямку підготовки інженерів для анілінофарбної промисловості, кафедра фарб готувала спеціалістів із тонких органохімічних виробництв (хіміко-фармацевтичні, фотохімічні препарати, штучна ароматика та ін.), а також крупно-органічного синтезу (виробництва метанолу, оцтової кислоти, дубителів). Навчальна база містила 7 приміщень, в яких могли працювати одночасно 25 студентів та 5 аспірантів. Технічний рівень організації практичних робіт забезпечувався наявністю автоклавів, сульфураторів, нітраторів, трансмісії, вакуум-насосів, спектроскопів та приладів для виготовлення та вивчення фарбників і проміжних продуктів. Це не виключало перебоїв з реактивами, ускладнень у зв'язку з браком вентиляції тощо. Дипломний проект охоплював виробництва проміжних продуктів або марок фарбників, причому залежно від складності завдання їхня кількість коливалася від 2 до 5 [3, арк. 11; 4, арк. 46; 5, арк. 1].

У 1930-ті рр. кафедра жирів була єдиною кафедрою в Україні, що готувала спеціалістів з гідрогенізації та миловарно-гліцеринового виробництва. Виробниче навчання в інституті забезпечувалося завдяки добре обладнаній лабораторії жирів. Дипломний проект містив техніко-економічне обґрунтування проекту заводу однієї з галузей жирової промисловості, а для претендентів на вступ до аспірантури він наближався до невеликого самостійного наукового дослідження. За свідченням керівника жировою спеціальністю проф. Г. Л. Юхновського, майже всі студенти були забезпечені темами дипломних проектів [4, арк. 46].

Методиці підготовки інженерів-жировиків приділяв велику увагу завідувач кафедри жирів проф. Б. Н. Тютюнников. Так, він вбачав реалізацію принципу спеціалізації в заміні енциклопедичних курсів з технічних дисциплін на спецкурси, зокрема, з технології палива, води, основної хімічної промисловості та основ металургії, а також наполягав на кардинальному перегляді організації курсового та дипломного проектів [6, арк. 3]. Цей підхід сприяв створенню чіткої програми зі спеціальності, яка відповідала послідовному комплексному опануванню хіміко-технологічними та спеціальними курсами з урахуванням рівня розвитку технології та техніки.

Кафедра силікатів готувала інженерів із виробництв цементу, вогнетривів та інших будівельних матеріалів, а також скла та порцеляни. Це була наймасовішою спеціальністю в ХХТІ: 1934 р. випускників-силікатчиків було 53, а з 1936 р. контингент збільшився внаслідок переведення до ХХТІ студентів з ліквідованого Харківського силікатного інституту [7, арк. 4; 8, арк. 6]. Підготовка велася в добре обладнаній лабораторії, до якої входили техніко-аналітичний, термічний і фізико-хімічний відділи. Дипломне проектування було організовано набагато краще, ніж на інших кафедрах: майже 60 % студентів мали теми дипломних робіт. Збільшення числа студентів-силікатників та інтенсивний розвиток цементної промисловості зумовили виділення цього напрямку підготовки в факультет [3, арк. 2–3].

Розвиток хімічної промисловості зумовив якісні зміни в загальній професіоналізації інженерно-хімічної освіти, що позначилося на введенні нових кваліфікацій інженера – дослідника та механіка. За пропозицією проф. П. П. Карпукіна, з другої половини 1930-х рр. запроваджено підготовку спеціалістів з кваліфікацією «інженер-дослідник» [9, арк. 19]. Нова освітня кваліфікація «інженер-механік» мала відповідати стандарту спеціаліста для заводу, що розглядався як виробничо-науковий

центр. 1938 р. в ХХТІ було створено факультет хімічного машинобудування [10, арк. 1].

Окрім навчального процесу за денною та вечірньою формою, у ХХТІ інженерів готували в інституті екстернів та на курсах, створених 1930 та 1931 рр. відповідно [11, арк. 1]. Ці додаткові форми інженерної освіти, що широко запроваджувалися в 1930-ті рр. при всіх вищих навчальних закладах СРСР, давали змогу в щонайшвидше одержати інженерну освіту без відриву від виробництва, на платній основі – від складання іспитів до консультацій з проектування. Передусім зараховували осіб, які не закінчили інститут, але мали практичний досвід не менше від 3 років; винахідників, або тих, хто збирався перекваліфікуватись як спеціаліст.

Вирішення проблем, пов'язаних із невідповідністю навчально-методичної, матеріально-технічної баз навчальним та науковим цілям, гальмували як внутрішні, так і зовнішні чинники. Протягом перших 2,5 років роботи ХХТІ керівний склад змінився 4 рази [12, арк. 7]. Лише наприкінці 1930-х рр. визначився статус галузевого інституту, зокрема термін підготовки спеціаліста, навчальні плани, програми тощо. Серйозною перешкодою для організації навчального процесу залишався дефіцит навчальних площ: в інституті була тільки одна аудиторія, де можна було проводити лекції з демонстраційними дослідженнями. Студентам часто доводилося робити креслення в лабораторіях та роздягальнях. Особливо загострилася потреба в розширенні навчальних площ на початку 1940-х рр., оскільки контингент студентів за 10 років виріс у 6 разів, а навчальні площі – лише вдвічі [9, арк. 67].

На відміну від матеріального обладнання спеціальних хіміко-технологічних кафедр, лабораторій загальних хімічних курсів лише на третину задовольняли вимоги навчального процесу. Крім систематичних перебоїв з забезпеченням газом, водою, електроенергією, відчувався брак навчальних площ і елементарного хімічного посуду та реактивів. Студенти одержували набір посуду лише на початку лабораторного практикуму, а потім за власні кошти купували посуд у кіоску «Союзлаборреактив» при хімічному корпусі ХХТІ [13, арк. 12].

Укомплектувати інститут викладацьким складом в умовах розповсюдженого сумісництва до кінця не вдавалося. Окрім того, бракувало навчальної літератури зі спеціальних предметів українською мовою, не всі студенти були забезпечені підручниками. Не було й спеціальної читальні для студентів. Основні й хіміко-технологічні курси традиційно викладалися за авторськими підручниками професорів інституту: Б. Н. Тютюнникова («Технологія жирів»), М. І. Некрича («Загальний курс хімічної технології») тощо.

Труднощі, що виникли під час розгортання навчального процесу в 1930-ті рр. в ХХТІ, зумовили низький рівень його ефективності. Так, в осінньому семестрі 1936/37 н. р. частка студентів технічного факультету, що мали заборгованість з різних предметів, становила 60 %, а тих, що відсіювалися, – 7,1 %. Це пояснювалося малограмотністю, слабкою підготовкою студентів до занять, а також поповненням студентських лав «силікатниками» з ліквідованого галузевого інституту, які мали низький рівень підготовки. Як свідчать архівні документи, на 1935/36 н. р. недостатній рівень грамотності коливався в межах: від 68,5 % для першого курсу до 82,2 % – для четвертого. Відвідування занять також визнавалося незадовільним, як правило, студенти ігнорували лекції та консультації [4, арк. 63–87; 8, арк. 27; 14, арк. 1].

Впродовж 1930-х рр. не вдалося подолати проблем з організацією безперервного виробничого навчання, яке становило стержень фахової підготовки інженера в ХХТІ.

Перша практика, так звана технологічна, мала на меті дати основні уявлення про технологічний бік виробництва в цілому. Для цього студент виконував обов'язки висококваліфікованого робітника в цеху. Друга практика, загальноаналітична, була присвячена поглибленому вивченню виробництва. Цього разу студент виконував обов'язки лаборанта. Наступна ступінь практичного опанування курсом визначалася як військово-промислова і включала дослідницьку роботу в заводській лабораторії. Четверта, остання, практика полягала у проведенні науково-дослідницької роботи за спеціальністю в дослідній лабораторії заводу або науково-дослідному інституті. Тема дослідження мала теоретичне та прикладне значення, тобто відповідала вирішенню конкретних завдань промисловості [15, арк. 2].

Викладачі кафедр заздалегідь складали програму практики для студента, від інституту її координував куратор. З іншого боку, на підприємствах часто ставилися до практикантів як до робочої сили, залучаючи їх до виконання сторонніх робіт, не пов'язаних із програмою практики. Перебування практиканта на виробництві не досягало поставленої мети також через занадто низький рівень теоретичної та практичної підготовки кураторів від підприємств. Керівництво підприємств нехтувало обов'язками: відмовляло практикантові в платні або в наданні гуртожитку та ін. [12, арк. 11].

Таким чином, професіоналізація освіти в ХХТІ відбувалась у напрямку як поглиблення спеціалізації, за винятком спеціальностей з технології харчових речовин, так і запровадження нових освітніх кваліфікацій (інженер-механік, інженер-дослідник), організації інституту екстернів та курсів. Проте підготовка спеціалістів ускладнювалася браком навчальних програм, слабкою матеріально-технічною та навчально-методичною базами, неукомплектованістю професорсько-викладацьким складом, що призвело до низьких показників успішності студентів.

1. *Атрощенко В. І.* Найстаріший на Україні технічний вуз / В. І. Атрощенко, Я. І. Сенченко, В. Л. Теркан // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип. 11. – С. 56–66.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 31, 12 арк.
3. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 2, спр. 45, 147 арк.
4. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 16, 67 арк.
5. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 2, спр. 7, 33 арк.
6. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 4, 4 арк.
7. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 2, спр. 221 а, 5 арк.
8. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 2, спр. 252, 150 арк.
9. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 3, спр. 91, 215 арк.
10. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 22, 1 арк.
11. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 3, спр. 3, 4 арк.
12. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 8, 34 арк.
13. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 10, 14 арк.
14. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 11, спр. 12, 6 арк.
15. ДАХО. – Ф. Р-4203, оп. 2, спр. 22, 42 арк.
16. Исторический очерк. [Рукопись] / Матеріали музею Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», 1976. – 656 с.
17. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку. 1885–2010 / [уклад.: В. І. Ніколаєнко, В. В. Кабачек, С. І. Мешкова та ін.]. – Х.: НТУ «ХПІ», 2010. – 408 с.
18. *Пасечник С. Я.* Из истории Харьковского химико-технологического института имени С. М. Кирова // С. Я. Пасечник // Труды ХХТИ им. С. М. Кирова. – 1939. – Вип. 2. – С. 5–21.
19. *Пасечник С. Я.* 60 лет существования Харьковского химико-технологического института им. С. М. Кирова / С. Я. Пасечник // Труды ХХТИ. – 1945. – Вип. 5. – С. 3–4.
20. *Пасечник С. Я.* Старейший химический вуз Украины: к 60-летию ХХТИ / С. Я. Пасечник // Вестник высшей школы. – 1946. – № 2. – С. 51–52.
21. *Пасечник С. Я.* Харьковский химико-технологический институт им. С. М. Кирова за 30 лет советской власти / С. Я. Пасечник // Труды ХХТИ. – 1947. – Вип. 6. – С. 3–4.
22. Харьковский политехнический институт: 1885–1985. История развития / [отв. ред. Н. Ф. Киркач]. – Х.: Вища школа, 1985. – 224 с.

VIII. Політико-правова еліта України

Сергій Білан

Партійні кадри України в процесі соціалістичних перетворень сільського господарства у 30-х рр. XX ст.

У статті розкрито діяльність партійно-державного керівництва УСРР та її наслідки у процесі пост-Голодоморної відбудови сільського господарства на фоні становлення тоталітарного режиму в СРСР. Автором наводяться приклади боротьби керівництва держави, точніше, окремих її представників, за «соціалістичне майбуття» шляхом репресій та депортацій.

The article revealed the activities of state and party leaders of the Ukrainian SSR and its impact during the post-Holodomor agricultural recovery in the conditions of establishment of the totalitarian regime in the USSR. The author gives the examples of combat of the state leader or rather its individual members for the «socialist future» through repression and deportations.

Державна влада будь-якої країни завжди шукає шляхи забезпечення можливості регулювати складні соціальні процеси, домагаючись панування. Радянські вожді також добре розуміли, що нова імперія можлива лише за умови утвердження необмеженого панування над масами, тому для того, щоб досягти політичного успіху, вони створили ідеологію обману, обіцянок, фіктивної свободи і рівності, перспективи особистої вигоди.

Увага наукової і політичної громадськості до необхідності активного інтелектуального освоєння історії радянського періоду – епохи, яка світоглядно та психологічно все ще впливає на громадянські почуття та суспільну поведінку українців, спонукає сучасних істориків до вивчення проблеми тоталітаризму, формування політичного режиму в СРСР, діяльності державно-партійного керівництва УСРР та його ролі в історії українського суспільства. Прямо чи опосередковано ці аспекти розглядались у працях таких відомих дослідників як І. Білас, Ю. Борисов, В. Васильєв, І. Винниченко, С. Коєн, Р. Конквест, С. Кульчицький, В. Лозинський, В. Марочко, О. Мовчан, М. Панчук, Ю. Шаповал та ін. Названі дослідники розкрили процеси формування безмежної влади Й. Сталіна як одноосібного лідера; утворення партійно-державного апарату; формування командно-адміністративної економіки; політичного відчуження громадян від управління державою; тотального ідеологічного контролю правлячої партії над усіма сферами суспільного життя. Однак виокремлення керівників радянської генерації в окрему соціальну групу, яка керувала в УСРР реалізацією «соціалістичних експериментів», а також форм та механізму їх діяльності в галузі сільського господарства упродовж 30-х рр. XX ст. потребує більш детального дослідження.

Метою цієї статті є аналіз та висвітлення діяльності державно-партійної номенклатури як керівної соціальної групи в УСРР, яка в умовах формування та утвердження тоталітарного ладу, застосовуючи репресивні методи, здійснила «перебудову» сільськогосподарського виробництва, що призвело до тривалої депопуляції сільського населення України.

Безвідмовними методами тоталітарної влади у боротьбі з українцями, які були незгодними з політикою комуністичних перетворень, стали терор голодом, фізичне винищення людей, арешти, переселення, репресії та розстріли. Провідниками цієї людиноненависницької політики в

республіці впродовж 1930-х рр. стали лідери КП(б)У та української радянської держави.

В УСРР Й. Сталін вбачав найбільш лютого та запеклого ворога, її селянство він вважав основною армією національного руху, оскільки працелюбний український народ завжди був далеким від маніакальних ідей лідерів ВКП(б). Перетворити його на покійного виконавця сталінської волі стало нелегкою справою, яка вимагала особливо жорстоких, підступних і цинічних методів, шляхів та засобів впливу, тому з початку 30-х рр. XX ст. репресії проти українського селянства набули масового характеру.

У 1930 р. розпочалася масова розправа з «куркулями», в результаті якої було зруйновано тисячі найбільш дієздатних і заможних селянських господарств, виселено мільйони «куркулів» та членів їх сімей. Криза, яка на початку 30-х рр. XX ст. охопила сільське господарство, і намагання державно-партійного керівництва УСРР, яке не змогло протистояти диктату центру і намагалось будь-якою ціною виконати план хлібозаготівлі, спричинили страхітливий Голодомор 1932–1933 рр. Злочинною в цей період стала не лише мовчазна згода української верхівки зі сталінським планам упокорення республіки шляхом організації штучного голоду, а й практика замовчування жахливих наслідків вилучення хліба в українському селі. Побоюючись гніву Й. Сталіна за низькі показники виконання хлібозаготівельних планів, українське державно-партійне керівництво, як свідчить аналіз інформаційних листів ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б), замовчувало та приховувало ситуацію на місцях. Так, 8 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про заборону надсилати будь-які офіційні комісії для виявлення справжнього стану на місцях, а також вести офіційний облік голодуючих. Медичних працівників, які видавали довідки про смерть родичам померлих з формулюванням «від виснаження на ґрунті голоду», одразу арештовували і притягали до кримінальної відповідальності. Органи ГПУ, які збирали й узагальнювали статистичну інформацію про наслідки голоду, пильно сліdkували за нерозповсюдженням даних про його масштаби. Захищаючи себе, українська верхівка, яка мала низький освітній, культурний та кваліфікаційний рівень погодилася на запропонований Москвою план хлібозаготівлі та виробила такий адміністративно-репресивний механізм масового вилучення хліба, який прирік українських селян на масову смерть. Більшість представників номенклатури, як правило, були ревними виконавцями партійних директив і

зовсім не замислювалися над наслідками своїх дій, а кілька років (у 1937–1938 рр.) більшість з них були репресовані Й. Сталіним як «вороги народу».

На думку більшості сучасних вітчизняних істориків масовий терор в Україні розпочався набагато раніше сумнозвісних 1937–1938 рр., які увійшли в історію як період «Великого терору» в СРСР, і особливо посилювався з прибуттям П. Постишева в УСРР у січні 1933 р., після того, як ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій засуджувалась діяльність української партійної організації через невиконання плану хлібозаготівлі. Ця постанова викликала кадрові зміни, найсуттєвішою з них було призначення в березні 1933 р. П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Одночасно, його було обрано першим секретарем Харківського, а згодом – Київського (з липня 1934 р.) обкому комуністичної партії. Найпершим завданням цього сталінського емісара було подолання кризи у сільському господарстві, однак йшлося не про порятунок селян, які продовжували гинути голодною смертю, а про організацію польових робіт силами голодуючих.

П. Постишев привіз із собою постанову «Про підготовку до сівби», яку політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 27 січня [2]. В ній передбачалося створити комітети з сівби в головних зернових регіонах на чолі з першими особами партійної номенклатури. Розібравшись на місці, П. Постишев визнав за доцільне створити не комітети, а малочисельну комісію при ЦК КП(б)У з іншою назвою «Комісія по керівництву збиранням насіння і проведенням засівної компанії», яка була затверджена в складі: С. Косіор (голова), П. Постишев, В. Чубар, повноважний представник ОДПУ СРСР в Україні С. Раденс і наркомзем УСРР О. Одинцов [7, с. 61].

Зрозумівши, що вже випробуваними методами хлібозаготівлі, якими б жорстокими вони не були, поповнити насіннєвий фонд не вдасться, він звернув увагу на «вклад» у практику заготівель, здійснений секретарем ЦК КП(б)У і Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвичем, з ініціативи якого 30 січня 1933 р. Дніпропетровський облвиконком і обком партії прийняв постанову, якою заохочувалася нагорода за донос, і кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував 10–15 % виявлених запасів [17]. Інформативний матеріал, що зберігається в ГДА СБУ і був зібраний ДПУ УСРР, дає можливість зробити деякі висновки про принципи здійснення продовольчої політики в цей період: секретність поставленої мети, жорсткий контроль за дією місцевих органів, обмежений доступ навіть відповідальних працівників до розпоряджень зверху і звітної документації знизу, контроль за дією засобів масової інформації. Центральні органи влади домагалися виконання своїх вказівок, поєднуючи методи прямого залякування з методами ідеологічного тиску, покладаючи відповідальність на місцевих керівників за здійснення грандіозних планів майбутнього, які обіцяли матеріальний добробут, гармонійний розвиток, свободу особистості, а тому виправданими були будь-які методи роботи. «Зомбування» керівників місцевої ланки управління та маніпулювання місцевими органами влади перетворило їх в основний дієвий інструмент.

На першому засіданні політбюро ЦК КП(б)У з участю П. Постишева, яке відбулось 31 січня 1933 р., було прийняте рішення, розіслане всім обкомам і райкомам у формі директивного листа, в якому зазначалось «...з 1 лютого переключити всі основні сили на збирання насіннєвих фондів і підготовку весняної посівної компанії. Боротьбу за збирання насіннєвих фондів проводити методами хлібозаготівлі,

звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба ...» [10]. Вимога переключити «основні сили» на збирання насіннєвих фондів мала в собі певну невизначеність, оскільки на тому ж засіданні політбюро було прийнято додаткове роз'яснення, за яким Одеській, Донецькій і Дніпропетровській областям на період з 1 лютого до 1 квітня дозволялось засипати 70 % заготовленого зерна до насіннєвих фондів в районах, що не виконали хлібозаготівельних планів, а решту здавати в рахунок плану [5]. Однак становище з насіннєвими фондами на Півдні України було таким, що вже через кілька днів це роз'яснення скасували, і, весь заготівельний хліб було дозволено залишити в колгоспах на насіння.

25 лютого 1933 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про насіннєву допомогу колгоспам і радгоспам України і Північного Кавказу». Посилаючись на «несприятливі кліматичні умови влітку 1932 р.», які нібито призвели до втрати частини врожаю, постанова виділяла Україні насіннєву позичку в розмірі 20,3 млн. пуд., в тому числі по колгоспам – 18,6 млн. пуд. [3]. Однак, П. Постишев ще 19 лютого, майже за тиждень до постанови про виділення насіннєвої позички, домігся телеграфного дозволу союзного уряду на використання в Україні розміщених державних запасів продовольства в розмірі 3 млн. пуд. Він спромігся також одержати трохи більше зерна для насіннєвих фондів і невеликі фуражні та продовольчі позички. Всього до кінця квітня республіка отримала 22,9 млн. пуд. насіннєвої позички, 6,3 млн. пуд. фуражної позички, 4,7 млн. пуд. продовольчої позички і 400 тис. пуд. продовольчої допомоги [8, с. 54].

У другій декаді березня П. Постишев разом з В. Балицьким, який з грудня 1932 р. очолював ДПУ УСРР, здійснив поїздку по Київській області. Після поїздки обидва винесли на політбюро декілька пропозицій щодо організації продовольчої допомоги: цілком припинити харчування за рахунок продовольчої допомоги всіх працездатних колгоспників або одноосібників, навіть якщо вони її потребували; розділити всіх госпіталізованих на хворих і одужуючих, харчування яких значно посилити щоб якомога швидше виписати їх на роботу [11]. Таким чином, допомога голодуючим була позбавлена благодійності, оскільки П. Постишев відокремив «неперспективних» голодуючих, які вже не могли працювати, від тих, кого можна було відправити в поле.

П. Постишев зобов'язав обкоми і райкоми забезпечити зберігання та охорону насіння і вимагав вжити найсуворіших заходів, щоб голодуючі селяни не з'їли насіннєвої позички. Такі факти траплялися на шляху від елеватора до колгоспу, або при зберіганні зерна в колгоспній коморі. До цілодобової збройної охорони колгоспних комор з насінням підключали органи ДПУ, міліцію та мобілізованих з міста комсомольців. З областей в ЦК КП(б)У раз на п'ятиденку повинні були надсилати перевірені відомості про наявність засипаного насіння у кожному районі із зазначенням прізвищ секретарів райпарткомів та голів райвиконкомів, що відставали в процесі засипки зерна, яке замочувалося в гасі або пересипалося мідним купоросом, щоб його не їли голодуючі.

На засіданні бюро Київського обкому партії з участю П. Постишева і В. Балицького, яке відбулося в кінці березня 1933 р., було визнано за доцільне призначити контролерами при сівалках партійний і комсомольський актив, відряджений на посівну компанію з районів і області. За цим прикладом в усіх областях спеціально призначені владою довірені особи почали перевіряти кількість закладеного в борозну

насіння [6, с. 13]. Метод взаємного контролю був підступним і жорстоким.

П. Постишев відразу після приїзду висунув гасло «Місто – на допомогу селу!» Всього у північній і збиральній компаніях брали участь понад 300 тис. жителів міста. Мобілізованим на постійну роботу з 1 квітня встановлювався пайок, який включав 400 г хліба на день (200 г на утриманця), 2 кг крупи на місяць (1 кг на утриманця), 500 г цукру на місяць (200 г на утриманця).

Українським військовим округам П. Постишев поставив завдання допомогти селу тягловою силою, оскільки на польові роботи 1933 р. запрягали корів, які ще залишалися в деяких селянських дворах. Й. Якір відрядив на 15–20 днів 500 кавалеристів з кіннями і запасом фуражу, яких розділили між трьома областями – Дніпропетровською, Одеською і Харківською. Вони направлялися в колгоспи бригадами по 8–10 чоловік на район, де спостерігався найгірший стан з кінським поголів'ям [1].

Розпорядженням політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня директори підприємств, за винятком кам'яновугільної промисловості, повинні були звільнити всіх колгоспників-відхідників. Для мобілізації робочої сили в екстремальних умовах вони зобов'язувалися надати колгоспникам змогу позачергово придбати залізничні квитки для повернення додому. Під час уже згаданої поїздки з В. Балицьким по Київській області було виявлено, що в перші дні масової сівби майже половина працездатного населення не виходила на колгоспні роботи, тому П. Постишев дав розпорядження Наркомзему республіки розробити положення про трудову дисципліну, і 8 квітня з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах». Згідно цих правил, колгоспники закріплювались за певними бригадами на весь рік, їм заборонявся самовільний перехід з одної бригади до іншої, підвищувалась роль і відповідальність бригадирів, у колгоспах вводилась єдиноначальність. До порушників трудової дисципліни передбачались міри покарання. «Жоден колгоспник, – проголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади». Рядові колгоспники повністю підпорядковувалися бригадирам, яких призначав і усував з посад райземвідділ. «Бригадир організовує роботу закріплених за його бригадою колгоспників, – вказувалося в правилах, – і на основі повної єдиноначальності розпоряджається всім їх робочим часом» [9, с. 56].

Після доповіді П. Постишева про хід весняної сівби, 30 квітня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про зміцнення колгоспів», спрямовану на підвищення трудової активності колгоспників та перетворення виробничих бригад у постійні господарські одиниці, за якою було видано розпорядження організувати табірну роботу в полі так, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починала роботу вдосвіта. Також в ній йшлося про добір на відповідальні посади в колгоспах (рахівників, бухгалтерів, вагарів та ін.) перевірених і відданих колгоспній справі людей, а також про встановлення орієнтовної оцінки в трудових різних сільськогосподарських робіт, та про встановлення на найважливіші види робіт орієнтовних норм виробітку, оскільки упродовж 1933 р. в усіх колгоспах передбачалося ввести сівозміни. Разом з тим, у цій постанові передбачались заходи щодо зміцнення трудової дисципліни, і відтепер, правління колгоспу мало право оштрафувати колгоспника в

разі його відмови від виконання дорученої йому роботи без поважних причин у розмірі до 5 трудових днів, а при повторному порушенні – виключити з колгоспу.

П. Постишев використовував будь-яку можливість змусити працювати голодуючих селян в громадському господарстві, він прикладав величезні зусилля, щоб переконати колгоспників у тому, що продрозкладки більше не буде. Часто виступаючи перед ними, він доводив, що обсяг обов'язкових поставок хліба за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. вже відомий, держава більше не візьме, і треба старанно працювати, щоб виростити урожай для самих себе.

Внаслідок поголового вилучення зерна у селянства і нищення його Голодомором, Україна в 1933 р. у небувало короткий строк повністю виконала по всіх секторах і по всіх видах надходжень річний план хлібоздачі. Державні поставки з урожаю 1933 р. становили 317 млн. пуд., що коштувало багато мільйонів людських жертв. У той час, коли частка колгоспів складала 80,2 %, одноосібників – 8,3 %, радгоспів – 11,5 %. Колгоспи й одноосібники дали державі 281 млн. пуд. при плані 266 [4]. Перевищення не являло собою результат партійних планів, певну кількість хліба держава набула через зустрічну торгівлю дефіцитними промтоварами. Більшою виявилася натуральна плата за послуги МТС у зв'язку з більшим, ніж передбачалося, урожаєм.

Хлібопоставки 1933 р. було виконано до початку листопада. За цей час заготовили хліба на 56 млн. пуд. більше, ніж з урожаю 1932 р., хоча тоді заготівлі продовжувалися до лютого 1933 р. Валовий збір становив 946 млн. пуд. і після виконання «першої заповіді» в господарствах лишилося близько 630 млн. пуд. За річної норми 16 пуд. зерна на людину сільське населення потребувало 350 млн. пуд. зерна. На фураж і насіннєвий фонд залишилося орієнтовно 280 млн. пуд. зерна [18, с. 10]. Отже, хлібний запас зводився з надзвичайним напруженням, без резервів, і саме тому П. Постишев переконав Й. Сталіна не наполягати на поверненні наданої Україні насіннєвої та продовольчої позичок негайно, тобто з урожаю 1933 р.

П. Постишев не мав ресурсів, щоб рятувати тих, хто гинув в сільському господарстві у 1933 р., однак він різними методами змушував їх працювати, і за працю годував. В умовах нескінченного потоку смертей, які не може досягнути людська уява, він справився з завданням, яке мав перед собою – відвоювати урожай 1933 р. та вивести сільське господарство із руїни. У відповідності до дій його колег по сталінському політбюро – В. Молотова і Л. Кагановича, які вилучили з села весь продовольчий запас хліба і карали «боржників», тобто переважну більшість селян, натуральними штрафами, які не могли вижити і гинули мільйонами, П. Постишев, байдужий до тих, хто вже був нездатний до праці, допоміг вижити тим, хто міг працювати. «Нагородою» за виживання якраз і стала праця у колгоспі.

Не зважаючи на те, що в результаті використання форсованих і жорстоких методів хлібозаготівлі врожай 1933 р. виявився на 70 % більшим від урожаю попереднього року, селяни продовжували помирати упродовж осені та початку 1934 р. від тифу, інфекційних хвороб, шлункових отруєнь, тощо.

Весною 1934 р. в Україні сталася засуха, і РНК УСРР попросив «скидку» хлібозаготівельного плану в обсязі 120 млн. пудів, однак 16 вересня 1934 р. Й. Сталін категорично відмовив: «План хлібозаготівель повинен бути виконаний повністю і беззаперечно» [4].

Доля врожаю 1934 р. вирішувалася у складних метеорологічних умовах, у степових районах України в результаті посухи валовий збір зерна був набагато нижчим, ніж передбачалося. Проте, і в цих непростих умовах Україна одна з перших в СРСР виконала план хлібозаготівлі. З метою збільшення державних хлібних ресурсів важливе значення надавалось хлібозакупівлі в колгоспах після виконання ними зобов'язань перед державою. Так, якщо в 1933 р. у колгоспників та одноосібників було закуплено 3,8 млн. пудів хліба, то в 1934 р. – більше ніж 14 млн. пудів [15]. Таким чином, до кінця 1934 р. кризи колгоспного ладу було подолано, колгоспи поступово почали виходити з кризи, що засвідчили скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів і ліквідація політвідділів МТС. Більшість колгоспів, крім виробництва зерна, стала розвивати й додаткові галузі сільського господарства – птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби.

Переломний момент у виробництві зернових настав у 1935 р., після якого поступово почали збільшуватися валові збори і врожайність, які продовжували зростати і в роки третьої п'ятирічки. У 1935 р. ці показники склали відповідно 176,6 млн. ц і 9,2 ц з га, в 1936 р. – 221,2 млн. ц і 11,8 ц з га, в 1937 р. – 227,7 млн. ц і 11,8 ц, з га [14]. Зростання валових зборів і врожайності зернових забезпечували дострокове виконання колгоспами і радгоспами України своїх зобов'язань щодо хлібоздачі. У 1935 р. республіка здала 462 млн. пудів, у 1936 р., незважаючи на несприятливі метеорологічні умови, – 545 млн. пудів, у 1937 р. – 496 млн. пудів зерна [13]. Скорочення обсягу хлібозаготівлі у 1937 р. порівняно з попереднім роком пояснювалась більш низьким, ніж планувалось, валовим збором зерна, який передбачалось збільшити на 62,7 %, а фактично він зріс лише на 5,5 %. Причина цього полягала в недовиконанні передбаченого планом розширення посівних площ і росту кількості МТС, недостатньому рівні культури землеробства, некваліфікованому керівництві партійними органами колгоспним і радгоспним виробництвом.

У другій половині 1930-х рр., за умов загальної підпорядкованості сільського господарства інтересам промисловості, держава змушена була докладати певних зусиль до зміцнення колгоспного ладу передусім як об'єкта нещадної експлуатації селянства на користь індустріальному розвитку країни. Республіканські партійно-радянські органи, виконуючи волю Й. Сталіна, вели наполегливу боротьбу за завершення колективізації сільського господарства.

В Україні процес колективізації практично було завершено у 1937 р., в середині якого в республіці нараховувалось 27347 колгоспів, в яких було об'єднано 3757 тис. селянських господарств, що складало 96,1 % їх наявної кількості та 99,7 % посівних площ [16]. У господарствах налічувалось 7056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір. На один колгосп в середньому припадало – 779 га посівної площі, 71,8 голови великої рогатої худоби, 78, 0 – свиней, 67,1 – овець та кіз, 98,3 – коней [12].

Незважаючи на те, що П. Постишев був сталінським соратником та вів наполегливу боротьбу за дострокове виконання Україною зобов'язань щодо хлібоздачі та завершення колективізації, 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про незадоволене партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У», відповідно до якої почалася кампанія «чисток» серед київських комуністів. 16 січня 1937 р. на пленумі Київського обкому була розкритикована діяльність П. Постишева, а 31 січня на пленумі ЦК КП(б)У було відзначено велику засміченість «троцькістськими та націоналістичними елементами» Київського та Харківського обкомів КП(б)У, які він очолював. 17 березня 1937 р. П. Постишева було звільнено від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У, а 22 лютого 1938 р. він був арештований у Москві разом з дружиною. Його звинуватили у приналежності до правотроцькістської організації в Україні, до якої належали С. Косіор, С. Чубар, В. Балицький та ін. 26 лютого 1939 р. П. Постишева розстріляли.

Отже, трагедію українського народу породила політична система, що була остаточно сформована у 30-х рр. ХХ ст. Українські селяни, які пройшли через страшні роки нищівного голоду, податковий тиск, непосильні хлібозаготівлі та масові репресії, поплалились за амбітні помисли та утопічні ідеї окремих лідерів КП(б)У, ставши піддослідним матеріалом у процесі здійснення «соціалістичних експериментів» в галузі сільського господарства на фоні формування штучної системи соціальних відносин та тотального рабства і нівелювання людської гідності.

1. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). – Ф. 16, оп. 27, од. зб. 2, арк. 47. 2. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 5446, оп. 1, од. зб. 477, арк. 17. 3. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 14, од. зб. 1003, арк. 6. 4. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 23, од. зб. 32, арк. 98, 137. 5. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 82, од. зб. 30, арк. 163. 6. Комсомол Київщини у боротьбі за одержання високих урожаїв. – К.: Знання, 1956. – 31 с. 7. *Кульчицький С. В.* Керівні органи Центрального Комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – К.: Інститут історії України, 1990. – 89 с. 8. *Кульчицький С. В.* Сільськогосподарські компанії в Україні під час Голодомору 1933 р. / Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії / М. І. Бушин, А. Г. Морозов (уклад.); С. В. Кульчицький та ін. (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 53–61. 9. *Мачульский Ф.* На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56–77. 10. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17, оп. 2, од. зб. 547, арк. 16. 11. РДАСПІ. – Ф. 17, оп. 165, од. зб. 145, арк. 6. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 348, арк. 29. 13. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 438, арк. 345. 14. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 1502, арк. 25. 15. ЦДАВО України. – Ф. 4402, оп. 1, од. зб. 224, арк. 6. 16. ЦДАВО України. – Ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 702, арк. 72, 78. 17. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6277, арк. 114. 18. *Чернов М.* Задачи и особенности хлебозаготовительной кампании 1933 года // На аграрном фронте. – 1933. – № 4. – С. 3–14.

Іван Валюшко

Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції

У статті розглянуто процеси формування політичної еліти в Україні в їх взаємозв'язку зі становленням громадянського суспільства та проблемами поширення корупції. Проаналізовано окремі типології політичних еліт та моделі громадянського суспільства в контексті їх впливу на трансформацію української політичної системи.

The process of formation of political elite in Ukraine in its relationship to the development of civil society and the problem of corruption's spread is observed in this article. Some typologies of political elites and patterns of civil society are analyzed in the context of their impact on the Ukrainian political system's transformation.

Поряд з багатьма приємними факторами, які роблять Україну відомою у світі, існує чимало аспектів, в яких вітчизняний приклад виступає швидше ілюстрацією проблем, а не відображенням успіху. Одним з таких дискурсів виступає багатогранність та системність, з якою корупція поширилася у суспільному житті та часто здійснює вагомий вплив на його економічну, політичну чи соціальну сфери. Традиційно низька оцінка України за Індексом сприйняття корупції Transparency International, Глобальним корупційним барометром чи рейтингом легкості ведення бізнесу яскраво це підтверджує. Формальні і неформальні інститути демонструють певне звикання до вкоріненості корупції, а в корупційні схеми часто виявляються залученими державні службовці високого рівня. На думку Г. Лассуела та А. Каплана, діяльність держави фактично є діяльністю її уряду та чиновників [4, с. 159]. У свою чергу, корупція належить до тих явищ, котрі не існують поза спільнотою людей незалежно від її масштабу або чисельності. З такої точки зору, корупція суттєво підриває авторитет політичної еліти та довіру населення до влади, чим створюється пряма загроза національній безпеці держави.

Незважаючи на значний рівень наукового зацікавлення у дослідженні питань розвитку політико-управлінської еліти та громадянського суспільства, проблема поширення корупції та заходи, спрямовані на протидію їй, залишаються маловивченими. Метою даної статті є дослідження кореляції між процесами становлення громадянського суспільства, формування політичної еліти та протидії корупції.

Політичній науці відомо багато концепцій функціонування та розвитку правлячих груп: від ідей Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі до цілісних світоглядних система початку ХХ ст. (теорія еліт В. Парето, концепція політичного класу Г. Москі, вчення про раціональну бюрократію М. Вебера тощо). Ідея елітарності як у системі товарно-економічних зв'язків, так і в умовах формування кадрового складу державного апарату чи громадсько-політичного життя, нерозривно пов'язана з поняттями якості та конкурентоспроможності. Кращий товар – краще продається, більш кваліфікований фахівець – має ліпші шанси на успішну кар'єру. Якщо в економіці принцип конкуренції зводиться нанівець в умовах монополізації, то в питаннях управління державою «правила гри» фальсифікуються під впливом корупції, котра деформує цивілізовані процедури та способи добору чи рекрутування кадрів.

Корупція створює умови для підміни законних методів отримання посад на непрозорі схеми, в яких більш чи менш високий пост переходить у категорію товару, котрий має свою ціну у матеріальному плані або у вигляді наданих чи потенційних послуг. У підсумку виникає ситуація подвійної

небезпеки: некваліфіковані особи одержують можливість зайняти чільні позиції у певних сферах, що автоматично створює перешкоди для зайняття цих посад професійно обдарованим кандидатам. Тим самим спотворюється саме значення слова «еліта» (від французького «elite» – найкраще, вибране). Еліта формується знизу, природним шляхом, проте в умовах корупції вона створюється штучно, цим самим переходячи з категорії корисності в площину дисфункціональності, а її авторитет – стає самопроголошеним, а не загально визнаним. За словами Ю. Прохаська, у корумпованому суспільстві говорити про еліту – абсурдно [14, с. 2]. У той же час, в умовах гонитви за матеріальними чи нематеріальними вигодами, процес формування правлячої еліти не відбувається шляхом чесних та прозорих виборів – вона самооновлюється, залучаючи тільки бажаних осіб [10].

З часів Н. Макіавеллі термін «державна» застосовується для позначення політичної діяльності суспільства, в середовищі якого формуються окремі представники, наділені необхідним набором інтелектуальних, творчих та інших здібностей, щоб виражати ідеї маси та визначати основні орієнтири її розвитку, іншими словами – правляча еліта. Альтернативу правлячій еліті складає антисистемна опозиція чи контреліта, тоді як противагу формує громадянське суспільство, яке не ставить собі за мету здобуття політичної влади, проте активно намагається впливати на здійснення політики в державі взагалі. Водночас представники громадськості часто є менш ефективними в плані реалізації власних задумів, що можна вважати характеристикою розвитку як самого громадянського суспільства, так і політичної системи загалом.

Зв'язок між громадянським суспільством та політичною елітою (перш за все у демократичній системі) є надзвичайно стійким в силу можливої заміщення та циркуляції їх членів. Не обов'язково, щоб внутрішній устрій кожного об'єднання громадян відповідав суспільним нормам і практикам. Проте такі асоціації не мають абсолютної самостійності у провадженні власних справ і повинні підпорядковуватися цивільним законам. «Ліберальний уряд повинен бути представницьким, але ця умова допускає значні варіації міри, якою державні інститути повинні відображати чи включати в себе одвічно змінний соціальний плюралізм... Діяльність сильної... держави завжди доповнюється передачею частини її відповідальності вторинним асоціаціям і має бути піддана політичному перегляду» [15, с. 7].

Громадянське суспільство тісно пов'язане з політичною (чи політико-управлінською) елітою, що можна прослідкувати в умовах різних функціональних моделей. У цій статті виділимо «демократичне», «посередницьке» та «виборче» громадянське суспільство [13, с. 459].

Суб'єкти «демократичного» громадянського суспільства роблять наголос на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур, виконуючи тим самим функцію противаги. Крім того, головною метою громадянських об'єднань є прищеплення громадянам здатності розглядати політичні питання з точки зору загального блага. Корупція виникає в умовах непрозорості процесу прийняття рішень, тому громадянське суспільство аналізованого типу орієнтується на масовість, відкритість та максимальну публічність обговорення і здійснення політики.

«Посередницьке» громадянське суспільство орієнтується на формування таких соціальних чеснот як відкритість, плюралізм, повага чи здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості та відповідальності, проте соціальне співробітництво у «посередницьких» об'єднаннях громадян не обов'язково перетворюється у політичне представництво. За домінування такого типу громадяни зосереджуються на вирішенні побутових (в тому числі побутової корупції: у закладах освіти, медицини, ЖКГ) і буденних питань, до кола яких не входить вираження та відстоювання власних політичних інтересів.

Зусилля громадян та їх об'єднань в умовах «виборчого» типу спрямовуються на підвищення економічної ефективності і загального добробуту, тим самим намагаючись долати вузько групові інтереси. Зі свого боку, уряд повинен створити сприятливий клімат для постійного формування нових асоціацій та для динамічного обміну членами між ними. Свобода об'єднань формуватиме конкретні моральні переконання, за яких відбуватиметься прищеплення неприйняття корупції як явища, а не тільки протидія реальним корупційним правопорушенням.

Поширення політичної корупції, тенденції до власного збагачення завдяки службовому становищу та на шкоду державі вказує на те, що в окремих політико-правових умовах західноєвропейські концептуальні ідеї можуть виявитися вузькими для обґрунтування та пояснення поведінки політичних еліт. Підтвердження тези можна знайти у працях окремих вчених, котрі наголошують на особливій адекватності умовам пострадянських держав моделі, побудованої автором Ібн Халдуном (Ібн Халдун Абд аль-Рахман) на ґрунті спостереження за зміною правлячих угруповань у середньовічному Єгипті та спираючись на аналіз взаємодії політичних, військових, морально-психологічних, економічних та інших факторів [3, с. 212; 16; 9, с. 52].

Згідно даної моделі правлячий клас після досягнення монополії влади з плином часу розростається і збільшує свої потреби, що знижує його здатність адекватно реагувати на виснаження суспільних ресурсів. Одночасно це спричиняє занепад господарської активності, зuboжіння та деградацію населення, підриває довіру останнього до влади і, врешті решт, призводить до втрати могутності. У таких умовах відбуваються спроби демонстрації потужності через стрімке зростання кількості державних силових контрольно-наглядових відомств. Правлячий клас втрачає почуття групової солідарності і тим самим знижується його винятковість [1, с. 493].

Прикладом застосування логіки подібних побудов у порівняно сучасному періоді можна вважати Російську федерацію, де до початку 2000-х років за рахунок зростання

чисельності працівників податкової поліції, митної служби, ФСБ, МВС, прокуратури, різноманітних інспекцій намагалися послабити вплив кримінального рекету. Зворотнім боком таких реформ стало поширення корупції через заміну кримінального рекету псевдодержавним здирицтвом. В умовах приватизації держави її зміцнення призводить до суперечливих наслідків, оскільки посилюється довільний вплив її окремих сегментів, а не правового та адміністративного середовища в цілому. В умовах зрощення держави з бізнесом посилення її ресурсів і повноважень сприяє зміцненню підприємницьких можливостей державних службовців [6]. Оскільки держава приватизована угрупованнями чиновницько-силової олігархії, то будь-які державні програми будуть розглядатися ними з точки зору групової солідарності та індивідуальної вигоди. Реальна відповідальність і дієвий контроль можуть з'явитися лише за умови участі конструктивно-орієнтованої опозиції, об'єднаної з громадськістю. Дієва та впливова опозиція не може бути створена «зверху», тому антикорупційна політика держави повинна базуватися на створенні умов для залучення громадянського суспільства.

Теоретична наука знає багато класифікацій типів еліт, при чому політико-управлінська еліта – лише один із можливих елементів таких типологій. Наприклад, Д. Лассуелл пропонує виокремлювати еліти за критерієм досягнення благ: влади, знань, багатства, здоров'я, вмінь, впливовості, поваги та моральності. 8 типів благ – 8 типів еліт, для яких вони характерні. Проте, вони не є замкненими: людина може бути одночасно представником різних елітарних прошарків та змінювати свій світогляд упродовж життя [12].

Перехідні суспільства, до яких належить і українське, характеризуються складністю та проблемністю груп еліти. Німецький вчений У. Хофман-Ланге стверджує, що «лідери рухів протесту не можуть бути віднесені до членів національної еліти, доки вони не досягнуть успіху в інституціалізації свого політичного впливу, створивши стійкі організації, тобто політичні партії або групи тиску» [17, с. 51]. Водночас політична партія за визначенням спрямована на здобуття та здійснення влади, тому позиція Хофман-Ланге суттєво звучує коло елітних прошарків виключно до суб'єктів політичного процесу. У тих же перехідних суспільствах партії та окремі кандидати на шляху до влади не гребують засобами і в хід ідуть різноманітні технології: від компрометування конкурентів до підкупу виборців та чиновників.

У світлі подібних проблем окремими дослідниками здійснюється пошук оптимальної моделі впливу електоральних систем на зменшення рівня корупції в державі. Наприклад, існує версія, що вибори на пропорційній основі є найефективнішими у сенсі виключення корумпованих партій зі змагального процесу [2, с. 2].

Корупція у владі і підкуп виборця в ході виборчої кампанії – взаємопов'язані явища. У суспільстві, де приналежність до еліти не завжди визначається відповідними інтелектуальними чи іншими здобутками, а середньостатистичний обиватель не відчуває себе самостійним учасником цивільних відносин, об'єктивно виникає можливість для «корумпування» самого громадянина. Таким чином виникають стійкі латентні протиправні відносини між представниками держави та народом з приводу купівлі-продажу мандата на владу та владних послуг [8].

Операційно електоральна корупція проявляється через застосування адміністративного ресурсу чи бездіяльністю органів, які відповідають за організацію виборчого процесу і дотримання законності. Для протидії подібним явищам необхідно здійснювати цілий комплекс антикорупційних заходів, котрі передбачають більш оперативне реагування на технології нечесної передвиборчої боротьби; встановлення відповідальності виборчих комісій та посадових осіб за бездіяльність при порушенні законодавства щодо виборчого процесу; широке залучення інститутів громадянського суспільства в якості незалежних спостерігачів з повним сприянням їхній роботі та належним врахуванням її результатів.

Також існує думка, що основним суб'єктом протидії електоральній корупції повинні бути політичні партії [7, с. 263]. Дискредитація та падіння авторитету має змусити політичну еліту до вироблення цивілізованих правил заміщення кадрів, в чому серйозна установча роль належить саме громадянському суспільству як потенційному джерелу кадрів.

Українська еліта (як і пострадянська еліта загалом) вважається такою, що тільки формується, а це доволі тривалий еволюційний процес – продукт економічних, політичних, соціально-психологічних і духовних чинників суспільного розвитку [11]. До сприятливих умов для консолідації еліти сьогодні можна віднести ідеологічний плюралізм та багатопартійність, нові механізми забезпечення політичної згоди на базі принципів реалізму і практицизму (проведення «круглих столів», політичних консультацій та ін.), наявність та дієвість незалежних ЗМІ.

Разом з тим, вагомий вплив на становлення еліти здійснюють і негативні процеси та явища: поступове зниження народної довіри до владних структур, збільшення рівня напруженості в суспільстві, зростання впливу різноманітних екстремістських організацій, котрі намагаються видати власні амбіції за вираз інтересів народу. Подібні умови уможливають появу справжніх колізій, коли благородна мета, яка дістає належний рівень підтримки серед народних мас, досягається за рахунок використання нелегальних методів та засобів. Як приклад можна навести створення у квітні 2010 р. Народного антикорупційного фронту України (НАФУ), члени якого декларували готовність протидіяти корупції радикальними методами [5]. Протидія явищу зводиться до боротьби з його виконавцями, а в руках громадського руху не має іншого прояву окрім самосуду, тим самим один злочин замінюється іншим, а ключова проблема не вирішується. Критичний рівень потенційної небезпеки від участі громадян в антикорупційних заходах такого роду зумовлює неприпустимість віднесення слідчих, судових та каральних повноважень у сфері боротьби з корупцією до прямої компетенції громадськості.

Основною характеристикою, котра виступає критерієм доброякісної відмінності та визначає статус елітарності, варто вважати здатність до лідерства та рівень впливу на колектив: мешканців будинку, жителів населеного пункту, населення регіону, увесь народ. Ефективність еліти означає досягнення результату, вагомого для суспільства, а не реалізації власних егоцентричних прагнень. Історія людства

в частині завоювання одного народу іншим перепоновлена прикладами асиміляції чи фізичного знищення в першу чергу еліти, а потім покоролення решти. Натомість внутрішня загроза в особі корупції впливає на покоролення народу без ліквідації його провідників, а тільки роблячи їх відірваними від інтересів громадськості.

Масштаби поширення корупції в державі зростають за умови нерозвиненості політичної еліти та слабкості громадянського суспільства. Водночас саме громадянське суспільство, як найменш уражений корупцією інститут, здатне підвищити ефективність державної антикорупційної політики та сприяти якійсь трансформації політичної еліти країни. Необхідним елементом для цього є формування антикорупційного світогляду та режим найбільшого сприяння з боку влади.

1. *Ibn Khaldun*. The Muqaddimah: An introduction to history / Translated from the Arabic by Franz Rosenthal. – 3 vols. New York: Princeton, 1958. – 1252 p.
2. *Myerson R.* Effectiveness of Electoral Systems for Reducing Government Corruption: A Game-Theoretic Analysis / Myerson Roger // Discussion Paper № 956. – 1991. – 23 p.
3. *Turchin P.* Historical Dynamics: Why States Rise and Fall / Peter Turchin. – Princeton University Press, 2003. – 264 p.
4. *Алюшин А.* Гарольд Лассуэлл о природе политической реальности / Алексей Алюшин // ПОЛИС. – 2006. – № 5. – С. 158–170.
5. В Україні виявлено організацію «месників», які борються з корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-370459.html>.
6. *Волков В.* По ту сторону судебной системы, или Почему законы работают не так, как должны / Вадим Волков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/vv6.html>.
7. *Дулов С.* Проблемы коррупции в избирательном процессе. Технологии подкупа избирателей и борьба с ними. Практика отмены регистрации кандидатов судебными и иными уполномоченными органами / С. А. Дулов // Выборы в Российской Федерации. – СПб.: Норма, 2002. – С. 260–267 / 263.
8. *Ескина Л.* Избирательная система и коррупция / Людмила Ескина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.democracy.ru/library/practice/media/rfelec_gor/page48.html.
9. *Коротаев А.* Долгосрочная политико-демографическая динамика Египта: циклы и тенденции / Андрей Коротаев. – М., 2005. – 111 с.
10. *Лассуэлл Г.* Гарнизонное государство / Гарольд Лассуэлл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ocw.open.ac.uk/russian/democracy-and-national-security/toc.html>.
11. *Лещенко В.* Трансформация политической системы та роль политических элит у розвитку суспільства / Віктор Лещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1497/>.
12. Обзор классических теорий элиты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politicmain.ru/pol4us-112-4.html>.
13. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. Закладів / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с. [М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти].
14. *Прохасько Ю.* Неповнолітні еліти / Юрій Прохасько // «У пошуках втрачених еліт», незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 2–3.
15. *Розенблюм Н. Л.* Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму / Ненсі Л. Розенблюм // «Громадянське суспільство», незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – С. 6–29.
16. *Розов Н.* Закон Ибн Халдуна. К чему может привести рост коррупции и силового принуждения в России / Николай Розов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nsu.ru/filif/rozov/publ/ibn-khaldun.htm>.
17. *Хоффман-Ланге У.* Элиты и демократизация: германский опыт / Урсула Хоффман-Ланге // СОЦИС – 1996. – № 4. – с. 50–57.

Ірина Василик

Адвокатська еліта Східної Галичини у становленні української державності

Проаналізовано основні риси «адвокатської доби» та умови формування адвокатської еліти в кінці XIX ст. Показано участь адвокатів у суспільно-політичному житті галицького суспільства на початку XX ст. Досліджено роль адвокатів у національно-визвольних змаганнях в жовтні-листопаді 1918 р., висвітлено їхню роль у становленні та розбудові Західно-Української Народної Республіки.

The main features of the «advocatory age» as well as the conditions of formation of advocatory elite at the end of the 19th century are analyzed. The participation of the advocates on the public and political life of Halychyna (Galicia) on the beginning of the 20th century is shown. The role of advocates in the struggle for national liberation in October-November 1918 and their influence on the development of the West-Ukrainian Peoples Republic is researched.

На зламі XIX–XX ст. адвокати Східної Галичини були найактивнішими представниками свідомої і дієздатної української інтелігенції, на яких покладалися особливі надії щодо захисту прав та свобод простого населення в цілому та участі у громадсько-політичному житті краю зокрема.

Після поколінь священників і вчителів в українському суспільстві Східної Галичини назріла потреба у освічених, відважних громадських діячах та активістах нової якості. Таку нішу зайняли саме адвокати, які у непоодиноких випадках були генераторами національно-визвольного руху і керманічами українського державотворення.

Метою дослідження є показати адвокатську еліту Східної Галичини під кутом зору становлення української державності на західноукраїнських землях. Завданнями є проаналізувати: основні риси «адвокатської доби» та умови формування адвокатської еліти; участь адвокатів у суспільно-політичному житті суспільства і становленні Західно-Української Народної Республіки.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Центрального державного історичного архіву України у місті Львові, Державного архіву Івано-Франківської області, власні спогади адвокатів-політиків, тогочасна преса, література української діаспори та праці сучасних дослідників.

В окреслений хронологічний період у галицькому суспільстві відчувалося зростання інтересу до власної національної ідентичності і української самобутності. Конституційно-парламентський устрій Габсбурзької монархії розширював можливості для громадської діяльності, якою почала цікавитися здебільшого освічена молодь.

В цей час сформувалася нова генерація випускників правничого факультету Львівського університету, яка згодом отримала назву «адвокатська доба». Вона має свої певні характеристики. По перше: формування світогляду і політичних поглядів молодих правників відбувалося у сімейному домашньому середовищі, згодом у гімназіях та університетах, в українських таємних організаціях та народовецьких молодіжних гуртках, які мали виразний національний характер, саме тут кристалізувалися лідерські якості та організаційні навички майбутніх адвокатів.

Наприкінці 1890-х рр.-випускники Львівського університету розпочали самостійну адвокатську практику і більшість з них для фахової самореалізації обирали східногалицьку провінцію. На зламі століть уже працювали такі відомі адвокати, як Кость Левицький, Володимир Старосольський, Володимир Охримович, Євген Олесницький, Кирило Трильовський, Теофіл Окуневський, Лев Бачинський, Андрій Чайковський [1, с. 234]. Фактично це були лідери адвокатури того часу. Про адвокатську кар'єру К. Левицького М. Залізняк писав: «Людина незвичайно пильна, роботяща й обов'язкова у короткому часі зайняв він визначне становище

серед українського громадянства, спершу у Львові, згодом у Галичині, а від 22-х літ і поза межами краю. Славився добрим оборонцем у справах карних і добрим адвокатом у справах цивільних» [2, с. 120].

По-друге: молоді адвокати брали активну участь у культурно-освітньому житті як Львова так і всієї Східної Галичини. В першу чергу адвокати ще зі студентських лав допомагали на громадських засадах товариству «Просвіта», частина з них, як наприклад Кость Левицький, разом з батьками засновували хати-читальні у місцевостях, звідки вони походили [3, арк. 42] та Науковому товаристві імені Тараса Шевченка, яке напередодні Першої світової війни фактично претендувало на статус Всеукраїнської академії наук. Станом на 1893 р. НТШ налічувало 137 членів, із них – 7 адвокатів [4, с. 17]. Наприкінці 1896 р. М. Грушевський став головою НТШ. З ініціативи адвоката К. Левицького історично-філософську секцію НТШ було поділено на 2 відділи – історичний, який очолював голова секції, і правничий – під проводом К. Левицького. Під керівництвом останнього проходили засідання правничого відділу, а його члени готували свої розробки для публікацій у друкованому органі – «Записках НТШ».

Адвокати входили до числа співзасновників і авторів статутів цих товариств, надавали правову допомогу, представляли їх інтереси у судових справах, вели юридичний супровід всієї документації, у рамках діяльності товариств відстоювали питання про спорудження у Львові приміщення для руського Народного театру, заснування низки культурних організацій. За сумлінну працю провідні адвокати були нагороджені званнями почесних членів товариств.

По-третє: надзвичайно важливим, хоч і на перший погляд невидячим і малоприбутковим, був видавничий напрямок у діяльності галицьких адвокатів. Так, з ініціативи Костя Левицького та за підтримки Олександра Огоновського, Антіна Горбачевського, Євгена Олесницького і Степана Федака 1 квітня 1889 р. почав виходити правовий журнал «Часопись правнича», який став платформою для фахового спілкування правників. Важливу роль у формуванні новітньої української юридичної термінології відіграв виданий К. Левицьким у 1893 р. «Німецько-український правничий словар», який і досі залишається пам'яткою української юриспруденції. Неодноразово адвокати, зокрема Кость Паньківський, Євген Олесницький, за власний кошт видавали брошури, підручники, переклади на українську мову законів і коментарів до них тощо й розповсюджували їх по цілій Галичині.

Іноді адвокатську діяльність, яка була єдиним джерелом доходів, доводилося розмежовувати із громадською діяльністю, так би мовити «для душі». Серед тогочасної адвокатської спільноти були представники (Андрій Чайковський, Іван Семанюк (псевдонім Марко

Черемшина), Лев Лопатинський), які активно займалися творчістю, зокрема літературною, що було одним із видів додаткового заробітку. Дилемою ставало питання щодо захисту адвокатами простого, малозабезпеченого, проте суспільно активного селянства і міщанства. Адвокат, «меценас», який безкоштовно боронив на суді прості верстви населення, у Галичині вважався майже національним героєм, через особисту взаємодію із населенням, поступово адвокати ставали лідерами національного руху.

По-четверте: українські адвокати надавали значної уваги економічним і фінансовим проблемам, вважаючи, що лише їх успішне розв'язання, здобуття українцями справжнього господарського самоврядування забезпечить належну підставу для здобутків українського національного руху в політичній та культурній сфері. Вони виступали ініціаторами створення, були укладачами статутів і входили до складу керівних органів абсолютної більшості українських економічних і фінансових інституцій – банків, страхових компаній; належали до чільних діячів українського кооперативного руху.

По-п'яте: важливу сторінку української галицької адвокатури була участь її найталановитіших представників у політичному житті краю, зокрема: створенні політичних партій (Української національно-демократичної партії – голова адвокат К. Левицький), Української соціал-демократичної партії тощо); виборах до законодавчих органів Австро-Угорщини – Державної Ради у Відні та Галицького Крайового Сейму у Львові. Як зазначив Я. Падох, «значна частина парламентарних представників вийшла з адвокатури» [5, с. 131]. Часто адвокатські канцелярії ставали осередками політичного життя, в тому числі низовими штабами політичних партій. Широкого розголосу в суспільстві набувала участь адвокатів у політичних резонансних процесах, про що не оминала нагоди інформувати тогочасна преса.

Варто згадати, що у передвоєнний час у адвокатурі і у політиці мала місце боротьба за лідерство. Ілюстрацією є особисте суперництво між адвокатами Костем Левицьким і Євгеном Олесницьким за лідерство в українському національному русі, особливо на початку ХХ ст. Історик з діаспори Ілля Витанович так охарактеризував взаємини між цими двома діячами: «Обоє разом вчилися, поруч починали громадську роботу, а потім довгий час були головними політичними провідниками галицьких українців [...] Увесь час вони ривалізували між собою за першенство в керівництві, але те змагання було джентельменське, підкорене високим ідеалам, а не особистим амбіціям. Обидва ці ровесники, провідні мужі й громадські діячі, завжди близькі в громадській праці, в стримлінні до спільної мети, різнилися не так поглядами, як вдачами й темпераментам [6, с. 156]. На підтвердження цієї тези додамо, що спокійний та інколи нерішучий Є. Олесницький в питаннях, що стосувалися політики, уступав цілеспрямованому, енергійному й наполегливому К. Левицькому. Проте, коли була реальна загроза спільній справі, гору брав здоровий глузд, адвокати мобілізувалися і демонстрували виняткову корпоративну єдність. Це підтвердили слова Євгена Олесницького «В такій хвили – як теперішня – не можна уступати ані мені, ані Романчукові, ані Костеві Левицькому – ми всі мусимо якось погодитися и погодимось!» [7, арк. 5–5 зв]. Ситуація була розв'язана на з'їзді УНДП наприкінці 1905 р. обранням К. Левицького її головою.

Адвокатську еліту здебільшого складали захисники, які не тільки були знаними адвокатами, але й відомими громадсько-політичними діячами, депутатами Парламенту

і Сейму. Після виборів до Державної Ради у Відні в 1907 р. українська парламентська фракція складала 32 депутати, з яких 12 за фаховою приналежністю були адвокатами. Саме адвокати були найкращими фракційними ораторами і промовцями.

У 1908 р. відбулися вибори до Галицького Крайового Сейму. Як професійна група, адвокати мали першість за кількістю членів українського сеймового представництва. Так, депутатами стали такі адвокати як: Теофіл Окуневський, Михайло Король, Іван Кос, Іван Макух, Євген Олесницький, Антін Могильницький, Кость Левицький, Євген Петрушевич, Данило Старуха, Лонгин Цегельський, Кирило Трильовський [8]. В цілому, у 1908 р. з 27 українських депутатів 11 були адвокатами [9].

Головою української парламентської фракції був адвокат Кость Левицький, сеймової – адвокат Євген Олесницький, після смерті останнього обидві фракції у 1910 р. очолив Кость Левицький, який крім того ще очолював Українську національно-демократичну партію. Зосередження у руках цього адвоката низки керівних посад, наділяло його владними повноваженнями, які сучасниками іноді прирівнювалися до диктаторських. Останнє, однак, не було можливим з огляду на демократичний механізм ухвалення рішень і доволі сильне конкурентне середовище. Адвокати-депутати неодноразово використовували парламентську трибуну для порушення питань, пов'язаних із забезпеченням національних прав українського населення, відстоювання мовного питання та звернення уваги на стан судівництва і прокуратури. Однак, адвокатське елітне середовище, як і інтелігенція загалом, було поділене за партійним принципом, що часто призводило під час виборчих кампаній до поразок.

Уся громадська, культурно-освітня та парламенська діяльність української адвокатської еліти, як виявилось пізніше, стала підготовчим етапом до національно-визвольних змагань і створення власної української держави. Суперечності у вузькому східногалицькому адвокатському елітному середовищі, які по інерції проектувалися на політичну площину, можна прослідкувати на прикладі Української Загальної Ради (далі ЗУР) та Української парламентської репрезентації (далі УПР). Керівником першої структури був адвокат і відомий політик Кость Левицький, головою її наступниці УПР – представник молодшого покоління адвокатів, учень Костя Левицького – Євген Петрушевич.

Відразу ж після початку війни 1 серпня 1914 р. галицькі українці утворили міжпартійну організацію під назвою Головна Українська Рада (далі – ГУР), яка поставила своєю метою формувати загальний напрям української політики під час Першої світової війни. Завдяки парламентським фракційним адвокатам було створено військове формування – Українські Січові Стрільці [10].

5 травня 1915 року після розширення складу ГУР, за згодою всіх українських партій, була заснована Загальна Українська Рада (далі ЗУР). Характер її діяльності визначався як «загальна національно-політична репрезентація українського народу» [11, арк. 3]. Керівником організації, яка на світовому рівні представляла не тільки Східну Галичину, а й усю Україну, став адвокат К. Левицький. Він разом із іншими членами ЗУР розробив основні завдання новоствореної інституції, яка мала контролювати всі політичні процеси. Існуючі українські організації та інституції, зберігаючи свою автономію, мали координувати діяльність відповідно до прийнятих ЗУР постанов загальноукраїнського значення.

Однак рішення про відновлення Варшавського королівства в листопаді 1916 р. різко загострило внутрішню ситуацію серед українських політичних сил. Опозиція на чолі з Є. Петрушевичем звинуватила К. Левицького в тому, що він знав про підготовку цього акту і дозволив йому здійснитися. Галичина залишилася неподіленою на дві частини – українську і польську. Авторитет ЗУР було підірвано, і вона втратила політичний вплив. 6 листопада 1916 р. президія ЗУР склала повноваження перед повним складом Ради, остання ж вирішила якнайшвидше скликати загальноукраїнський національний з'їзд краю.

Завдання політичного представництва українських інтересів було тимчасово покладено на Українську парламентську репрезентацію, яка ще з травня 1916 р. претендувала на політичний провід, підриваючи позиції ЗУР [12]. УПР очолював 74-літній Ю. Романчук, а через рік її керівником став Є. Петрушевич.

Слід підкреслити, що політичні дискусії між старшим поколінням адвокатів-політиків під керівництвом Костя Левицького і опозицією на чолі з Євгеном Петрушевичем велися раніше, ще перед війною, і найбільш яскраво відобразилися в 1916 р. Молода адвокатська опозиційна меншість (Є. Петрушевич, Л. Цегельський, О. Темницький) почали відстоювати радикальніші позиції у вирішенні українських питань, проте, їм не вистачало політичної ваги. На відміну від старшої генерації, яка не мала в кого вчитися тонкощам ведення політичної боротьби, молоді діячі вчасно пройшли «політичну школу» Ю. Романчука і К. Левицького й мали наглядний приклад партійного будівництва, ведення виборчих кампаній та кулуарної політики, у яких самі брали безпосередню участь.

Таким чином, фактично виокремилася два політичні проводи у Відні і Львові, між якими неодноразово виникали суперечки. Взаємини К. Левицького і Є. Петрушевича залишалися коректними, але холодними. Є. Петрушевич не ділився з К. Левицьким своїми планами, а в Народному комітеті мав «своїх людей» (В. Панейко, І. Кивелюк, адвокати С. Голубович, Л. Цегельський), які впливали на прийняття рішень [13, с. 75].

Дотримання адвокатської етики впливало і на політичну коректність адвокатів-політиків. Так К. Левицький завжди ввічливо висловлювався про опонентів, а якщо йому не подобалася їхня поведінка, утримувався від коментарів [14, с. 158].

Однак, коли мова йшла про необхідність політичної мобілізації, усі суперечності залишалися у стороні і два покоління адвокатів-політиків знову ж таки сідали за стіл переговорів та виробляли спільну стратегію і тактику щодо відстоювання національних інтересів українців. Це спостерігалось на початку жовтня 1917 р., коли відбулися дві наради представників УПР з австрійськими урядовцями. Від УПР їх вели К. Левицький, Є. Петрушевич, Є. Левицький, Л. Цегельський, М. Лагодинський, від уряду – прем'єр-міністр Е. Зайдлер [10].

У зв'язку з розпадом імперії представники українських партій, громадських організацій і депутати вже колишнього австрійського парламенту і галицького сейму провели 18 жовтня 1918 р. у Львові Національні збори. Конституційна комісія прийняла назву Українська Національна Рада. До неї ввійшли українські депутати парламенту у Відні, Галицького і Буковинського сеймів і по 3 делегати від кожної політичної партії.

На середину жовтня 1918 р. австрійський уряд втратив контроль над Галичиною, політичні кола монархії насамперед турбували ті питання, що стосувалися основних центрів Австрії, Чехії і Угорщини. Розпад Австро-Угорської імперії став очевидним. Спираючись на маніфест цесаря Карла від 16 жовтня 1918 р., Конституційна комісія вирішила, що всі українські землі під протекторатом Австрії становлять одну етнографічну цілісність. Першим головою Української Національної Ради був обраний голова УПР, адвокат Євген Петрушевич. Того самого дня представництво створило три Делегатури (Комітети), серед яких Львівську, центральну делегатуру, очолив адвокат К. Левицький. У неділю, 20 жовтня, на народному зібранні К. Левицький зачитав маніфест про створення західноукраїнської держави [15].

28 жовтня 1918 р. на вечірньому засіданні львівської делегатури Української Національної Ради, що проходило під керівництвом К. Левицького, було вирішено перебрати під свій контроль усі запаси продовольства [16, с. 99].

К. Левицький закликав учасників засідання дочекатися вказівок із Відня. Однак адвокат Л. Цегельський, що був делегованим до столиці, не привіз із Відня очікуваного рішення уряду щодо передання українцям влади в Східній Галичині, тому Українська Національна Рада вирішила вислати до намісника Східної Гаоичини К. Гуйна делегацію з відповідною вимогою. 31 жовтня 1918 р. делегація Української Національної Ради у складі о. О. Стефановича, І. Кивелюка, С. Барана, адвокатів К. Левицького, С. Голубовича і Л. Цегельського прибула до намісника. К. Левицький наголосив, що Східна Галичина є українською національною територією, має власну конститутанту – Українську Національну Раду [17, с. 176–177] і згідно із цесарським маніфестом від 16 жовтня 1918 р. має право на самовизначення. Однак конструктивної відповіді на ці болючі питання українська делегація так і не отримала.

В ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. політичні провідники українців, адвокати К. Левицький і Л. Цегельський ще вагалися щодо проведення військових дій, однак проти їх відкладення виступили представники Військового комітету. За висловом О. Кузьми, «обережний на всі боки» К. Левицький [18, с. 51] особисто провів розмову з Д. Вітовським, щоб впевнитися, що українці готові до військових дій, мають достатньо сил, продовольства тощо.

31 жовтня К. Левицький від імені Української Національної Ради призначив Д. Вітовського (правника за фахом) полковником [19, с. 3]. Зранку 1 листопада Д. Вітовський відрпортував К. Левицькому, що українське військо зайняло Львів без кровопролиття і жертв. К. Левицький подякував йому і побажав не втратити зайняті позиції... [20, 46].

Наведений приклад яскраво ілюструє, що адвокати-політики стояли на чолі листопадової національно-визвольної революції 1918 р. Неодноразово К. Левицького, як представника старшого покоління, критикували за «адвокатський» підхід до революційних справ, обережність, через яку можна було втратити державу. Молодше покоління юристів, представником якого був Д. Вітовський, було більш радикальніше налаштоване і не відкидало збройного вирішення конфлікту.

1 листопада 1918 р. у Львові з'явилась відозва Української Національної Ради «До населення міста Львова!», в якій сповіщалося про створення на українських землях Австро-Угорської монархії Української Держави. Щоправда, за твердженням Л. Цегельського, «уже першого дня (1 листопада) зауважили ми (цебто уряд: д-р Кость Левицький,

д-р Сидір Голубович, д-р Лонгин Цегельський, д-р Василь Панейко та ін.) повну безпорадність сотника Д. Вітовського як команданта, відсутність усякого ладу в командуванні, брак дисципліни та твердої руки» [21, с. 20].

Після проголошення ЗУНР найважливішим питанням стало формування уряду держави. 9 листопада 1918 р. Українська Національна Рада створила уряд під назвою Тимчасовий Державний Секретаріат. Одночасно було вирішено питання про державний лад Української держави – республіканський, офіційна назва держави – Західно-Українська Народна Республіка. Теоретично територія ЗУНР становила 70 тисяч кв. км і нараховувала 6 мільйонів населення [22, с. 238–240].

Президентом Української Національної Ради ЗУНР став адвокат Євген Петрушевич, прем'єр-міністром й державним секретарем фінансових справ адвокат Кость Левицький [23]. До складу першого Державного Секретаріату ЗУНР увійшло 14 державних секретарів, 8 з яких за фахом адвокати, що входили до адвокатської і політичної еліти Східної Галичини, найвідоміші серед них: Сидір Голубович, Лонгин Цегельський, Іван Макух.

Основним напрямом роботи очолюваного К. Левицьким уряду ЗУНР було створення ефективного державного апарату, запобігання паніці серед населення внаслідок військових дій, переговори з поляками. Керівництво ЗУНР відчувало гостру нестачу коштів, адже край був у надзвичайно важкому становищі: розорені залізниці, голодне військо, що поверталось додому, погані шляхи сполучення потребували відбудови і нових інвестицій.

Потрібно згадати про діяльність Харчового уряду, яким опікувся адвокат, кооператор, політик, державний секретар ЗУНР, керівник Харчового уряду ЗУНР Степан Федак. Його зусиллями у Львові було організовано продаж продуктів харчування по знижених цінах. 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада обнародувала відозву про створення так званого Харчового уряду у Львові, в компетенцію якого входив контроль за доставкою предметів першої необхідності і продуктів харчування. Українська повітова харчова управа організувала доставку запасів і в повіти краю. Харчовий уряд з допомогою селян забезпечував продовольством військо і цивільне населення. Крім того, він ввів новинку – створення розвізних кухонь. У такий спосіб найбільш вразливі населення і міська біднота була врятована від голоду. В край було створено Харчову управу, які підпорядковувались центральному Харчовому уряду, а в надзвичайних випадках – комісару Української Національної Ради [24, с. 3].

Важливе значення для з'ясування ролі адвокатів у державотворчих процесах у 1918 р. має проблема становлення органів української влади ЗУНР не лише в центрі, а й у провінції. Провідну роль тут відіграли адвокатські контори у містах і містечках по всій Галичині, а також правники, які очолювали керівні структури ЗУНР на місцях. Так, тернопільські адвокати Станіслав Чикалюк в період ЗУНР був заступником комісара Тернополя; адвокат Степан Чумак в період ЗУНР – старшиною Української Галицької Армії, прокурором Тернопільського окружного військового суду; адвокат Володимир Лисий у період ЗУНР очолював у Тернополі міліцію, був співавтором виборчого закону до Сейму ЗУНР та коментаря до неї [24, с. 112.]. Відомий адвокат Андрій Чайковський був повітовим комісаром ЗУНР у Самборі [25, с. 113–125.]. Не менш знаний адвокат Теофіл Окуневський в час ЗУНР був комісаром Городенківського повіту і членом президії Національної Ради ЗУНР; адвокат

Євген Левицький у період ЗУНР – член Української Національної Ради, посол у Німеччині та Чехословаччині; адвокат Сидір Голубович став другим керівником уряду після відставки Костя Левицького, міністром фінансів, торгівлі й промисловості ЗУНР [26, с. 56].

Слід визнати ефективність організації ЗУНР повітової цивільної влади і її стабільність в умовах незадовільного зв'язку з центром і навіть під час його втрати. Галицькі українці фактично встановили свою адміністрацію в 50 повітах Східної Галичини, в непоодиноких випадках місцева система управління виявилася навіть дієвішою, ніж центральна [27, с. 98]. Головна заслуга в цьому належала довосенним партійним осередкам, які базувалися здебільшого у офісах адвокатів.

В перші місяці існування ЗУНР розпочалася активна і трудомістка законотворча діяльність членів уряду. Перший кабінет міністрів під керівництвом Костя Левицького розпочав розробку цілої низки необхідних для повноцінного функціонування держави законодавчих актів, які були прийняті вже другим кабінетом міністрів на чолі з адвокатом Сидором Голубовичем. Так, важливим етапом у формуванні державного устрою ЗУНР став «Закон, доповняючий статут Української Національної Ради», ухвалений Українською Національною Радою 4 січня 1919 р. Згідно закону утворювалася постійно діюча Президія Української Національної Ради у складі голови (президента) і чотирьох його заступників. Її керівний орган – Виділ, обирався на період каденції УНР. Право його скликати мав Президент Української Національної Ради. Вважалось, що він, як і Рада, є тимчасовою державною структурою до часу виборів і скликання Сейму ЗУНР. Виділ, як державний орган влади, виконував функції колегіального глави держави [16, с. 178]. Такі заходи свідчили про систему організації законодавчої влади держави. Важливе значення мало прийняття Закону про вибори до Сейму ЗУНР, який встановлював загальні, таємні, прямі вибори по національних куріях. За цим законом українці мали отримати 160 місць, поляки – 33, євреї – 27, німці – 6 [27, с. 1].

Розпочато реформування багатьох галузей господарства, зокрема проведення земельної, грошової та військової реформ. Закон про початок земельної реформи був підписаний 15 березня 1919 р. У його основних положеннях зазначалося, що всі ґрунти разом з лісами за викуп переходили від попередніх власників у державну власність. Безкоштовно ґрунти надавалися безземельним і малоземельним селянам, а також солдатам, які брали участь у війні, вдовам і сиротам полеглих та інвалідам [28, арк. 8]. Створювався земельний резервний фонд, який планувалося використовувати для будівництва фабрик, заводів, рільничих шкіл і «творення взірцевих господарств». Ліси ж, викуплені державою, залишалися її власністю. За грошовою реформою в обіг запроваджувалася національна валюта – гривня. Поряд із гривнею в обіг були введені карбованці. Після затвердження грошової реформи всі державні інституції, приватні установи і фізичні особи були зобов'язані приймати у всіх грошових операціях, поряд з кронами, також гривні і карбованці. Спроби зниження вартості цих грошових одиниць каралися арештом до 2 років і штрафом [28, арк. 48].

Внаслідок військової реформи територію держави було поділено на військові області, розроблено текст присяги, проведено облік озброєнь та військового спорядження. Було утворено три військові корпуси, що свідчило про формування регулярної армії. Про основні державні інституції ЗУНР та механізми їхньої діяльності К. Левицький інформував у

листі від 9 березня 1919 р. С. Смаль-Стоцького, в якому, зокрема зазначалося, що в ЗУНР податки і мито збиралися за податковою схемою Австро-Угорщини й ними покривалися витрати на державну адміністрацію і військові потреби [29, с. 98].

До становлення та розбудови молодого держави активно долучалися і правники, вони брали участь у роботі уряду і парламенту, розробці основних законодавчих актів. Серед них: Баран Степан, який у період ЗУНР був членом Української Національної Ради, державним секретарем земельних справ в уряді К. Левицького, спричинився до розробки аграрного законодавства новоствореної держави; Баб'як Павло, юрист, випускник Ягеллонського університету у Кракові брав участь у перебранні українцями влади в Тернополі під час Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. та як доброволець УГА в українсько-польській війні 1918–1919 рр., поручник. Академік Станіслав Дністрянський також був активним учасником державотворчих процесів, у 1920 р. написав проект конституції ЗУНР, який увібрав у себе найпрогресивніші ідеї тогочасної європейської конституційної думки [30]; вчений-правник Ярослав Селезінка був міністр в уряді ЗУНР, отаманом УГА.

Адвокати брали активну участь у підготовці і підписанні Акту Злуки між УНР та ЗУНР. Значну частину підготовчої роботи для злуки провів Держсекретаріат під керівництвом К. Левицького і продовжив роботу кабінет С. Голубовича. На цій ділянці активно працювали представники адвокатської та політичної еліти, зокрема: адвокат і дипломат Західноукраїнської Народної Республіки, доктор права Дмитро Левицький, який став одним із організаторів Акту Злуки 22 січня 1919 р., підписав попередню Фастівську угоду з Директорією Української Народної Республіки; адвокат і доктор права Ярослав Олесницький, у період ЗУНР член Української Національної Ради, співробітник державного секретаріату закордонних справ ЗУНР. У січні 1919 р. у складі делегації ЗУНР брав участь в урочистому проголошенні Акту Злуки у Києві, з огляду на присутність на урочистостях іноземних дипломатів перекладав офіційні промови французькою мовою. Очолював дипломатичне представництво УНР у Лондоні; адвокат Лев Бачинський, який зачитав 22 січня 1919 р. маніфест від імені ЗУНР та ін. [24, с. 112].

Таким чином, аналізуючи роль адвокатської еліти Східної Галичини у становленні української державності, в першу чергу слід підкреслити, що вона почала формуватися швидкими темпами в останній чверті XIX ст. Адвокати в більшості були вихідцями із родин духовенства, дрібної шляхти та простого сільського населення. Формування політичних поглядів відбувалося у гімназійному і студентському середовищах, де молоді правники отримували перші організаційні навички створення студентських організацій, які згодом переростали у громадські, вчилися вести дискусії на рівні не тільки університету, а міста й цілого краю.

Розгалуження правників по всій Східній Галичині після закінчення університету посприяло, як виявилось пізніше, ефективному створенню ними партійних штабів, які згодом стали центрами українства в час листопадової національно-демократичної революції 1918 р. і осередками ЗУНР на місцях. У сучасному розумінні це була ефективна політтехнологія, хоча і не запланована.

Адвокати були активними членами культурно-освітніх і наукових товариств і організацій, членами-засновниками фінансових корпорацій, займалися видавничою і

публіцистичною працею. Усе це сприяло формуванню національні ідеї, модернізації українського національного руху і зміцненню адвокатської спільноти. Зі створенням політичних партій відбувся закономірний перехід громадських лідерів до діяльності у політичній площині.

Політика давалася непросто, оскільки в умовах відсутності власної державності та прикладу ведення політичної гри у Парламенті і Сеймі, доводилося прискореними темпами долати відставання від сусідніх народів у різних сферах суспільного життя, навздогін проблемам формувати стратегію і тактику діяльності українських фракцій, вести переговори тощо.

Східногалицьку еліту складали депутати Державної Ради і Галицького Крайового Сейму, керівники і члени політичних партій та культурно-освітніх організацій, які в більшості були адвокатами та професори і викладачі університету. Саме їхній набутий досвід у громадсько-політичних організаціях і законодавчих органах влади знадобився для організації суспільно-політичного життя в перші роки війни, в організації національно-визвольних змаганнях в жовтні-листопаді 1918 р. та у становленні і розбудові Західно-Української Народної Республіки.

В час ЗУНР саме адвокати приймали рішення щодо державного будівництва, створювали вертикаль влади на місцях, дбали про забезпечення населення продовольством і товарами першої необхідності, розробляли законопроекти. І старше і молоде покоління адвокатів здійснили значну підготовчу роботу для проголошення злуки УНР і ЗУНР в єдину державу.

1. *Гловацький Ю.* Українські адвокати Східної Галичини в світлі архівних джерел. 1800–1939. / Ю. Гловацький, Львів: Сполом, 2008. – 234 с. 2. *Залізняка М.* Вчора й сьогодні. (3 нагоди 70-ліття д-ра Костя Левицького) / М. Залізняка // «Нові Шляхи». – листопад–грудень 1929 (під заг. ред. Антона Крушельницького). – Львів, 1929. 3. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2, оп. 3, спр. 1235 (Облікові картки Тлумацького повітового староства на читальні «Просвіти», що знаходяться на території повіту. 15 травня 1933 – 8 січня 1938). 4. *Винар Л.* Праця Михайла Грушевського в НТШ до 1897 року / Любомір Винар // Винар Л. Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Київ, 1995. 5. *Падох Я.* З минулого української адвокатури / Ярослав Падох // Правничий вісник (Нью-Йорк). – 1963. – Кн. 2. 6. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович, Нью-Йорк: Булава, 1964. – 680 с. 7. Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі ЦДАУ у м. Львові). – Ф. 664, оп. 1, спр. 27, арк. 5–5 зв. (Лист Є. Олесницького до Т. Реваковича. 12 грудня 1905 р.). 8. *Баран С.* Шляхами нашого відродження. Українські адвокати в українському національному відродженні Галичини / Степан Баран // Життя і право (Львів). – 1934. – Ч. 2. 9. Плакат українських послів в Сейм, 1908 // Свобода (Львів). – 1908. – Ч. 39. Додаток. 10. *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. З ілюстраціями на підставі споминів і документів / Кость Левицький, Ч. 1. – Львів, 1929. – 285 с. 11. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440, оп. 1, спр. 4 (Резолюція про реорганізацію Головної Української Ради, створення Загальної Української Національної Ради, її склад і повноваження). 12. *Левицький К.* З приводу всенародного протесту / Кость Левицький // Свобода. Львів, 1917. – 8 грудня. 13. *Волинець С.* Передвісники творці листопадового чину. Західно-українські громадські і політичні діячі / С. Волинець, 1965. – «Тризуб». – Вінніпег. – 320 с. 14. *Максимчук І.* Нарис історії роду Петрушевичів / І. Максимчук, Чикаго, 1967. 15. *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців 1914–1918 / Кость Левицький, Ч. 2. – Львів, 1929. 16. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія. – Івано-Франківськ: Сіверсія.; 2001. – 628 с. 17. *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України / Михайло Гуцуляк, К.: Либідь, 1993. – 408

с. 18. Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. / Олекса Кузьма, Львів: НВФ «Українські технології», 2003. – 536 с. 19. Цегельський Л. Як то справді було на Першого Листопада / Лонгин Цегельський // Америка. – 1947. – 7 листопада. 20. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко, Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с. 21. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. / Лонгин Цегельський, Львів. – 2003. – 334 с. 22. Макух І. На народній службі / Іван Макух, Дітройт, 1958. 23. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові / Кость Левицький // Український Скиталець. – 1923. – 1 червня. 24. Гловацький І. Ю., Гловацький В. І. Українські адвокати Східної Галичини (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.). / І. Гловацький, В. Гловацький, Л: Тріада плюс, 2004. 25. Андрухів І. Українські

правники у національному відродженні Галичини / Ігор Андрухів: 1848–1839 рр. Івано-Франківськ, 1996. 26. Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР–ЗСУНР: проблема національних кадрів / Олег Павлишин // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К. – 1997. 27. Република. – 1919. – 17 квітня. 28. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96 (Законопроекти, закони, розпорядження та циркуляри уряду ЗУНР про державну адміністрацію, вибори в сейм ЗУНР, земельну та грошову реформи і ін.). 29. Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність / В. Даниленко, О. Добржанський, Київ-Чернівці: Інститут Історії України НАН України, 1996. – 232 с. 30. Мушинка М. Академік Станіслав Дністрянський (1870–1935) / М. Мушинка, Київ, 1992. – 100 с.

Михайло Гордієнко

«Маргінальний синдром» політичної еліти як атрибут перехідного суспільства

Обґрунтовується ключова теза про те, що аномальні процеси в новітню добу українського державотворення є результатом контрпродуктивної діяльності квазіеліти. Маргінальність провідної верстви тлумачиться як дисфункціональне явище для перехідного суспільства. Робиться висновок, що без радикального оновлення політичного класу наша держава приречена на системну деградацію.

The key thesis about anomalous processes in the modern era of the Ukrainian state building as a result of counterproductive activity of quasi-elite is substantiated. Marginality of the top layer is interpreted as dysfunctional phenomenon of a transient society. It is concluded that without a radical renewal of the political class of our country it is doomed for degradation.

Соціальна турбулентність українського суспільства з часу проголошення державної незалежності зумовлюється маргінальним станом його політичної еліти. Якісний стан провідної верстви визначає якість політичної влади і рівень розвитку суспільства. Кулуарно-олігархічний характер сучасної політичної еліти детермінує нестабільне соціальне середовище, утиски прав і свобод людей, нівелює їхнє громадянське сумління.

Об'єктом аналізу є вивчення деформацій політичного класу нашої держави в процесі становлення відкритого суспільства. Актуальність даної проблеми обумовлена тим, що останніми роками в Україні процес маргіналізації політичної еліти набув загрозливих для національних інтересів держави масштабів. На основі емпіричних даних і теоретичних концептів обґрунтовується ключова парадигма: *аномальні деформації в новітню добу українського державотворення детермінуються із середини правлячої верстви, є результатом її функціональних або морфологічних відхилень*. Проаналізувавши основні чинники поляризації перехідного суспільства, зумовлені майновими, ідеологічними й культурно-духовними розходженнями в структурі посткомуністичної спільноти, доходимо висновку, що без радикального оновлення політичного класу наша держава приречена на системну деградацію.

У нашому дослідженні обґрунтовується деструктивний характер засилля маргіналізму в середовищі правлячого класу, *з'ясовуються соціальні патології перехідного суспільства як результат контрпродуктивної діяльності еліти*. Вітчизняна псевдоеліта експлуатує етатистську ідеологію, популярську риторичку й космополітичну свідомість, що гальмує демократичні трансформації пострадянської доби.

Метою статті є дослідження впливу маргіналізованої політичної еліти на формат цивілізованого буття нації в умовах глобальних трансформацій. Ми прагнемо аргументувати той факт, що маргінальність політичної еліти є одним із дисфункціональних явищ для перехідного суспільства. «Недостатня демократичність процесу

трансформації політичної еліти, збереження традицій закритого типу рекрутування призводить до зниження критеріїв їх селекції. Непрозорість системи рекрутування еліти пов'язана зі слабкістю її ядер (політичних партій, громадських організацій) передусім демократичного спрямування» [7, с. 350]. Відсутність авторитетної й жертвової провідної верстви в посткомуністичну добу перешкоджає цивілізаційному розвитку спільноти, формуванню конструктивних і плідних соціальних відносин. Саме тому назріла потреба в політологічному осмисленні феномену маргінальності та пошуку шляхів його подолання.

Вперше у науковий обіг поняття маргінальність (від латинського *margo* – край, межа) ввів американський учений Роберт Парк. Він заклав класичні основи дослідження цього феномену. В основі природи маргінальної людини лежить почуття моральної дихотомії, перебування «в двох світах» одночасно, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові – ще не сформовані. Р. Парк відзначав, що маргінальна криза має хронічний характер й веде до втрати соціальних орієнтирів. Надалі вивченню проблем маргінальності присвятили свої роботи Т. Веблен, У. Самнер, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці Є. Головаха, Є. Стариков, Б. Шапталов, В. Муляр, З. Голенкова, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Попова, О. Черниш та інші. Останній феномен маргіналізації розглядає як «виключно негативне й вкрай небезпечне для майбутнього нації явище... За змістом – це процес руйнування традиційних суспільних відносин, що проявляється в системній деградації населення..., ігноруванні суспільної моралі..., розриву легітимних зв'язків між інститутами влади і населенням» [12, с. 12]. З'ясування маргінальних ознак української політичної еліти, що здійснюється в нашому дослідженні, необхідне для удосконалення процесу державотворення, усунення соціальної стагнації та відчуження громадян від влади.

Широкий спектр використаної літератури дає різноманітні ракурси розуміння маргінальності та пов'язаних із нею

причинно-наслідкових процесів. Якщо розглядати поняття «маргінальність» у теоретичних координатах політології, то воно «вживається для означення особливих рис свідомості і поведінки представників соціальних субгруп, які в силу обставин нездатні інтегруватися у велику референтну спільноту, відносно якої і виступають як маргінали. Маргінальна особа тяжіє до створення антисупільних об'єднань з ніверованою (перевернутою) системою цінностей. Останнім часом особливу увагу приваблює феномен спроб маргінальних верств нав'язати свою волю великій референтній групі, зробити її підпорядкованою і перетворити свою антисупільну організацію у домінуючу. Прикладом подібного перетворення можна розглядати сталінщину як жорстку диктатуру маргінальних угруповань, що здійснюють нав'язування антицінностей свого антисупільства всьому населенню країни. У той же час треба враховувати, що маргінальність може відігравати і позитивну роль, коли маргіналізації піддаються енергійні, освічені представники суспільства, які спроможні виробити нові форми суспільного життя» [11, с. 163]. Позитивна роль маргінальності не входить до нашого дослідження, адже вітчизняний політичний простір є ареною процвітання деструктивного маргіналізму. Ми з'ясуємо сутність маргінальної псевдоеліти, яка своєю некомпетентністю й аморалізмом продукує бідність, корупцію й масову міграцію населення у пошуках кращої долі. Ці процеси потребують системного моніторингу й наукової артикуляції.

Політична історія свідчить, що еволюція суспільства залежить від ініціативності вибраних груп, їхньої самопожертви, мужності, відваги й волі. Особливу роль політичної еліти зростає у перехідних суспільствах. *Відкрита і чесна конкуренція політичних еліт визначає алгоритм демократичного розвитку суспільства.* Цього не спостерігається в новітню добу буття української нації. Пануючими у нас є ті елітні угруповання, які узурпували владу, а всі решта суб'єктів вітчизняної політики знаходяться на периферії, узбіччі соціальних процесів. Провідними чинниками маргінальності вітчизняної провідної верстви є розрив традиційних зв'язків у структурі соціального організму, створення свого ізольованого світу за межами правового поля, втрата професійних якостей. Це *позбавляє політичний клас легітимності, робить його нерентабельним в умовах тотальної конкуренції.* У цьому контексті один із класиків теорії елітизму Г. Моска зауважує, що «правлячі класи неминуче занепадають, якщо перестають удосконалювати ті риси, за допомогою яких прийшли до влади, якщо не можуть виконувати звичні для них соціальні функції, а їхні таланти і ролі втрачають у суспільстві свою значимість» [8, с. 301]. Не може мати довіри і підтримки та політична еліта, яка відхиляється від задекларованих принципів, губить свою пасіонарність і державотворчу енергію.

Маргінальна еліта характеризується відсутністю єдиної шкали політичних цінностей та кризою своєї самоідентифікації, що обумовлено конфліктністю усередині політичного класу. Відсутність перманентного оновлення провідної верстви породжує стагнацію і кризу суспільства. Циркуляція еліти забезпечує не тільки удосконалення політичного класу, й сприяє демократизації соціального простору. Процес діалектичного руху еліти чітко окреслює В. Парето. За його словами, «історія – це кладовище аристократії... У результаті циркуляції еліт правляча еліта знаходиться у стані постійної й повільної трансформації, рухається подібно до річки; сьогодні вона уже не та, що була

вчора. Час від часу відбуваються несподіванки і жорсткі потрясіння, що подібні повеням; потім нова правляча еліта знову починає поступово змінюватися: річка, що увійшла у своє русло, відновлює звичайний шлях» [10, с. 295]. Перманентний процес оновлення політичного класу на основі конкуренції ідей, програм і цінностей забезпечує альтернативу вибору, сприяє оздоровленню всього соціального організму.

У структурі українського політичного поля природна циркуляція еліти гальмується тим, що роль провідної верстви виконують кланово-бюрократичні угруповання. *Відбувається підміна ролей і статусів соціальних суб'єктів, правові відносини витісняються фінансовим капіталом.* Системний аналіз зазначеної проблеми засвідчує: «Всі національно-визвольні й державотворчі проекти в Україні зазнають поразки через те, що наша псевдоеліта не складає тест на демократію, спекулює довірою людей й часто їх зраджує» [2, с. 499]. Розширення маргінального синдрому відбувається при переході від однієї політичної системи до іншої, коли стає неминучою руйнація традиційних політичних, економічних і соціальних інститутів. Стара ціннісно-нормативна система, що консолідувала радянське суспільство, зруйнована, а нова, що має базуватися на демократичних цінностях, так і не сформувалася. У цьому середовищі комфортно існує закрита каста вождів нації, яка декларує прихильність демократичному курсу держави, але у своїй реальній діяльності спираються на архаїчні інститути клановості, корупційності, номенклатури. Ця соціальна патологія є найбільшим бар'єром на шляху до утвердження відкритого суспільства.

Радикальні трансформації політичної системи й суспільної свідомості, що нині переживає українська нація, виштовхує на маргінес широкі верстви людей, які не спроможні швидко адаптуватися до нових реалій буття. Цим брутально зловживає наша псевдоеліта, яка свій життєвий простір захистила законодавчо й матеріально, а громадяни існують в умовах соціального дарвінізму. Слушними в цьому контексті є рефлексії В. Кременя: «Проблема України полягає в тому, що велика і навіть надмірна кількість можновладців так і не набула якості політичної еліти... Конститутивні якості еліти – соціальна відповідальність, креативність, компетентність, етос тощо – залишаються чужими для осіб, номінально залучених у «місця еліти»... Майже тотальна заангажованість можновладців, великих власників, керівників різного ґатунку індивідуальним і корпоративним корисливим інтересом, що спричиняє фатальний для суспільства феномен корупції, стала неспростовною очевидністю нинішнього українського буття. Це засвідчує, що номінальна українська еліта на сьогодні є квазіелітою, не здатною виконувати свою суспільну функцію» [4, с. 143]. Без зміни псевдоеліти новою генерацією менеджерів не варто сподіватися на радикальні трансформації всієї політичної системи України та утвердження в ній європейських стандартів.

Вітчизняний політичний клас керується подвійними стандартами, що чітко проявляється у вкрай непослідовному зовнішньополітичному курсі нашої держави. Багатовекторна зовнішня політика посткомуністичної України створює перманентну загрозу для національних інтересів держави. Нинішня політична влада взяла курс на євроінтеграцію, але, за словами П. Кралюка, «маргінальною в Україні лишається європейська ідентичність». Вчений стверджує: «Декларуючи прагнення до євроінтеграції, наша політична еліта здебільшого займається імітацією в цій сфері. Для неї, якщо відкинути словесну еквілібристику, євроінтеграція

виглядає таким чином: заробляти гроші в Україні, часто нечесним шляхом, але при цьому їздити в Європу; мати тут власність і банківські рахунки, відпочивати, лікуватися, навчати своїх дітей. Для них Україна не потрібна в Євросоюзі, бо тоді доведеться жити за цивілізованими правилами цього об'єднання. Для них краще, щоб вона залишалася за його межами, а її ресурси можна було безконтрольно грабувати. Тому годі чекати від нашої еліти реальних кроків у напрямі євроінтеграції» [5]. Говорячи прагматично, європейський вибір нинішньої провідної верстви України зумовлений її прагненням убезпечити себе від підпорядкування російським політичним класом, який своїми імперськими амбіціями блокує європейський вектор розвитку нашої держави і прагне нав'язати свою модель керованої демократії.

Основні зусилля української влади у посткомуністичну добу спрямовані на підпорядкування і контроль над фінансовими потоками в країні. *Надмонополія управління і надцентралізація власності забезпечили інтегрованість фінансово-олігархічних угруповань у структуру вітчизняної політичної еліти*. Представники нашого правлячого класу ведуть перманентну боротьбу за доступ до владних структур та матеріальних ресурсів держави в обхід конституційно-правових норм. *Політичний процес новітньої України – це змова еліт, неопублічна угода торгу щодо розподілу владних повноважень*. Усвідомлюючи зазначені тенденції, С. Дацюк зауважує: «Національна еліта є носієм маргінальної етики (зрадництво, корупція, кумівство, дріб'язковість). Національна еліта формує наступне покоління еліти винятково в ідеологічному, а не в цільовому аспекті, оскільки не готує його до нових глобальних процесів» [3, с. 110]. Відсутність національного імунітету в космополітичному середовищі правлячого класу перетворює наше суспільство в об'єкт геополітичної експансії Росії, стратегічного впливу США, що загрожує асиміляції нації неоімперським шовінізмом.

Позбутися маргіналізму – означає жертвовно служити громаді, послідовно захищати національні інтереси, сумлінно реалізовувати державотворчі потуги, спираючись на мораль, традиції, культуру свого народу. Про тісний зв'язок еліти з процесом національного державотворення переконливо говорить теоретик українського консерватизму В. Липинський. Вчений стверджує: «Власна держава – це синонім влади власної аристократії, і як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так не може бути національної аристократії, а значить і нації без своєї власної держави» [6, с. 211]. Досконалим методом формування національної еліти, за В. Липинським, є «класократія», що уособлює інтеграцію еліти з іншими соціальними верствами, які утворюють монархічну державу. Сучасна українська провідна верства далека від здатності рекрутувати до своїх лав кращих представників суспільства, хоча й декларує свої демократичні пріоритети. Але демократична еліта, за Липинським, фактично тотожна маргінальній верстві, адже використовує у своїй діяльності маніпулятивні способи впливу на суспільство, наприклад демагогічну технологію. Ця патологія притаманна й нинішній провідній верстві України. Щоб не піддаватися популізму цієї псевдodemократичної еліти громадяни повинні мати високий рівень освіти, політичної культури, національної свідомості й патріотизму.

Для адекватної характеристики нинішньої провідної верстви нашої держави ми використовуємо термін *кон'юнктурна еліта*. Вона керується дуже цинічним принципом – накопичити ресурси корупційним шляхом, здати країну в зовнішнє управління і отримувати дивіденди

від награваного. Відсутність ідеологічних пріоритетів, патріотичної свідомості, громадянського сумління робить нашу псевдоеліту зручним об'єктом кон'юнктурних впливів, підкупу і шантажу. Тому українська еліта є слабкою ланкою у відстоюванні державних інтересів. Природно, що «за відсутності в Україні міцної та консолідованої власне української провідної групи, в країні сформовані та підтримуються компрадорські елітні групи, які перебувають під прямим впливом або глобалізованих, або російських провідних груп. Розминаючись з національним інтересом, вони де факто обстоюють не стільки свої дрібні інтереси, скільки є інструментами в руках чужинців... *Здача національних інтересів пішла шаленими темпами і починає загрозувати самому існуванню держави Україна...* Тому перед суспільством, як і сто років тому, надалі залишається вкрай актуальним питання творення своєї провідної верстви» [1, с. 38]. Вищезгадані фактори є вирішальним чинником не просто для системної ротації політичної еліти, а й її правової відповідальності за свою компрадорську поведінку. На це можна сподіватися за умови активізації громадянської спільноти, яка прагнутиме демократичних змін.

Деструктивні прояви маргінальної псевдоеліти в умовах трансформаційних процесів пострадянської України треба змінювати шляхом утвердження національної еліти, яка має репрезентувати правлячий клас професійних менеджерів й патріотичних громадян. *Національна еліта повинна жити інтересами державотворення, а не егоїстичними принципами*. Вона має осмислювати і створювати стратегічну перспективу для суспільства, уникаючи брутальних суперечок за власний комфорт. «Для того, щоби еліти мали реальний вплив на життя суспільства, вони повинні, по-перше, бути відкритими для суспільства. Еліти, які закриваються, створюють коло взаємного поклоніння, скероване на показ своєї винятковості й вищості, мають малий шанс позитивного впливу на суспільство... По-друге, рушійною силою повинна бути мотивація до творчості або справжнє зацікавлення аспектами громадського добробуту, а не снобізм і бажання укріпити почуття власної вартості» [9, с. 70–71]. Поки нинішня псевдоеліта буде керуватися снобізмом і меркантильністю, спиратися на гроші, владу і популізм, а не мотивувати свою діяльність моральними чеснотами, доти вона перебуватиме в зоні маргінальності.

Узагальнюючи вищесказане, резюмуємо, що маргіналізм пронизує всі сфери пострадянської України включно з функціонуванням політичної еліти. Замість того, щоб репрезентувати взірці соціальної комунікації, бути авторитетом у суспільстві, українська квазіеліта демонструє політичний дилетантизм, перманентні чвари і зради, ігнорує демократичні цінності, принципи гідності, честі, справедливості й гуманізму як базові критерії здійснення управлінських функцій. *Ми стверджуємо, що політична еліта сучасної України – це аномалія на фоні демократичних цінностей, яка профанує національну ідентичність*. Наразі процеси демаргіналізації української провідної верстви не розпочаті. Політичний клас продовжує бути паразитом на соціальному тілі нашого суспільства, створює стратегічну небезпеку для майбутнього нації. Альтернативою чинному нині в Україні політичному класу може бути молода генерація наших громадян, які усвідомлюють важливу соціальну проблему псевдоеліти як джерела соціальної деструкції. Але поки серед молоді немає критичної маси соціально активних, освічених і жертвоних індивідів, які спроможні своїм професіоналізмом та відповідальністю формувати

якісну провідну верству. Саме незрілість громадянського суспільства гальмує процес кругообігу еліти й системну ротацію влади. Тому у нас продовжує панувати маргінальний тип правлячого класу та існувати провінційна держава.

1. *Возняк Т.* Природа провідних груп / Тарас Возняк. – Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2006. – № 45. – С. 31–39. 2. *Гордієнко М.* Електоральні процеси в середовищі українського конформізму / М. Гордієнко. Глея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 75 (№ 8). – С. 498–500. 3. *Дацюк С.* Інтелектуальна політика / С. Дацюк. – Львів: Корпорація стратегічного консалтингу «Гардарика», 2010. – 467 с. 4. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролеєв [Та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання» України, 2011. – 527 с. 5. *Кралуєк П.* Наша (не) європейська історична пам'ять / Петро Кралуєк // День. –

2013. – № 177. – 2 жовтня. – С. 4. 6. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Київ; Філадельфія. 1995. – 470 с. 7. *Мандзій Л. С., Дацаківська О. Ю.* Політична еліта: історія та теорія: Навчальний посібник / Л. С. Мандзій, О. Ю. Дацаківська. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 365 с. 8. *Моска Г.* Правящий класс / Г. Моска // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 1999. 9. *Новак А.* Роль еліти у функціонуванні суспільства / Анджей Новак. Незалежний культурологічний журнал «І», 2006. – № 45. – С. 67–71. 10. *Парето В.* Компендиум по общей социологии / В. Парето // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 1999. 11. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. 1993. 12. *Черныш М. А., Черныш А. М.* Маргинальный синдром: Монография / М. А. Черныш, А. М. Черныш. Одесса: «ВМВ», 2010. – 448 с.

Павло Жадько

Політична комунікація в процесах становлення української політичної еліти

Статтю присвячено дослідженню проблем політичного спілкування в українському державотворчому процесі. Обґрунтовано концепт «політичне спілкування як складова культурно-інформаційної сфери українського суспільства». З'ясовано, що політична комунікація, політико-інформаційна сфера суспільства органічно впливають на становлення української політичної еліти, перебувають в єдності, взаємодоповнюють та взаємозбагачують одне одного.

This article is devoted to the problems of political communication in the Ukrainian state-building process. The concept of «political dialogue as a part of cultural and information sphere of Ukrainian society» is grounded. It was found that the political communication, political and informational sphere of society naturally affect the formation of the Ukrainian political elite, they are in unity, complementary and mutually benefiting to each other.

Аналіз проблем функціонування політичного спілкування в процесі становлення української політичної еліти є досить актуальним науковим дослідженням. Адже зміст вказаної проблеми постає як важливий філософсько-освітній, та соціально-культурний феномен у відповідь на замовлення суспільства мати гідну, високоосвічену, відповідальну, ефективну політичну еліту. Необхідною умовою прогресивного розвитку як суспільства загалом, так і окремих індивідів, є багатоманіття способів, форм, технологій і методів політичної комунікації. Політичне спілкування сьогодні є зосередженням всієї політології. При цьому політичну комунікацію можна визначити як інформаційне поле, значуще для функціонування політичної системи, а значить і формування політичної еліти.

Р. Ж. Шварценберг дає таке визначення політичної комунікації: «Політична комунікація – це безперервний обмін політичними сутностями між індивідами та політичними силами суспільства з метою досягнення згоди» [10, с. 174].

А. І. Соловйов, досліджуючи концепт політичного спілкування, зазначає особливості цього феномена в тому, що найяскравіше, на його думку, відображає сучасний стан політичної сфери: «Гіпотетичність, неочевидність, підтримання постійних контактів між державою та суспільством у сфері влади перетворили політичну комунікацію на своєрідний епіцентр політики, ключову умову та одночасно джерело репродукування даної форми соціального життя в цілому» [9, с. 17].

Делегування політичному спілкуванню таких повноважень формує не тільки її соціальні функції, а й сприяє перетворенню політичної комунікації на головну ланку політичного процесу, а комунікативного потенціалу – на один з важливих ресурсів становлення власної політичної еліти.

Інтерес до феноменів політичного спілкування і політичної еліти та первісні спроби їх тлумачення сягають глибокої

давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо них припадають на ХХ ст. Висновки учених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення і функціонування політичних еліт і політичного спілкування засвідчують, що вони – реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Метою роботи є аналіз теоретичних концепцій політичного спілкування як необхідного компонента взаємодії суб'єктів політики між собою і навколишнім соціальним середовищем, направленою на утримання і використання влади, збереження, зміцнення або зміну існуючих державно-управлінських відносин у суспільстві, становлення політичної еліти.

Політологічний енциклопедичний словник дає таке визначення комунікації в політиці: «Політична комунікація – (від лат. communicatio) – повідомлення, передача, бесіда, розмова) процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів» [8, с. 162].

А термін «еліта» використовували спершу (з XII ст.) для позначення товарів вищої якості, а згодом – у сфері суспільного життя для вирізнення груп «кращих» людей – вищої знаті, духовенства, військових.

Політична еліта (франц. elite – найкраще, добірно) – самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї [7, с. 302].

Витоки сучасних теоретичних уявлень про політичну комунікацію йдуть своїм корінням у далеке минуле. Проте, що комунікація осмислювалась як інструмент політичної дії вже в античні часи, переконливо свідчать старогрецькі і

римські джерела. Про специфічні форми цілеспрямованої інформаційної дії на політичну свідомість і поведінку громадян в ім'я досягнення загального блага говорив Платон, коли у своїх роздумах про ідеальну державу пропонував з виховною метою «переписати» міфи і вилучити з них всі місця, де боги постають перед людьми в невідгідному ракурсі [5, с. 140].

Аристотель, по суті, вперше звернув увагу на комунікаційний аспект політичної діяльності, інтерпретуючи її як «спілкування», направлене на досягнення вищого загального блага [1, с. 376].

Видатні мислителі західноєвропейського Середньовіччя Августин Блаженний і Хома Аквінський у своїй релігійно-філософській праці звертали увагу на різні види людського спілкування, обумовлені його релігійною природою.

Різні аспекти політичного спілкування досліджувалися в контексті пізнання взаємин держави і суспільства, суті і механізмів здійснення політичної влади. У роботах М. Вебера, Т. Парсонса та інших особливе місце займають роботи, які помітно вплинули на подолання спрощеного трактування політичного спілкування у вигляді акту однонаправленої інформаційної дії і багато в чому зумовили формування сучасних уявлень про спілкування як про взаємний обмін діями між «керівниками» і «підлеглими» [3, с. 75].

Початок систематичного вивчення процесів явищ політичного спілкування було покладено роботою Р. Лассуелла, присвяченою аналізу феномену пропаганди в період Першої світової війни. Фундаментальні дослідження у сфері політичної комунікативістики як «науки, що вивчає природу і будову інформаційно-політичної сфери суспільного життя, форми еволюції спілкування правлячих кіл і цивільного суспільства» [6, с. 5], почалися тільки в середині 40-х рр. XX ст.

Аналізу поняття політичного спілкування і його сутності присвячено роботи російських і вітчизняних дослідників. М. Анохіна, Ю. Буданцева, М. Бутко, В. Бебика, М. Вершиніна, А. Кулика, В. Кравченко, О. Шевчука.

Український дослідник Бебик В. М. процес передачі політичної інформації, яка циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною і суспільною системами, а також між суспільними групами та індивідами називає політичною комунікацією [2, с. 156].

Обов'язково потрібно зазначити вагомий внесок сучасного російського науковця О. І. Соловйова, який постійно в своїх роботах дискутує з даної проблематики і тим самим розкриває різні грані феномену політичної комунікації. На його думку, політична комунікація є особистий приклад вдалої реалізації інформаційних обмінів, намагань комунікатора (наприклад, владних структур) налагодити контакт зі своїм контрагентом. Таким чином, її можна ідентифікувати як форму спілкування, усталену на основі спрямованої передачі інформації, що породжує осмислену відповідь реципієнта на звернення комунікатора. Зрозуміло, що подібне трактування вказує на можливість трьох складових в інформаційній взаємодії: передкомунікативної, комунікативної та посткомунікативної [6, с. 139].

Аналізуючи дані досліджень, ми можемо помітити, що майже всі вони визначають політичне спілкування як процес обміну чи передачі типу інформації. Продовжуючи ці міркування можемо визначити суть спілкування як взаємодію суб'єктів, в якій відбувається ціленаправлена передача повідомлення, що формується з політичних символів, притаманних певному середовищу та зворотну реакцію, відповідно до якої може формуватись нове повідомлення,

яке виникає з метою заволодіння, утримання владних повноважень всередині політичної системи. Дійшовши такого висновку, ми виходимо на органічний зв'язок між поняттями «політичне спілкування» і «політична еліта».

У сучасній політичній науці поширені ціннісні концепції еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліберальні концепції еліт тощо. Варто зробити невеликий аналіз теоретичної бази цього питання.

Як і політичне спілкування елітарний світогляд знайшов відображення в працях Платона, який вважав, що державні функції можуть виконувати тільки вибрані – ті, хто отримав особливе виховання і має досвід управління державними справами. Людей, які не володіють належними знаннями слід усунути від управлінських функцій, щоб уникнути хаосу в державному управлінні. Платон пояснював необхідність і природність існування еліти з огляду на своє вчення про душу, яка складається з трьох частин: розумової, вольової та чуттєвої. Перші дві частини притаманні небагатьом вибраним – аристократії, а третя – простим людям [5, с. 128].

Спираючись на ці дослідження, американські дослідники теорії еліт К. Прюїт, І. А. Стоун називали Платона попередником теорії «циркуляції еліт». І небезпідставно: його теорія справила значний вплив на вчених, які розвивали теорію еліт на зламі XIX–XX ст. – італійських соціологів В. Парето і Г. Моску, німецького філософа О. Шпенглера, французького вченого Ж. Сореля, українських вчених В. Липинського та В. Вернадського.

Так, В. Липинський розробив концепцію «національної аристократії». Він обґрунтував існування еліти відповідно до потреб національного відродження, вважаючи, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створюють нації автоматично. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей. Ця група і є носієм національної ідеї, яку В. Липинський називав «національною аристократією». Національна аристократія повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет. Тільки за цих умов вона може очолити, здійснити та завершити процес структурування та організації нації. В. Липинський підкреслював необхідність оновлення національної аристократії, оскільки кожному політичному угрупованню потрібні нові ідеї та організатори. Водночас, обов'язковим є зворотній зв'язок із керованою більшістю. Важливим елементом цієї концепції є висновок про те, що чим розвинутіше і складніше матеріальне життя певної нації, тим складніші проблеми повинна розв'язувати національна аристократія [7, с. 304].

Політична комунікація є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної сфери суспільства та структурує політичну діяльність.

Політичну еліту можна представити у вигляді, певним чином, організованого структурного елементу політичної системи, яка, з одного боку, віддзеркалює громадянські позиції частин, груп чи всієї громади в залежності від рівнів політики, а з іншого, через свій статус та можливості здатна впливати на громадян.

Засобами політичного спілкування є засоби масової інформації, голосування, функціонування політичних організацій, соціологічні опитування, Інтернет, інтерактивне телебачення, неофіційні контакти, інші комунікаційні ситуації. Ефективність їх функціонування безпосередньо впливає як

на рівень політичної еліти, так і на формування свідомості громадян.

Перша і найстаріша школа досліджень соціального і політичного впливу ЗМІ виникла після першої світової війни як реакція на створення індустрії реклами і зв'язків із громадськістю, очевидні успіхи військової пропаганди у розпалюванні ненависті до ворога, блискучого використання нацистами нових засобів кіно і радіо для консолідації масової підтримки свого зловісного режиму. Багатьом вченим тоді здавалося, що хисткі промислові демократії міжвоєнної Європи перетворилися на «масові суспільства», де «широкі маси трудового населення бачаться як сукупність розрізнених, не пов'язаних нічим між собою індивідів, позбавлених традиційних зв'язків з родиною та рідними місцями», відчужених від своєї праці, що легко піддаються впливові тоталітарної пропаганди. Автори теорій масового суспільства розглядали повідомлення у ЗМІ як небезпечний засіб, що дає змогу вводити цінності, ідеї та інформацію безпосередньо вглиб пасивної роздрібною аудиторії, справляючи на неї універсальний і безпосередній вплив. У цих моделях ЗМІ, що мають назви «ін'єкційної голки» або «чарівної кулі», масову аудиторію сприймають як відкриття для маніпуляцій, здатну лише реагувати на подразники і сприймати повідомлення від політичної еліти. Особливо яскраво ці ідеї знайшли відбиття у працях вчених Франкфуртської школи, які звинувачували ЗМІ у підбурюванні аудиторії до агресивності, брутальності та відсутності чуттєвості (ці вияви дістали образну назву «наркотичної дисфункції») [4].

Проте, наприкінці 40-х років американські соціологи поставили під сумнів постулати теорії масового суспільства. У той час набули поширення ліберально-плюралістична та функціоналістська моделі, що різко контрастували з песимістичними поглядами Франкфуртської школи на майбутнє індустріально-масової демократії. На відміну від європейських традицій глобальних або метатеорій, американська методологія соціальних наук істотно мірою ґрунтувалася на постулатах біхевіоризму – концепції, що поєднувала систематичне спостереження та аналіз людської поведінки з моделлю «гіпотеза-спростування», запозиченою у сфері природничих наук. З розвитком ліберально-плюралістичної традиції «ефект» засобів масової інформації стали розглядати як короточасний, доступний для спостереження акт впливу на поведінку або погляди індивіда, особливо під час голосування на виборах чи здійснення покупок.

У 60-ті роки головну роль у сфері політичної комунікації посіло телебачення. Загалом зорієнтоване на розважальні програми і змушене подавати незаангажовані новини, телебачення мало політичні та комунікаційні характеристики, істотно відмінні від тих, що були характерні для щоденних газет. Йому було легко зробити менш поінформованих учасників голосування сприйнятливішими до переконливих телевізійних образів. Це зменшувало спроможність тих учасників голосування, що мали постійні політичні симпатії, уникнути пропаганди з боку політичних супротивників. Крім того, загалом скептичний і навіть іронічний стиль подання політичних новин на телебаченні сприяв подальшому послабленню фільтруючих функцій постійних політичних симпатій електорату.

Кожен з цих засобів є продовженням людських відчуттів, і той з них, що посідає провідне становище у культурі,

визначає особливості нашого сприйняття, а ті соціальні взаємозв'язки стосуються володіння та передачі знання.

Унікальні можливості телебачення, його здатність виступають у ролі як джерела новин, так і засобу розваги, сприяють появі численних досліджень впливу його домінуючого становища на процеси політичної комунікації. З'ясувалося, що телебачення сприяє концентрації уваги населення на партійних лідерах і витісненню у тінь важливих проблем та політиків місцевого значення. Понад те, партійні лідери, щоб досягнути успіху у політиці, мають бути наділені певними «медіагенічними» рисами і мати відповідну підготовку. Серед політиків, що досягнули успіху, істотною мірою завдяки своїй гарній телевізійній підготовці, можна назвати президента США Рональда Рейгана (актора за професією) та прем'єр-міністра Великобританії Тоні Блера. І навпаки, кар'єра політиків, що недооцінювали вплив телебачення, як, наприклад, колишній прем'єр-міністр Канади Джо Кларк, істотно постраждала [4].

Засоби масової інформації мають тенденцію зображати вибори (а також дебати лідерів) так, немовби це кінні перегони: зосереджуючи головну увагу на переможцях і переможених, а не на фундаментальних питаннях. Відповідно, підрахунок голосів на виборах, зазвичай, привертає до себе пильну увагу засобів масової інформації; інформаційні організації часто висвітлюють процес голосування, створюючи свої власні новини і завдяки ефектам «причіпного вагона» та «стратегічного голосування» потенційно впливають на результати виборів.

Як ми переконались, питання впливу політичного спілкування на становлення політичної еліти є досить об'ємним і відкриває широкий простір для плідних дискусій як у рамках окремих інтелектуальних традицій, так і між різними науковими школами.

Як один з можливих напрямків можна навести дебати стосовно реальної оцінки впливу політичної еліти на ефективність функціонування політичного спілкування. Важливо правильно оцінювати цей вплив, не перебільшуючи його, але й не хехтуючи ним. Вплив засобів масової інформації виявляється здебільшого не як результат наполегливої пропагандистської роботи медійних організацій, а, навпаки, як побічний продукт прийнятого у цих організаціях способу опрацювання та подання новин масовій аудиторії. Прямий вплив політичних лідерів, навіть якщо його проводять цілеспрямовано, у будь-якому разі виявляється обмеженим. Хай там як, але ЗМІ дійсно впливають на сприйняття публікою політичного світу. Врешті-решт, зміна сприйняття у політиці (наприклад, усвідомлення, що той чи інший політичний лідер корумпований, його вигляд оманливий, а сам він не вартий довіри) може призвести до зміни уподобань та поведінки (наприклад, до рішення не голосувати надалі за цього політика). Понад те, засоби масової інформації та уявлення публіки, що вони допомагають сформувати, є невід'ємною частиною політичного середовища, у рамках якого органи державної влади здійснюють добір пріоритетів і розподіл ресурсів. Вплив засобів масової інформації на визначення порядку денного призводить до зміни спрямування політики і перебудови системи пріоритетів, з наданням переваги одним питанням і нехтування іншими.

Важливим є те, що зв'язок між представниками політичної еліти та засобами масової комунікації існує, і як свідчать негативні приклади пострадянських країн, цей зв'язок негативно впливає на ефективність функціонування політичного спілкування.

Наявність різноманітних засобів політичного спілкування, що об'єктивно висвітлюють суспільно значущі, у тому числі політичні, події, надають інформацію та відомості, необхідні для ухвалення рішень у сфері державної влади, а також здійснення відповідних дій, формулюють і оприлюднюють громадську думку і обслуговують громадські потреби та інтереси, – це гарантія стабільності держави, ефективності управління суспільством та ефективності впливу на еліту. І навпаки, відсутність формуючих функцій у політичній системі здатна докорінно викривити її цілі і цінності, порушувати її ефективність та підірвати життєздатність, перетворювати демократію на ілюзію, форму політичного панування еліти.

Політичні тенденції можна аналізувати з точки зору їхнього впливу на політичне спілкування. Зокрема, існує конфлікт між двома напрямками політики, перший з яких робить наголос на зміст, а інший – на спосіб поширення інформації. Наприклад, для нації-держави надважливою є проблема збереження національної незалежності та суверенітету у сфері комунікації, натомість політична еліта зацікавлена у такому регулюванні цієї сфери, яке б гарантувало різноманітність змісту і доступність інформації для суспільства. Існує погляд на вказану дискусію як на відбиття фундаментальних розбіжностей між прихильниками ліберально-плюралістичних поглядів і «критичної традиції» щодо сфери демократичної комунікації. Останнім часом домінування ринкового лібералізму над класичною версією ліберального плюралізму ще більше поглибило ці розбіжності. Ринковий лібералізм наголошує цінність індивідуальної економічної свободи, певною мірою нехтуючи при цьому іншими демократичними цінностями, такими як

участь громадян у виробленні політичних рішень, рівність та різноманітність. Різні політичні підходи по-різному визначають, який різновид та глибина регулювання необхідні для того, щоб процес політичної комунікації відбувався ефективно.

Таким чином, політичне спілкування є складовою частиною політичної сфери суспільства. В процесі різних форм впливу комунікативної діяльності виробляється нова якісна субстанція – культура, яка фіксує суттєві ознаки та рівень суспільної політичної свідомості й поведінки суспільства загалом. У цій новій, інтегрованій політичній культурі можуть переважати демократичні чи авторитарні риси, переплітатись різні рівні й характер політичних ознак носіїв культури. Але головне, що ця політична культура дає змогу побачити якісний рівень політичного життя суспільства. Те саме стосується і культури політичного спілкування та її впливу на формування національної політичної еліти.

1. *Аристотель*. Политика // Сочинения: в 4 т. – М., 1983;
2. *Бейлик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник. – К., 1997;
3. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер. – М. ?1990;
4. *Крос К.* Політичні комунікації та новинні мас-медіа у демократичних країнах: конкуруючі підходи [Електронний ресурс] / К. Крос, Р. А. Гакет. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/LIB/PUB/K/KROSS/content.htm>;
5. *Платон*. Государство / Платон. – М., 1999;
6. Политические коммуникации / под ред. А. И. Соловьева. – М., 2004;
7. Політологія. Підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2008;
8. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К., 1997;
9. *Соловьев А. И.* Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации. Полис. – № 3. – 2002;
10. *Шварценберг Р. Ж.* Политическая социология. – М.: Знание. – 1992.

Лариса Кушинська

Політико-правові погляди Богдана Кістяківського у контексті сучасних українських реалій

У статті аналізується науковий внесок українського соціолога права Б. О. Кістяківського та актуальність його робіт у сучасних реаліях України. Розглядаються праці дослідника та становлення його політико-правових поглядів, що відбулось на зламі XIX–XX століття.

The article presents the scientific contribution of Ukrainian law sociologist Bogdan O. Kistiakivskyj through the reviewing of the relevance of his works in the modern realities of Ukraine. It considers the researcher's works and the formation of his political and legal views at the turn of the 19–20th centuries.

Українська, як і будь-яка еліта, є особливу категорією населення, котру без перебільшення можна назвати совістю нації. Вітаючи передовий досвід людства, представники еліти шанують своє історичне коріння, свою національну культуру, історію, мову, внаслідок чого відрізняються від інших непохитною громадянською позицією. Своїми надбаннями та досвідом вони вносять найбільше перлин у розбудову національної держави, долучаючись таким чином до загального розвитку культури та науки світового прогресу в цілому.

Однак, на відміну від інших еліт, українська має свою специфіку, зумовлену історичними особливостями вітчизняного політико-правового розвитку. Внаслідок досить тривалого існування українських земель під юрисдикцією інших країн, кращим представникам нашої держави доводилось відстоювати свої ідеї у режимі не лише ідеологічного, але й національного протистояння. Як зазначав Д. І. Антонович, Україна мало коли перебувала в стані оптимального (чи просто нормального) національно-

культурного розвитку, більше ж – у стані боротьби за національно-культурне виживання, яка протягом всього XIX ст. зосереджувалась на проблемах мови, літератури, школи, мистецтва, історичного самовизначення. Це впливало на теоретичну модель національної культури та історії [1, с. 12]. Однак, за умов тотальної денационалізації, вітчизняна еліта не лише збагатилася світовою культурною скарбницею, але й була важливим, якщо не вирішальним чинником української національної самоідентифікації.

Говорячи про чинник цивілізаційного поступу нашої держави, варто зауважити, що, по-перше, багато представників української національної еліти своїми працями впередили час, відкривши та обґрунтувавши нові наукові ідеї та явища. По-друге, як чинник українського цивілізаційного поступу, вітчизняна еліта мала авторитетний вплив на інші наукові школи. Однак, внаслідок тривалого перебування українських земель у складі інших країн, лишається тенденція ототожнення кращих представників нашої науки, культури, літератури, юриспруденції, педагогіки з іноземною елітою, не

зважаючи на їх стрункі політико-національні переконання. У цій ситуації важливо не вдаватись до двох крайнощів, оскільки, як штучний поділ політико-правової спадщини, так і ототожнення кращих представників української еліти з іноземцями однаково є недолугим явищем. Також варто уваги, що далеко не всі вітчизняні науковці визнаються першовідкривачами у своїй сфері. Класичним прикладом чого є ситуація з істориками Давньої Русі Л. Д. Черепніним та його попередниками В. І. Довженком та М. Ю. Брайчевським, прихильниками концепції державного феодалізму [2].

Усі ці моменти повною мірою стосуються видатного українського правника, філософа, соціолога, громадського діяча, одного з організаторів Академії наук України, дійсного члена Комісії для вивчення звичаєвого права та Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права та нащадка славної родини українських правників, Богдана Олександровича Кістяківського. Його напрацювання в галузі соціології права, як нового напрямку юридичної науки, правової держави та народного представництва не втрачають актуальності й понині. Вчений всебічно досліджував суспільні явища, обґрунтовуючи пріоритет суспільства над державою, а не навпаки (теза, що в майбутньому вважатиметься основним постулатом правової держави). Твори вченого, перекладені багатьма мовами світу, нині вивчаються у провідних університетах світу поряд з роботами Г. О. Гегеля, М. Вебера та інших філософів й соціологів.

Вражає багатогранність та послідовність цієї непересічної особистості, його постійне прагнення до самовдосконалення та самоосвіти. Богдан Олександрович володів кількома іноземними мовами, навчався у провідних Європейських університетах, Берлінському, Паризькому, Страсбурзькому. Його докторська дисертація «Суспільство та індивідуальність», захищена у Страсбурзькому університеті, здобула високу оцінку в німецькій філософській літературі. Крім іншого, Б. О. Кістяківський консультував відомого німецького політолога та соціолога Макса Вебера щодо написання праці про політичні партії Росії, сам же Вебер зазначав, що саме завдяки роботам Кістяківського йому вдалося зрозуміти суть цих партій та їх політичні програми.

Перш ніж сформулювати власну концепцію правової держави та написати свої твори з філософії та соціології права, Б. О. Кістяківський пройшов складний шлях випробувань та практичного пізнання суспільної проблематики. Можливо, саме тому дослідник принципово відрізняв філософське пізнання суспільства від спеціально-наукового [3, с. 9–24]. Інтерес до суспільних процесів та закономірностей не обмежувався суто філософією чи догмою. Ідею загального блага, в котрій Б. О. Кістяківський вбачав головне призначення держави, вчений розглядав у практичному вимірі, переймаючись проблемами України.

Пік творчості Богдана Олександровича припадає на злам XIX–XX століть, коли передові ідеї щодо покращення народного життя та роздуми про роль у цьому держави й права хвилювали багатьох видатних сучасників. Критичне світосприйняття та життєва позиція дослідника були вкрай незручними для офіційної імперської ідеології. За організацію гуртка з української мови та літератури Б. О. Кістяківський був виключений з Другої Київської гімназії, за організацію київського марксистського гуртка серед учнів та студентської молоді, куди ввійшли А. Луначарський, М. Бердяєв, був виключений з Київського Університету святого Володимира. Небайдужість до проблем тогочасного суспільства відтворилась у працях дослідника.

Назви його робіт говорять самі за себе – «Ідея рівності з соціологічної точки зору», «Реальність та об'єктивність права», «Право як соціальне явище», «Сутність державної влади», «Безперервність правового порядку», «Криза юриспруденції й дилетантизм у філософії». Не важко помітити, що в цих дослідженнях знаходили відгук знакові події кінця XIX – початку XX століття. Наприкінці XIX століття, з 1890 року в Російській імперії розповсюджується так званий «легальний марксизм», досить привабливе вчення, завдяки ідеям демократичних свобод, еволюційного реформування суспільства. Тодішня Російська імперія за тридцять років після селянської реформи так і не змогла дійти якогось прийняттого шляху подолання тривалої кризи.

Б. О. Кістяківського захопився цими популярними серед наукового бомонду ідеями, його іноді вважають основоположником марксизму в Україні. Дослідник листувався з емігрантами-революціонерами, зберігав, перекладав українською мовою й розповсюджував нелегальну літературу, встановив зв'язки з польськими марксистами та петербурзькими марксистами на чолі з Петром Бернгардовичем Струве. Очолював разом з М. О. Бердяєвим та М. О. Булгаковим київський відділ «Союзу звільнення». Робота Богдана Олександровича «Ідея рівності з соціологічної точки зору», що виходить друком у 1900 році, була закономірним підсумком цієї роботи, котра містила обґрунтовану позицію автора щодо названої проблематики.

Так, у процесі практичної діяльності Б. О. Кістяківський популяризував новий напрям правничої науки – соціологію права, що нині є досить актуальним на пострадянському науково-освітньому просторі. В соціології права дослідник вбачав науку, що здатна наблизитись до адекватного пояснення феномену влади й способів функціонування такої у державі. У 1910 році як результат тривалих наукових пошуків з'являється епохальна монографія «Право як соціальне явище». Співпрацював з відомими російськими соціологами С. А. Муромцевим та М. М. Ковалевським. Нині визнаним є вплив ідей Б. О. Кістяківського на філософію російського лібералізму, що підтверджують сучасні російські дослідники. Зокрема, професор І. Д. Осипов вважає Б. О. Кістяківського одним із творців політичної соціології, філософії політики як нового напрямку суспільствознавства, метою досліджень якого було захистити ідею правової держави в умовах революційної кризи та показати можливість правового суспільства [4, с. 108–109].

Праця «Сутність державної влади» з'являється у 1913 році, коли вчений на знак протесту проти відміни університетської автономії, залишив Московський державний університет, де читав лекції на юридичному факультеті, і переїхав до Ярославлю. Робота «Криза юриспруденції й дилетантизм у філософії» була опублікована під час загальної напруги, що супроводжувала переддень Першої світової війни. Є щось знакове в тім, що навіть дисертацію на ступінь доктора державного права у Харківському університеті Б. О. Кістяківський захистив у лютому 1917 року, майже під час революційних подій.

При цьому дослідник не обмежував коло своїх професійних інтересів суто науковими кабінетними питаннями. Богдан Олександрович належав до тих мислителів, котрі в круговерті світових прогресивних ідей не забували про святість власної культури. Дослідника бентежили великоросійські шовіністичні настрої, що посилювались серед російської інтелігенції після кризи 1907 р. Користуючись своїм авторитетом та повагою серед російських лібералів,

Богдан Олександрович намагався зменшити поширення цих ідей, однак, небажання росіян визнавати демократичні й конституційні права за багатонаціональним населенням імперії розчарували вченого. Він не вагаючись цілковито розриває з колишнім колегою П. Б. Струве, котрий будучи прихильником ідеї «Великої Росії», заперечував право народу на самоврядування.

Плекаючи свій ідеал правової держави, вчений розумів необхідність підвищення рівня правової культури населення, зокрема, громадської і соціальної відповідальності, повазі до закону, своїх та чужих прав. При цьому Б. О. Кістяківський з великою повагою ставився і до народної правосвідомості, системи правових цінностей українського суспільства, розуміючи, що без дослідження та розуміння таких, будь-які просвітницькі зусилля будуть марними.

Будучи академіком ВУАН по кафедрі державного адміністративного і міжнародного права та по кафедрі соціології, дослідник входив до складу Комісії для виучування звичаєвого права та Комісії для виучування історії західно-руського та українського права, правничо-термінологічної комісії та інших установ. Важливо зазначити, що увага до звичаєвого права як суто народного явища, обумовлювалась, крім іншого, питанням розбудови майбутньої правової системи України, що постало на порядку денному у 1917 році, після повалення самодержавства [5, с. 50].

Працівники Комісії, будучи освіченими науковцями, котрі володіли кількома мовами, вивчали вітчизняні та зарубіжні теоретичні та практичні напрацювання із зазначеної тематики та її методології. Концепція розбудови українського права базувалась на всебічному дослідженні та глибокому аналізі численних ідей та розробок, що були відомі на той час.

Комісія для виучування звичаєвого права лишила нащадкам чотири збірки праць. Робота в цих двох комісіях передбачала не лише складання програми зі збирання матеріалів із звичаєвого права чи бібліографії праць із зазначеної тематики, але й збирання матеріалів живого звичаєвого, що ілюстрували особливості українського народного праворозуміння [6, с. 120–121]. Для цього необхідно було робити науково-практичні розвідки містами та селами України, працювати у архівах місцевих волосних судів, розглядаючи та систематизуючи вироки, договори, залучати до цієї роботи бажаючих. Така робота велась за умов, коли на етнічній території України воювали п'ять лише офіційно визнаних армій.

Усвідомлюючи важливість освіти в загальній системі розбудови національної державності, Б. О. Кістяківський співпрацював з М. П. Василенком і В. І. Вернадським у здійсненні реформи вищої освіти і наукових установ в Україні. Таке ставлення до власного коріння, до нагальних питань народного життя могло означати лише одне – особа ідентифікує себе як українець, котрий покладає всі сили на національне відродження. Присвятивши цьому своє життя, Богдан Олександрович і помер під час поїздки до генерала А. І. Денікіна, куди рушив разом з президентом Академії наук України В. І. Вернадським щоб відстояти права Академії Наук України.

Науковий доробок Б. О. Кістяківського є досить багатим та передовим як для початку ХХ століття – вчений виводить основні принципи правової держави, такі, як принцип обмеження державної влади, принцип підзаконності державної влади і принцип народного представництва. На думку вченого, завдання й цілі держави полягають в

забезпеченні солідарних інтересів людей, тобто, загального блага [7, с. 470].

Б. О. Кістяківський усвідомлює державу суто як правовий інститут. Свій державно-правовий ідеал, котрим є правова (конституційна) держава, дослідник обґрунтовує, аналізуючи та критикуючи відомі типи держав, античну, феодално-вотчинну та абсолютно-монархічну. На думку вченого, лише держава, врегульована правовими нормами, конституційна держава і відрізняється від інших попередніх типів держави, які черпали свою силу і знаходили своє виправдання і в інших явищах, окрім права [8, с. 441].

У античній державі, на думку Б. О. Кістяківського, наявність рабства заперечувала сам принцип права. Феодално-вотчинний тип характеризувався складною системою особистої залежності, що ставила селян у безправне становище. Не кращої думки дослідник був і стосовно абсолютно монархії, котра базувалась не на праві, а на теократичних ідеях і проти якої була спрямована його громадська діяльність [8, с. 441].

Приклад абсолютної монархії – Російської імперії, політико-правову систему якої не могла реформувати навіть спроба скликати перший представницький орган у особі Державної думи (всього їх було чотири), очевидно, вражав Б. О. Кістяківського. Маючи можливість навчатись та працювати у європейських країнах, Б. О. Кістяківський не лишався осторонь тих процесів, що розгортались у відповідному регіоні, спостерігав, порівнював, робив нотатки. На зламі ХІХ–ХХ століття більшість європейських країн вже були конституційними та парламентськими, перший представницький орган у Російській імперії з'явився у 1905 році [10]. Порівнюючи імперію з європейськими країнами, в яких представницькі інституції на кшталт парламенту, кортесів, сеймів чи генеральних штатів нараховували сторіччя, дослідник наголошував, що від форми держави залежить і природа влади. Б. О. Кістяківський зазначав, що природа влади є різною, на противагу абсолютно-монархічній, у конституційній державі влада набуває правового характеру. Саме у правовій державі, на думку дослідника, влада обмежена і підзаконна, а окремі її органи, як і сам правопорядок, організуються за допомогою самого народу.

Право дослідник розглядав не лише як сукупність юридичних норм, а насамперед як сукупність юридичних відносин, внаслідок чого таке розумілось дослідником у кількох значеннях. Це певною мірою згладило протиріччя між різними школами права, і було внеском Б. О. Кістяківського до відомої і популярної нині концепції правового плюралізму. Дослідник визначив державно-організаційне, соціологічне, психологічне та нормативне значення права як самостійні та рівноцінні категорії, котрі потребують вивчення та розробки.

Говорячи про право у державно-організаційному значенні, вчений робить акцент на державній забезпеченості та гарантованості правових норм. Соціологічне розуміння права, на думку дослідника, відкидає державний диктат, натомість базується на розумінні солідарних інтересів, їх узгодженні, задля чого закони держави мають базуватись на основі існуючих правовідносин, з урахуванням внутрішніх та міжнародних прецедентів. У психологічному значенні права Б. О. Кістяківський вбачає відчуття законності, а самі закони, на його думку, то є закріплена сукупність обов'язків, що мають імперативно-атрибутивний характер. Говорячи про закони держави як сукупність норм, що містять в собі ідеї про належне, і визначають зовнішні відносини людей між собою, дослідник визначав нормативне поняття права.

Відзначаючи важливість конституційних законів у функціонуванні правової держави, Б. О. Кістяківський звертав увагу на роль народного представництва, як гарантії підзаконності діяльності органів держави та реалізації відомих прав особистості. Вчений підкреслює, що як за своєю історичною роллю, так і за своїми організацією й функціями, народне представництво на конкретному етапі розвитку держави є основним елементом здійснення панування права в сучасній державі. Завдяки йому вся її діяльність регулюється правовими нормами і підпорядковується народній правосвідомості.

Розуміючи важливість цього питання, Б. О. Кістяківський присвятив йому одну з глав основної праці з теорії державного права «Значення народного представництва для здійснення панування права в сучасних державах». «Народ як правовий союз, – зазначав учений, – відіграє в житті держави двояку роль: з одної сторони, народ як орган держави, який створює шляхом виборів один з вищих органів влади – народне представництво є суб'єктом влади, з другої сторони, він підпорядкований установленим органам влади, а тому він становить водночас і об'єкт державної влади. Ці дві державно-правові властивості народу особливо визначально розрізняються у державах, де визнаються принципи народного суверенітету» [10, с. 531]. У них народ якоюсь мірою залучений до влади, адже народні представництва є виразниками волі народу, в їх постановах повинна виражатися народна правосвідомість. Відтак, Б. О. Кістяківським на порядку денному була поставлена проблема народного суверенітету в українському контексті.

Головна, на думку Б. О. Кістяківського, його праця «Право та науки про право. Методологічний вступ до філософії права», яку дослідник написав у останні роки свого життя та вважав головною книгою, що підсумувала наукові дискусії початку ХХ століття, нині не видана, оскільки її рукопис було знищено пожежею. Було надруковано лише невеличкий фрагмент праці.

Підсумовуючи сказане, можна дійти таких висновків. По-перше, описані вище наукові доробки Б. О. Кістяківського про правову державу, значення конституційних законів, про народний суверенітет як повновладдя народу, на сьогоднішній день потребують належної уваги не лише у вузькофаховому контексті філософії та соціології права, а й у галузі практичної правотворчості. Важливо не лише знати про життя та творчість видатного вченого, але й втілювати його практичний досвід – перш ніж пропонувати (чи приймати) писаний закон, переконатись у його відповідності народним уявленням про справедливість. Говорячи про народоправство як основу правової держави, Б. О. Кістяківський досліджував народні уявлення задля запобігання їх колізії з писаним

законодавством. По-друге, Б. О. Кістяківський всупереч поширеній думці з російськомовної наукової літератури, є українським вченим, про що свідчить весь його життєвий шлях.

І нарешті, говорячи про цінність наукового доробку Б. О. Кістяківського, прикро констатувати, що вітчизняні підручники з теорії та історії держави і права, посилаючись на досвід та концепції зарубіжних вчених, мало віддають належної уваги працям дослідника (та й інших вітчизняних фахівців), передові ідеї якого не лише випередили час, але й складають теоретичну основу нинішньої концепції правової держави в Україні. На наш погляд, прізвище видатного українського соціолога права та його роботи мають бути відомі українцям, починаючи з шкільної та студентської лави і закінчуючи всіма небайдужими, особливо тими, хто має пряме відношення до розробки вітчизняного законодавства. Відтак, українським сучасним науковцям при укладанні підручників, посібників, методичних розробок з правознавства, а також історії, філософії та соціології права, варто включити до змісту навчального матеріалу інформацію про Б. О. Кістяківського, щоб молоде покоління знало про власну наукову еліту та пишалось такою.

1. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Антонович Д. В. – К.: «Либідь», 1993. – 592 с. 2. Російський вчений Черепнін Л. Д. з 1953 року вважається автором концепції державного феодалізму, не дивлячи на те, що трьома роками раніше, у 1950 році її озвучили українські вчені Довженок В. І. та Брайчевський М. Ю. На цей факт звертає увагу сучасний російський дослідник Горський А. А. у своїй монографії «Русь. От славянского расселения до Московского царства». – М.: «Языки славянской культуры», 2007. – С. 97. (прим. автора) 3. Кістяковський Б. А. Філософія і соціологія права / Б. А. Кістяковський. – СПб.: Рус. християн. гуманітар. ін-т, 1998. – 800 с. 4. Осипов І. Д. Філософія російського лібералізму (XIX – початок ХХ в.) / Ігорь Дмитрієвич Осипов. – СПб.: Издательство С.-Петербурзького ун-та, 1996. – 192 с. 5. Юридична освіта і наука в Україні. – К., 1992. 6. Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1020 р. – К., 1920. – С. LXII / Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. За ред. І. Б. Усенка. – К.: «Наукова думка», 2006. – 279 с. 7. Кістяковський Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии и психологии. – 1906. – Кн. 85. – С. 469–507. 8. Кістяковський Б. А. Государственное право (общее и русское). Лекции, читанье в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б. А. Кістяковський. Філософія і соціологія права / сост., примеч., указ. В. В. Сопова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 415–571. 9. Державна дума Російської імперії заснована Маніфестом царя Миколи II від 6 серпня 1905 року, перше ж скликання відбулось у 1906 році (прим. автора). 10. Кістяковський Б. А. Государственное право (общее и русское). Лекции, читанье в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б. А. Кістяковський. Філософія і соціологія права / сост., примеч., указ. В. В. Сопова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 415–571.

Izabela Lewandowska-Malec

Udział lwowskich prawników w dorobku polskiej Komisji Kodyfikacyjnej (1919–1939)

Стаття присвячена студіям з історії становлення польського права часів Другої польської республіки, а саме правових ініціатив представників Львівської школи права, і є внеском у дослідження польської культури на українських землях Галичини у складі Польської держави міжвоєнного часу.

The article is a contribution to the study of development of Polish legislation's system at the time of Second Polish Republic, concretely of the legislative initiatives of the representatives of Lviv law school and is a part of research of Polish culture on the Ukrainian lands of Galychnyna as a part of Polish State in the interwar period.

Wprowadzenie. Rzeczpospolita Polska odzyskała niepodległość w 1918 roku po 123 latach niewoli. Stworzenie

jednolitego państwa było zadaniem przekraczającym możliwości ówczesnego pokolenia. W szczególności natychmiastowej

konsolidacji wymagał system prawny, dotychczas będący mozaiką różnorodnych zaborczych praw. Efektem tego zróżnicowania był chaos prawny, niejednorodność orzecznictwa sądowego, czy wręcz nie nadużycia. Podręcznikowym przykładem było obchodzenie prawa, zakazującego rozwodów poprzez zmianę miejsca zamieszkania, prowadzące do zjawiska legalnej bigamii [1, s. 86–87]. Wcześniej rozpoczęto działania mające zlikwidować różnorodność systemów prawnych. Pomysł, by rozciągnąć jeden z systemów dzielnicowych na obszar całego kraju nie spotkał się z akceptacją; uznano za niedopuszczalne, aby obce prawo nadal dominowało w wolnej Polsce. Z tego powodu propozycja Stanisława Cara, by rosyjski kodeks karny (Tagancewa) oraz rosyjską procedurę karną zastosować w całym kraju, pozostała bez echa [2, s. 21]. W Sejmie Ustawodawczym już wiosną znany krakowski adwokat Zygmunt Marek zgłosił «nagły» wniosek ustawodawczy, poparty przez 50 innych posłów, o powołanie specjalnego organu, którego zadaniem byłoby opracowanie jednolitego systemu prawa polskiego w każdej dziedzinie [1, s. 36, s. 327]. Dnia 3 czerwca 1919 roku Sejm uchwalił jednomyślnie bardzo zwięzłą ustawę o Komisji Kodyfikacyjnej [Dz. Pr. 1919 Nr 44 poz. 315]. Zadaniem Komisji, zgodnie z art. 2 ustawy, było opracowanie projektów prawa cywilnego i karne; inne przygotowywano na polecenie sejmu, ewentualnie w porozumieniu z Ministerstwem Sprawiedliwości. W dyskusji nad problematyką pozycji prawnoustrojowej Komisji M. Mohyluk opowiedział się za uznaniem jej za organ pomocniczy, «próbę pogodzenia interesów władzy wykonawczej i ustawodawczej» [2, s. 24, s. 27]. W skład Komisji wchodził prezydent i trzech wiceprezydentów oraz 40 członków (art. 4 ustawy). Pierwszy skład w całości powoływał Naczelnik Państwa na wniosek Ministra Sprawiedliwości w porozumieniu z Marszałkiem Sejmu (art. 5 ustawy). Postanowieniu temu stało się zadość, gdy jeszcze w tym samym roku Józef Piłsudski powołał pełny skład Komisji, a na jej czele stanął Franciszek Xawery Fierich. Sześciu członków Komisji – spośród czterdziestu czterech – pochodziło ze Lwowa [1, s. 37]. Od początku ujawniły się różnice w oczekiwaniach co do sposobu działania powołanej Komisji [3, s. 140]. Jej szeregi zasilali wybitni specjaliści, którzy chcieli stworzyć prawa na najwyższym legislacyjnym poziomie. Innego zdania był Piłsudski, który za największe zło uważał różnorodność prawa oraz obowiązywanie praw zaborczych; z tych powodów był zwolennikiem działań szybkich, nawet jeśli obarczonych błędami. Sami postępowal w taki właśnie sposób. Jako Tymczasowy Naczelnik Państwa wezwał do siebie kandydata na premiera Jędrzeja Moraczewskiego, oświadczając mu: «Panie kapitanie, ma pan zostać prezesem ministrów. [...] Wypracuje Pan w ciągu jednego tygodnia ustawę wyborczą i to tak, jak gdyby Pan miał budować okopy» [4, s. 184].

W Komisji Kodyfikacyjnej prym wiodli najwybitniejsi przedstawiciele ówczesnej nauki prawa; tworzyli «szkoły», związane z działalnością na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, trzeci ośrodek w Warszawie był skupiony wokół Towarzystwa Prawniczego [1, s. 35]. Zatem jedną z najważniejszych była «lwowska szkoła prawa». Udział jej przedstawicieli oraz lwowskich prawników-praktyków w Komisji Kodyfikacyjnej jest przedmiotem niniejszego opracowania.

Wkład reprezentantów «lwowskiej szkoły prawa» w dorobek Komisji Kodyfikacyjnej. Na uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie rozwijała się zarówno cywilistyka jak i karnistyka. W zakresie prawa cywilnego do najwybitniejszych należeli Ernest Till i Roman Longchamps de Bériér. Obaj pracowali nad projektem Kodeksu zobowiązań, gdyż w okresie

międzywojennym nie doszło do skodyfikowania wszystkich działów prawa cywilnego. Autorem projektu wstępnego części ogólnej zobowiązań był profesor E. Till, reprezentujący pogląd liberalny, zgodnie z którym zobowiązanie jest wynikiem woli stron, stąd ich równość oraz wolność w zawieraniu umów uznawano za kwestię najistotniejszą. Przeciwnego zdania byli zwolennicy tak zwanej szkoły socjologicznej, według której celem prawa jest realizacja sprawiedliwości społecznej. Po śmierci Tilla w 1926 roku, jego wysiłki kontynuował Roman Longchamps de Bériér, który ostatecznie opracował projekt Kodeksu zobowiązań, przedłożony następnie rządowi, wręcz Prezydentowi RP, który ogłosił go w formie rozporządzenia z mocą ustawy z dnia 27 października 1933 roku; miał obowiązywać od 1 lipca 1934 roku [Dz. U. 1933 Nr 82, poz. 598]. Kodeks zobowiązań był uznawany w kraju i za granicą za dzieło wybitne, «odznaczało się bardzo wysokim poziomem legislacyjnym, precyzyjnością i syntetycznością języka, brakiem kazuistyki, elastycznością przepisów, co pozwalało na stosowanie ich w zmieniających się stosunkach społeczno-ustrojowych» [1, s. 161]. Te cechy spowodowały, że Kodeks zobowiązań obowiązywał do 1964 roku, gdy wszedł w życie Kodeks cywilny z 23 kwietnia tego roku [Dz. U. 1964 Nr 16, poz. 93].

W odniesieniu do zagadnień cywilistycznych należy podnieść, że z powodu silnych więzów łączących prawo zobowiązań z prawem handlowym, to ostatnie stało się celem bardzo aktywnych działań komisji Kodyfikacyjnej. Wkład w przygotowanie Kodeksu handlowego miał profesor ze Lwowa Aleksander Doliński; do jego śmierci w 1928 roku sekcja przygotowała jego znaczącą część [1, s. 212]. Jednak ostatecznie Kodeks został wydany w formie rozporządzenia Prezydenta z mocą ustawy z dnia 27 października 1933 roku [Dz. U. 1933 Nr 82, poz. 602] i wszedł w życie jednocześnie z Kodeksem zobowiązań. Przetrwiał jeszcze dłużej niż Kodeks zobowiązań bo aż do początku XXI wieku (2001).

Warto dodać, że A. Doliński był również autorem projektu prawa wekslowego i czekowego. Prawo wekslowe zostało przygotowane związku z tym, że dotychczasowe zaborcze na terenach byłego Królestwa Polskiego było zupełnie przestarzałe. Prace nad nim postępowywały szybko – niewątpliwie wzorowano się na niemieckiej ustawie wekslowej, jednak z oryginalnymi poprawkami. Prawo wekslowe weszło w życie na mocy rozporządzenia Prezydenta z 14 listopada 1924 roku [Dz. U. 1924 Nr 100 poz. 926]. Podobno to prac przyjęto w odniesieniu do prawa czekowego, gdyż na terenie byłego zaboru rosyjskiego instytucja czeku nie była znana; ostatecznie rozporządzenie wydano w tej samej dacie [Dz. U. nr 100 poz. 927].

Szczególne zasługi położył wybitny karnista lwowski – Juliusz Makarewicz, wiceprezes Wydziału Karnego Komisji Kodyfikacyjnej. Tak jego osobę przedstawił Adam Lityński w monografii o pracach Wydziału Karnego Komisji: «Erudycją, nowoczesnością myśli, szerokością i głębią spojrzenia, celnością sądów i błyskawicznym refleksem przewyższał pozostałych członków wydziału, też przecież umysł wybitny. Bezcenną zaletą lwowskiego profesora była duża umiejętność syntetycznego formułowania myśli i takiegoż konstruowania pojęć, co później tak znakomicie owocowało w kodeksie karnym, wyróżniając pozytywnie polski kodeks od innych ustaw karnych współcześnie z nim obowiązujących» [5, s. 48].

Prace Wydziału Karnego Komisji nad projektem kodeksu karnego są dobrym przykładem sposobu działania tego organu. Komisja skupiała wybitnych teoretyków, reprezentujących różne nurty w danej dziedzinie prawa – o porozumienie i znalezienie jednej drogi dalszej działalności kodyfikacyjnej było nieraz

bardzo trudno. W Wydziale Karnym także nie brakowało rozbieżności poglądów. Po przedstawieniu przez Makarewicza kwestionariusza programowego do części ogólnej projektu ustawy karnej doszło do szerokiej dyskusji w łonie członków Wydziału. Jedną z najważniejszych kwestii była klasyfikacja czynów karalnych – Makarewicz stanął na stanowisku ich dwudzielności natomiast Edmund Krzymuski, który w innych sprawach zgadzał się ze stanowiskiem lwowskiego profesora – akurat w tym przypadku opowiedział się za trójpodziałem przestępstw. Ideą kodeksu mianowicie miało być objęcie wszystkich czynów karalnych, nawet najdrobniejszych (tzw. «przewinień policyjnych»), Makarewicz był natomiast za ich wyłączeniem spod działania kodeksu karnego i przygotowanie odrębnego kodeksu policyjnego. Dyskusja bywała nieraz bardzo gorąca; poszczególne zagadnienia poddawano sukcesywnie pod głosowanie. Gdy przegłosowano trójpodział Makarewicz nie ukrywał zdenerwowania. Publicznie wypowiedział się w tej sprawie w artykule prasowym «Granice ustawy karnej», wywołując obszerną polemikę. Ostatecznie doprowadził do ponownego głosowania w łonie Wydziału w kilka miesięcy później. Co prawda, pozostawiono trójpodział, decydując jednak o opracowaniu odrębnego kodeksu policyjnego. Aby osiągnąć kompromis, dokonano swoistej interpretacji klasyfikacji przestępstw, przyjmując, że zbrodnie i występki stanowią jedną kategorię (*mala in se*), a drugą wykroczenia (*mala non in se*) [5, s. 51, 56–57, s. 77–79]. Dyskusja okazała się przydatna – «można dostrzec uporządkowanie nazewnictwa i ustalenie terminologii, która później znajdzie się w ustawach karnych: zbrodnie, występki, wykroczenia» [5, s. 81].

Po reorganizacji Wydziału Karnego Komisji na sekcję prawa karnego materialnego oraz sekcję prawa karnego procesowego przewodniczącym pierwszej z nich został Makarewicz [1, s. 38]. Działał w sposób bardzo aktywny: przygotował wstępny, «artykułowany» projekt kodeksu, rozesłał go do wielu specjalistów z prośbą o opinię. Projekt wraz z ekspertyzami był przedmiotem debaty sekcji jeszcze w tym samym roku 1922. W celu przygotowania ostatecznej wersji projektu sekcja wyłoniła trzyposobową podkomisję, w skład której wszedł Makarewicz [5, s. 118–119]. Prace kodyfikatorów nie skupiały się jedynie na projekcie lwowskiego profesora; wersji kodeksu była pięć. Jednak to głównie dzieło Makarewicza było punktem odniesienia dla działań sekcji [5, s. s. 124–137].

Wydawało się, że sekcja zakończy prace dość szybko, jednak w rzeczywistości trwały do 1931 roku, gdy na posiedzeniu kolegium uchwalającego Komisji Kodyfikacyjnej przyjęto tekst całego projektu kodeksu karnego, a w następnym roku jeszcze go poprawiono już po rozpoczęciu właściwego biegu prawodawczego; zgodnie z przepisami ustawy z dnia 17 marca 1932 roku o upoważnieniu Prezydenta Rzeczypospolitej do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy Prezydent miał uprawnienie do wydania w takim kształcie kodeksu karnego [Dz. U. 1932 Nr 22 poz. 165]. Projekt rozporządzenia uchwaliła Rada Ministrów na posiedzeniu 25 czerwca 1932 roku, a Prezydent Ignacy Mościcki podpisał je 11 lipca, natomiast ustawa karna weszła w życie 1 września 1932 roku [Dz. U. 1932 Nr. 60 poz. 571], stanowiąc niewątpliwie oryginalne dzieło polskiej myśli prawniczej. Udział profesora Juliusza Makarewicza w nim był przemożny. Jako reprezentant socjologicznej szkoły prawa karnego wprowadził do kodeksu instytucję środków zabezpieczających. Przewidywano 4 typy tych środków: dwa o charakterze leczniczym (dla osób psychicznie chorych oraz alkoholików i narkomanów) oraz dwa przymusowe (dla osób, popełniających czyny przestępcze ze wstrętu

do pracy oraz recydywistów i przestępców zawodowych). Ideą stosowania tych środków była ochrona społeczeństwa przed osobami o skłonnościach przestępczych [6, s. 566].

Podsumowanie. W procesie ujednoczenia i kodyfikowania prawa w Polsce po jej odrodzeniu w 1918 roku znaczącą rolę odgrywali lwowscy prawnicy praktykujący w wymiarze sprawiedliwości oraz profesorowie Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Uniwersytecki poziom nauki prawa był tak wysoki, że można mówić o «szkole lwowskiej», zarówno w zakresie cywilistyki jak i karnistyki.

Lwowscy prawnicy uczestniczyli w pracach Komisji Kodyfikacyjnej RP, powołanej w 1919 roku. Wiceprezydentem KK został Ernest Till, natomiast Aleksander Doliński objął funkcję przewodniczącego sekcji prawa handlowego Wydziału Cywilnego, zaś Juliusz Makarewicz – przewodniczącego sekcji prawa karnego Wydziału Karnego. Inni wchodzili w skład poszczególnych sekcji: Roman Longchamps de Bérier, Kazimierz Przybyłowski, Maurycy Allerhand, Kamil Stefko, Władysław Abraham, Marcel Chlamtacz, Adolf Czerwiński, Juliusz Nowotny i Piotr Stebelski, stając się nierzadko głównymi referentami przedkładanych projektów.

W okresie międzywojennym nie udało się w pełni skodyfikować prawa cywilnego, lecz jego poszczególne działy. W dziedzinie zobowiązań największe zasługi mieli R. Longchamps de Berier oraz E. Till. Profesor Till był autorem (współ z innymi lwowskimi członkami KK) projektu części ogólnej zobowiązań. Po jego śmierci głównym referentem projektu został Longchamps de Bérier.

Ponadto udało się skodyfikować prawo wekslowe i czekowe, których projekty opracował A. Doliński. Był także współautorem Kodeksu handlowego, który w Polsce obowiązywał aż po 2001 rok, co dowodnie świadczy o wielkości tego dzieła.

M. Allerhand został referentem projektu prawa upadłościowego, natomiast W. Abraham, aczkolwiek historyk prawa, zajmował się w KK prawem rodzinnym.

Za ogromny sukces KK należy uznać opracowanie projektu kodeksu karnego, którego głównym referentem był J. Makarewicz. Jest on do dziś utożsamiany z jego osobą tak bardzo, że nazywa się go potocznie «Kodeksem Makarewicza». Poglądy Makarewicza wywarły ogromny wpływ na ukształtowanie polskiej karnistyki. Był on reprezentantem tak zwanej szkoły socjologicznej, uwzględniającej aspekty społeczne, ekonomiczne oraz psychologiczne przy ocenie postępowania sprawcy czynu przestępczego. Efektem rozpowszechnienia tej doktryny było wprowadzenie do kodeksu karnego instytucji środków zabezpieczających.

1. *Plaza S.* Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. Okres międzywojenny, cz. 3, Kraków 2000. 2. *Mohyluk M.* Prawo o ustroju sądów powszechnych w pracach Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej, Białystok 2004. 3. *Lewandowska-Malec I.* Demokracje polskie. Tradycje – współczesność – oczekiwania, Kraków 2013. 4. *Piłsudski J.* Wybór pism, red. W. Suleja, Wrocław 2003. 5. *Lityński A.* Wydział Karny Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej, Katowice 1991. 6. *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa 1993.

Jarosław Moklak

Ukraińska elita polityczna Galicji i kwestia szkolnictwa narodowego na początku XX wieku

Artykuł przedstawia działalność polityczną ukraińskich polityków w sejmie galicyjskim i opisuje rozwój ukraińskiego szkolnictwa narodowego w Galicji na początku XX wieku. Wśród najbardziej aktywnych posłów byli Evhen Olesnytsky, Kost Levytsky i Mychajło Korol.

This article presents the political activity of Ukrainian politicians in the Galician Diet and describes the development of the Ukrainian national education in Galicia at the beginning of the 20th century. Among the most active deputies were Evhen Olesnytsky, Kost Levytsky and Mykhailo Korol.

Formowanie nowej elity ukraińskiej zasadzało się na szerokim dostępie do oświaty na poziomie gimnazjalnym i uniwersyteckim, co zależało od decyzji organów ustawodawczych – sejmiku galicyjskiego i parlamentu wiedeńskiego, w których Ukraińcy byli w mniejszości. Doświadczenia zdobyte w drugiej połowie XIX w. utwierdziły ich w przekonaniu, że dopóki nie nastąpi zmiana układu sił w organach przedstawicielskich, rozwój szkolnictwa ukraińskiego uzależniony będzie od woli posłów polskich. Tak było z realizacją wniosków szkolnych Julijana Romanczuka z lat 80. XIX w., w ten sposób powstały gimnazja ukraińskie w Przemyślu, Kołomyi, Tarnopolu i Stanisławowie. Rok 1907 przyniósł Ukraińcom wzmocnienie ich pozycji w parlamencie wiedeńskim, ponieważ znowelizowana ordynacja wyborcza pozwoliła im prawie trzykrotnie zwiększyć liczbę mandatów w Izbie Posłów, co dawało szersze możliwości oddziaływania politycznego na rząd centralny, a nowy układ sił w parlamencie wymusił na władzach wiedeńskich większe zainteresowanie sprawami ukraińskimi i nieco osłabił pozycję polityków polskich.

Praktycznego wymiaru przeobrażeniom w galicyjskim systemie oświatowym nadawała działalność ukraińskich organizacji nauczycielskich. Treści rezolucji podejmowanych na konferencjach metodycznych, ankiety dotyczące stanu oświaty i potrzeby reform, debaty prowadzone na łamach prasy fachowej itp., bezpośrednio przekładały się na formowanie postulatów oświatowych w sejmie galicyjskim i parlamencie wiedeńskim. Do najbardziej zaangażowanych polityków należeli Jewhen Olesnyckij, Kost Łewyckij i Mychajło Korol.

Ustawa o języku wykładowym w szkołach

Stałym punktem zapalnym w sejmowych debatach była ustawa o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich, która sankcją cesarską otrzymała 22 czerwca 1867 r. Ustawa ta uzależniała utworzenie nowej ukraińskiej szkoły średniej od głosowania w sejmie, a w swej zasadniczej treści nadawała przewagę językowi polskiemu jako wykładowemu. 14 października 1905 r. poseł Jewhen Olesnyckij zgłosił wniosek o zmianę ustawy o języku wykładowym [1, s. 1–2; 2, s. 74, 142], proponując nową treść kilku artykułów. Artykuł V, który pierwotnie dopuszczał wprowadzenie ukraińskiego języka wykładowego w niższych klasach gimnazjum akademickiego we Lwowie jeszcze w 1874 r. uzyskał nową treść, jednak zmiana polegała na wprowadzeniu języka ukraińskiego w tylko w klasach wyższych tego gimnazjum, a główna część artykułu nadal zakładała, że w publicznych szkołach średnich «językiem wykładowym jest język polski» [3, s. 22]. W przedłożonym projekcie nowelizacji ustawy o języku wykładowym w szkołach nie chodziło o zmiany jednostkowe, lecz o systemowe. Projekt zmierzał do równouprawnienia języków krajowych w całym szkolnictwie średnim.

W projekcie nowelizacji ustawy uznano języki «polski i ruski jako języki wykładowe równorzędne», zastrzegając, że w każdej szkole średniej może «tylko jeden z tych języków

być wykładowym» [4, s. 1]. W miejscowości nie posiadającej żadnej szkoły średniej językiem wykładowym nowej placówki miał być ten język, którego, według wyniku ostatniego spisu ludności, używało więcej niż 50 % mieszkańców powiatu, w którym dana miejscowość była położona. Projekt nowelizacji dotyczył przede wszystkim małych miast i miasteczek, w których nie było szkoły średniej w ogóle, lub była jedna placówka. Jeśli w danej miejscowości istniała szkoła średnia z językiem polskim jako wykładowym, w nowo utworzonej placówce mógł być wprowadzony wykładowy język ukraiński, ale tylko wówczas, gdy według ostatniego spisu ludności w danym powiecie zamieszkiwało ponad 50 % Ukraińców, lub gdy w istniejącej polskiej szkole średniej było więcej niż 200 uczniów narodowości ukraińskiej. Te same kryteria zastosowano wobec miejscowości, w których znajdowały się szkoły z wykładowym językiem ukraińskim – nowa szkoła mogła wprowadzić polski język wykładowy, gdy według ostatniego spisu, ludność polska stanowiła ponad 50 % mieszkańców powiatu lub jeśli do istniejącej szkoły ukraińskiej uczęszczało ponad 200 uczniów narodowości polskiej [4, s. 2].

Pierwsze czytanie wniosku polegało na merytorycznym uzasadnieniu, po czym odesłano go do komisji szkolnej. Warto przyjrzeć się argumentacji Olesnyckiego, który przeprowadził analizę stosunków prawnych regulujących kwestie językowe w szkołach. Ustawę o języku wykładowym z 22 czerwca 1867 r. określił jako wyjątkową, która zawiesiła działanie konstytucji austriackiej w prawie Ukraińców do posiadania szkolnictwa średniego. Ustawę tę uznał za niekonstytucyjną, ponieważ ograniczała «prawa Rusinów w Galicji do posiadania szkół średnich, przez wprowadzenie w tych szkołach języka polskiego jako zasady, a języka ruskiego jako wyjątku, zależnego całkowicie od woli i uznania sejmiku galicyjskiego» [5, s. 1895]. Uwagę Olesnyckij skoncentrował na artykule XIX dającym «na polu narodowym każdemu narodowi pełne, nieograniczone równouprawnienie bez zastrzeżeń i ograniczeń» [6, s. 396]. Ustawa o języku wykładowym jako wcześniejsza, w następstwie zasady *lex posterior derogat legi priori*, powinna utracić moc prawną na rzecz późniejszej i korzystniejszej dla narodu ukraińskiego zasady wyrażonej w konstytucji [5, s. 1895]. W ten sposób usiłowano rozwiązać istniejącą w przekonaniu polityków ukraińskich kolizję prawną i skłonić sejm do podporządkowania zapisów ustawy krajowej prawodawstwu państwowemu.

Na kolejnej sesji sejmiku Olesnyckij ponownie odwołał się do niezgodności obowiązującej ustawy o języku wykładowym z czynną konstytucją austriacką, tym razem więcej uwagi poświęcając statystyce ludności. Liczba uczniów w gimnazjach nie zależała wyłącznie od ilości mieszkańców w regionie, ale rosła w miarę otwierania nowych szkół. Innymi słowy, brak możliwości kształcenia na poziomie gimnazjalnym we własnym powiecie, w pobliżu miejsca zamieszkania, znaczną część biedniejszej młodzieży zupełnie pozbawiał szans na dalszą edukację. Natomiast zjawisko przeciwne, tj. możliwość kształcenia się w szkołach średnich w pobliżu miejsca zamieszkania, podnosiło

liczbę uczniów w tych szkołach. Prawidłowość ta stała się jednym z fundamentów argumentacji Olesnyckiego, który wykazał, że ustawa z 22 czerwca 1867 r., blokując możliwość otwierania nowych ukraińskich szkół średnich, powstrzymywała wzrost liczby uczącej się młodzieży ukraińskiej i podcinała skrzydła tworzącej się nowej inteligencji [7, s. 193–194].

Sprawa powróciła we wrześniu 1908 r. w postaci wniosku o tej samej treści co poprzednie, tym razem zgłoszonego przez Kostia Łewyckiego oraz podpisanego przez wirylistów ukraińskich (A. Szeptyckiego, K. Czechowycza, H. Chomyszyna) [8, s. 1–2]. Łewyckij argumentował, że nowelizacja ustawy o języku wykładowym wykraczała poza sferę szkolnictwa i dotyczyła samej istoty sporu polsko-ukraińskiego, stając się kwestią krajową. Ustawa ta podsyciała niezgodę między Polakami i Ukraińcami, ponieważ – argumentował – «uznała język polski za język narodowości wyższego rzędu, a język ruski zaliczyła do języków niższego rzędu», co jednocześnie oznaczało, że «zaliczyła naród polski do narodów wyższego rzędu, a naród ruski do rzędu niższego» [9, s. 173]. Dysproporcja w traktowaniu obu narodowości przejawiała się w decyzjach o wyborze lokalizacji dla gimnazjów ukraińskich. Władze krajowe przestrzegały zasady nakazującej ich lokowanie w większych miastach, w których istniały już gimnazja polskie, wychodząc z założenia, że pozwolenie na tworzenie ukraińskich szkół średnich w mniejszych miastach, zwłaszcza nie posiadających szkoły średniej z polskim językiem wykładowym, mogłoby «doprowadzić do zruszczenia ludności polskiej» [10, s. 1–2]. Wydaje się, że polskie koła polityczne jako pierwsze zdały sobie sprawę z tego, że walka o tożsamość ludności na prowincji w dużym stopniu uzależniona była od narodowego charakteru działających tam placówek oświatowych. Podobnego zdania byli także Ukraińcy, co potwierdziły złożone w sejmie wnioski o zakładanie gimnazjów ukraińskich w takich miastach, jak Jaworów, Rawa Ruska, Rohatyn czy Kopyczyńce. W ten sposób otwarto nowy kierunek działań polegający na wzmożeniu zainteresowania mniejszymi miastami, położonymi w regionach zamieszkałych w większości przez ludność ukraińską, stanowiącą rezerwuuar ukraińskich wartości kulturowych, ale jednocześnie szczególnie narażoną na oddziaływanie pobliskich szkół średnich z polskim językiem wykładowym [11, s. 17].

Łewyckij zapewniał, że nie chodziło o «likwidowanie gimnazjów polskich» ani o «zamianę języka polskiego na ruski», tylko o «zaspokojenie koniecznych potrzeb kulturowych naszego narodu bez naruszania stanu posiadania narodu polskiego» [9, s. 176]. Taki sposób argumentacji wpisuje się w konwencję łagodzenia napięcia w relacjach polsko-ukraińskich, w tworzenie atmosfery wzajemnego zrozumienia oraz usuwania barier i nieufności. Poseł przekonywał sejm, że właśnie w projekcie nowelizacji ustawy o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich zasada zapewnienia dostępu do oświaty została w pełni zagwarantowana zarówno Polakom, jak i Ukraińcom. Projekt nowelizacji ustawy eliminował wszelkie sympatie i antypatie w kwestii procedur zakładania nowych szkół średnich, jasno określając kryteria decydujące o tworzeniu zarówno szkół polskich, jak i ukraińskich. Surowa litera prawa miała wygasić polityczne emocje i obu narodom gwarantować sprawiedliwość na polu szkolnictwa średniego [12, s. 81–82].

W październiku 1908 r., posłowie ukraińscy upomnieli się o los tego projektu, kierując w tej sprawie pytanie do przewodniczącego komisji szkolnej Albina Rayskiego, na które nie uzyskali odpowiedzi. Następnie skrytykowali ustawę o języku wykładowym w debacie budżetowej [13, s. 1]. Była to ostatnia próba nowelizacji w oparciu o wolę większości sejmowej.

Większość ta nie zmieniła stanowiska także po otrzymaniu memoriału od Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych *Uczytełska Hromada*, w którym stwierdzono, że ustawa z 22 czerwca 1867 r. została zniesiona mocą artykułu XIX konstytucji z 21 grudnia 1869 r. [14, s. 16]. Fiasko dotychczasowych starań stawało się oczywiste, dlatego w ukraińskich kołach politycznych przygotowywano się do nowej taktyki działania, opartej na liczniejszej reprezentacji sejmowej, wyłonionej na podstawie nowej ordynacji wyborczej. Nadzieje te okazały się płonne, ponieważ nowa ordynacja przyjęta w lutym 1914 r. nigdy nie weszła w życie. Ostatni raz w sejmie galicyjskim głośne słowa niezadowolenia z powodu ustawy o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich wypowiedziano przy okazji porozumienia polsko-ukraińskiego w sprawie reformy wyborczej. Następnie doszło do szeregu pozytywnych zmian w szkolnictwie ukraińskim, [15, s. 142] ale ustawę zmieniono jedynie w zakresie języka wykładowego w tzw. niemieckim gimnazjum w Brodach [16, s. 136–137].

Gimnazja klasyczne, realne i prywatne

Równoległe z walką o zmianę ustawy o języku wykładowym w szkołach, politycy ukraińscy dążyli do zwiększenia liczby ukraińskich szkół średnich, zwłaszcza gimnazjów klasycznych, które otwierały drogę do uniwersytetów. Na początku 1907 r. Ukraińcy posiadali tylko pięć gimnazjów państwowych i zwiększenie tej liczby stawało się koniecznością narodową [17, s. 144–151].

Warto przyjrzeć się wnioskowi żądającym utworzenia gimnazjów z językiem wykładowym ukraińskim w Brzeżanach i Samborze. Jako pierwszy wpłynął wniosek Jewhena Olesnyckiego w sprawie gimnazjum w Brzeżanach, datowany 14 października 1905 r. Brzeżany posiadały gimnazjum polskie, które skupiało młodzież z powiatów brzeżańskiego, podhajeckiego, rohatyńskiego, przemysłańskiego. Okręg ten, umownie nazwany przez wnioskodawcę brzeżańskim, obejmujący wymienione powiaty, liczył – według obliczeń Olesnyckiego – 368 843 mieszkańców, z czego «około ¼ ogólnej liczby ludności» było Rusinami. Potrzebę utworzenia drugiej szkoły średniej uzasadniała zatem statystyka, a językiem wykładowym tej nowej placówki, w myśl projektu nowelizacji ustawy i języku wykładowym, powinien być język ukraiński [5, s. 1895]. Drugi w kolejności był wniosek o założenie gimnazjum z ukraińskim językiem wykładowym w Samborze zgłoszony przez pośła Mychajłę Korola. W obrębie oddziaływania istniejącego tam gimnazjum polskiego znajdowały się cztery powiaty mające swe siedziby w Samborze, Starym Samborze, Turce i Rudkach, o łącznej liczbie mieszkańców ponad 300 000, z tego «223 397 Rusinów, 43 300 Polaków i 25 711 Żydów», co w zestawieniu procentowym stanowiło «76,55 % Rusinów, 14,7 % Polaków i 8,75 % Żydów» [18, s. 1994]. Oba wnioski zostały przekazane do komisji szkolnej, skąd nie powróciły już pod obrady sejmu.

Ten sam los spotkał rezolucję Olesnyckiego składającą się z 14 punktów, zgłoszoną 4 listopada 1905 r., która zawierała kompleksowe propozycje reorganizacji ukraińskiego szkolnictwa średniego. Olesnyckij wezwał władze galicyjskie do utworzenia drugiego gimnazjum we Lwowie. Kilka punktów dotyczyło żądania utworzenia ukraińskich klas paralelnych w gimnazjach z językiem polskim jako wykładowym w Kołomyi, Brzeżanach, Stryju i Drohobyczu. Na uwagę zasługuje rezolucja dotycząca placówek oświatowych w zachodniej części Galicji, w których była niewielka liczba uczniów narodowości ukraińskiej – Olesnyckij proponował utworzenie dla nich posady katechety religii greckokatolickiej. Żądał także uzupełnienia nakładu

podręczników dla gimnazjów ukraińskich oraz opracowania i wydania słowników łacińsko-ukraińskiego i grecko-ukraińskiego. W celu rozwiązywania problemów z podręcznikami ukraińskimi proponował utworzenie przy Radzie Szkolnej Krajowej specjalnej komisji złożonej z doświadczonych pedagogów. Niektóre z tych żądań zostały spełnione w późniejszym okresie [19, s. 7].

W pierwszych miesiącach 1907 r. walka o posiadanie nowych gimnazjów z językiem ukraińskim miała szerszy wymiar, więcej było petycji od gmin i organizacji ukraińskich napływających do sejmu z prowincji. Najpierw został ponowiony wniosek M. Korola o założenie gimnazjum ukraińskiego w Samborze, pod którym podpisali się także wiryliści ukraińscy (metropolita A. Szeptycki i biskup K. Czechowycz). Następnie zgłoszono wnioski Olesnyckiego o utworzenie gimnazjów z językiem ukraińskim jako wykładowym w Brzeżanach (ponowiony) i Stryju (na obu widniał podpis metropolity Szeptyckiego). Gimnazjum w Brzeżanach z językiem polskim jako wykładowym liczyło największą uczniów narodowości ukraińskiej ze wszystkich gimnazjów polskich w Galicji – w 1907 r. pobierało tam naukę 304 uczniów tej narodowości. Z kolei polskojęzyczne gimnazjum w Stryju było mocno przepełnione i liczyło ogółem 1060 uczniów. Stryj posiadał dogodne położenie komunikacyjne, dobre warunki rozwoju miasta, co sprzyjało wzrostowi liczby uczniów pochodzących z regionów wiejskich. Działały tam dwie bursy, w których mieszkało 120 uczniów [20, s. 3]. Okoliczna społeczność powiatu stryjskiego organizowała wiece na rzecz poparcia idei podziału gimnazjum na polskie i ukraińskie. Równolegle realizowano program minimum, tj. wysyłano do Rady Szkolnej Krajowej petycję z żądaniem utworzenia klas paralelnych w gimnazjum stryjskim – ostatecznie klasy te otwarto w roku 1908 [21, k. 4, 5, 6, 9]. Podobnie poseł Korol uzasadniał potrzebę założenia gimnazjum w Samborze. Przepełnienie tego gimnazjum było oczywiste i należało się spodziewać podziału na dwa zakłady. Korol wykazał znaczną liczbę uczniów narodowości ukraińskiej w klasach I i II oraz zwrócił uwagę sejmu na przepełnienie położonych najbliżej Sambora gimnazjów ukraińskich we Lwowie i Przemyślu [22, s. 1].

Na kolejnej sesji sejmu Olesnycki kontynuował batalię o utworzenie gimnazjum w Stryju, jednocześnie deklarując lojalność wobec monarchii. W roku 1908 Austro-Węgry obchodziły 60. rocznicę objęcia tronu przez cesarza Franciszka Józefa i jubileusz ten stał się podstawą propozycji nadania gimnazjum ukraińskiemu w Stryju patronatu cesarskiego [23, s. 1]. Nie był to autorski pomysł Olesnyckiego ponieważ szkoły pod tym patronatem istniały w monarchii, a wśród nich były także szkoły polskie. Na tym samym posiedzeniu odbyły się jeszcze dwa pierwsze czytania ponowionych wniosków o utworzenie gimnazjów w Samborze i Brzeżanach. Pierwszy z nich, w poprzedniej sesji wysunięty przez Korola, tym razem zgłosił Iwan Kiweluk [24, s. 1]. Nowością w argumentacji było odwołanie się do nauczania historii. Kiweluk podkreślił, że w gimnazjach polskich nie było odpowiednich warunków do kształcenia w duchu poszanowaniu tradycji ruskich, jako przykład podając liczbę i tematykę zadań z roku szkolnego 1907/1908, promujących kulturę polską. Na podstawie sprawozdania sporządzonego przez dyrekcję gimnazjum samborskiego na 19 zadań tylko 6 dotyczyło historii Rusi, i to wyłącznie czasów książęcych. Kiweluk z żalem konstatawał, że «z późniejszej historii Rusi nie [było] ani jednego zadania, jakby historii tej w ogóle nie było, i jakby Rusini, odkąd przeszli pod polskie panowanie, żadnej dalszej historii własnej nie mieli» [9, s. 181]. Powyższa argumentacja wchodziła w zakres tematyki programów nauczania mających bezpośredni związek z

krzewieniem tożsamości narodowej. Nie chodziło wyłącznie o język wykładowy, ale o umacnianie fundamentów tożsamości narodowej, opartej na wiedzy historycznej.

W następnych dniach wpłynęły do sejmu wnioski dotyczące utworzenia gimnazjów w Jaworowie i Rohatynie. Obydwa zgłosił K. Łewycki, który, motywując pierwszy wniosek, zwrócił uwagę na zainteresowanie władz miasta Jaworowa posiadaniem szkoły średniej [25, s. 1]. W 1908 r. utworzono tam prywatne miejskie gimnazjum, które cieszyło się dużym zainteresowaniem. Natomiast, uzasadniając wniosek o otwarciu gimnazjum w Rohatynie, odwołał się do jubileuszu 60. rocznicy objęcia tronu przez Franciszka Józefa I [26, s. 1], jak Olesnycki uczynił w odniesieniu do gimnazjum w Stryju. Niewątpliwie akcja została zaplanowana, ponieważ poprzedzono ją licznymi petycjami z setkami podpisów wysyłanymi do sejmu przez mieszkańców okolicznych gmin. W sejmie pojawiła się nawet deputacja rady gminnej miasta Rohatyna z oświadczeniem, że przekazuje działkę o powierzchni 2 morgów «na budowę gimnazjum imienia Franciszka Józefa I, na pamiątkę jubileuszu 60-letniego panowania naszego monarchy» [27, s. 999–1000]. Łewycki argumentował także swój wniosek kryterium demograficznym, twierdząc, że w powiecie rohatyńskim znajdowało się kilka miasteczek ze szkołami czteroklasowymi, a zatem gimnazjum w pierwszym rzędzie przyjmowałoby absolwentów tych szkół. Wreszcie argumentem przemawiającym za językiem ukraińskim jako wykładowym było stwierdzenie, że ludność powiatu rohatyńskiego w 75 % była «ruska», i w ogóle – jak się wyraził – «charakter powiatu i miasta jest przeważnie ruski» [27, s. 1000]. Wnioski w sprawie utworzenia gimnazjów w mniejszych miastach wynikały z nowej taktyki działania, polegającej, z jednej strony na potrzebie objęcia szkolnictwem średnim regionów będących rezerwuarem kultury narodowej, a z drugiej – na dążeniu do upaństwowienia działających w tych miastach prywatnych gimnazjów ukraińskich, przede wszystkim w Jaworowie, Kopyczyńcach, Horodence, Rohatynie i Rawie Ruskiej.

Żądania ukraińskie nabierały rozmachu. 2 października 1909 r. odczytano w sejmie kolejny wniosek Olesnyckiego, tym razem w sprawie rozdzielenia gimnazjum ukraińskiego w Przemyślu na dwa odrębne zakłady [28, s. 2]. Poruszył tę sprawę także poseł Ołeksandr Kołessa w izbie niższej parlamentu wiedeńskiego [29, s. 1169]. Trzy dni później odczytano w sejmie petycję mieszkańców Horodenki wniesioną za pośrednictwem metropolity Szeptyckiego żądającą upaństwowienia tamtejszego gimnazjum. Mieszkańcy Rawy Ruskiej i powiatu rawskiego, za pośrednictwem interpelacji wniesionej przez posła Iwana Makucha, upomnieli się o fundusz złożony w wydziale powiatowym «na budowę ruskiego gimnazjum w Rawie Ruskiej» [30, s. 3271]. Debaty o stanie szkolnictwa średniego wielokrotnie wskazywały na potrzebę reform, a przedmiotem krytyki zarówno polityków, jak i pedagogów były gimnazja, którym zarzucano kształcenie odbiegające od potrzeb gospodarki. Coraz częściej opowiadano się za tworzeniem nowych szkół średnich, ale nie gimnazjów klasycznych, lecz realnych. Dlatego w tym kierunku coraz częściej zmierzała argumentacja posłów ukraińskich, chociaż nie w odniesieniu do większych miast (tam konsekwentnie żądano gimnazjów klasycznych), lecz do mniejszych ośrodków. Warto zwrócić uwagę na petycję rawskiego oddziału Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego, wniesione do sejmu za pośrednictwem posła K. Łewyckiego, w której domagano się założenia w Rawie Ruskiej «szkoły realnej, względnie gimnazjum realnego» z ukraińskim językiem wykładowym [31, s. 5631].

Przy wsparciu towarzystw społeczno-kulturalnych Ukraińcy coraz częściej składali wnioski w sprawie upaństwowienia szkół prywatnych [32, s. 5377]. Przykładem może być petycja mieszkańców Jaworowa o przyjęcie prywatnego ruskiego gimnazjum na etat państwowy odczytana w sejmie 11 października 1910 r. i poparta przez K. Łewyckiego. Poseł zwrócił uwagę na dwie kwestie. Pierwszą była potrzeba istnienia publicznej szkoły ukraińskiej zabezpieczającej realne potrzeby edukacyjne w powiecie jaworowskim, a drugą – konieczność uwolnienia płacących podatki mieszkańców Jaworowa od utrzymywania placówki, skoro *de facto* pełniła funkcję szkoły publicznej. Oczywiście prywatne gimnazjum ukraińskie w Jaworowie otrzymywało na działalność dotacje od sejmu, podobnie jak inne szkoły prywatne, jednak było to uzależnione od decyzji sejmu. W marcu i kwietniu 1913 r. Ukraińskie Towarzystwo Pedagogiczne *Ridna Szkoła* (UTP), zarząd główny i oddziały filialne rozwinęły szeroką akcję w tym kierunku, występując z prośbą o dofinansowanie prywatnych gimnazjów ukraińskich w Jaworowie, Busku, Horodence, Rohatynie, Czortkowie, Zbarażu i Dolinie [33, k. 6] Jedną z ostatnich akcji Zarządu Głównego UTP przed rozstrzygnięciem sporu polsko-ukraińskiego w 1914 r. było złożenie w sejmie za pośrednictwem posła I. Kiweluka petycji «o przemianowanie utrakwistycznych oddziałów w gimnazjum w Brzeżanach i Stryju na równorzędne oddziały z językiem wykładowym ruskim» [34, s. 6390]. Jedynie w przypadku gimnazjum w Brzeżanach postulat ten spotkał się z akceptacją sejmu.

Usilne starania posłów ukraińskich w sejmie o tworzenie nowych gimnazjów nie zakończyły się sukcesem. Chociaż w 1914 r. sejm zgodził się na utworzenie kilku nowych szkół średnich z ukraińskim językiem wykładowym oraz zapowiedział powołanie uniwersytetu, to jednak wybuch wojny światowej uniemożliwił realizację tych planów.

1. Alegata do sprawozdań stenograficznych Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji (dalej – Aleg.) 421, Wniosek, 1905, s. 1–2; 2. *Moklak J.* W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego, 1866–1892, Kraków 2004, s. 74, 142. 3. «Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych» 1867, cz. V, nr 13 z 28 VIII, s. 22. 4. Aleg. 421, Wniosek, 1905, s. 1. 5. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim (dalej – Stenogr. Spraw.), 35 posiedzenie 2 sesji 8 kadencji z 17 X 1905, s. 1895. 6. «Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Österreich» 1867, cz. LXI, nr 142, s. 396. 7. Stenogr. Spraw.,

4 posiedzenie 3 sesji 8 kadencji z 21 II 1907, s. 193–194. 8. Aleg. 95, Wniosek p. Dra Kostia Lewickiego i tow. w sprawie języka wykładowego w szkołach średnich, 1908, s. 1–2. 9. Stenogr. Spraw., 4 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 19 IX 1908, s. 173. 10. Галицький сойм, «Діло» 1907, nr 211 z 19 IX, s. 1–2. 11. Баран С. Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах, «Наша школа» 1910, księga 1, s. 17. 9. Stenogr. Spraw., 4 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 19 IX 1908, s. 176. 12. Po Sejmie. II. Żądania ruskie w sprawie szkół średnich, «Gazeta Szkolna» 1908, nr 11 z 15 XI, s. 81–82. 13. Промова д-ра Євг. Олесницького виголошена в галицькому соймі під час бюджетової дискусії дня 24 жовтня 1908, «Руслан» 1908, nr 238 z 18 (31) X, s. 1. 14. Меморіал головного виділу тов. «Учительська громада» у Львові, внесений до галицького Сойму в справі утравізму, «Наша школа» 1909, księga 3–4, s. 16. 15. Organizacja szkół, [w:] «Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicji», Lwów 1914, nr 8 z 4 V, s. 142. 16. «Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim» 1907, nr 65, s. 136–137. 17. Курляк І. Є. Народне шкільництво у Галичині (Друга половина XIX – початок XX ст.), «Педагогіка і психологія» 1995, nr 1, s. 144–151. 18. Stenogr. Spraw., 37 posiedzenie 2 sesji 8 kadencji z 21 X 1905, s. 1994. 19. Просвіта і школа. Шкільні підручники в наших гімназіях, «Діло» 1913, nr 273 z 8 XII, s. 7. 20. Краєвий Сойм, «Діло» 1907, nr 32 z 23 II, s. 3. 21. CDIAL, f. 178, op. 3, sygn. 381, Звіти про організацію та діяльність філіалу гімназії з українською мовою навчання у м. Стрию за 1907–1908 рр., 1907–1908, к. 4, 5, 6, 9. 22. Aleg. 123, Wniosek posła Korola i tow. w sprawie założenia drugiego gimnazjum w Samborze z językiem wykładowym ruskim, 1907, s. 1. 23. Aleg. 96, Wniosek Dra Oleśnickiego i tow. w sprawie założenia w Stryju gimnazjum im. Cesarza Franciszka Józefa I, z ruskim językiem wykładowym, 1908, s. 1. 24. Aleg. 98, Wniosek p. Kiweluka i tow. w sprawie założenia w Samborze osobnego gimnazjum z językiem wykładowym ruskim, 1908, s. 1. 25. Aleg. 171, Wniosek posła Dra Kostia Lewickiego i tow. w sprawie założenia gimnazjum z ruskim językiem wykładowym w Jaworowie, 1908, s. 1. 26. Aleg. 327, Wniosek posła Dra Kostia Lewickiego i tow. w sprawie założenia gimnazjum Cesarza Franciszka Józefa I, z ruskim językiem wykładowym w Rohatynie, 1908, s. 1. 27. Stenogr. Spraw., 21 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 19 X 1908, s. 999–1000. 28. Галицький сойм. Внесення та інтерпеляції, «Діло» 1909, nr 216 z 2 X, s. 2. 29. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 20. Sitzung der XXI. Session am 25. Oktober 1911, s. 1169. 30. Stenogr. Spraw., 55 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 15 X 1909, s. 3271. 31. Stenogr. Spraw., 100 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 22 X 1910, s. 5631. 32. Stenogr. Spraw., 94 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 11 X 1910, s. 5377. 33. CDIAL, f. 178, op. 3, sygn. 901, Листування з міністерством віросповідань і освіти про виділення коштів на утримання державних гімназій українського педагогічного товариства «Рідна школа», 1915–1916, к. 6. 34. Stenogr. Spraw., 121 posiedzenie 1 sesji 9 kadencji z 19 III 1913, s. 6390.

Юлія Шелеп

Партійний працівник у радянській Україні 1970–1980-х років: між офіційним і приватним простором

У статті реконструйовано офіційний та приватний простір представників партійно-радянської номенклатури в УРСР у 1970-х – 1980-х рр. на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, інтерв'ю, спогадів та матеріалів преси. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного вибору представника партійної еліти. Особливу увагу приділено методам порівняння та узагальнення для визначення місця партійної номенклатури в суспільно-політичному житті СРСР, встановлення її впливу на суспільство, простеження процесу формування світоглядних цінностей та їх співвідношення з життєвими реаліями.

The official and private spaces of daily life of the party and the state soviet nomenclature of the Ukrainian SSR in the 1970s – on the beginning of 1980s is reconstructed on the basis of documents of the State Archives of Lviv region as well as on the interviews, memoirs and press materials. In this paper the peculiarities of the official, moral and ethical choice of the representative of the party elite are examined. Special attention is paid to the methods of comparison and systematization used for definition of the place of the party nomenclature in the context of social and political life in the Soviet Union, to the establishing its impact on the society and to the tracing of the process of formation of the ideological values' of this group and their correlation with reality.

Уже традиційно проблема партійно-радянської номенклатури зостається позаду серед досліджень воєнної історії, історії дат, економічних та політичних досліджень, а відтак залишається новою для української історичної науки, тому багато теоретичних та методологічних аспектів знаходяться на стадії обговорення та виявлення. Цікавим для дослідження залишається проблема феномену партійного працівника, а також взаємозв'язок приватної та публічної сфер їхнього життя. Одним з таких аспектів є дослідження офіційного та приватного простору партійного керівника УРСР. Спроба співвіднести ціннісні орієнтири і моделі поведінки партійного функціонера з питаннями, яке ставило перед кожним із них звичайне людське життя, повсякденне оточення, відкриває цікаву дослідницьку перспективу, змушує шукати відповідь на запитання, як почувала себе пересічна людина на високій управлінській посаді, як конструювала власну ієрархію життєвих і світоглядних цінностей, як навчалась управляти та підпорядковуватись, шукати себе серед виру партійного життя чи повністю піддатись партійній течії.

Історіографія дослідження партійної номенклатури є доволі репрезентативною, проте, в основному, представлена позиціями, в яких партапарат досліджувався лише до 60-х рр. ХХ ст. Серед таких досліджень найближчою є монографія М. Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.)», яка хронологічно стосується більш раннього періоду, однак містить чимало цінних напрацювань щодо методології дослідження. Найповнішою на сьогодні залишається монографія М. Восленського [2], де автор розвинув ідею, що номенклатура – це велика група людей, яка займається керівництвом і має вищу ієрархічну структуру. Ця праця носить описовий характер, відображає різні сторони номенклатури, включаючи її формування. Поза увагою дослідження залишився процес становлення номенклатури в Україні та інших радянських республіках.

Слабким місцем історіографії є відсутність комплексних досліджень керівництва УРСР. Такі проблеми розглядалися лише в узагальнюючих працях з історії української державності та комуністичної партії, як наприклад: 8-томна історія Української РСР, Нариси історії КПРС та КПУ, дослідження радянської інтелігенції, Історія державної служби в Україні, Політична історія України, Історія УРСР, Україна ХХ ст.: особи та події в контексті історії [18; 29; 30; 45; 49].

Важливими для даного дослідження є наукові біографії представників партійно-радянської номенклатури: це праці Ю. І. Шаповала, О. Бажана, В. Литвина, В. Васильєва, В. Крупини, Ю. Єльченка, І. Кураса, П. Тронька, С. Конорчука, В. Піховшека та ін [1; 4; 34; 39; 47; 52; 54; 55].

Персоніфікований і системний підхід до вивчення номенклатури партійно-радянських органів влади застосований у низці наступних праць. В. С. Лозицький на основі великого масиву архівних документів розглянув історію функціонування Політбюро ЦК КПУ, його персональний склад та міжособистісні стосунки [40]. С. В. Кульчицький з'ясував місце партійного апарату в системі органів влади, фактично створивши теоретичне та методологічне підґрунтя для вивчення історії номенклатури [36]. Н. Лаас простежила динаміку розвитку радянського суспільства, його соціальну стратифікацію та соціальні особливості радянської номенклатури в англомовних дослідженнях різного періоду [37]. В. П. Мохов досліджував партійно-державну номенклатуру СРСР 1950–1990-х років. Автор торкнувся проблем регіоналізації та еволюції регіональних

еліт, виокремив аспекти політико-інституційних змін, проаналізував проблеми еліт в радянському суспільстві [43].

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, що зберігаються в Державному архіві Львівської області, найбільш інформативними виявились матеріали Ф. 3 (Львівський обком КПУ). До них відносяться стенограми обласних партконференцій, протоколи пленумів обкому, статистичні звіти про склад керівних кадрів області, контрольні списки номенклатурних працівників, звіти і листування з вищими органами влади. Серед опрацьованих джерел значний масив становлять матеріали діловодства Львівського обкому та міськкому КПУ. До цього комплексу належать внутрішньо-розпорядчі, організаційно-розпорядчі та обліково-контрольні документи. Також використано листи громадян до вищих органів влади або на ім'я керівників Львівського обкому КПУ. Найчисленнішою серед них категорією є листи про зловживання службовими обов'язками і порушення «соціалістичної законності» серед партійних чиновників. Окрім того, у фондах ДАЛО містяться біографічні дані про окремих представників номенклатурної еліти, депутатів, які балотувалися до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Ці джерела дозволяють сформулювати загальну картину функціонування регіонального керівництва УРСР на прикладі Львівської області.

Ще одним видом неопублікованих джерел є матеріали усної історії, які дозволяють подивитися на проблему з точки зору тодішньої людини, допомагають зрозуміти, як вона сприймала ті чи інші явища та процеси. Для інтерв'ювання було розроблено спеціальну програму, що містила по декілька блоків питань. Це питальник для осіб, що мали прямий зв'язок із партією, були її членами, працювали на партійних посадах. Питальник складався з урахуванням специфіки партійної роботи. Розпочинався він із загального запитання: «Представтесь, будь-ласка, для інтерв'ю. Що Ви можете розповісти про свою партійну діяльність?» Отриманий за цією програмою матеріал переважно зводився до оповіді про партійну кар'єру певної особи, її щоденні будні, втрати та переживання, успіхи та досягнення, а часто навіть спроби протистояння системі, прагнення до змін.

Мемуарні та публіцистичні твори як окремий вид наративних джерел представлені широким спектром жанрових підвидів – спогадами, автобіографіями, хронікальними записами подій з коментарями, інтерв'ю тощо. Відповідно до специфіки роботи використані спогади, щоденники та листування можна поділити на групи: 1) Наративи, створені самими представниками номенклатурної еліти УРСР (Л. Брежнєвим, М. Горбачовим, В. Гаманом, Н. Зеньковичем. Я. Погребняком, П. Шелестом, О. Ляшком, О. Сергієнком, М. Косенком та ін.) [9–12; 17; 35; 38; 42; 44; 48; 56]; 2) Оповіді оточення партійних керівників УРСР або ж їх друзів, знайомих, родичів [3; 6; 32; 41; 53].

Наступну групу опублікованих джерел становлять періодичні видання. У ході дослідження було опрацьовано випуски офіційних друкованих органів ЦК КПУ, Верховної Ради («Правда України», «Радянська Україна», «Комуніст», «Партійна жизнь», «Труд»), а також газети: «Радянська Україна», «Правда», «Літературная газета», «Огонек» тощо.

Зміна функцій державного управління у Брежнєвський період призвела до ускладнення ієрархії партійних посад, реорганізації посадових обов'язків у бік їх розширення чи звуження, врешті до збільшення кількості працівників партапарату та державних службовців. Цей період характеризувався, з одного боку, формальною роботою з

кадрами державного управління, а з іншого – тим, що кадри державної служби сформували певну закриту «касту», до якої було важко пробитися навіть талановитому управлінцю.

Одним із основних напрямів діяльності партії була кадрова політика, яка залишалася прерогативою перших осіб – Генеральних Секретарів ЦК. Водночас психологія партійної роботи будувалася за принципом повного контролю над усіма представниками партійних структур, тому в досліджуваній період поширеним став вислів: «Хто вміло підбирає кадри, той і командує парадом!» [8, с. 78]. Аксиомою партійної роботи стало гасло: «кадри вирішують все». У таємній інструкції Секретаріату ЦК КПУ передбачалася чітка послідовність дій під час кадрових змін на ключових посадах у державі [2, с. 53]. Так Куцин П. П. згадує про свою роботу в партійних органах: «керівники, яким ти підпорядковуєшся, були виховані на ленінських нормах, то вони шукали таких “учнів”, щоб безумовно виконували всі накази, а самі ж навантажували нас щоденною паперовою роботою, і ще то завжди були незадоволені результатом...» [22].

Формування ідеології партійного виховання належало до основних проблемних моментів у діяльності партії, тому партійне керівництво звертало на це питання значну увагу. Задля побудови єдиної лінії добору й використання кадрів вище партійне керівництво сформувало певні правила і вимоги для членів і кандидатів у члени партії. Поряд із цими правилами формувалася чітка ідеологічна лінія, спрямована на «виховання» партійців за певними приписами, у рамках суворої дисципліни та контролю. Проте на практиці їх порушували, виправдовуючись нібито «вдосконаленням» чи незначним корегуванням, яке нікому не завдасть шкоди. Це свідчить про те, що партійна еліта пристосовувалася до реалій, часто нехтуючи тими базовими настановами, які визнавала при вступі на посаду.

Для того, щоб закріпити норми поведінки партійного працівника та утвердити їх у суспільстві радянське керівництво видало низку програмних документів (статуту, постанови і т. ін.), проте найголовнішим з них став «Моральний кодекс будівника комунізму».

Кодекс проголошував такі основні принципи: вірність справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини; сумлінна праця на благо суспільства («хто не працює, той не їсть»); турбота кожного про збереження і примноження суспільного надбання; гуманне ставлення і взаємоповага між людьми («людина людині друг, товариш і брат»); моральна чистота, простота і скромність; непримиренність до несправедливості, дармоїдства, кар'єризму; інтернаціоналізм, нетерпимість до ворогів комунізму.

У Кодексі, на перший погляд, містяться вічні загальнолюдські цінності. Однак там немає головного – людини з її нагальними потребами і пошуками життєвих орієнтирів. Моральні ідеали Кодексу не витримували теоретичної критики та не спрацьовували на практиці. Адже, незважаючи на твердження про високий гуманізм комуністичної моралі, навіть на теоретичному рівні ця мораль зумовлювала національну роз'єднаність, призводила до підпорядкування свідомості, заперечувала свободу волі особистості. Ідеали «будівника комунізму» спричиняли подвійну мораль, а спроби протидіяти цьому наражалися на переслідування владою. Головним засобом «будівництва комунізму» стало «моральне закріпачення» суспільства. Відтак формувалась особа, що не мала духовного наповнення, не сприймала та не розуміла гасел «будівництва комунізму». Навіть партійні працівники

не змогли керуватися ідеологією Кодексу й були змушені шукати шляхи пристосування до своєї «моральної ілюзії».

Ось так номенклатурники згадують про свою роботу: «партійна робота спонукала до чіткої дисципліни, організованості, мудрості та ввічливості, а разом з тим до прискіпливого ставлення до найпростішого завдання. Часто ти працюєш і ніби все виконуєш, і все то правильно, проте керівники завжди на щось звертають увагу [...] то не відповідає статуту, а те неписаним, проте усталеним нормам, і в результаті ти вже сам не бачиш користі з своєї роботи, то хіба будеш з кимось сперечатись?!» [24].

Людина, часто опиняючись у таких складних обставинах, «втрачала орієнтування», губилась у вирі партійної роботи, втрачала своє «Я», повністю підтримуючи ідейну лінію партії. Однак часто траплялось і, навпаки, неможливість змиритись з нормами та ідеями, що були далекими, а часто навіть і незрозумілими, заставляли людину повністю віддаватись партійній роботі з метою щось змінити, проте тут людина втрачала орієнтир приватного простору і забувала про родину та свої обов'язки батька, чоловіка.

Пристосування ідейних норм до життєвих реалій зачепило фактично кожного члена партії, кожен партійний діяч, навіть найнижчого рівня, мусив чимось жертвувати заради влади, яку отримував. З цього приводу О. І. Сергієнко згадував: «влада була джерелом сили, ти знав і розумів, що можеш багато і багато від тебе залежить [...] це навіть було приємне відчуття, влада, проте, заглиблюючись у ту систему [роботу партії], ти часто губишся, ідучи вперед, ти повертаєшся назад і свідомо розумієш свої помилки, проте вгодити всім неможливо, однак все закінчується, вичерпується і влада, тоді ти стаєш залежним від іншого молодого партійного працівника, він фактично вирішує твою долю, хоча досвіду то більше в тебе» [26].

Відтак розуміємо, що зіставлення і з'єднання людини з навколишнім простором, в якому вона народилася, живе і працює, істотно впливає на формування подальших світоглядних цінностей, норм і правил поведінки особистості. Дослідження такого зв'язку на прикладі партійних діячів епохи «застою» в УРСР дозволяє зрозуміти, як відчувала себе людина на високій управлінській посаді, яким чином поєднувала ідеї побудови «комуністичного раю» з тим, що відбувалося на практиці, як конструювала власну ієрархію життєвих і світоглядних цінностей. Важливо також зрозуміти дилеми, що виникали перед партійними працівниками: змиритися, збунтуватися, шукати шляхи поєднання своїх ідей і норм партії, сліпо підкорятися партійній системі, спробувати співпрацювати з нею, використовуючи всі можливості для її поступових змін, досягти кар'єрних висот. Таким чином, повсякденне життя партійного службовця фактично складалася з двох протилежностей, відзначалося боротьбою двох «я» – «офісного» партійного працівника і звичайної людини, що прагне до щоденних радощів життя.

«Партійна робота – це завжди випробування, протистояння [...] кожного дня ти стикаєшся з правом вибору: зробити так чи інакше, оступитись, схилити щоб «вижити», чи іти проти усталених норм, зіткнутись на одинці з системою [...], а, може, простіше розгубити всі норми та ідеї, що в собі виховував з дитинства?!» [27].

Часто, обіймаючи партійну посаду, номенклатурник щиро вірив, що саме йому вдасться запровадити нові правила, змінити норми, виправити недоліки, змінити саме ставлення партійних службовців до системи, а, можливо, і змінити саму систему. Проте вони не розуміли, що саме система не дасть

цього зробити, бо норми та правила системи побудовані на відчутті влади та ейфорії, що виникає в результаті користування владою. «Вона затягує, раз помиляєшся потім другий, третій, і ти звикаєш до того [...] спершу ти обманюєш «задля доброго діла», однак потім це стає звичкою, і ти розумієш, що простіше зробити чи сказати щось неправильно, не завдавати собі лишнього клопоту, а кому потрібна та правда, кому від того легше, ти ж і неправдою нікому не нашкодиш, а правда може негативно вплинути на власну оцінку?» [24].

Спробуємо простежити взаємодію ідейних та моральних норм «будівника комунізму» з життєвими реаліями на прикладі відбору кандидатів у члени партії та майбутніх партійних працівників. Партійні організації, що проводили добір кадрів, ставилися до цієї роботи досить серйозно, так би мовити, обираючи «кращих із кращих». Ось як партійні кадри згадують про такі відбори: «однією з умов вступу в партію був певний рівень довіри до кандидата. Здійснювалася перевірка попередньої біографії та ідейної підготовки. Необхідною умовою була перевірка членів родини на «недостойних». Хоча це було найлегшою частиною, проте страх, що щось «недогледіли чи опустили», залишався надовго [...] ти розумів, що не догодивши комусь, ти можеш потрапити під нову пильну перевірку керівництва» [26].

Задля членства в партії потрібно було отримати рекомендації від двох її членів, що мали не менше 5–8 років партійного стажу [23]. Якщо такі рекомендації було отримано, проводилася повторна перевірка освітнього рівня, попередньої кар'єри, досвіду роботи на попередніх посадах, дисциплінованості, вміння обґрунтувати суть політики партії, а також поєднувати політичне та громадсько-організаційне керівництво [5, с. 10]. Отже, у члени партій повинні були потрапляти особистості досить досвідчені та розумово зрілі, котрі вже мали глибокі знання, а під партійним керівництвом змогли б розкрити свої творчі здібності, розв'язувати складні проблеми і виконувати партійні завдання.

Ще однією умовою вступу в партію було «стажування», яке на практиці зводилося до річної роботи з партійним працівником або в парторганізації для переймання досвіду партійної роботи [19; 20; 23]. З метою формування ділових і політичних якостей молодих членів партійні організації практикували використання певної системи роботи з ними. В її основі лежало намагання добитися того, щоб кандидат чітко розумів і виконував свої обов'язки, навіть був прикладом для інших [31, с. 81; 33, с. 31; 50, с. 56].

Ще одна особливість у роботі з молоддю полягала у фактичному її «залякуванні»: секретар парторганізації створював спеціальну книжку на кожного майбутнього члена партії, куди вносив замітки про формування політичної культури, виконання громадських доручень, навчання і самовдосконалення, самовиховання, а саме на підставі цих записів часто робили висновок про цінність особи для партії [46, с. 6].

Таким чином, ідейна система, у рамках якої мали формуватися та діяти партійні працівники, передбачала сувору регламентацію не лише суспільних, світоглядних, а й моральних норм. Відтак на практиці в суспільстві формувалася подвійна мораль: партійні працівники не вірили в будівництво комуністичного раю та суспільства «загальної справедливості», натомість знали й розуміли, на які компроміси з власною совістю доводиться йти для успішного просування шляхами партійної кар'єри.

Офіційний простір радянського чиновника складався передусім з однакових робочих сірих буднів. Хоча вони і виглядали банально, проте були дуже важливі для номенклатурника, що звук дуже рано приходити на роботу, сидіти за столом, складати проекти рішень, які згодом ставали законами, вирішувати чужі долі, видавати накази, які виконувалися. Партійний працівник бачив себе вірним «служителем народу», будував плани на майбутнє, шукав способи реалізації своїх ідей. Відтак партійними працівниками часто ставали особи, які прагнули влади. У свідомості багатьох номенклатурників саме влада і вплив розглядалися як найбільш важливі життєві цінності, тим, заради чого можна було через щось переступити, можна і від чогось відмовитися.

Правила поведінки партійних працівників закріплювалися на рівні компартійних інститутів і пов'язувалися зі спільною вигодою, тобто робота партійного працівника мала бути вигідною не лише йому, але і його керівникам. Дотримуючись «апаратної гри», партпрацівник мусив виконувати вказівки згори, а робити при цьому все правильно було фактично неможливо, бо такою була сама система [51]. Перевагу надавали, наприклад, колишнім комсомольським працівникам, які пройшли ази партійної школи та засвоїли всі писані та неписані правила поведінки, легше пристосовувалися до партійного життя. Людині, яка теж прагнула чогось досягти, однак не мала необхідних зв'язків, шлях «наверх» часто був закритим [21].

Часто повсякденна робота партійного функціонера зводилася до щоденного оглядання назад і тривоги, що хтось напише на тебе скаргу, партійна організація розглядатиме на зборах твою справу, або (а це найганебніше та найстрашніше) ти втратиш партійний квиток. Матеріали ДАЛО містять чимало справ, у яких описуються саме такі випадки*. Найчастіші скарги від підлеглих робітників надходили у зв'язку із перевищенням партійними керівниками своїх повноважень. Такі зловживання здійснювали директори шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів, дитбудинків, шкіл-інтернатів та навіть секретарів партійних організацій. Для прикладу, директор однієї з шкіл Самбірського райкому Гвоздецький П. І. пропуская викладання уроків; у пошуках матеріалів для будівництва свого будинку учнів 5–8 класів забирає до себе з уроків біології, історії, ручної праці на будівництво будинку. Після розгляду скарги на нього, його перевели на іншу посаду – голова колгоспу, а місце директора посіла його дружина – Гвоздецька Е. Ф., яка тим учителям, яких підозрювала у доносах, не дозволила викладати жодного уроку зі спеціальності, а також відмовляла у написанні педагогічної характеристики, стала цікавитись особистими біографіями вчителів-комуністів і подавала про них неправдиву інформацію до райкому. Тоді ж з'ясувалось, що деякі вчителі не повідомили, вступаючи до рядів комуністів, як і коли їхні батьки потрапили за кордон, або як і за що були засуджені; відтак розпочалися тривалі перевірки всього педагогічного колективу [14, арк. 1–7]. Часто матеріали скарг навіть дивують: у одній із скарг директора школи інтернату № 8 Глушенка В. А. звинувачували у хамстві, приниженні дітей та викладачів, порушенні прав людини, фінансових махінаціях, привласненні державних грошей, систематичному пияцтві та побитті дітей, але після всіх розглядів його просто перевели в іншу школу-інтернат [14, арк. 18–27].

* Для прикладу: в описах за 1970 р. ми зустрічаємо аж 16 справ, що стосувались зловживань у різних відділах, аж до райкому та міськкому партії [13].

Розуміємо, що компартійна система була цілісним явищем, відтак партійні працівники нижчого рівня завжди мусили мати «патронів», що знаходились на вищих щаблях влади і допомагали своїм підлеглим у разі необхідності. Часто дії партійних керівників важко пояснити очевидними мотивами. Однак є багато фактів, коли партійні працівники, що скомпрометували себе, не залишали лав партії, а лише переміщувалися на керівні посади нижчого рівня. Також часто приховувалися справжні мотиви звільнення партійних працівників, а вказувалося, що вони звільнялись у «зв'язку із переміщенням на іншу роботу» або «згідно з поданою заявою» [15]. Вищі керівники зобов'язувалися самі покарати підлеглих за «неправильні дії», але фактично знімали з них відповідальність. Це доводить факт їх зацікавлення у збереженні на посадах «своїх» людей, що одночасно гарантувало їм власне становище [15, арк. 23]. Переходячи на іншу посаду, партійний керівник намагався забрати із собою «своїх», адже на новому місці йому особливо була необхідна підтримка. Відтак реалізувати себе в партійній кар'єрі могли насамперед такі особи, які не лише засвоїли «апаратні правила», а й навчилися застосовувати їх на практиці та навіть знаходили в них певні позитиви.

Робота в партійних органах ставала випробуванням на лояльність до режиму. Певні перевірки умовної суворості регулярно повинні були давати відповідь на питання, чи відповідає партійний працівник певним вимогам. Тому для того, щоб залишатися в рамках системи, потрібно було добре вивчити «правила гри», переконати інших у правильності свого ідейного спрямування та ефективності роботи. Пристосування до керівництва нерідко зводилося до простого правила «нове керівництво – нові ідеї». Не останню роль відіграло дотримання деяких неписаних правил, наприклад «не висуватися», «я начальник – ти дурень, ти начальник – я дурень». Про свою роботу в партійних органах номенклатурники згадують: «часто важко навіть зрозуміти що насправді від тебе вимагають. Під час роботи в партії ти розумієш, що навіть чітко виконання всіх статутних норм не гарантує успіху. Ти також повинен розуміти кожен жест твого керівника, навіть його незрозумілі, риторичні, а то і дивні завдання» [25].

Повсякденне життя партійного керівника вимагало значної самовіддачі і, в першу чергу, тривалого перебування на роботі. Часто на сім'ю і найближче оточення залишалось зовсім небагато часу. Таке становище певною мірою компенсувала система пільг і привілеїв, що передбачала підвищення зарплати, введення різноманітних пільг і заохочень номенклатурним працівникам. Пояснювалося це тим, що в іншому випадку кваліфіковані та енергійні люди не мали б жодних стимулів, щоб працювати в партійному апараті. Таким чином, нерідко люди намагалися отримати номенклатурні посади просто заради безбідного життя своєї родини. З цього приводу І. Г. Петровський згадує: «ти повертаєшся з роботи додому, а вона [робота] біжить за тобою, бо то ще треба звіт переглянути, так твій робочий день триває до другої чи третьої години ночі, а о шостій знову на роботу. Про яке виховання дітей можна говорити?! Часто ти повертаєшся так пізно, а ідеш так рано, що задумуєшся, чи варте воно того... Недарма говорили, що добрий працівник живе не лише роботою, а й на роботі» [28].

Більшості партпрацівників не були чужими «радість» життя: незначний службовий роман, хобі (в партійних колах спочатку це був футбол і хокей, пізніше рибальство і полювання). Чинивник намагався обставити квартиру новими

фінськими меблями, замовити через книжкову експедицію ЦК дефіцитну книгу і т. д. Відомо, що чиновники віддавали перевагу дорогими коням і вишуканій їжі. Однак, за матеріалами проведених інтерв'ю, можемо стверджувати, що такі бажання були досить урівноваженими, і, в основному, партробітники не вимагали «занадто багато».

Поєднання офіційного і приватного простору життя партійного працівника виливалося в площину внутрішніх переживань, осмислення того, що він робив, і як з цим миритися. Зі сміливою відвертістю написала «Літературна газета» ще в 1986 році: «Номенклатурні одиниці, для яких цей їхній статус єдино важливий, а все інше – борги, любов, дружба, вірність, родина – має значення лише з точки зору корисності. Власного «я» немає, вони давно відмовилися від нього. Відмовилися від своїх звичок, від своїх переконань (якщо вони коли-небудь були), від свого голосу».

Формування внутрішнього простору партійного чиновництва досить часто виходило з ряду суб'єктивних обставин: просування по партійній кар'єрі стрімко вгору, або, навпаки, бажання утвердитися на посаді, заслужити авторитет, зіткнутися з опором системи. Часто партійним працівникам доводилося приховувати деякі істини або недоговорювати, зокрема, коли справа стосувалася релігійної приналежності будь-кого з членів сім'ї. Істотний вплив на формування внутрішнього простору мала і література провідних класиків марксизму і лєнізму, яку були зобов'язані вивчати партпрацівники. Часто партійний функціонер губився в системі, розривався між внутрішніми переживаннями, якими не можна було поділитися, не знаючи, хто «друг», а хто «ворог». Разом з тим, на перший план у роботі партпрацівників виходив страх, опасіння втратити партійний квиток, бути пониженим на посаді, або навіть опинитися «поза системою».

На практиці формувалася подвійна мораль: партійні працівники не вірили в будівництво «комуністичного раю», а знали і розуміли, на які компроміси з власною совістю доводиться йти для успішного просування шляхами партійної кар'єри. Фактично «актори – партпрацівники» нехтували ідейними вимогами і приймали існуючі правила, а одночасно ще й їх удосконалювали. Це викликало апатію значної частини суспільства і, своєю чергою, сприяло формуванню замкненої суспільної групи партійної еліти, яка сиділа в просторах кабінетів, зосереджувалася на власній кар'єрі і «апаратній грі», абсолютно забуваючи при цьому про обов'язки перед суспільством.

1. *Бажан О. П.* Шелест: вигнання з політичного Олімпу // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 36. – С. 327–340.
2. *Бойко О. Д.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – Київ: ІПіЕНД, 2002.
3. В масштабе эпохи. Современники об А. П. Ляшко. – Киев: «Ірідіум», 2003.
4. *Васильев В.* Перші секретарі обкомів УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – С. 318–331.
5. *Васильчишин Э. Н.* Вступая в ряды КПСС. – Киев, 1986.
6. Вісімдесят весен А. Вовка. Спогади сучасників. – Львів: Ліга Прес, 2006.
7. *Восленский М. С.* Номенклатура: Господствующий класс Советского союза. – Москва, 1991.
8. *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К.: Довіра, 1993.
9. *Гаман В. В.* В коридорах ЦК. Дещо із записників 1968–1972 та пізніших доповнень. – Київ, 1997.
10. *Горбачев М.* Жизнь и реформы: В 2-х кн. – Москва: Новости, 1995.
11. *Горбачев М.* Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиним. – Москва: Международные отношения, 2005.
12. *Горбачев М.* Размышления о прошлом и будущем. – Москва: Терра, 1998.
13. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. 3, оп. 16, спр. 147–162.

14. ДАЛО. – Ф. 3, оп. 19, спр. 174. 15. ДАЛО. – Ф. 3, оп. 19, спр. 18, арк. 23–33 (Доповідь Куцєвола В. С. на III пленумі Львівського обкому КПУ 1971 р.). 16. ДАЛО. – Ф. 3, оп. 46, спр. 131, арк. 23 (Листи обкомів та міськкомів партії Львівської обласної партійної організації у газети та журнали). 17. *Зенькович Н. А.* Была такая страна... Очень личная книга. – Москва, 2000. 18. История УРСР: В 8 т.; 10 кн. – Киев, 1985. – Кн. 10. 19. Інтерв'ю з Андрухів М. Г. 1947 р. н., записане у с. Підгірці, Бродівського району, Львівської області 09.02.2011 р. 20. Інтерв'ю з Галюк Т. П. 1938 р. н., записане у м. Львові 22.02.2012 р. 21. Інтерв'ю з Куцин М. П., 1954 р. н., записане у с. Реклинець, Сокальського р-ну, Львівської обл. 29.01.2011 р. 22. Інтерв'ю з Куциним П. П., 1927 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну, Львівської обл., 21.02.2012 р. 23. Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1938 р. н., записане у м. Львові 27.03.2012 р. 24. Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю., 1948 р. н., записане у м. Львові 27.03.2012 р. 25. Інтерв'ю з Петровським І. Г., 1942 р. н., записане у м. Рава-Руська, Жовківського р-ну, Львівської обл., 23.02.2012 р. 26. Інтерв'ю з Сергієнком О. І., 1929 р. н., записане у м. Львові 28.03.2012 р. 27. Інтерв'ю з Супрун В. М., 1927 р. н., записане у м. Івано-Франківськ 12.10.2011 р. 28. Інтерв'ю з Чуйка В. І., 1939 р. н., записане у м. Червоноград, Сокальського р-ну, Львівської обл., 09.10.2011 р. 29. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.); Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. 30. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: У 6 т. – Т. 6, кн. 2. – Київ, 1992. 31. *Карабанов М. М.* Политическое ядро трудовых коллективов. – Киев: Выща шк., 1990. 32. *Карпінська П. О.* Син землі Прикарпатської. Спогади про Юліана Карпінського / За заг. ред. О. Католи. – Львів: ЛОГОС, 2006. 33. *Ковалев Ю.* Растановка кадров: опирається на трудовые коллективы // Партийная жизнь. – 1987. – № 3. – С. 31. 34. Комсомол України: Сторінки історії. Події. Портрети / Ю. Н. Єльченко (голов. ред.). – Київ: «Ін Юре», 2004. 35. *Косенко М. В.* Мої сімдесяті обжинки. – Львів: ЛОГОС, 2008. 36. *Кульчицький С. В.* Партийно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3–14. 37. *Лаас Н.* Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англomовній історіографії др. пол. XX – поч. XXI ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – С. 104–116. 38. Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях. – Ростов на Дону, 1998. 39. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – Київ, 1994. 40. *Лоцицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – Київ, 2005. 41. Людина слова і діла. Спогади про М. Кирея. – Львів, 2006. 42. *Ляшко А. П.* Груз пам'яті: Трилогія: Воспоминания. – К., 1997. – Кн. 2. 43. *Мохов В. П.* Еволюція регіональної політичної еліти Росії. 1950–1990. – Пермь: ПГТУ, 1998. 44. *Погребняк Я.* Не предам забвению... 3-е изд; испр. и доп. – Киев: Арт Экономии, 2011. 45. Політична історія України XX ст.: У 6 т. / За заг. ред. І. Ф. Кураса, Ю. І. Шаповала, В. І. Кучера та ін. – Київ, 2003. – Т. 6. 46. Правда Украины. – 1987. – 14 декабря. 47. Про минуле – заради майбутнього / Під ред. І. Ф. Кураса; упор. Ю. І. Шаповал. – Київ: Вид. при Київському державному університеті, 1989. 48. *Сергієнко О. І.* Сповідуюсь життям своїм. – Львів: ЛОГОС, 2009. 49. Советская интеллигенция. – Москва: Политиздат, 1987. 50. *Спирин А. А.* Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: (Из опыта работы партийных организаций Украины). – К.: Вища школа, 1988. 51. *Траверсе О.* Політичне лідерство як складова рушійних сил політичного розвитку // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип. – С. 128–136. 52. *Тронько П. Т.* В. В. Щербицький // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 109–117. 53. *Трянова Г.* Жизнь и созидание. Документальна повість / За ред. Б. Кушніра, Л. Кудрявської. – Ужгород: Карпати, 2009. 54. *Шаповал Ю. І.* В. В. Щербицький: Особа політики серед обставин часу // Український історичний журнал, 2003. – № 1. – С. 118–129. 55. *Шаповал Ю. І.* Петро Шелест у контексті політичної історії України XX ст. // Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – Київ, 2003. 56. *Шелест П.* «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – Київ, 2003.

IX. Українська еліта зарубіжжя

Олена Балера

Діяльність провідних українських громадських організацій Російської Федерації у 1991–2013 рр.

Статтю присвячено вивченню та аналізу процесу утворення і функціонування провідних українських громадських організацій Росії, що діяли на федеральному рівні упродовж 1991–2013 рр. І прагнули відігравати координуючу роль серед регіональних громад українців та надавати їм допомогу в реалізації їх національно-культурних потреб.

The article is devoted to the study and analysis of the process of foundation and functioning of leading Ukrainian public organizations worked in the federal level during 1991–2013 and aimed to be coordinators of regional communities of Ukrainians and to assist them in the realization of their national and cultural needs.

Діяльність впливових громадських організацій є невід'ємним елементом існування демократичного суспільства, особливо у багатонаціональних державах, де забезпечення національно-культурних потреб етнічних спільнот, що проживають на території країни, сприяє зміцненню суспільної стабільності. У Російській Федерації попри наявність значної правової бази, що декларує захист прав національних меншин, ще не розроблено дієвих механізмів надання державної допомоги національним спільнотам щодо збереження їх національної ідентичності та культурного розвитку. Основними проблемами українських громадських організацій Росії на сучасному етапі залишаються високий рівень асиміляції, недостатня організованість, відсутність єдності, що особливо посилилось після ліквідації російськими владними структурами впродовж 2010–2012 рр. двох провідних українських організацій – Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії». Подібна ситуація надзвичайно ускладнює можливості українських урядовців і громадських організацій стосовно налагодження контактів з представниками російських українців та надання їм допомоги, тому вивчення історії виникнення та діяльності центральних українських громадських організацій Росії є важливим та актуальним.

У процесі підготовки статті авторкою вивчено праці українських учених М. Закірова, Т. Крамарчук, Л. Мазуки, А. Попка, І. Якуц та інших науковців, які присвячені історії формування української діаспори окремих регіонів Росії і є важливими для розуміння особливостей діяльності місцевих українських громадських організацій у 1990-х – на поч. 2000-х рр. [9; 10; 12; 16; 30]. Цінний фактологічний матеріал щодо становища і розвитку регіональних українських громад Росії міститься також в наукових та науково-популярних статтях російських авторів М. Атаманчука, В. Бабенка, Л. Мельник, В. Павука, І. Снежкової та ін. [5; 8; 11; 16; 21]. Однак на сучасному етапі відсутні наукові праці, присвячені історії виникнення та діяльності провідних українських громадських організацій Росії, що прагнули або мають за мету виконувати роль центральних об'єднуючих структур.

Виходячи з цього, метою даної публікації є вивчення та аналіз процесу утворення та функціонування провідних громадських організацій, створених українцями Росії на федеральному рівні, які впродовж 1991–2013 рр. прагнули відігравати координуючу роль серед регіональних громад

та надавати їм допомогу щодо реалізації національно-культурних потреб.

З кінця 1980-х років розпочинається процес національно-культурного відродження української спільноти Росії і поступове створення її представниками національно-культурних товариств. У 1988 р. в Москві було створено перші організації російських українців – Товариство української культури «Славутич» та Український молодіжний клуб [20, с. 92]. Процес утворення українських об'єднань Росії мав позитивну динаміку, оскільки їх кількість поступово зростала з 28 у 1992 р. до 73 у 1995 р., 76 у 2002 р., 105 у 2005 р., 134 у 2010 р. і 156 на сучасному етапі [17, с. 1; 20, с. 98; 23, с. 24; 30, с. 380].

Наведені дані показують, що найбільша кількість українських організацій Росії виникла впродовж першої половини 1990-х років. Це зумовлено моральним піднесенням представників української спільноти Росії після проголошення незалежності України, що викликало прагнення національно-культурного відродження. 32 українських товариства, що виникли в цей період, мали офіційну реєстрацію відповідно до Федерального закону «Про громадські об'єднання» від 19 травня 1995 р., який теоретично надавав їм право громадсько-політичної діяльності та висування своїх представників у органи законодавчої влади [27], і набули прав юридичної особи, решта громадських об'єднань діяли незареєстрованими [12, с. 96; 30, с. 380]. Переважна більшість українських громадських організацій були неполітичними об'єднаннями, що мали культурологічну та економічну спрямованість. Важливою подією українського національного руху стало створення у жовтні 1993 р. на Першому Конгресі українців Росії загальноросійської організації Об'єднання українців Росії (ОУР), до якої увійшли представники 11 українських товариств, а згодом приєдналися ще 26 організацій. Керівництво ОУР на чолі з письменником і журналістом О. О. Руденком-Десняком прагнуло відігравати координуючу роль серед українських громад Росії, тому ставило собі за мету не лише культурну та освітню діяльність, але й співпрацю з органами державної влади Росії і України та взаємодію з регіональними українськими організаціями. Представники Об'єднання українців Росії виявили активну позицію, взявши участь у розробці Федерального закону Російської Федерації «Про національно-культурну автономію» та у роботі Громадської палати при президентові Російської Федерації. Визнанням авторитету О. Руденко-Десняка з

боку інших національних товариств стало його обрання у 1995 р. головою Конгресу національних громад Росії [8, с. 149–150; 11].

Закон «Про національно-культурну автономію» було ухвалено 17 червня 1996 р., а 21 березня 2002 р. внесено до нього низку доповнень. Згідно з цим законом Національно-культурна автономія визначається як форма національно-культурного самовиявлення, що являє собою суспільне об'єднання громадян Російської Федерації, які відносять себе до певних етнічних спільнот на основі вільної самоорганізації з метою самостійного вирішення питань щодо збереження самобутності, розвитку мови, освіти, національної культури. Документ декларує різнобічну державну допомогу національно-культурним автономіям стосовно видання книг, випуску періодичної преси, організації телерадіомовлення, створення засобів масової інформації національними мовами, а також щодо розробки, видання і придбання навчальних програм, підручників, методичних посібників та іншої літератури, необхідної представникам національних меншин для навчання рідною мовою. Однак закон не надавав можливості національно-культурним автономіям брати участь у політичному процесі та передбачав лише цільовий характер надання державної допомоги [26].

У результаті прийняття закону «Про національно-культурну автономію» у жовтні 1997 р. на Другому Конгресі українців Російської Федерації було створено Федеральну національно-культурну автономію (ФНКА) «Українці Росії», статут якої у березні 1998 р. затвердив з'їзд делегатів регіональних та місцевих українських національно-культурних автономій [5; 21]. Упродовж 1997–1998 рр. було зареєстровано регіональні національно-культурні автономії українців Республіки Карелія, Ханти-Мансійського автономного округу, Камчатської та Пензенської областей, Красноярського краю та міста Санкт-Петербурга [24].

Федеральну національно-культурну автономію «Українці Росії», до якої згодом увійшло 18 регіональних та місцевих національно-культурних автономій, очолював голова Об'єднання українців Росії О. Руденко-Десняк, тому до 2005 р. обидві організації тісно співпрацювали, лише формально залишаючись різними структурами [5].

Іншою важливою подією, яка відбулась на Другому конгресі українців Росії стало укладення та підписання Угоди про співробітництво між Державним комітетом України у справах національностей та міграції і Міністерством Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин від 24 жовтня 1997 р., для реалізації положень якої було створено робочі групи. Завдяки налагодженню співпраці Об'єднання українців Росії з представниками Державного комітету України у справах національностей та міграції наприкінці 1990-х – першій половині 2000-х років (до припинення діяльності комітету у 2006 р.) українським громадським організаціям Росії було надано допомогу, основними напрямками якої стали передплата газети «Урядовий кур'єр» для низки українських громад, забезпечення навчальною та українознавчою літературою українських товариств і навчальних центрів, фінансування видавничої діяльності, зокрема, видання енциклопедичного словника «Українці в Санкт-Петербурзі», друк газети «Батьківщина» (заснована Національно-культурною автономією українців Камчатки) та журналу «Український огляд» (заснований Об'єднанням українців Росії); виділення коштів для проведення науково-практичних конференцій, сприяння у наданні путівок до Міжнародного дитячого

центру «Артек» для дитячих фольклорних колективів тощо. Слід також відзначити, що Державний комітет України у справах національностей та міграції взяв участь в організації Третього Конгресу українців Росії (19–20 квітня 2002 р.) та виділив українським громадам 20 тис. гривень для його проведення [11].

Представники Об'єднання українців Росії та ФНКА «Українці Росії» неодноразово вели переговори з російськими урядовцями про ухвалення «Федеральної програми підтримки української культури і мови в Російській Федерації», в якій би містилися положення щодо створення організаційних структур для бюджетного фінансування різноманітних заходів з метою забезпечення національно-культурних потреб української спільноти Росії, однак такий документ не було затверджено [5], внаслідок чого допомога з боку російських владних структур національно-культурним автономіям українців та іншим українським товариствам культурологічного спрямування носила епізодичний характер і надходила переважно від місцевих державних адміністрацій. На федеральному рівні не було розроблено програм, які б містили конкретні механізми фінансової допомоги національним меншинам.

Розглядаючи діяльність двох центральних організацій російських українців, необхідно відзначити, що до 2005 р. Об'єднання українців Росії та ФНКА «Українці Росії» не мали серед свого вищого керівництва представників політичної та економічної еліти і при цьому не ставили собі конкретної мети щодо залучення впливових союзників – високопосадовців та потенційних лобістів з числа російських етнічних українців. Ситуація дещо змінилася лише у квітні 2005 р., коли головою Координаційної ради двох організацій було обрано бізнесмена, політика, члена Ради Федерації Федеральних Зборів Росії В. Думу, який був прибічником приєднання до українського громадського руху відомих людей Росії, зацікавлених у плідному розвитку українсько-російських економічних, наукових та культурних відносин [3]. Упродовж 2005–2006 рр. завдяки співробітництву керівництва ОУР та ФНКА «Українці Росії» з представниками Міністерства закордонних справ України та Посольства України в Російській Федерації вперше на системному рівні почала надходити допомога з України для проведення культурно-просвітницької та інформаційної роботи, однак у 2007 і 2009 р. кошти на реалізацію «Державної програми співробітництва із закордонними українцями на період до 2010 р.» українським урядом не виділялися [18; 25].

У цілому слід зауважити, що у другій половині 2000-х років керівникам Об'єднання українців Росії та ФНКА «Українці Росії» вдавалося періодично отримувати фінансову та організаційну допомогу від спонсорів, українських урядових установ та окремих російських державних організацій, що працювали у сфері культури, зокрема, від Дому народів Росії, Московського дому національностей, Всеросійського виставкового центру тощо. У цих умовах серед основних напрямів діяльності двох центральних організацій переважали проведення мистецьких фестивалів, фінансова підтримка українських колективів художньої самодіяльності, організація їх концертів та гастролей по містах Росії та України. Найбільш значними результатами такої діяльності стали проведення у 2006 р. IV Всеросійського фестивалю українських хорових колективів та вокальних ансамблів імені Олександра Кошиця, Фестивалю української пісні «Червона рута» в Воркуті, III Далекосхідного фестивалю української культури «Наша думка, наша пісня» у місті Фокіно, підтримка

діяльності семінару-лабораторії української традиційної культури у Лазаревському Центрі української культури та мистецтва міста Сочі тощо [18]. Однак труднощі в діяльності українських громадських організацій Росії полягали не тільки в організаційних проблемах і бракові належного фінансування для реалізації національно культурних потреб. Упродовж періоду свого існування Об'єднання українців Росії та ФНКА «Українці» Росії не виробили достатньо привабливої діаспорної ідеології російського українства, не сформулювали конкретних вимог до органів державної влади, їх вплив на суспільно-політичне життя країни був незначним. Великий потенціал російського українства в різних сферах духовного життя (мистецтві, науці, освіті, засобах масової інформації), органах державного управління та підприємницьких структурах залишився майже невикористаним, оскільки їм не вистачало належного статусу в суспільстві, а також надійного механізму державної допомоги українській діаспорі Росії [24].

У числі подій, які визначали становище українських громадських організацій Росії, слід назвати погіршення українсько-російських міждержавних відносин після 2004 р. Під час виборів президента України представники Об'єднання українців Росії та ФНКА «Українці Росії» публічно висловлювали протест проти спроб російського уряду підтримати провладного кандидата і пропагування гасла «Українці Росії за Януковича». Починаючи з середини 2000-х років і на сучасному етапі ставлення російської влади до усього комплексу питань, пов'язаних з національно-культурним розвитком українців Росії, відзначається значним рівнем політизації. Найбільш вагомими прикладами такої політики є спроби російського керівництва поставити на провідні посади в українських організаціях Росії лояльних до влади людей та здійснення цензури щодо культурницьких заходів, які не відповідають офіційній державній ідеології (зокрема, закриття у 2008 р. Українського освітнього центру при середній школі № 124 м. Москви, неодноразові знищення частини фонду Бібліотеки української літератури в Москві упродовж 2006–2007 рр. і 2010 р.) [19, с. 3–4; 30, с. 381].

Наприкінці 2000-х років центральні всеросійські організації українців почали відчувати тиск з боку російської влади, що призвело до призупинення їх діяльності, а згодом до судового переслідування та ліквідації (ФНКА «Українці Росії» ліквідовано 24 листопада 2010 р., Об'єднання українців Росії – 18 травня 2012 р.). 29 лютого 2012 р. для попередження створення провладної ФНКА «Українці Росії» у Москві відбулися установчі збори з метою створення Федеральної української національно-культурної автономії Росії, яка мала замінити ліквідовану 24 листопада 2010 р. організацію, однак новостворене об'єднання не мало шансів на офіційну реєстрацію, оскільки у березні 2012 р. було проголошено, а 9 квітня 2012 р. офіційно зареєстровано лояльну до російського уряду українську організацію – Федеральна національно-культурна автономія «Українці Росії» (до неї увійшло лише 5 українських громад) на чолі із заступником директора Центру україністики та белорусистики історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Б. А. Беспальком [4; 5; 29]. Цю організацію не було визнано переважною більшістю українських організацій Росії.

Невдовзі після ліквідації Об'єднання українців Росії 26 травня 2012 р. у процесі складних дискусій та при відсутності єдності між представниками українських громад було створено нову загальноросійську організацію

Український Конгрес Росії на чолі з головою українського громадсько-культурного товариства Якутії Л. Дяченко [22; 29]. 21 лютого 2013 р. керівництво Українського конгресу Росії подало до Міністерства юстиції Російської Федерації необхідні документи для державної реєстрації, однак отримало відмову у зв'язку з недополіками в оформленні документів. Після усунення виявлених недоліків та повторного звернення з проханням про реєстрацію 30 червня 2013 р. представники організації знову отримали відмову з причини виявлення нових порушень, про які раніше не говорилося [7; 29]. Внаслідок цих подій Український Конгрес Росії, який претендує на роль загальноросійської громадської організації, існує без державної реєстрації, що значно ускладнює його можливості представляти українців Росії при спілкуванні з міжнародними організаціями, створеними представниками української діаспори, та владними структурами України. Зокрема, в рамках реалізації плану заходів Міністерства закордонних справ України на 2012 р. з виконання бюджетної програми № 1401110 «Фінансова підтримка забезпечення міжнародного позитивного іміджу України за кордоном», було надано фінансову допомогу для створення інтернет-сайту Українського конгресу Росії як загальноросійської громадської організації, однак з причини відсутності офіційної реєстрації цієї організації було вирішено утриматись від передачі їй виділених коштів для створення та функціонування україномовного періодичного видання Російської Федерації [29, с. 5].

На початку 2010-х років активізувала свою роботу створена у 2004 р. і зареєстрована в Міністерстві юстиції Росії 15 серпня 2012 р. Регіональна громадська організація «Рада земляцтв України». У лютому 2012 р. Раду земляцтв України в Москві та правління цієї організації очолив М. Лях, який є головою Чернігівського земляцтва Москви, дійсним державним радником Російської Федерації першого класу, доктором політичних наук, членом Академії соціальних наук та Міжнародної академії інформатизації. Відповідно до статуту Рада земляцтв України є об'єднанням регіональних земляцтв, представників регіонів України, установ та організацій, юридичних осіб та окремих громадян, які незалежно від національності вважають себе вихідцями з України, а також громадян, які пов'язані з Україною трудовою діяльністю, родинними або територіальними відносинами [28, с. 1]. До складу Ради земляцтв України входить 21 регіональне земляцтво України та чотири громадські представництва державних обласних адміністрацій України – Представництво Автономної республіки Крим в Москві, Постійне представництво Харківської облдержадміністрації в Російській Федерації, Представництво Луганської області в Москві та Постійне представництво Одеської області в Москві. Найбільш активними і авторитетними організаціями у складі Ради земляцтв України є регіональна громадська організація «Земляцтво донбасівців», некомерційне партнерство «Московська асоціація «Лугань» (луганське земляцтво) та регіональна організація «Земляцтво вихідців з Хмельницької області» [29, с. 2].

Рада земляцтв України впродовж 2012 р. увійшла до двох впливових провладних організацій Росії – Московської координаційної ради регіональних земляцтв при уряді Москви та загальноросійської спілки громадських об'єднань «Народна більшість Росії», створеної при підтримці президента Росії В. Путіна та Державної Думи Російської Федерації, основними цілями якої є розвиток економічного,

культурного та гуманітарного співробітництва між Росією, Україною та Білоруссю [28, с. 2].

На сучасному етапі українські земляцтва Москви досить ефективно використовують свій потенціал, спрямований на поглиблення міжрегіональних зв'язків між Україною та Росією. Зокрема у вересні 2012 р. підписано Угоду про співпрацю між Чернігівською обласною державною адміністрацією, Чернігівською обласною радою та Радою земляцтв України в Москві і Чернігівським земляцтвом Москви з метою сприяння зміцнення українсько-російського економічного і культурного співробітництва. Керівництво Ради земляцтв планує підписання подібних угод з іншими областями України [28, с. 2].

З 30 січня по 1 лютого 2013 р. голова Ради земляцтв України М. Лях здійснив поїздку в Україну, де під час зустрічі з українськими урядовцями порушив питання, пов'язані з визначенням місця та ролі очолюваної ним організації у розвитку співробітництва між Україною та Росією, а також намагався залучитися підтримкою щодо створення Загальноросійської громадської організації «Спілка земляцтв України в Російській Федерації» [28, с. 2].

У цілому слід відзначити, що Рада земляцтв України в Москві має значний потенціал для перетворення в майбутньому у впливову загальноросійську організацію української діаспори, до якої можуть приєднуватись інші організації українців Росії, однак на відміну від Українського конгресу Росії, основні напрями її діяльності зосереджено на економічних і культурних питаннях, не пов'язаних з відродженням української мови та культури. Про це свідчать основні заходи, які організувала Рада земляцтв України спільно з регіональними земляцтвами України в Москві у 2012 р., зокрема проведення фестивалю «З чого починається Батьківщина», відзначення 200-річчя Вітчизняної війни 1812 р. та 70-річчя молодіжної підпільної організації «Молода гвардія» тощо [28, с. 2].

Водночас з Об'єднанням українців Росії та Федеральною національно-культурною автономією «Українці Росії», які до своєї ліквідації відігравали роль центральних структур українського громадського руху Росії, впродовж 1990-х – на початку 2010-х років було створено значну кількість регіональних громадських організацій та національно-культурних автономій. Найактивнішими серед них є Регіональне об'єднання «Українці Москви», Національно-культурне об'єднання українців «Криниця» (м. Пушкіно Московської області), Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану «Кобзар», Карельська республіканська громадська організація «Товариство української культури «Калина», Воркутинська громадська організація «Україна», Національно-культурна автономія українців Тюменської області «Єдина родина», Нижньокамська національно-культурна автономія «Українське товариство «Вербишенька», Національно-культурна автономія «Українська родина» міста Сургут, Архангельська регіональна національно-культурна автономія «Українці Росії», Громадська організація «Національно-культурна автономія українців Мурманської області» тощо. Основними напрямками діяльності цих організацій є спроби відкриття шкіл, факультативів, курсів та гуртків з викладанням української мови та українознавчих дисциплін, розвиток бібліотечної справи, проведення наукових конференцій з історії України, однак переважає організація національно-культурних свят і мистецьких фестивалів [15; 17, с. 1].

Таким чином, з кінця 1980-х років в Російській Федерації розпочинається процес створення українських громадських організацій, наслідком якого стало виникнення у 1990-х роках двох центральних організацій федерального рівня – Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії», які мали за мету координацію українського громадського руху в Росії, створення системи державного фінансування для задоволення національно-культурних потреб українців та налагодження плідного співробітництва з українськими державними установами та громадськими організаціями. Однак впродовж своєї діяльності (ОУР у 1993–2012 рр., ФНКА «Українці Росії» у 1997–2010 рр.) ці організації не зуміли стати впливовими, авторитетними і фінансово незалежними структурами, тому внаслідок погіршення українсько-російських відносин і посилення тиску на них з боку російських владних структур припинили своє існування. Основними причинами такої ситуації стали недостатня підтримка з боку України представників української діаспори Росії та значний рівень асиміляції російських українців, котрі не виявили достатньої активності у прагненні реалізації своїх національно-культурних потреб і не зуміли створити надійні організаційні структури для захисту своїх прав. На сучасному етапі в Росії існує дві організації української діаспори, які претендують на роль загальноросійських об'єднань – Український конгрес Росії та Рада земляцтв України. До Українського конгресу Росії входять українські товариства національно-культурної спрямованості, однак ця організація офіційно не зареєстрована, що обмежує її можливості стосовно отримання фінансової допомоги з боку українського уряду та спонсорів. Рада земляцтв України є впливовою авторитетною організацією, однак її основна мета полягає у встановленні економічних зв'язків з окремими областями України та налагодженню з ними культурного обміну, не пов'язаного з відродженням національно-культурних традицій українців Росії.

1. Атаманчук М. М. Украинская диаспора г. Алдан (Республика Саха (Якутия)) / М. М. Атаманчук // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 2008. – С. 262–266. 2. Бабенко В. Я. Українці в Башкирії / В. Я. Бабенко // Дивослово. – 1994. – № 3. – С. 53–54. 3. Бондаренко А. Використання громадських організацій для любощання російсько-українського економічного партнерства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/1347/29/>. 4. В Москве создали Украинский Конгресс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/details/180238/>. 5. В Росії з'явилася нова культурна автономія українців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost81735/>. 6. Вступна доповідь голови Ради Об'єднання українців Росії та Ради Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» В. М. Думи на спільному засіданні Рад у Москві 14 квітня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/1890/86/>. 7. Гіршов В. Українці Росії схожі на російський газ, завдяки якому РФ тисне на Україну. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrros.info/aktual/news_detail.php?ID=3980. 8. Євтух В. Б. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Б. Євтух, Трощинський В. П., Швачка О. В. – К.: Фенікс, 2003. – 228 с. 9. Закіров М. Б. Урало-Сибірський регіон Російської Федерації в умовах трансформації суспільства: участь українського населення: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Закіров Марат Борисович. – Луганськ, 2006. – 210 с. 10. Крамарчук Т. Д. Українська діаспора Республіки Башкортостан: історія формування та особливості існування в іншоетнічному середовищі: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук:

07.00.01 / Крамарчук Тетяна Дмитрівна. – Черкаси, 2000. – 205 с.
 11. Культурно-освітні права українців в Російській Федерації. Огляд Державного комітету України у справах національностей та міграції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/1027/33/>. 12. Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4(5). – С. 91–102. 13. Мельник Л. Діяльність громадських організацій Росії як фактор збереження національної ідентичності / Л. Мельник // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»: Збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 серпня 2013 р. (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 227–230. 14. Павук В. Українська діаспора Сибіру сьогодні і завтра. На прикладі Національно-культурної автономії українців Новосибірська / Л. Павук // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»: Збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 серпня 2013 р. (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 241–242. 15. Паняк С. Українська культура на теренах Російської Федерації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/6-informacija-analilyka/doslidzhennja/4462-doslidzhennia-ukrainska-kultura-na-terenakh-osiiskoi-federatsii.html>. 16. Попок А. А. Українські поселення на далекому Сході як історичний та етнокультурний феномен (кінець XIX–XX ст.): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 / Попок Андрій Андрійович. – К., 2002. – 214 с. 17. Порівняльна характеристика забезпечення прав українців в Росії та росіян в Україні. – Поточний архів Міністерства закордонних справ України за 2013 р. – К., 2013. – 6 с. 18. Постанова Ради Об'єднання українців Росії та Ради Федеральної національно-культурної автономії українців Росії «Про хід виконання рішень IV Конгресу Об'єднання українців Росії та III З'їзду Федеральної національно-культурної автономії українців Росії» від 14 квітня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zlagona.ru/article.php?id=415>. 19. Про стан освіти українською мовою в Російській Федерації. Повідомлення прес-служби Об'єднання українців Росії і Федеральної національно-культурної автономії

«Українці Росії» з приводу відповіді засобам масової інформації офіційного представника МЗС РФ А. Нестеренка. – Поточний архів Міністерства освіти і науки України за 2007 р. – К., 2007. – 4 с. 20. Романуха О. М. Розвиток українсько-російських відносин в сфері культури і науки (1991–2005 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Романуха Олександр Миколайович. – Донецьк, 2007. – 292 с. 21. Снежкова І. Діаспора українців у Росії / І. Снежкова / Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»: Збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 серпня 2013 р. (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 358–361. 22. Соловей І. Украинский Конгресс России: новая организация со старыми проблемами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/journalists/blog/soloveyihor/a66596>. 23. Українські організації Росії. Довідка з 2010 р. – Поточний архів Міністерства закордонних справ України за 2010 р. – К., 2010. – 24 с. 24. Українці в Росії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/content/view/509/29/>. 25. Українці для України: чи потрібна Україні забута діаспора? Матеріали прес-служби Рахункової палати України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16726435>. 26. Федеральный закон Российской Федерации «О национально-культурной автономии» от 17 июня 1996 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://femida.info/51/onka001.htm>. 27. Федеральный закон Российской Федерации «Об общественных объединениях» от 19 мая 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=115872;fld=134;dst=4294967295;from=45419-284>. 28. Щодо діяльності регіональної громадської організації «Рада земляцтва України» м. Москва. Інформаційна довідка. – Поточний архів Міністерства закордонних справ України за 2013 р. – К., 2013. – 3 с. 29. Щодо стану вирішення проблемних питань у задоволенні прав українців в РФ. Інформаційна довідка. – Поточний архів Міністерства закордонних справ України за 2013 р. – К., 2013. – 5 с. 30. Якуц І. Б. Політичні аспекти діяльності української діаспори Росії / І. Б. Якуц // Сучасна українська політика. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 22. – С. 379–386.

Тетяна Бойко

Психологічний напрямок націології у працях представників української еміграції

У статті висвітлюються психологічні концепції націотворення української наукової еліти в еміграції (В. Старосольський, О. Бочковський, В. Янів). Виділено, що такі суб'єктивні засади націотворення як національна свідомість, воля, ідейна спільність, самоусвідомлення української нації, попри складні суспільно-політичні умови, поширювалися завдяки вихованню з середовища народних мас нових молодих суспільно активних еліт, здатних забезпечити цивілізаційний поступ українства.

The article highlights the psychological concepts of nation-building by the Ukrainian scientific elite in exile (V. Starosolskyj, O. Bochkovskyj, V. Yaniv). The analysis shows that such subjective principles of nation-building – the national consciousness, will, ideological unity, self-consciousness of the Ukrainian nation despite the difficult socio-political conditions of its creation were spread through the medium of the masses of young socially active elites who could provide the civilization progress of Ukrainians.

Кожен історичний період розвитку України прикметний яскравими спалахами боротьби, відстоювання, стремління до досягнення свободи. Цей феномен виражався у різних аспектах життя нації – інтелектуального освоєння, ідейного оформлення, громадсько-політичного протесту чи індивідуального стремління. На різних рівнях ефективність та концентрованість виявів національної свободи залежала від загострення цінності власної національної сутності, яка в певний момент ставала видом індивідуального самовираження та колективної самоорганізації. Процес злиття національних почуттів кожного в єдину волю спільноти виявляє зрілість суспільства. Сучасні дослідження теми та

основних її представників включають як теоретичні аспекти – Г. Касьянов, О. Майборода, В. Лісовий, О. Проценко, М. Степико, М. Обушний, так і тематичні дослідження української еміграції – І. Каневська, Т. Гундорова, І. Гавть, Ю. Древницький. Необхідним стає визначення та практичне обґрунтування засад консолідації індивідуальних волей та прагнень, які творять спільне відчуття єдності, національної свідомості, сукупне політичне волевиявлення та визначення ролі та місця еліти у процесі націотворення.

Формування такого модерного утворення як нація породило чимало дискусій у наукових колах. Вони були зумовлені неспівпадінням між етатистськими засадами

міжнародної політики та претензіями бездержавних націй на власне існування. Модернізація стала викликом спроможності розвитку для багатьох спільнот та, водночас, можливістю розгортання різних форм національного відродження. Від організаційної та ідейної активності еліт залежав цивілізаційний поступ українства. Молода українська еліта, натхненна потребою політичного самовизначення, зосереджує увагу на одній із властивостей модерного світу – суб'єктивістських чинниках націєтворення. В один ряд із світовими дослідженнями (Е. Ренан, Е. Сміт) та в оформленні цілого спектру знань з націології ставлять імена українських науковців – В. Старосольського, О. Бочковського, В. Яніва. Їхня робота велася поза межами України, де вони впливали у контекст демократичних традицій та західноєвропейської думки. Однак, на відміну від західних вчених, вивчення проблем нації в українських історичних трансформаціях стало життєвою потребою спільноти, а наукові напрацювання виступили не лише узагальненням досвіду боротьби, але й ідеологічними засадами для її продовження.

Зосередження уваги саме на психологічних моментах єдності національної спільноти – «духу народу», «національній душі», самосвідомості, вольових началах у працях українських науковців не зводяться до сліпих стихійних сил, а включають раціональне осмислення проблеми, актуальне соціологічне осмислення суспільних та правових питань.

Завданням наукової еліти український вчений О. Бочковський («Вступ до націології») бачить розробку теоретичних питань нації. Він стає на позицію формування міжнародної політики на основі «демократичної націократії», в якій саме нації належить творити державу. Політичне життя має відходити від практики абсолютизму, асиміляції та централізму і враховувати важливість господарської взаємозалежності, культурної своєрідності народів. Щоправда, така модель організації людства стає реальною лише в рамках сучасного Євросоюзу, а в «націоцентричний» період після падіння Австро-Угорської та Російської імперій панував молодий, стихійний, подекуди ірраціональний націоналізм, ідеалом якого є власна держава. Тому науковець наголошує, що «народ – етногенетичний розчин, з якого може розвинутих нація», а «нація – масово усвідомлений та організований колектив», здатний до переходу від пасивної до активної націотворчості, від локальності до єдності, від вибіркового самоусвідомлення еліти до громадянської націоналізації всіх верств населення, коли національне, власне стає вартістю нації та її представників. При цьому, потреба самовизначення народу є справою національного самовизначення кожної людини, коли є поєднання раціональних та вольових начал, коли нація – це воля бути нацією. Таким чином, О. Бочковський розуміє націю як духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі.

Важливим у процесі становлення нації стає формування та залучення до самоорганізації різних верств соціальної структури суспільства. Проблемою для «поневоленних народів» стала відсутність родової еліти, що «винародовилася на користь держав пануючих націй». Традиційні устрої, духовну силу молодій культурній еліті на першому етапі відродження надало селянство. Однак, перехід зі стану національного аморфізму до розвиненого організму вимагав суспільної диференціації – появи власного робітництва, міщанства, дрібної буржуазії. Тому особливу роль О. Бочковський відвів молодій культурно-господарській еліті, здатній на організацію практики самопомоги. Саме

їхня громадсько-конструктивна праця забезпечила процес національного відродження. Найефективнішим шляхом усупільнення є витворення «громадської гушавини» через накопичення власного соціального ресурсу, що виявляється у гаслі «Народ – собі», тобто вироблення життєздатної самостійності народу в різних політичних умовах: створення спілок, преси, народних просвіт, організацій, які працювали над культурним і господарським розвитком свого регіону.

О. Бочковський заглиблюється в процеси, що розглядаються як механіка суспільного життя, приводячи до повсякденної концентрації людських взаємин – громадського середовища. Таким чином, відправним чинником новітнього суспільно-політичного націогенетичного розвитку, на думку вченого, стало усупільнення, що виявилось у появі діяльних громадських колективів, здатних на «повстання ширшої національної свідомості, цього громадського цементу, який об'єднує народ у націю» [1, 9].

Сам О. Бочковський уособлює особливий тип емігрантської еліти, яка сформувалась та діяла як національна з метою втілення ідеї права кожного народу на свою національну і державну самобутність, завдяки чому отримав назву – «трибун поневоленних народів».

До психологічних можна зарахувати і концепцію В. Старосольського, який виходить із того, що нація є «твором психології», а не «витвором раціонального думання», нею керує ірраціональна, стихійна воля, що не знає мети та обмежень, а знає тільки напрям. Разом з тим, вчений не відкидає взаємодоповнення нації в царині стихійної волі та демократії в царині свідомої волі. Воля виступає як здатність мобілізувати свої психічні та фізичні властивості на «опанування» держави через політичне самовизначення. Він аналізує постійний тісний зв'язок волі до державності та демократичні засади суспільного життя як специфіку української національної спільноти. Навіть після втрати національної ідентичності родовою елітою, український демос породжує з себе нову еліту – козацтво, яке пов'язує вирішення соціальних та національних питань з політичною незалежністю. Основним чинником невдач історії української боротьби В. Старосольський вважає соціальне відособлення еліти від потреб та інтересів народних мас, та пов'язує з цим втрату єдиної національної стихійної сили, здатної до національного волевиявлення, різновекторність інтересів [2, 6].

Уособленням еліти, яка на вимоги часу долучається до вирішення найгостріших проблем нації, є і сам Володимир Старосольський. Він бере активну участь у створенні громадсько-політичних організацій, боротьбі за запровадження українських кафедр, за відкриття українського університету у Львові, у формуванні українських військових частин «Січових стрільців», наочно підтверджуючи свій підхід до нації як суб'єктивного факту, як волі та змагання до створення власної державності. Захищаючи політичних підзахисних, В. Старосольський як юрист виходить із волюнтаристичної концепції нації, розуміючи її як «суспільство, основою якого є араціональна, стихійна воля», яка охоплює «конкретних, живих людей, нічого з них не полишаючи поза межами об'єднання». Саме тому участь представників нації у різноманітних політичних акціях полягає не у власних інтересах, а в інтересах свого народу. А, отже, саме умови поневолення українського народу і спричинили відповідну боротьбу.

У контексті етнопсихології проводить дослідження національного характеру та культурних орієнтирів В. Янів. Він оцінює вектори впливів Заходу та Сходу на Україну

в контексті формування національної ідентичності, подовжуючи традиції М. Костмарова, Д. Донцова, І. Лисяка-Рудницького. Загострення почуття співпричетності до Заходу відчувається кожного разу, коли відбувається наступ на українське і окреслюється загроза з іншого боку.

До західного способу організації соціокультурного життя України можна зарахувати: динамізм, індивідуалізм та вольові поривання. Активність та динамічність європейського світу породила відповідального за свою долю індивіда, який протиставляється деспотії, виборює власну свободу та оформляє її в правових рамках, враховуючи права кожної людини на власний шлях.

Аналізуючи український варіант окциденталізму, В. Янів не заперечує значення межового розташування України, східних ментальних впливів: загостреної чуттєвості, бажання спокою, що пояснює толерантність, пасивізм, який однак не скотився до байдужості загалом. Найдієвішою ознакою політичного життя спільноти виступає раціональне вольове начало. Парадоксом України став неконтрольований індивідуалізм: «В неволі ми опинилися тому, що надмірно любимо волю» [3, 139]. Цю психологічну схильність В. Янів пояснює бажанням самопіднесення, стиранням відмінностей між соціальними верствами, спротивом приниженню, що проявляється в національній гордості, однак призводить до

державного розпорошення, до атомізації життя, «небажання визнавати провідну роль одиниці, групи чи інституції».

Особливим у питаннях взаємовідносин мас та еліти, згідно з В. Янівим, стає формування залежності авторитету князя чи гетьмана лише через уособлення ними визначної ідеї. Особливу любов та повагу змогли здобути лише ті індивідуальності та інституції (братства, козацтво), які поставили себе на службу ідеї, здатної набувати сили закону. Специфічною функцією компенсування непередбачуваності провідникам в українській свідомості виступає авторитет еліти у формі посмертного культу (Шевченка, Петлюра, Коновальця) [4, 163].

Таким чином, виділено, що психологічна потреба творити націю, ідейна спільність, ціннісне самоусвідомлення української нації попри складні суспільно-політичні умови поширювалися завдяки витворенню з середовища народних мас нових молодих суспільно активних еліт, здатних забезпечити цивілізаційний поступ українства.

1. Бочковський О. І. Наука про націю та її життя / О. І. Бочковський. – Нью-Йорк, 1958. – 44 с.
2. Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії / В. Старосольський – Відень: Друкарня Мехітаристів, 1915. – 15 с.
3. Старосольський В. Й. Теорія нації / В. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – 157 с.
4. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен, 1993. – 225 с.

Сергій Денисюк

Ю. Шевельов про роль духовного проводу в процесах національно-культурного відродження України

Стаття присвячена розгляду однієї з важливих проблем багатогранної спадщини видатного українського вченого Ю. Шевельова – місця і ролі духовної еліти у національному житті українського народу. Наголошується, що важливою ознакою праць дослідника стало прагнення виявити як позитивні, так і негативні для українців наслідки діяльності національної еліти, зокрема, її причетність до вироблення і утвердження психологічного комплексу «малоросійства».

The article is devoted to the consideration of one the most important problem of in the diversified heritage of the outstanding Ukrainian scientist Yiriy Shevelov, namely to the place and role of spiritual elite in the national life of the Ukrainian people. It has been pointed that an important feature of researcher's works was his desire to identify positive and negative consequences for Ukrainians in the activity of their national elite, in particular its involvement to the development and strengthening of psychological complex of the «Little Russians» («Malorosijstvo»).

Слід зазначити, що поняття «еліта» та похідні від нього не належать до кола широковживаних у словнику Ю. Шевельова. Уважне ознайомлення з роботами вченого також засвідчує певну еволюцію у його ставленні до згаданого терміна. Зокрема, у своїй гострополемічній студії «Донцов ховає Донцова» (1948) дослідник піддає дошкульній і не завжди виваженій критиці трактування еліти у теорії ідеолога українського націоналізму і водночас називає саме поняття «несмачним і претензійним» [3, с. 788]. За Ю. Шевельовим, еліта у донцовському розумінні – це «або боги, або люди з натурою хижих птахів»; вона «з окремої глини зліплена, з окремими прикметами характеру». «Еліта в розумінні Донцова – не національна. Це якась загальнолюдська верства, найчастіше істоти нордійської раси, що нічого спільного з нашим ґрунтом не мають» [3, с. 787]. Ю. Шевельов доводив, що у своїй теорії еліти Д. Донцов прийшов до цілковитого заперечення усього українського, усього націоналістичного і ставив його погляди поряд з російським більшовизмом і німецьким нацизмом.

Такі і подібні оцінки з позицій сьогодення видаються не зовсім коректними і справедливими, про що свідчать, зокрема, праці сучасних науковців [6]. На думку Ю. Шевельова,

українська національна традиція завжди висувала ідеал єдності розчленованої нації, ідеал такої провідної верстви суспільства, що виростає з народу і тісно з ним пов'язана. «Гармонійна, цілісна людина – і лірична, і мужня, і мудра, і ніжна, і сувора, і добра – в гармонійному суспільстві – ось ідеал українського духовності. Спроба «конкістадоризувати» українську «еліту» і протиставити її народові – і практично неплідна, і справді цілком чужа історії й психології українця – чи то з грецької, чи з т. зв. «еліти» [3, с. 789].

Схожий комплекс проблем вчений порушив на схилі свого віку у написаній майже через п'ятдесят років статті «Трюїзми (в головному) і троє людей замучених» (1997). Побіжно торкнувшись проблеми української аристократії, він зауважує, що широко розповсюджене уявлення про безаристократичність українців є хибним і не відповідає історичним реаліям, оскільки заслугою української шляхти стало відродження державності у ході національно-визвольної революції 1648–1654 рр. Після поступового згасання і денационалізації української еліти у Російській імперії з XIX ст. починають «проростати пагони кандидатів на нову аристократію з тоді ще майже не торканого огрому сільської цілини. Побіч зажерливо примітивних пузирів,

калиток та інших «глитаїв, або ж павуків» прокладали собі відмінний шлях – Чикаленки, Терещенки, Симиренки, Алчевські і ще жменька... Ішлося про перше становлення зародків нової української аристократії...» [4, с. 405]. Результатом же соціальних катаклізмів ХХ ст. стала «втрата розшарування, еліти, аристократії, індивідуальності, клас» [4, с. 406]. Як бачимо, поняття «еліта» у цьому контексті вже позбавлено негативних конотацій, характерних для праць ученого кінця 40-х рр. ХХ ст.

Із занепадом української аристократії Ю. Шевельов пов'язував виникнення нового типу пристосуванця, позначеного комплексом внутрішнього рабства. Дослідник прагнув з'ясувати першопричини духовної провінційності, національної меншовартості українців, віднайти витoki того феномена, який увійшов в історію під назвою «малоросійство». У одній із своїх ранніх робіт «Меч, труби, люття» (1943) він звертається до періоду другої половини ХVІІ ст., що став яскравим контрастом до попередньої епохи з її граничним напруженням національних сил, результатом чого стало здобуття української держави. Саме у другій половині ХVІІ ст., коли постав феномен українського бароко, поряд з типом воїна-мужа, яскравим втіленням якого був І. Мазепа, постає тип «хахла», що став національним лихом і прокляттям. Ю. Шевельов здійснив спробу простежити генезу формування рабської психології у свідомості українців, розкрити проблему світоглядних деформацій на матеріалі життя та діяльності відомого церковно-релігійного діяча, вченого, письменника Лазаря Барановича.

На прикладі цієї постаті легко простежується історія зламання особистості, сила, хист і енергія якої звелись нанівець. Причиною світоглядного зламу Л. Барановича, на думку вченого, став не лише трагізм епохи Руїни з її безоглядною боротьбою і взаємознищенням, а й ті особисті якості, що дозволили йому назвати Л. Барановича героєм компромісу. Він не бачив у тогочасному українському суспільстві тієї сили, що була здатна відновити національну згоду. «Тільки стороння сила – здавалося Барановичеві – може внести лад у цю розбурхану стихію. Так зроджується в Барановича смертельна хвороба не одного нашого покоління, що зветься «зовнішня орієнтація». Повинен прийти хтось, сильний і могутній, і, простягнувши свою владну руку, заспокоїти розгнуждане криваве море. Вибір цього «когось» був наперед визначений тим, що Баранович своїм становищем – достойник православної церкви. Так починається сподівання на царя, орієнтація на Московщину» [3, с. 39]. Лазар Баранович для автора «Меч, труби, люття» став уособленням «згасаючого в українцях запалу до боротьби, до відстоювання власних позицій та скульптивованої надалі схильності до компромісів, що переросла нині в політичну пасивність і невизначеність, це узагальнений образ людини – борця другої половини ХVІІ ст., на заміну якій прийшов глухий до поняття національної свідомості наш земляк – українець» [2, с. 78–79].

Ю. Шевельов розрізняв поняття родового і духовного аристократизму. Прикладом останнього для нього був Тарас Шевченко. Великий український поет став єднальною ланкою між національним минулим з його невмирущими традиціями боротьби за самовизначення і новим етапом визвольного руху. «Шевченко творив, коли ще не згасли перекази про Козаччину й Гетьманщину, і він передав ці традиції Україні хліборобській» [3, с. 1101]. Про національну трагедію українців – зраду свого народу українською елітою, що стала дядьками «отечества чужого», ідеться у одній із останніх

поезій Т. Шевченка «Бували війни і військові сварі...» (листопад 1860 р.). І все ж, на думку Ю. Шевельова, твір пронизаний історичним оптимізмом, пов'язаним з вірою у відродження України не шляхом кривавої революції, а через триумф Правди і Справедливості.

Щодо походження Т. Шевченка та його впливу на характер творчості дослідник зазначив: «Шевченко вийшов з селянства, Шевченко ніколи не зрадив селянства, коли хочете, – мужицтва, але було б неймовірним спрощенням зводити його тільки до цього. В тім власне річ, що він став своїм і серед панства, і то не тільки інтелігенції й мистецької богемі, але й серед аристократії. Не випадковими були його стосунки, хоч би з Репніними й Толстими, а список таких імен можна б далеко продовжити. Трактувати Шевченка тільки як селянського генія означає неймовірно спрощувати картину, і то спрощувати в народницько-марксистському річищі, означає заплітати очі на те, що і творчо і біографічно Шевченко переріс і поламав класові переділи й став виразником нації як суми класів, як суперечливої, але й нерозривної співгри соціальних груп, ворожих і єдиних, живих і органічних у своїй єдності» [5, с. 40–41]. Відповідно омріяним ідеалом великого українського поета було суспільство рівних і вільних людей, суспільство-родина, побудоване на засадах християнської моралі.

Аристократ за походженням Пантелеймон Куліш тугу за аристократизмом втілював у власній творчості. «Аристократична концепція «Чорної рації – річ добре відома. Втілення її – гетьман Сомко – це ідеал лицарськості, мужності, чесності, вірності, патріотизму, в протилежність до репрезентанти черні Брюховецького. Історію Куліш бачив передусім як конфлікт анархії й порядку, а носієм порядку були кожного разу люди типу Сомка» [3, с. 205]. Ю. Шевельов доводив, що однією з позитивних і постійних констант життя і діяльності П. Куліша стало усвідомлення своєї місії як людини, що мусить сприяти виходу нації із занепаду на нові шляхи загальноцивілізаційного поступу. Головним знаряддям і засобом реалізації цієї місії стала праця у найрізноманітніших сферах. «Обсяг її, виконаної Кулішем, величезний. Проза, поезія, журналістика, історія, вся на джерелах побудована, широкосяжне листування. Але чого не доконали жандарми й тутьські міщани, те зробило безлюддя й байдужість, що їх так часто зустрічав Куліш в українському світі» [3, с. 218–219].

Свій каменярський обов'язок перед власною нацією без зайвого месіанства і з вражаючою результативністю виконував І. Франко, для якого не було сумніву у тому, що питання політичної самостійності українського народу вже стоїть на порядку денному політичного життя Європи. Дотримуючись погляду на націю як явище органічне, історично обумовлене, нерозривне і вище над усяку територіальну організацію, І. Франко працював задля витворення з етнічної маси українського народу суцільного культурного організму, здатного до самостійного політичного і культурного життя. У своєму вершинному творі – поемі «Мойсей», яку Ю. Шевельов назвав другим «Заповітом» української літератури, І. Франко однією з центральних проблем виніс стосунки між народом і провідником, роль проводу у загальнонаціональному поступі. Мойсей, за Ю. Шевельовим, втілює творче, активне начало, спрямоване у майбутнє. «Ні народ, ні його пророк... не знають, чи вони досягнуть своєї мети, а навіть коли досягнуть, що це справді означатиме. Але важить не це, а віра «в силу духа і в день воскресний твого повстання». Воно бо творить духові

вартості, робить людину людиною, націю нацією і дає зміст життю і сенс смерті» [3, с. 232].

Зусиллями кількох поколінь української інтелігенції упродовж XIX ст. було закладено тривкі підвалини для повноцінного розвитку національної культури. Свідченням цього став, на думку Ю. Шевельова, розвиток науки, яка увійшла у XX ст. з власними розвиненими школами – вирішальним чинником для існування науки загалом. «Варто згадати хоча б школу В. Антоновича – М. Грушевського в історії, Потебні в мовознавстві, Перетца в історії літератури, Мечникова в медицині... Таким чином з'явилися реальні підстави для створення вищої форми наукового поступу, якою є Академія наук» [4, с. 184]. Отже, український національний проект спирався на ґрунтовні теоретичні засади, але його утіленню завадила поразка національно-визвольної революції 1917–1921 рр. Ю. Шевельов не міг обійти болюче питання причин катастрофи державотворчих зусиль української нації. На думку вченого, ці трагічні події виявили великі хиби українського національного організму і його проводу. «Прекраснодушність замріяного члена провінційної просвіти не могла не виявити його банкрутства перед лицем нових подій світового масштабу і значення. Драглиста суміш хороброго війська з хоровими ансамблями, ліквідаторів національної неосвідомості з конкістадорами нової імперії, носіїв ідеалу провінційної автономії і автономної провінційності в межах великого руського океану з подвижниками острівної незалежності, якою сумішшю був український визвольний рух у ті великі роки, справді не могла довести українську справу до перемоги і навіть до чіткої й виразної кристалізації. Потрібне було виховання, гартування, розподіл, одмежування і розмежування. Потрібні буди навіть певні крайності, щоб убрати розгойдану стихію в береги, щоб надати їй кристалізаційної форми» [3, с. 802]. У подоланні цих негативів велику конструктивну роль відіграло таке визначне явище в суспільно-політичному і духовному житті, як «вісниківство». Воно категорично заперечило народницькі ідеали, які великою мірою визначили невдалий перебіг української національної революції 1917–1921 рр. У цьому Ю. Шевельов вбачав велику історичну заслугу «вісниківства», хоча загалом погляди Д. Донцова і його послідовників піддавав нищівній критиці. Але найбільшою заслугою і здобутком «вісниківства» вважав диференціацію і розмежування українського суспільства і особливо його інтелектуального прошарку. «Аморфності, розпливчатості українського суспільства з-перед 1917 р. вісниківство протиставило програму своєї ідеології; виразну, до безжальності чітку» [3, с. 805].

Схожу роль у кардинально відмінних суспільно-політичних умовах відіграло національно-культурне відродження 20-х рр. у радянській Україні, яке ми знаємо як «Розстріляне Відродження». Ю. Шевельов наголошує, що відносно короткий у хронологічному відношенні відтинок часу заслуговує називатися окремою ерою у розвитку української духовності. «То був період буйних сподівань і великих початків. То був період кіпіння і перших стадій кристалізації. Період формування заново українського духовного світу, коли тільки відокремлювалися небо і земля, суходіл і водоймища... Цим визначено весь майбутній розвиток. І наступна павза, і наступні часто спазми, болі, втрати не змінили й не змінять цієї основи» [3, с. 447], – дещо патетично заявляв критик у своїй роботі «Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка)».

Сам Ю. Шевельов доклав чимало зусиль задля поновлення серед своїх сучасників пам'яті про видатні постаті тих буремних років, вивільнення їхньої спадщини з-під тягаря тенденційних і несправедливих оцінок, однаково активно культивованих і у УРСР, і на еміграції. Прагнення по-новому, з об'єктивних наукових позицій розглянути складний період 20-х рр. XX ст., переоцінити усталені, але здебільшого викривлені уявлення про його чільних представників особливо яскраво виявились у поглядах дослідника на таку ключову постать національного відродження того часу, як Микола Хвильовий.

Ю. Шевельов називав М. Хвильового застрільником і організатором ренесансу 20-х рр., чільним представником покоління «запальнооких романтиків». «Бунт Хвильового був бунтом проти безобличності, яловості й безелітарності. В наші двадцять роки заснувалися гурти вибраних... і спалахнула війна з егалітаризмом і примітивізмом... Це була спроба прориву в інше і справжніше мистецтво. Тоді ж таки, 1929, в романі «Робітні сили» розгорнув паралельну систему селекції й плекання еліти Михайло Івченко» [3, с. 407]. Заслугою покоління 20-х рр. вчений вважав те, що вони наповнили новим змістом старе поняття України як образу світлого селянського раю, вільної громади, завітчаних хуторів. Нову Україну як суб'єкт історичного процесу, індустріальну і культурну потугу шукали і віднаходили М. Хвильовий, В. Підмогильний, М. Івченко, Ю. Антоненко-Давидович, Ю. Яновський. «Це було покоління приречених (і не тільки через політичні обставини). Але воно творило й горіло. Воно не боялося правди і не боялося страху. Його песимізм був творчий, а оптимізм трагічно-гіркий. Бо це було покоління справжніх людей, а людина – це космос, це все разом, і це також втілення Божого начала» [3, с. 381].

Виклики, перед якими опинилося покоління М. Хвильового, не втратили своєї актуальності і після здобуття Україною незалежності, і про це неодноразово говорив з тривоною у своїх останніх роботах Ю. Шевельов: «Я кликав (волення в пустелі): Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована. Тепер, після кількох зустрічей з живою Україною, я не бачу причин перекреслювати це гасло. Ми хворі на ті самі хвороби» [4, с. 407].

Отже, можемо стверджувати, що проблема місця і ролі еліти у національному житті є однією з провідних у багатогранній спадщині Юрія Шевельова. Учений покладав велику відповідальність за долю нації на її вищі прошарки, вказував не лише на позитивні, а й негативні для українства результати їхньої діяльності. Внаслідок несприятливих історичних умов особливе значення у національному відродженні відіграла не родова, а духовна еліта, про внесок якої йдеться у багатьох працях видатного українознавця XX ст.

1. Дзюба І. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог / І. Дзюба // Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 2. – С. 5–32. 2. Мариняк Р. Проблема притомності нації в літературній практиці Ю. Шевельова і в поезії Л. Костенко / Р. Мариняк // Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. – Х.: Лівий берег, 1999. – С. 77–81. 3. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. / Ю. Шевельов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 2. – 1151 с. 4. Шевельов Ю. 3 історії незакінченої війни / Ю. Шевельов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 471 с. 5. Шевельов Ю. Новітня світова література, від Шевченка почата / Ю. Шевельов // Сучасність. – 1979. – № 3. – с. 34–41. 6. Юрій Шевельов: виклик часу і відповідь науковця: Монографія / Піскун В. М., Ціпка А. В., Шептицька Т. Л. та ін. – К.: «МП Леся», 2010. – 174 с.

Мар'яна Зуляк

Антін Крушельницький в діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР у Відні

У статті проаналізовано участь громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця Антона Крушельницького в діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР у Відні упродовж досліджуваного періоду. Визначено його роль та місце у виданні шкільної продукції для потреб шкіл УНР.

The article analyzes the participation of public and political activist, writer, essayist, literary critic, journalist, translator, teacher, editor and publisher Anton Krushelnitsky in the educational mission of the Ministry of Education of the UPR in Vienna during the study period. Defined its role and place in the school edition products for the schools of the UPR.

Досліджувана нами проблема є надзвичайно актуальною і необхідною для сучасного розуміння й осмислення участі громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця А. Крушельницького в діяльності педагогічної місії Міністерства освіти Української Народної Республіки (далі – УНР) впродовж 1919–1921 рр. У силу певних обставин задекларована нами проблематика не є на сьогодні достатньо вивченою, що й виступає актуальністю цієї наукової статті.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що автором статті, досліджено участь А. Крушельницького у діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР упродовж 1919–1921 рр.

Об'єктом дослідження виступає діяльність А. Крушельницького, громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця. Предмет дослідження – участь А. Крушельницького у діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР упродовж 1919–1921 рр.

Мета статті – дослідити участь А. Крушельницького у діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР упродовж 1919–1921 рр. Завдання статті ґрунтуються на особливостях участі громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця А. Крушельницького в діяльності педагогічної місії у Відні з метою налагодження видання україномовної шкільної продукції; співпраці керівника педагогічної місії, як з авторами майбутніх книг, так і з українськими видавничими товариствами «Українська книжка», «Вернигора» у Відні у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією у складний для УНР час.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1919–1921 рр., період, коли А. Крушельницький очолював педагогічну місію Міністерства освіти УНР у Відні з метою забезпечення шкільними підручниками шкіл УНР. Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. Однак її автор вважала за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній тематиці, проаналізувати роль А. Крушельницького у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією упродовж 1919–1921 рр. Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої проблематики, поза межами досліджень учених залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це участь А. Крушельницького у діяльності педагогічної місії Міністерства освіти УНР упродовж 1919–1921 рр.

Одним із перших писав про діяльність педагогічної місії за кордоном С. Сірополко у працях «Історія освіти в Україні» [1] та «Освітня політика в Україні за часів Директорії» [2, с. 166–171]. Зокрема, у першій з них він зазначав, що Міністерство освіти розробило масштабний

план із забезпечення підручниками й книгами усі типи шкіл і установ позашкільної освіти УНР, виділивши на ці потреби 30 млн. карбованців [1, с. 478]. Автор наголошував на тому, що у зв'язку з виконанням поставленого завдання, у 1920 р. Міністерство освіти організувало відрядження спеціальної педагогічної місії у Відень з метою налагодження друку шкільних підручників та закупівлю шкільного приладдя [1, с. 478].

Варто наголосити на тому, що лише С. Сірополко згадує про те, що шкільні підручники призначалися й для установ позашкільної освіти, позаяк практично ні в архівних матеріалах, ні у звітах голови педагогічної місії А. Крушельницького, ні в подальших публікаціях дослідників про це не йдеться, а, власне, наголошується на тому, що це мала б бути україномовна шкільна продукція для усіх типів шкіл.

Не з усіма твердженнями С. Сірополка можемо погодитися. Маємо на увазі його тезу про те, що «1920 р. Міністерство освіти організувало спеціальну педагогічну місію у Відні, що мала налагодити справу друку та закуп шкільного приладдя для шкіл усіх типів на Україні» [1, с. 478]. До речі, зважаючи на важливу функцію загаданої місії, С. Сірополко навіть не згадує її керівника. Можливо, це якимось чином пов'язано з тим, що ще у вересні 1920 р. С. Сірополко, від імені Міністерства освіти УНР, проводив ревізію діяльності педагогічної місії у Відні, визнав її працю неефективною, звинувативши А. Крушельницького у перевищенні службових повноважень [5, с. 29–30].

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, педагогічна місія, очолювана А. Крушельницьким, згідно з розпорядженням Міністра освіти УНР від 19 вересня 1919 р., скеровувала Степана Гаєвського, як члена педагогічної місії, до Праги й Відня з метою підготовки до друку шкільних підручників й закупівлі шкільного приладдя для шкіл усіх типів УНР, а 4 жовтня 1919 р. Міністр освіти УНР повідомляв А. Крушельницького про те, що, згідно з наказом Міністерства освіти від 30 вересня поточного року він мав відбути за кордон, виконуючи зазначене розпорядження [10, арк. 2, 7].

У контексті розвитку українського книжкового руху й реформування національної системи освіти в добу Директорії доволі побіжно згадується про діяльність педагогічної місії у Відні на чолі з А. Крушельницьким [3; 4]. Вивчаючи проблеми українізації загальноосвітніх шкіл упродовж 1917–1920 рр. про діяльність педагогічної місії йдеться у монографії А. Боровика [5]. Автор пише про те, що головою педагогічної місії був призначений колишній Міністр освіти, а на той час радник Міністерства – А. Крушельницький, а членами місії – Степан Гасвський, Андрій Алискевич та професор Григорій Тимошук [5, с. 265].

Аналізуючи наявні історіографічні напрацювання, виявляємо певні неточності у часі прибуття педагогічної місії до Відня. Так, архівні матеріали свідчать про те, що

28 жовтня 1919 р. члени місії вирушили у довгу дорогу з Кам'янця-Подільського і 15 листопада прибули до Відня. А член місії С. Гаєвський, що виїхав пізніше, прибув до Відня лише 6 грудня [9, арк. 51; 10, арк. 81]. Власне про прибуття педагогічної місії у Відень у вказані терміни писав її голова А. Крушельницький 18 лютого 1920 р. у листі до міністерства освіти УНР [10, арк. 81]. Натомість деякі автори подають інформацію про те, що 13 жовтня 1919 р. педагогічна місія розпочала свою роботу у Відні [3, с. 137].

Більш конкретно про досліджувану проблему пише Н. Чаграк [6]. Варто відзначити публікацію Н. Сорочан [7], безпосередньо присвячену досліджуваній проблематиці, однак її автор проаналізувала лише окремі аспекти діяльності А. Крушельницького на чолі педагогічної місії у Відні, залишивши поза увагою взаємини голови місії з міністерством освіти УНР та фінансування друку підручників. Окремі аспекти особливості співпраці А. Крушельницького з українськими видавничими товариствами у Відні упродовж діяльності педагогічної місії дослідила М. Зуляк [8, с. 109–114].

Джерельну базу наукової статті складають архівні матеріали фондів 2582 «Міністерство народної освіти Української Народної Республіки Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський; територія Польщі» Центрального державного архіву вищих органів влади і управління [9] та 361 «Крушельницький Антін (1878–1937)», письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові», Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [10].

Таким чином, окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях дослідників, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми з використанням усіх доступних на сьогодні архівних матеріалів.

Традиційно вважається, що видавнича діяльність А. Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі. Саме завдяки його зусиллям було здійснено заходи, що посприяли забезпеченню шкіл підручниками, посібниками тощо. На цьому наголошує Н. Чаграк у кандидатській дисертації «Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького» [11], цитуючи працю М. Кукурудзяка та М. Собчинської [12].

Однак варто зауважити, що якщо видавнича діяльність А. Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі, то його співпраця з українськими видавничими товариствами «Дзвін», «Українська книжка» та іншими спочатку у Львові, а потім у Відні, започаткована дещо раніше, починаючи з 1915 р., коли А. Крушельницький був членом Загальноукраїнської Культурної Ради у Відні [13, арк. 19]. З іншого боку, не усі книги українських видавництв у Відні стосувалися шкільної програми.

Намагаючись налагодити видання україномовної шкільної друкованої продукції за кордоном, міністерство освіти УНР зобов'язало А. Крушельницького очолити педагогічну місію для відрядження у Відень. Зустрівшись у Відні з міністром фінансів Директорії Б. Мартосом, голова місії А. Крушельницький дізнався про те, що йому відмовлено в оплаті акредитиву місії, а лише повернуто власні кошти, внесені членами місії для поїздки за кордон. Крім того, йому також повідомили, що усі інші місії за кордоном розпущені й педагогічна місія теж повинна повертатись додому. Дізнавшись про це, член місії А. Алискевич виїхав

до Угорщини з метою продовжити свою роботу над читанкою для шкіл України, а Г. Тимошук попросив виплатити йому півторамісячну заробітну плату і повернувся додому. З приїздом до Відня С. Гаєвського у педагогічній місії залишався голова та один її член. Причому виконувати свої головні функції вони не могли через відсутність коштів на прожиття [5, с. 265].

Незважаючи на проблеми з фінансування педагогічної місії, все ж таки певні кошти виділялися, звичайно, що не у повному обсязі. Так, 29 вересня 1919 р. у одному з банків Відня на потреби педагогічної місії переказувалася сума в розмірі 583.40 корон [10, арк. 9]. На її діяльність необхідні були значні суми, тому вимоги їх виплати надсилалися навіть від імені міністра фінансів УНР Б. Мартоса послу ЗУНР у Відні. До речі, в одному із таких звернень йдеться про суму в розмірі 3 млн 800 тис. корон, депоновану на ім'я Г. Супруна. Зрозуміло, що посольство не мало змоги таку суму виплатити, тому й звернулося до банківських структур, на рахунках яких зберігалися кошти, виділені урядом УНР для потреб посольств. Певні суми коштів виділялися на посольство загалом, а не особисто на посла, і, традиційно переказувалися на рахунки у «Депозитенбанку». Виявилося, що на даний час кошти на рахунках були відсутні, а остання сума, отримана Г. Супруном 31 травня 1919 р., складала 33 млн корон. З юридичної точки зору посол мав право лише підписувати разом з іншими особами посольства чеки на рахунки, але не отримувати кошти у банках. Працівники посольства не змогли чітко пояснити, для яких потреб у «Депозитенбанку» з рахунку посольства було знято таку значну суму коштів [10, арк. 19–19 зв.].

Аналіз банківських рахунків свідчить про те, що на ім'я А. Крушельницького у «Wienen Bank-Verein» та інших банках були переказані суми в розмірі 4714 корон Іваном Крутовським зі Львова [10, арк. 21], 7302.20 корон, 1669 корон, 4388.80 корон, 7193.36 корон, 2754.94 корон, 7822.88 корон [10, арк. 23–24, 61, 66, 75].

Умови, в яких працювали члени педагогічної місії були доволі складними. Так, згідно з даними фінансових звітів щодо отримання добових і відрядження від 22 січня 1920 р. за два місяці на утримання членів педагогічної місії виділялося, зокрема, на голову місії А. Крушельницького – 154 тис. корон, С. Павловського, члена місії – 154 тис. корон, П. Поліщука, члена місії від міністерства закордонних справ – 150 тис. корон. Усього 458 тис. корон [10, арк. 62–63].

У звіті А. Крушельницького члену Директорії УНР А. Макаренку від 22 січня 1920 р. повідомлялося про те, що педагогічна місія відбула у Відень ще в жовтні 1919 р. і на її утримання й видання шкільних підручників коштів практично не виділялося, а за останні три місяці їх взагалі припинили переказувати, що призвело до того, що договори із видавництвами про друк шкільних підручників призупинено [10, арк. 64].

До звіту голова місії додавав також розрахунок необхідних коштів, не виплачених урядом на утримання членів місії за кордоном за минулі три місяці і необхідні кошти до кінця березня 1920 р. Загальна сума коштів, необхідних для функціонування педагогічної місії (за листопад-грудень 1919 р. і січень 1920 р.) складала 263579 корон [10, арк. 65].

З приїздом у січні 1920 р. до Відня члена Директорії А. Макаренка та після розмов з ним голови місії настрої її членів дещо змінився [9, арк. 51 зв.]. 15 січня 1920 р. А. Крушельницький отримав підтвердження, що член Директорії УНР М. Макаренко «...вважає потрібним, аби

довірена Вашому проводу місія продовжувала надалі свою діяльність по виданню шкільних книжок і підручників» [10, арк. 60].

Приїзд А. Макаренка мав позитивне значення тому, що членам педагогічної місії виплатили частину грошового утримання, розширили її склад. Без погодження цього питання з міністерством освіти членами педагогічної місії стали І. Поліщук, уповноважений міністерства земельних справ з питань видавництва та професор С. Рудницький [9, арк. 51 зв.]. До речі, власне це й послужило причиною звинувачення С. Сірополком А. Крушельницького у перевищенні службових повноважень, позаяк розширення складу комісії не узгоджувалося з міністерством освіти УНР. У новому складі робота місії, за словами А. Крушельницького, була «поки що теоретична», бо коштів на ведення «практичної праці» не було [9, арк. 52].

З метою координації спільних дій українських видавництв у Відні й на підставі ухвали українських видавництв у Відні від 14 жовтня 1918 р., видавництво «Українська книжка» в особі А. Крушельницького отримало запрошення на участь в установчих зборах з метою утворення Союзу українських видавництв видавців (далі – СУВВ) [13, арк. 41].

Питання утворення спільного координаційного українського видавничого центру – СУВВ – неодноразово обговорювалося на нарадах українських видавництв та видавців. Основна мета його утворення ґрунтувалася на захисті «...спільних професійних інтересів так і для інших справ, вирішення яких вимагатиме сучасне становище укр. видавничо-книгарського діла» [13, арк. 42].

Вироблення плану організації та скликання установчих зборів було доручено П. Кашинському та Ю. Тищенкові, які сформулювали два основних положення: форма організації та осібно умову [13, арк. 42]. Зразком форми організації СУВВ служив статут німецьких видавців у Липському, сформований на підставі кооперативних союзів на правах персональної юридичної особи, а не товариства загалом. Інтереси структур, що належатимуть до СУВВ, представлятимуть відповідальні особи або управителі [13, арк. 43].

Суть осібної умови полягала у скоординованих спільних діях українських видавництв, що могли виходити за межі статуту і, відповідно, об'єднані видавництва мали б укласти угоду, що регулюватиме їхню діяльність у видавничо-книгарській справі як економічний чинник, так і у національно-культурних питаннях [13, арк. 43].

Загалом, спільним інтересом для усіх об'єднаних видавництв виступало нарощення видавничої продукції. Перше, на що зверталася увага, це доступність і розширення ринку збуту видань з тим, щоб прибутки видавництв перевищували їх видатки і видавництва, не вкладаючи коштів капіталу, могли б повноцінно функціонувати [8, с. 109–114].

Українські видавництва, які належатимуть до СУВВ, передадуть йому у розпорядження усі свої видання, склади, представництва, зв'язки з ринками збуту тощо. Окрім того, з метою нарощування виробництва, СУВВ мав би використовувати інвестиції на умовах, ухвалених загальними зборами [13, арк. 43].

Взаємна співпраця з іншими видавництвами мала б сприяти взаємному обміну виданнями творів класичної літератури, науково-популярними та технічно-прикладними публікаціями [13, арк. 43].

Утворення СУВВ дало свої позитивні результати. 2 січня 1919 р. А. Крушельницький звертався до А. Макаренка, члена дирекції СУВВ у Відні з тим, що на нараді, проведеній за участі

представників «Дзвона», «Української школи», «Поступу» й «Української книжки» ухвалено таку кількість друку шкільних книжок: для «Дзвона» – 36 книжок різноманітного змісту загальним обсягом 805 тис. примірників (підрховано автором) [13, арк. 45]; для «Поступу» – 23 книжки, обсягом 510 тис. примірників (підрховано автором) [13, арк. 45 зв.]; для «Української книжки» – 15 книжок, обсягом 220 тис. примірників (підрховано автором) [13, арк. 45 зв.].

2 січня 1920 р. А. Крушельницький звертався до видавничих товариств «Дзвін» і «Українська школа» в особі Ю. Тищенка з тим, що для потреб шкіл УНР необхідно видати 11 книжок обсягом 680 тис. примірників (підрховано автором) [13, арк. 46]. У зверненні до «Поступу» в особі С. Гаєвського, А. Крушельницький просив видати для шкіл УНР 8 книжок обсягом 360 тис. примірників (підрховано автором) [13, арк. 47]. Голову видавництва «Українська книжка» А. Крушельницького зобов'язували видати для потреб шкіл УНР 8 книжок обсягом 410 тис. примірників (підрховано автором) [13, арк. 48].

20 жовтня 1919 р. «Українська книжка» уповноважило А. Крушельницького, як голову правління, розпоряджатися коштами, відкривати рахунки у банках від імені видавничого товариства, про що свідчить нотаріальне підтвердження К. Лопушанського [13, арк. 64–64 зв.]. 28 жовтня 1919 р. міністерство преси і пропаганди перевело через закордонний відділ кредитової канцелярії міністерства фінансів УНР кошти українському видавництву «Українська книжка» у Відні в сумі 3 млн гривень у якості довготермінової позики на австро-угорський банк у розрахунок 4 гривні за 1 австрійську корону, тобто 750 тис. корон [13, арк. 5].

Крім української видавничої структури «Українська книжка» у Відні цю функцію виконувало ще й видавниче товариство «Вернигора», яке було основним постачальником українських шкільних підручників для потреб міністерства освіти УНР, користувалося, як зазначалося в архівному документі «...повним довір'ям Українського уряду», а «...Валентин Стамановський є особисто знаний Міністерству Освіти Української Народньої Республіки, як теж нищепідписаній місії як керуючий справами Видавничого Товариства «Вернигора» у Відні», датованому 19 листопада 1919 р. [10, арк. 18–18 зв.].

Для ефективного контролю за виконанням дорученого завдання, між представником міністерства освіти УНР П. Холодним і головою педагогічної місії А. Крушельницьким було укладено угоду, суть якої полягала у наступному. Так, А. Крушельницький зобов'язувався укласти українську читанку під назвою «Пета читанка», «Шоста читанка», «Сема читанка», «Осьма читанка», а міністерство освіти зобов'язувалося її придбати за ціною 2 тис. карбованців за аркуш. Підручник мав відповідати вимогам тогочасної шкільної програми, розмірам тощо й подавався на рецензію комісії при міністерства освіти не пізніше 1 березня 1920 р. Якщо ж міністерство освіти в силу тих чи інших обставин не мало змоги його видати до 12 березня 1921 р., тоді автор самостійно міг його видати, а міністерство освіти втрачало права на нього [10, арк. 27].

Якщо ж міністерство освіти передавало права на видання підручника іншим структурам, то вони мали сплатити автору суму в розмірі 10 % від реалізації кожного примірника. Окрім того, міністерство освіти мало право на видання підручника лише упродовж п'яти років з винагородою автору в розмірі 10 % від реалізації кожного примірника [10, арк. 27 зв.].

Виконуючи розпорядження міністерства освіти, 17 листопада 1919 р. А. Крушельницький уклав угоду з Артемом Хомиком щодо перекладу окремих творів, у якій останній зобов'язувався до кінця лютого 1920 р. виконати умови договору. З іншого боку, А. Крушельницький мав йому виплатити за 10 тис. примірників перекладу 2 тис. корон від одного аркуша друку (30 тис. знаків), а від наступного накладу примірників 10 % від вартості книжки [10, арк. 12].

26 жовтня 1919 р. у м. Кам'янець-Подільському А. Крушельницький уклав однорічну угоду з Осипом Назаруком, коли той матиме змогу приїхати до Відня або Праги, щодо суми в розмірі 5 тис. щомісячної оплати і вартості відряджень його як редактора. Зазначена сума могла зростати за умови, якщо на фінансові витрати педагогічної місії більшу суму виділить міністерство освіти УНР [10, арк. 13, 13 зв.]. Передбачалося виділення на потреби редактора окремого столу у помешканні педагогічної місії й канцелярського приладдя. Окрім того, в умові зазначалося, що на посаду машиністки-друкарки приймалася Софія Назарук [10, арк. 13, 13 зв.].

29 листопада 1919 р. А. Крушельницький уклав угоду з сином Івана Франка, Петром. Суть договору полягала в тому, що видавництво «Українська книжка» у Відні набувало право на усі твори автора з метою їх друку впродовж 10 років у Європі до кінця 1929 р. У свою чергу, згадане видавництво зобов'язувалося виплачувати від кожного твору або кожної проданої книжки 15 % від її вартості частинами 15 квітня і 15 листопада щороку. У випадку перепон у виданні творів або книжок, «Українська книжка» сплачувала суму в розмірі не менше 10 тис. корон (гривень) або 1 тис. доларів США П. Франку, як правонаступнику автора. Також передбачалося, що П. Франко, як член ревізійної комісії «Української книжки», упродовж трьох років не отримуватиме гонорару в розмірі 50 тис. корон, вкладаючи свій пай – 15 % у розвиток видавництва [10, арк. 14, 14 зв.].

«Українська книжка» уповноважувала П. Франка укласти договір на право видання творів І. Франка у США на таких умовах: він мав передати його одній із видавничих фірм, яка мала їх надсилати до Європи на склади вказаного видавництва на умовах отримання 49 % вартості від виданих творів. Після реалізації творів «Українська книжка» мала б виплатити спадкоємцю 20 тис. корон, а упродовж тижня 100 тис. корон [10, арк. 14, 14 зв., 15].

У зверненні П. Франка до А. Крушельницького, директора «Української книжки» у Відні, від 21 січня 1920 р. вказувалося, що у пункті 5 він виступав як пайщик і член ревізійної комісії видавництва, тому не з усіма умовами погоджувався, а саме: прагнув самостійно вирішувати з різними видавництвами питання друку творів свого батька як його законний спадкоємець і правонаступник. П. Франко ставив вимогу перед «Українською книжкою» про зміни умов договору до 2 лютого 1920 р. [10, арк. 16].

12 лютого 1920 р. П. Франко висловлював протест директору видавництва «Українська книжка» в особі А. Крушельницького щодо умови договору на право видання творів його батька, позаяк згадане товариство не

виплатило йому належну, згідно з умовами договору, суму в розмірі 100 тис. корон (гривень) [10, арк. 17]. Проблеми з виплатами коштів були доволі серйозним стримуючим чинником розвитку видавничої діяльності педагогічної місії у Відні. За підрахунками А. Крушельницького, кошти на її утримання щомісячно сягали 43.555 корон [14, арк. 1–1 зв.].

Не усім авторам А. Крушельницький мав змогу виплатити вчасно гонорари. Так, у одному зі звернень до нього йдеться про те, що «...Вам же відомо я терплю нужду в грошах. Вже цілий місяць не маю можливості змінити білизну – бо мені всі речі арештувала стара газдиня, купувати нового не маю грошей...» [10, арк. 77].

21 травня 1922 р. А. Крушельницький отримав лист від представника міністерства освіти УНР, в якому повідомлялося про те, що у зв'язку з ліквідацією посольства і від'їзду юрисконсульта посольства І. Храпка з Відня, голова педагогічної місії особисто мав передати справи уповноваженому міністерства освіти [10, арк. 26].

Таким чином, педагогічна місія міністерства народної освіти УНР у Відні, очолювана А. Крушельницьким, повною мірою не змогла виконати поставлені перед нею завдання, зважаючи на певні як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники. Складні умови її перебування пов'язувалися з відсутністю достатніх коштів на її функціонування, взаєминами з фінансовими структурами УНР, міністерством освіти. Тим не менше А. Крушельницький зумів налагодити видавничу справу, залучити до друку україномовної шкільної продукції приватні видавництва.

1. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге вид. / С. Сірополко. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
2. *Сірополко С.* Освітня політика на Україні за часів Директорії / С. Сірополко // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1936). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 166–171.
3. *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т. Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 344 с.
4. *Пищик А. М.* Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР / А. Пищик. – К.: Знання, 1998. – 44 с.
5. *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернівці: КП «Видавництво «Чернівцівські обереги», 2008. – 368 с.
6. *Чаграк Н.* Діяльність Педагогічної місії УНР у справі видання українських шкільних підручників (1916–1921 рр.) / Н. Чаграк // Джерела: Науково-методичний вісник. – Івано-Франківськ, 2002. – № 1–2. – С. 13–18.
7. *Сорочан Н. А.* Антін Крушельницький – голова педагогічної місії Міністерства народної освіти УНР у Відні (1919–1921 рр.). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_ist/2008_31/15.html.
8. *Зуляк М.* Співпраця Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами у Відні (1919–1920 рр.) / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – С. 109–114.
9. *ЦДАВО України.* – Ф. 2582, оп. 1, спр. 36, 55 арк.
10. *ЦДАЛ України.* – Ф. 361, оп. 1, спр. 146, 295 арк.
11. *Чаграк Н. І.* Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. канд. пед. наук 13.00.01 / Наталя Ігорівна Чаграк. – Івано-Франківськ – 2004. – 210 с.
12. *Кукурудзяк М., Собчинська М.* З історії національного шкільництва і педагогічної думки в УНР / М. Кукурудзяк, М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 175 с.
13. *ЦДАЛ України.* – Ф. 361, оп. 1, спр. 155, 107 арк.
14. *ЦДАЛ України.* – Ф. 361, оп. 1, спр. 147, 388 арк.

Наталія Конопка

До витоків українських геополітичних студій на еміграції: Тиміш Олесіюк та його праця «Північні межі Української Матірної Держави»

У статті висвітлено основні віхи життя та діяльності Тимоша Гнатовича Олесіюка – відомого українського громадсько-політичного діяча на еміграції, лікаря, дипломата, демографа. Основну увагу зосереджено на вивченні особливостей та специфіки геополітичних поглядів автора на прикладі аналізу його праці, присвяченої північним кордонам України.

The article highlights the key periods of life and work of the famous Ukrainian public and political figure in emigration, doctor, diplomat and demographer Tymosh Gnatovych Olesiuk. The main attention is focused on studying of peculiarities and specific character of the author's geopolitical views based on the analysis of his work devoted to the northern boundaries of Ukraine.

У зв'язку з специфікою сучасного розвитку української геополітики та геостратегії актуальними стають дослідження, присвячені поглядам відомих українських науковців та громадсько-політичних діячів, які окреслили, а почасти і спрогнозували основні геополітичні завдання України як майбутньої незалежної держави. Безсумнівно, час та політична історія нашої країни внесли свої корективи, однак важливим на сьогодні є висвітлення ідейно-теоретичних підвалин української геополітики, які були закладені в час буремних Визвольних змагань, а згодом розвинулися в численних працях українців за кордоном.

Сучасний дослідник О. Федоренко визначає, що геополітичні дослідження в Україні можна поділити на два етапи: праці науковців та громадських діячів в першій половині ХХ ст. та наукові статті вчених-українознавців наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Розглядаючи праці першого етапу, автор визначає 4 напрямки досліджень відповідно професійної належності авторів та їх поглядів – 1) географічний (Степан Рудницький та Володимир Кубійович); 2) ідейно-політичний (М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський); 3) історично-геополітичний (Ю. Липа, Л. Биковський); 4) політологічний (І. Лисяк-Рудницький, О. Бочковський) [11, с. 118].

Поза цим переліком залишилися низка імен, які внесли і свій внесок в розбудову геополітичної науки, однак малознані на сьогодні як геополітикам, так і пересічним читачам. До таких малознаних постатей належить Тиміш Гнатович Олесіюк (псевдо Олесевич) – лікар за фахом, громадсько-політичний діяч, дипломат, демограф, член уряду УНР на еміграції, співробітник військово-літературного журналу «Табор»*. Більш повна біографія та характеристика наукових здобутків Т. Олесіюка була вміщена у передмові до збірника його праць «Тиміш Олесіюк. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини» відомим українським істориком В. Сергійчуком [9]. Детальні біографічні відомості Т. Олесіюка подав і В. Кубійович [3].

Народився Т. Олесіюк у 1895 р. на Володавщині (Підляшшя) у родині вчителя. Помер у 1978 році у Лос-Анджелесі, похований на українському православному цвинтарі в Баунд-Бруку, штат Нью-Джерсі. Освіту здобув в духовному училищі в Холмі, згодом у Волинській духовній семінарії в Житомирі. Вивчав українську філософію в університетах Варшави, Ростова й Харкова [3, с. 155]. Був активним у студентському житті – у Варшаві, Харкові, Празі. Зокрема був

головою Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі** [1, с. 2985] і співзасновник ЦеСУС-у***.

Протягом 1917–1918 рр. Т. Олесіюк займав посаду секретаря Холмського губернського виконавчого комітету, перебуваючи у Києві бере участь у роботі УЦР. Як зазначає В. Сергійчук, саме завдяки його зусиллям у III Універсалі зазначалося, що Холмщина і Підляшшя є частиною території України. А з доручення М. Грушевського Т. Олесіюк підготував записку для української делегації на мирні переговори в Бересті щодо граничної лінії на заході Холмщини і Підляшшя [9, с. 4–5].

З 1918 по 1919 рр. був заступником губернського холмського комісара освіти і перебував на території Західної України аж до зайняття її поляками. Рятуючись від польського полону, працював у Луцьку, а згодом у Кам'янці-Подільському. З жовтня 1919 р. розпочав свою дипломатичну діяльність в уряді УНР як аташе української дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах між урядом УНР і Польщею. У 1920 р. – делегат-спостерігач від уряду УНР підчас польсько-радянських мирних переговорів у Ризі. Після поразки Визвольних змагань Т. Олесіюк залишився на еміграції в Польщі, у Варшаві, де стояв близько до кіл екзильного уряду А. Лівіцького. Саме тут, на польському терені, Т. Олесіюк серед інтернованих вояків організував рух заміни зброї на книжку та перо, докладаючи і свій внесок до організації українських еміграційних освітніх та наукових установ у Європі.

Ще у 1923–1929 рр. Т. Олесіюк студював медицину у Празі, згодом у Варшаві, це, в свою чергу, дало можливість займатися лікарською практикою. Протягом 1932–1940 рр. жив і працював лікарем у містечку Вишниця на Підляшші. У 1940 р. він переїхав до Володави, де обіймав посаду директора повітового шпиталю до літа 1944 р. Як відзначає В. Кубійович в українському громадському житті Холмщини і Підляшшя Т. Олесіюк не брав активної участі, зважаючи на польську політику, однак досить пильно стежив за розвитком української політичної думки, провадив активну діяльність в центрі УНР та в Українському науковому інституті у Варшаві [2, с. 155].

З наступом радянських військ Тимош Гнатович емігрував до Німеччини. Був членом Екзильного уряду УНР, співзасновником, членом Головної управи УНДС****. За недовгий термін перебування на теренах Німеччини Т. Олесіюк розгорнув активну громадську діяльність, зокрема у 1946 р. відновив

** Союз українських студентів-емігрантів у Польщі засновано у 1922 р. у Варшаві для координації праці Товариства українських студентів-емігрантів.

*** Центральний Союз Українського Студентства засновано у Празі у 1922 р.

**** Український національно-державний союз, емігрантська політична партія, яка була створена на з'їзді в Новому Ульмі 25-26 травня 1946 р.

* «Табор» – військово-науковий та літературний журнал, заснований з ініціатииви С. Петлюри. Виходив у 1923 – 1939 рр. (з перервою 1925 – 1926 рр.) у Каліші (1923 – 1924 та 1928 – 1929) та Варшаві (1927 – 1930) у видавництві «До зброї», за головною редакцією генерал-хорунжого В. Куца.

діяльність Українського Суходолового Інституту, ініціатором заснування якого в 1939 р. у Варшаві був відомий український бібліолог інж. Лев Биковський. Активно співпрацював також з Українським Океанічним Інститутом, який було засновано в 1938 р. теж у Варшаві, а у 1946 р. відновлено на теренах Німеччини тим же Л. Биковським. У 1947 р. – емігрував до США. Як більшість емігрантів Т. Олесіюк з родиною змушений був важко фізично працювати та пройти нелегкий шлях адаптації. Однак отримав право лікарської практики. Працював лікарем в різних медичних закладах, аж до виходу на пенсію у 1963 р. У США Т. Олесіюк і далі продовжив свою громадську та політичну діяльність. У 1950 р. став співзасновником та членом управи СУНД*. Окрім того, він разом з В. Міяковським, Л. Биковським, В. Шугаєвським відіграв активну роль у відновленні діяльності Музею-Архіву УВАН у США [8, с. 416]. Про американський період Т. Олесіюка згадував у своїх споминах його приятель Володимир Кубійович, який писав: «Тиміш Гнатович залишився обсерватором української еміграційної політики без особистої активності і далі вів обширну кореспонденцію» [3, с. 157]. Варто відзначити, що з В. Кубійовичем Т. Олесіюк ввів досить жваве листування, де обговорювалися важливі справи, що стосувалися українського наукового, громадського та політичного життя. Окремі листи опубліковані в праці «Володимир Кубійович. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи» [2]. Тиміш Гнатович брав найактивнішу участь в написанні та творенні «Енциклопедії Українознавства».

В його творчому доробку десятки праць, присвячених демографії видрукованих в I та II томі збірника «Праці Українського Наукового Інституту»; етнічним кордонам України й розселенню українців в Азії опублікованих в журналі «Табір»; освіти, внутрішній та зовнішній політиці (в місячнику «Нова Україна») тощо. Його спогади «Кам'янець – золотий вінець» вміщені у журналі «Листи до приятелів» [1, с. 155–157; 4, с. 1843; 7, с. 581]. Передрук було здійснено у 2002 р. в журналі «Пам'ятки України» (№ 3–4) та спогади «Я за Діоклетіяна (сторінка зі споминів)» вийшли окремою брошурою у Баунд-Бруці (1960 р.) [6].

Важливе значення в доробку Т. Олесіюка мають праці, присвячені геополітиці України, опубліковані в часописі «Вільне козацтво», в воєнно-літературному журналі «Табір», працях Українського Суходолового та Українського Океанічного Інститутів. У 2004 р. творчий спадок автора, як зазначалося вище, було перевидано в окремому збірнику.

Як відзначає В. Сергійчук, поштовхом до занять науковими дослідженнями з української проблематики для Т. Олесіюка стала зустріч з відомим політичним діячем та науковцем Олександром Лотоцьким в Празі у 1928 р. [9, с. 8] Ще в час свого студентства Тиміш Гнатович вивчав статистичні та демографічні дані радянського перепису 1926 р., і зацікавився особливостями географічного, демографічного, геополітичного положення України. Власне тоді зародилося його розуміння і бачення України не як «малого народу», а як «великої нації» – «Сфінкса Європи». О. Лотоцький, який очолював Український науковий інститут у Варшаві, спочатку досить скептично поставився до ідей молодого студента-медика, але згодом став його прихильником. Вплив на молодого науковця мали і зустрічі з відомим Олегом Ольжичем. В подальших наукових напрацюваннях

* Союз українських національних демократів засновано в 1950 р. в США. Голова К. Паньківський, заступники – М. Ветухів та Т. Олесіюк. СУНД видавав «Бюлетень», пізніше «Інформаційний Листок». У 1966 р. припинив свою діяльність.

та діяльності Т. Олесіюк намагався охопити всі проблеми соборності українських земель. Так, очолюючи Український Суходоловий Інститут, започатковує видання збірника «Сборна Україна» [9, с. 16].

Досить цікавою з точки зору висвітлення геополітичних поглядів автора є праця, присвячена вивченню північних кордонів України під назвою «Північні межі Української Матірної Держави», яка побачила світ у 1930 р. в журналі «Табір» [5]. Т. Олесіюк у своїх дослідженнях неодноразово зазначав, що українська державність, включає три поняття – *народ, владу та територію*. Перших два поняття, на думку автора, є остаточно з'ясованими в свідомості українського суспільства. А третя складова – територія, ще немає в свідомості українського суспільства свого «свого ясного, точного образу, своїх усталених меж, свого чинно-програмового змісту...» [5, с. 3]. Розуміння Т. Олесіюком важливості визначення української етнічної, державної території переключиться з поглядами відомих дослідників С. Рудницького та В. Кубійовича [12, с. 336–337].

Над українською свідомістю, писав Т. Олесіюк, тяжіли чужі поняття, ворожі джерела, освячені чужою наукою, чужою державно-політичною практикою. Зокрема, поняття про «Малоросійський» край з п'ятьма чи дев'ятьма губерніями, як привид висіли над діями УЦР, коли вони приймали III Універсал, де жодним словом не було згадано ні про східні українські землі з Кубанню, ні про Крим, який було винесено поза межі Української держави.

Т. Олесіюк, зазначає, що в час радянської влади старе поняття «Малоросії» змінила більшовицька формула «УСРР» і лише в теоретико-академічному плані інколи вживалася фраза про Україну в етнографічних межах, однак і ця фраза є ілюзорною і «сумнівної вартості», адже не дає жодної можливості точніше з'ясувати поняття дійсної української національно-державної землі, немає жодної конкретної політичної програми, не допомагає реалізувати українське державне будівництво [5, с. 3].

Таким чином автор підходить до постановки важливих геополітичних питань: Що таке межі «етнографічні»? Які вони? Де конкретно проходять? Хто їх, коли і як встановив? Хто їх з українців точно знає? Чи ці «етнографічні» межі мають собою охопити всю українську державну територію? Чи Одеса з околицями, Крим, Донецький Водозбір є в цих «етнографічних» межах чи поза ними? Зважаючи на це, випливає твердження про те, що українське суспільство, на той момент немало територіальної української програми. І це, вважав автор, було небезпекою, так званою «ахілесовою п'ятою» [5, с. 4] фатальною для українського народу. Така програма мала виробитися на основі об'єктивного українського досвіду, потребах життя та розвитку українського національного організму, ідеї людяності та міжнародної справедливості.

Варто відзначити, що автор детально обґрунтував проблематику своєї розвідки, яка присвячена власне північним кордонам. Він вказав, що саме з півночі йде найбільша «загроза самому існуванню українського народу, що саме тут відокремлення України в самостійний державний організм наражається на рішучий спротив, що власне тут найбільш затерті, неясні природні та психологічні межі між Україною та її сусідами» [5, с. 4]. Саме тут питання державно-територіальних меж є відкритим, нез'ясованим та спірним.

В ході розв'язання проблеми окреслення північних українських меж автор пропонує два шляхи: 1. *еволюційний*

та 2. *революційний*. Щодо першого, то українське життя має розвиватися в межах російської, чи на той час радянської держави, а територіальне оформлення України, та згодом її відділення, має відбутися шляхом «сговору», тобто порозуміння між Росією та Україною. Визначення українських меж, в такому випадку, відбулося б на основі міждержавних договорів або плебісциту населення. Одним важливим фактором «еволюційного шляху» є те, що російський народ має спокійно прийняти національно-культурну та політичну самостійність, навіть державність українців. Саме цей фактор лежить також в основі психології тих політичних українських груп, які стоять на угодовських, москвофільських позиціях [5, с. 4–5]. Автор відзначає, що така «еволюційна теорія» є ідеалізованою і ще має багато прихильників, а головне, є наслідком політичної незрілості певних прошарків українського суспільства.

Другий принцип, чи шлях, прийняла та частина українського суспільства, яка ще перед I Світовою війною провадила антиросійську діяльність, бажала військової поразки Росії, бачила майбутню державну реалізацію України. Ця група позбавилася утопічних уявлень про те, що росіяни колись позбудуться своєї месіанської ролі, своєї ідеї «єдиного рускаго народа» та єдиної імперії від Балтики до Камчатки і ствердили, що лише *збройна сила* (виділення – Т. Ол.) може забезпечити українському народові вільний розвиток у вільній державі українській, що іншого шляху до волі, окрім «шляху кривавої збройної боротьби, немає» [5, с. 4]. «Як саме державне незалежне існування України не може бути нічим іншим, лише результатом побідної збройної боротьби та диктату ворогам України, так і накреслення північних меж не може бути нічим іншим, як тільки Українським диктатом Московщині» [5, с. 5]. Однак, автор відзначає досить важливу думку, що такий диктат має бути справедливим з міжнародної точки зору, він в «жодному разі не сміє бути дійсною кривдою для наших противників – москалів» (виділення – Т. Ол.). Лише справедливі кордони унеможливають міжнародні конфлікти і дають змогу скріпити українське суспільство. Т. Олесіюк категорично відкидає ідею шляху збройного завоювання територій, яка на його думку, в корінні би підірвала моральні засади всієї української визвольної боротьби, позбавила б її загальнолюдських симпатій [5, с. 6].

Автор подає детальну характеристику тих державних територій та меж, які згідно правової свідомості людства є справедливими, попередньо наводячи приклади історико-географічних особливостей визначення територіальних меж окремих країн. Вчений вказує, що одними з перших принципів розмежування були *природно-географічні бар'єри* (виділення – Т. Ол.), вони реалізувалися для Англії та її домініонів (Канади, Австралії, Південної Африки). Дунай, Піренеї, Альпи розмежували численні народи Європи, пустелі та гірські хребти розмежовують світ східний (китайський) від західноєвропейського. Однак Україна таких бар'єрів не має. Це зумовлює той факт, що з'являються твердження взагалі про неможливість відділення Української держави від Росії. Адже ці дві держави знаходяться на одній і тій самій території – Східноєвропейській низовині, природними межами якої вважаються з півдня Карпати, Чорне море, Кавказ [5, с. 6]. Тобто, немає тої природної грані, яка би розділяла дві держави. Тому прихильники таких позицій стверджують, що виділення України в окрему державу закриває Росії вихід до Чорного моря, і ставить її в становище азійської або євразійської держави, ізолює її від Західної Європи. З такої точки зору,

прибічники таких теорій прогнозують майбутні криваві війни, які завершаться для України поразками. Тому співіснування двох держав має бути в рамках федерації, яка б перегукувалася з тогочасними тенденціями міжнародного життя – наприклад створення ООН та ідеями «Пан-Європи» [5, с. 7].

Критикуючи вище наведені твердження, автор аргументовано доводить іншу точку зору на проблему розмежування. Одним з істотних аргументів автора є те, що Східноєвропейська низовина є частиною Північноєвропейської низовини, яка є природно цілісною. Природні межі на цій території відсутні не лише для українців та росіян, але для поляків, німців, французів, голландців, бельгійців. Російський аргумент відсутності природних меж стосується не лише українців, але й фінів, естонців, латишів, литовців, поляків... Окрім того історія не дає прикладу держави, яка мала б виключно природні межі, більшість країн мають межі, які спираються на міжнародні договори.

Другим принципом виділення територіальних меж, є близькі по своїй суті до природно-географічних бар'єрів, *економічні принципи* (виділення – Т. Ол.). Прихильники проросійського політичного курсу, аргументуючи з точки зору економіки недоцільність створення Української держави, стверджують, що кількостілітне співжиття України та Росії витворило «економічну органічну єдність та взаємочинність» [5, с. 8]. Виділення України від Росії митним кордоном неминує призведе до катастрофічного занепаду економіки – російський промисел замре без донецького вугілля та руди, українське цукроваріння та хліборобство не матимуть збуту в Росії. Росія, як держава, вимагає економічного виходу через порти Чорного моря. Такі ідеї, як зазначає Т. Олесіюк, були завжди в аргументації російської політики, про це свідчать позиції Тимчасового уряду, а згодом і більшовиків. Враховуючи реалії українсько-російських економічних та політичних відносин кін. ХХ – поч. ХХІ ст., така думка автора, що найнебезпечнішим для України є перебування в СРСР, а після його розпаду «для України, без сумніву, з економічного боку буде найбільш необхідним якнайскорше вирватися із зв'язку з Московщиною...» [5, с. 9], є досить прогностичною.

Треті принципи, які лежать в основі розмежування є *принципи державно-правового та культурно-історичного характеру* (виділення – Т. Ол.). Автор відзначає, що саме ці принципи мають життєву вагу та вартість в цілому світі, але жаль як для українців та і чужинців, українське суспільство є «безбатченком» – народом «неісторичним» в державно-правовому розумінні. Таку позицію українства Росія використовує для репрезентації своєї позиції як «правного посідача» всієї Східної Європи. І в цьому їй допомагає тенденційна російська історична наука, яка нівелює українську історію, спрямовує її в русло загальноросійської історії. Українці нічого не протиставляють таким тенденціям, адже стара українська історична школа на чолі з М. Костомаровим сама стояла на подібних позиціях. Школа В. Антоновича з М. Грушевським на чолі взагалі нівелювала державницькі моменти української історії, всю увагу звертаючи лише на соціальне життя [5, с. 9–10]. Державно-правові погляди частково знайшли своє відображення у В. Липинського, Д. Дорошенка, А. Яковліва та С. Шелухіна. Однак жодної систематизації українських державно-правових аргументів немає.

Останнім та найважливішим принципом, на думку Т. Олесіюка, є *етнографічний* (виділення – Т. Ол.), який є наслідком наукового узгодження загальних державно-правових ідей із ідеєю нації як державотворчого суб'єкта-

суверена [5, с. 10]. Визнаючи себе як українську націю, український народ творить собі державу, владу та окреслює територіально свій політичний організм. Але в цьому процесі українці наражаються на проблеми і труднощі, зумовлені загальним станом та розвитком ідеї національності. Не зважаючи на популярність гасла «Україна в етнографічних межах», автор стверджує, що це гасло носить більш теоретичний характер і немає практичного досвіду. Адже на цілому просторі нижньої течії Волги та Дону, притоках Кубані та Тереку неможливо застосувати етнографічний принцип розмежування української та російської територій. Зважаючи на те, що тут і далі тривали колонізаційні процеси. Те саме стосувалося Курщини і Воронежчини. Зазначимо, що В. Кубійович для обґрунтування української національної території пропонував два принципи – етнічний та історичний у їх поєднанні [12, с. 345].

Автор стверджує, що встановлення північної національно-державної межі України в жодному разі не може бути базоване на етнографічному принципі, а лише на узгодженні всіх принципів, про які зазначалося вище. Однак, критичне та об'єктивне вивчення українськими фахівцями статистичних даних про етнічний склад населення спірних територій має бути всебічно застосовано в українському державному будівництві. Автор подав коротку характеристику проблеми вивчення етнографічних територій в тогочасній науці (праці Ф. Максименка, С. Рудницького, В. Кубійовича, «Атлас України...»). Автор відзначив, що потреба нових досліджень, базованих на нових даних, є нагальною.

Т. Олесіюк чітко окреслив правове становище України щодо визначення північних територіальних меж, яке склалося у міжвоєнний період. Відзначив, що у III Універсалі УЦР, який визначав територію в межах 9 губерній, загальною фразою декларувалося про приналежність до України окремих частин Курщини та Воронежчини. Берестейський мирний договір окреслив лише західні, північно-західні кордон УНР – визнавши крайньою точкою Вигоновське озеро (нині Російська федерація. – К. Н.). Північні межі мав визначити українсько-російський договір, до його заключення було проведено тимчасову військово-демаркаційну лінію, якою користувалися до 1918 р. В ході переговорів між Росією та Україною, українська сторона запропонувала проект визначення північних кордонів, який російська сторона відкинула. В 1919 р. українська делегація на Паризькій мирній конференції репрезентувала меморандум про визнання незалежності УНР, і запропонувала межі УНР на основі «етнографічного» принципу. Большевики, створивши УСРР, включили в державу 9 наддніпрянських губерній, без північних повітів Чернігівщини і Криму. Північний кордон УСРР відповідав північним адміністративним межах колишньої Волинської, Київської, Чернігівської (без 4 повітів) та Харківської губерній. Згодом долучено до УСРР Путивльський повіт та кілька прикордонних волостей Курщини та Воронежчини, водночас відділено від України і приєднано до Північно-Кавказького краю Таганрозьку округу [5, с. 12].

Далі автор детально аналізує північні межі Української держави, вказуючи, що справа розмежування північних кордонів має два аспекти: 1. українсько-білоруське розмежування та 2. українсько-російське розмежування. Т. Олесіюк вміщує в праці детальні таблиці населення українсько-білоруського пограниччя (дані переписів 1859, 1897, 1926 рр.) та українсько-російського пограниччя (переписи 1897, 1926 рр.), також подає адміністративний

поділ північного пограниччя України станом на 1927 р., включно з відсотком української людності за даними 1926 р. В розвідці вміщено мапу Північного пограниччя України.

Українсько-білоруське пограниччя складається з а) Берестейсько-Пинського Полісся та в) Стародубського Полісся. Автор подав детальну характеристику населення Берестейсько-Пинського Полісся з кін. XIX – початку XX ст. Згідно перепису 1897 р. територія Берестейського та Кобринського повітів була переважно заселена українцями. Повіт Більський – був заселений українцями та поляками майже порівну, з невеликим відсотком білорусів. Повіт Пружани в переважній більшості був білоруським, але з великим відсотком українців. Пинський повіт Мінської губернії згідно офіційних даних був білоруським [5, с. 13]. Окрім того, Т. Олесіюк виклав коротку історію входження цих земель з 1918 р. до 1920 р. в склад УНР на підставі Берестейського договору, в склад Польщі та СРСР на основі Ризького договору (1920 р.), в склад Польщі та СРСР (УРСР та БРСР) після II Світової війни. Зокрема, останній факт, на думку автора, унеможливує для українців задоволення своїх національно-культурних потреб і вони приречені на послідовну денационалізацію. Що врешті-решт і сталося [5, с. 14]

Територія Мозирсько-Гомельського Полісся знаходилася в межах БРСР, була територією розселення поліської людності Пинчуків, які займають, згідно лінгвістичного та культурно-побутового погляду, проміжне місце між українцями та білорусами. Однак більшість вчених, на думку автора, відносить їх до українців (в тому числі російський академік, засновник білоруської філологічної та етнографічної науки проф. Карський), а до білорусів відносять лише населення на північ від р. Прип'ять [5, с. 14]. Така позиція проф. Карського перегуквалася з поглядами російського філолога С. Булича та цілковито відповідала так званій мінімальній етнографічній межі С. Рудницького. Територію, яка знаходилася на південь від Прип'яті, визнала українською і лінгвістична мапа, видана Московською діалектологічною комісією. Однак, зазначає автор, що не зважаючи на висновки науки, перепис 1897 р. стверджував про білоруський характер населення, а радянський 1926 р. – твердив про його російський характер (особливо в округах Річицькому та Гомельському), хоч і зазначив про наявність 26 тис. 306 українців [5, с. 14]. До того ж, автор відмічає різкі розбіжності як в характері, так і в географії розселення. Т. Олесіюк, стверджував, що такі розбіжності можна пояснити з точки зору політичної ситуації. В час перепису 1897 р. Мозирсько-Гомельське Полісся входило до адміністративного комплексу Білорусії, тому писці не зазначили жодних «малоросів». В часі перепису 1926 р. Мозирська округа ввійшла в склад Білорусії, тому українців записували як білоруську людність. Натомість Річицька та Білоруська округи на час перепису 1926 р. ввійшли до складу Російської СФРР [5, с. 15], тому означення національності населення теж мало суто політичний характер – згідно територіальної приналежності. Українців на цих територіях було набагато більше, ніж зазначених у 1926 р. Тому, вказує автор, і переписи 1897 р., а більшою мірою 1926 р. є тенденційними та спотворюють дані про кількість та характер розселення українців в межах цієї території. Т. Олесіюк відзначав, що більшість українців проживають в 5 районах Мозирської округи на південь Прип'яті, та в 5 південних районах Річицької округи і становлять щонайменше 233 тис. 775 чол., що складає 71,5 % від загальної кількості населення.

Питання про ці території Пинчуків і подальше включення їх до УНР підіймалося під час українсько-радянських переговорів 1918 р., але, як зазначалося, переговори провалилися. На думку автора, майбутнє вирішення цього питання буде зумовлене тим, чи Білорусь вийде з впливу СРСР і стане спільником для України в боротьбі проти нього, чи й далі буде у складі СРСР і, відповідно, супротивником України. У разі останнього факту, Т. Олесіюк погоджується з думкою С. Рудницького, що потрібно буде визначати прикордонну лінію, яку пропонувала делегація УНР у 1918 р. Окрім того, автор відзначає і важливе стратегічне значення цієї лінії щодо оборони Правобережної України, адже тоді Україна контролюватиме два береги Прип'яті та залізничну лінію Житковичі-Гомель.

В разі першого сценарію розвитку подій, коли Білорусь стане незалежною, то при розмежуванні, на думку автора, слід уникати усього, що може зашкодити українсько-білоруським стосункам. Питання державної приналежності Пинчуків слід розв'язати наступним чином – південна частина буде залишена Україні, а решта території на північ від Прип'яті до так зв. максимальної межі, вирішила би свою державну долю плебісцитом [5, с. 17].

Стародубське Полісся (Північна Чернігівщина) – територія колишнього Стародубського полку Гетьманщини XVII–XVIII століть, на міжвоєнний період складала чотири повіти Брянської губернії РСФРР. Як зазначає Т. Олесіюк, проф. Карський відносить цю територію до Білорусії, як також частини сусідніх повітів Чернігівщини – Новгород-Сіверського та Городнянського. Інші дослідники не поділяють такого категоричного судження та вказують на присутність на цих територіях населення українського та російського. За переписом 1897 р., знову ж таки, нівелювався український чинник, вказуючи на те, що північна Чернігівщина є російським клином поміж українськими на білоруськими масивами [5, с. 19]. Дані перепису 1926 р. теж підтверджували цей невірний факт і носили знову ж таки політичний характер. На користь цього свідчать дані 1926 р., де українцями себе задекларували 123 тис. 940 чол., а у 1897 р. лише 778 чол. [5, с. 19]. Про українську громадську та політичну активність Північної Чернігівщини говорить і той факт, що протягом 1917–1918 рр. українській владі у Києві було надіслано тисячі сільських та міських вироків [10, с. 136–144]. Про включення меж Стародубського Полісся до України говорилося і на переговорах 1918 р. Лінія розмежування мала б проходити від озера Святського (Святськ – К. Н.) адміністративною лінією колишньої Чернігівської губернії на північ, схід і південь до Красного Рогу, а далі на Семець, аж до Трубчевська. В майбутньому, говорить автор треба притримуватися цієї лінії, хоч її можна дещо і розширити на схід, що б дало стратегічну перевагу при обороні України під час ворожої наступальної ініціативи від Брянська. У випадку, якби розмежування відбувалося з Білоруською державою, то варто, вказує автор, дотримуватися першої лінії, однак в залежності від політичних обставин на всій території Північної Чернігівщини або в Клинцевському повіті варто провести плебісцит, результат, якого, без сумніву, буде на українську користь.

Українсько-російське розмежування немає таких філологічних, культурно-історичних труднощів як українсько-білоруське. Немає тут проміжного типу людності, перехідних українсько-російських діалектів, навіть селищ з змішаним населенням обмаль [5, с. 20]. Слобожанщина після монголо-татарської навали опинилася в складі

Московського князівства, як південна окраїна. Колонізація Дикого поля проходила двома напрямками: з південного заходу українська, а півночі – російська. Українці створили тут автономну провінцію з козацьким устроєм, зокрема п'ять слобідських полків: Сумський, Харківський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький (територія Харківщини та південної Воронежчини). Російська влада селила на цих землях московський люд, а інколи і українців, внаслідок стику двох колонізаційних потоків утворився на території Курщини та Воронежчини строкатий конгломерат української та російської людності. Зважаючи на те, Т. Олесіюк твердить, що визначити лінію розмежування важко, адже немає ні докладних наукових напрацювань, ані дані перепису 1897 та 1926 рр. не дають точних критеріїв поділу. Тому автор дає «грубший» поділ, відзначаючи, що легше можна провести розмежування на Воронежчині, де основне ядро українців розташоване в межах Острогозького полку, натомість на Курщині, в районі московської урядової колонізації по лінії містечок Путивль – Білгород – Оскол (Старий Оскол – Н. К.), справжній національний лабіринт [5, с. 20].

Питання розмежування Курської губернії підіймала українська делегація на переговорах у Києві 1918 р., запропонувавши два варіанти вирішення цього важкого питання. Перший – від Трубчевська в межах Орловської губернії рікою Нерусою, р. Севом до р. Шари на Олешковичі, Орля. Далі в межах Курської губернії на схід на Амось, Софронівку, р. Свапу, далі р. Свапою і р. Сеймом до Глушкова на Гущино, Лукіянівку, Старий Оскол і Петропавлівське (Обухівка) на межі Воронежської губернії. Другий варіант – спочатку так само як і за першим, аж до р. Свапи, далі по Свапі й Сейму до Глушкова, далі на південь по прикордонній межі на Касторну, Медвинку і на схід по р. Сейму на Гущину, Лукіянівку, Старий Оскол і Петропавлівське (Обухівка). Вони давали і стратегічні прерогативи, зокрема, закривали небезпечний для Харкова московський білгородський клин та давали можливість створити кілька оборонних ліній по верхів'ях Сейму під самим Курськом та Псла під Обоянню.

Автор зазначає, що така «стратегічна лінія» в двох варіантах свідчила про слабкість такої позиції уряду УНР, а наступний гетьманський уряд зовсім знівелював такі лінії, спираючись на «етнографічну» лінію проф. Рудницького. Критично ставиться автор і до приєднання за часів Гетьманату окремих територій з переважачою російською людністю, яка може створити небезпечне національне вогнище на Україні. Автор вказує, що Україна і так у великій мірі просякнута російським елементом. Однак, продовжує свою думку Т. Олесіюк, слабким місцем такої позиції є та обставина, що росіяни не творять великих компактних осередків. Вигідніше для України залишити за межею невеликі островки українського населення, щоб не допустити проникнення в межі України великих компактних груп росіян [5, с. 22].

У міжвоєнний період пограниччя Курщини та Воронежчини стало предметом суперечки між УСРР та РСФРР. Російський уряд, обґрунтовуючи свою позицію, опирався на статистичні дані, які як з'ясувалося вище є тенденційними, проросійськими. Автор пропонує свою лінію розмежування Курщини, зокрема: від Ст. Гути та кордоном УСРР до Крупця, звідси на схід до р. Сейму вище м. Рильськ до пункту стику з межею Рильського та Львовського повітів, звідси, захоплюючи Іванівське приблизно цією межею до Коречева, за цим – межею колишнього Суджанського повіту до Погребків і далі, на південь від Солдатського, на Никольське (Бушмине),

Піну, Богатий, Черкаське, Яковлево, Тетеревино, Подольки, Холодне, Орлик, Петропавлівське (Обухівка). Така лінія вводить в межі України всі терени, заселені українцями. Лише в околицях Білгорода в майбутньому потрібно було б збільшити чисельність українського населення.

Лінія розмежування Воронежчини пропонується делегацією 1918 р. окреслювалася так: від Обухівки на Шаталівку, Рипіївку, Колбино до Дону, поверх Коротояку, далі Доном на Ліски, Масловку, потім на Шестоково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурлінівку, Василівку (Водяне), Банну і до східного кордону Воронежської губернії. Проф. Рудницький подав фактично подібну етнографічну межу. Порівнюючи дані переписів, Т. Олесіюк пропонує наступну лінію розмежування: від Обухівки на Шаталівку, по р. Потудані до Дону поверх Коротояку, Доном вверх до Хворостана, річкою до Давидовки на Середній Ікорець, на ст. Анновку, Пчелине, Мечетку, Козловку, Бутурлінівку, Василівку (Водяне), Красне, Алферівку на Хопрі, Хопром далі через Новохоперськ до кордонів Обл. Війська Донського. Така лінія визначає і важливе стратегічне і політичне значення, як для оборони важливого Ліскінського залізничного вузла й мосту, так і для зручного природно-географічного стику Матірної України з межами державно-політичної формації – Козаччини [5, с. 24]. Не будемо детально зупинятися над аналізом демографічних процесів, які відбувалися протягом 20 ст., але як відомо, за даними переписів 1959 р., 1970 р. та численної української історіографічної спадщини, частка українського населення на цих означених етнічних територіях невпинно зменшувалася, завдяки радянській політиці.

Отже, аналізуючи праці Т. Олесіюка приходимо до висновку, що його погляди розвивалися в руслі напрацювань і, водночас, критичної оцінки основоположників української географічної науки Степана Рудницького та Володимира Кубійовича, а також історично-геополітичних поглядів І. Липи та Л. Биковського. Безсумнівно, вказані автори, змогли більш повно реалізувати поставлені наукові завдання в своїх

працях, чого не можна сказати про Тимоша Гнатовича. Однак, не зважаючи на майже столітній вік напрацювань Т. Олесіюка, його погляди, бачення українського геополітичного місця та процесу залишаються для української держави актуальними і по сьогоднішній день. Його науковий доробок мав вплив на розвиток української суспільно-політичної думки та української геополітики як наукової дисципліни, і займає свою поважну наукову нішу.

1. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 8. [Си-Ти] / Наук. Т-во ім. Шевченка; голов. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1976. – 3200 с.: іл., карти. – Б. ц.
2. Кубійович В. – Т. II: Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / упор. проф. О. Шаблій. – Париж; Львів: «Фенікс», Українська академія друкарства, 2000. – 1023 с.
3. Кубійович В. Мені – 85 // Кубійович В. – Т. II: Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / упор. проф. О. Шаблій. – Париж; Львів: «Фенікс», Українська академія друкарства, 2000. – С. 5–303.
4. Олесіюк (Олесевиц) Тиміш // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 5. [Ми-Пе] / Наук. Т-во ім. Шевченка; голов. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1966. – 2000 с.: іл., карти. – Б. ц.
5. Олесіюк Т. Північні межі Української Матірної Держави (на правах рукопису) / Т. Олесіюк [Передрук] // Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини: збірник. – Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка; Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 164–200.
6. Олесіюк Т. Я за Діоклетіяна (сторінка зі споминів) / Т. Олесіюк. – Баунд-Брук, 1960. – 26 с.
7. Осташко Т. Олесіюк Тиміш / Т. Осташко // Енциклопедія історії України. – Т. 7 (Мл-О). – К.: «Наукова думка», 2010. – С. 581.
8. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – К.: «Темпора», 2008. – 688 с.
9. Сергійчук В. Передмова / В. Сергійчук // Тиміш Олесіюк. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 3–22.
10. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 рр. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 412 с.
11. Федоренко О. Геополітичні дослідження в українознавстві / О. Федоренко // Українознавство. – № 3. – 2005. – С. 116–119.
12. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / О. Шаблій. – Париж; Львів: «Фенікс», Українська академія друкарства, 1996. – 704 с.

Наталка Лисенко

Громадська діяльність О. Олеся на еміграції

У статті йдеться про еміграційну діяльність відомого українського письменника О. Олеся. На основі архівних та документальних джерел висвітлюється діяльність Союзу українських журналістів та письменників, який певний час очолював О. Олесь. Розглядається також видавнича діяльність письменника, зокрема, заснування та редагування часописів «На переломі» та «Сміх».

The article devoted to analyzes of public activity of the famous Ukrainian poet O. Oles in the emigration period. The work in the Union of Ukrainian Journalists and Writers led by O. Oles' during some period is described on the basis of archival sources. The writer's activity as publisher, in particular in the leading magazines «Na perelomi» and «Smikh», is also investigated.

Розвиток сучасного літературознавства характеризується посиленою увагою до постатей тих письменників, творчу спадщину яких донедавна було штучно вилучено з літературного процесу. Йдеться, звичайно ж, і про літературну творчість репресованих письменників. Але більшою мірою, на нашу думку, актуалізуються дослідження постатей визначних діячів саме еміграції, оскільки їхня спадщина (літературна, громадсько-політична, публіцистична тощо), як правило, взагалі не була присутня в літературознавчому дискурсі радянської доби. А якщо обставини і змушували критиків згадати про письменників-емігрантів (у випадку, коли «замовчати» значущість і велич постаті було абсолютно неможливо), їхня літературна діяльність проектувалася на

політичну – а отже висвітлювалася тенденційно, упереджено і вкрай негативно.

Оскільки головні персонажі та дійові особи тих буремних років (маємо на увазі першу хвилю політичної еміграції, яка почалася від 1919 року) уже не мають змоги свідчити особисто, тому дедалі очевиднішою стає необхідність вивчення та публікації архівних матеріалів з української історії того часу. Документальний пласт архівних джерел становить фактологічне підґрунтя наукових розвідок, без якого неможливо відтворити об'єктивну картину історичних подій (тим паче тих, які відбувалися за межами нашої країни). Саме тому для досліджень у цьому напрямку вкрай потрібною стає вичерпна інформація про існуючі архіви –

як особисті (окремих фондоутворювачів), так і комплексні (установ, організацій, редакцій, видавництв тощо), їх наповнення, значення та суспільна вага. І тут дозволимо зачитувати фрагмент із листа О. Олеся до А. Ніковського (оскільки пізніше плануємо зосередити увагу на еміграційній діяльності відомого українського письменника) як заклик до нас, нащадків, науковців, істориків, іти до архівних джерел, шукати і, головне, вводити в науковий обіг неоціненні скарби збережених документальних матеріалів: «Єсть у нас сила документів, листів від визначних політ[ичних] і культ[урних] діячів Європи в справі українській, єсть деякі культурні здобутки, дещо зроблено і завойовано політично. Всі ці матеріали забудуться, загубляться, на Україні не будуть видані і громадянство осудить нас несправедливо» (№ 246*). Саме для того, щоб такого не сталося, маємо звернути посилену увагу на документальні підтвердження активної політичної та громадської діяльності визначних діячів української культури на еміграції. Ми ж зосередимо увагу на перших роках життя на чужині відомого українського письменника О. Олеся.

Відразу ж наголошуємо на тому, що еміграція О. Олеся в 1919 році була вимушеною, незапланованою і спонтанною. У лютому 1919 р. він виїхав до Будапешта як культурний аташе посольства УНР. Мав надію, що дипломатична робота триватиме кілька місяців, тому залишав Україну без родини, без грошей, без потрібних навіть побутових речей (його дружина Віра Антонівна Кандиба та син Олег, долаючи неймовірні труднощі та перешкоди, змогли виїхати з України лише в 1923 р., коли стало цілком очевидним, що повернення О. Олеся з-за кордону неможливе априорі), «не встигнувши не тільки взяти родину з собою, а навіть забезпечити її на довший час» (№ 277). О. Олень не взяв із собою навіть найціннішого для будь-якого письменника – рукопис своєї недрукованої збірки. Чи не в кожному листі з Будапешта та Відня до дружини він просить розшукати автографи поезій і обов'язково вивезти їх з України. Це було чи не єдиним проханням письменника, адже розумів, що в Україні (після повного ігнорування видавництвами і часописами своїх фінансових зобов'язань перед О. Олесем) його твори не мають шансу на друк, а в найгіршому випадку можуть перетворитися на форму політичного обвинувачення і навіть зашкодити родині. І якщо спочатку письменник ще вірив, що з новою українською владою можна знайти компроміс і домовитись, то пізніше, коли ДВУ оголосило про розірвання видавничих угод з О. Олесем, переконався у жорстокості та безглуздості дій чиновників. Тому поет чекає на приїзд дружини з сином у Відні** з надією на нове життя, нові публікації, нові збірки...

* Тут і далі посилаємося на документи з еміграційного архіву О. Олеся (ф. 114), який зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, вказуючи у дужках лише номер одиниці збереження.

** До Відня О. Олень так само потрапив випадково, адже за кілька місяців неочікувано покинув і Будапешт, залишивши і дипломатичну посаду. Оскільки часто у справах їздив до Відня, то у ніч так званого «більшовицького» перевороту в Угорщині (з 22 на 23 березня 1919 р.) також виїздить з міста. У спогадах «З посольською місією в Будапешті» М. Галаган писав: «Коли вже була проголошена «диктатура пролетаріату», Олень виїхав до Відня і вже звідти до нас не повернувся, хоч я запевняв, що жадна небезпека йому не загрожує з боку нової влади. Видно, що Олесеві досить було і свого «рідного» большевизму і не було охоти пізнати ще й «заграничний» [1, с. 56].

Призначаючи на дипломатичну посаду О. Олеся, уряд УНР доручив письменнику формувати культурні взаємини з Угорщиною. Однак цим настанови не обмежились. Оскільки письменник мав ветеринарну освіту, отримав чіткі завдання закупити медичні препарати для армії УНР (№ 2166). Про виконання цих доручень та про витрачені кошти О. Олень пізніше звітує військовому ветеринарному управлінню УНР (№ 273). На оплату власного помешкання, проживання, харчування (нагадаємо, що зарплатні культурного аташе письменник так і не отримав) О. Олень не витратив жодної копійки. Натомість інші дипломати та представники різних українських місій чи організацій за кордоном, користуючись непевним революційним становищем, дозволяли собі розкошувати у пишних апартаментах дорогих готелів, щовечора «просиджувати» гроші у ресторанах, витрачаючи на власні забаганки марки, крони, франки. З боєм, зневірою та відчаєм О. Олень пише про це в листі до К. Вротновського-Сивошапки: «Тут чорт зна що робиться. Я не кажу про всякі «комісії» (результат «на ліцо»), не кажу про нашу дипломатію, а взагалі про всіх емігрантів без руля і вітрил. Публіка морально упала, перестала цікавитись громадськими справами, стала дивитись тупими, скляними очима в будуче» (№ 273). Маючи намір активізувати громадських рух, протистояти таким випадкам деморалізації, О. Олень видає сатиричну збірку «Перезва», де висміює споживацьке ставлення, корупцію та розтринькування народних грошей деякими представниками української еміграції. Властивими йому поетичними засобами О. Олень виступає проти загальної апатії, бездіяльності, байдужості численних «місій» та «комісій», що дискредитували діяльність УНР загалом:

Державні місії,
Контроль, комісії,
Пілати, дипломати,
Вся Україна тут.

Вся сіль кооперації,
Торгівлі, спекуляції,
Шакали, зубоскали, –
Європа аж тріщить.

Клопочуться, збираються,
Прощаються, вітаються,
Співають, виряджають,
А ввечері – вино...

Нічого не закуплено:
Козу півбока луплену,
Для сміху, на потіху
Додому привезуть.

А там десь на позиції,
Без зброї, без муніції,
У полі босі й голі
Вмирають козаки...

Подібну ситуацію описав і Д. Дорошенко у своїх спогадах, що переконує нас у систематичності згаданих О. Олесем явищ: «Ніхто не сидів над душою і не спонукав, отже можна було весело й приємно бавитись в голоднім Відні. І деякі місії бавились так гучно, що наприклад, одного генерала Ф., що стояв на чолі якоїсь закупної військової комісії, на домагання поліції було позбавлено його повноважень і вислано з Відня. Члени українських місій та комісій поводились по готелях та ресторанах не як представники демократичної, трохи не соціалістичної республіки, а як якісь великі сеньйори, кидали великі гроші направо і наліво» [6, с. 24].

Тому не дивно, що колишній дипломат надзвичайно активно включається у політичне та громадське життя

української еміграції. Навіть можна сказати, що він свідомо стає творцем цього культурного життя за кордоном: навколо творчої української еліти гуртуються емігранти, об'єднуються небайдужі громадяни. Паралельно і незалежно один від одного утворюються українські видавництва, спілки, товариства та організації.

Чи не найважливішим у громадській діяльності О. Олеся стає його робота (фактично організація, створення) Союзу українських журналістів та письменників. Колишній дипломат відразу ж стає активним членом Управи, а з 1923 р. – головою Союзу. У Статуті та інших програмних документах організації (написані здебільшого самим письменником, що підтверджують численні чернетки та роздуми щодо утворення та функціонування Союзу самого О. Олеся – див.: [2, с. 7], № 2632, 2634), у будь-яких заявах та при будь-яких нагодах наголошується, що Союз – «непартійна та неполітична організація українських духових робітників» [4, с. 157]. І це була принципова позиція самого О. Олеся, який писав дещо пізніше, розмірковуючи над причинами поразок деяких українських еміграційних акцій: «Ні в яку «політику» Союз я не втягував і себе не заангажував. Це послужило причиною деяких неудач і Союзу, і моїх особистих. Я уперто зрікаюся ріжних пропозицій тільки через те, що там пахне політикою» (№ 318-а). Головним завданням Союзу українських журналістів та письменників з моменту його організації та затвердження було створення законопроектів про періодичну пресу в Україні та поза її межами, про охорону авторського права та іншої документації, яка б узаконила професійні організації журналістів, письменників, композиторів тощо. А серед практичних завдань – надання матеріальної допомоги не лише членам Союзу та українським громадянам, які опинилися на чужині, а й письменникам, журналістам, ученим в Україні. На підтвердження – звітна документація Союзу: «Взагалі користали з фондів Союзу в формі позик чи запомог 30 письменників, з того – 18 членів Союзу, решта таких, які до того часу не змогли стати його членами. Деякі члени Союзу користали з фондів Союзу кількакратно. З огляду на те, що велика скількість українських письменників і журналістів не має цілком ніяких джерел доходу, являється потреба нести їм допомогу періодично» [4, с. 157]. Та найбільшим здобутком діяльності Союзу є, безперечно, заснування Українського Вільного Університету (урочисте відкриття відбулося 23 жовтня 1921 р.). Саме Олеся програма діяльності Союзу ще у 1920 р. передбачала «основування на еміграції Вільного Університету, в яким можуть бути зведені дисципліни, відповідаючи духові й потребам часу, та який має стати в будучині вільною академією наук і мистецтва» [4, с. 7]. Крім морального сприяння Союзу УВУ основується за матеріальної підтримки особисто О. Олеся, який позичає гроші на організацію Університету. На цьому факті наголошує ректор УВУ О. Колесса у доповіді, приуроченій до річниці утворення закладу: «Виєднано позичку за порукою відомого поета Олеся, заступника голови Союзу Журналістів і Письменників, що дав у застав склад видань своїх книжок» [7, с. 65]. По двох десятиліттях викладачі УВУ у часописі «Наступ» (1942, № 43) вимушені були надрукувати спростування деяких обставин утворення цього навчального закладу, де ще раз наголосили на значній не лише моральній, а й матеріальній підтримці Союзу українських журналістів і письменників загалом та особистий внесок О. Олеся зокрема. Значення УВУ для розвитку української науки, освіти, культури на еміграції важко переоцінити. О. Колесса, наприклад, вважав: «Сам факт існування УВУ

в Празі [...], яка здавна є осередком замітного культурного руху слов'ян, підносить значення культури українського народу перед чужинцями і є проречестою маніфестацією, з одного боку, його самостійності, а з другого боку – тих важких умов, що не дають розвинутися аналогічним культурним інституціям на рідній території» [8, с. 485].

Діяльність О. Олеся на посаді голови Союзу українських журналістів та письменників була настільки знаковою, що навіть пізніше, у 1932 р., коли письменник вже фактично відійшов від активної громадської діяльності, Іван Мірний саме з ним обговорює створення (відновлення) «Союзу письменників» – радиться щодо положень Статуту, його затвердження, організацію загальних зборів тощо.

На особливу увагу заслуговує і видавнича та журналістська діяльність О. Олеся на еміграції. Дотуається (а насправді стає ідейним натхненником) періодичного видання «На переломі», який мав підзаголовок «Журнал політики, літератури та мистецтва під редакцією О. Олеся». Безумовно, цей часопис відіграв значну роль насамперед у літературному житті української політичної еміграції того часу. На сторінках «На переломі» друкувалися літературні твори міжнародно-політичні огляди, статті з економіки, рецензії, хроніки подій літературного та мистецького життя та інша важлива інформація. Цей часопис О. Олень також бачив безпартійним та аполітичним. У вступній статті «Від редакції» письменник так охарактеризував мету створення «На переломі»: «Наша еміграція опинилась без стерня і вітрил, без якоїсь спільної всіх об'єднуючої думки. І тому ми, ініціатори цього журналу, взяли на свої плечі тяжкий тягар видання нового органу, якого одинокою метою буде боротись із зневірою та песимізмом, з деморалізацією, що зробила таке спустошення серед еміграції. Наш журнал повинен стати осередком чистого духового життя за кордоном, має стати висловом національного сумління». Отже, історія видання та функціонування часопису «На переломі» є важливим джерелом для висвітлення як особистої громадянської позиції О. Олеся, так і його близьких друзів та соратників.

Усього за час існування «На переломі» вийшло 5 чисел часопису. Останній випуск поєднав у собі 4 та 5 числа і побачив світ 1 квітня 1920 р. Серед авторів – сам О. Олень (його поезії друкуються у кожному числі), П. Стах (С. Черкасенко), О. Колесса, В. Павлесевич, Б. Лепкий, О. Орлич, А. Крушельницький, Ю. Тищенко-Сірий. Друкуються економічні огляди С. Міллера, С. Соковича, політологічні статті С. Шелухіна, повідомлення М. Грушевського «В справі українського соціологічного інституту» тощо.

На новий літературний часопис покладалися великі надії, а численні читачі та шанувальники вітали вихід кожного числа «На переломі». Наприклад, К. Вротновський-Сивошапка писав: «Я зрозумів вас, віденців, найкращі вірші (я підкреслюю «в» з малої літери), думки, мрії, болі вилялися в «На переломі» у віршах – у них ви щирі. І я Вам, шановний пане Олександрє, глибоко вдячний за ту насолоду, котру отримав, відчув, побачивши й познайомившись з Вашою дитиною» (№ 586). На жаль, віднайти комплексний архів редакції «На переломі» досі не вдалося. Очевидно, шляхи подальших пошуків – у приватних архівах (насамперед Л. Кушніра, який займався адміністраторською роботою та листувався з авторами), в австрійських архівних установах чи бібліотеках (де мають бути хоча б числа часопису, а можливо, і листування редакції, недруковані дописи чи твори). Варто звернути увагу дослідників української періо-

дики на чужині, що в еміграційному архіві О. Олесь є кілька цінних документів редакції «На переломі»: збірник наказів, фінансові звіти, розцінки на статті, поодинокі листування з видавництвами та передплатниками.

У кожному числі згаданого журналу друкується рекламне оголошення про те, що «приймається передплата на український гумористичний і ілюстрований журнал «Сміх». Планувалося, що «Сміх» мав виходити двічі на місяць під редакцією Валентина (це один із псевдонімів О. Олесь). Вказується адреса редакції «Сміх» – та ж, що і «На переломі» («готель «Рояль» у Відні, кімната 25). Зберігся офіційний лист О. Олесь до поліції у Відні: «Маю честь повідомити хвальну дирекцію поліції, що я маю намір видавати у Відні український гумористичний журнал з ілюстрованими карикатурами під заголовком «Сміх» 2 рази на місяць в об'ємі 8 сторінок» (№ 407). На жаль, вийшло лише кілька чисел часопису – після кількох випусків журнал припинив існування. Про причини такої короткої історії видання варто говорити окремо (йдеться про матеріальну скруту, невиконані обіцянки щодо фінансування представників уряду УНР на еміграції, неприйняття подекуди різких сатиричних виступів авторів «Сміху»). Конструктивна критика компрометуючої діяльності деяких представників української еміграції викликала обурення, про яке згодом написав О. Олесь у властивій йому саркастичній формі: «Не справдись надії нашого журналу. І «Український прапор», і «Воля», і «Боротьба» зазначили на своїх сторінках, що «сміху в «Сміху» – як кіт наплакав. У всякім разі менше, як наплакує крокодил». Скажемо одверто, що ці сльози які полились з трьох джерел, нас глибоко вразили, бо ми були певні, що «Сміх» і гадючому шлунку після обід не заважає. Але великий шлунок потрібує і великого сміху. Ми ж сміємось не для слонів, а для істот, що мають зовсім маленькі вуха» (№ 2784). Загалом політичне протистояння серед української еміграції було поширеним явищем, адже йшлося про процес самоідентифікації нації в кардинальних умовах: між представниками численних політичних партій точились постійні дискусії щодо політичного вибору української еміграції (підтримки більшовиків, ідеї повернення в Україну, взагалі виникнення «зміновіхівського» руху тощо).

У 1922 р. О. Олесь мріє відновити «Сміх» і ділиться цими намірами з Антоном Крушельницьким: «Матеріалу сила-силенна. Одна «Самостійна Україна» дає безліч. Відчуваю потребу десь душу відвести. Погляньте: скільки навкруги неправд, брехнів, глуму, ошуканства, грабівництва, а ми сидимо і мовчки дивимось на злочин. Невже ж ми з громадян поробились обивателями і замкнулись в клітці дрібних особистих інтересів?» [3, с. 14]. Не дивно, що саме в такий час у О. Олесь виникає потреба у літературному та громадському протесті. Адже від 1923 р., як вважає дослідниця української політичної еміграції В. Піскун, «першочергова увага усіх політичних груп української еміграції зосереджується на осмисленні поразки, розгортанні культурно-національної та освітньої роботи в країнах проживання з метою ефективного пошуку ідейно-світоглядних засад української перспективи» [5, с. 561].

Однак з часом ентузіазм О. Олесь боротися «з вітрянками» зменшується. Звичайно, є чимало і об'єктивних причин (поразка уряду УНР, зневіра у швидкій перемозі над більшовиками, розгортання репресій в Україні, ідейні розходження навіть з колишніми соратниками тощо), і особливості світосприйняття самого письменника, який повністю зосередився на літературній діяльності та фактично усамітнівся у своєму більш ніж скромному помешканню

у Ржевницях, а пізніше і на околиці чеської столиці. У черговому листі до П. Христюка О. Олесь вкотре наголошує на своїй повній аполітичності: «Скажу лише, що стою я цілком осторонь від усіх. Їзду раз на два тижні до Праги, маю безліч знайомих самих різних рас і відтінків, радо розмовляю з ними при зустрічі... а починаючи з минулого місяця, всіх їх змінив на коропів, линів, окунів і почуваю себе останні дні досить добре. [...] Ріжні пропозиції, які поступали мені й поступають, я уперто одхилив і одхилию, не бажаючи часом підставляти свою спину для шулерської гри» (№ 318-б). На еміграції О. Олесь видає свої етапні збірки – «Перезва» та «Чужиною», пише чимало сатиричних творів та фейлетонів (компоує з них навіть окрему збірку «Похмілля»), пізніше побачили світ і ліричні збірки поезій, але його літературна творчість еміграційного періоду, мотиви та спонуки – то тема ширшої і подальшої розмови.

У підсумку варто наголосити, що перші роки серед прогресивної, культурної та мислячої частини української еміграції панували натхнення і святкова атмосфера – передчуття нового життя нової вільної та незалежної держави. Об'єктивно склалося так (насамперед тому, що першими виїхали за кордон до країн Західної Європи дипломати УНР та ЗУНР, а згодом до них приєдналися члени урядів, тобто – культурна еліта, провідники української нації), що на еміграції зосереджується значна частина визначних українських учених, митців, громадських та політичних діячів. Як слушно зауважує В. Піскун, «На грудень 1920 р. в еміграції опинилися всі провідні політичні діячі, котрі визначали стратегію і тактику українського національно-визвольного руху початку ХХ ст.» [5, с. 329]. І не дивно, що вони (і серед них О. Олесь) розглядали свою культурну працю на еміграції як справу загальноукраїнського значення. Вони мріяли про розбудову держави, прагнули бачити Україну серед самостійних, демократичних держав Європи:

Ми йшли до спільної мети...

Мета – могутча Україна.

І радісно було іти:

Були ми всі одна родина (О. Олесь).

Тож і намагалися роки на еміграції (мали тверде переконання у тимчасовому та короточасному проживанні поза рідною землею) прожити так, щоб вони не минули марно, сподівалися повернутися в Україну з певним творчим доробком. Володимир Левицький про ці прагнення та устремління переконливо написав О. Олесь ще в 1923 р.: «Ви, певно, згодитесь зо мною, що важкий період теперішньої української еміграції тільки тоді не буде пропащим часом для українського народу, коли якнайбільша кількість українських емігрантів постарається вернутися з чужини до рідного краю з певним основним знанням, набути систематичною працею в одній з тих ділянок культурного чи економічного життя, які вимагають у нас особливо пильної уваги» (№ 1259). Саме з таким девізом жив і творив в умовах тяжкої вимушеної еміграції О. Олесь, не зраджуючи своїм переконанням та поглядам до останнього дня.

1. *Галаган М.* З посольською місією в Будапешті/ М. Галаган // Поет з душею вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. – Нью-Йорк-Київ-Львів: Дніпро, Видавництво М. П. Коць, 1999. – С. 55–56. 2. Звіт про діяльність Союзу українських журналістів і письменників за час від вересня 1919 до кінця 1922 р. – ЦДАВО України. – Ф. 4373, оп. 1, спр. 5. 3. Листи О. Олесь до А. Крушельницького. – ІР НБУВ. – Ф. 274, № 2647. 4. Листування Союзу українських журналістів і письменників за період від 10.01.1919 до 12.08.1921 рр. – ЦДАВО України. – Ф. 4373, оп. 1,

спр. 11. **5.** Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.) / Валентина Піскун. – К.: Нью-Йорк: Б. в., 2006. – 670 с. **6.** Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / ВП. Троцинський. – К.: Інтел, 1994. – 259 с. **7.** Український В[ільний] Університет в Празі

в роках 1921–1931. – Прага: Б. в., 1931. – 236 с. **8.** Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурна еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 477–587.

Наталія Пархоменко

Проблема міграції інтелектуальної еліти України

У статті аналізуються сучасні тенденції міграції кваліфікованих фахівців у цілому та наукової міграції, зокрема; визначаються також позитивні та негативні складові міграції висококваліфікованих робітників.

This article analyzes the current trends of migration of skilled professionals in general and scientific migration, in particular; positive and negative components of the migration of highly skilled workers are defined.

Міграція як соціально-економічне явище відома з найдавніших часів. Вона являє собою надзвичайно складний процес, який визначає напрямки розвитку держави і суспільства, та здійснює вплив на політичні, економічні, соціально-демографічні процеси, міжнародні відносини, а також на ідеологічну сферу та навіть на релігію. Протягом багатьох століть міграція змінювала своє обличчя та своє призначення. ХХ століття відзначилося формуванням та розвитком трудової міграції, яка поступово набула глобальних рис, охопивши собою практично всі країни світу.

Серед різних видів трудової міграції особливе місце займає міграція представників наукових та культурних кіл, а також спостерігається збільшення міграцій висококваліфікованих фахівців. Від рівня забезпеченості країни висококваліфікованими фахівцями фактично на пряму залежить економічна та науково-технічна конкурентоспроможність країни. «Відтік мізків» є надзвичайно дискусійною темою, яка жваво обговорюється спеціалістами різних галузей знань. Вплив цього процесу на майбутнє нації, причому як тієї, що «постачає інтелект» в інші держави, так і нації-реципієнта, що приймає висококваліфікованих мігрантів, має далекосяжні наслідки.

Проблемі міжнародної міграції кваліфікованих фахівців присвячено багато праць українських, російських та західних науковців, зокрема, О. Білоруса, Р. Варданяна, Т. Драгунової, Е. Лібанової, Д. Лук'яненка, А. Поручника, А. Гайдучького, Т. Тимашової, А. Попова, А. Соболевської, С. Рязанцева, І. Івахнюк, А. Кирєєва, В. Колесова, П. Ліндерта, О. Малиновської, Дж. Менвілла, С. Пирожкова, О. Позняка, І. Прибикової тощо.

Метою даної статті є аналіз сучасних тенденцій міграції кваліфікованих фахівців в цілому та наукової міграції зокрема, а також визначення позитивних та негативних складових міграції висококваліфікованих робітників.

Говорячи про міграцію висококваліфікованої робочої сили, найчастіше вчені та дослідники наголошують на такій характеристиці, як «відтік інтелекту». Це явище переважна більшість наших експертів оцінює як виключно негативне, оскільки воно несе величезну загрозу економічному (корисні винаходи та відкриття принесуть прибутки іншим державам), науковому (нові «Ейнштейни» не принесуть користі рідній системі науки та освіті) та соціальному (нація в результаті міграції висококваліфікованої робочої сили втрачає великий потенціал, позбавляється цінного людського ресурсу) розвитку країни [4; 5; 6]. Водночас директор Інституту демографії та соціальних досліджень Е. Лібанова вважає тенденцію до виїзду за межі України вчених та талановитої молоді надзвичайно загрозовою та такою, що кидає виклик

національній безпеці України [2]. Щоправда, вона визнає, що головною причиною пошуку кращої долі представниками української наукової еліти є жалюгідне матеріальне становище і занепад матеріально-технічної бази більшості українських науково-дослідних інститутів.

У зв'язку з цим хотілося би виділити кілька питань.

Питання 1. Кваліфіковані спеціалісти складають відносно незначну частину трудових мігрантів з України.

На жаль, встановити реальні масштаби «відтоку мізків» з України неможливо в силу різних причин: брак достовірної статистики, невизначеність самого поняття – «висококваліфікований спеціаліст». Частина українських дослідників схильні вважати такими лише науковців найвищої категорії; інша частина відносить до висококваліфікованих працівників будь-якого працівника з вищою освітою. Існує також думка, що висококваліфікованим робітником можна вважати будь-якого майстра своєї справи, незалежно від рівня освіти. Найбільш вірогідною видається думка про висококваліфікованого спеціаліста як людину з високим рівнем професійної підготовки, яка досягла значних успіхів у своїй професійній сфері [7].

Все вище сказане стосується загалом стану речей з дослідженням новітньої трудової міграції з України. До сих пір залишається предметом дискусій навіть масштаб цієї міграції – називаються цифри від 5 до 7 мільйонів осіб, які виїхали на заробітки за кордон. Спеціалісти, втім, схиляються до думки, що остання цифра є суттєвим перебільшенням, а максимальна кількість українців, які працюють за кордоном, не перевищує 2-х мільйонів осіб. Ще гірша ситуація щодо вивчення соціально-демографічних характеристик мігрантів, у тому числі й рівня їхньої професійної підготовки та освіти. Достеменно невідомо, яку частку від усієї маси заробітчани складають висококваліфіковані працівники, проте навіть з дотичних даних (інформації про середній рівень освіти мігрантів з України) можна зробити висновок, що інтенсивність «відпливу мозків» з України не можна оцінити як надзвичайно високу, вона є однопорядковою з інтенсивністю виїзду висококваліфікованих спеціалістів із більшості східноєвропейських країн.

Наприклад, на Парламентських слуханнях «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції» (Київ, 17 листопад 2004 року) було озвучено дані соціологічного дослідження щодо рівня освіти трудових мігрантів з України [10, с. 15]. Рівень освіти українських трудових мігрантів (10,9 років навчання) був незначно, але все ж меншим від рівня освіти населення, зайнятого на території проживання (для України

цей показник складає 11,4 роки). Високим рівнем освіти характеризувалися зовнішні трудові мігранти з України у Великобританії (12,5 років навчання), в США і Канаді (12,3), в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Люксембурзі, Франції (11,8). Вищим від середнього по всьому масиву зовнішніх трудових мігрантів з України був рівень освіти українців, які працюють в Ізраїлі (11,5), Іспанії, Греції, Португалії (11 років). А в Російській Федерації, Чехії, Польщі, Угорщині, Словаччині він був нижчим, ніж 10,7 років. Зрозуміло, що в країнах, де середній показник освіти мігрантів вищий за середній, вищою є й питома вага осіб із закінченою вищою освітою (у Великобританії – 41,7 %, в США і Канаді – 39,1 %). Але питання, яка частина цих людей працює відповідно до рівня своєї кваліфікації, а яка – фактично зайняла місце місцевих некваліфікованих робітників на ринку праці цих країн – залишається відкритим.

Отже, навіть в тих країнах, де значну частину українських заробітчан складають спеціалісти з вищою освітою, вони зовсім не домінують у загальній масі мігрантів. *Українська трудова міграція 1990-х – початку 2000-х – це, насамперед, міграція «робочих рук», а не кваліфікованих спеціалістів та науковців.*

Питання II. Україна за останнє десятиліття втратила значну частину свого наукового потенціалу та велику кількість висококваліфікованих спеціалістів, проте зовсім не внаслідок зовнішніх трудових міграцій.

У Доповіді «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» за 2003 рік Уповноважений Верховної Ради України з прав людини слушно зауважила, що проблемою вивчення стану речей з впливом спеціалістів із наукових установ та виїзду їх за кордон ніхто не займається, наявна статистика Держкомстату є формальною і не відображає реального стану речей [8, с. 25, 29]. Таким чином, ми можемо навести лише дуже приблизні цифри, які швидше ілюструють тенденції, але не є надійним свідченням щодо реальних масштабів міграції. Більш-менш надійна статистика існує лише щодо осіб з науковим ступенем, та й то, лише тих, які працюють в системі наукових інститутів Національної Академії наук України.

Отже, кількість науковців, які виконували науково-технічні роботи у 1990-му році становила 313 тисяч чоловік, у тому числі з науковими ступенями – 32,5 тисяч осіб. У 2001 році ці цифри складали 113 тисяч осіб, серед яких було 21,4 тисяч осіб з науковим ступенем. Тобто, упродовж перших десяти років незалежності кількість осіб, зайнятих у науковій сфері, скоротилась в три рази, а осіб найвищої кваліфікації – на третину. У той же час, згідно з даними Держкомстату, в період з 1991 по 2002 рік за кордон емігрували 574 доктори наук, а в період з 1996 по 2002 рік – 907 кандидатів наук.

За даними Президії НАН України, лише з її установ у 1994–2001 роках виїхали 3838 наукових працівників, у тому числі 3399 на тимчасову роботу і стажування, з них – 842 доктори і 2358 кандидатів наук. У 1992–2001 рр. виїхали на постійне місце проживання 3439 осіб, з них 101 доктор наук та 275 кандидатів наук. Крім того, за цей період на тимчасовій роботі за кордоном перебували 3544 науковці, у тому числі 778 докторів та 2226 кандидатів наук.

Таким чином, хоча упродовж останніх п'ятнадцяти років і відбувся відтік кадрів з науково-технічної сфери, проте лише незначна частина з них виїхала за кордон, а ще менша частина продовжила працювати за кордоном за спеціальністю чи зайняла позиції, адекватні тим, які у них були в Україні. Про відчутні втрати у зв'язку з

«відпливом інтелекту» за кордон можна говорити лише щодо окремих спеціальностей (хіміків, фізиків тощо), тоді як спеціалісти багатьох інших профілів виявились неконкурентоспроможними на ринках праці зарубіжних країн. Переважна більшість з них «перекваліфікувалась» всередині країни, поповнивши ряди бізнесменів, перейшовши на роботу до сфери послуг тощо.

Окрім того, професіонали високої кваліфікації, емігрувавши у більш розвинені країни, надалі сприяють припливу на свою батьківщину інвестицій, технологій, ідей і більш ефективних стандартів упровадження та ведення бізнесу. Виїзд за кордон дає можливість талановитим людям знайти краще застосування своїм здібностям, а також акумулювати фінансові ресурси й напрацювати ділові зв'язки, яких вони навряд чи змогли би набути на батьківщині [3]. Це надзвичайно важливо, особливо якщо врахувати, м'яко кажучи, нерозумне ставлення державної влади в Україні до проблем науки [9].

Тому твердження, які часто звучать в українських ЗМІ, що за кордон, мовляв, виїхало 30 % українських вчених, є дуже завищеними, навіть якщо враховувати тих українських вчених, які науковою роботою за кордоном не займаються. Щоправда, слід звернути увагу на такий момент: в Україні дуже високий середній вік осіб з науковим ступенем – середньостатистичний кандидат наук має понад 50 років. Серед тих, хто емігрував, дві третини були молодші за цей вік, а отже, попри можливо не вражаючий *кількісний* відтік кадрів, відбулися серйозні *якісні* втрати, які можуть датися взнаки для майбутнього розвитку української науки. *Таким чином, виїзд за кордон частини спеціалістів має позитивні наслідки (вони «збереглися у професії»), хоча, на загальному тлі відтоку та деградації наукових кадрів в Україні, втрата цих спеціалістів може мати й негативні наслідки для перспектив розвитку української науки («обезкровлюються» цілі наукові напрямки та утворюється «розрив поколінь науковців» – в Україні залишаються спеціалісти найстарших та наймолодших вікових груп).*

Питання III. Національні кадри, які працюють за кордоном, і в Європі зокрема, не втрачені для України.

Більшість з українських науковців, які працюють за кордоном, і в Європі зокрема, не втрачені для України, оскільки вони не виключають можливості свого повернення до України, їм не байдуже те, що відбувається в країні. Навіть ті, хто не має наміру повертатись на батьківщину, цілком позитивно налаштовані щодо того, щоб надавати підтримку Україні. Підтвердженням цьому можуть слугувати пропозиції групи висококваліфікованих мігрантів з України, які працюють в наукових центрах Данії, Швейцарії, Франції та Німеччини [1]. Вони стверджують, що попит на кваліфіковану робочу силу має розглядатись як ще один експортний ресурс України. В країні збереглася конкурентоспроможна система освіти (принаймні, в частині окремих спеціалізацій). Крім того, в Україні є більш високою мотивація молоді до занять наукою. Отже, слід створити умови для того, щоб «поставити під контроль» чи впорядкувати процес «відтоку мозків», перетворивши його на «експорт кадрів». Це дозволить одночасно максимально ефективно використати наявний науковий потенціал країни, а також підтримати її систему освіти.

«Обмежити» виїзд на постійне місце проживання за кордон українських науковців пропонується за допомогою створення в самій Україні, на гроші західних країн, Центрів наукових досліджень та Фундаментальної Освіти, в якому б були

працевлаштовані науковці та отримували б гідну винагороду за свою наукову та викладацьку працю. Зазначимо, що «де-факто», так вже працює певна частина науковців («сидить на грантах», працюючи в Україні на замовників з-за кордону та виїздить викладати за кордон, лише номінально працюючи над науковими темами українських інститутів), проте «де-юре» така ситуація не врегульована й часто лише посилює стимуляцію до виїзду з країни. Привабливою особливістю моделі «експорту кадрів» є також створення «наукової діаспори»: своєї організації вихідців з України, що працюють за кордоном, які б допомагали українським студентам та аспірантам, що їдуть навчатись за кордон, а також давали консультаційну допомогу українським науковим та державним інституціям. Таким шляхом, до речі, вже пішли деякі інші країни пострадянського простору, зокрема, Грузія.

Втім, частина українських науковців та чиновників скептично ставляться до подібних проєктів. На їхню думку, переваги, які реально приносить країні-донору зовнішня міграція за умови повернення фахівців та зв'язків із діаспорою, ще довго не відчуватимуться. Більше того, найдоцільнішим вважається перехід від повністю безоплатної підготовки спеціалістів в Україні для високо розвинутих країн до відшкодованої підготовки при виїзді на постійне місце за кордон для тих, хто отримав освіту за рахунок українських платників податків. Причому, враховуючи загальні втрати людського потенціалу, треба передбачати повернення ними коштів з розрахунку не українських, а світових цін на навчання [10, с. 20]. Подібна схема має свого сумнозвісного попередника: в радянські часи саме так (враховуючи гроші за отриману в СРСР освіту) чинили з євреями, які виїздили за кордон на постійне місце проживання. У тому числі й з цієї причини є великі сумніви в реалістичності моделі «прямих компенсацій» країні за втрату спеціалістів, а отже, вище наведена форма «опосередкованих компенсацій», створення на гроші західних країн Центру Фундаментальної освіти та згуртування «наукової діаспори» виглядає більш привабливою та перспективною.

Підкреслимо, що на даний момент тема міграції української еліти лише почала обговорюватись в наукових та бюрократичних колах, а отже, поки що завчасно прогнозувати, яким шляхом піде Україна у вирішенні питання врегулювання проблеми відтоку висококваліфікованих спеціалістів. Це залежатиме від багатьох чинників, пов'язаних як з успіхами внутрішніх трансформацій в Україні, так і з інтенсивністю її руху в напрямку євроатлантичної інтеграції.

1. Боярский А., Чернов В., Ручайский О. Евроинтеграция Украины: роль науки и образования. Общий анализ и ряд конкретных предложений / А. Боярский, В. Чернов, О. Ручайский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ihes.fr/ruchay/ukraine>. 2. Експерти кажуть, що темп «відтоку мізків» з України загрожує нацбезпеці // УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/582654-eksperti-kajut-scho-temp-vidtoku-mizkiv-z-ukrajini-zagrojue-natsbezpeti.html>. 3. Еміграція висококваліфікованих робітників є корисною для економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/cms/projects/debaty/brain_drain.html. 4. Колесник Ю. В. Деякі особливості міжнародної міграції висококваліфікованих кадрів / Ю. В. Колесник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/PiPs/2010_2/2010_2/343.pdf. 5. Кузнецов О. В. Міжнародна міграція висококваліфікованих фахівців / О. В. Кузнецов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/2876/2865>. 6. Мізки на експорт // Львівська газета. 31.12.2012. 7. Ромащенко Т. І. Особливості міжнародної міграції висококваліфікованих працівників в умовах глобалізації / Т. І. Ромащенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum_%20/PiPs/2008/BSEC_2008/Pages%20from%20tom1/0339.pdf. 8. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном. Доповідь Уповноваженого з прав людини ВР України. – К., 2003. – С. 25, 29. 9. Уряд позбавив Кримську обсерваторію статусу і вдвічі урізав фінансування // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/70787>. 10. Хомра О. Сучасна українська трудова міграція: статус та можливості / О. Хомра // Парламентські слухання «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції». Інформаційно-довідкові матеріали. – К., 2004.

Микола Тимошик

Книжкові видання Українського католицького університету в Римі як чинник формування української еліти в діаспорі

Уперше до наукового обігу вводиться масив інформації стосовно видавничої діяльності Українського католицького університету в Римі, яка аналізується з точки зору формування української еліти в діаспорі за допомогою книжкових видань. Матеріал був зібраний автором в Італії під час нещодавнього наукового стажування в цьому навчально-науковому закладі.

A big corpus of sources concerning publishing activity of the Ukrainian Catholic University in Rome is now for the first time actualized for scientific community and analyzed from the point of view of formation of Ukrainian elite in diaspora with help of the book publications. The sources have been gathered by the author during his recent scientific probation period in this institution.

Не вивченою досі галузкою різнобарвного материка української діаспори залишається українська книга і преса на теренах Італії як чинник формування української еліти в діаспорі. Історіографія цієї теми є вкрай кучою. Таке твердження однаковою мірою стосується наявних на сьогодні гуманітарних студій і зарубіжних, і українських авторів.

З-поміж низки узагальнюючих досліджень культурних набутоків української еміграції, що вийшли давніше друком за кордоном і згодом перевидавалися в Україні (з найпомітніших – 10-томна «Енциклопедія українознавства», високоцінні матеріали С. Наріжного, А. Животка), не є можливим виділити котрусь працю, де бодай би

опосередковано йшлося про витоки, становлення та ствердження українського друкованого слова у цій країні.

Фактично відсутні відомості за цією темою у виданих в Україні десятках праць сучасних авторів, присвячених науковому вивченню сутності та проблем української діаспори в цілому чи за окремими країнами – В. Заставного, В. Трошинського та А. Шевченка.

Досі обходили зазначену проблематику і автори періодичного наукового часопису «Українська діаспора», засновниками якого стали в 1992 р. Інститут соціології НАНУ та редакція «Енциклопедії української діаспори» при Науковому товаристві ім. Шевченка в США.

Із цієї причини друкарський «український слід» в Італії фактично відсутній і в новому корпусі українських підручників та посібників, зокрібно й тих, що присвячені історії видавничої справи та журналістики.

Специфіка української еміграції в Італії

Українська еміграція суттєво відмінна від інших країн Європи й Америки. Виділимо кілька особливостей.

Перша. Через досить раннє поширення на українських теренах торговельного, дипломатичного, культурного впливу Риму та італійських міст-республік Венеції і Генуї системна еміграція українців до цієї країни розпочалася чи не найдавніше з-поміж інших країн Європи. У цьому контексті достатньо згадати, для прикладу, про італійські колонії в Криму та Галичині від XII ст., що розвивали торгівлю взаємини з Україною; про дипломатичну місію Богдана Хмельницького до Італії в XVII ст. та героїчні подвиги українських козаків у воєнних діях на півночі Італії; про стрімке ствердження привнесеного італійцями в Україну стилю бароко в архітектурі тощо.

Друга. Через особливий статус цієї країни як колиски епохи Відродження, як світової столиці вільного розвитку різних видів мистецтва, а також науки, літератури до Італії віддавна спрямовувався потік особливого типу українських емігрантів чи подорожувальників. Це – квіт тогочасної інтелектуальної еліти: письменники, художники, музиканти, релігійні, культурні й громадсько-політичні діячі. Серед знакових постатей варто назвати Г. Сковороду, Д. Бортнянського, Ю. Федьковича, П. Куліша, М. Гоголя, Марка Вовчка, М. Драгоманова, Лесю Українку, М. Коцюбинського. Що вже говорити про українських студентів, які, починаючи з ХУ століття, щороку сотнями стали заповнювати університетські аудиторії Болоньї, Падуї, Риму. Один із таких студентів, виходець із Дрогобича Юрій Котермак, пізніше став видатним ученим, був обраний ректором університету, який закінчував, – Болонського, а його наукова праця «Прогноз на поточний 1483 рік», стала першою книгою українського автора, надрукованою за кордоном.

Третя. Через раннє становлення Риму і Ватикану як столиці однієї з потужних гілок світового християнства – католицизму і переходу значної частини українських вірних після Брестської унії 1596 року під омофор Української католицької і Української греко-католицької церков Італія з її знаменитим Собором Св. Петра та музеями Ватикану стає не лише місцем постійного паломництва розсіяних по всьому світу мільйонів українців-католиків, а й осередком розбудови в метрополії потужної інфраструктури цих церков: резиденції однієї зі складових Конгрегації східних церков Ватикану, українських папських семінарій, колегій і, нарешті, Українського католицького університету у Римі з його неповторними архівом, бібліотекою, редакційним відділом і видавництвом.

Четверта. Італія відноситься до небагатьох країн Західного світу, де зосереджено найбільше цінних документів із давньої української історії та українських стародруків. Йдеться передусім про унікальну архівну колекцію Ватиканської бібліотеки, а також про бібліотечні схови Папського орієнтального інституту, Українського католицького університету у Римі, університетські збірники документів у Неаполі, Болоньї, Падуї.

П'ята. В Італії ніколи не існувало потужних українських громад із сталим помешканням. І цим вони відрізняються від подібних громад емігрантів в інших країнах Західної і Східної

Європи. Винятком може бути період кінця ХХ – початку ХХІ століття, коли через економічні негаразди молодого Української держави і лояльне італійське законодавство до трудових мігрантів із країн колишнього СРСР, туди виїхала і легалізувалася значна кількість українських заробітчан.

Перелічені вище особливості не могли не накласти відповідного сліду на витоки, характер, інтенсивність, проблемно-тематичний діапазон, автуру, структуру та географію редакційно-видавничої діяльності українців у цій країні.

Передумови постановня університету як центру наукового книговидавництва

Необхідність постановня україномовного вищого навчального закладу на теренах Італії викликана була драматичними обставинами, що склалися для Української католицької церкви після Другої світової війни як в Україні, так і поза її межами. З приєднанням західноукраїнських земель до складу радянської України більшовицький режим відразу ж розробив план знищення Української католицької церкви. Уже з вересня 1939 року почалися масові депортації вірних і священників УКЦ до Сибіру. Однак довершити справу радянські керманічі не встигли – почалася війна. Остаточний розгром цієї церкви припав на квітень 1945-го, коли за вказівкою кремлівського керівництва в соборі Св. Юра у Львові була схоплена вся її ієрархія. Рішенням військового суду, який відбувся в Києві, всі єпископи були вислані в Сибір на довголітні каторжні роботи. Найсуворіше покарання чекало на провідника церкви Йосифа Сліпого: він був ізольований від своєї пастви на цілих 18 років, постійно піддаючись голоду, холоду, приниженню і знущанню у сибірських в'язницях радянського ГУЛАГу. В Західній Україні були ліквідовані не лише численні парафії цієї церкви, а й її головні просвітні і виховні інституції – академія, семінарії, видавництва, редакції газет і журналів.

Повернутися до виконання обов'язків архієпископа своєї церкви Йосиф Сліпий зміг лише в лютому 1963 року, коли в результаті багаторічного тиску світової громадськості і передусім Папи Римського, тодішній партійний керманіч Кремля Микита Хрущов згодився випустити хворого і обмороженого насамкінець перебування в Сибіру, фізично немічного, але не скореного духом багатолітнього в'язня совісті на волю й дозволити йому виїхати до Риму [8, с. 7].

Про те, що довелось побачити згодом під час відвідин українських поселенців у країнах західного світу, Верховний Архієпископ з тривогою розповів на одному з перших Синодів: «На всіх континентах поносимо болючі втрати. Наш обряд і мова загрожені. Чуємо голоси й кличі, зазиви до порятунку і самозбереження, щоб наші великі здобутки не пропали раз назавжди...» [22, с. 263].

У ситуації, яка складалася, боронити українське слово, збагачувати українську культуру, розвивати і стверджувати свою богословську науку за посередництвом латинських наукових інституцій надалі ставало неможливим. Слід було створювати за кордоном розгалужену мережу власних вищих навчальних закладів із головним науковим осередком у Римі.

Грамота про заснування університету датується 28 листопада 1963 року. Будівництво університетського комплексу з такими знаковими духовними домінантами як собор Св. Софії, виконаний у візантійсько-українському стилі, та пам'ятник Тарасові Шевченкові розпочалося на спеціально виділеній ділянці Рима 1964-го, а закінчилося восени 1966 року. Того ж року відбулося посвячення нового навчального

закладу на Заході Європи – Українського католицького університету імені Св. Климента, при вході до якого жовтосиніми українськими літерами було викарбувано: «Істина і любов науки збирає в розсіянні суцях».

Водночас із розбудовою українського наукового осередку в Римі у той період активно організувалися філії УКУ в країнах найбільшого поселення українців: США (Чикаго, Вашингтон, Філадельфія), Канаді (Монреаль, Торонто), Аргентині (Буенос-Айрес), Великобританії (Лондон). У філіях постала нагода «зібрати наукові сили, що хоч пішли заради хліба працювати для чужих, але можуть віддати своє знання й енергію також своєму народові й церкві» [22 с. 263].

На сторінках української діаспорної і чужомовної преси того періоду можна віднайти немало схвальних, очікувальних і обнадійливих публікацій із приводу відкриття УКУ. Ось один із них.

Інформує світову спільноту про завершення будівництва університету, українськомовний бюлетень «Вісті з Риму» наголошує на тому, що цей вищий навчальний заклад «повинен би згуртувати довкруги себе наших науковців, розсіяних по цілому світі, повинен стати центром великої духовної інституції. Чи дійсно так станеться, чи справді це зерно розростеться у розлоге дерево, чи українці спроможуться завершити свою культурно-виховну структуру університетською інституцією, залежить у великій мірі від нас, самих українців, від нашої піддержки...» [19].

Забігаючи наперед, варто відзначити, що ці сподівання таки виправдалися. У звіті за перше п'ятиріччя своєї діяльності, який університет оприлюднив окремим виданням (і це зайняло 290 сторінок книжкового видання формату А-3), подана попередня оцінка того обширу праці, виконаної в умовах «неймовірних перешкод і труднощів»: «Кожна об'єктивна людина признає її вагу і вартість. Це поважний дорібок, з яким приходять Український Католицький Університет до Української Католицької церкви, українського народу і наукового світу, здвигнений жертвами українського народу і чужих прихильників...» [25, с. 290].

Видавнича програма та проблемно-тематичний репертуар видань

Основою для розроблення перспективної і поточної видавничої програми нового науково-освітнього осередку українців у столиці Риму стали ось ці витяги із Конституції (Статуту) університету, у яких йдеться про найголовніші його завдання:

- розвивати українську науку, зосереджувати наукову творчість, підготувати молодь до наукової й народної праці;
- пізнавати минуле українського народу, його християнський світогляд і світогляд цілого Сходу, до якого він належить;
- зібрати й закріпити це знання в книгах;
- згуртувати розсіяних українських католицьких науковців по цілому світі і з'єднати їх наукову творчість у виданнях університету [13, с. 17–18]

Розмаїту проблемно-тематичну палітру видань УКУ у контексті означеної теми статті розглянемо на основі проведеного аналізу лише двох соціально значущих тем: літературні та історичні пам'ятки України; навчальна і наукова література з різних ділянок українознавства.

Пам'ятки української літератури і мови

Цей тематичний напрямок у видавничій програмі УКУ виявився особливо актуальним, зважаючи на реалії розвитку

на той час гуманітарних наук у радянській Україні. Як відомо, із завершенням хрущовської відлиги, українознавчі дослідження поза домінуючим російським контекстом наражалися на тавро антинаукових і антирадянських. Саме на час так званої маланчуківщини, коли наступ на все українське посилювався, в науці стверджується привнесена з Москви ідеологічна схема, за якою багатюща творча спадщина періоду Київської Русі з новою аргументацією беззастережно і без винятків закріплювалася за «старшим братом». Таким чином, українські дослідники мимоволі перетворювалися в слухняних інтерпретаторів цієї концепції, розглядаючи всі наступні творчі набутки свого народу як другорядні, принагідні, позбавлені самостійних ознак.

На такому фоні будь-яке віднайдення, перевидання і наукове коментування за кордоном рідкісного або такого, що вважалося втраченим назавжди, рукопису чи друкованого тексту з чіткою вираженою «українським слідом» сприймалося по обидва боки залізної стіни як сенсація. Надо ж, коли подібні видання ставали системними, склали окрему серію. Без перебільшення, своєрідною сенсацією стала в 70-х роках минулого століття серія видань УКУ «Пам'ятки української літератури і мови».

Почнемо з найважливішої, на наш погляд, знахідки – «Київської «Граматики» 1705 року» [3]. До появи цього видання усталеним у науці і в навчальній літературі було твердження, що найдавніша «Граматика», яку випустили українці з Києво-Печерської друкарні, відноситься до 1791 року. Аналізуючи лексику цього твору, різні дослідники приходили до одного висновку: тут переважають російські впливи [6]. Отож, невідготовленому читачеві неважко було зробити висновок, що ні про яку самостійну українську мову видань цього, а тим більше ранішого, періоду розвитку українського друкарства на Наддніпрянській Україні не може бути й мови.

Аж ось – перевидання у Римі «Граматики» з явним переважанням на її сторінках питомої давньоукраїнської лексики. Час випуску книги в світ із друкарні Києво-Печерської друкарні – 1705 рік (майже на століття раніше від званої в науковому світі російськомовної лаврської «Граматики»). Таким чином, до виходу указу Петра I від 5 жовтня 1720 року про заборону Києво-Печерській і Чернігівській друкарням випускати книги, «не согласные с московскими печатми» [21], тобто, тогочасною українською мовою, тоді ще залишалося 15 років.

Втрачений для української історії примірник раннього друкарства, який переконливо запрацював на самостійність і поширеність української мови у давнину, почастило віднайти професорові Українського католицького університету Костянтину Біді далеко від України – в університетській бібліотеці шведського містечка Упсаль під час поїздки туди 1976 року для пошуку і дослідження кирилических друків. Повна назва знахідки – «Граматика или Учение Письмени Книжнего». Це один із навчальних підручників, які в усі часи існування часто випускала друкарня Києво-Печерської лаври – або для початкового навчального читання (так звані народні Букварі), або для кращого засвоєння церковнослов'янських текстів (як у випадку із цим виданням). У давній українській традиції *граматиками* або *граматками* часто називалися книги для початкового навчання (згадаймо «Граматку» (Буквар) П. Куліша 1857 року). На те, що це єдиний збережений досі примірник рідкісного видання, вказує і той факт, що його не згадують у своїх працях два найвідоміші російські слависти XIX століття:

І. Каратаєв у «Хронологічному розпису слов'янських книг, надрукованих кириличними буквами» [11] і В. Ундольський в «Нарисі слов'яно-російської бібліографії» [26].

Не викликає сумніву й таке далеке місце знаходження українського друкованого видання – Швеція. Адже це була доба Івана Мазепи, в час якої Україна активно розвивала дипломатичні, військові і культурні контакти з цією скандинавською країною.

Після вміщеного історико-літературного нарису про шведську знахідку професора К. Біди видавництво репринтним способом повістю відтворює її в додатку до цього надзвичайно цінного видання.

Приблизно в той же час на протилежному боці Європи – Румунії – інший невтомний співробітник Українського католицького університету в Римі Олекса Горбач натрапляє на ще одну цінну пам'ятку давньої української мови, що заховалася на кілька століть у бібліотеці монастиря містечка Нямцу. Назва її – «*Риторика*», написана в другій половині XVII століття церковнослов'янською мовою із значним домішком української лексики.

Як відомо, розквіт просвітницької діяльності заснованого наприкінці XIV століття цього монастиря тісно пов'язаний з ім'ям видатного українського вченого-просвітителя Паїсія Величковського, який прибув туди з гуртом ченців-українців, колишніх учнів київської академії, 1799 року й заснував потужний осередок рукописного і друкованого кириличного книговидання. На це детально звертають увагу в життєписах цієї особистості російський дослідник С. Четвериков [28] та український – І. Огієнко [18]. Цілком імовірно, що саме цей примірник ретельно переписаного на білий папір високого ґатунку своєрідного концепту з популярного на той час в українських академіях і семінаріях предмета «Риторика» належав або самому Величковському, або котромусь із його помічників. Обсяг опрацьованого рукопису – на 86 сторінок в 1/16-ту долю друкованого аркуша.

Основу книги «*Рукописна церковнослов'янська «Риторика» з 2-ї половини 18 в. з монастирської бібліотеки в Нямцу у Румунії*» складає набраний друкарським способом текст, ідентичний за структурою і змістом рукописному. Таким чином, можна вести мову про перше книжкове видання в Римі української за походженням і мовою написання пам'ятки з додаванням до неї факсимільного відтворення надзаголовкової та кількох інших рукописних сторінок. Цьому передують ґрунтовне дослідження Олекси Горбача власноруч віднайденого тексту. Основні аргументи автора є такими: українська мова і східноукраїнська говірка автора (чи переписувача) проривається крізь церковно-книжну манеру викладу за кількома аспектами – в неетимологічних написаннях слів, у наголосі, в лексиці, в деяких формах.

Ще один донедавна невідомий мовознавчий рукопис, найімовірніше з періоду масового навчання українських студентів в італійських університетах, втілюється в раритетне нині книжкове видання УКУ. Йдеться про чи не першу спробу створення у першій половині ХУІІ століття «*Українсько-латинського словника*», здійснену українськими авторами Арсенієм Корецьким-Сатановським та Епіфанієм Славинецьким [14]. Віднайшов цей рукопис також Олекса Горбач. Він і підготував до друку повний текст словника, який містить близько 7500 слів-гасел тогочасною українською з поданими поряд відповідниками латинською мовою. Здійснене ученим наукове дослідження рукопису дає підстави стверджувати, що обсяг зібраних гасел істотно доповнює й розширює тогочасну українську лексику, подану

у відомому «Лексиконі Словенороському» Памви Беринди 1626 року. Із розширенням контактів Українців із Заходом потреба в таких словниках збільшувалася. Це поважна деталь, повз яку не може пройти чесний і небайдужий дослідник-українознавець.

Як зазначається у вміщеній «Вістями з Риму» рецензії, це досі одинокий відомий примірник такого словника, складений київськими авторами-ченцями. «Відсутність будь-яких російських адміністративно-поліційних термінологізмів промовляє за тим, що словник складено або ще в Києві (отже, перед 1649 р.), або зразу ж після переїзду авторів у Москву (1649 р.), як це подано на надзаголовній сторінці» [20].

У бібліотеці Понтифікального Орієнтального Інституту в Римі було віднайдено рідкісне києво-печерське видання 1659 року «Ключ Розуміння». Це один із найвідоміших творів фактично забутого за радянських часів на Батьківщині великого просвітника і письменника, професора і ректора Києво-Могилянської колеґії, згодом настоятеля Чернігівського Єлецького монастиря Іоанікія Галятівського. Зважаючи на те, що козацька доба розвитку української літератури і мистецтва дала низку творів, які свого часу були популярними по цілій Європі, але в радянську пору за вказівкою тодішніх компартійних ідеологів незаслужено позначені міткою забуття, видавництво УКУ вирішило перевидати цей великий за обсягом твір (більш ніж півтисячі сторінок) репринтним способом, як літературну українську пам'ятку. Сюди додано також ґрунтовне дослідження про автора та його творчість професора Костянтина Біди. Книга вийшла в світ 1975 року під назвою «*Іоанікії Галятівського і його «Ключ розуміння»*» [2].

Цим римським виданням було привернено увагу читача до однієї з показових книг українського автора, в історії побутування якої віддзеркалюється доля українського друкарства в цілому за умов постійних утисків, обмежень, суворого цензурування та заборон з боку і Синоду Російської церкви, і російських урядових кіл. Такий промовистий факт. У період вільного розвитку українського друкарства книга І. Галятівського перевидувалася в Україні тричі (1659, 1663 і 1665 років), набула особливої популярності в цілому слов'янському світі. Але потрапила під заборону незабаром після остаточного підпорядкування Української церкви Московській, що сталося 1686 року. Таке рішення щодо цієї книги (разом із «Требником» та «Літосом» Петра Могили, «Мечем Духовним» і «Трубами Словес Проповідних» Лазара Барановича, «Миром з Богом Чоловеку» Інокентія Гізеля та всіма творами Кирила Транквіліона-Ставровецького) приймав сам Московський собор 1690 року. На думку дослідника давньої української літератури М. Сумцова, головна причина несприйняття в Москві українських видань того періоду полягала в тому, що на протигагу українським читачам, які звикли до текстів із «зовнішніми вчителями», тобто широким залученням західних джерел, «для російських усе «зовнішнє», отже, західне, було несприятливе і повне ересі» [24, с. 11.].

Книга ця багато в чому повчальна для нинішніх українських видавців: за структурою, художнім оформленням, високою культурою тексту. Тут не раз віднаходимо свідчення побожного ставлення друкарів і авторів до надрукованого тексту й високої поваги до того, хто його читатиме. Підкупляє, для прикладу, ось таке звернення автора до читача наприкінці видання: «Не дивуйся, Чительнику, тим помилкам, котрі в тій книзі знайдут, бо тая книга такого часу робилася, в котрий болш есмо утікали і на смерть, нежелі на книгу тую

поглядали» [12, с. 512]. Йшлося про драматичні умови написання книги в час, коли після підписання гетьманом Іваном Виговським Гадяцької угоди з поляками московське військо стало чинити в Києві особливо великі кривди населенню.

З нагоди тисячоліття прийняття християнства в Україні видавництво звертається до постаті першого київського митрополита-українця Іларіона, високий житейський чин і твори якого пройняті великою любов'ю до свого народу. Автором-упорядником книги «*Митрополит Іларіон і його писання*» виступив доктор Мирослав Лабунька [15]. Метою такого видання було ознайомити ширше коло зарубіжних читачів з кращими творами великого українця, що на заході віддавна стали хрестоматійними: «Слово о Законі і Благодаті», «Похвала Володимирові», «Молитва до Бога від усієї землі нашої», «Символ Віри». Тут вони подані одночасно чотирма мовами: українською, російською, німецькою та англійською. Видавництво подбало про ілюстрування книги фотокопіями творів митрополита Іларіона, зробленими зі сторінок оригінальних кодексів.

Навчальна і наукова література з різних ділянок українознавства

Ключове слово «український» в офіційній назві УКУ об'єктивно спонукало підносити планку українознавчих студій щоразу на вищий рівень. Потреба в підсиленні цього напрямку діяльності диктувалася двома головними чинниками.

По-перше, варто було продукувати знання про Україну і свій народ, так би мовити, для власних потреб. Тисячі молодих українців, народжених на чужині, хотіли знати правду про себе, своїх батьків та пращурів. У чужомовній літературі інформація з так званого українського питання нерідко була куцою, а й то неправдивою.

По-друге, в умовах розгортання «холодної війни» між Москвою і Вашингтоном саме наукові сили української діаспори взяли на себе місію об'єктивними, політично незаангажованими дослідженнями, статтями і виступами в західній пресі скласти альтернативу всуціль фальшованій наступальній радянській пропаганді в питаннях, що стосувалися, минулого, сучасного і майбутнього України.

Цілком слушно висловився з приводу гострої на чужині потреби видань із різних ділянок українознавства відомий історик Ісидор Нагаєвський: «Народ, який не може встановити на своїй землі свою владу, власний закон, ані свobodно плекати свою рідну культуру, уважається чимось нижчим, чимось нескінченим, так що його ім'я не завжди знайдемо на мапі народів світу, але ім'я хижака, який пограбував його землю, знайдемо там» [16, с. 7].

З розмаїття видань цього блоку розглянемо ті, які за багатьма редакційно-видавничими параметрами можна віднести до «золотого фонду» українських діаспорних видань.

Велика за обсягом і широка за повнотою охоплення матеріалу (до 500 сторінок) «*Історія Української держави двадцятого століття*» Ісидора Нагаєвського має стояти в цьому переліку першою [16]. Викладати українську історію в Римі колишній випускник Богословської академії у Львові, виходець із Чорткова Ісидор Нагаєвський розпочав уже знаним на Заході автором. Його первинно написана англійською мовою «Історія України», що побачила світ 1962 року у Філадельфії (США), швидко набула популярності в англомовного читача і готувалася до перевидання у Мюнхені. У Німеччині незабаром було опубліковано другу

працю цього вченого, також англійською мовою, – «Новітня історія Української держави. 1917–1923» [31].

Взятися за підготовку української версії сучасної історії України автора спонукали листи-звернення. «З того часу, – пише він, – на мою адресу надійшло чимало листів від наших істориків, професорів університетів і коледжів..., як також і від людей, яким лежить на серці добро України із проською, щоб про новітню Українську державу надрукувати по-українському для користування українцями у розсіянні, а може вже незадовго в Ріднім Краї». Останні слова-сподівання автора виявилися пророчими. Через п'ять років після виходу в світ у Римі цю книгу змогли взяти до рук і численні читачі незалежної України: 20-тисячним накладом вона була видрукувана в київському видавництві «Україна» [17].

За браком місця в цій публікації немає можливості відбирати й коментувати немало цікавих і повчальних фактів із видавничої біографії цілої низки книг історичної тематики. Лише в переліку згадаємо за дослідження чужинського автора Роджера Халлу про королеву Франції Анну Київську [30], розвідки Петра Ісаїва про причини занепаду Української держави в княжі і козацькі часи [7], Михайла Демковича-Добрянського про цісарських намісників Галичини початку ХХ століття Потоцького і Бобжинського [5].

Однак серйозний доробок проглядається й за іншими тематичними напрямками українознавства, скажімо, *музика, архітектура, мистецтво*. Так, із маркою видавництва УКУ побачили світ і стали доступними в бібліотеках світу розвідки Ігоря Соневицького про композиторську спадщину Нестора Нижданківського [23], Мирослава Атоновича про композитора і музиколога Станіслава Людкевича [1]. Саме тут побачили світ ілюстровані видання про неповторний світ українських церков, які стояли на межі знищення в Польщі [4] та на автохтонній території українських лемків, що через політичні обставини опинилися в різних державних утвореннях [9]. З бажання увічнити для історії кращі зразки української народної архітектури, спонукати нащадків збагнути закований український світ в орнаменталіції батьківської сільської хати виходили праці Вадима Щербаківського [29] та Василя Кармазіна-Каковського [10].

Створене при Українському католицькому університеті видавництво у Римі видавництво своєю практичною діяльністю підтвердило наміри засновників зробити поважний акцент не лише на науковій і викладацькій, а й на широкій видавничій діяльності закладу. Йшлося, отже, не лише про створення, переклад і наукове коментування україномовних видань різних богослужбових текстів та видань із канонічного права, церковної історії, літургії, а про справді широку програму, яка б охоплювала також і різні ділянки української та світової культури, історії, мови свого народу.

Провідними тематичними напрямками видавничої програми стали:

а) перевидання літературних та історичних пам'яток України;

б) створення нового корпусу навчальної і наукової літератури з різних ділянок українознавства, позбавленої ідеологічних нашарувань.

За видами видань зустрічаємо тут монографії, підручники, посібники, збірники матеріалів, десятки статей у періодиці.

Головними визначальними особливостями українознавчих видань УКУ є:

– важливість і фактична не розробленість попередниками теми, актуальність якої не зменшується з плином часу;

– широке залучення авторитетних зарубіжних джерел, а також архівів української діаспори, до чого радянські дослідники, десятиліттями перебуваючи в лещатах марксистсько-ленінських догм, практично не мали доступу;

– популярний, доступний для широкого кола читачів виклад тексту, який базується на поширеному в західній науці принципі «просто і аргументовано про складне»;

– і який цілковито суперечить досить живучому в середовищі радянських і пострадянських науковців принципу «чим незрозуміліше, тим науковіше».

1. Антонович М. Станислав Людкевич – композитор, музиколог / М. Антонович. – Рим, 1980. – 68 с. 2. Біда К. Іоанікій Галатовський і його «Ключ Розуміння»: Пам'ятки української літератури і мови середньої доби / К. Біда. – Рим.: УКУ, 1976. – 106+528 с. 3. Біда К. Київська «Граматика» 1705 р.: Пам'ятки української літератури і мови середньої доби / К. Біда. – Рим, 1978. – 210 с. 4. Гординський С. Українські церкви у Польщі / Святослав Гординський. – Рим, 1969. – 52 с + іл. вкладка. 5. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський – цісарські намісники Галичини. 1903–1913 / Михайло Демкович-Добрянський. – Рим: УКУ, 1987. – 132 с. 6. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII в. / Павло Житецький. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 168 с. 7. Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи / П. Ісаїв. – Рим, 1975. – 210 с. 8. Йосиф Кардинал Сліпий: 1892–1984. Слідами Христа (Спецвипуск журналу «Відгук Любови»). – Берлін, 1985. – 16 с. 9. Карамзин-Каковський В. Мистецтво лемківської церкви / В. Карамзин-Каковський. – Рим, 1975. – 150 с. (текст) + 308 с. 10. Кармазин-Каковський В. Українська народна архітектура / За ред. С. Гординського церкви / В. Кармазин-Каковський. – Рим, 1972. – 56 с. 11. Каратаев И. Хронологическая розпись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами / И. Каратаев. – М., 1871. 12. Ключ Разумьня Иоанікія Галатовскаго. – К., 1659. – 514 с. 13. Конституція УКУ // Благовісник. – Рік II. – Кн. 1. – 1966. – С. 17–18. 14. Корецький-Сатановський А., Славинецький

Є. Українсько-латинський словник / Передмова О. Горбача / А. Корецький-Сатановський, Є. Славинецький. – Рим: УКУ, 1968. – 335 с. 15. Лабунька М. Митрополит Іларіон і його писання / Лабунька Мирослав. – Рим, 1990. – 124 с. 16. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / о. Ісидор Нагаєвський. – Рим: УКУ, 1989. – 486 с. 17. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / о. Ісидор Нагаєвський. – К.: Україна, 1994. – 384 с. 18. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Життєписи великих українців / Упоряд., авт. передм. і приміт. М. Тимошик / Митрополит Іларіон. – К.: Либідь, 1999. – 670 с. 19. Перший будинок Українського Католицького Університету // Вісті з Риму. – 1966. – Ч. 13. 20. Перший українсько-латинський словник з XVII ст. // Вісті з Риму. – 1968. – Ч. 5. 21. Полное собрание по Ведомству Православнаго Исповеданія Российской Имперіи. – СПб., 1890. – Т. VII. – № 2297. 22. Сениця П. Заснування Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи в Римського / Павло Сениця // Світільник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. 1928–1929–1944 / Упорядник П. Сениця. – Ч. 3. – Торонто; Чикаго, 1983. 23. Соневицький І. Композиторська спадщина Нестора Нижанківського / І. Соневицький. – Рим, 1975. – 36 с. 24. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия / Н. Сумцов. – Вып. 3. – Харьков, 1885. 25. Український Католицький університет ім. Св. Климента Папи в першому п'ятиріччю свого постановлення і діяльності: 1963–1968. – Рим, 1969. – 294 с. 26. Ундольський В. Очерк славяно-русской библиографіи / В. Ундольський. – М., 1871. 27. Хрестоматія з історії філософії України. – К.: Либідь, 1997. – 426 с. 28. Четвериков С. Старець Паисий Величковский: его жизнь, учение и влияние на православное монашество / Протоиерей Сергей Четвериков. – Минск: Изд-во Свято-Елисаветинского монастыря, 2006. – 376 с. 29. Щербакієвський В. Орнаментация української хати (Серія: Видання «Богословії», ч. 53) / Вадим Щербакієвський. – Рим, 1980. – 48 с. + 70 с. ілюстр. вкладка.) 30. Hallu Roger. Anne de Kiev reine de France. – Рим, 1973. – 250 с + блок ілюстр. 31. Nahayewsky I., Rev. Ph. D. History of Modern Ukrainian State. 1917–1923 / I. Nahayewsky – Ukr. Free Univer: Academy of Arts and Sciences. – Munich, 1966.

Тетяна Цимбал

«Ті ж самі ми: нам цілий світ чужина»: українська еліта в еміграції

У статті розглядається проблема адаптації еліти до нового соціокультурного контексту в умовах еміграції. Подається порівняння процесу вкорінення мистецької, інтелектуальної та політичної еліти на чужині. Доводиться, що вкорінення емігрантів на екзистенційному та онтологічному рівнях є проблематичним.

The article deals with the problem of adaptation of elite to the new socio-cultural context of exile. The comparison of rooting process of artistic, intellectual and political elites in exile is done. It is shown that emigrants' rooting is questionable on the both existential and ontological levels.

Одними з найактуальніших проблем сьогодення, що потребують філософського осмислення, філософської рефлексії, є ті, що породжені свободою пересування людини, тобто проблеми міграції, еміграції тощо. Відомо, що міграції існують стільки, скільки існує людина, мають різні історичні форми та різні значення на певних етапах історичного розвитку людства. Сьогодні міграція є глобальним явищем, що відіграє значну роль у системі зовнішніх зв'язків держав та у внутрішній системі більшості країн. Саме тому наш час називають «плинним» (З. Бауман) або «століттям міграцій» (М. Кастельс).

Загальна міграційна активність має в кожній країні певні наслідки: деякі країни потерпають від величезної кількості іммігрантів, що намагаються поліпшити рівень свого життя за рахунок країни-реципієнта, а деякі, навпаки, – втрачають трудові ресурси, інтелектуальний потенціал та потрапляють у «демографічну яму». Для України гостро постає проблема втрати головного капіталу та провідної цінності – корінного

населення, українців. У процесі осмислення цієї проблеми дуже важко відділити теоретичну актуальність від політичної злободенності. Адже сьогодні етнічні українці фактично поділені навпіл: половина проживає на батьківщині, а половина (за різними оцінками, від 16 до 25 мільйонів) розкидана по світу. Особливо відчутною є втрата країною власної еліти (мистецької, інтелектуальної, економічної, політичної). Певні історичні періоди відзначаються підвищенням еміграційної активності тієї чи іншої елітарної групи. У часи революційних суспільних змін така активність охоплює верхівку суспільства в цілому. Сьогодні найбільш актуальною для України є проблема інтелектуальної еміграції. З одного боку, вчені повинні підвищувати кваліфікацію, обмінюватись досвідом, удосконалюватися, з іншого – свій новий досвід та знання українські інтелектуальні емігранти реалізують переважно не на батьківщині, не на її користь.

Враховуючи актуальність теми статті, розглянемо проблему адаптації української еліти до нового соціокуль-

турного контексту в умовах еміграції. Наукова новизна представленого підходу полягає у висвітленні соціально-філософського аспекту даної проблеми в контексті авторської концепції буттєвісного вкорінення людини [9].

Насамперед зауважимо, що «укорінення» як проблема та поняття було введене в соціально-філософський дискурс французькою мислителькою ХХ ст. Сімоною Вейль. У ході аналізу її однойменної праці з'ясовано, що ідея «вживання» людини у «гущину» суспільно-політичного буття впливає, по-перше, з реальної ситуації буття людини 30–40-х років ХХ ст., її безальтернативності та невизначеності, її душевних та фізичних мук від тотального насильства; по-друге, із метафізичної неоднотайності стосовно онтологічних альтернатив буття людини, запропонованих есенційно-антропоцентрично, та екзистенційно-феноменологічно парадигмами [3]. Укорінення, вважає С. Вейль, є найважливішою та найменш визнаною і в теорії і в реальності потребою людської душі, однією з тих, які найважче визначити [3, с. 36]. Вона інтегрує, на наш погляд, всі потреби і оприлюднює їх цілісно як обов'язок людини виповнитися у спроможності бути людиною, бути «хтойністю», особистістю, а не «щойністю». Концептуальне вивчення укорінення людини С. Вейль мало скоріше соціально-політичне, а не буттєвісно-онтологічне спрямування, спроба обґрунтування якого й була здійснена автором статті.

Укорінення як онтологічна і соціокультурна категорія та екзистенціал є, по-перше, розуміння «внутрішнього» духовного стрижня «зовнішньої» людини як смислутворюючої константи буття та потреби особистісного самовизначення в умовах проблемного буття, по-друге, основа відмежування істинного буття як єдності бажаного, сущого та належного від «виживання», імітації, профанації та конформістської формалізації життя. «Укорінення» визначається нами як «буття-для-себе» та творення «культури себе», максимальна повнота буття людини, самоактуалізація і самореалізація всіх її сутнісних сил, можливостей, здібностей, цілей та цінностей, горизонт особистісного темпорального простору для вияву екзистенціалів духовності, творчості, свободи, суверенності та відповідальності [9, с. 12–13]. Таким чином, авторський підхід знаходиться у межах діяльнісної парадигми, проте з певним зміщенням акцентів: людина розглядається нами як така, що перетворює не лише оточуючий світ, а передусім себе у напрямку вдосконалення, гармонізації власного буття і стосунків з навколишнім середовищем, але уникаючи «своєцентризму» (Г. Батішєв).

Вихідним пунктом дослідження є розмежування понять «еліта», «інтелігенція», «інтелігентність», які неодноразово обрались предметом серйозної рефлексії в історії соціально-гуманітарної думки, але можливості додаткової раціональної реіфікації даних категорій невичерпні. Метою наших розмірковувань буде спроба пов'язати поняття «еліта», «інтелігенція», «інтелігентність» з категорією «укорінення» та визначити, приналежність до якого із зазначених кіл можна вважати ознакою укоріненості. Порядок перерахування понять не є випадковим, він відповідає реальному стану речей, адже сьогодні в Україні найчастіше вживається саме слово «еліта» (політична, економічна, духовна, наукова чи, навіть, кримінальна). Про «інтелігенцію» згадують зрідка, а щодо «інтелігентності» – то і слово, і сама «людина-інтелігентна» поволі перетворюється на раритет.

Виокремлення названих понять ґрунтується на принципі ієрархізації суспільства, що розроблений у соціально-філософських працях М. Вебера, О. Конта, С. Франка,

М. Бердяєва, П. Сорокіна, С. Келлера, Х. Цайглера, Ла Валета, Дж. Бьорнхема та багатьох інших науковців. Історична еволюція елітистського дискурсу та трансісторичні підстави буття еліти є предметом ґрунтовного аналізу сучасної української соціальної філософії [1; 2].

В етимологічному аспекті «еліта» походить від французького слова «*élite*» (а це, в свою чергу, прийшло з латини: *eligo* – вибираю, видобуваю, відокремлюю), яке означає приналежність людини до найбільш визначних представників будь-якої частини суспільства або суспільної групи. Еліта є складовою частиною соціальної структури суспільства, вищою, привілейованою верствою, на яку покладаються функції управління (влади). Тобто еліта пов'язана з тими, хто її обирає, формує, делегує особливі права. «Укорінюється» еліта лише в економіці та політиці за допомогою влади, не використовуючи названих нами способів, не піднімаючись на онтологічний рівень. Крім того, нерідко представники еліти використовують головну «отруту» знекорінення – гроші, здійснюючи своєрідне завоювання, підкорення народу, відповідальність за який вони несуть. Така ситуація є «найнебезпечнішою хворобою людських спільнот», тому що занурює людину «в стан інерції душі, ...або у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення коренів тих, хто ще їх не втратив чи з ким це відбулося частково» [3, с. 39–40]. Отже, даний процес можемо характеризувати лише як псевдоукорінення: самоствердження людини лише в одній сфері, часто за допомогою сумнівних способів.

Іншу соціальну групу репрезентує інтелігенція (від лат. – *intelligens* – розумний, той, хто знає та розуміє), до якої входять люди, що професійно займаються інтелектуальною, творчою працею (науковці, працівники мистецтва, юристи, викладачі тощо). Інтелігенція не є владою, не обирається владою, а є самодостатньою, такою, що вербалізує власні самостійні судження та формується самостійно. Крім того, з точки зору деяких філософів ХХ ст. (Ж.-П. Сартр, Г. Маркузе та інших), інтелігенція – це головна антивладна сила, що здатна розуміти та конструктивно критикувати владу, пропонуючи альтернативні програми розвитку суспільства [5].

Авторство поняття «інтелігенція» належить німецькій філософії, а саме – суб'єктивному ідеалісту Й. Фіхте. Інтелігент, на його думку, є вільно мислячою людиною, чистим «Я», першоосновою мислення. Проте, з точки зору Ф. Шеллінга, зводити розуміння інтелігенції виключно до логічного акту не можна, адже це і духовний процес. Критично розглядаючи ці концепції, Г. Гегель доводив розуміння інтелігенції до рівня об'єктивності – до соціального буття. Не дивлячись на деякі протиріччя, мислителі підносили роль інтелектуальної праці та інтелігенції у процесі зростання духовної культури, моральності та розвитку творчої думки в суспільстві загалом.

На відміну від німецьких класиків, К. Маркс та Ф. Енгельс характеризували інтелігенцію як певний соціальний прошарок, що має свої соціальні та професійні інтереси, займається розумовою працею, поширюючи нові знання та культуру. Саме Маркс вперше акцентував увагу на неприпустимості ототожнення понять «інтелігенція» та «інтелігентність», позаяк не високий інтелектуальний та духовно-культурний рівень створюють соціальний стан та соціальні інтереси класів.

В наш час інтелігенція складає частину суспільної еліти, але чим ближче інтелігенція просувається до влади, тим більше втрачає своє значення як невідборна

та незалежна верства, що повинна відігравати провідну роль у творенні культури народу. Сучасна інтелігенція виросла на ґрунті культу розуму та прогресу як творець «текстів». Інтелігенція – «це прошарок людей, що вміють відволікатися від емпіричної дійсності (завжди конкретної у просторово-часовому відношенні) на користь тексту. Інтелігенція здійснює своєрідний обмін між наявною дійсністю та текстом» [6, с. 160]. Однак в цьому полягає глибоке протиріччя і трагічність буття інтелігенції, адже об'єднати текст та реальне життя дуже проблематично. В той же час, саме на це і орієнтований інтелігент, що прагне безпосереднього застосування своїх знань у реальному суспільному бутті. Звідси – розчарування, відстороненість, зверхність, неприйняття будь-якої дійсності інтелігенцією та як наслідок – проблематичність всебічного буттєвісного укорінення інтелігента. Соціального змісту інтелігенція набуває лише в контексті діалектичного зв'язку «влада-народ», як група, що, тримаючи «дистанцію» з владою, здатна цілісно й критично осмислити проблеми людини, вербалізувати їх, спрямовуючи суспільство до консолідації.

Інша справа з поняттям «інтелігентність», що трактується як освіченість, високий рівень розвитку інтелекту, духовної культури та культури поведінки. Інтелігентність як «високість духу» не є обов'язковим атрибутом інтелігенції. Вважаємо, інтелігентною може бути людина, що належить до будь-якої соціальної групи, класу, прошарку, має багатий, незалежний внутрішній світ та втілює самодіяльність як творення «буття-для-себе», «культури себе», своєї самості у всіх аспектах життєвияву, тобто людина укорінена. Адже найголовнішим аспектом творення «культури себе» є турбота людини про власну душу, духовність, що обіймає все безмежжя «людського світопорядку, постаючи своєрідною внутрішньою дійсністю» (В. Табачковський).

Самостворена власним культурно-життєвим простором «культура себе», ввімкнена у культурну спів-діяльність, спів-творчість інших суб'єктів, інтерсуб'єктів, розмаїття соціокультурних практик, і буде, на нашу думку, ознакою інтелігентності та шляхом буттєвісного укорінення людини.

Як підкреслювалося в попередніх авторських розвідках [10], до еміграції призводять різноманітні суб'єктивні та об'єктивні причини, інтегральною ж є знекорінення людини. Однак і в еміграції людина потрапляє в ситуацію некоріненості, невпевненості, перебування у чужому культурному середовищі, що примушує її співвідносити власний світ з іншою культурою і відчувати певну ілюзорність свого життя, своєї особистості, власного Я. Тому емігрант потребує таких онтологічних цінностей, які призвели б до життєвого оптимізму та буттєвісного укорінення. Одним із засобів останнього виступає творчість. Однак виникає питання: чи можлива взагалі творчість, коли людина відірвана від рідного культурно-історичного ґрунту, чи можлива самореалізація творчої особистості в еміграції? У розумінні даної проблеми дослідники і самі митці-емігранти займають протилежні позиції: частина вважає, що творчості «без ґрунту» не може бути (М. Цетлін, Г. Адамович), інші, навпаки, підкреслюють, що еміграція дає свободу, яка і є необхідною умовою творчості (І. Бунін, М. Цветаєва, В. Ходасевич та ін.).

Так перші підкреслюють, що тільки рідний ґрунт робить творчість митця (особливо письменника) наповненою, «радіоактивною». Іншої точки зору притримується, наприклад, В. Ходасевич, вважаючи, що «національна література створюється мовою й духом, а не територією... і не побутом» [8, с. 258]. Подібні думки висловлювала і М. Цветаєва,

підкреслюючи: «Письменнику там краще, де йому менше заважають писати (дихати)». Тому еміграція для неї певний час була способом збереження життя, а творчість в еміграції пояснювалася автотерапевтичними цілями.

Підкреслимо, що творча людина, здебільшого, самотня. Вона є «людиною світу», екстериторіальною істотою. Будучи сформованим рідною культурою, творець-емігрант в той же час переймається культурою країни-реципієнта, озивається до неї, вступає з нею в діалог. Тобто він може бачити і свою країну, й іншу як зовні, так і з середини. А це породжує масштабне бачення у поєднанні локального та транслокального, емпіричного та надемпіричного бачення подій, ситуацій, людей. Творець-емігрант екзистенційно перебуває на території пограниччя, повертаючись з локусу чужої культури, чужих традицій, чужої мови у свою культуру, на свою культурну територію, змінюючи зони творчості, вкорінюючись в них. Тобто ситуація спрямовує письменника не на відтворення зовнішньої ситуації, а на відтворення власних дій, що усвідомлюються як насолода. Ці дії актуальні для суб'єкта творчості і сприймаються як буття «тут-і-тепер». Крім того, вони є трансфінітними, безмежними, адже немає межі для творчості, пізнання, переживань.

Децо інша ситуація з представниками інтелектуальної еліти. Сьогодні «мандрівні» або «неафілійовані» (не прив'язані до конкретного навчального закладу) вчені є символами нової соціокультурної парадигми, символами глобалізації. Насправді ж вони є вченими без постійного місця праці та проживання, людьми, життя яких є нестабільним та фрагментарним. Тим більше, що в наш час перевага надається не людині, індивідуальності, а конкретній науковій організації, інституту. За приналежністю до певної наукової школи, конкретного інституту визначається ідентичність ученого.

Тимчасові контракти, перманентна зміна місця дислокації призводить до хронічної некоріненості, неприв'язаності до певного місця, кола спілкування, робочого колективу. Порядок та довготривалість є привілеєм місцевих науковців, а для інтелектуальних мігрантів існує легенда про необхідність постійного обміну досвідом, користь від зміни університетів.

Оцінювати масштаби наукової еміграції з точки зору статистики важко, тому що єдиною її можливою формою є короткотерміновий контракт (1–2 роки), і у виїзних документах наукової еліти тільки як виняток можна побачити формулювання «на постійне місце проживання». Хоча насправді більшість з науковців, продовжуючи контракти, лишаються за кордоном назавжди. Кардинальна відмінність учених з інших країн-донорів від українських інтелектуальних емігрантів полягає в тому, що вони підтримують тісні зв'язки з батьківщиною, намагаються бути корисними для неї, приїжджають з лекціями, допомагають грантами та контрактами.

Отже, стверджувати вкоріненість інтелектуальної еліти в еміграції не можна. Скоріше йдеться про псевдоукоріненість. Справжні герої процесу «відтоку мозків», талановиті науковці, інтелектуальні мігранти змушені вважати своїм домом науку, творчість, виправдовуючись необхідністю подолання «осілости мислення» (Е. Левінас) та нейтралізуючи таким чином негативні наслідки постійних переміщень.

Зауважимо, що практично всі емігранти після входження у новий соціокультурний контекст не можуть відразу (а іноді й згодом) позбавитись старих життєвих повсякденних стереотипів. Вони живуть за інерцією, старими цінностями та звичками. Іммігрант, як правило, включається у нове оточення лише формально, а на глибинних особистісних рівнях

перебуває у сстарому життєвому контексті, залишаючись чужим актуальному буттю.

Тим не менше для пересічного емігранта вирішити дану проблему, позбавитись трагічного розриву можливо. Однак, як витікає з викладеного вище, для представників елітарних кіл він є проблематичним, а іноді й нездоланим. Найтрагічнішим є становище політика в еміграції: «Політичний діяч в умовах вигнання перетворюється у діяча суспільного, що у кращому випадку більш-менш успішно представляє інтереси діаспори у країні проживання, у гіршому – активного та впливового лише у межах самої діаспори» [4, с. 72–73]. Такою ж трагічною є і доля політичних ідей еміграції, які народжуються з високою метою допомогти батьківщині, проте ніколи не втілюються у життя, не впливають реально на ситуацію в країні. А тому і політик в еміграції, і політичні ідеї «приречені на «порожнє кипіння» за життя та незрозуміння нащадків» [4, с. 73].

Яскравими прикладами еміграції політичної еліти є пореволюційні діячі, що не змирилися з поразкою української революції і намагались відстояти право України на незалежність на міжнародній арені. Одним з найважливіших завдань української політичної еміграції, за С. Петлюрою, було використання часу перебування на чужині з максимальною користю: забезпечити спадкоємність політичної еліти, що дозволить у майбутньому донести правду про визвольний рух до всього світу, до нащадків, а також сприятиме підтримці перманентної боротьби за незалежність до її перемоги [7]. Така настанова була частково виконана, завдяки чому з'явилися нові яскраві діячі національно-визвольного руху: Є. Маланюк, Н. Хасевич, Ю. Липа та ін. Проте відсутність консолідації, роз'єднаність стала каменем спотикання української політичної еліти на чужині. Крім того, значна її частина, втративши статус, кардинально змінила вектор докладання зусиль: від політики до бізнесу, тим самим знищуючи й приналежність власне до політичної верхівки. Бути «чужим» – це у багатьох

випадках доля емігранта, однак доля політичного емігранта найтрагічніша, адже разом з батьківщиною втрачається й реальна можливість працювати за фахом, впливати на події політичного життя, тобто людина залишається у стані буттєвісного знекорінення.

Узагальнюючи викладене, підкреслимо: авторська позиція щодо проблематичності вкорінення або псевдоукоріненості мистецької та інтелектуальної еліти на чужині, неможливості вкорінення політичної еліти (зі збереженням статусу) не має претензій на безперечність та вичерпність, адже досліджувані феномени відзначаються потенційним багатством смислів та можливостей трактування, а тому відкривають необмежений шлях свого теоретичного осмислення та практичного вивчення полідисциплінарному науковому пошуку.

1. Баранцева К. К. Історична еволюція елітистського дискурсу: теорія та методологія / К. К. Баранцева // Філософська думка. – Київ, 2002. – № 1. – С. 56–67; № 2. – С. 48–58; № 3. – С. 90–107; № 4. – С. 59–73.
2. Баранцева К. К. Трансїсторичні підстави буття еліти: соціально-філософський аспект / К. К. Баранцева // Філософська думка. – Київ, 2005. – № 1. – С. 23–43; № 2. – С. 13–29.
3. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика / Сімона Вейль; [пер. з фр.]. – К.: «Д. Л.», 1998. – 298 с.
4. Демидова О. Емиграция: жизнь на границе двух миров / О. Демидова // Космополис. – 2004. – № 1 (7). – С. 72–73.
5. Добрускін М. Про ґенезу терміна та філософського поняття «інтелігенція» / Марк Добрускін // Філософська думка. – Київ, 2005. – № 5. – С. 28–36.
6. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире / А. С. Панарин // «Москва». – М., 2000. – № 4. – С. 150–169.
7. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра / Статті. – Київ: Дніпро, 1993. – С. 231–275.
8. Ходасевич В. Ф. Литература в изгнании / В. Ф. Ходасевич // Собрание сочинений: В 4 т. – Т. 2. Записная книжка. Статьи о русской поэзии. Литературная критика 1922–1939. – М.: Согласие, 1996. – С. 243–271.
9. Цимбал Т. В. Буттєвісне укорінення людини. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 219 с.
10. Цимбал Т. В. Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії. – Київ – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – 394 с.

Юлія Шахно

Міграційний потенціал української інтелектуальної еліти

У статті розглядається проблема місця та ролі інтелектуальної еліти в житті суспільства через призму міграційної перспективи. Визначено основні детермінанти інтелектуального подорожування, проаналізовано оптимальні стратегії поведінкових механізмів у розсіянні, окреслено тенденційність цього процесу в Україні.

The article enlightens the problem of the place of intellectual elite in society's life through the prism of migration's perspectives. The main determinants of intellectual travelling have been defined, the optimal strategies of behavioral mechanisms in dispersing conditions have been analyzed, the tendencies of the mentioned process in Ukraine have been determined.

В умовах переходу капіталістичного ладу до стадії інформаційного суспільства, що базується на нових ґрунтовних знаннях, постає нагальна проблема переосмислення місця та ролі інтелектуальної еліти в житті держави. Деякі сучасні прихильники ціннісної теорії еліт стверджують, що лише індустріальне та постіндустріальне суспільство стає справді елітарним, оскільки «класове суспільство, яке ґрунтувалось на приватному володінні змінилось в ньому пануванням груп, які рекрутуються віднині не по крові чи по володінню власністю, а на основі ділової кваліфікації» [4]. В результаті власної, активної перетворюючої діяльності людина стимулювала перетворення себе в економічну категорію «людський капітал», що в часи суцільної глобалізації стає дієвим елементом світового ринку. Зростаюча складність, поліваріативність міграційних змін та трансформацій породжує потребу в ґрунтовному і багатоаспектному

пізнанні механізмів розгортання даного явища, потребує нових концептуальних досліджень в різних галузях науки. До того ж «процеси інтелектуальної міграції розглядаються у вітчизняній науці як правило віддалено від інших видів міграції, тому з поля зору дослідників випадають деякі суттєві риси даних процесів» [5]. На нашу думку, саме соціально-філософський підхід дозволить окреслити концептуальні екзистенціали буття інтелектуальної еліти в рамках діалектики інтересів країни-донора та країни-реципієнта, окреслити амбівалентність даного процесу і отримати можливість спрогнозувати шляхи опору даному явищу.

Минуле століття по праву називають «ерою міграції», яка на сьогодні набула всеохоплюючого характеру. А тому зростає потреба вивчення проблеми поза межами суміжних географії наук, вийти за рамки теоретизування і перейти до всебічного осмислення даної проблеми, що

можна реалізувати за допомогою методу філософської рефлексії. Перед філософами постає завдання осмислити детермінанти міграційного подорожжання, окреслити основні екзистенціальні міграційного буття, вибудувати онтологічну перспективу життя в розсіянні, виявити діалектичність процесів «вибуття» та «прибуття» і перебування в ситуації «поміжсвітя».

Під поняттям «еліта» (від франц. elite – найкраще, обране), вчені розуміють домінуючу (переважаючу) суспільну групу, що випрацьовує й здійснює державну, культурну та соціально-економічну політику, при цьому виступає необхідним і життєво важливим структурним елементом для функціонування соціуму будь-якого типу. Ідейними витоками теорії еліт були вчення Платона (ідея правлячих груп), Т. Карлейля (протиставлення «героїв» та «натовпу»), Ф. Ніцше (ідея «надлюдини»). Якщо звернутися до етимології даного слова, то слід зауважити, що в XVI ст. воно вживалось для означення товарів високої якості, а також кращих селекційних видів у генетиці тощо. І тільки на початку XIX ст. дане поняття починає набувати соціального забарвлення та використовується для означення групи привілейованих, «обраних» людей. Сучасні українські науковці трактують «еліту як соціальну групу, що має диференційовану внутрішню структуру і є провідною у тій сфері суспільного життя, де відбувається її діяльність, завдяки поєднанню компетенції, відданості суспільним інтересам та усвідомленню своєї соціальної відповідальності» [7].

Взагалі, в XX ст. теорії еліт ще більше акцентували полемічний аспект даної проблеми. «Елітою іменувалися люди, що володіли інтелектуальними чи моральними перевагами над масою, найвищим рівнем відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); люди, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством і, очевидно, належним до влади (А. Етціоні); люди, що мали формальну владу в організаціях і інститутах, визначаючи суспільне життя (Т. Дай); «богонатхненні особистості» харизматичного типу (Л. Фройнд); творча меншість суспільства в протилежність нетворчій більшості (А. Тойнбі)» [3, с. 1260].

На основі аналізу моделі західної соціології пропонується замінити усталену трьохступеневу типологію еліт чотирьохступеневою: а) «еліта сили» – в доісторичних спільнотах; б) «еліта крові» – в доіндустріальних структурах; в) «еліта багатства» – в індустріальному суспільстві і г) «еліта знання» чи мерітократію – в так званому постіндустріальному суспільстві [4].

Осмилюючи проблеми формування української національної еліти, Н. Авер'янова наголошує, що в процесі наукової рефлексії навколо поняття «еліта» склалися суперечливі напрями та підходи до трактування даного феномену. Наводяться чотири варіанти розгляду окресленої проблеми: 1) ціннісний (аксіологічний) напрям: еліта складається з людей, що мають певні переваги над іншими (моральні, інтелектуальні тощо), зазначається природне виокремлення важливих людських ресурсів та здатність здійснювати керування. Найпоширеніший варіант цього напрямку – теорія «демократичного панування еліти», суть якої полягає в тому, що еліту розглядають як підґрунтя існування суспільства, підкреслюючи зростання її ролі в суспільстві та захист прав еліти «правити і володіти»; 2) структурно-функціональний напрям указує на важливість функцій управління, що визначають владну роль людей, які їх виконують, однак еліта – це не просто володарі та

можновладці, адже доступ до влади не безвідносний щодо інтелектуальних і моральних якостей носіїв влади. Структурно-функціональний напрям розширює суміжні з ним елітаристський та плюралістичний підходи до розуміння еліти; 3) елітаристський підхід: суспільством керує еліта, яка у своєму складі об'єднує всіх, хто обіймає стратегічні посади в політичній, економічній, військовій сферах. Характерними особливостями цієї еліти є згуртованість, єдність спільних інтересів, близьке соціальне походження, високий рівень освіти, матеріальна забезпеченість, схожість ментальності та психологічних орієнтацій. Це забезпечує циркуляцію осіб, які обіймають владні посади і, водночас, зазначений взаємообмін лідерами стимулює функціонування монолітної та згуртованої владної еліти, що має єдині ціннісні орієнтири; 4) плюралістичний підхід – зосереджує увагу на різноманітності еліти, функціонуванні кожного з її складників у своїй сфері, де вона панує (чи організаційно, чи духовно). Центри влади, представлені цими елітами, є достатньою підставою для контролю за владними структурами, за спрямованістю і змістом їхньої діяльності, відповідністю влади потребам і сподіванням суспільства [1].

Отже, дослідження сучасної соціології дають можливість стверджувати ідею про наявність в суспільстві окремої замкненої групи – інтелектуальної еліти, що являє собою певний «заповідник» загальнолюдських духовних цінностей, уявний котел, в якому виплавляється культурний і цивілізаційний прогрес.

Процес формування інтелектуальної еліти перебуває в площині глобалізаційних зрушень, набуваючи синтезних та крос-варіантних якостей. Одним із визначальних факторів становлення інтелектуальної еліти на даному етапі розвитку суспільства виступає процес залучення людей розумової праці до масових, внутрішніх та зовнішніх, переміщень. А тому, під інтелектуальною міграцією розуміють виїзд за кордон високоосвічених людей.

Явище міграції інтелектуальної еліти не є новим в історії. Це яскраво ілюструє антична спадщина, коли грецькі філософи на базарах пропонували свої вчення («Аукціон філософських вчень» Лукіана). Аналогом даного явища в Середньовіччі виступали мандрівні клірики – ваганти. Володіючи латиною, що виділяло їх з неосвіченого натовпу, вони подорожували країною в пошуках роботи, складали вірші, співали на майданах, декламували прозу, вважаючи себе інтелектуальною елітою. В історії України спорідненими до вагантів були мандрівні дяки – студенти Київської академії, що мандрували Гетьманщиною. В умовах асиміляції українського населення іноземними володарями, українська еліта займала неоднозначну позицію: з одного боку, найбагатше (освічене населення, магнати) населення ставало на шлях асиміляції, прагнучи зберегти своє панівне становище та статки, і переймали ідентичність титульної нації; з іншого, – патріотично налаштована еліта протистояла даному процесу, навіть якщо це загрожувало депортацією чи фізичною розправою. Вже в XVI ст. в Європі були відомі своєю діяльністю українські гуманісти Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський тощо.

Інтелектуальна еміграція може бути опосередкованим наслідком низького економічного розвитку країни, коли в умовах нестабільності та низького рівня життя населення влада схиляється до «вимивання мізків» за межі держави, в якості боротьби проти політичної опозиції. Це явище можна було спостерігати в міцніючому радянському суспільстві по закінченню громадянської війни, коли інтелектуалів,

що не поділяли марксистських поглядів депортували за межі держави. Це призвело до зубожіння та стандартизації наукової думки в СРСР.

Серед інших причин інтелектуальної міграції можна виділити наступні: низький престиж та рівень матеріальної зацікавленості людей розумової праці, змушує їх шукати «кращої долі деінде»; відсутність чіткого правового поля для захисту результатів власної інтелектуальної діяльності; пропаганда міжнаціональних шлюбів серед молоді тощо. Сучасні реалії міграційної мобільності посилюються наступними факторами: якістю отриманої освіти (найчастіше мігрантами стають люди із середньо-спеціалізованою та вищою освітою); формою навчання (до виїзду схиляються частіше ті, хто отримував освіту власним коштом); комунікативною здатністю мігранта (відсутність мовного бар'єру сприяє швидшому облаштуванню та підвищує конкурентоздатність у порівнянні з місцевим населенням); володінням комп'ютерними технологіями та досвідом роботи у даній сфері; світоглядними установками та кар'єристськими амбіціями (стаття частиною епопеї про так звану «американську мрію», а також серед молоді все частіше стає популярнішою ідея «childfree», що породжує проблему старіння нації). Залежно від причин, в яких оформлюється ситуація виходу та цілепокладань мігранта, формується психологічна настанова, що детермінує поведінковий механізм по відношенню до приймаючого середовища.

Інтелектуальну еміграцію типологізують за територіальним принципом. Так зовнішню інтелектуальну міграцію визначають як переміщення науковців за межі своєї країни зі збереженням професійного статусу вченого. Вона може відбуватися як за моделлю тимчасового перебування поза межами країни (мобільність), так і за моделлю зміни постійного місця проживання, громадянства – еміграції. Внутрішню інтелектуальну міграцію розглянуто у двох значеннях: 1) як переміщення науковців всередині країни пов'язане або з переселенням або з мобільністю, що обумовлені професійною діяльністю; 2) як переміщення науковців із галузі «наука та наукове обслуговування» в інші сектори економіки або сфери суспільного життя, що відбувається всередині країни (безпосередньо може бути не пов'язане із зміною місця проживання) [7].

Галопуючі темпи міграційних потоків корелюють варіативність сучасного інтелектуального подорожування. За півстоліття розміри глобальної міграції кваліфікованих спеціалістів неймовірно зросли і нині сприймаються як серйозна загроза майбутньому багатьох держав. Тому в повоєнній Європі виникає поняття «відтік мізків», що було введено в наукові кола Британською королівською спілкою, яка досліджувала явище еміграції британських вчених до США. З іншого боку, прихильники міграцій спеціалістів поряд з терміном «відтік мізків» використовують інші, більш нейтральні поняття, наприклад «обмін мізками» (brain exchange) чи «мобільність мізків» (brain mobility). В 1998 році виникає нове поняття «циркуляція мізків» (brain circulation), під якою розуміють «циклічне переміщення – за кордон для навчання і подальшої роботи, а потім повернення на батьківщину і покращення професійної позиції за рахунок переваг, отриманих під час перебування за кордоном» [9]. Дана тенденція може стати повсякденною реалією за умови вирівнювання економічних потенціалів країн-донорів та країн-реципієнтів.

Особливе місце в науці на пострадянському просторі посідають ідеї Л. Рибаківського про тристадійний міграційний процес, що являє собою послідовний ланцюжок подій. Вихідним моментом, або першою стадією, є формування передумов для територіальної рухливості населення [8, с. 26]. Про масштаби міграційної перспективи свідчать дані щодо наявності в суспільстві прошарку так званих «потенційних мігрантів» – людей, які в ситуації загострення соціально-економічних умов життя бажають виїхати з країни. Так, порівнюючи національні, вікові та статеві аспекти міграційних потоків, Т. Юдіна наголошує, що потенційними мігрантами частіше виступають молоді чоловіки. А в порівнянні з росіянами «еміграційні настрої найбільш яскраво були виражені в українців: кожен третій з них серйозно задумувався про виїзд, ще 42 % опитаних думають про виїзд і тільки 26 % ніколи над цим не міркували» (2004 р.) [11, с. 167]. І цей показник невпинно зростає, адже майже через десять років у газеті «Кореспондент», Х. Бердинських наголошує на тенденції омолодження міграційної хвилі в Україні, наводячи наступні факти: «За даними опитування, яке в 2011 році провів центр досліджень «Софія», серед людей віком 18–29 років даний показник складає 50, 4 %, тоді як у віковій категорії 30–39 років – 42, 4 %. Все це доводить, що хвиля від'їжджаючих і надалі буде молодіти: в юного покоління вже завідома «валізний настрій» [2].

За даними ЮНЕСКО, у 2009 році за кордоном навчалось 32 тис. українських студентів. Серед переважаючих напрямків учнівської міграції слід виділити Російську Федерацію (понад 12 тис. осіб), Німеччину (майже 6,5 тис. осіб), Польщу (понад 3 тис.), а також США, Францію, Чехію, Угорщину, Австрію, Великобританію. Так, польська статистика свідчить про зростаючі темпи даного явища: «кількість виданих польськими посольствами в Україні студентських віз за останні п'ять років зросла більш, ніж учетверо – з 1,8 тис. до 9 тис.». Підвищений інтерес до закордонного навчання Г. Чуба пояснює зміною кон'юнктури з надання освітніх послуг, в результаті чого увага з університетів «старої Європи» змістилась на схід, до вишів Центральної Європи. При цьому студенти отримують низку переваг – пільгове навчання, що, в середньому, коштує як і в Україні, але при цьому отримуєш диплом міжнародного зразка; поляки зацікавлені в прибутті «свіжої крові» з України, що заповнить аудиторні зали, які пустують через учнівську міграцію польської молоді до інших вузів Європи та покращить в кількісному відношенні чисельність населення країни. Польська політика «залатування» демографічних дір може позбавити Україну найбільш перспективної частини суспільства – молоді [10, с. 125–128]. Це може загрожувати нам втратою інтелектуальної еліти, або її виродження через «похилий вік».

На сучасному етапі розвитку Україна виступає потенційною країною-донором висококваліфікованих та освічених вчених на міжнародній міграційній арені. Наприклад, наводяться статистичні дані щодо еволюції інтелектуального фону на території України після розпаду СРСР та зазначається, що з моменту набуття Україною незалежності і до 2008 року країну покинуло 626 докторів наук, а серед кандидатів – за 13 років (1996–2008 рр.) дана цифра сягнула 1212 чоловік. Піком інтелектуальної еміграції став 1994 р., пов'язаний з гострою економічною кризою, після чого почав спостерігатись відносний спад імміграційної ініціативи, викликаний вичерпністю наукових кадрів, що отримали вчену степінь [5]. За підрахунками науково-дослідницьких організацій ООН, з виїздом одного спеціаліста країна втрачає в середньому

близько 300000 доларів. Невтішним для економіки України і стану її сукупного людського капіталу залишається той факт, який вже протягом багатьох років спостерігається активна інтелектуальна еміграція. Зокрема, в 2003 р. сальдо міграції осіб з вищою освітою склало: –13382 чол.; з кандидатським ступенем: –33; з ступенем доктора наук: –7 осіб [6, с. 149]

Другою стадією міграційного процесу є власне переміщення, міграція чи зміна територіального статусу. Поряд з відривом та новим укоріненням процес міграції носить болючий характер трансформації екзистенціалів звичного людського буття. Мігрант опиняється сам-на-сам з культурним та темпорально-просторовим вакуумом, в який він потрапляє в момент відриву від материнського ґрунту. Вже в цей час потенційно проєктуються моделі поведінкових механізмів з новим середовищем проживання, яке остаточно детермінує механізм побудови стосунків.

Своє завершення міграційний процес знаходить на третій стадії – приживання переселенців (новоселів) на новому місці [11, с. 11]. Дослідники репрезентують різні моделі поведінкових механізмів у системі відносин мігрантів з новою країною проживання. Та концептуально, вчені пропонують чотири моделі взаємодії: повне виключення, сегрегація, асиміляція та плюралізм.

Для інтелектуальної еліти найоптимальнішою стратегією поведінки виступають мультикультурна (зі своїм лояльним ставленням до іноетнічного дозволяє мігранту продукувати власну культуру, не нав'язує адаптаційних поведінкових механізмів) та сегрегативна (відділення від домінуючої культури при збереженні належності до корінного етносу, що може існувати у вигляді національного, економічного анклаву).

Еміграція інтелектуальної еліти України позбавляє її у тому числі й ідеологічного стрижня, що повинен викристалізувати основи культурної та побутової свідомості українського народу, продукувати нові синтезні форми буття, наповнювати його ідейною сутністю. Дане явище неоднозначне: з одного боку, воно є проявом глобалізації серед людей розумової праці, а з іншого, – загрожує втратою інтелектуального прошарку, який покликаний організувати роботу інституційних структур, окреслювати ідеологію в рамках якої формується суспільна свідомість тощо.

Вирішення проблеми «відтоку мізків» можна вбачати в позитивному трактуванні тенденції виведеної дослідниками провідних науково-дослідних інститутів РАН, які виявили, що налаштованість на постійне проживання в новій країні не переважає серед інтелектуальної еліти і більш розповсюдженим є виїзд вчених за тимчасовими контрактами [11, с. 61]. Компенсаторну функцію у даному випадку

може відігравати принцип «залучення чужого інтелекту» як один з провідних напрямків імміграційної політики високорозвинених країн світу. Та «ефект доміно» не завжди забезпечує якісного оновлення еліти. А тому необхідним і першочерговим завданням, що постає перед державою, є створення позитивного іміджу країни серед молоді та людей працездатного віку. Бо саме вони можуть створити умови для процесу гальмування подальшої ескалації міграційних процесів, що дозволить уникнути екзистенційного «зсуву» та зміни етнічного складу за рахунок припливу «крові» країн третього світу. Це дозволить подолати відчуженість української інтелектуальної еліти, зміцнити її основи та продукувати нові форми діалектичного розвитку.

1. *Авер'янова Н.* Проблеми формування української національної еліти [Електронний ресурс] // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. – Режим доступу до журн.: <http://ua.textreferat.com/referat-9860.html>. 2. *Бердинских К.* Подальше от корней. Украинская эмиграция молодеет и становится более интеллектуальной // Корреспондент. – № 16–17 (27 апреля 2012 года) 3. *Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов.* – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с. 4. *Карабущенко П.* Эпитология Платона (античные аспекты философии избранности) [Электронный ресурс] // Монография. – Москва-Астрахань. – 1998. – Режим доступа: http://gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/karab/13.php. 5. *Майданик И.* Интеллектуальная миграция в Украине в контексте международного научного сотрудничества [Электронный ресурс] // Электронная версия бюллетеня «Население и общество». Институт демографии Государственного университета – Высшей школы экономики. – № 405–406. – 1–24 января 2010. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0405/analit06.php>. 6. *Михеев С.* Международное экономическое право: Учебник / С. Михеев. Харьков: Одиссей, 2006. – 318 с. 7. *Омельченко В.* Соціальний механізм відтворення наукової еліти в умовах сучасної України: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / Вікторія Вікторівна Омельченко. – Харків: Б. в., 2008. – 20 с. 8. *Рыбаковский Л. Л.* Миграция населения // Стадии миграционного процесса: Приложение к журналу «Миграция в России». – 2001. – Вып. 5. – 160 с. 9. «Утечка мозгов» как глобальное явление. Причины и последствия [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. Гуманитарные технологии и развитие человека. Экспертно-аналитический портал. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2008/1653>. 10. *Чуба Г.* Український студент у Європі: нова поява на сцені // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»: зб. Матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 628 с. 11. *Юдина Т.* Социология миграции: к формированию нового научного направления. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2004. – 399 с.

Тетяна Шептицька

Українські інтелектуали за кордоном: способи самореалізації українства у світовому культурному просторі

У статті йдеться про стратегії вписування українських інтелектуалів у світовий культурний простір. Підкреслюється, що основним завданням закордонних українців стало не лише збереження власної ідентичності та культурної належності, а й донесення правди західному світу про Україну і українство, доведення європейської належності українців та ознайомлення із здобутками української науки та мистецтва.

The article is about strategies of inscribing of the Ukrainian intellectual persons in the cultural space of others countries. It is underlined that the basic task of Ukrainians abroad became not only the maintenance of own identity and cultural belonging but also report of truth to the Western world about Ukraine and Ukrainians, proof of the European belonging of Ukrainians and acquaintance with achievements of Ukrainian science and art.

Унаслідок кількох хвиль української еміграції за кордоном опинилося численно і персоналіно представницьке коло людей, традиційно означуваних поняттям «інтелектуали». Попри вікову, соціальну та політичну диференціацію, їх об'єднувала важлива місія – осмислити реальний стан України після різних воєн та окупацій, проартикулювати наслідки різновекторних соціокультурних трансформацій, яких зазнала національна спільнота, та запропонувати ефективні способи самореалізації українства на світовій арені. Відтак, перебуваючи на чужих теренах, культурні, політичні та громадські діячі переймалися не лише питаннями кар'єрного зростання чи власної адаптації до нових життєвих обставин, а й нагальними проблемами українського націєтворення. В умовах стрімкого технічного прогресу та геополітичного суперництва, якими супроводжувались останні кілька століть, кожне персональне досягнення перетворювалось на доказ конкурентоздатності українців та їхньої можливості адекватно реагувати на модернізаційні виклики часу.

Значний внесок зарубіжних українців у світовий культурно-мистецький та науково-освітній простір є відносно добре дослідженим у сучасній гуманітаристиці. Завдяки ідеологічній свободі, методологічному плюралізму та вільному доступу до джерел і закордонних архівів, отриманому після здобуття незалежності, з'явилась численна кількість розвідок, присвячених розмаїтим здобуткам українських діаспорян. Варто зауважити, що навіть побіжний аналіз цих праць свідчить, що вивчення інтелектуального та творчого потенціалу зарубіжних українців і результатів їхньої наполегливої праці відбувалось за такими основними напрямками: 1) дослідження діяльності та життєвого шляху найвідоміших постатей з української діаспори, які зажили світової або принаймні загальноєвропейської слави (напр., І. Сікорський, О. Кошиць) [12]; 2) ознайомлення з ідейним підґрунтям та принципами роботи провідних українських організацій, навчальних закладів, часописів, урядових структур, які здійснювали популяризацію і просування української культури на Заході (напр., НТШ, УВУ, «Український історик») [5]; 3) осмислення і узагальнення досвіду української діаспори з утвердження держави Україна у міжнародній спільноті [10].

Однак, незважаючи на пильну увагу сучасних учених до закордонного українства як своєрідного промоутера і ретранслятора національного образу світу, на маргінесі все ще залишається чимало актуальних тем. Зокрема, майже відсутні комплексні дослідження, які б розглядали саме механізми і способи вписування українців у світовий культурний контекст. Отже, нашим завданням буде простежити не персональні історії успіху, а теоретичні засади, на яких будувалося українське себепредставлення та національне самоздійснення.

Завдання, які постали перед українськими інтелектуалами у вигнанні, концептуально обґрунтував С. Петлюра у знаковій праці «Сучасна українська еміграція та її завдання». Наголошуючи на почутті обов'язку перед материковою Україною, він першочергово постулював вимогу боротьби у різний спосіб з окупаційною владою задля утвердження держави. С. Петлюра наполягав, що «Українська еміграція є органічною інтегральною частиною цілого українського народу, що під чужою владою перебуває. Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь пройняти і українську еміграцію, яка в спеціальних

умовинах свого перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідальну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації, а власне ту частину, що її народ під окупаційною владою доконати не може, а яка, проте, має величезне значення в справі будівництва Української Держави. Не марнотратним, не яловим повинно бути життя і перебування нашої еміграції поза межами Батьківщини, а повним глибокого змісту та позитивних наслідків для рідного краю!» [11, с. 235]. Постульований державницький імператив, на думку політика, мав стати визначальним і провідним для різноманітних виявів творчої, громадської чи наукової діяльності. С. Петлюра був переконаний, що тісна співпраця з міжнародними структурами та урядовими колами інших країн є вкрай необхідною. Адже їх вище керівництво, як і органи Ліги Націй, мають бути поінформовані, що справа самостійності української держави не є персональною вимогою окремих осіб, а є твердим наполяганням цілої нації.

Проте українській еміграції, як стверджував С. Петлюра, не слід обмежуватись апеляціями до організацій міжнародного характеру. Варто також зміцнювати згуртованість українства, шукати прихильників і однодумців у країнах поселення, опікуватись інтернованими, організувати публічні лекції на українську тематику, вивчати іноземні мови, засновувати бібліотеки тощо. Більш того, українські інтелектуали, на думку С. Петлюри, обов'язково мусили нав'язати контакти з європейською пресою та журналістикою задля поширення правдивої інформації про Україну та українство у світі та задля просування українських культурних здобутків. «Вся наша еміграція в міру своїх сил повинна знайти собі дорогу до європейського слова друкованого і використати трибуни його для пропаганди, обґрунтування і всестороннього з'ясування ваги української проблеми, не якої проблеми, що торкається одного тільки народу нашого, а як такого питання, проволіканням з позитивним вирішенням якого гальмуватись буде справа усталення політичної рівноваги Європи...» [11, с. 251].

Українська культура здавна розумілась як «збірна творча пам'ять» нашого народу, як вагомий чинник збереження національного «Я». Відповідно, у плеканні духовних цінностей закордонні українці вбачали не лише своєрідний (само)захист від асиміляції в іншомовному оточенні, але й запоруку спільного поступу в історичному процесі. Та найголовніше, що в уявленні діаспорян усі мистецькі витвори ставали ще й дієвою допомогою майбутній державі. Так, Ю. Соловій писав: «...коли б наша еміграція мала десь під цю пору закінчитися, то таким приблизно рахунком – кілька сот полотен і малярських творів дрібніших технік, кількадесят скульптур, музичних (?) і літературних творів – не виповнять щільно цю ланку в цілому культурному просторі, але в хвилину звільнення з-під диктатури це нечисленне майно стане одначе й безперечно у великій пригоді при формуванні нового життя вільної України. Справа не так у шедеврах, справа навіть не обов'язково в ідеологічно-творчих програмах (хоча, можливо, і одне і друге тут будуть відкривати), а справа насамперед у тому, що ці твори будуть єдиними творами вільної творчої української людини цього етапу» [14, с. 176]. Зауважимо, що доволі справедлива апологетика свободи слова і свободи художньо-мистецького самовияву у західному світі не затуляла від українських інтелектуалів тих проблем еміграційного середовища, які заважали уповні реалізувати національну культурну потугу. Той же таки Ю. Соловій закидав своїм колегам дрібничковість і

закомплексованість, відсутність глибокої фахової критики, страх перед новизною. Та за найбільші перешкоди для повноцінного виходу українських митців-емігрантів на «сцену всесвітнього інтересу» були визнані брак фінансових ресурсів і відсутність розгалуженої репрезентативної мережі. Водночас накреслювалися і можливі шляхи розв'язання такої ситуації: «Чому б нашим публіцистам не поспробувати вийти з інформаціями на сторінках відповідної чужомовної преси? Я маю на увазі інформації про те, що в нас найцікавіше і найвартісніше твориться. Більш талановитим з прихильників мистецтва треба б відважитись на ролі організаторів. Більшість музейних експонатів, особливо США, зложена з подарунків приватних осіб: подарований образ українського мистця певному музеєві, попавши в музей і його підземелля, має вже деякі шанси при певній нагоді (якась специфічна виставка музею) виринути перед глядачем» [14, с. 173]. Дещо спрощений підхід до функціонування культурної сфери мав на меті, у першу чергу, позбавити українських митців тягаря самопросування.

Вписування української культури у світовий контекст вимагало представлення її у всій повнокровності та розмаїтості. Тому одним із яскравих напрямків діаспорної інтелектуальної думки було повернення у питомий український простір та доведення українськості, попри усталену традицію сприйняття, таких постатей, як М. Гоголь [15; 17], І. Репін. У ліричних спогадах Н. Королевої багато справжньої людської туги за І. Репіним, відданості та подяки учня майстрові за оборону й підтримку та щирої віри патріотки у ніким і нічим не знищені національні джерела творчості митця. Вона пише, що, «...хоч і не пощастило Чикаленкові навернути великого майстра на українських шлях, що був такий вузький, порівнюючи з просторами («Какой простор!») московськими, але ж часом рідна стихія, може й проти його волі примушувала й Репіна хоч деколи повертати «додому», до рідного струмочка...» [8, с. 1003]. Найвідоміші його картини – «Портрет Т. Шевченка», «Запорожці пишуть листа турецькому султану» – для авторки є переконливим свідченням зближення художника з рідною стихією.

У випадку з М. Гоголем ситуація трохи складніша і заплутаніша. З одного боку, існувала та існує точка зору, яка буквально ігнорує українське походження письменника чи навіть категорично відкидає його українські повісті, тим більше, що прояви російськості зустрічаються в нього незрівнянно частіше (друге видання «Тараса Бульби», кінець I тому «Мертвих душ», «Вибрані місця із переписки з друзями», в яких розділ «Слід любити Росію» є месіаністичним пеаном Росії й російському народові). З іншого, – усталився погляд, за яким Гоголь вважався кар'єристом, «роздвоєною душею», «трагічною особистістю», що втратила свою батьківщину (тобто Україну), і відтоді не знайшла щастя деінде. Історико-літературна розвідка Є. Маланюка «Гоголь-Гоголь» була, за визначенням автора, «спробою відреставрування справжнього образу» «знаменитого російського письменника малоросійського походження». Публіцист відкинув сформульовану раніше С. Єфремовим тезу про «дві душі Гоголя», яку той обстоював у розвідці «Між двома душами» (1909). Є. Маланюк вказує на деяку натягненість такого розмежування, бо маємо справу ми не з двома душами, а з однією, українською, але суперечливою, сповненою контрастів. На її деформацію, вплинув, на думку поета, затхлий, стероризований поліцейською державою «світ Московщини» [9, с. 191–211].

Одним із способів утвердження українства на міжнародній арені стало пропагування діаспорою творчості найвидатніших українських митців, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. Тарас Шевченко у дискурсі еміграційного письменства постає як своєрідний канон, мірило правди, символ справжнього українця, духовний провідник. Культ Т. Шевченка, національно-визвольні імперативи його поезії, цінність його творів на тлі світової літератури становлять ідейне підґрунтя розвідок С. Смаль-Стоцького [13], Л. Білецького, Є. Маланюка [9], Ю. Бойка-Блохина [3] та ін.

Визначальність постаті Т. Шевченка для національного самовизначення українців, справжню вагу його слова для усіх «поза Україною суших» промовисто засвідчило спорудження пам'ятника поету у Вашингтоні. Завдяки фінансовим, організаційним, інтелектуальним зусиллям української громади вдалося подолати опір радянського уряду, здобути підтримку Конгресу та Президенти США, нівелювати пропагандистську антикомпанію і гідно організувати церемонію відкриття, на якій було вшановано Т. Шевченка як великого гуманіста, виразника правди і свободи всіх поневолених. Небуденність події, що відбулася 27 червня 1964 р., її загальносвітовий масштаб підтвердили провідні тогочасні ЗМІ та вітальні заяви і виступи чотирьох американських президентів. Зокрема, Д. Ейзенхауер, котрий підписав Публічний закон 86–749 про дозвіл на поставлення пам'ятника Т. Шевченкові на публічній площі в столиці США, у своїй урочистій промові висловив сподівання, що величавий похід українців Америки, Канади, Австралії, Європи «від тіні Монументу Вашингтонові до стіп пам'ятника Тарасові Шевченкові запалить тут новий світовий рух у серцях, умах, словах і ділах людей; безперервний рух, присвячений незалежності та волі всіх народів та всіх поневолених націй в усьому світі» [7, с. 25–26]. Зауваживши, що Т. Шевченко сам зазнавав переслідувань за свої переконання, американський президент наголосив, що статуя у самому серці столиці є світлим символом поетової волелюбності та постійним закликком до боротьби супроти тиранії, брехні та несправедливості.

Поль Баран в есе «Відповідальність інтелектуала» зазначив, що однією з ознак цього суспільного прошарку має бути настійливе бажання говорити правду. «Виходячи з цього, інтелектуал – соціальний критик за своєю суттю, людина, чий обов'язок визначати, аналізувати і таким чином допомагати в доланні перешкод, які заважають рухатися до кращого, гуманнішого, раціональнішого суспільного ладу. У такому вигляді він стає совістю суспільства і рупором тих прогресивних сил, які пропонують конкретний історичний період» [2]. Діяльність зарубіжних українців, особливо у післявоєнний період, цілковито відповідає оприлюдненому визначенню.

Українські інтелектуали за кордоном доклали чималих зусиль до розвінчування «культу Сталіна», до розкриття правди про суть і методи більшовицького режиму, спрямовані на нищення свободи слова і духу. Так, у 1946 р. побачив світ один із найгостріших памфлетів ХХ ст. – «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» І. Багряного. Правдивий «документ доби» відомого українського письменника здобув великого розголосу в європейському співтоваристві. Гірка та безкомпромісна розповідь про страждання українців у більшовицькому «раю» та про власні поневолення «чужими світами» зруйнувала уявлення західної громадськості про дотримання в Радянському Союзі прав та свобод

людини, змінила ставлення західних урядів до проблеми «переміщених осіб», врятувавши багатьох авторових земляків від тенетів репатріаційних комісій [1].

Українці-діаспоряни, ретельно проаналізувавши перебіг історичних подій ХХ ст., вказали на те, що «розкуркулення», штучно створені голодомори, фізична ліквідація значної частини інтелігенції є послідовною тактикою і стратегією влади з упокорення української нації. Такі ж проекти, як «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненка чи «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича були не просто поверненням пам'яті про невинно убієнних і донесенням достовірної інформації про історичне минуле й сьогодення українського народу, його поразки і перемоги, а й нагадуванням Заходу про неприпустимість ігнорування «українського питання».

У розумінні Л. Колаковського інтелектуал не обов'язково має бути людиною з вищою освітою чи представником «розумових професій». Визначний польський есеїст стверджував, що «Інтелектуал, по суті, не є ані дослідником, ані відкривачем. Його претензії простягаються далі: він послуговується словом, щоб запропонувати власну інтерпретацію світу, і хоче не лише переказувати правду, але й творити її. Він не стоїть на сторожі слова, а продукує його» [Цит. за: 4, с. 2]. Отже, дійсною метою правдивого інтелектуала, усвідомленою чи неусвідомленою, повинно бути нав'язування суспільству своїх ідей, свого типу світосприйняття.

З-поміж представників зарубіжного українства є небагато діячів, харизма, здібності і популярність яких дозволяють претендувати на роль «ідейного криголаму». За непересічним впливом на світогляд молодшого покоління, за озвученими стратегіями розвитку української гуманітарної думки, за рівнем продукування нових смислів беззаперечними лідерами у ХХ ст. були Д. Донцов та Ю. Шевельов (Шерех). Перший рішуче і безкомпромісно боровся з комплексом малоросійства, вимагаючи створити націєцентричну культуру як необхідну передумову майбутнього поступу та звільнитися від російських впливів, обороняючи послідовну європеїзацію України як спосіб перебудування ідентифікаційного простору відповідно до потреб нації [6].

Ю. Шевельов обґрунтував залежність самореалізації українства у світовому культурному просторі від уміння реагувати на виклики доби та бачити перспективу. А правильна і швидка відповідь на геополітичне, економічне, ментальне протистояння можлива тільки за умов зруйнування «Картагени нашої провінційності». Саме провінційність як психологічне явище гальмувала національне самоствердження українців, що занадто дорого коштувало в епоху постановки самостійних держав. Відтак, Ю. Шевельов, змодельовавши ситуацію вибору, тільки підкреслив, що досягнення успіху залежить від правильного типу поведінки людини: «Може бути в нашій дійсності три типи поведінки: махати руками й галасувати перед насуванням танка – мріяти в закутку про реставрацію неповоротного – намагатися зрозуміти свій час і знайти в його русі засновки для здійснення своєї програми, своїх бажань. Зрозумівши –

діяти. Позиція Дон Кіхота, позиція здонкіхоченого в наш час Санчо-Панси – і позиція тверезого розуму, який контролює імпульси й емоції і з якого виростає віра.

Трагедія нашої еміграції в тому, що вона має в собі певну кількість Дон Кіхотів, має гнітючу масу Санчо-Панс і майже не має людей розуму. Що вона не розуміє через це природи свого часу і навіть здебільшого не намагається зрозуміти» [16, с. 334–335]. Попри трагізм ситуації, Ю. Шевельов залишає нам надію на здоровий суспільний активізм як один із механізмів переборення української провінційності та здобуття геокультурної та геополітичної суб'єктності.

Українські інтелектуали за кордоном намагались використати будь-які можливості (друковані ресурси, громадські організації, наукові структури, міжнародна трибуна), аби ознайомити західний світ із здобутками українства, довести його культурну самобутність, підкреслити його високий цивілізаційний потенціал. Запропоновані представниками діаспори механізми вписування українців у загальносвітовий контекст були доволі різноманітними. Проте найпопулярнішими способами самореалізації українства у західному світі стали порахунки з власними комплексами та стереотипами задля подальшого повноцінного розвитку, донесення правди про Україну та її історію, популяризація творчості визначних діячів української культури та якнайширше контактування з європейськими мистецтвом і наукою.

1. *Багрянний І.* Чому я не хочу вертатись до СРСР? // Багрянний І. Вірю! Хрестоматія / І. Багрянний. – Детройт; Харків, 2000. – С. 461–478.
2. *Баран П.* Ответственность интеллектуала [Електронний ресурс] / П. Баран. – Режим доступу: http://scepis.net/library/id_2606.html.
3. *Бойко Ю.* Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури / Ю. Бойко. – Мюнхен, 1956. – 79 с. 4. *Бойченко О.* Між молотом і ковадлом / О. Бойченко // Критика. – 2011. – Листопад-Грудень. – С. 2–6. 5. Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1908–1985), Атанас Фіголь (1908–1993): наук. зб. / Упоряд. В. Маркус. – Київ; Нью-Йорк; Чикаго: [б. в.], 1998. – 252 с. 6. *Донцов Д.* Росія чи Європа? / Д. Донцов. – Лондон, 1955. – 57 с. 7. *Драган А.* Шевченко у Вашингтоні / А. Драган. – Джерсі, Нью-Йорк, 1984. – 138 с. 8. *Королева Н.* Наш ненаш (Пам'яті Іллі Рєпина) / Н. Королева // ЛНВ. – 1930. – Т. 104. – Кн. 11. – С. 1001–1004. 9. *Маланюк Є.* Книга спостережень. Проза. Т. I. / Є. Маланюк. – Торонто, 1962. – 528 с. 10. Перша міжнародна наукова конференція: Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: тези доповідей / Відп. за випуск: І. Калинець, М. Галік. – Львів, 2006. – 368 с. 11. *Петлюра С.* Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук / С. Петлюра. – К., 1993. – 341 с. 12. І. І. Сікорський: матеріали наукових читань з циклу: «Видатні конструктори України» / ред. О. Г. Соколенко; Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». Державний політехнічний музей. – К.: ПП «ЕКМО», 2005. – 87 с. 13. *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1965. – 240 с. 14. *Соловій Ю.* Про речі більші, ніж зорі: про мистецтво, про мистців, про різне, про себе / Ю. Соловій. – Нью-Йорк: «Сучасність», 1978. – 319 с. 15. *Стромецький О.* Як творив Гоголь? / О. Стромецький. – Гантсвіл, 1975. – 232 с. 16. *Шерех Ю.* Друга черга. Література. Театр. Ідеологія / Ю. Шерех. – Нью-Йорк, 1978. – 392 с. 17. *Яременко О.* Чи М. Гоголь був наш? / О. Яременко // ЛНВ. – 1922. – Т. 78. – Кн. 7. – С. 45–52.

Відомості про авторів

- Абизова Лариса** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії соціально-політичних і правових наук Донбаського державного педагогічного університету (Слов'янськ).
- Авер'янова Ніна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Антонюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Балера Оксана** – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (Харків).
- Білан Сергій** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ).
- Бойко Світлана** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу освітніх технологій Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (Київ).
- Бойко Тетяна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (Київ).
- Валяшко Іван** – старший консультант відділу регіонального розвитку Національного інституту стратегічних досліджень (Київ).
- Василик Ірина** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Вежбенец Вацлав** – доктор історичних наук, професор, ректор Державної Вищої Технічно-економічної школи імені Броніслава Маркевіча (Ярослав, Польща).
- Виноградова Олена** – викладач-стажист Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Вовк Ольга** – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заступник директора Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків).
- Воропасва Тетяна** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Ганусин Олена** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка (Львів).
- Гелеш Анна** – аспірант кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Голова Валентина** – пошукувач кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Гордієнко Михайло** – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України (Ірпінь).
- Гرابовська Ірина** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Гутник Марина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Даниліна Олена** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Луганськ).
- Дарморіз Оксана** – кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії та історії культури філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів).
- Денисюк Сергій** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та культури Національно-технічного університету України «Київський Політехнічний Інститут» (Київ).
- Довбищенко Михайло** – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Дроботенко Микола** – президент Міжнародної благодійної організації «Фонд сприяння розвитку здібної та обдарованої молоді» (Київ).
- Дунець Василь** – аспірант кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Київ).
- Ємець Тетяна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Жацько Павло** – магістр соціології, пошукувач кафедри політології та державного управління інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Зуляк Мар'яна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль).
- Кагамлик Світлана** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Кобченко Катерина** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Конопка Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (Острог).
- Конча Сергій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Косяк Ярослав** – аспірант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Київ).
- Кривоконь Олександр** – кандидат філософських наук, доцент кафедри автомобіле- і тракторобудування Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Куделко Сергій** – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків).
- Кузьменко Наталія** – зав. навчальної лабораторії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).

- Кушинська Лариса** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Ластовська Оксана** – старший науковий співробітник Національного заповіднику «Софія Київська» (Київ).
- Ластовський Валерій** – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Національного університету культури і мистецтв (Київ).
- Левандовська-Малець Ізабелла** – доктор юридичних наук, професор кафедри історії польського права Ягеллонського університету (Краків, Польща).
- Лисенко Наталія** – кандидат філологічних наук, вчений хранитель фондів відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Київ).
- Литвиненко Олена** – аспірантка Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Миколаєнко Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету Державної податкової служби України (Ірпінь).
- Мокляк Ярослав** – доктор історичних наук, професор, керівник закладу історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща); директор Інституту міжнародних відносин Державної Східноєвропейської школи у Перемишлі (Перемишль, Польща).
- Мокрик Радомир** – магістрант культурологічного відділення філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів).
- Мостяєв Олександр** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Обушний Микола** – доктор політичних наук, професор, директор Центру українознавства філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Овчаренко Юлія** – аспірантка Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Окара Андрій** – кандидат юридичних наук, директор Центру східноєвропейських досліджень (Москва).
- Пархоменко Наталія** – аспірантка Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Петруньок Борис** – аспірант Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Подобєд Павло** – аспірант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Попружна Алла** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів).
- Потачек Йоанна-Ельжбета** – докторант Інституту історії Жешівського університету Державної Вищої Технічно-економічної школи імені Броніслава Маркевіча в Ярославі (Ярослав, Польща).
- Радогуз Сергій** – аспірант кафедри історії науки і техніки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Розумний Максим** – доктор політичних наук, професор, завідувачий відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень (Київ).
- Рудакевич Олег** – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету (Тернопіль).
- Сабадуха Володимир** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної роботи Навчально-наукового інституту праці та соціальних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Луганськ).
- Сабадуха Олексій** – аспірант кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир).
- Серова Юлія** – кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Сорочук Людмила** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Співак Володимир** – кандидат філософських наук, викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України (Чернігів).
- Стемковська Оксана** – докторант кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк).
- Тверитникова Олена** – кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційно-вимірювальних технологій та систем Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Тимошик Микола** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри видавничої справи та мережових видань Київського національного університету культури і мистецтв (Київ).
- Трегубенко Тетяна** – аспірантка Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Ушенко Поліна** – аспірантка кафедри історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків).
- Фесенко Галина** – кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова (Харків).
- Фощан Ярослав** – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Київ).
- Цимбал Тетяна** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії і соціальних наук ДВНЗ «Криворізький національний університет» (Кривий Ріг).
- Цівун Наталія** – канд. філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Київ).
- Черчович Іванна** – аспірантка відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (Львів).
- Чик Анна** – аспірантка Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Чужа Тетяна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Шахно Юлія** – здобувач кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (Київ).
- Швець Олеся** – аспірант Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща).
- Шелеп Юлія** – аспірантка відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (Київ).
- Шептицька Тетяна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).
- Шульга Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри Історії Вітчизни та культури Саратовського державного технічного університету імені Ю.О. Гагаріна (Саратов, Росія).
- Шульга Інна** – асистент кафедри інформатики та інтелектуальної власності Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Київ).
- Юрченко Едуард** – асистент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету (Київ).
- Яблонська Ольга** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк).
- Янковська Жанна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» (Острогор).

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 14

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет підготував
Олександр Мостяєв

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 20.12.2013 р. Формат 60×84½. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 33.02. Обл.-вид. арк. 46,6.
Наклад 300.

Віддруковано з оригінал-макету замовника
ТОВ «Вадекс»
04074, Україна, Київ, вул. Бережанська, 9.
Тел. тел. +380675022242
E-mail: vadex_dir@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4285 від 27.03.2012 р.